వేమూరీ దుర్గానాగేశ్వర రావుగారు స్మృతి గ్రన్థావలీ

వేమూరీ దుర్గానాగేశ్వర రావుగారు స్మృతి గ్రన్థావలీ

శాస్త్ర శృఙ్ఖలా

అష్టప్రకరణమ్

భోగకారికా

సద్యోజ్యోతిఃమోక్షకారికా → సద్యోజ్యోతిఃశివాచార్యప్రణీతా

అఘోరశివాచార్యకృతవృత్తిసహితా

శివం ప్రణమ్య సద్భోగమోక్షదం మన్దచేతసామ్ ।
హితాయ లేశతః స్పష్టం వ్యాఖ్యాస్యే భోగకారికామ్ ।।

ఇహ హి తత్రభవద్భిః సద్యోజ్యోతిష్పాదైః ప్రకరణప్రతిపాద్యమానం
భోగమోక్షాత్మకమర్థం సూచయద్భిస్తస్యైవాఽవిఘ్నపరిసమాప్త్యర్థం ప్రథమం

పరమశివనమస్కారః క్రియతే-

త్రిబన్ధిచిత్కలాయోగభోగవిశ్లేషమోక్షదమ్ ।
సర్వకాలక్రమార్థజ్ఞం ప్రణమ్యాజం శివం ధ్రువమ్ ॥ ౧ ॥

త్రయో బన్ధాశ్చ మలకర్మమాయాలక్షణాస్తే విద్యన్తే యేషాం తే త్రిబన్ధినః, తేషాం త్రిబన్ధినాం సకలాఖ్యానాం చితామాత్మనాం యోఽయం కలాయోగః సూక్ష్మదేహారమ్భకకలాదిపృథ్వ్యన్తతత్త్వాత్మకై-స్తత్తద్భువనజదేహరూపైశ్చ మాయీయైరవయవైః సంబన్ధః, తేన భోగం తద్విశ్లేషేణ మోక్షం చ యో దదాతి, తం తాదృశమ్ । అనేన శివస్యానాదిముక్తత్వేన సర్వాఽనుగ్రాహకత్వం సర్వకర్తృత్వం చ సూచ్యతే । అత ఏవ చ-సర్వకాలక్రమార్థజ్ఞమ్ । సర్వం చ భూతాదిరూపం కాలక్రమం సర్వాంశ్చ తత్తత్కాలభావినః పదార్థాన్ జానాతీతి । ఏతేన చాఽస్య నిర్మలత్వాత్ సర్వకర్తృత్వాచ్చ సార్వకాలం సర్వజ్ఞతా ప్రతిపాద్యతే । కిఞ్చ, అజమ్ అమలత్వాదేవ శరీరాదిసంబన్ధాత్మనాఽపి జన్మనా రహితం । ధ్రువం చావికారిణమ్ । న తు బిన్ద్వాదివత్ పరిణామిత్వమ్, వికారిత్వే జడత్వప్రసఙ్గాత్ । శివం ప్రణమ్య భోగమోక్షౌ వచ్మీతి వక్ష్యమాణేన సంబన్ధః ॥ ౧ ॥

రురుసిద్ధాన్తసంసిద్ధౌ భోగమోక్షౌ ససాధనౌ ।
వచ్మి సాధకబోధాయ లేశతో యుక్తిసంస్కృతౌ ॥ ౨ ॥

సాధయన్తి భోగమోక్షావితి సాధకా ఆచార్యాదయః, తేషాం దీక్షాదౌ తత్సాధనాదిజ్ఞానాయ యుక్త్యా అనుమానేన, సంస్కృతౌ ప్రతిపాదితౌ, శ్రీమద్రౌరవతన్త్రోపలక్షితసిద్ధాన్తశాస్త్రే సిద్ధౌ ససాధనౌ భోగమోక్షౌ రౌరవానుసారేణైవ సంక్షేపాద్ వదామి ॥ ౨ ॥

తత్ర తావత్ సత్సాధనం భోగం దర్శయితుం భోగాధికారః కేషామిత్యత ఆహ-

అజ్ఞానాదీశనున్నానాం జాయతే భోగలోలికా ।
కర్మాశయానురూపేణ చిద్వతాం భవమణ్డలే ॥ ౩ ॥

మలినత్వాదీశేనాధికారావస్థేన శివేనానన్తాదిద్వారేణ నున్నానాం భోగాఽభిముఖీకృతానామాత్మనామ్, అజ్ఞానాన్మలాదేవ హేతోః, సంసారమణ్డలే కర్మసంస్కారపాకానుగుణం భోగలోలికా

భోగేచ్ఛా జాయతే । నను నిర్మల ఏవాఽఽత్మా సాంఖ్యైరభ్యుపగతః, తదయుక్తమ్, నిర్మలస్య భోగాసక్త్యసమ్భవాత్, తత్సంభవే వా ముక్తస్యాపి ప్రసఙ్గాత్ । నను రాగనిబన్ధనాఽఽసక్తిరిష్యతే, సత్యమ్, రాగోఽపి మలినస్యైవాసక్తిహేతుః । యదుక్తం శ్రీమత్స్వాయంభువే- యద్యశుద్ధిర్న పుంసోఽస్తి సక్తిర్భోగేషు కిం కృతా ఇతి ॥ ౩ ॥

అథ కోఽసౌ భోగః, కైః సాధనైః సాధ్యతే ? ఇత్యత ఆహ-

ఈశ్వరేచ్ఛాసమావిష్టజగద్బీజపరిచ్యుతైః ।
సాధనైః సాధ్యతే భోగో బుద్ధివృత్త్యనురఞ్జనః ॥ ౪ ॥

ఈశ్వరోఽత్రానన్త ఏవ, తస్యైవ మాయాక్షోభకత్వాత్ । యదుక్తం శ్రీమత్కిరణే- శుద్ధేఽధ్వని శివః కర్తా ప్రోక్తోఽనన్తోఽసితే ప్రభుః (విం ౩।౨౭) ఇతి । తదిచ్ఛయా క్షుబ్ధం యజ్జగద్బీజం మాయాఖ్యమ్, తస్మాత్ ప్రసూతైరధారణైః సూక్ష్మదేహాత్మకైః సాధారణభువనాదిరూపైః సాధారణాఽసాధారణభువనజదేహాత్మభిశ్చ యః సాధనైర్భోగో నిష్పాద్యతే, స చ బుద్ధివృత్త్యనురఞ్జనాత్మకః । బుద్ధివృత్త్యా

సుఖదుఃఖమోహాధ్యవసాయరూపయా ఆత్మచైతన్యస్య యదనురఞ్జనం స ఏవ భోగః ।
అనురాగశ్చాత్ర సుఖాధ్యవసాయాకారబుద్ధివృత్తినిష్ఠతయా తత్సంవిత్తిస్తదనుభవ ఏవ, న తు ప్రతిబిమ్బాత్మతాఽఽత్మనః, పరిణామితాప్రసఙ్గాత్ । తదుక్తం శ్రీమత్స్వాయమ్భువే- భోగఓఽస్య వేదనా పుసః సుఖదుఃఖాదిలక్షణా ఇతి ॥ ౪ ॥

తత్ర భూతానాం తావద్భోగసాధనతాం ప్రతిపాదయతి-

క్ష్మాజలాగ్నిమరుద్వ్యోమ్నాం గుణవృత్త్యక్షభూమితాః ।
స్వమాత్రాపూరపుష్టానాం గమయన్తి తదఙ్గతామ్ ॥ ౫ ॥

అత్ర పృథివ్యాదీనాం భూతానాం యే గుణాదయస్త ఏవ తేషాం భోగాఙ్గతాం సాధయన్తి । తత్ర గుణా గన్ధాదయః । వృత్తయస్తు ధారణాదయః । అక్షభూమితా చేన్ద్రియాధారత్వమ్ । ఏతాన్యప్యనన్తరమేవ దర్శయిష్యతి । తతశ్చ క్ష్మాదయో గుణైర్వృత్తిభిరక్షాధారతయా చాత్మనాం భోగసాధనతాం భజన్తీత్యర్థః । కీదృశాం క్ష్మాదీనామిత్యత ఆహ- స్వమాత్రాపూరపుష్టానామితి । స్వైః స్వైః కారణభూతైస్తన్మాత్రైర్య ఆపూరః పూరణమ్, తేన పుష్టానామ్ । అకృతస్య కరణం కృతస్య పరివర్ధనం చ ప్రకృతికర్మ యతః ॥ ౫ ॥

ఏతాని చ భూతాని స్వకారణైస్తన్మాత్రైః సహ స్థూలసూక్ష్మత్వేనేన్ద్రియాధారాణి స్థితానీత్యుక్తం శ్రీమన్మతఙ్గే- తన్మాత్రాణీహ ఘటవన్మహాభూతాని లేపవత్ ॥ (వి० ౧౯।౨౧) ఇతి ।

తత్త్వసంగ్రహేఽపి- ఏతత్కార్యం దశధా కరణైరావిశ్య కార్యతే చేష్టామ్ । అవిభుత్వాత్ కరణాని తు కార్యమధిష్ఠాయ చేష్టన్తే ॥ (శ్లో० ౫) ఇతి । అతశ్చైషాం సూక్ష్మదేహస్థానాం భూతానామిన్ద్రియాధారత్వే బాహ్యశరీరస్థానాం చ దిహ ఉపచయే (౧౦౧౫ అ०) ఇతి ధాత్వర్థగత్యా దేహత్వేన చోపచయధర్మిత్వే సాధారణే సతి ధృత్యాదయోఽసాధారణవృత్తయ ఇత్యాహ-

కరణాధారదేహత్వే ధృతిసంగ్రహపక్తయః ।
వ్యూహోఽవకాశదానం చ వృత్తయో వసుధాదిషు ॥ ౬ ॥

తత్ర ధృతిర్ధారణం భూమేర్వృత్తిః । సంగ్రహోఽవష్టమ్భోఽమ్భసః । పక్తిః పాకోఽగ్నేః । వ్యూహోఽవయవఘటనం వాయోః । అవకాశస్యాస్పదస్య దానమాకాశస్య ॥ ౬ ॥

అథ తదేవైషాం సాధారణమిన్ద్రియాధారత్వం సూక్ష్మదేహస్థత్వేనాహ-

ఆతివాహికదేహస్థం కరణం ప్రవిజృమ్భితైః ।
యోనేర్యోన్యన్తరం చాపి యాతి పుంభోగసిద్ధయే ॥ ౭ ॥
పుమర్థదాదృష్టవశాత్

అతివాహయత్యాత్మనాం కర్మ భోగేన నాశయతీత్యాతివాహికః సూక్ష్మదేహః, తత్స్థమేవ కరణమిన్ద్రియవర్గశ్చేష్టతే, అవిభుత్వేన నిరాశ్రయే చేష్టానుపపత్తేః । సూక్ష్మదేహస్థభూతతన్మాత్రాధార ఏవ కరణవర్గశ్చేష్టత ఇత్యుక్తమ్ । కిఞ్చ, తత్సూక్ష్మదేహస్థం కరణం పురుషార్థప్రదకర్మవశాత్ తస్యైవ పుంసో భోగసిద్ధయే యోనేర్యోన్యన్తరం ప్రయాతి । యదుక్తం తత్త్వసంగ్రహే- వసుధాద్యస్తత్త్వగణః ప్రతిపుంనియతః
కాలాన్తోఽయమ్ । కర్మవశతో భువనజదేహేష్వయం చ సర్వేషు ॥ (శ్లో० ౨౪-౨౫) ఇతి ॥ ౭ ॥

స చ సూక్ష్మదేహః సూక్ష్మత్వాత్ పిశాచాదివన్నాస్మదాదిప్రత్యక్షః, అపి తు యోగిప్రత్యక్షగమ్య ఇత్యాహ-

దేహో నైవాతివాహికః ।

అక్షాధారోఽక్షగమ్యోఽయమనీశానాం పిశాచవత్ ॥ ౮ ॥

అథ భూతానాం గుణానాహ-

గన్ధః క్షితౌ రసః షోఢా మధురః క్ష్మాకబన్ధకః ।
శుక్లాది శుక్లం భాస్వచ్చ రూపం క్షిత్యాదిషు త్రిషు ॥ ౯ ॥
అశీతోష్ణౌ మహీవాయవోః పాకజాపాకజౌ పృథక్ ।
జలే శీతః శిఖిన్యుష్ణస్పర్శోఽయం సంవ్యవస్థితః ॥ ౧౦ ॥
శబ్దస్త్ర్ద్రవ్యజనితః పృథగ్భూతచతుష్టయే ।
ప్రతిశబ్దకసంఘాతో నభస్యేవోదితో బుధైః ॥ ౧౧ ॥

తత్ర గన్ధః సురభ్యసురభిరూపః క్షితావేవ । రసః క్ష్మాజలయోః । తత్ర క్షితౌ
కట్వమ్లలవణమధురకషాయతిక్తరూపః । జలే తు మధుర ఏవ । రూపం చ క్ష్మాజలాగ్నిషు ।
తత్ర క్షితౌ శుక్లరక్తపీతకృష్ణాద్యనేకవిధమ్ । జలే తు శుక్లమేవ । అగ్నౌ భాస్వద్రూపమ్ ।
తేషు సవాయుషు స్పర్శః స్థితః । స చ మహ్యాం వాయౌ చ ప్రత్యేకమశీతోఽనుష్ణః । కః
పునర్మహీవాయుస్పర్శయోః పరస్పరం భేదోఽత ఆహ- పాకజాపాకజౌ పృథగితి । మహ్యాం
స్పర్శః పాకజః, వాయౌ త్వపాకజ ఇత్యయమేవానయోర్భేదః । అస్య చోపలక్షణత్వాద్
రూపాదయోఽపి మహీగుణాః పాకజా ఏవ । జలే పునః స్వాభావికః స్పర్శః శీత ఏవ ।
అగ్నావుష్ణ ఏవ । శబ్దశ్చ భూమ్యాదిషు చతుర్షు త్రైస్తైః పార్థివాదిభిర్ద్రవ్యైః
పరస్పరమాహత్య జాతః । నభసి తు ప్రతిశ్రుత్కశబ్దాత్మకః ।

నను వైశేషికాదిభిరాశ్రయాదన్యత్రో(త్రాను)పలబ్ధేరాకాశైకగుణః శబ్ద ఇష్యతే,
తదయుక్తమ్, ప్రత్యక్షాగమబాధితత్వేన హేతోః కాలాత్యయాపదిష్టత్వాత్ । యతః శబ్దాశ్రయ ఏవ
భేర్యాదౌ శబ్దః శ్రూయతే । కిఞ్చ, పృథివ్యాం తావత్ కటకటాదికః శబ్దో దృశ్యతే, జలే
ఛలచ్ఛలాదిః, అగ్నౌ ధమధమాదిః, శకశకాదిర్వాయౌ, నభసి చ ప్రతిశబ్దాత్మక ఇతి ।

ఏతచ్చాకాశైకగుణత్వం శబ్దస్య విస్తరేణాస్మాభిర్మృగేన్ద్రవృత్తిదీపికాయాం ప్రతిక్షిప్తమ్ । ఉక్తం చ శ్రీమన్మృగేన్ద్రే- ఇతి పఞ్చసు శబ్దోఽయం స్పర్శో భూతచతుష్టయే । అశీతోష్ణో మహీవాయవోః శీతోష్ణౌ వారితేజసఓః ।। భస్వదగ్నౌ జలే శుక్లం క్షితౌ శుక్లాద్యనేకధా । రూపం త్రిషు రసోఽమ్బుస్సు మధురః షడ్విధః క్షితౌ ।। గన్ధః క్షితావసురభిః సురభిశ్చ మతో బుధైః । (వి౦ ౧౨।౨౭-౨౯) ఇతి ।। ౯-౧౧ ।।

అథ ఉక్తార్థోపసంహారః-

ఇత్థం యథోక్తగన్ధాదివ్రాతోపేతా ధరాదయః ।
అభిప్రసిద్ధా లోకస్య

గన్ధాద్యాశ్రయతయా పృథివ్యాదయోఽర్థా లోకసిద్ధా ఇత్యర్థః ।।

ఏషాం చ భూతానామస్మదాదిబాహ్యేన్ద్రియపరిచ్ఛేద్యగుణత్వాద్ ఘటాదివత్ కార్యత్వసిద్ధేస్తత్కారణతయా పఞ్చ తన్మాత్రాః సిద్ధా ఇత్యాహ-

మాత్రాస్తైరనుమానతః ।। ౧౨ ।।

అథ గుణగ్రహణాదేవ తదవ్యతిరేకిత్వాద్ గుణినోఽపి గ్రహణం సిద్ధ్యతీతి దర్శయితుం ప్రోక్తానాం తావద్ భూతానాం గుణేభ్యోఽపృథగ్భావం సాధయితుమాహ-

చిత్రస్వభావకాః ప్రోక్తా గుణభిన్నా ధరాదయః ।
క్రమవ్యఙ్గ్యా యథా చిత్రం పటే రూపం తు వేష్టితే ।। ౧౩ ।।

ఉక్తాః పృథివ్యాదయః । అర్థాద్ గన్ధాదిగుణైః పరస్పరం భిన్నాః

స్థలోపలపర్వతసరిత్సముద్రాద్యాకారభేదేన విచిత్రస్వభావాశ్చ దృశ్యన్తే । తతోఽమీ వేష్టితపటగతచిత్రరూపవత్ క్రమవ్యఙ్గ్యా ఏవ । నహి పృథివ్యాదీనాం పరిదృశ్యమానావాన్తరాకారభేదభిన్నం సన్నికృష్టం స్వరూపం తదనుగుణం చ విప్రకృష్టం స్వరూపం సర్వం యుగపద్ గ్రహీతుం శక్యమ్, అపి త్విన్ద్రియైరనుమానేన చ క్రమేణ వ్యజ్యతే ।। ౧౩ ।।

కిమతః ? ఇత్యత ఆహ-

విశేషణవిశేష్యత్వవ్యపదేశస్య ధీభిదామ్ ।
క్రమవ్యఙ్గ్యత్వతో హేతోర్గోచరత్వం వ్రజన్త్యమీ ।। ౧౪ ।।

అమీ ధరాదయోఽర్థాః క్రమవ్యఙ్గ్యత్వాద్ధేతోః సురభిరియం పృథివీత్యాదీనాం విశేషణవిశేష్యరూపాణాం ధీభిదాం జ్ఞానభేదానాం తద్భావవ్యపదేశస్య చ విషయతాం ప్రాప్నువన్తి ।। ౧౪ ।।

అత్ర చ-

నాగృహీతైస్తు గన్ధాద్యైర్ధాతుచిజ్జాయతే మతిః ।
ధరిత్ర్యాం హి జలాదీనామగ్రహేఽపి ప్రజాయతే ।। ౧౫ ।।
గన్ధాదిభ్యస్తతోఽనన్యా జలాదిభ్యః పృథక్ చ భూః ।

హి యస్మాత్ కారణాత్, విశేషరూపైర్గన్ధాదిభిర్గుణైరగృహీతైర్విశేష్యాయాం ధర్మిరూపాయాం ధరిత్ర్యాం కదాచిద్ బుద్ధిర్నోత్పద్యతే, ద్రవ్యాన్తరేషు తు

జలాదిష్వగృహీతేష్వప్యుత్పద్యత ఏవ । తస్మాద్ గన్ధాదిభ్యో భూమిరనన్యా, జలాదిభ్యోఽన్యైవేతి ॥

౧౫ ॥

ఏవం భూతాన్తరేష్వపి జ్ఞేయమిత్యాహ-

జలాదిష్వేవమేవాయం యోజ్యో హేతుర్మనీషిభిః ॥ ౧౬ ॥

నను జపాకుసుమసన్నిధానే రక్తభావం భజన్ స్ఫటికమణిః శౌక్ల్యగుణగ్రహణాదృతేఽపి గృహ్యతే, తస్మాద్ గుణిగ్రహణస్య గుణగ్రహణపూర్వకత్వమసిద్ధమత ఆహ-

సంస్థానం చాపి వర్ణం చ రూపం ద్వివిధమిష్యతే ।
తస్మాదసిద్ధతా నాస్తి హేతోరుపహితే మణౌ ॥ ౧౭ ॥

ఇహ హి ద్రవ్యాణాం వర్ణవత్ సంస్థానాత్మకమపి రూపం గుణ ఏవేష్యతే । తస్మాజ్జపాకుసుమోపహితస్యాపి స్ఫటికస్య గ్రహణం శౌక్ల్యగుణగ్రహణాభావేఽపి వృత్తచతురశ్రాదిసంస్థానగ్రహణపురస్సరమేవ భవతీతి ద్రవ్యగ్రహణస్య గుణగ్రహణపూర్వకత్వం సిద్ధమేవ । అతోఽస్య హేతోర్నాసిద్ధతేతి ॥ ౧౭ ॥

ఇత్థం భూతానాం భోగాఙ్గత్వం ప్రసాధ్యాధునా మాత్రాస్తైరనుమానతః (శ్లో౦ ౧౨) ఇతి ప్రాగుక్తాం తన్మాత్రాసిద్ధిం విశేషయితుం భూతానాం తావత్ కార్యత్వమనిర్దేశేన దర్శయతి-

గుణానాం కార్యతాసిద్ధౌ యో హేతురభిధీయతే ।

క్షిత్యాదికకలాన్తానాం యోజ్యః కారణసిద్ధయే ।। ౧౮ ।।

గుణానామచైతన్యే సత్యనేకత్వాద్ ఘటాదివత్ కారణపూర్వకత్వమితి వక్ష్యతి । తత స్తేనైవ హేతునా పృథివ్యాదీనామపి కార్యత్వసిద్ధిః । తథాహి- పరిదృశ్యమానభోగవైచిత్ర్యాన్యథానుపపత్త్యా పృథివ్యాదికకలాన్తత్రింశత్తత్త్వాత్మకః ప్రత్యాత్మనియతః సూక్ష్మదేహోఽస్తీత్యుక్తమ్, ఆగమేషు చ శ్రూయతే । తత స్తేషాం పృథివ్యాదీనాం ప్రతిపురుషనియతత్వేనాచైతన్యే సత్యనేకత్వాత్ కారణపూర్వకత్వం సిద్ధ్యతీతి ।। ౧౮ ।।

తత్ర తావద్ భూతకారణత్వేన తన్మాత్రాసిద్ధేస్తత్తద్గుణభేదాదేవ పృథివ్యాదీనాం క్రమసిద్ధిరిత్యాహ-

శబ్దాద్యేకోత్తరాధిక్యా మాత్రాస్తదవిశేషతః ।
యోనయో గగనాదీనాం క్రమమిచ్ఛన్తి ధర్మిణామ్ ।। ౧౯ ।।

అయమత్ర తాత్పర్యార్థః- అనభివ్యక్తవిశేషశబ్దమాత్రస్వరూపం శబ్దతన్మాత్రమాకాశస్యోపాదానమ్, ఏవం తదధోవర్తి శబ్దస్పర్శమాత్రస్వరూపం స్పర్శతన్మాత్రం వాయోః, శబ్దస్పర్శరూపాత్మకం

రూపతన్మాత్రం తేజసః, శబ్దస్పర్శరూపరసాత్మకం రసతన్మాత్రం జలస్య, శబ్దాదిగన్ధాన్తపఞ్చగుణరూపం గన్ధతన్మాత్రం భూమేరితి । అక్షరార్థస్తు- గగనాదివచ్ఛబ్దాద్యేకోత్తరం గుణాధిక్యం యాసాం తాః శబ్దాద్యేకోత్తరాధిక్యాః । తదవిశేషతో గుణావిశేషాదనభివ్యక్తవిశేషశబ్దాదిమాత్రస్వరూపాత్ తేషాం గగనాదీనాం క్రమాద్ యోనయ ఉపాదానభూతాః శబ్దాదితన్మాత్రాః, తేషామేవ విశిష్టగుణయోగినాం ధర్మిణామాకాశాదీనాం భూతానాం సృష్టిక్రమమిచ్ఛన్తి, గుణాధిక్యక్రమేణాధోఽధోభావం భజన్త్యః కార్యాణామప్యధోఽధోభావం

కుర్వన్తీత్యర్థః ॥ ౧౯ ॥

కథం పునరాసాం భోగాఙ్గత్వమత ఆహ-

స్వకార్యోత్పత్తితత్పుష్టికర్తృతా సర్వయోనిషు ।
మాత్రాద్యాసు పుమర్థస్య సాధనత్వం వినిశ్చితమ్ ॥ ౨౦ ॥

అకృతస్య కరణం కృతస్య పరివర్ధనం చ యతః సర్వోపాదానానామ్,
తతస్తన్మాత్రాణాం మాయాదీనాం చ కార్యయోనీనాం భోగసాధనతత్త్వోత్పాదకత్వాత్
తదాపూరకతయా చ భోగత్వం సిద్ధమ్ ॥ ౨౦ ॥

అథేన్ద్రియాణామపి భోగాఙ్గత్వం దర్శయితుం ప్రథమం కర్మేన్ద్రియసిద్ధిమాహ-

ఆనన్దగమనోత్సర్గవచనాదానకర్మణామ్ ।
ఉపస్థపాదపాయవాస్యపాణినామాని వై పృథక్ ॥ ౨౧ ॥

ఉత్సర్గో మలవిరేకః । ఆనన్దాదిక్రియాహేతుత్వేనోపస్థాదీని కర్మేన్ద్రియాణి సిద్ధానీత్యర్థః
॥ ౨౧ ॥

కిమేతాన్యుపస్థాదీని స్థానాన్యేవేన్ద్రియాణి నేత్యాహ-

భావాభావౌ తు యత్తన్త్రౌ ప్రత్యేకం కర్మణాం స్మృతౌ ।
స్థానేషు సత్సు తానీహ పఞ్చ కర్మేన్ద్రియాణి తు ॥ ౨౨ ॥

ఇహ హి కేషాఞ్చిత్ పాదాదిస్థానయోగినామపి తత్తదిన్ద్రియశక్తిహీనానాం గమనాదిక్రియా

న దృశ్యతే । తస్మాత్ తేషు స్థానేషు సత్స్వపి తాసాం క్రియాణాం యదధీనౌ భావాభావౌ తాస్తత్రస్థాః శక్తయ ఏవ పృథక్ పఞ్చేన్ద్రియాణి జ్ఞేయాని । అత ఏవ కర్మేన్ద్రియాణి యే నేచ్ఛన్తి నైయాయికాదయస్తే ప్రతిక్షిప్తాః ।। ౨౨ ।।

నన్వేవం చేద్ భ్రూలతోత్క్షేపాదీనామపి క్రియాత్వాదనన్తతా కర్మేన్ద్రియాణాం ప్రసజ్యతే, అత ఆహ-

ఆనన్దాదిభిరేతైస్తు కర్మభిః పరిభాషితైః ।
కర్మేన్ద్రియాణ్యతో నైషామానన్త్యం కర్మణాం వశాత్ ।। ౨౩ ।।

భవేదయం దోషో యద్యస్మాభిః శరీరైకదేశవృత్తీని తానీష్యన్తే । త్వగిన్ద్రియవత్ తేషాం సర్వశరీరవ్యాపకత్వేనేష్టత్వాద్ధస్తస్యైవాయం భ్రూక్షేపణాదివ్యాపారః పాయవాదేరివ జీర్ణవిరేచనాద్యాత్మక ఇతి భ్రూపేక్షాదీనామప్యానన్దాదిష్వేవాన్తర్భావాన్న తద్భేదాదత్రేన్ద్రియానన్త్యసిద్ధిః ।

కిఞ్చ, ఏతైరేవ ఆనన్దాదిభిః ప్రాగుక్తైః ప్రధానభూతైః కర్మభిః పఞ్చైవ కర్మేన్ద్రియాణి సిద్ధ్యన్తీతి నానన్తతా కర్మేన్ద్రియాణామ్, తత్తత్సంజ్ఞాస్తు తేషాం తత్ర తత్ర విశేషాధిష్ఠానాదిత్యవిరోధః ।। ౨౩ ।।

ఇదానీం బుద్ధీన్ద్రియసిద్ధిమాహ-

శబ్దాదిగ్రహణే పుంసః కర్తుర్నాకరణా కృతిః ।
న చైకకరణా యస్మాదపేక్షా న నివర్తతే ।। ౨౪ ।।

శబ్దాదిగ్రహణస్యాపి క్రియాత్వాచ్ఛిదిక్రియావత్ కరణం వినా నోత్పత్తిర్యుక్తా । న చ తాః

పఞ్చాపి క్రియాః శ్రోత్రాదేరేకస్మాదేవ కరణాదుత్పద్యన్తే । యస్మాత్ కరణాన్తరాపేక్షా న నివర్తతే, శబ్దగ్రహణకరణభూతే శ్రోత్రే సత్యపి స్పర్శాదిగ్రహణే త్వగాదికరణాన్తరాపేక్షితా దృశ్యత ఇతి భావః ।। ౨౪ ।।

కాని తాని కరణానీత్యత ఆహ-

కరణాని శ్రుతిస్త్వక్ చ చక్షుర్జిహ్వా చ నాసికా ।

తతశ్చ శబ్దాదిగ్రహణాన్యథానుపపత్త్యా తాన్యనుమీయన్త ఇత్యభిప్రాయేణాహ-

శబ్దాద్యాలోచనం తేషాం వృత్తిః శబ్దాదిసన్నిధౌ ।। ౨౫ ।।

సన్నిభేతి పాఠే శబ్దాదిబాహ్యాకారసదృశమాన్తరమాకారమధ్యవసాయిన్యా బుద్ధ్యా సహ మనోఽధిష్ఠితానీన్ద్రియాణి విద్యాయా విషయత్వేనోపస్థాపయన్తీత్యర్థః । తం చేన్ద్రియోపస్థాపితం బుద్ధ్యాఽధ్యవసితమాకారమన్తరఙ్గేణ విద్యాఖ్యేన కరణేన పురుషో గృహ్ణాతీతి వక్ష్యామః । ఉక్తం చాన్యత్ర- (పూర్వతనీ ౭౮ పృష్ఠస్థా ద్వితీయా టిప్పణీ ద్రష్టవ్యా ।) బుద్ధ్యాఽధ్యవసితమర్థం పురుషశ్చేతయతే ఇతి ।। ౨౫ ।।

న చైతాని కర్ణశష్కుల్యాదిస్థానాన్యేవేన్ద్రియాణి, అపి తు తత్స్థాః శక్తయ ఏవ, యతః స్థానవతామపి కర్మవశాత్ తచ్ఛక్తివైకల్యాన్న శబ్దాదిజ్ఞానముత్పద్యత ఇత్యాహ-

ఏతాని స్థానమాత్రాణి బుద్ధ్యక్షాణీతి మా కృథాః ।
స్థానేషు సత్సు వైకల్యాన్న సంవిజ్ఞాయతే యతః ।। ౨౬ ।।

అథాన్తఃకరణసిద్ధిరుచ్యతే-

ఇచ్ఛాసంరమ్భబోధాఖ్యా నోక్తైః సిద్ధ్యన్తి సాధనైః ।
తత్సిద్ధౌ కరణాన్యన్తర్మనోఽహఙ్కారబుద్ధయః ।। ౨౭ ।।

ఇహ హి పృథివ్యాదీనాం తత్త్వానాం స్వకార్యైరేవ సిద్ధేః కార్యాన్తరహేతుత్వే ప్రమాణాభావాద్ అనేకతత్త్వపరికల్పనాభావప్రసఙ్గాచ్చ యానీచ్ఛాదిసిద్ధౌ సాధనాని, తాని మనోఽహఙ్కారబుద్ధ్యాఖ్యాన్యాన్తరాణి కరణానీత్యన్తఃకరణసిద్ధిః । తత్రేచ్ఛాశబ్దేనైకాగ్రతాపరపర్యాయోఽవధానాత్మకః సఙ్కల్పో వివక్షితః । స మనసో వృత్తిః । సంరమ్భశ్చ ప్రయత్నోఽహఙ్కారస్య । బోధశ్చాధ్యవసాయో బుద్ధేరితి । ఏతచ్చ ప్రపఞ్చయిష్యతే ।। ౨౭ ।।

ఏషాం చాన్తఃకరణబహిష్కరణానాం పరస్పరోపకారేణ పురుషార్థసాధనత్వమాహ-

అన్తర్ముఖాని బాహ్యాని సంభూయేచ్ఛాదిసాధనమ్ ।
శిబికోద్వాహినరవదేకాపాయేన తాస్తతః ।। ౨౮ ।।
అన్తర్ముఖాగతానాం చ చితేరర్థం ప్రకుర్వతామ్ ।
బాహ్యార్థం బుద్ధిభిః సార్ధం న స్యురిచ్ఛాదికాః క్రియాః ।। ౨౯ ।।

యతోఽన్తర్ముఖాని బాహ్యాని చ కరణాని శిబికోద్వాహినరవత్ సంభూయేచ్ఛాదీనాం క్రియాణాం సాధనం భవన్తి, బాహ్యార్థాలోచనపూర్వాణామేవాఽధ్యవసాయాదీనాం దర్శనాత్, అవధానాదినా బినా బాహ్యార్థగ్రహణాసంభవాచ్చ । తతశ్చితేరాత్మనోఽర్థం భోగాఖ్యం ప్రయోజనం సాధయతామన్తర్ముఖాగతానామన్తఃకరణానాం చశబ్దాద్ బహిష్కరణానాం వాఽన్యతరస్యాపి వర్గస్యాపాయేన తిష్ఠతాం సతాం తా ఇచ్ఛాదికాః క్రియాః శబ్దాదిబాహ్యార్థబుద్ధయో వా పురుషార్థసాధనతయా నోత్పద్యన్తే, యథా శిబికోద్వాహినోర్మధ్యాదేకస్యాపాయే తదుద్వహనక్రియా న దృశ్యతే ।। ౨౮-౨౯ ।।

అత్ర పరాభిప్రాయమాహ-

అన్యేऽన్తఃకరణం ప్రాణమిచ్ఛన్తి వ్యక్తచేతనమ్ ।

అన్యే లోకాయతైకదేశాః ప్రణయనాదివృత్తిభిర్జీవనాదిహేతుభూతం భూతపరిణామవిశేషాదభివ్యక్తచేతనం ప్రాణాఖ్యమాన్తరం వాయుమేవాన్తఃకరణమాహుః ।

అస్య దూషణమాహ-

ప్రయత్నైర్న వినా సోऽస్తి తత్సిద్ధౌ కరణం తు కిమ్ ।। ౩౦ ।।

ప్రాణాత్మనస్తావద్ వాయోః కదాచిత్కత్వేన ప్రయత్నపూర్వికా ప్రవృత్తిర్దృశ్యతే । యదాహుః- ప్రేరణాకర్షణే వాయోః ప్రయత్నేన వినా కుతః (ప్రం వాం ౧।౫౪) ఇతి । తతః సంరమ్భాత్మకప్రయత్నసిద్ధౌ కేనాపి కరణేన భావ్యమిత్యన్తఃకరణసిద్ధిః । వక్ష్యతి చ- సంరమ్భోऽహఙ్కృతేర్వృత్తిః (శ్లో౦ 33) ఇతి ।। ౩౦ ।।
కిఞ్చ, చైతన్యోత్పత్తిరప్యస్య వాయోర్భవతాऽభ్యుపగతేతి తస్యాః కరణాన్తరం వాచ్యమిత్యాహ-

చైతన్యోద్ధారభారోऽయమస్యాన్తఃకరణం వద ।
వ్యక్తం న చాస్య చైతన్యం వాయుత్వాద్ బాహ్యవాయువత్ ।। ౩౧ ।।

న జడస్య చైతన్యాభివ్యక్తిర్యుక్తా, సర్వస్య చైతన్యాభివ్యక్తిప్రసఙ్గాదిత్యస్య న చైతన్యం వాయుత్వాద్ బాహ్యవాయువదితి ।। ౩౧ ।।
ఇత్థం ప్రణాన్తఃకరణపక్షం నిరస్య ప్రాగుక్తాదన్తఃకరణత్రయాన్మనః సాధనాయాహ-

ఇచ్ఛాహేత్వాశు సఞ్చారీ బహిర్దేవప్రవర్తకమ్ ।
మనో యస్యాశుభావాచ్చ కర్తుర్న యుగపన్మతిః ।। ३७ ।।

దేవనాద్ ద్యోతనాద్ దేవశబ్దేనేన్ద్రియాణ్యుచ్యన్తే । మతిశబ్దేన చ తత్తదర్థవిషయం జ్ఞానమ్ । తతశ్చాయమర్థః- ఇహ హ్యాత్మన ఇన్ద్రియార్థసన్నికర్షే సత్యపి సర్వాణీన్ద్రియాణి యుగపన్న ప్రవర్తన్తే । కిఞ్చిదేవ, న చ తత్సర్వదా ప్రవర్తతే । తతస్తత్ప్రవృత్తౌ యత్కరణం తదిచ్ఛాయాః సఙ్కల్పాత్మనోఽవధానస్య హేతుభూతం బాహ్యేన్ద్రియప్రవర్తకం చ మనో బోద్ధవ్యమ్ । అత ఏవ చ తదాన్తరేణ అన్తఃకరణాధిష్ఠానేన సుఖాదిసఙ్కల్పేన చ బాహ్యేన్ద్రియాధిష్ఠానేన చ ద్విధాఽధికారీత్యుక్తం శ్రీమన్మతఙ్గే- ద్విధాఽధికారి తచ్చిత్తం భోక్తుర్భోగోపపాదకమ్ । బహిష్కరణభావేన స్వోచితేన యతః సదా ।। ఇన్ద్రియాణాం తు సామర్థ్యం సఙ్కల్పేనాత్మవర్తినా । కరోత్యన్తఃస్థితం భూయస్తతోఽన్తఃకరణం మనః ।। (విం ౧౮।౮౧-౮౨) ఇతి । శ్రీమన్మృగేన్ద్రేఽపి- దేవప్రవర్తకం శీఘ్రచారి సఙ్కల్పధర్మి చ । మనః (విం
౧౨।౭) ఇతి । నను స్వాదుసురభ్యభిజాతమర్మరశబ్దవదభిరూపదీర్ఘతరశష్కుల్యా-స్వాదనే యుగపత్ పఞ్చజ్ఞానోత్పత్తిర్దృశ్యతే, తన్న,
యతస్తత్రాప్యుత్పలపత్రశతవ్యక్తిభేదవద్లక్ష్యసూక్ష్మక్రమాణ్యేవ పఞ్చజ్ఞానాన్యుత్పద్యన్తే । అత ఏవ ఏతదాశు సంచారీత్యుక్తమ్ ।। ३७ ।।

పఞ్చకర్మకృతో వాయోర్జీవనాయ ప్రవర్తకః ।
సంరమ్భోఽహఙ్కృతేర్వృత్తిః

జీవనాయ శరీరధారణార్థం ప్రణయనాపనయనాదిపఞ్చకర్మకృతస్తత్తద్వృత్తిభేదేన ప్రాణాపానాదిసంజ్ఞాభాజో వాయోః ప్రవర్తకః సంరమ్భాత్మకో యః ప్రయత్నః, సోఽహఙ్కారవృత్తిరిత్యహఙ్కారసిద్ధిః । యదుక్తం శ్రీమన్మృగేన్ద్రే- అథ వ్యక్తాన్తరాద్

బుద్ధేర్గర్వోఽభూత్ కరణం చితః । సంరమ్భాద్ యస్య చేష్టన్తే శారీరాః పఞ్చ వాయవః ।।
(విం ౧౧।౨౦) ఇతి । తత్ర ప్రణయనం సూక్ష్మదేహస్యోర్ధ్వాధోనయనం ప్రాణస్య వ్యాపారః ।
అపనయనమధఃప్రాపణం మలాదేరపానస్య । అన్నాదేః రసరూపస్య సర్వగాత్రేషు సామ్యేన
నయనం సమానస్య । వినమనమఙ్గానాం వ్యానస్య । ఉన్నయనమాన్తరస్య
ధ్వనేర్వర్ణతాప్రాపణముదానస్య । పఞ్చకర్మకృత ఇతి చ ప్రాధాన్యాదుక్తమ్ ।
ఉద్గారాదికర్తృత్వేన చాస్య వాయోః శ్రవణాత్ । యదుక్తం శ్రీమత్కాలోత్తరే- ఉద్గారే నాగ ఇత్యుక్తః
కూర్మ ఉన్మీలనే స్థితః । కృకరస్తు క్షుతే చైవ దేవదత్తో విజృమ్భణే ।। ధనఞ్జయః స్థితో
ఘోషే మృతస్యాపి న ముఞ్చతి ।। (౧౦।౧౨-౧౩) ఇతి ।।
కిఞ్చ, బుద్ధికార్యాదయం ఘట ఇత్యాదిగ్రాహ్యాధ్యవసాయరూపాత్ ప్రత్యర్థం
భిన్నరూపాత్ ప్రత్యయాదత్యన్తభేదేన భాసమానః సర్వార్థగ్రహణేఽప్యేకరూపోఽహమితి
గ్రాహకాధ్యవసాయరూపః ప్రత్యయోఽహఙ్కారస్యైవ వృత్తిరిత్యాహ-

అన్యోఽర్థప్రత్యయోఽపరః ।। 33 ।।

అహఙ్కారవృత్త్యాత్మకప్రత్యయోఽర్థప్రత్యయాదన్య ఇత్యర్థః ।। 33 ।।

నను శబ్దగ్రహణాదయః శ్రోత్రాదీనామసాధారణవృత్తయః, సంరమ్భస్తు
తేషామేవేన్ద్రియాణాం సాధారణవృత్తిరితి కిమన్యేనాహఙ్కారేణ కల్పితేన ? అత ఆహ-

న దేవగ్రామసామాన్యవృత్తిః సంరమ్భ ఇష్యతే ।
యతోఽన్యతమవైకల్యే జాయతే సత్యహఙ్కృతిః ।। ౩౪ ।।

సాధారణకార్యకర్తృణామేకాపాయే తత్క్రియానుత్పత్తేరుక్తత్వాత్ తద్వైకల్యేఽపి
జాయమానోఽయం సంరమ్భోఽహంప్రత్యయో వాహఙ్కారస్యైవ కార్య ఇత్యర్థః ।। ౩౪ ।।

అత్రైవ ప్రసఙ్గాద్ బుద్ధీన్ద్రియకర్మేన్ద్రియతన్మాత్రవర్గాణాం మనఃసహితానామహఙ్కారాదేవోత్పత్తిరితి దర్శయితుమాహ-

అన్యే చాహఙ్కృతిస్కన్ధాస్త్రివర్గజనకాస్త్రయః ।
తైజసాదికనామానః క్రమశః సాత్త్వికాదయః ॥ ३४ ॥

సత్త్వరజస్తమోబహులాః సాత్త్వికరాజసతామసాస్త్రయోఽహఙ్కారస్కన్ధాః క్రమాత్ తైజసవైకారికభూతాదికసంజ్ఞాభాజో భవన్తి । సాత్త్వికాదిత్వం చైషాం సత్త్వాదిగుణబాహుల్యాత్ ॥ ३५ ॥

నామిశ్రం పరిణమత ఇతి న్యాయేన గుణాన్తరసంసర్గోఽప్యేషాం విద్యతే యతః, తత్ర కుతః కేషాముత్పత్తిరిత్యత ఆహ-

సమనో బుద్ధిదేవానాం గణో యస్మాత్ ప్రకాశకః ।
తస్మాత్ స సాత్త్వికాజ్జాతః స్వానురూపాదహఙ్కృతః ॥ ३६ ॥

అత్ర నైయాయికమతమనూద్య దూషయతి-

అన్యే తు బుద్ధిదేవానాం భౌతికత్వం ప్రపేదిరే ।
విషయాణాం తు నియమాదసిద్ధాదేవ హేతుతః ॥ ३७ ॥

ఏవం హి తే మన్యన్తే- శబ్దైకగ్రాహకం శ్రోత్రమ్, స్పర్శైకగ్రాహికా త్వగిత్యాదినియతవిషయత్వాదిన్ద్రియాణాం తాని శబ్దాద్యాధారాకాశాదిభూతజన్యాని । ఆహఙ్కారికత్వే తు తేషామేకకారణత్వాదేకరూపతా స్యాన్న తు ప్రత్యేకం విషయనియమసిద్ధిరితి ।

తదిదం త్రైరసిద్ధాదేవ హేతోః కల్ప్యతే, తేషాం విషయనియమస్య ప్రకృతినియమసాధకస్యాఽసిద్ధేః । నియతవిషయత్వే హీన్ద్రియాణాం తాని స్వస్వకారణాన్యేవ భూతాని గుణసహితాని గృహ్ణీరన్ । యావతా ద్రవ్యాన్తరాణి తు తద్గుణాశ్చ చక్షురాదినా గృహ్యన్తే ।। ౩౭ ।।

తథాహి-

చతుర్ద్రవ్యగతాన్ స్పర్శాంశ్చతురో మారుతా త్వచా ।
ద్రవ్యాణ్యనియతం చైవ గృహ్ణాతి మరుతా సమమ్ ।। ౩౮ ।।

త్వగిన్ద్రియం తావద్ వాయవ్యత్వేనాఽభ్యుపగతం వాయుసహితాని పృథివ్యప్తేజాంసి తద్గతాంశ్చ స్పర్శాన్ గృహ్ణాతి ।। ౩౮ ।।

కిఞ్చ-

త్రీణి ద్రవ్యాణి చక్షుశ్చ తేషు రూపాణి చైవ హి ।
అతో న నియమోఽక్షాణాం విషయాణాం చ కల్ప్యతే ।। ౩౯ ।।

దూషణాన్తరమాహ-

భౌతికత్వాచ్చ నియమే కర్మసామాన్యయోః స్ఫుటమ్ ।
దేవేభ్యో బుద్ధయో న స్యుః సమవాయే చ దేహినామ్ ।। ౪౦ ।।

భౌతికత్వసాధనాయాఽక్షాణాం విషయనియమేఽభ్యుపగమ్యమానే భూతేభ్యో గుణేభ్యశ్చ వ్యతిరేకేణ భవద్భిరభ్యుపగతానాం కర్మసామాన్యసమవాయానాం

పదార్థానాం బుద్ధయస్తేభ్యో జాయమానా న భవేయుః ।। ౪౦ ।।

యదప్యుక్తమాహఙ్కారికత్వే తుల్యే కథమక్షాణాం కార్యభేద ఇతి,
తదప్యుత్పత్తిభేదాదిక్షువికారాణాం గుడఖణ్డశర్కరాదీనామివ భవిష్యతీతి మత్వా
శ్రోత్రాదీనాం శబ్దాదిగ్రహణనియామకా-పేక్షాయామప్యస్మాభిః పురుషార్థదాయకం కర్మైవ
నియామకమిష్యత ఇత్యాహ-

న చాప్యహఙ్కృతో జన్మ నియమే కారణం మమ ।
పుమర్థదాతృ యత్కర్మ కారణం తద్ భవేరితమ్ ।। ౪౧ ।।

నాస్మాభిరహఙ్కారజత్వమేవ విషయనియమే కారణమిష్యతే, కిన్తు శివాధిష్ఠితం కర్మ
చేత్యర్థః ।। ౪౧ ।।

కాయరన్ధ్రవిశిష్టే నభోభాగే శబ్దావద్యోతకేఽభ్యుపగమ్య-మానే
నాసారన్ధ్రాదీనామపి శ్రవణేన్ద్రియత్వప్రసఙ్గతయా శ్రవణాకాశస్యైవ
శబ్దగ్రాహకత్వనియమే కర్మైవాఽదృష్టాఖ్యం నియామకం భౌతికేన్ద్రియవాదినాఽపీష్యత
ఇత్యాహ-

నానాశ్రుతిభయాత్ క్లృప్తే ఖే పరేణాపి కారణమ్ ।
శబ్దభోగస్య నియమే తత్ప్రదం కర్మ భాషితమ్ ।। ౪౨ ।।

ఖే కాయాకాశే శబ్దగ్రాహకే కల్ప్యమానే
నానాశ్రుతిత్వప్రసఙ్గభయాచ్ఛ్రవణాకాశస్యైవ శబ్దగ్రహణనియమే పురుషార్థప్రదం
కర్మైవ కారణం భవతాఽపీష్యత ఇత్యన్వయః ।। ౪౨ ।।

ఇత్థం కర్మేన్ద్రియాణామాహఙ్కారికత్వమాహ-

రాజసాద్ వైకృతాద్ వర్గః కర్మాక్షాణాం తు కర్మకృత్ ।
జాతః కార్యస్య యేనేహ కారణానువిధాయితా ॥ ४३ ॥

రజసః ప్రవృత్తిహేతుత్వాద్ రాజసాద్ వైకారికాఖ్యాదహఙ్కారస్కన్ధాత్ క్రియాహేతుః కర్మేన్ద్రియవర్గో జాతః । యస్మాత్ కారణానువిధాయిత్వం కార్యే దృశ్యతే ॥ ४३ ॥

అత ఏవ సత్త్వస్య ప్రకాశత్వాత్ ప్రకాశస్య బుద్ధీన్ద్రియవర్గస్య సాత్త్వికాదుత్పత్తిరుక్తా । అన్యథా భిన్నస్వభావయోరనయోర్వర్గయోరేక-స్మాదేవోత్పత్త్యభ్యుపగమే కారణానియమలక్షణోఽనవస్థాదోషః ప్రసజ్యేత ఇత్యాహ-

వినివారయితుం శక్యా నావ్యవస్థా వికారజా ।
సాత్త్వికాత్ సంభవే క్లృప్తే సాత్త్వరాజసవర్గయోః ॥ ४४ ॥

అత ఏవ-

మాత్రాసఙ్ఘోఽప్యహఙ్కారాద్ వర్గద్వయవిలక్షణః ।
ప్రకాశ్యస్తామసస్తస్మాజ్జాతో భూతాదిసంజ్ఞకాత్ ॥ ४५ ॥

ఇదానీం బుద్ధేరధ్యవసాయాదిహేతుత్వమాహ-

ప్రకాశో విషయాకారో దేవద్వారో న వా క్వచిత్ ।
పుంబోధవ్యక్తిభూమిత్వాద్ బోధో వృత్తిర్మతేర్మతా ॥ ४६ ॥

ఇన్ద్రియద్వారోఽయం ఘట ఇత్యాదిబాహ్యవిషయాధ్యవసాయరూప-
ప్రకాశస్తదనపేక్షశ్చాన్తరస్మృతిప్రతిభాదిప్రకాశో వాశబ్దాద్ వక్ష్యమాణో
భావప్రత్యయలక్షణశ్చ ప్రకాశః పురుషబోధస్య వ్యక్తిస్థానత్వాద్ బోధాఖ్యో
మతేర్బుద్ధేర్వృత్తిర్జ్ఞేయా । తతోఽధ్యవసాయస్మృత్యాదిలిఙ్గా బుద్ధిః సిద్ధ్యతీతి । తదుక్తం
శ్రీమన్మృగేన్ద్రే- ఇతి బుద్ధిప్రకాశోఽయం భావప్రత్యయలక్షణః । బోధ ఇత్యుచ్యతే
బోధవ్యక్తిభూమితయా పశోః ।। (విం ౧౧।౮) ఇతి ।। ౪౬ ।।

ఏష చ బుద్ధిబోధస్త్రివిధ ఇత్యాహ-

క్లృప్తిర్మతిః స్మృతిశ్చేతి

తత్ర క్లృప్తిః కల్పనం ప్రతిభేత్యర్థః । మతిశ్చ మననం జ్ఞానమధ్యవసాయ ఇతి
యావత్ ।।

ఇత్థమిచ్ఛాదికార్యభేదాదన్తఃకరణభేదః సిద్ధ ఇత్యుపసంహరతి-

జాతా భిన్నార్థవాచకాః ।
ఇచ్ఛాసంరమ్భబోధాఖ్యాస్తేనాన్తఃకరణ త్రిధా ।। ౪౭ ।।

స్మృత్యాదీనామవాన్తరభేదేఽపి బోధకత్వేనైకార్థత్వాద్ బుద్ధివృత్తిత్వమ్, ఇచ్ఛాదయస్తు
వృత్తయో భిన్నార్థత్వాద్ భిన్నకారణా ఇతి భావః ।। ౪౭ ।।

నను పృథివ్యాదీనాం విషయత్వేన భోగ్యత్వాదిన్ద్రియాణాం చ తద్గ్రహణహేతుత్వాదస్తు
భోగసాధనతా, బుద్ధేస్తు ఇన్ద్రియార్థసన్ని-కర్షాదాత్మన్యుత్పద్యమానాయాః
సంవేదనరూపత్వాన్న భోగసాధనతా, అపి త్వాత్మగుణత్వైవేతి నైయాయికాదయః, అత ఆహ-

తుల్యే గుణాన్వితత్వే తు సంవేద్యం కిఞ్చిదిష్యతే ।
బుద్ధిశ్చాపి హ్యసంవేద్యా ధన్యా తార్కికతా తవ ॥ ౪౮ ॥

అయమభిప్రాయః- ద్వివిధోఽత్ర బోధోఽధ్యవసాయాత్మకోఽనధ్యవసాయాత్మకశ్చ । తత్ర యోఽధ్యవసాయాత్మకః, స సర్వదా గ్రాహకరూపేణైవ భాసమానత్వాదాత్మనః స్వభావ ఏవ । యస్త్వనధ్యవసాయరూపః, స ఉత్పత్త్యపవర్గయోగిత్వేన భాసమానత్వాన్న పుంసః స్వభావః, నిత్యస్యానిత్యస్వభావత్వాయోగాత్, తత్స్వభావత్వే చానిత్యత్వప్రసఙ్గాత్ । న చ నిత్యోఽనుభూయతే,
తతో న పుంసః స్వభావ ఇతి । యస్య సః స్వభావః సా
బుద్ధిర్భావానామధ్యవసేయతోత్పాదికా ధర్మజ్ఞానాద్యష్టగుణా బుద్ధిరితి । తతశ్చ విషయాధ్యవసాయరూపత్వాద్ భావప్రత్యయాత్మనా సత్త్వాదిగుణత్రయాన్వితేన స్వరూపేణ భోగ్యత్వాచ్చ బుద్ధేరపి సంవేద్యత్రైవ, న త్వాత్మగుణత్వమ్ । తదుక్తం తత్త్వసంగ్రహే-

బుద్ధిర్విషయాకారా సుఖాదిరూపా సమాసతో భోగ్యమ్ (శ్లోం ౧౩) ఇతి । ప్రయోగశ్చాత్ర భవతి- బుద్ధిరపి సంవేద్యైవ, సత్త్వాదిగుణాన్వయాత్, పృథివ్యాదివదితి । కరణత్వం చేన్ద్రియవదస్యా విషయాధ్యవసాయహేతుత్వాత్ సిద్ధమిత్యుక్తమ్ ॥ ౪౮ ॥

నను ధర్మాదీనాం భావానామప్యస్మాభిరాత్మగుణత్వ-మిష్యతే, తదయుక్తమ్, తేషామాత్మసంస్కారకత్వాయోగాత్ । తథాహి- జ్యోతిష్టోమాదికర్మసంస్కారస్తావన్నాత్మని సంభవతి, అవికారిత్వాత్, కర్మణాం చ కృష్యాదీనామాత్మసంస్కారత్వాదృష్టేః, అపి తు జడ ఏవ । యత్ర తాని సంస్కారం కుర్వన్తి సా బుద్ధిః । ఏవం జ్ఞానాదిసంస్కారేఽపి వాచ్యమ్, తద్బలాదేవ స్వప్నస్మృతిప్రతిభాదావసత్యప్యర్థే ఉల్లేఖో దృశ్యతే యతః, అతశ్చ-

అన్తర్బహిశ్చ కరణం సాక్షాద్ భోగస్య సాధనమ్ ।

భోగ్యం వినా న భోగోऽస్తీత్యతో భోగస్య సాధనమ్ ।। ౪౯ ।।

ఆన్తరో బాహ్యశ్చ కరణగ్రామో భోగస్య సుఖదుఃఖాదిసంవేద-నాత్మనః సాక్షాత్ కరణమ్ । యదుక్తం శ్రీమత్స్వాయమ్భువే- భోగోऽస్య వేదనా పుంసః సుఖదుఃఖాదిలక్షణా ఇతి । స చ భోగః స్రక్చన్దనాదిభోగ్యం వినా న స్యాదితి తద్గ్రహణపూర్వకస్య సుఖాద్యధ్యవసాయస్యాపి సాధనమిష్యతే ।। ౪౯ ।।

ఏతదేవ దృష్టాన్తేన ప్రకటయతి-

సైనికాన్ విజయాయేహ ప్రయుఙ్క్తే నృపతిర్యథా ।
ప్రయుఙ్క్తే మహదాదీని బోధాద్యర్థమణుస్తథా ।। ౫౦ ।।
సైనికస్థే జయే రాజ్ఞః కర్తృత్వం తు యథా తథా ।
బుద్ధ్యాదిసంస్థే బోధాదౌ పుంసః కర్తృత్వమిష్యతే ।। ౫౧ ।।
స్వాత్మార్థం సైనికానాం తు విజయో నేతి తే యథా ।
సాధనం విజయస్యేష్టాస్తథైవ మహదాదయః ।। ౫౨ ।।
తేషామపి హి బోధాద్యం స్వార్థం నేతి వినిశ్చితమ్ ।

కరణానామచేతనత్వాత్ తద్వృత్తీనాం న స్వార్థత్వమ్, అపి తు చేతనపురుషార్థత్రైవేతి భావః ।। ౫౦-౫౨ ।।

తతో బోధాదివృత్తీనాం సాధనం మహదాదయః ।। ౫౩ ।।

అధునా భోగ్యం విభజతి-

మోహదుఃఖసుఖాకారో రూపాఖ్యస్తద్భవో ద్విధా ।

బౌద్ధో బోధః పరం భోగ్యం మాయాది చ తదర్థతః ।। ౫౪ ।।

ఉద్భూతగుణత్వేన మోహాదిహేతుత్వాన్మోహాద్యాకారో రూపసంజ్ఞో ధర్మాదిభావవర్గః, తదుపాదానః సిద్ధ్యాదిప్రత్యయవర్గశ్చ ద్వివిధోఽయం బౌద్ధో బోధః పుంసః పరమవ్యవహితం భోగ్యమ్ మాయాదికం భువనాదివస్తు తదన్వయతస్తదర్థత్వాద్భోగాధికరణ-త్వాత్ పరమ్పరయా భోగ్యమితి ।। ౫౪ ।।

కోఽసౌ రూపాఖ్య ఇత్యత ఆహ-

అధర్మాదిత్రయం రాగో ధర్మాది చ చతుష్టయమ్ ।
తమోరజఃసత్త్వమయం రూపం తత్కర్మజం మతౌ ।। ౫౫ ।।

అధర్మాజ్ఞానానైశ్వర్యాఖ్యం రూపం తామసమ్, రాగస్త్వవైరాగ్యాఖ్యం రాజసమ్, ధర్మజ్ఞానవైరాగ్యైశ్వర్యాఖ్యం సాత్త్వికమిత్యేవమష్టవిధం రూపం బుద్ధౌ గుణత్వేన స్థితం కర్మతశ్చోపాదానాజ్జాతమ్ । తత్త్వభువనశరీరాది తు కర్మణైవ సహకారిణా మాయాఖ్యాదుపాదానాత్ సాక్షాత్ పరమ్పరయా చోత్పన్నమిత్యుక్తం శ్రీమత్స్వాయమ్భువాదౌ ।। ౫౫ ।।

ఏతే చ-

అత్యన్తోచ్ఛేదతో ముక్తావభివ్యక్తేశ్చ సర్వతః ।
పటాదిబోధావైతత్యాదాత్మనో న గుణా గుణాః ।। ౫౬ ।।

యతో ధర్మాదీనాం మోక్షేఽత్యన్తోచ్ఛేదః పరైరపీష్యతే, యతశ్చాత్మస్వభావస్య

జ్ఞానక్రియాత్మనో నిత్యస్య వ్యాపకస్య ముక్తౌ సర్వతో వ్యాపకత్వేనాభివ్యక్తిః శ్రూయతే, యస్మాచ్చ పటాదిజ్ఞానానామధ్యవసాయరూపాణామవైతత్యమవ్యాపకత్వం దృశ్యతే, తస్మాదనిత్యా అవ్యాపకాశ్చాధర్మాదయో నిత్యస్య వ్యాపకస్యాత్మనో గుణా భవితుం నార్హన్తి, తత్సమవాయే తస్య పరిణామిత్వాదిదోషప్రసఙ్గాత్ । ఏతే చాధర్మాదయః సాంసిద్ధికవైనయికప్రాకృతభేదాత్ త్రివిధా ఆత్మన ఉత్పద్యన్తే । యదుక్తం శ్రీమన్మృగేన్ద్రే-

సాంసిద్ధికా వైనయికాః ప్రాకృతాశ్చ భవన్త్యణోః ।।
విశిష్టధర్మసంస్కారసముద్దీపితచేతసామ్ । గుణః సాంసిద్ధికో భాతి దేహాపాయేఽపి పూర్వవత్
।। లోకధీగురుశాస్త్రేభ్యో భాతి వైనయికో గుణః । సమర్జితో వైనయికో మనోవాక్తనుచేష్టయా ।।
ప్రాకృతో దేహసంయోగే వ్యక్తః స్వప్నాదిబోధవత్ । (వి౦ ౧౦।౨౬-౨౯) ఇతి ।। ౫౬ ।।

అతశ్చైవం త్రివిధేభ్యో ధర్మాదిభ్యః ఫలభేదానాహ-

ఏషామధోగతిర్బన్ధో విఘాతః సంసృతిః క్రమాత్ ।
స్వర్గో ముక్తిః ప్రకృతిభావో విఘాతశ్చ ఫలాని చ ।। ౫౭ ।।
భవః స్థానాపరాధోఽథ విఘ్నో భోగానతిక్రమః ।
వశ్యోర్ధ్వస్థితిః సద్ధృష్టిభృత్త్వం భోగాస్పృహా ఫలమ్ ।। ౫౮ ।।
స్వచిన్తితేషు వా విఘ్నో రూపే సాంసిద్ధికే ఫలమ్ ।
వినయప్రాకృతే రూపే పూర్వోక్తఫలసంగ్రహః ।। ౫౯ ।।

వైనయికేభ్యః ప్రాకృతేభ్యశ్చాధర్మాదిభ్యః క్రమాదధోగత్యాదీని ఫలాని భవన్తి । సాంసిద్ధికేభ్యస్తు భవాదీని । తత్రాఽధోగతిర్నరకప్రాప్తిః । బన్ధోఽనాత్మన్యాత్మాభిమానితాదిః । సంసృతిస్తిర్యగాదియోనిప్రాప్తిః । ముక్తిశ్చ దర్శనాన్తరమోక్షః, పరముక్తేర్దీక్షాఫలత్వేన మోక్షకారికాసు వక్ష్యమాణత్వాత్ । ప్రకృతిభావః ప్రకృతిలయః । భవః సంసారః । స్థానాపరాధః స్వస్థానాన్న్యక్కారః ।

భోగానతిక్రమో భోగేచ్ఛా । వశ్యోర్వ్యస్థితిః వశ్యానాం స్వపదాధఃస్థానిగామధిష్ఠానమ్ । సద్ధృష్టిభృత్త్వం తత్తద్విషయసమ్యగ్జ్ఞానయోగః । శేషం సుగమమ్ ।। ౫౭-౫౯ ।।

ఇత్థం భావాన్ విచార్య ప్రత్యయాన్ వ్యాచష్టే-

వ్యక్తావ్యక్తజ్ఞసంబుద్ధిః సిద్ధిః సమ్ప్రతి సిద్ధ్యతి ।
రాగమాత్రానులిప్తాఙ్గాద్ ధర్మాదిసముదాయతః ।। ౬౦ ।।

ఇహ హి బుద్ధౌ వాసనాత్వేన స్థితా ధర్మాదయోఽష్టౌ భావా ఉచ్యన్తే । యదాహుః- భావయన్తి యతో లిఙ్గం తేన భావాః ప్రకీర్తితాః (పౌం) ఇతి । త ఏవ ప్రకర్షావస్థాం ప్రాప్తాః స్థూలేన రూపేణ భోగ్యదశామాపన్నాః సంసారిణాం ప్రత్యాయనాత్ ప్రత్యయాః కథ్యన్తే । తదుక్తమ్- ప్రత్యాయయన్తి క్షేత్రజ్ఞం ప్రత్యయాస్తేన కీర్తితాః (పౌం) ఇతి । అతశ్చ వైరాగ్యేణ రాజసేనేషద్వ్యుక్తాత్ సాత్త్వికాద్ ధర్మాదిభావచతుష్టయాత్ సిద్ధిరుత్పద్యతే । సా చ వ్యక్తస్య గుణాదేరవ్యక్తస్య చ ప్రధానస్య జ్ఞస్య చ పురుషస్య సంబుద్ధిస్తద్విషయం జ్ఞానమేవ ప్రకర్షావస్థాం ప్రాప్తా సిద్ధిరుచ్యతే । ఉక్తం చ- పుంప్రకృత్యాదివిషయా బుద్ధిర్యా సిద్ధిరత్ర సా (మృం విం ౧౧।౨) ఇతి । తత్ర వ్యక్తావ్యక్తవిషయే బుద్ధిబోధే తత్ప్రకాశకత్వేనాత్యన్తం వివిక్తః పురుషః స్వయమేవావభాసతే, యదాహుః- తదా ద్రష్టుః స్వరూపేఽవస్థానమ్ (యోం సూం ౧।3) ఇతి; న తు బుద్ధిప్రకాశ్యతయా, భోగ్యత్వాదిదోషప్రసఙ్గాత్ । యద్వక్ష్యతి మోక్షకారికాసు- పరిణామీ పుమాన్ భోగ్యః ప్రాప్తస్తద్గోచరో యది (శ్లోం ౧౦౫) ఇతి ।। ౬౦ ।।

ధర్మాదిరూపసంపృక్తా పాపాదిత్రితయోద్భవా ।
తుష్టిః కృతార్థవిజ్ఞానమనయాఽఽత్మగ్రహే సతి ।। ౬౧ ।।

సాత్త్వికైర్ధర్మాదిభిరీషత్సంపృక్తాదధర్మాదిత్రయాత్ తామసాత్ తుష్టిరుత్పద్యతే । సా చ తుష్టిః ప్రాగుక్తయా భూతతన్మాత్రాదిజ్ఞాన-రూపయా సిద్ధ్యా తత్తద్ధర్మనోక్తేన స్వరూపేణాత్మనో గ్రహణే సత్యధస్తనవిషయాద్ వైరాగ్యాదకృతార్థస్యాపి కృతార్థోఽస్మీత్యుత్పద్యమానా బుద్ధిస్తుష్టిరుచ్యతే । యచ్చోచ్యతే- తుష్టిర్నరకృతార్థస్య కృతార్థోఽస్మీతి యా మతిః (మృం విం ౧౧।౨) ఇతి ॥ ౬౧ ॥

అధర్మాదిత్రయాజ్జాతా రాగలేశానురఞ్జితాత్ ।
అశక్తిర్దేవవైకల్యాదసామర్థ్యం శుభాదిషు ॥ ౬౨ ॥

శుభశబ్దేనాత్రోపస్థేన్ద్రియవ్యాపారం ఆహ్లాద ఉచ్యతే । తదాదిషు ఇన్ద్రియవైకల్యాత్ తదుపలక్షితశరీరవైకల్యాద్వా క్లైబ్యబాధిర్యాదిరూపం యదసామర్థ్యమ్, సేయమశక్తిస్తామసాద్ వర్గాద్ రాజసేనేషత్సంపృక్తాద్ భవతి । ఉక్తం చ- అశక్తిరప్రవృత్తత్వాత్ తామసీ దుఃఖభావతః । రాజస్యపి గుణో దృష్టః కార్యే కారణసంశ్రయః ॥ (మృం విం ౧౧।౬) ఇతి ॥ ౬౨ ॥

తస్మాదేవాయథావస్తు విజ్ఞానం వీతరాగతః ।
ఈషద్ ధర్మాదిసంపృక్తాదభివ్యక్తో విపర్యయః ॥ ౬౩ ॥

తస్మాత్ తామసవర్గాద్ రాజసహీనాత్ సాత్త్వికతేషద్యుక్తాదయథార్-థగ్రహణరూపో విపర్యయస్తమోమోహమహామోహతామిస్రాన్ధతామిస్ర-లక్షణో జాయతే । యచ్చోచ్యతే- కిఞ్చిత్సామాన్యతోఽన్యత్ర మతిరన్యా విపర్యయః (మృం విం ౧౧।౩) ఇతి ॥ ౬౩ ॥

ఇత్థమతిసంక్షేపేణోక్తం భావప్రత్యయాత్మకం బుద్ధిబోధముపసంహరతి-

లేశోక్తో బుద్ధిధర్మోఽయమ్

ఏషాం చ భావప్రత్యయానాం ప్రపఞ్చః శ్రీమన్మతఙ్గాదౌ విస్తరేణ దర్శితః ప్రకాశితశ్చాస్మాభిర్మృగేన్ద్రవృత్తిదీపికాయామితి తత ఏవావధార్యః । గ్రన్థవిస్తరభయాత్తు నాత్ర లిఖ్యతే ॥

అయం చ-

చేతనేనోపభుజ్యతే ।

భోగ్యత్వాదితి శేషః ॥

భోగ్యత్వమేవ సాధయతి-

భోగ్యత్వం చాస్య సంసిద్ధం యేనోత్పన్నో ఽనుభూయతే ॥ ౬౪ ॥
స చాప్యనుభవో భోగో భోక్తారం గమయత్యలమ్ ।

అస్య బౌద్ధస్య జ్ఞానస్యోత్పత్త్యపవర్గయోగిత్వేన భోగ్యత్వమేవ, న తు భోక్తృత్వమ్, తస్య సర్వదా గ్రాహకరూపేణ స్థిరస్యైవ స్వసంవేదనసిద్ధత్వాదిత్యుక్తమ్ ॥ ౬౪ ॥

అతశ్చ-

సాధయిత్రా వినా యస్మాత్ సిద్ధిర్నేహ సమీహితా ॥ ౬౫ ॥

ఇహ హి బుద్ధిచైతన్యవాదిభిర్బౌద్ధైర్భోక్తృత్వేనాభ్యుపగత-స్యాస్య బౌద్ధస్య జ్ఞానస్యాస్థిరత్వేన ఘటాదివదచేతనత్వాత్

కాలాన్తరభావికర్మఫలభోక్తృత్వాసంభవాదుక్తవద్భోగ్యత్వాచ్చ స
తత్తద్విషయసుఖాద్యనుభవరూపో భోగ ఏవ భోక్తారం సాధయతి । యతో
భోగక్రియాసిద్ధిర్భోక్తారం చేష్టమానమన్తరేణ న సంభవతి, భోగస్యాపి క్రియాత్వాత్ ।
తత్కర్తృత్వేనాప్యాత్మసిద్ధిరితి భావః । సమీహితా, అభీప్సితేత్యర్థః ।। ౬౫ ।।

అత్ర చోదయతి-

న వినా దృష్టసంవాదమనుమానస్య మానతా ।

ఇహ హి ధూమేనానుమితోఽగ్నిరాసీదతా ప్రత్యక్షీక్రియత ఇతి తస్యానుమానస్య
ప్రమాణాన్తరసంవాదో దృశ్యతే । అత ఏవ తస్య ప్రామాణ్యమ్ ।।
చక్రముర్ధాదౌ ధూమాదేరివ సాధ్యవ్యభిచారాదర్శనాత్ తతశ్చాత్రాప్యనుభవాత్మనో
జ్ఞానస్యైవ దర్శనాద్ జ్ఞాతృజ్ఞానయోరాకారభేదానుపలమ్భాద్ భోగాద్ భోక్తనుమానస్యాపి
వ్యభిచారశఙ్కయా ప్రమాణత్వాభావాన్న భోక్తుర్జ్ఞానవ్యతిరిక్తస్యాత్మనః సిద్ధిరితి సౌగతాః
। యదాహుః- ఏకమేవేదం సంవిద్రూపం సర్వవిషాదాద్యనేకాకారవివర్తం పశ్యామః । తత్ర
యథేష్టం సంజ్ఞాః క్రియన్తామ్ ఇతి । తదయుక్తమిత్యాహ-

దృష్టస్య కేన సంవాదో యేన తస్యాస్తి మానతా ।। ౬౬ ।।

అయమభిప్రాయః- భోగస్య విషయసంవేదనాత్మనోఽనుభవస్య
బాహ్యవిషయాసన్నిధానేఽపి సుషుప్త్యాదావాన్తరదేహస్పర్శమాత్రవిషయత్వేన స్థిరతయైవ
భాసమానత్వాత్ స్థిరత్వేన స్వసంవేదనప్రత్యక్షసిద్ధో గ్రాహకరూపో ఆత్మేత్యుక్తమ్ । న చ
జ్ఞానస్య క్షణికస్య స్వాత్మని క్రియావిరోధేన స్థైర్యాధ్యారోపో యుక్తః । యదప్యుక్తమ్-
అక్షణికస్య క్రమయౌగపద్యాభ్యామర్థక్రియావిరోధాత్ యత్సత్ తత్సర్వం క్షణికమితి, తదపి
న,

అక్షణికస్యైవ మణ్యాదేః క్రంఏణ ఘటాదీన్ భావానవభాసయతో యుగపచ్చైకగృహగతాంస్తాంస్తాంస్తానర్థాన్ ప్రకాశయతోఽనుభవసిద్ధత్వాత్ । క్షణికస్య చోత్పత్తికాల ఏవ నశ్యతోఽనేకక్షణనిర్వర్త్యక్రియానుష్ఠానాక్షమత్వాదిత్యాది విస్తరేణ శ్రీమన్మతఙ్గవృత్త్యాదావాచార్యైః సాధితమితి ॥ ౬౬ ॥

తతశ్చాత్మనః స్వసంవేదనసిద్ధత్వేఽప్యనుమేయత్వమభ్యుపగమ్యోచ్యతే -

నేహ ప్రమాణసంవాదః ప్రత్యక్షస్య ప్రమాణతః ।

నాత్ర ప్రమాణస్య ప్రమాణన్తరసంవాదాపేక్షా, ప్రత్యక్షస్య ప్రమాణాన్తరసంవాదాభావేఽప్యనధిగతవిషయజ్ఞానజనకత్వేన ప్రామాణ్యాత్ । తదాహుః - అనధిగతార్థగన్తృ ప్రమాణమ్ ఇతి ।

కథం పునశ్చక్రమూర్ధాదౌ వ్యభిచారోఽత ఆహ -

అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం వ్యభిచారనిరాకృతిః ॥ ౬౭ ॥

యస్య ధూమాదేర్యేనాఽవినాభావలక్షణః సంబన్ధోఽన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం నిశ్చితః, న తస్య తత్ర వ్యభిచారో దృశ్యతే । సువివేచితస్య ధూమస్యాఽగ్నావివ । చక్రమూర్ధాదిజన్యస్య తు స్వరూపావివేకేన ధూమత్వభ్రాన్తిః । తతశ్చాత్రాపి క్రియాయాః సర్వత్ర కర్తృపూర్వకత్వదర్శనాద్ భోగక్రియయా భోక్తాఽనుమీయతే ॥ ౬౭ ॥

భవద్భిరపి స్వదేహే బుద్ధిపూర్వకత్వేన సిద్ధాత్ కార్యాదివ్యవహారాత్ పరశరీరే బుద్ధిః ప్రమాణాన్తరసంవాదం వినాఽప్యనుమానేనాఽనుమీయత ఇత్యాహ -

దేహధర్మస్య మానత్వే కారణం బుద్ధిరిష్యతే ।

దేహధర్మస్య చేష్టాద్యాత్మనో మానత్వే హేతుత్వే సతి తేన పరశరీరే తద్ధేతుర్బుద్ధిః సాధ్యత ఇత్యర్థః । యదాహుః - బుద్ధిఃపూర్వా క్రియాం దృష్ట్వా స్వదేహేఽన్యత్ర తద్గ్రహాత్ । జ్ఞాయతే ధీః ఇతి ।।

అతశ్చ రూపాదిదర్శనాన్యథానుపపత్త్యా చక్షురాదీన్ద్రియవద్ భోగాన్యథానుపపత్త్యా భోక్తృసిద్ధిరిత్యభిప్రాయేణాహ -

అస్మాత్ సామాన్యతో దృష్టాదన్యస్యాపి ప్రమాణతా ।। ౬౮ ।।
అనుమానస్య సంసిద్ధా

యదుక్తం చార్వాకైః - అస్తు భోక్తా । స తు పరిదృశ్యమానపృథివ్యాదిచతుర్భూతవికారసమాహారాత్మకః కాయ ఏవ । తస్యైవ పరిణామవిశేషేణ కిణ్వాదిద్రవ్యవికారేణ మదశక్త్యభివ్యక్తివచ్చైతన్యాభివ్యక్తిః, ప్రాణాదివాయుబలేన భోగాదిక్రియాదర్శనాచ్చ । న తు తతోఽన్యః, తస్య ప్రత్యక్షేణాదర్శనాత్ ।
యదాహుః- దృష్టే సంభవత్యదృష్టపరికల్పనా న న్యాయయా ఇతి ।

తదపి నిరాకృతమిత్యాహ-

కారణాదత ఏవ హి ।
చేతనో బుద్ధిబోధస్య భోక్తా మానసమర్థితః ।। ౬౯ ।।
పృథివ్యాదిసమాహారో భవత్వితి న యుక్తిమత్ ।

అయమభిప్రాయః- యతః శరీరస్యాప్యన్తః శూలాద్యాత్మనా బహిశ్చ మృదుకర్కశాదినా స్పర్శేన భోగ్యత్వదర్శనాద్ ఘటాదివచ్చేతనత్వం న యుక్తమ్, తతస్తస్యాపి భోక్తృత్వేనాఽఽత్మా సిద్ధ ఇతి ॥ ౬౯ ॥

చేతనత్వం చాస్య న ప్రమాణోపపన్నమిత్యాహ-

చైతన్యం హి త్వయా తస్య కేన మానేన నిశ్చితమ్ ॥ ౭౦ ॥

నను శుక్లశోణితాత్మకదేహారమ్భకభూతసద్భావ ఏవ చైతన్యదర్శనాత్ తదభావే చాఽదర్శనాద్ దేహాత్మకమేవ చైతన్యమత ఆహ-

సతి భావేఽప్యనైకాన్తః

శవశరీరే గర్భాదౌ వా దేహాత్మకభూతసద్భావేఽపి చైతన్యాఽదర్శనాన్న దేహాత్మకం చైతన్యమ్, తతశ్చ శరీరాఽఽత్మవాదో న ప్రమాణోపపన్న ఇత్యాహ-

తస్మాద్ వాయసవాశితమ్ ।

భోగ్యత్వాచ్చాస్యాఽచేతనత్వమిత్యాహ-

అనభివ్యక్తచైతన్యా దృష్టా భోగ్యా గుడాదయః ॥ ౭౧ ॥
జీవచ్ఛాయోపభోగ్యత్వాదస్తు తుల్యో గుడాదిభిః ।

గుడాదయో హి జీవస్యాఽఽత్మనశ్ఛాయయాఽనుభవాత్మనా సంవిదా భోగ్యత్వేన

గ్రాహ్యతయా విషయీక్రియమాణాః కదాచిదప్యభివ్యక్తచేతనా న దృష్టాః । తతః

కాయాఽఽత్మాపి భూతసమాహారః ప్రోక్తవద్గ్రాహ్యత్వేన భోగ్యతయా విషయీకరణాదచేతన ఏవేతి

న తస్య భోక్తృత్వముపపద్యతే । కిఞ్చ, దహస్యైవ చేతనత్వే తస్యాఽసకృత్పరిణామేన వినాశాద్

బాల్యావస్థాఽనుభూతం వృద్ధావస్థాయాం స్మర్యమాణం నోపపద్యత ఇత్యాది విస్తరేణ

నిరాకృతోఽయం పక్షోఽస్మాభిః శ్రీమన్మృగేన్ద్రవృత్తిదీపికాయామ్ ॥ ౭౧ ॥

నను శరీరవ్యతిరిక్తానామిన్ద్రియాణామేవ భోక్తృత్వమస్తు, నాన్యస్యేతీన్ద్రియచైతనికాః,

తదయుక్తమిత్యాహ-

భోగ్యత్వకరణత్వాభ్యామిన్ద్రియాణాం వినిశ్చితమ్ ॥ ౭౨ ॥

అచైతన్యమతో భోక్తా పురుషశ్చిత్స్వభావకః ।

ఉక్తవదిన్ద్రియాణామపి భోగార్థతయా భోగ్యత్వాత్

కరణత్వాచ్చ్రస్త్రాదివదచేతనత్వమనివార్యమేవ, అతో నైషాం కర్తృత్వమ్, అపి తు

చిత్స్వభావస్యాత్మన ఏవ । తస్యైవ హి సర్వాన్యకారకప్రవృత్తినివృత్తిహేతుత్వేన కర్తృత్వం యుక్తమ్ ।

యదాహుః- ప్రవృత్తౌ చ నివృత్తౌ చ కారకాణాం య ఈశ్వరః । అప్రవృత్తః ప్రవృత్తో వా స కర్తా

నామ కారకః ॥ ఇతి ॥ ౭౨ ॥

భోక్తుర్భోగశ్చితేర్వ్యక్తిర్భోగ్యచ్ఛాయానురఞ్జితా ॥ ౭౩ ॥

భోగ్యాయా బుద్ధేః సుఖాదిరూపాయాశ్ఛాయయా ఆకారేణానురఞ్జితా చైతన్యవ్యక్తిరేవ

భోక్తుర్భోగః । యదుక్తం శ్రీమత్స్వాయమ్భువే- భోగోఽస్య వేదనా పుంసః

సుఖదుః?ఖాదిలక్షణా ఇతి ॥ ౭౩ ॥

తదానీం చ-

అచితశ్చితిసంబన్ధాద్ భోగ్యమాభాతి చేతనమ్ ।

అచేతనమపి బుద్ధ్యాత్మకం భోగ్యం తస్యాత్మనశ్చైతన్యసంశ్లేషాచ్చేతనవదాభాసతే । తదుక్తం సాంఖ్యైరపి- అచేతనం చేతనావదివ లిఙ్గమ్ (సాం౦ కాం ౨౦) ఇతి ।।

ఏవం చ-

భోగ్యద్వారేణ పాశానాం పశూనాం చ పరస్పరమ్ ।। ౭౪ ।।
చేతనాచేతనచ్ఛాయానుషఙ్గో భాసతే భృశమ్ ।

భోగ్యం హి వస్తు చిత్తాధిష్ఠితం బుద్ధీన్ద్రియవృన్దమాత్మనో విషయత్వేనోపస్థాపయతి తచ్చ బుద్ధ్యాఽధ్యవసితం పురుషో గృహ్ణాతి । యదాహుః (పూర్వతనీ ౭౦ పృష్ఠస్థా ద్వితీయా టిప్పణీ ద్రష్టవ్యా ।)- బుద్ధ్యధ్యవసితమర్థం పురుషశ్చేతయతి ఇతి । తతశ్చ ప్రకాశరూపత్వాదాదర్శస్థానీయేన భోగాఖ్యేన బుద్ధిబోధాత్మనా ద్వారేణాత్మనాం భోక్తౄణాం పాశానాం చ విషయరూపేణ పరిణతానాం భోగ్యానాం చేతనాచేతనరూపయోశ్ఛాయయోః ప్రతిబిమ్బితయోరాకారానుషఙ్గః సంశ్లేషమాత్రం భృషమత్యర్థమేకాకారతయా భాసతే । అత ఏవాత్రానాత్మాదౌ ఆత్మాదిభ్రమః సంసారిణామ్ । తద్వివేకజ్ఞానే తు తేషాం ప్రకృతిలయ ఇత్యుక్తమ్ । స ఏవ చ సాంఖ్యానాం మోక్షః ।। ౭౪ ।।

అతశ్చ-

భోగ్యే భోగః ప్రభోశ్ఛాయా యథా చన్ద్రమసో జలే ।। ౭౫ ।।

ప్రభోర్వ్యాపకస్యాత్మనః స ఏవ భోగ్యవిషయో భోగః, యా తదధ్యవసాయాత్మని బుద్ధిబోధే చన్ద్రమస ఇవ జలే ఛాయావిశిష్టా చైతన్యాభివ్యక్తిః । చన్ద్రబిమ్బస్య జడత్వాత్ స్థూలత్వాచ్చ విశిష్టస్వరూపాభివ్యక్తిమాత్ర ఏవాత్ర దృష్టాన్తత్వమ్ । అతో భోక్తృత్వాచ్చేతనస్య పురుషస్యైవ కర్తృత్వం నాచేతనానాం భోగ్యానాం బుద్ధ్యాదీనామితి మన్తవ్యమ్ ।। ౭౫ ।।

నను క్రియావేశో హి కర్తృత్వమ్ । స యది పుంసః స్యాత్ పరిణామితా భవేత్ । పురుషో హి నిర్వికారః, తతో నాస్య కర్తృత్వమ్, కిన్తు ప్రకృతేరేవ । సా హి వివేకజ్ఞానాత్ పూర్వం మహదాదిరూపేణ భోగ్యతయా తస్యాత్మానం దర్శయతీతి సంసార ఇత్యుచ్యతే । తత్సంభవే తు
తస్మాన్నివర్తమానా ముక్తిశబ్దాభిధేయేతి సాంఖ్యాః । యదుక్తం తైః- రఙ్గస్య దర్శయిత్వా నివర్తతే నర్తకీ యథా రఙ్గాత్ । పురుషస్య తథాత్మానం ప్రకాశ్య వినివర్తతే ప్రకృతిః ।। (సాం౦ కాం౦ ౫౯) ఇతి అత ఆహ-

పరిణామభయాత్ పుంసి భోగే చానీప్సితే సతి ।
అవిశేషో దురాపోహః ప్రసక్తో భోక్తృముక్తయోః ।। ౭౬ ।।

అయమభిప్రాయః- నాత్ర క్రియావేశః కర్తృత్వమ్, అపి తు క్రియాయాం శక్తత్వమేవ । తథాహి- అయస్కాన్తసన్నిధానాదయస ఇవాత్మనః సన్నిధేః శరీరాదేరేవ స్పన్దాదిరూపః క్రియావేశో దృశ్యతే । తతశ్చ బుద్ధ్యాదివిషయీకరణరూపే భోగే పుంసో న పరిణామప్రసఙ్గః, కిన్తు తత్పరత్వేన తద్విషయీకరణమేవ । భవత్పక్షే తు పుంసో నిర్మలత్వేన తత్పరత్వేఽప్యనభ్యుపగమ్యమానే భోక్తృముక్తయోరవిశేషో దుర్నివారః ప్రసజ్యతే, ఉభయోరప్యనపేక్షత్వేన తుల్యత్వాత్ ।। ౭౬ ।।

నను పరార్థప్రవృత్తా ప్రకృతిరేవ తదర్థం ప్రవర్తత ఇత్యుక్తమ్, యదాహుః-

వత్సవివృద్ధినిమిత్తం క్షీరస్య యథా ప్రవృత్తిరజ్ఞస్య । పురుషవిమోక్షనిమిత్తం యథా ప్రధానస్య ।। (సాం౦ కాం ౫౭) ఇతి, అత ఆహ-

పుమర్థాయ చ పాశానాం ప్రవృత్తిర్వినివారితా ।

అయమభిప్రాయః- అచేతనత్వాదేవ ప్రధానస్య పురుషం ప్రతి ప్రవృత్తిర్న యుక్తా, క్షీరాదేరపి చేతనగవాద్యధిష్ఠితస్యైవ ప్రవృత్తిదృష్టేః । వాయుజలాదీనామపి పక్షీకృతత్వాచ్చ తత్రప్రవృత్త్యభ్యుపగమేఽపి న నిరపేక్షం ప్రతి ప్రవృత్తిర్యుక్తా । నిరపేక్షం ప్రతి ప్రవృత్తౌ వా ముక్తస్యాపి ప్రవర్తతే । తతశ్చ బద్ధాత్మని సాభిలాషత్వే భోగార్థం సముద్యోగాదాత్మని వికారే చాఽనభ్యుపగమ్యమానే తస్మిన్ భోగోఽపి న యుక్తిమానిత్యాహ-

భోక్తర్యవికృతే భోగో ముక్తవన్నోపపద్యతే ।। ౭౭ ।।

నన్వవివేక ఏవ ప్రధానప్రవృత్తేర్హేతుః । ప్రకృతిపురుషవివేకజ్ఞానే తు తం ప్రత్యుపరతాధికారత్వాన్న ప్రవర్తతే । అతో న బద్ధముక్తయోరవిశేషః । యదాహుః- ప్రకృతేః సుకుమారతరం న కిఞ్చిదస్తీతి మే మతిర్భవతి । యా దృష్టాస్మీతి పునర్న దర్శనముపైతి పురుషస్య ।। (సాం౦ కాం ౬౧) ఇతి; తదయుక్తమ్, భవత్పక్షే పుంసో నిర్మలత్వేనావివేకాయోగాత్, నిర్హేతుకే చావివేకే సర్వదా వివేకాభావప్రసఙ్గాచ్చ । తస్మాదవివేకాన్యథానుపపత్త్యాపి తస్య సమలత్వసరాగతాద్యభ్యుపగన్తవ్యమితి వక్ష్యామః ।। ౭౭ ।।

యద్యేవమాత్మనః సమలత్వేనాజ్ఞస్వభావత్వే శరీరాదియోగేన జ్ఞాతృతయా వికారే చాభ్యుపగమ్యమానే స్వభావాన్తరయోగాదనిత్యత్వప్రసఙ్గ ఇతి పరమతమాశఙ్కతే-

వికారిత్వాదనిత్యశ్చేత్

భోక్తేతి శేషః ।

పరిహరతి-

మాయాసాధ్యం న మన్యతే ।

మాయయా స్వకార్యైః సూక్ష్మబాహ్యశరీరద్వారేణ క్రియమాణం విశేషం న జానీతే భవానితి శేషః । తతో నానిత్యత్వాదిదోష ఇత్యభిప్రాయః ॥

కథమిత్యత ఆహ-

స్వరూపవ్యక్తిలాభాచ్చ న వికారో న నాశితా ॥ ౭౮ ॥

నాస్మాభిర్నైయాయికాదివజ్జడరూప ఏవాఽఽత్మా ఇష్యతే, అపి తు జ్ఞస్వభావ ఏవ । స తు తస్య స్వభావః శరీరాదియోగం వినాఽనభివ్యక్తేరనాదినా కేనాఽపి ప్రతిబద్ధోఽవసీయతే, స చ మల ఏవేతి వక్ష్యామః । తతశ్చ మాయయా కలాదిభిః స్వకార్యైర్మలవ్యుదాసేనైకదేశస్వరూపవ్యక్తిరేవాత్మనః క్రియతే । మలపరిపాకే తు దీక్షాఖ్యయా శివశక్త్యా సర్వవిషయోఽభివ్యజ్యతే । తతో నాస్య వికారో వినాశితా చేతి ॥ ౭౮ ॥

అస్య చ-

భోగ్యోపధానరాగశ్చ స్వచ్ఛత్వాన్నోక్తకారణాత్ ।

అతో భోగ్యవిషయోపధానజనితో రాగోఽపి సుఖదుఃఖమోహాకారః ప్రకాశోఽస్య

స్ఫటికస్యేవ స్వచ్ఛత్వాత్ ప్రకాశరూపత్వాత్, న తు పూర్వోక్తాత్ పరిణామాఖ్యాత్ కారణాత్ । స చ విషయోపరాగోఽప్యస్య తత్పరతయా తద్విషయీకరణమేవేత్యుక్తమ్ ॥

తతో భోగ్యస్య శరీరస్యాసకృత్పరిణామేఽపి భోక్తుర్న పరిణామ ఇత్యాహ-

శరీరపరిణామేన పరిణామీ న పుద్గలః ॥ ౭౯ ॥
స యతోఽచేతనో భోగ్యో బుద్ధివత్ పరిణామతః ।

తస్యాపి పరిణామాభ్యుపగమే బుద్ధ్యాదివద్భోగ్యత్వమచేతనత్వం చ స్యాదిత్యర్థః ॥
౭౯ ॥

తత్ర పరమతముపన్యస్య దూషయతి-

చైతన్యం హి గుణో జ్ఞానం సమవాయోఽథ తేన వా ॥ ౮౦ ॥
స్వరూపం పురుషస్యేతి నాన్యదస్య న యుక్తిమత్ ।

ఏవం హి నైయాయికాదయో మన్యన్తే- జడస్వభావ ఏవాఽఽత్మా, తస్య మనఃసంయోగాద్ గుణతయా జ్ఞానం సమవేతముత్పద్యతే । తదేవ చ తస్య చైతన్యమ్, నాన్యజ్జ్ఞస్వభావత్వమితి ।
తదయుక్తమ్, జడత్వే తస్య ఘటాదివజ్జ్ఞానసమవాయాయోగాదితి ॥ ౮౦ ॥

నన్వత్ర నియామకం కర్మాదృష్టాఖ్యమస్తి, యత్కర్మసమానాధికరణే పురుష ఏవ జ్ఞానం సమవేతముత్పద్యతే, నాన్యత్ర తద్వ్యధికరణే ఘటాదావితి, అత ఆహ-

అజ్ఞే నరేవ విజ్ఞానం నాన్యత్రేతి నియామకమ్ ॥ ౮౧ ॥

కర్మాఽపి నోపపన్నం తు తదన్యత్ర స్థితం యతః ।

కర్మణః కృష్యాదేరివ ప్రకృతిసంస్కారత్వమేవ నాత్మసంస్కారత్వమ్,
వికారిత్వప్రసఙ్గాదిత్యుక్తమ్ । తతస్తదపి నాత్ర నియామకం భవితుమర్హతి ।
తతశ్చైతన్యసమవాయాచ్చిత్స్వభావ ఏవాత్మా సిద్ధ ఇత్యాహ-

మోహో మోహస్వభావేభ్యో యద్వన్నార్థాన్తరం బుధాః ॥ ౮౨ ॥

చైతన్యేభ్యః పదార్థేభ్యస్తద్వన్నార్థాన్తరం చితిః ।

చైతన్యాత్మనో జ్ఞానస్యాత్మధర్మత్వాద్ ధర్మనాశే ధర్మిణోఽపి తదవ్యతిరేకాన్నాశః
ప్రసజ్యత ఇతి సర్వదా చేతనస్వభావ ఏవాత్మాభ్యుపగన్తవ్యః । తస్య చ
మలావృతత్వాన్మనోబుద్ధ్యాదయస్తదభివ్యఞ్జకతయా సిద్ధా ఇత్యుక్తమ్ । అస్య చ
భోగక్రియాయాముపకారకతయా సహకారిభూతం ప్రయోక్తృకరణరఞ్జకరూపం
కలావిద్యారాగాఖ్యం కఞ్చుకత్రయం ప్రకృతిసాధనాత్ పశ్చాదభిధాస్యత ఇత్యాహ-

ప్రయోక్తృకరణం భోగ్యే రఞ్జకం చోపరి త్రయమ్ ॥ ౮౩ ॥
అస్య భోగక్రియాకర్తుః ప్రక్షేరుపదేక్ష్యతే ।

ఇత్థం ప్రసఙ్గాద్ భోక్తారం ప్రసాధ్య ప్రకృతే బుద్ధేరేవాహఙ్కారస్యోత్పత్తిరిత్యాహ-

బుద్ధేః స్కన్ధోఽపరో భిన్నో యోఽహఙ్కారమజీజనత్ ॥ ౮౪ ॥
జనితారో గుణా యేన దృష్టాస్తత్ప్రతిభాదిషు ।

యేన కారణేన తస్యా బుద్ధేః ప్రతిభాదిషు వృత్తిషు ప్రోక్తేన నయేన

పరస్పరాభిభవేనాశ్రయాన్మిథునీభావాచ్చ కార్యస్యోత్పాదయితారో గుణాః దృష్టాః, యదుక్తం సాంఖ్యైః- అన్యోన్యాభిభవాశ్రయజననమిథునవృత్తయశ్చ గుణాః (సాం౦ కాం ౧౨) ఇతి, తేన బుద్ధేరేవాధ్యవసాయహేతోః స్కన్ధాదన్యో భాగో గుణసంపృక్తోఽహఙ్కారమజీజనత్ । తతశ్చ నహ్యేకం జనకమితి న్యాయేనాన్యోన్యసంపృక్తా ఏవ గుణా జనకాస్తథైవ చ సర్వేషు పదార్థేషు వర్తన్తే । సాత్త్వికాదివ్యవహారస్తు తేషాం సత్త్వాదిబాహుల్యాదితి భావః ।। ౮౪ ।।

సాక్షాద్గుణకార్యత్వాదేవ చాస్యాం గుణాన్వయో ఘటాదిషు మృదాకారాన్వయవదిత్యాహ-

ప్రథమా వికృతిః సాఽతో గుణానాం తత్ర యుజ్యతే ।। ౮౫ ।।
ఉద్భవాభిభవాభ్యాం తు నియమేన వ్యవస్థితిః ।

గుణా హి తస్యాం నియమేన పరమ్పరాభిభవేన భవన్తః సిద్ధ్యాదిజనకా ఇత్యుక్తమ్, యద్యేవమహఙ్కారస్యాపి గుణాన్వయాద్ గుణేభ్య ఏవోత్పత్తిరస్తు, అత ఆహ-

అహఙ్కారేఽప్యయం న్యాయ ఇతి మా జల్ప పణ్డిత ।। ౮౬ ।।
అన్యోన్యవికృతిత్వాత్ తన్మాత్రాస్వప్యనుషజ్యతే ।

అహఙ్కారాదిభూతాన్తానాం సర్వేషామప్యన్యోన్యవికృతిత్వాత్ ప్రోక్తవత్పరమ్పరయా గుణవికారత్వాన్న కేవలమహఙ్కార ఏవ తన్మాత్రాస్వపి, అపిశబ్దాదిన్ద్రియవర్గే భూతవర్గే చ గుణాన్వయోఽనుషజ్యత ఏవ, ఘటకపాలాదిషు మృదాకారాన్వయవత్ । న తు సర్వేషాం సాక్షాద్
గుణేభ్య ఏవోత్పత్తిరిత్యదోషః ।। ౮౬ ।।

అథ కే తే గుణాః ? కైర్వ్యాపారైశ్చ తేషాం సిద్ధిరిత్యత ఆహ-

సత్త్వం రజస్తమశ్చేతి కారణాని ధియో గుణాః ।। ౮౭ ।।

ప్రఖ్యావ్యాపారనియమైః పుంయోగం యే వితేనిరే ।

ప్రోక్తవద్బుద్ధ్యాదిద్వారేణ భావప్రత్యయాదిరూపం పురుషభోగ్యం వస్తు యే సర్గాదౌ చక్రరుత్పాదితవన్తః, అధునాపి కుర్వతే, తే బుద్ధేరపి కారణం గుణా ఇతి । ఏతే చ పరస్పరావియోగాదేకమేవ తత్త్వమ్ । యచ్ఛ్రూయతే- త్రయో గుణాస్తథాప్యేకం తత్త్వం తదవియోగతః

(మృం విం ౧౦।౨౧) ఇతి । తతో బుద్ధికారణతయా ప్రకాశప్రవృత్తినియమాఖ్యైర్వ్యాపారైః సత్త్వాదీనాం సిద్ధిః । ఏతే చ ప్రాధాన్యాత్ ప్రదర్శితాః, అన్యేషామపి స్థైర్యధైర్యాదీనాం శౌర్యక్రౌర్యాదీనామరతిమాన్ద్యాదీనాం గుణకార్యాణామాగమేషు శ్రవణాత్ ।। ౮౭ ।।

నను గుణా ఏవ ప్రధానాఖ్యయా నిత్యత్వేన స్థితా ఇతి సాంఖ్యాః, తదయుక్తమిత్యాహ-

అచైతన్యేఽప్యనేకత్వసంఖ్యాసంబన్ధహేతుతః ।। ౮౮ ।।
తేషాం కారణపూర్వత్వమిష్టం బుద్ధిఘటాదివత్ ।

యత ఏషామనేకత్వసంఖ్యాసంబన్ధాదనేకత్వమ్, తతోఽనేకత్వాదచేతనత్వాచ్చ ఘటాదివత్ కార్యత్వసిద్ధిః ।। ౮౮ ।।

కిం తేషాముపాదానమిత్యత ఆహ-

ఉపాదానం గుణానాం యత్ ప్రకృతిః సాభిధీయతే ।। ౮౯ ।।
అవిభాగస్థితా యస్యాం నిర్గచ్ఛన్తి శివేరితా ।

యస్యాం సూక్ష్మత్వేనావిభాగేన స్థితా గుణాః శివప్రేరణేన స్వస్వప్రవృత్తివిభాగైః స్థూలా అభివ్యజ్యన్తే, సా ప్రకృతిః । శివేరితేతి చాచేతనత్వాన్నాస్యాః స్వాతన్త్ర్యేణ ప్రవృత్తిరితి దర్శయతి । అస్యాశ్చ ప్రతిపురుషం సూక్ష్మదేహవర్తిత్వేనానేకత్వాత్ కార్యత్వమితి వక్ష్యామః ।। ౮౯

।।

అథ పురుషస్య కలాదిపఞ్చకఞ్చుకయుక్తస్య భోక్తృత్వేన పుంస్త్వమలయోగాద్ దీక్షాయాం తచ్ఛుద్ధ్యర్థం ప్రకృతితత్త్వాదూర్ధ్వమాగమేషు పాఠే సత్యపి తస్య వ్యాపకత్వాచ్చేతనత్వేన భోక్తృత్వాచ్చాధ్వరూపత్వం భోగసాధనత్వం చ న సంభవతీతి తముపేక్ష్య తస్యైవ రఞ్జకత్వేన ప్రాగుక్తం రాగతత్త్వం సాధయితుమాహ-

భోగ్యానుభవమాసాద్య భోగ్యే సక్తిః ప్రవర్తతే ।। ౯౦ ।।
తత్సిద్ధ్యర్తం తతస్తస్య రాగో భోగానురఞ్జకః ।

ఇహ హి సంసారావస్థాయాం పురుషస్య భోగ్యం దృష్ట్వా తస్మిన్ సక్తిః ప్రవర్తతే । సా చ నాహేతురుత్పద్యతే, ముక్త్యవస్థాయామపి ప్రసఙ్గాత్ । అతస్తస్య పుంసస్తస్యాః సక్తేః సిధ్యర్థం భోగాభిలాషజనకో రాగోఽభ్యుపగన్తవ్యః ।। ౯౦ ।।

అత్ర పరాభిప్రాయః-

సత్త్వం రజస్తమతో యుక్తం విషయేష్వనురఞ్జకమ్ ।। ౯౧ ।।
బుద్ధావభ్యుదితం పుంసస్తస్మాదన్యో నిరర్థకః ।

పరిహరతి-

తన్మతావుదితం భోగ్యం తస్మిన్ యోఽస్యానురఞ్జకః ॥ ౯౨ ॥
స రాగోఽన్యః ప్రమన్తవ్యో రూపేఽప్యేతద్ధి దూషణమ్ ।

సాత్త్వికాదిభోగసాధనవిషయాకారాధ్యవసాయద్వారేణ బుద్ధావుదితస్య సుఖదుఃఖమోహరూపేణ పరిణతస్య సత్త్వాదిగుణత్రయస్యైవ సాక్షాద్భోగ్యత్వాత్ తస్మిన్నపి భోగ్యే యః పుంసోఽభిలాషజనకః, స తస్మాద్విషయగుణాదిరూపేణ బుద్ధావుదితాత్ సత్త్వాదిగుణత్రయాద్భోగ్యరూపాదన్యో గ్రాహకగతో రాగో మన్తవ్యః । భోగ్యస్యైవాఽభిలాషజనకత్వే వీతరాగాభావప్రసఙ్గ ఇతి భావః । తదుక్తం తత్త్వసంగ్రహే- భోగ్యవిశేషే రాగే నహి కశ్చిద్వీతరాగః స్యాత్ (శ్లోం ౧౦) ఇతి । యద్యేవమవైరాగ్యలక్షణో బుద్ధిధర్మ ఏవ రాగోఽస్త్వత ఆహ- రూపేఽప్యేతద్ధి దూషణమితి । అయమభిప్రాయః- అవైరాగ్యలక్షణస్య రూపస్య తావద్వాసనారూపత్వాన్న కార్యకరత్వమ్, వాసనావస్థాయామపి కార్యకరత్వే బుద్ధేరనన్తవాసనాయోగేన పుంసో యుగపద్విరుద్ధాఽనన్తప్రతిపత్తివైశసప్రసఙ్గాత్ । ప్రత్యయాత్మనా స్థూలరూపేణ భోగ్యదశామాపన్నే న తస్మిన్ రాగేఽభ్యుపగమ్యమానేఽపి ప్రాగ్వద్వీతరాగాభావప్రసఙ్గ ఇతి తయోరన్యో రాగోఽభ్యుపగన్తవ్య ఇతి । కర్మైవ రఞ్జకమస్త్వితి చేన్న, తస్య కృష్యాదివత్ఫలజనన ఏవ చరితార్థత్వాత్, కార్యాన్తరహేతుత్వే ప్రమాణాభావాత్, అనేకతత్త్వపరికల్పనాభావప్రసఙ్గాచ్చ ॥ ౯౨ ॥

అథ విద్యాసిద్ధిః-

కరణం న వినా కర్తుః కృతిః కర్మణి దృశ్యతే ॥ ౯౩ ॥
అతోఽస్తి కరణం విద్యా బుద్ధిబోధవివేచినీ ।

ప్రోక్తవదిన్ద్రియాణాం విషయోపస్థాపకత్వేనోపయోగాత్ తస్మిన్ బుద్ధిబోధాఖ్యే కర్మణి గ్రాహ్యే గ్రహణక్రియాయాం పుంసః కేనాపి కరణేన భవితవ్యమ్ । యత్తత్కరణం సా విద్యేతి ॥

౯౩ ॥

అత్ర పరః-

ప్రదీపవన్మతిస్తస్య స్వపరాత్మప్రకాశికా ॥ ౯౪ ॥
విద్యతే కరణం పుంసో విద్యయా కిం కరిష్యతి ।

బుద్ధేః ప్రకాశరూపత్వాత్ ప్రదీపవద్విషయాకారం స్వాత్మానమపి ప్రకాశయతీతి న కరణాన్తరసిద్ధిః ॥ ౯౪ ॥

పరిహరతి-

ప్రదీపః కరణం పుంసః స్తమ్భాద్యర్థోపలబ్ధిషు ॥ ౯౫ ॥
దీపోపలబ్ధౌ చక్షుశ్చ బుద్ధావప్యేవమిష్యతామ్ ।

బుద్ధేరపి గ్రాహ్యత్వేన కర్మత్వాత్ కరణాపేక్షాఽస్తీత్యుక్తమితి భావః । ఉక్తం చ తత్త్వసంగ్రహే- రవివత్ ప్రకాశరూపో యది నామ మహాంస్తథాపి కర్మత్వాత్ ।
కరణాన్తరసాపేక్షః సక్తో గ్రాహయితుమాత్మానమ్ ॥ (శ్లో౦ ౧౪) ఇతి ॥ ౯౫ ॥

ఏతదేవ దర్శయతి-

త్రైగుణ్యాత్ సా వివేకేన శక్తా దర్శయితుం నహి ॥ ౯౬ ॥
విషయాకారమాత్మానమవివిక్తా యతః స్వయమ్ ।
విద్యా గుణపరా వేద్యం వివిక్తాఽతో వివేకతః ॥ ౯౭ ॥
శక్తా దర్శయితుం పుంసో నాఽత్ర కార్యోఽతిమత్సరః ।

బుద్ధేస్త్రిగుణాత్మకత్వేన భోగ్యాకారవివేకాత్ కర్మతయా న స్వాత్మప్రకాశకత్వం ప్రదీపాదివత్ । విద్యా తు తదతీతత్వేన భోగ్యాకారాద్ వివిక్తా సతీ పుంసో వేద్యం కరణాన్తరనిరపేక్షా ప్రకాశయత్యేవేతి ।। ౯౬-౯౭ ।।

అథ కలాయా వ్యాపారః కథ్యతే-

కర్మాదికారకానీకప్రయోక్తా భోగసిద్ధయే ।। ౯౮ ।।
స్వతన్త్రః పురుషః కర్తా కలా తస్య ప్రయోజికా ।

భోక్తృత్వేన భోగార్థం బుద్ధ్యాదికారకవ్రాతప్రయోక్తృత్వాత్ కర్తా పురుష ఇత్యుక్తమ్- ప్రవృత్తౌ చ నివృత్తౌ చ కారకాణాం య ఈశ్వరః । అప్రవృత్తః ప్రవృత్తో వా స కర్తా నామ కారకః ।। ఇతి । తస్య చ భోగక్రియాయాం వక్ష్యమాణవత్ సామర్థ్యోపోద్బలనేన ప్రయోజికా కలా శాస్త్రేషూచ్యతే ।। ౯౮ ।।

నన్వకర్తైవ పురుష ఇతి సాంఖ్యాః, తదయుక్తమిత్యాహ-

అకర్తృత్వేఽభ్యుపగమే భోక్తృశబ్దో నిరర్థకః ।। ౯౯ ।।
ఉపాదానప్రవృత్తేశ్చ నిష్ఫలత్వం ప్రసజ్యతే ।

భోగస్యాఽపి క్రియాత్వాద్ భోక్తృత్వేనైవ పుంసః కర్తృత్వం సిద్ధ్యతి । తస్మిన్నకర్తర్యభ్యుపగమ్యమానే తద్భోగార్థం ప్రధానస్యాఽపి ప్రవృత్తిర్నిష్ఫలా స్యాత్, అకర్తరి కరణాదిసంబన్ధస్య నిరర్థకత్వాత్ ।। ౯౯ ।।

కిఞ్చ-

కర్తృమత్ కర్మదేవాది క్రియాసాధనభావతః ।। ౧౦౦ ।।
వాస్యాదివదతః కర్తా పరిజ్ఞేయో విభుః పుమాన్ ।

అవిభుత్వే హ్యాత్మనో గగనాదివదమూర్తత్వాద్ దేశాన్తరనయనాఽసంభవేన దాక్షిణాత్యాదేః కాశ్మీరాదౌ దృశ్యమానో దేశాన్తరఫలభోగోఽనుపపన్న ఇతి తదన్యథాఽనుపపత్త్యాఽఽత్మా వ్యాపకోఽభ్యుపగన్తవ్య ఇతి । ఉక్తం చ శ్రీమత్పరాఖ్యాదౌ-
కర్తృశక్తిం వ్యనక్త్యస్య కలాఽస్యాతః ప్రయోజికా । తతః కలాసమాయుక్తో భోగేఽణుః కర్తృకారకః ।। ఇతి । అస్య కర్తుః పుంసః కర్తృశక్తిః శక్తేరేకత్వాజ్జ్ఞానక్రియాశక్తిర్వక్ష్యమాణవద్ మలావృతత్వేనార్థేషు న ప్రవర్తత ఇతి ప్రదీపవత్ ప్రకాశరూపా కలైకదేశే మలవిదారణేన తానభివ్యనక్తి ప్రకాశయతి । తతః సా

ప్రయోజికా హేతుః కర్త్రీ భణ్యతే । స చాణుః పురుషస్తయాఽత్యన్తావివేకేన భాసమానో భోగక్రియాణాం కర్తృకారకముచ్యతే । స హి భోక్తృత్వాత్ కర్తా, కలా తు తత్ప్రయోజికాత్వాత్ కారకమితి । తదుక్తం శ్రీమన్మృగేన్ద్రే- ఇత్యేతదుభయం విప్ర సంభూయాఽనన్యవత్ స్థితమ్ । భోగక్రియావిధౌ జన్తోర్నిజగుః కర్తృకారకమ్ ।। (వి౦ ౧౦।౭) ఇతి ।। ౧౦౦ ।।

అన్యథాహి-

వ్యక్తికర్త్రనపేక్షస్య కర్తృభావే సమీహితే ।। ౧౦౧ ।।
ఆత్మనః ప్రాక్కలాయోగాత్ ప్రసక్తా సర్వకర్తృతా ।
సర్వకర్తృత్వసంబన్ధాత్ సర్వజ్ఞః పరమేశవత్ ।। ౧౦౨ ।।
సర్వజ్ఞత్వాదయుక్తాఽస్య స్వాత్మదుఃఖాయ కర్తృతా ।

ఆత్మనో హి నిర్మలత్వేన కలానపేక్షస్యైవ కర్తృత్వేఽభ్యుపగమ్య-మానే శివవత్

కలాదిపాశాత్మకశరీరసంబన్ధం వినైవ సర్వకర్తృత్వమ్, అజ్ఞాతస్య కరణాసంభవేన సర్వజ్ఞత్వం చ భవేత్ । నిరావరణత్వేన శివేనాऽనధిష్ఠితస్య స్వతన్త్రస్యాऽస్య స్వాత్మన ఏవ దుఃఖాయ శరీరాదికర్తృత్వం న యుజ్యతే । అతోऽస్య సుఖోత్పాదాదౌ పారతన్త్ర్యదర్శనాద్ బద్ధత్వం సమలత్వం చ నిశ్చీయతే । తత ఏవ చాऽస్యాసర్వకర్తృత్వమసర్వజ్ఞత్వం చ సంసారావస్థాయాం దృశ్యతే ॥ ౧౦౧-౧౦౨ ॥

తతో మలావృతత్వాదస్య భోగే విషయే కిఞ్చిజ్జ్ఞత్వకర్తృత్వయోరపి ఫలానుగ్రహాపేక్షా సిద్ధేత్యాహ-

న చాస్య సర్వకర్తృత్వం బద్ధత్వాద్ గోవృషాదివత్ ॥ ౧౦౩ ॥
కలానుగ్రహసాపేక్షా భోగే తేనాऽస్య కర్తృతా ।

ఇత్థం కలాం ప్రసాధ్య తస్యా ఏవ విద్యారాగావ్యక్తానాముద్భవ ఇత్యాహ-

స్కన్ధోऽపరః కలాయాస్తు యస్మాదేతాః ప్రజజ్ఞిరే ॥ ౧౦౪ ॥
విద్యారాగప్రకృతయో యుగ్మాయుగ్మక్రమేణ తు ।

యుగ్మక్రమేణ రాగవిద్యే సహైవ జాయేతే, అవ్యక్తం తు పృథగయుగ్మక్రమేణేత్యర్థః । ఉక్తం చ శ్రీమద్రౌరవే- కలాతత్త్వాద్రాగవిద్యే ద్వే తత్త్వే సంబభూవతుః । అవ్యక్తం చ (౨।౧౫) ఇతి । అత్ర కర్మఫలభోగస్య కాలాऽవచ్ఛేదం భోక్తృనియమం చ వినాऽనుత్పత్తేః కాలనియత్యాఖ్యం తత్త్వద్వయమాగమేషు శ్రూయమాణమర్థసిద్ధత్వాదాచార్యేణాऽనుపాత్తమ్ ।
తథాహి- కృష్యాదివత్ కర్మఫలానాం రాజనియమాऽభావే దస్యుభిరపహారదర్శనాద్ జ్యోతిష్టోమాదికర్మఫలానామపి భోక్తృప్రతినియామకేన కేనాऽపి భావ్యమితి తన్నియామకత్వేన

నియతిః సిద్ధా । కర్మణో నియామకత్వమస్తీతి చేత్ ? తన్న, తస్య ఫలజనన ఏవ చరితార్థత్వాదిత్యుక్తమ్ । ఈశ్వరశక్తేరపి తత్త్వాన్తరవ్యవధానేనైవ భోగవిషయే కార్యకరత్వమ్, అన్యథా సర్వతత్త్వాభావప్రసఙ్గాత్ । కిఞ్చ, చిరక్షిప్రాదిప్రత్యయద్వారేణ చిరం భుఙ్క్తే ఇత్యాదిభోగ్యాద్యవచ్ఛేదకత్వేన కాలః సిద్ధః । స చ న నైయాయికాద్యభ్యుపగతవన్నిత్యో భవితుమర్హతి, భూతాదిరూపత్వేనానేకత్వాదచేతనత్వాచ్చ । తదుక్తం శ్రీమన్మృగేన్ద్రే-త్రుట్యాదిప్రత్యయస్యార్థః కాలో మాయాసముద్భవః । కలయన్నా సముత్థానాన్నియత్యా నియతం
పశుమ్ ।। (వి० ౧౦।౧౪) ఇతి ।। ౧౦౪ ।।

ఇత్థం సూక్ష్మదేహాత్మికాం తత్త్వసంహతిముక్త్వా తస్యాః ప్రతిపురుషం నియతత్వమాహ-

వసుధాదికలాప్రాన్తా భోగసాధనసంహతిః ।। ౧౦౫ ।।
నియతా ప్రతిభోక్తారం పరిజ్ఞేయా మనీషిభిః ।

తదుక్తం తత్త్వసంగ్రహే- వసుధాద్యస్తత్త్వగణః ప్రతిపుంనియతః కలాన్తోఽయమ్ । పర్యటతి కర్మవశతో భువనజదేహేష్వయం చ సర్వేషు ।। (శ్లో० ౨౪-౨౫) ఇతి ।। ౧౦౫ ।।

ఏకత్వే సూక్ష్మదేహస్య సర్వేషాం దృశ్యమానభోగభేదో న యుక్త ఇత్యాహ-

అన్యథా హి సుఖాదీనాం దృష్టో భేదో న యుజ్యతే ।। ౧౦౬ ।।

నన్వేకత్వేఽపి సూక్ష్మదేహస్య కర్మభేదాదేవ తత్ఫలభోగభేదో భవిష్యతీతి చేత్ ? తదయుక్తమిత్యాహ-

యోక్ష్యతే కర్మణో భేదాత్ తద్భేదో యది యోక్ష్యతే ।

కర్మభేదాదేవ భోగభేదః సిధ్ద్యతి, సిద్ధే చ భోగభేదే కర్మభేదోఽనుమీయత ఇతీతరేతరాశ్రయదోషః ప్రసక్త ఇత్యర్థః ।।

నను కర్తృభేదాదేవ సిద్ధః కర్మభేదః, కర్మభేదాచ్చ భోగభేద ఇతి నాన్యోన్యాశ్రయదోషః ? అత ఆహ-

సమ్బన్ధాద్యుగపత్ సా తు కుర్వన్తీ కర్మకర్తృభిః ।। ౧౦౭ ।।
కథం భిన్నాని కర్మాణి కర్తృభేదాత్ కరిష్యతి ।

మలావృతత్వేనాఽఽత్మనాం కలాదిసూక్ష్మదేహాదిసమ్బన్ధం వినా కర్మకర్తృత్వాఽనుపపత్తేర్యుగపత్ సర్వకర్తృసమ్బన్ధేన కర్మ కుర్వాణా సా సూక్ష్మదేహరూపా తత్త్వసంహతిరేకరూపా కథం భిన్నాని విచిత్రాణి కర్మాణి కరోతి, నైవేత్యర్థః । నను ప్రతిపురుషం చికీర్షాభేదాత్ కర్మభేద ఇతి చేత్ ? తన్న, చికీర్షాయాశ్చ సూక్ష్మదేహసమ్బన్ధాదేవోత్పత్తేః । తస్యాశ్చైకత్వాచ్చికీర్షాభేదోఽప్యనుపపన్న ఇతి పరిదృశ్యమానభోగభేదాన్యథాఽనుపపత్త్యా ప్రతిపురుషం సూక్ష్మదేహభేదోఽవశ్యమభ్యుపగన్తవ్యః ।। ౧౦౭ ।।

నన్వాత్మభేదే హి సూక్ష్మదేహభేదో యుక్తః, స ఏవ తావదేక ఇతి వేదాన్తవిదస్తత్రాఽఽహ-

ఆత్మనామప్యనేకత్వమత ఏవ ప్రతీయతే ।। ౧౦౮ ।।

ఏకత్వే హ్యాత్మనః సుఖదుఃఖాదివైచిత్ర్యం జన్మమరణవై-చిత్ర్యం చానుపపన్నమితి

భోగవైచిత్ర్యాదేవాऽऽత్మనానాత్వసిద్ధిః । ఏష
చాద్వైతనిరాసోऽస్మాభిర్మృగేన్ద్రవృత్తిదీపికాయాం
విస్తరేణ దర్శితః ।। ౧౦౮ ।।

అథ కిమియం సూక్ష్మదేహరూపా తత్త్వసంహతిరాత్మవద్ వ్యాపికా, ఆహోస్విదవ్యాపికేత్యత ఆహ-

తస్యాశ్చావిభుతా సిద్ధా యుగపద్ వృత్త్యసంభవాత్ ।

జ్ఞానక్రియాభివ్యక్తిలక్షణస్య తత్కార్యస్య సర్వత్ర
యుగపదనుత్పత్తేస్తస్యాశ్చావ్యాపకత్వసిద్ధిః ।।
నను యత్ర సహకారిణా కర్మణా ఫలారమ్భేణ నిర్దేశో భవతి,
తత్రైవాసావాత్మనశ్చైతన్యాభివ్యక్తయే విక్షోభమభివ్యఞ్జనరూపం కరోతీతి తస్మాదేవాస్యాః
సర్వత్ర యుగపత్కార్యానుత్పత్తిర్నావ్యాపకత్వా-దితి చేత్, తదప్యయుక్తమ్, తస్యాః
కార్యత్వేనాऽనిత్యత్వాద్ ఘటాదివద్ వ్యాపకత్వాऽసిద్ధేరిత్యభిప్రాయేణాహ-

కర్మనిర్దేశవిక్షోభకరణత్వం చ నోత్తరమ్ ।। ౧౦౯ ।।
యుగపద్ వృత్త్యనుత్పత్తేః సర్వత్ర విభుతైవ న ।

అథ కిమియమేకదేశే చైతన్యాభివ్యక్తిః సూక్ష్మదేహవ్యఞ్జ-కస్యాऽవిభుత్వాత్, ఉత వ్యఙ్గ్యస్యాऽऽత్మనః ? ఇత్యత ఆహ-

వికారిత్వాదిధర్మాత్మా విరోధశ్చ శ్రుతేరణౌ ।। ౧౧౦ ।।
అవిభౌ యుగపచ్చిత్త్వవ్యక్తికాలేऽప్యణుర్విభుః ।

యద్యవ్యాపక ఆత్మా స్యాత్, తదా దేశాన్తరఫలోపభోగోఽప్యనుప-పన్న ఇత్యుక్తమ్ ।
కిఞ్చ, తస్య ముక్త్యవస్థాయాం శివవత్ సర్వజ్ఞత్వసర్వకర్తృకత్వశ్రవణాద్
వ్యాపకత్వమవశ్యమభ్యుపేయమ్ । అథ సంసారావస్థాయామవ్యాపకత్వం ముక్త్యవస్థాయాం
చ వ్యాపకత్వం తస్యేష్యతే, తదా పరిణామిత్వాచేతనత్వాదిదోషప్రసఙ్గః, తతో
నిత్యత్వవ్యాపకత్వాదిశ్రుతేర్విరోధః । తదుక్తం శ్రీమన్మృగేన్ద్రే- చైతన్యం దృక్క్రియారూపం
తదస్త్యాత్మని సర్వదా । సర్వతశ్చ యతో ముక్తౌ శ్రూయతే సర్వతోముఖమ్ ।। (విం ౨।౫) ఇతి,
నావ్యాపకో న క్షణికో నైకో నాపి జడాత్మకః (విం ౬।౭) ఇతి చ ।। ౧౧౦ ।।

ఇత్థం సూక్ష్మదేహాత్మికామసాధారణతత్త్వసృష్టిముక్త్వా భువనాత్మికాం
సాధారణతత్త్వసృష్టిమాహ-

తత్త్వానామపరే స్కన్ధా భోగినో రతిభూమయః ।। ౧౧౧ ।।

సూక్ష్మదేహరూపాద్ భోగాదన్యే విచిత్రభువనాద్యాకారాస్తత్-త్వానాం భోగాః
సంసారిణో భోగస్థానానీత్యర్థః ।। ౧౧౧ ।।

అతశ్చ-

తజ్జదేహప్రవిష్టా సా తేషాం తాసు ఫలావహా ।

సూక్ష్మదేహాత్మికా తత్త్వసంహతిరాచారాపేక్షయా తాసు భోగభూమిషు కర్మవశాత్
తత్తద్భువనజదేహేషు ప్రవిష్టా సతీ పురుషస్యైకదేశేన జ్ఞానక్రియాసామర్థ్యాంశాభివ్యఞ్జికా
భవతి । తదుక్తం తత్త్వసంగ్రహే- పర్యటతి కర్మవశతో భువనజదేహేష్వయం చ సర్వేషు (శ్లోం
౨౫) ఇతి । శ్రీమన్మృగేన్ద్రేఽపి- ఇత్యాతివాహికమిదం వపురస్య జన్తోశ్చిత్సఙ్గచిద్ఘనగర్భవివర్తి

లేశాత్ I నైతావతాఽలమితి భౌవనతత్త్వపఙ్క్తిమాధారదేహవిషయాఽభ్యుదయాయ వక్ష్యే II (విం
౧౨I3౪) ఇతి I

తామేవ భువనసృష్టిం సంక్షేపేణ దర్శయతి-

నిరయాదిస్తు సత్యాన్తా కాలహాటకదేశికైః II ౧౧౨ II
ఆదిమధ్యాన్తసంరుద్ధా భూతేషు స్థానపద్ధతిః I

తత్ర కాలః కాలాగ్నిః I హాటకః పాతాలాధిపతిః I దేశికః
సమస్తశాస్త్రోపదేశకత్వాల్లోకాచార్యః సత్యలోకోర్ధ్వస్థితస్య విష్ణులోకస్యాప్యుపరి వర్తతే I
రుద్రలోకే వర్తమానోఽనన్తశిష్యః శ్రీకణ్ఠస్తస్యైవ బ్రహ్మాణ్డాన్తరధికారాత్ తైః
కాలహాటకదేశికైః స్వస్వభువనవర్తిష్వాదిమధ్యాన్తేష్వధిష్ఠితా
నరకపాతాలభూరాదిలోకాత్మికా భువనపద్ధతిః స్థూలేషు బ్రహ్మాణ్డాన్తర్వర్తిషు స్థితా II ౧౧౨
II

తతశ్చ-

శతరుద్రవిభుశ్చాపి సహ పఞ్చభిరష్టకైః II ౧౧3 II
మాత్రాసంభూతభూతేషు ప్రోక్తభూతవిధాతృషు I
తన్మాత్రా చిత్తవర్గేషు

తత్ర శతరుద్రాణాం బ్రహ్మాణ్డధారకాణామధిష్ఠాతా వీరభద్రః పృథివీతత్త్వే
ప్రాగుక్తస్థూలపృథివీకారణభూతే తన్మాత్రాఽజన్యే సూక్ష్మపృథివీతత్త్వే స్థితః I తథా
స్థూలజలాది-కారణభూతే తన్మాత్రాజన్యే ఏవ సూక్ష్మజలాదిభూతచతుష్టయే I

చిత్తవర్గశబ్దేనాన్తఃకరణానాముపాదానాత్ తన్మాత్రాద్యహఙ్కా-రాన్తే చాఽధ్వని గుహ్యాతిగుహ్యగుహ్యతరపవిత్రస్థాణ్వాఖ్యాని పఞ్చాష్టకాని భువనానాం స్థితాని । తదుక్తం శ్రీమన్నన్దికేశ్వర-కారికాసు- బ్రహ్మ స్థూలాని గతః సూక్ష్మాదీన్యాధారదేహ-భోగ్యార్థమ్ । రుద్రశతం క్షేత్రభువాం చత్వారింశచ్చ సూక్ష్మభూతాని ॥ తన్మాత్రా మనోఽహఙ్కృతిబుద్ధిర్దేవా గుణాంస్తు యోగివరాః । వామాద్యా గుణసారం క్రోధాః ప్రకృతిం కలాం తు మణ్డలినః ॥ ఇతి ॥ ౧౧౩ ॥

అత ఏవాఽఽహ-

బుద్ధౌ చ క్రమశో న్యసేత్ ॥ ౧౧౪ ॥
పైశాచాద్యష్టకం విద్వాన్ గుణతత్త్వే కృతాదికమ్ ।
అప్రాప్తగుణభావే తు విశుద్ధే గుణమస్తకే ॥ ౧౧౫ ॥
వికారే ప్రాకృతే లీనా వామాదిస్థానమాలికా ।
క్రోధేశ్వర(అది)రుద్రాణాం పురపఙ్క్తిః ప్రధానగా ॥ ౧౧౬ ॥

వామదేవాదయస్త్రయోదశ రుద్రాః క్రోధేశాదిభిరష్టభిః సహ ప్రధానాఽధిపైర్గుణమస్తకభువనేషు స్థితాః, ప్రకృతేః సూక్ష్మ-రూపత్వాద్భువనాఽఽధారత్వాఽయోగాదిత్యాగమవిదః ॥ ౧౧౪-౧౧౬ ॥

తథా-

మణ్డలాని తు వామాష్టౌ కలాతత్త్వే స్థితాని తు ।

రాగవిద్యాసహితే కలాతత్త్వేఽష్టాష్టక్రమేణాష్టౌ భువనానాం మణ్డలాని స్థితాని । తదుక్తం శ్రీమన్మృగేన్ద్రే- రాగవిద్యాగర్భే కలాపదే । మహాపురచతుష్షష్టిమణ్డలే

మణ్డలాధిపాః ।। (విం ౧౩।౧౫౨) ఇతి । కాలనియత్యోశ్చ భువనద్వయం తత్రైవోక్తమ్-
నియతౌ యన్తా

కాలే కలనశక్తిమాన్ (విం ౧౩।౧౫౦) ఇతి । ఏష చ భువనాధ్వా పద్ధత్యాదిషు బహుశో దృశ్యత
ఇతి

నాత్ర విస్తరేణ ప్రదర్శితః । తేషు చాఽవాన్తరభువనసంఖ్యాభేదః కేషుచిత్

కేషాఞ్చిదన్తర్భావాదిత్యవిరోధః ।

ఇత్థం భువనాత్మికామపి తత్త్వసృష్టిముక్త్వా ప్రోక్తస్య కలాదిరూపస్య జగతః

పరమోపాదానం మాయాం సాధయతి-

జగద్బీజం మహామాయా జన్యశక్తిరచేతనా ।। ౧౧౭ ।।

తస్యాః కలాదిసంభూతిర్భోగినాం భోగభూతయే ।

మహతీ చాసావనేకస్రోతోరూపస్వకార్యవ్యాప్తేర్మాయా చ, మాత్యస్యాం ప్రలయే

సర్వమశుద్ధం జగదితి మాయా । సా చ జగద్బీజం జగతః కలాదిరూపస్య ప్రతిపురుషం

భేదేనాఽనేకత్వాద్భువనాఽఽ-ధారత్వాచ్చ కార్యరూపస్య సర్వస్య సాక్షాత్ పరమ్పరయా

చోపాదానమ్ । అత ఏవ జన్యశక్తిః సూక్ష్మరూపస్వకార్యశక్తిసమాహారాఽఽత్మికా,

సత్కార్యవాదాఽభ్యుపగమేన సర్వకార్యాణాం శక్తిరూపేణ తత్రాఽవస్థానాత్ ।

ఉపాదానత్వాదేవ మృదాదివదచేతనా చ । తతస్తస్యాః కలాదిభోగసాధనసంభూతిరిత్యుక్తమ్
।।

౧౧౭ ।।

శక్తిసమాహారాత్మకతామేవాఽస్యాః ప్రకటయతి-

అనేకాభిర్విచిత్రాభిః శక్తిభిః శక్తిమత్యసౌ ।। ౧౧౮ ।।

విచిత్రాఽనన్తకార్యాణాం దర్శనాత్ సంప్రతీయతే ।

విచిత్రాఽనన్తకార్యోత్పత్తిదర్శనాద్ విచిత్రానన్తకార్యశక్తిసమాహారాత్మికాఽసౌ జ్ఞాయతే ॥
౧౧౮ ॥

న త్వస్యా ఏవాఽనేకకార్యజనికాఽనేకాః శక్తయః కల్ప్యాః, తస్యాః స్వయం
శక్తిరూపత్వాచ్ఛక్తేశ్చ శక్త్యన్తరకల్పనాఽనుపపత్తేః, పరమకారణత్వాదేవాఽస్యా నిత్యత్వమ్,
అన్యథాఽనవస్థాప్రసఙ్గాదిత్యభిప్రాయేణాఽఽహ-

అచిద్వతామనేకత్వాద్ వినాశిత్వం సునిశ్చితమ్ ॥ ౧౧౯ ॥
నాఽనేకా సా త్వతో నిత్యా మాయా యద్యప్యచేతనా ।

కిఞ్చ-

వ్యాపినీ పురుషాఽనన్త్యాద్ భోగాయ కురుతే యతః ॥ ౧౨౦ ॥
సర్వకార్యాణి సర్వత్ర స్రోతోభిర్విశ్వధామభిః ।

తదుక్తం బృహస్పతిపాదైః- అపి సర్వసిద్ధవాచః క్షీయేరన్ దీర్ఘకాలముద్గీర్ణాః ।
మాయాయామానన్త్యాన్నోచ్యతే స్రోతసాం సంఖ్యా ॥ ఇతి । ఏషా చ క్షీరదధిన్యాయేన న
సర్వాత్మనా పరిణామమేతి, కిన్తు ఘృతకీటన్యాయేనైకదేశేనేతి మన్తవ్యమ్ ॥ ౧౨౦ ॥

సర్గస్థితిలయాస్తస్యాః స్వాత్మసంస్థాః ప్రకీర్తితాః ॥ ౧౨౧ ॥
స్వాత్మసంస్థం వికారస్య తత్త్వాదిభువనాఽవధేః ।

ఏవం పరమోపాదానత్వాన్మాయాస్థా ఏవ జగతః సర్గాదయః, భువనాదేశ్చ
వికారస్య తత్త్వాదిస్వరూపం స్వాత్మసంస్థమితి తత్త్వభావభూతభువనాత్మకం చ సమస్తం

జగద్ వికారస్థమేవ జ్ఞేయమ్ । నను శుద్ధరూపమపి తత్త్వాదికం తదుపాదానం చ బిన్దుసంజ్ఞమాగమేషు శ్రూయతే, సత్యమ్, తత్ప్రాప్తేర్విద్యేశ్వరాదిపదప్రాప్తిరూపత్వేనాఽపరముక్తిత్వాన్నాఽ-త్రాఽస్య భోగసాధనతయోపాదానమిత్యవిరోధః ।। ౧౨౧ ।।

అత్ర చ-

సర్గస్థితీ సమాఖ్యాతే లయః సర్గవిపర్యయాత్ ।। ౧౨౨ ।।

ప్రతితత్త్వముత్పత్తిక్రమకథనేన వ్యాపారప్రదర్శనేన చ సర్గస్థితీ ప్రోక్తే, లయస్తు సర్గప్రాతిలోమ్యేన స్వస్వకారణేషూపసంహార ఇత్యర్థః ।। ౧౨౨ ।।

ఏతచ్చ-

భవస్యానాదిమత్త్వాచ్చ సర్గాదిగణనాచ్యుతమ్ ।

అనాదిరయం సంసార ఇత్యర్థః ।

నను భోగసాధనత్వాదాత్మనాం యుక్తే సర్గస్థితీ, లయస్తు కిమర్థమీశ్వరేణ క్రియతే ।

అత్ర వదామః- అనవరతమనన్తపురుషభోగజననోపచితశక్తేర్మాయాయాః సుకుమారవనితాయా ఇవ

స్వాపేన సామర్థ్యోపోద్బలనార్థమాత్మనాం విశ్రమార్థం చ కర్మపాకార్థం చ సంహార ఇత్యదోషః । తదుక్తం శ్రీమన్మృగేన్ద్రే- తచ్చ సాత్మకమాక్రమ్య విశ్రమాయాఽవతిష్ఠతే । భవినాం భవఖిన్నానాం సర్వభూతహితో యతః ।। స్వాపేఽప్యాస్తే బోధయన్ బోధయోగ్యాన్ రోధ్యాన్ రున్ధన్ పాచయన్ కర్మికర్మ । మాయాశక్తీర్వ్యక్తియోగ్యాః ప్రకుర్వన్ పశ్యన్ సర్వం యద్యథా వస్తుజాతమ్ ।। (వి౦ ४।౧३-౧४) ఇతి । ఇత్థమాత్మనః ప్రతిపాదితం ససాధనం

భోగముపసంహర్తుం తస్యైవ మలాత్మకం పాశముపక్షేప్తుం చాహ-

పుంసాం మాయామయం భోగ్యం మాయోత్థైరేవ సాధనైః ।। ౧౨౩ ।।
యతో భోక్తా విశుద్ధాత్మా చేతనస్తన్న చేతనమ్ ।

ఉక్తవత్ సుఖాదిరూపం బుద్ధిబోధాత్మకం భోగ్యం మాయాకార్యమేవ । న త్వాత్మని
గుణత్వేన సమవైతి, చేతనత్వాత్, తత్సమవాయే పురుషస్య పరిణామాదిదోషప్రసఙ్గాచ్చ । తస్య చ
చేతనః పురుష ఏవ భోక్తేత్యుక్తమ్ । స చ వక్ష్యమాణవదవిశుద్ధత్వాదావృత-
జ్ఞానక్రియాత్వాన్మాయోత్థైః కలాదిభిస్తత్త్వైరుపబృంహిత ఏవ తద్భోక్తుం వినా
కిఞ్చిజ్జ్ఞత్వాదేరప్యదర్శనాత్ ।। ౧౨౩ ।।

అథ కుతోఽప్యమవిశుద్ధాత్మాఽత ఆహ-

విషయిత్వమలచ్ఛన్నసర్వజ్ఞానక్రియో యతః ।। ౧౨౪ ।।

యతోఽయమాత్మా శివవత్ సర్వజ్ఞానక్రియాయుక్తోఽపి కిఞ్చిద్విషయే విజ్ఞానాదౌ
కలాదికమపేక్షతే । యతశ్చ ముక్తస్యాఽభోక్తృత్వం సర్వవిషయజ్ఞానాదియుక్తత్వం శ్రూయతే,
తతోఽయం విషయిత్వాఖ్యభోక్తృత్వస్య హేతుత్వాద్ విషయిత్వాఖ్యేన మలేనావృతోఽవసీయతే ।
యచ్ఛ్రూయతే- భోక్తృత్వం మలతః ప్రోక్తమ్ ఇతి । అత ఏవాఽయమవిశుద్ధః । తదుక్తం
శ్రీమత్స్వాయంభువే- యద్యశుద్ధిర్న పుంసోఽస్తి సక్తిర్భోగేషు కింకృతా (33।౪) ఇతి ।। ౧౨౪ ।।

అతశ్చ-

బీజస్థకర్మరాగేణ మాయామేషోఽనుధావతి ।

కర్మణః కృష్యాదివదాత్మసంస్కారత్వాఽయోగాత్ । భవావస్థాయాం బుద్ధిగతేన ప్రలయే నష్టబుద్ధేరపి మాయాత్మని జగద్బీజే ప్రతిసంచారాత్ తత్రేద్ధేన పరిపాకవశాద్ భోగజనకేన కర్మాత్మనా రాగేణ మార్గేణ మాయాం భోగసాధనాదిరూపేణ పరిణతామేష పుమాననుసరతి ।।

అత్ర పరః-

భవాన్తరకృతం కర్మ జాత్యాదిఫలదం నృణామ్ ।। ౧౨౫ ।।
అశుద్ధిః కల్పితా పుంసస్తస్మిన్ సత్యతిరిచ్యతే ।

అనాదిత్వేన బీజాఙ్కురన్యాయేన కార్యశరీరబన్ధస్యావస్థితేర్జాత్యాయుర్భోగప్రదాని కర్మాణ్యేవ స్వఫలభోగార్థమాత్మనః శరీరయోగం కుర్వన్తు, కిం మలేన । భవతాఽపి హి తం మలం కల్పయిత్వా భోగవైచిత్ర్యాన్యథానుపపత్త్యా కర్మాఽపి కల్ప్యతే, తతః కల్పనాగౌరవప్రసఙ్గాత్ కర్మైవ కల్ప్యతామ్ । యదాహుః- కల్ప్యం పునర్నిరుణద్ధి కల్పనామ్ ఇతి
।। ౧౨౫ ।।

అత్ర పరిహారః-

జన్మాదిజనికా శక్తిః కర్మణో న మలం వినా ।। ౧౨౬ ।।
అణురజ్ఞానరహితః క్వచిజ్జాతో న దృశ్యతే ।

అజ్ఞానహేతునా మలేన రహితస్య ముక్తాత్మనో జన్మాదర్శనాత్

కర్మానుష్ఠానాదర్శనాచ్చ మలయుక్తస్యైవ కర్మార్జనం తద్భోగో వా ఉపయుజ్యతే ।। ౧౨౬ ।।

యద్యేవం మలస్యైవ జన్మాదిహేతుత్వమస్తు, కిం కర్మణేతి చోదయతి-

విషయిత్వం హి తస్యైకమస్తు కిం తేన కర్మణా ।। ౧౨౭ ।।
యతో జన్మాదిసంబన్ధమనుసంప్రాప్నుయాద్ ధ్రువమ్ ।

పరిహరతి-

సన్తి కేవలినో జ్ఞానగ్రస్తాః కర్మవినాకృతాః ।। ౧౨౮ ।।
న చ జన్మాదిసంబన్ధో ద్వయం తేనేహ కారణమ్ ।

విజ్ఞానకేవలినాం మలావృతానామపి కర్మరహితానాం జన్మాద్యదర్శనాద్ ద్వయమపి మాయాయోగే హేతురిత్యర్థః ।। ౧౨౮ ।।

నను సృష్టేః ప్రాగ్ నిష్కలత్వాచ్చేతనత్వాచ్చాత్మనః శివవదజ్ఞత్వం న యుజ్యత ఇతి పరాశఙ్కాం నిరస్యతి-

ప్రాక్సృష్టేర్నిష్కలో జన్తుర్దృక్క్రియాగుణవాన్ యతః ।। ౧౨౯ ।।
తతశ్చాజ్ఞానసమ్బన్ధో నాయమిత్యనృతం వచః ।

యద్యేవం శివవదేవ కలాసమ్బన్ధోఽప్యస్య న యుజ్యతే, తతశ్చ కలాసమ్బన్ధాఽన్యథాఽనుపపత్త్యా తస్య మలోఽభ్యుపగన్తవ్య ఇత్యర్థః ।। ౧౨౯ ।।

ఏతదేవాహ-

దృక్క్రియే సర్వవిషయే సర్వగత్వాదణోర్మతే ।। ౧౩౦ ।।
సర్వజ్ఞః సర్వకృత్ తస్మాత్ సుతృప్తః కారణం వినా ।

నచైతదేవం కిఞ్చిజ్జ్ఞత్వాదావపి కలాద్యపేక్షిత్వాదిత్యాహ-

కలాదివ్యఞ్జకాభావాన్న వ్యక్తే తస్య దృక్క్రియే ।। ౧౩౧ ।।

న చైతదనావరణస్య యుజ్యత ఇత్యాహ-

నహ్యనావరణం తేజో భానోర్వ్యఞ్జకమీక్షతే ।

అతశ్చ-

అనాద్యనాదిసమ్బద్ధో మలః సాధారణోఽక్షయః ।। ౧౩౨ ।।

అనాదిశ్చాసావాత్మనామనాదిసంబన్ధశ్చానాద్యావారకః సర్వపురుషాణామేక ఏవ । అత ఏవ నిత్యశ్చ మలోఽభ్యుపగన్తవ్యః ।। ౧౩౨ ।।

యద్యేవం మలస్య నిత్యత్వాత్ కదాచిదప్యాత్మభ్యో న నివృత్తిః, నివృత్తౌ వా తస్యైకత్వాదేదపురుషమోక్షకాలే సర్వమోక్షప్రసఙ్గోఽత ఆహ-

ప్రతిపుంనియతః స్వస్వకాలవ్యావృత్తశక్తికః ।

మలస్య ప్రత్యాత్మనియతానన్తశక్తియుక్తత్వాదేకస్యాః శక్తేః పరిణామవశాన్నిరోధే కృతే

తస్యైవ మోక్షో నాన్యస్య । యద్వక్ష్యతే - ప్రత్యాత్మస్థస్వకాలాన్తాపాయిశక్తిసమూహవత్ (మృం
విం ౭।౮) ఇతి ॥

నను ప్రాకృత ఏవ విపర్యయరూపో మహామోహాఖ్యో మలోఽస్తు, తస్యాస్తత ఏవ వ్యఞ్జకాపేక్షా కర్మానుష్ఠానం చోపపద్యతే, అత ఆహ-

మహామోహోద్భవాత్ పూర్వమణురేష నిరఞ్జనః ॥ ౧౩౩ ॥
న శక్యోజ్ఝయితుం తేనాసంవృతః శర్వవత్ స్వయమ్ ।

మహామోహస్య కలాదిసమ్బన్ధోత్తరకాలభావిత్వాత్ ప్రథమతః సర్గారమ్భే భవత్పక్షే నిర్మలత్వేన శివవదనావృతః పుమాంస్తేన ప్రాకృతమలేనోజ్ఝయితుం న శక్యతే । అతోఽనాదినా
మలేనాత్మనోఽనాదిసంబన్ధోఽభ్యుపగన్తవ్యః ॥ ౧౩౩ ॥

అన్యథా తు-

ఆదిమాన్ యది సమ్బన్ధ ఇష్టః పుంమలయోర్బుధాః ॥ ౧౩౪ ॥
తస్యాపి కారణం వాచ్యమితి నాస్తి వ్యవస్థితిః ।
అథ నిర్హేతుకో యోగః కలాయోగోఽప్యహేతుకః ॥ ౧౩౫ ॥
అనిర్మోక్షశ్చ జన్తూనామీశాభావశ్చ జాయతే ।

నిర్హేతుకస్య పాశసంసర్గస్యాభ్యుపగమే శరీరాదియోగస్యాఽపి నిర్హేతుకత్వానముక్తస్యాపి పునః సంసారయోగాదనిర్మోక్షః । శివస్యాఽపి పాశసంసర్గాదినీశ్వరత్వం ప్రసజ్యతే । అతోఽనాదిరేవ మలసమ్బన్ధః పశోః సంసారహేతురభ్యుపేయః ॥ ౧౩౪-౧౩౫ ॥

ఏవ మలస్యాఽసాధారణత్వే ప్రతిపురుషమనేకత్వేఽభ్యుపగమ్యమానే జడత్వే సత్యనేకత్వాద్ ఘటాదివదనిత్యత్వప్రసఙ్గః, తతశ్చానాదిత్వాభావాత్ ప్రాగుక్తోఽనవస్థానానిర్మోక్షాదిదోషః స్యాదిత్యాహ-

అసామాన్యో యది భవేదచైతన్యే త్వనేకతః ।
ఉత్పాదవాన్ వినాశీ చ తతః పూర్వోక్తదోషభాక్ ।

అనాదిత్వాదేవ చాస్య నాన్తవత్త్వం తద్యోగే వా సర్వానిత్యత్వప్రసఙ్గ ఇత్యాహ-

అనాద్యనాదిసమ్బన్ధో యది చేష్టో వినశ్వరః ।। ౧౩౭ ।।
మాయాశివాత్మవస్తూనామజానాం నాశ ఇష్యతమ్ ।

ఇత్థం ప్రాక్ ప్రతిజ్ఞాతం మలస్యానాదిత్వం సాధారణత్వమక్షయత్వం చ ప్రసాధ్యానన్తశక్తియుక్తత్వమపి సాధయతి-

ప్రతిపుంనియతాశ్చాస్య శక్తయో గుణరోధికాః ।। ౧౩౮ ।।

ఆత్మగుణస్య జ్ఞానక్రియాత్మనో రోధికాః । ఏతచ్చ ప్రాగేవ దర్శితమ్ ।। ౧౩౮ ।।

పరిదృశ్యమాన భోగవైచిత్ర్యాన్యథాఽనుపపత్త్యా తాసాం మలశక్తీనాం పరిణామకాలే వైచిత్ర్యం సిద్ధమిత్యాహ-

న కాలనియతిస్తాసాం వినివృత్త్యై నిరోధతః ।
అన్యథా యుగపన్ముక్తిః సర్వేషాం చిద్వతాం భవేత్ ।। ౧౩౯ ।।

న చ సా దృశ్యతే తస్మాజ్జ్ఞేయాస్తాః సూక్ష్మలక్షణాః ।

ఏవం చానాద్యావారకత్వాన్మల ఏవాఽత్మనః సహజః పాశః । మాయాదయస్తు-
తద్భావభావినో భావాః సర్వేమాయాత్మకాః పశోః
ఇత్యాదిశ్రీమత్స్వాయమ్భువాదిశ్రుతేరాగన్తుకా ఏవ జ్ఞేయాః ।। ౧౩౯ ।।

నను శ్రీమన్మతఙ్గాదౌ తు - మోహో మదశ్చ రాగశ్చ విషాదః శోష----- (వి౦ ౬ ।౧౦౩)

ఇత్యాదినా మోహాదీనామపి మల హేతుత్వం సహజమలత్వం చ శ్రూయతే । అత ఆహ-

వృత్తయో విషయిత్వస్య మదాద్యాః పఞ్చ నోచితాః ।। ౧౪౦ ।।
నిష్కలాత్మని తస్యైతే నో దృష్టా జాతుచిద్ యతః ।

యతో విజ్ఞానాకలప్రలయాకలయోః కలాదిసమ్బన్ధరహితతయా మలే సత్యపి
వక్ష్యమాణమదాదయో న దృశ్యన్తే, కిన్తు సకల ఏవ, అతో న మలస్యైతే జ్ఞానక్రియావరణవద్
వృత్తిత్వేనేష్టాః । శ్రీమన్మతఙ్గాదౌ తు మలసద్భావ ఏవ
మాయోపాదానానామనాత్మాదావాత్మాభిమానాదిరూపాణామేషాం
మదాదీనాముత్పద్యమానత్వాత్ కలాదియోగేఽపి నిర్మలానాం మాయాగర్భాదికార్యాదీనాం
తదదర్శనాచ్చ తేన మలేన సహకారిణా జాయన్త ఇతి సహజమల హేతుత్వాత్
సహజశబ్దేనోచ్యన్తే, న
తు మలోపాదానతయేత్యవిరోధః ।। ౧౪౦ ।।

నను మలోపాదానా అప్యేతే ప్రలయకేవలావస్థాయామనభివ్యక్తాః పశ్చాత్
కలాదిసమ్బన్ధాదభివ్యజ్యన్త ఇత్యస్య పక్షస్య కో దోషః ? అత ఆహ-

భోగసాధనసమ్బన్ధాద్ వ్యజ్యన్త ఇతి నోచితమ్ ॥ ౧౪౧ ॥
త్వయా తు గుణవృత్తిభ్యో యే ప్రోక్తా భిన్నలక్షణాః ।
భవతా(న్తు) గుణవృత్తిభ్యో భేదేనైవ మదాదయః ॥ ౧౪౨ ॥

ప్రోక్తా ఇతి । న తేషాం భోగసాధనసమ్బన్ధాత్ పశ్చాదభివ్యక్తిరుత్పద్యతే । ఏతదుక్తం భవతి - మదాదీనాం హి మలోపాదానత్వేఽభ్యుపగమ్యమానే తస్య సర్వదైకరూపత్వాదభివ్యక్త్యనభివ్యక్తిభేదానుత్పత్తేస్తత్కార్యభూత-జ్ఞానక్రియావరణవత్ సంహారావస్థాయామప్యుపలభ్యేరన్, న చోపలభ్యన్తే । అపి తు భోగసాధనసమ్బన్ధోత్తరకాలమన్తః కరణసంస్థా ఏవ పుంసాముపలభ్యన్తే, అతో మలేన సహకారిణా మాయోద్భూతగుణోపాదానా ఏవ తేఽభ్యుపగన్తవ్యా ఇతి ॥ ౧౪౧-౧౪౨ ॥

అథైషాం గుణాత్మకత్వమేవ దర్శయతి ।

మదమోహావభిష్వఙ్గః పరితాపభ్రమౌ చ యౌ ।
తామసౌ సాత్త్వికశ్చైవ రాజసౌ చ యథాక్రమమ్ ॥ ౧౪౩ ॥
ఏవం చ-
అన్తఃకరణసంస్థానాం గుణానాం వృత్తయస్త్విమాః ।

న చైతద్వ్యతిరిక్తాః కాశ్చిన్మలస్య వృత్తయో మదాదిసంజ్ఞాః కస్యాఞ్చిదవస్థాయామాత్మని దృశ్యన్తే । తతో న సన్త్యేవ తా ఇత్యాహ-

ఆభ్యో భిన్నా న మూలస్య వృత్తయోఽతో న సన్తి తాః ॥ ౧౪౪ ॥

అతశ్చ-

త్యక్త్వా నిరోధికాః శక్తీర్నాన్యో ధర్మోఽస్య విద్యతే ।
కర్మాశయసమేతస్య హేతుత్వం చ భవేద్ భవే ॥ ౧౪౫ ॥

కేవలమలస్య జ్ఞానక్రియావారకత్వం కర్మసంస్కారయుక్తస్య సంసారహేతుత్వం చ యుక్తిసిద్ధమ్ । నాన్యత్ కార్యాన్తరమిత్యర్థః ॥ ౧౪౫ ॥

ఇత్థం మలస్వరూపమపి ప్రదర్శ్యోపసంహరతి -

పశురిత్థం సమాఖ్యాతో యత్సమ్బన్ధాదణుః పశుః ।

పశుశబ్దో మలవాచకతయా శ్రీమద్రౌరవాదౌ దృశ్యతే । తస్య చ న తత్త్వాన్తరతా, అపి తు పశుతత్త్వ ఏవాన్తర్భావః, తేన వినాఽఽత్మనాం పశుత్వాఽయోగాత్, తేనానాద్యావృతత్వాచ్చ ।
కిఞ్చ, విధౌ సృష్టికాలే శివస్య సృష్ట్యాదికరణపూర్వమాత్మనాం భోగభోజనాత్మకః, మాయాయాశ్చ భోగసాధనకలాద్యుత్పాదనతత్పోషణాత్మకః, పశ్వాత్మనాం చ భోగ్యభోగరూపో వ్యాపారోఽస్మిన్ ప్రకరణే ప్రోక్తః । ఏతే చైషాం వ్యాపారా ఆత్మావారకమలాదేవ హేతుభూతాద్ భవన్తి, మలసద్భావ ఏవాఽస్య సర్వస్య ప్రవృత్తేరితి । అపి
చ, మదాదయశ్చ క్లేశాః పుంసామత్రైవ ప్రదర్శితా ఇత్యుపసంహరన్ అధికారభేదాత్ తేషాం వృత్తిభేదానాహ-

ప్రసుప్తా తత్త్వలీనానాం తటరుద్ధాశ్చ యోగినామ్ ।
విచిత్రోదారరూపాశ్చ క్లేశా విషయసఙ్గినామ్ ॥ ౧౪౬ ॥

సమాప్తేయం భోగకారికా ॥

మాయాతత్త్వలీనానాం ప్రలయాకలానామేతే క్లేశా గుణాదీనామపి తత్త్వానాం తత్రైవోపసంహారాత్ ప్రసుప్తా అకిఞ్చిత్కరా ఆసతే । యోగినాం త్వభివ్యక్తా అపి యోగబలాన్మధ్యే
నిరుద్ధవ్యాపారా భవన్తి । విషయసఙ్గినాం తు సకలానాం
పశూనాముద్భూతవివిధస్వవ్యాపారా భవన్తి । విచ్ఛిన్నోదారరూపా ఇతి పాఠే
పరస్పరముద్భవాభిభవాభ్యాం కదాచిద్విచ్ఛిన్నరూపాః కదాచిచ్చోదారరూపాశ్చ
భవన్తీత్యర్థః । ఇత్థం ప్రాక్ ప్రతిజ్ఞాతయోః ససాధనయోర్భోగమోక్షయోః ససాధనో
భోగస్తావదేతాభిః ప్రదర్శిత ఇత్యత్రైవ భోగప్రకరణోపసంహారః । మోక్షస్తు ససాధనః
ప్రకరణాన్తరే ప్రదర్శయిష్యత ఇతి శుభమ్ ।। ౧౪౬ ।।

శ్రీమత్ఖేటకనన్దనేన గురుణా సిద్ధాన్తసిద్ధః స్ఫుటం
సంక్షేపాదితి కారికాభిరుదితో భోగః సమం సాధనైః ।
వాచస్తస్య సమీక్ష్య వీతతపసాఽఘోరాదినా శమ్భునా
లేశాద్ దేశికకుఞ్జరేణ వివృతిస్తాసామియం నిర్మితా ।।

ఇత్యఘోరశివాచార్యవిరచితా భోగకారికావృత్తిః సమ్పూర్ణా ।।

మోక్షకారికా

సద్యోజ్యోతిఃశివాచార్యప్రణీతా

భట్టరామకణ్ఠకృతవ్యాఖ్యాసహితా

యాభ్యాం ప్రకాశితం వర్త్మ సిద్ధాన్తే సిద్ధభావతః ।

గురూణామపి తౌ వన్ద్యౌ సద్యోజ్యోతిర్బృహస్పతీ ॥
భోగమోక్షప్రదం నత్వా భోగమోక్షాయ శఙ్కరమ్ ।
భోగమోక్షేషు సంక్షేపాద్ వ్యాఖ్యాస్యే మోక్షకారికామ్ ॥

ఇహ హి - రురుసిద్ధాన్తసంసిద్ధౌ భోగమోక్షౌ ససాధనౌ । వచ్మి (భోం కాం ౨) ఇతి ప్రతిజ్ఞాయాం పూర్వమ్- భోక్తుర్భోగశ్చితేర్వ్యక్తిః (భోం కాం ౭౩) ఇత్యాదినా భోగో భోక్తారశ్చ పశవోఽస్వతన్త్రాః, తేషాం చ భోగసాధనం కార్యకరణాదిరూపం క్షిత్యాదికలాన్తం విశ్వం విశ్వోపాదానకారణం చ మాయార్థం ప్రతిపాదితమ్, అధునా తు భోగసిద్ధయే భోక్తృణాం కిం తత్స్వత ఏవ ప్రవర్తతే, ఉత కర్తృప్రేరితమిత్యత్ర సాధనాన్తరం కర్తృలక్షణముచ్యతే-

అజాతమలసంబన్ధః సర్వజ్ఞః సర్వకృద్ విభుః ।
సకలో నిష్కలోఽనన్తః స్వేచ్ఛానన్తరకార్యకృత్ ॥ ౧ ॥
నిర్ముక్తాతిశయైశ్వర్యో మాయాం విక్షోభ్య శక్తిభిః ।
భోగినాం భుక్తయే విశ్వం విచిత్రం కురుతే శివః ॥ ౨ ॥

విశ్వం మాయోపాదానత్వేన పూర్వోక్తం భోగసాధనమదృష్ట-కర్తృకమ్ । తస్మిన్ విశిష్టకార్యత్వాద్ విశిష్టజ్ఞానక్రియాకర్తృత్వం కుమ్భకారాదిజన్యవన్నిశ్చితమితి విశ్వస్య సావయవత్వాన్నాసిద్ధః, నాప్యనైకాన్తికః, సర్వస్యాదృష్టకర్తృకస్య వనకుసుమాదేరపి పక్షీకృతత్వాత్ । అత ఏవ న విరుద్ధః, విపర్యయవ్యాప్త్యభావాత్ । న చ త్రైరూప్యాద్ధేతులక్షణం సంభవతీత్యుక్తమన్యత్ర । నన్వజ్ఞేన కర్త్రా సహ దృష్టాన్తే సిద్ధవ్యాప్తికాదస్మాద్ధేతోరజ్ఞ ఏవ విశ్వకర్తా సమ్భవతీతి ఇష్టవ్యాఘాతః ? న, యేనాసావప్యజాతమలసంబన్ధ ఏవ । కుమ్భకారస్యాపి స్వకార్యనిష్పత్తౌ మలేనాజ్ఞానేనా-నుత్పన్నసమ్బన్ధత్వాత్ । యది హి తత్రాజ్ఞానం భ్రాన్తిర్వా భవేన్నైవాసౌ కుమ్భం కుర్యాత్,

అపి త్విష్టకాం ఘటాదికం వికలావయవం కార్యానుపయోగినం కుమ్భకారః కుర్యాత్ ।
తద్యథా సకలావయవం కుమ్భం దృష్ట్వా కుమ్భకారో బుద్ధిసౌష్ఠవయుక్తోఽనుమీయతే, న
త్వజ్ఞో భ్రాన్తో వా, తథైవేశ్వరోఽపి స్వకార్యాద్
విశ్వలక్షణాదనుమీయమానోఽజాతమలసమ్బన్ధ ఏవానుమీయత ఇతి నేష్టవిఘాతః కశ్చిత్ ।

నను కుమ్భకారస్య స్వకార్యాదన్యత్రాజ్ఞానమస్త్యేవ । భవతు, ప్రకృతేఽస్య
కుమ్భవిషయే నాస్తీత్యత్ర దృష్టాన్తతా । నన్వేవమీశ్వరస్య
స్వకార్యాదన్యత్రాజ్ఞానప్రసఙ్గః ? న, తత్కార్యభోగమోక్షసాధన-
విశ్వవ్యతిరేకేణాన్యస్యాభావాత్ ।

నన్వన్యన్నాస్తీతి కుతః, అస్తు తద్భోగసాధనం చేత్కార్యకరణాదివత్ కార్యమేవ ।
తదసాధనే తు తస్మిన్ నిష్ప్రయోజనే తస్యాజ్ఞానం శశవిషాణాదావివ భూషణమేవ ।
తదాహుః- హేయోపాదేయతత్త్వస్య సాభ్యుపేయస్య వేదకః । యః ప్రమాణమసావిష్టః న తు
సర్వస్య వేదకః ।। ఇతి । అత ఏవ విశ్వవ్యతిరేకేణాన్యస్యాభావాత్ సర్వజ్ఞః సర్వకర్తా చ
విశ్వకృత్ । కుమ్భకారస్యాపి స్వకార్యే స్వర్జ్ఞతాసర్వకర్తృతాసిద్ధేః । నహి తస్య
తత్రాంశేనాప్యజ్ఞత్వే శక్తివైకల్యే వా కుమ్భస్తతో భవేదిత్యుక్తమ్ । అత ఏవ కుమ్భకారవత్
స్వకార్య వ్యాపకత్వాద్ విభుః కార్యస్య విభుత్వాత్ । కుమ్భకారస్యాపి హి
స్వకార్యపృథుబుధ్నోదరభోగేష్వవ్యాప్నువతస్తత్ర పర్వతాదావివ కర్తృత్వాఽసిద్ధేః ।

నను కార్యసత్త్వాచ్ఛరీరమపి విశ్వకర్తుః ప్రాప్తమ్ ? న కుమ్భకారాదీనామపి
స్వదేహస్పన్దాదికార్య న శరీరాన్తరపూర్వకం దృష్టం యతః । నను తదపీచ్ఛాజన్యమేవ ?
సత్యమ్ । అత ఏవ సర్వం కార్యజాతం తమేవ కారణత్వేన న వ్యభిచరతీతి
విశ్వకర్తాఽపీచ్ఛానన్తరకార్యకృదనుమీయత ఇత్యదోషః । నన్విచ్ఛాపి మనోవృత్తిః, కథం
విశ్వకర్తుః సా సంభవతి । ఇచ్ఛా న మనోవృత్తిరస్మదాదీనామపి, కిన్తు బుద్ధ్యభివ్యఙ్గ్యా
జ్ఞానశక్తిరివ మనోభివ్యఙ్గ్యా క్రియాశక్తిరేవేత్యుక్తమస్మాభిర్మన్త్రవార్త్తికటీ-కాయామ్-
శాక్తస్య హి తన్మనసస్త్విచ్ఛా హ్యేషా క్రియాశక్తిః ఇతి । అతో భగవతస్త్వనావృతశక్తిత్వాన్న

వ్యఞ్జకోపయోగః । నన్విచ్ఛాయాః శరీరాన్తరనైరపేక్ష్యేణ

తదధిష్ఠితశరీరస్పన్దాదికర్తృత్వం దృష్టమ్, న బాహ్యే స్యాన్మృదాదిజన్యే ఘటాదౌ । సత్యమ్

। అత ఏవ సర్వదాఽధిష్ఠేయత్వేన విశ్వం తస్య శరీరమివానుమీయత ఇతి । అత ఏవ చ

కార్యదర్శనాజ్జ్ఞానక్రియేచ్ఛాశక్తిసాకల్యమేవానుమీయతే, న కలారాగవిద్యాదిశరీరయోగః,

వ్యభిచారాదితి ।

సకలో నిష్కలశ్చ విశ్వకర్తేత్యగ్రే భవిష్యతి । కిఞ్చ, అనన్తో జ్ఞత్వాదిశక్తియోగాద్

ఆత్మవత్ । సాధితం చాత్మనామనన్తత్వం విభుతా చ భోగప్రకరణే, ఇత్యతోఽపి విభుః ।

నను ఘటపటాదికార్యబహుత్వం కర్తృబహుత్వావినాభావసిద్ధమిత్యత్రాపి క్షిత్యాదిజలాన్తాని

విశ్వశబ్ద-వాచ్యాని బహూని, కార్యత్వేన హి బహవో విశ్వకర్తారోఽనుమేయాః ? సత్యమ్ । యది

హ్యేషామేకభోగప్రయోజనతా న స్యాత్ । ప్రతిపాదితా చ కలోద్వలిత-చైతన్యో విద్యాదర్శితగోచరః

(స్వాం ౩౨।౧౦) ఇత్యాదౌ । యచ్చ భిన్నమప్యేక-ప్రయోజనం తదేకబుద్ధిమత్కర్తృజన్యం ప్రాసాదాది

నిశ్చితమితి నిర్ముక్తాతిశయైశ్వర్యః, తస్యైవ సమస్తవిశ్వకరణాత్; స చ శివః పరోపకారాయైవ

ప్రవృత్తేః సర్వత్ర తద్ధర్మయుక్తః ప్రమాణసిద్ధ ఇతి ।। ౧-౨ ।।

అత్ర సాంఖ్యచ్ఛాయయా పరః-

చిత్రాత్ తన్తుగుణాచ్చిత్రః పటో దృష్టో న శఙ్కరాత్ ।

యథా తద్వజ్జగచ్చిత్రం చిత్రాద్బీజాన్న శఙ్కరాత్ ।। ౩ ।।

న పటోపకారకం కువిన్దమపహ్నుత్యేదం యుజ్యతే వక్తుమ్, భూయో విరోధాత్ । కిన్తు

సత్యపి తస్మిన్ విశ్వకర్త్రా శివేనాస్య హేతోర్దృష్టాన్తే వ్యాప్తిరసిద్ధేత్యనైకాన్తికతా ।

జగద్విధాతుర్మాయాఖ్యస్య గమకత్వమేవ । న కార్యముపాదానకారణం వ్యభిచరతి యతః ।।

౩ ।।

నైష దోషః -

కువిన్దబుద్ధికర్మభ్యాం న వినా పటకారణమ్ ।
దృష్టం తన్తుసమాఖ్యాతముపాదానమచేతనమ్ ॥ ౪ ॥
యద్వత్ తద్వజ్జగద్బీజముపాదానమచేతనమ్ ।
జ్ఞానక్రియే మహేశస్య పరిత్యజ్య న కారణమ్ ॥ ౫ ॥

ఉపాదానకారణమపి తన్త్వాదికం విశిష్టజ్ఞానక్రియాయుక్తపటాదికర్తారం వినా న స్వకార్యం కుర్వద్ దృష్టమితి కార్యమాత్రముపాదానకారణవత్ కర్తృమాత్రేణ వ్యాప్తం సిద్ధమేవేతి విశ్వస్యాప్యుపాదానకారణవత్త్వేన ప్రత్యుత కార్యపూర్వత్వవత్ కర్తా సాధ్యత ఇతి నానైకాన్తికతా ॥ ౪ -౫ ॥

అధునా మీమాంసకదృష్ట్యా సిద్ధసాధనమ్ -

ఆహాపరో జగచ్చిత్రం వైచిత్ర్యాత్ కర్మణో భవేత్ ।
ఫలం చ కర్మతః పుంసాం కిమత్రేశ్వరకారితా ॥ ౬ ॥

కార్యత్వాత్ తత్ర కర్తృమాత్రమనుసన్ధేయమ్ । భవద్భిశ్చ ధర్మాధర్మాత్మకం కర్మైవ కృష్యాదికర్మవత్ కార్యజనకమఙ్గీకృతమితి కిమన్యదనుమీయతే ॥ ౬ ॥

సత్యమేతత్ తథాపీదం కర్మదృష్టమచేతనమ్ ।
కృష్యాదివత్ తు కర్తారం ప్రజ్ఞావన్తమపేక్షతే ॥ ౭ ॥

దృష్టమపి కృష్యాదికం కర్మ న తు బుద్ధిమత్కర్త్రా వినా ఫలజనకం పుంభ్యో

భోగానాహృత్య దాతుం సమర్థం దృష్టమితి ధర్మాధర్మాత్మకమపి కర్మత్వాత్ స్వఫలదానాయ జ్ఞానాతిశయ-యుక్తం ప్రత్యుత తమేవ విశ్వకర్తారమసిద్ధం సాధయతీతి న సిద్ధసాధ్యతా । తత్ర దృష్టే సతి నాదృష్టకల్పనా యుక్తేతి ॥ ౭ ॥

అపరే బ్రువతే కర్తృ బహుధా చేతనైర్యుతమ్ ।
పుమ్భిరేవ భవేద్ బీజం కిం హరేణేతి తన్నహి ॥ ౮ ॥

కాయికవ్యాపారాదౌ కృష్యాదావివ బహుధా చేతనైర్దృష్టైరేవ పురుషైర్యుక్తం జగద్బీజం సర్వం కలాదికార్యం బహుకర్తృతయా కరిష్యతీతి దృష్టహాన్యదృష్టపరికల్పనాభ్యాం న కర్త్రన్తరసిద్ధిః । తన్నహీతి తన్న యుక్తమిత్యర్థః ॥ ౮ ॥

యస్మాత్ తయోః ప్రకృతిపురుషయోః సంబన్ధమాత్రం వా పుంసాం కలాదికార్యకరణహేతుః, విశిష్టో వా భోగ్యభోక్తృలక్షణః సంబన్ధః ? తత్ర -

సామాన్యో యది సంబన్ధ ఉత్పత్తౌ కారణం తయోః ।
తతః కలాదికార్యస్య నిత్యోత్పాదః ప్రసజ్యతే ॥ ౯ ॥

వ్యాపకత్వాత్ ప్రకృతిపురుషయోః కైవల్యావస్థాయామపి సంయుక్తతయా సంబన్ధమాత్రస్య భావాత్ । కలాదికార్యకరణోత్పాదే సత్యనిర్మోక్షప్రసఙ్గః ॥ ౯ ॥

అథ ద్వితీయః పక్షః -

విశిష్టశ్చేత్ తయోర్యోగో వక్తవ్యం తస్య కారణమ్ ।
యేన నాకస్మికం కార్యం దృష్టం క్వచన కిఞ్చన ॥ ౧౦ ॥

ప్రకృతిర్హి న ప్రకృతిస్వరూపతయా భోగ్యా, నాపి పురుషః స్వరూపేణ భోక్తా, మోక్షాభావప్రసఙ్గాత్ । అపి తు కలాదికార్యద్వారేణ, తత్సంబన్ధస్య హి కలాదిజననాత్ । జన్యస్య సంయోగాత్మకస్య తయోర్భోగ్యభోక్తృరూపస్య సంబన్ధవిశేషస్య కర్తా వాచ్యః । యేన నాకర్తృకం కార్యం సంభవతీత్యుక్తమ్ ।। ౧౦ ।।

నను తయోరేవాత్ర కర్తృత్వమ్, కిమన్యేన? తన్న, యతః -

పురుషో న స్వతస్తావద్ బీజం నో యాతి తం ప్రతి ।

పురుషస్యాశక్తతయా ప్రకృతేః స్వతః కార్యకరణకలాదినిర్మాణే సామర్థ్యాదృష్టేః, ప్రకృతేశ్చాదృష్టతయా విశిష్టమేవంవిధం కర్మనిమిత్తం పురుషాయ కార్యకరణం స్యాదితి జ్ఞానాభావాద్ భోహ్యభోక్తృసంబన్ధే న కర్తృకతా, కిన్తు సంబన్ధమాత్ర ఇతి ।।

తస్మాద్ యోగే వియోగే వా మహేశః కారణం తయోః ।। ౧౧ ।।

తస్మాద్ భోగమోక్షసాధనదర్శనాన్యథానుపపత్త్యా సర్వజ్ఞః సర్వకర్తా పరమేశ్వర ఏవ, నాన్యః ।। ౧౧ ।।

తత్ర లోకాయతభూమికయా పరః -

స్వభావతో జగద్బీజం జగత్కర్తృ హరేణ కిమ్ ।
స్వభావ ఏవ వక్తవ్యో గత్వా దూరమపి త్వయా ।। ౧౨ ।।

పరమేశ్వరమపి కల్పయిత్వా తస్య జగత్కర్తృత్వస్వభావో భవద్భిః కల్పనీయః । తద్వరం ప్రకృతేరేవోభయవాదిసిద్ధాయా తజత్కర్తృత్వస్వభావః కల్ప్యతామ్ । ఏవం చ న

బహ్వదృష్టం కల్పితం భవిష్యతీతి ॥ ౧౨ ॥

తదయుక్తతరమ్, తయస్తస్య ప్రకృతిలక్షణస్య జగత్కర్తుః-

స్వభావః ప్రతిపత్తవ్యః కింవిశిష్టో జగత్కృతః ।

నను కోఽయం ప్రశ్నో జగత్కర్తృలక్షణ ఏవ స్వభావస్తస్య? సత్యమ్, కిన్తు-

వ్యాపారః పరనున్నస్య స్వతన్త్రస్యాథవా బుధాః ॥ ౧౩ ॥

జగత్కారణాత్మా తస్య స్వభావః కిం బుద్ధిమత్కర్తృప్రేరితస్య కేవలస్య వా ? తత్ర -

స్వతన్త్రస్యేతి పక్షేఽస్మిన్ న మానమితి సాధితమ్ ।

అచేతనస్య కర్తృత్వపక్షే న ప్రమాణమస్తీతి సాధితం పూర్వమేవ ॥

కథం సాధితమ్ -

స్వతన్త్రం కార్యకృద్ యస్మాన్నోపాదానమచిత్ క్వచిత్ ॥ ౧౪ ॥

అథ ద్వితీయః, స చ యుక్త ఏవ-

ప్రజ్ఞావచ్ఛక్తినున్నస్య వ్యాపారో మానసాధితః ।

ప్రజ్ఞావతః క్రియాశక్త్యా ప్రేరితస్య జగత్కరణే వ్యాపారః, తస్య

ప్రమాణసిద్ధత్వాదిష్యత ఏవ ॥

తతశ్చ -

ప్రజ్ఞావాన్ ప్రేరకస్తస్య యః స విజ్ఞేయ ఈశ్వరః ॥ ౧౫ ॥

యశ్చేతనః స్వశక్త్యా తత్ ప్రేరయతి స ఏవ ఈశ్వరః సిద్ధ ఇతి న స్వభావవాదః । యద్యేవం క్రియాశక్తిమాత్రమేవాత్ర తత్ప్రేరకమస్తు, కిమీశ్వరేణ? తస్యాపి తయా వినా కర్తృత్వాసిద్ధేః । యదాహుః-

యా త్వం కర్తుః క్రియాశక్తిరీశ్వరస్య యయా వినా ।
తస్యాపి కర్తృతా నైవ చణ్డి తస్యై నమోఽస్తు తే ॥ ౧౫ ॥ ఇతి ।

ఇచ్ఛాశక్తిః పరాశక్తిః ప్రక్లప్తా నాన్య ఈశ్వరః ।
ప్రవర్తతే యదుద్రేకాద్ దివాకాలే నిశాన్వితే ॥ ౧౬ ॥
సుప్తా కాల ఇహాన్తే సా నిర్వ్యాపారాజ్జగన్నిధౌ ।

యద్యస్మాత్ సైవ శక్తిః ప్రకృత్యధికరణా ప్రేరణోత్తరం సోద్రేకాత్ సామర్థ్యలక్షణాన్మాయాతో జగత్కరణాయ ప్రవర్తతే, ఇతి నేశ్వరోఽన్యః ॥ ౧౬ ॥

తదయుక్తమ్ -

ఉద్రేకే కారణం తస్య నాన్యదస్తి మహేశ్వరాత్ ॥ ౧౭ ॥

జడస్య స్వయం ప్రవృత్తావప్రవృత్తౌ వా సామర్థ్యం నాస్తీత్యుక్తమ్,

అతోఽన్యథానుపపత్త్యా జ్ఞానాతిశయయుక్తః పరమేశ్వర ఏవో{ద్రే}దే తస్యాః కారణమ్ ॥ ౧౭ ॥

నను సైవ సర్వజ్ఞా భవిష్యతి -

సర్వజ్ఞా సైవ చేన్నామ్ని వివాదో న చ వస్తుని ।

యద్యేవం నామ్ని వివాదః, న చ నామభేదాద్ వస్తుభేద ఇతి తతో వ్యతిరేకస్తస్యాః ప్రకల్పిత ఏవాస్తు । తర్హి సర్వజ్ఞత్వాదిధర్మికా ప్రకృతిరేవేశ్వర ఇతి వేదాన్తవిదః ॥

పరాత్మనో మహేశాత్తు దృక్క్రియాశక్తిశాలినః ॥ ౧౮ ॥
చేతనాచేతనం విశ్వం భోక్తృభోగ్యవిభాగతః ।
ఉత్పత్స్యతే తతోఽన్యేన జగదీశేన కిం ఫలమ్ ॥ ౧౯ ॥
భోక్తా చాపి స ఏవైకో వరమఙ్గీకృతో విభుః ।

భోక్తృభోగ్యాదిభేదభిన్నాచ్చేతనాచేతనాద్ విశ్వలక్షణాత్ కార్యాదనుమీయమానం సర్వజ్ఞానక్రియాయుక్తం కార్యద్వారేణ భోక్తృభోగ్యాదిస్వభావమేకమేవాద్వితీయం పరమాత్మసంజ్ఞమీ-శ్వరలక్షణముపాదానమనుమేయమిత్యద్వైతసిద్ధేర్న భిన్నేశ్వరకల్పనా యుక్తేతి ॥ ౧౮-౧౯ ॥

నను చేతనానాం నిత్యత్వేన ప్రాగ్ భోగప్రకరణే ప్రతిపాదితత్వాత్ కార్యత్వమసిద్ధమ్ ? న, అనేకాన్వితత్వేన కార్యత్వసంభవాత్ । అచేతనానామివ చేతనానామపి చిదన్వయాదుపాదానకారణం చేతనం సిద్ధ్యత్యేవ । తదప్యనుపపన్నమ్, యతః -

చిదచిద్విశ్వసంభూతిరాత్మనో యది సోఽపి హి ॥ ౨౦ ॥
చిదచిజ్జాయతే యస్మాత్ కార్యం కారణధర్మగమ్ ।

పరమాత్మనః సకాశాద్ యది చేతనాచేతనం విశ్వముత్పద్యతే, తతః సోఽపి పరమాత్మా చేతనాచేతనస్వభావో భవేత్ । ఉపాదానకారణస్వరూపానుగతా ఏవ కార్యాణాం మూర్తివిశేషా హేమమృదాదిజన్యఘటాదీనాం సిద్ధా యతః ।। ౨౦ ।।

తతశ్చ -

విరుద్ధావేకకాలస్థౌ ధర్మావేకాశ్రయం గతౌ ।। ౨౧ ।।
ఇతరేతరనాశాత్ తౌ కురుతో లోపమాత్మనః ।

విరుద్ధయోః పరస్పరోపమర్దేనైవాత్మలాభాద్ ఘటతదభావయో-రివ చేతనాచేతనయోరేకత్రైకస్మిన్ కాలే న సంభవః । అథ కేనచిద్ భాగేన చేతనోఽసౌ కేనచిన్నేత్యుచ్యతే, యద్యేవం సభాగత్వే సతి ఘటాదివత్ కార్యత్వాత్ పరమకారణత్వాయోగః ।।
౨౧ ।।

అపి చ -

ఉపాదానత్వతో మృద్వత్ పరమాత్మా న చేతనః ।। ౨౨ ।।

ఉపాదానకారణమచేతనం మృదాది నిశ్చితమితి పరమాత్మనోఽప్యచేతనత్వమ్, ఉపాదాన కారణత్వాత్ । చేతనత్వే వా నోపాదానకారణత్వమితి ।। ౨౨ ।।

కిఞ్చ -

తదుత్థాశ్చాపి భోక్తార ఉత్పాద్యత్వాద్ ఘటాదివత్ ।

ఉపాదానకారణాదుత్పద్యమానం ఘటాద్యచేతనమేవ సిద్ధమితి పరమాత్మలక్షణాదుపాదానకారణాదుత్పద్యమానా భోక్తార ఆత్మానోఽప్యచేతనాః ప్రసజ్యన్తే భవతామ్ I చేతనాశ్చైతే యథా స్వపరగ్రాహకత్వేన స్వసంవేదనసిద్ధా ఇతి న తత్రోత్పన్నాః, తత్ పరమాత్మవన్నిత్యా ఇతి I నన్వన్వయాదేషామచేతనానామివ కార్యత్వముక్తమ్,
తన్న యుక్తమ్, అనన్వయాదితి I న చాత్మన ఏవాత్మా గ్రాహ్యో భవతి, తత్ర తస్య వ్యాపారవిరోధాత్ I అపి తు గ్రాహకత్వేనైవ ప్రత్యగ్రూపతయా సర్వదా భాసత ఇత్యుక్తమస్మాభిః పరమోక్షనిరాసకారికావృత్తౌ విస్తరేణ I తత్రైవావధార్యమ్ II

తతశ్చ -

అచిత్ప్రసవధర్మి యత్ పరమాత్మా మృదాదివత్ II ౨౩ II
ప్రజ్ఞావత్ క్షోభకాపేక్షః స్వజన్యజననాయ తత్ I

యద్యస్మాత్ పరమాత్మన ఉపాదానకారణత్వేనాచేతనత్వముక్తమ్, తత్తస్మాదేవ స్వకార్యనిష్పత్తయే మృదాదివద్ బుద్ధిమత్కర్తృప్రేరితత్వమస్యాభ్యుపగన్తవ్యమ్ II ౨౩ II

ఏవమద్వైతానుపపత్తిః -

తస్మాద్ భోక్తా జగద్బీజం మహేశశ్చాపి శక్తిమాన్ II ౨౪ II
పృథక్ పృథగ్ వినిశ్చేయాః ప్రోక్తదోషోపశాన్తయే I

తస్మాద్భోక్తారోఽనుత్పన్నా ఏవ, జగన్నిధిశ్చ జడః, జగత్కర్తా సర్వజ్ఞత్వాదిధర్మయుక్తో మహేశ్వరశ్చ పరస్పరం భిన్నా ఏవ నిత్యా అభ్యుపగన్తవ్యాః I

తదుక్తం తత్త్వత్రయనిర్ణయే - శమ్భుః పురుషో మాయా నిత్యం విభు కర్తృశక్తియుక్తం చ । సుప్తేఽపి వికృతిజాతే త్రితయం జాగర్తి తత్త్వానామ్ ।। (శ్లోం 3) ఇత్యుపాదానకారణాదన్యః పరమేశ్వరః సిద్ధ ఇతి న దోషః కశ్చిత్ ।

నన్వపరిణామినీ శక్తిః, తత్కథం శివశక్తేర్జ్ఞానక్రియాభేద ఉపపద్యతే? సోఽపి న వాస్తవ ఏవ । తథా హి -

సర్వజ్ఞానక్రియారూపా శక్తిరేకైవ శూలినః ।। ౨౫ ।।

యది తు జ్ఞానశక్తేరన్యా క్రియాశక్తిః స్యాత్, జడత్వాద్వామాది-భేదపరిణామతశ్చాస్యా మాయాయా ఇవేశ్వరసమవాయో న భవేత్, అపరిణామిత్వాత్ తస్యాః, ఇత్యకర్తా క్రియాశక్తివికలత్వాదీశ్వరః ప్రసజ్యతే । న చ కర్త్రా బినా విశ్వకరణముపపద్యత ఇత్యవశ్యం సర్వజ్ఞానక్రియాశక్త్యోరైక్యమభ్యపగన్తవ్యమ్ । నను జ్ఞేయకార్యయోర్-భేదాత్ కథం న శక్తిభేదః ? న, తయోరప్యభేదాత్ । నహి జ్ఞేయత్వం కార్యతామతివర్తతే, వస్తుస్వభావత్వే హి తస్య సర్వేషాం సర్వజ్ఞతాప్రసఙ్గః । న చ కార్యత్వం జ్ఞేయతామితి న వాస్తవో జ్ఞానక్రియాశక్త్యోర్భేదః, అపి తు కల్పిత ఏవ ।। ౨౫ ।।

తథైవ చ క్రియా -

త్రిధైవ శక్తిర్వామాద్యా గీతా వ్యాపారభేదతః ।

వామాద్యాపి క్రియాశక్తిర్వ్యాపారభేదేనైవ త్రిధా భిన్నా గీతా న వస్తుతః - వామా జ్యేష్ఠా చ రౌద్రీ చ శక్తిత్రయమతః పరమ్ ఇతి । అన్యథా హి జ్ఞేయభేదేన భేదాత్ ప్రత్యర్థం ప్రత్యాయకభేదకల్పనయా ప్రతిపరమాణు జ్ఞానభేదప్రసఙ్గేన తాసాం నైరాత్మ్యప్రసఙ్గః । తద్యథైవానేకపదార్థావలోకనమేకయైవ

జ్ఞానశక్త్యాఽనుభవసిద్ధం ప్రకాశయితుం శక్యమ్, ఏవముద్యుక్తరూపాయాః క్రియాశక్తేరనేకకార్యకరణం సిద్ధమబాధితమితి తద్భేదోఽపి వ్యాపారభేదాత్ కల్పితః ॥

వ్యాపారాణాం తర్హి కథం భేదః ? ఇత్యుచ్యతే -

క్రియయా మలినాన్ పుంసో నిరుణద్ధి మహేశ్వరః ॥ ౨౬ ॥

అనాదిమలరుద్ధాంస్తాన్ కర్మయుక్తాన్ నుదత్యతః ।

క్రియాశక్త్యా తావత్ పూర్వమేవేశ్వరోఽనాదిమలయుక్తాన్ పశూన్ నిరుణద్ధి నియమయతి, అతో నియమితాంశ్చ కర్మవిపాకానుసారేణ ప్రేరయతి ॥ ౨౬ ॥

నను వ్యాపకత్వాత్ తేషాం కుతః ప్రేరణా ? సత్యమ్, కిన్తు -

తతస్తేషాం చ నున్నానాం పత్యా సంజాయతే భృశమ్ ॥ ౨౭ ॥
భోగసాధనసమ్బన్ధయోగ్యతా భోగలోలికా ।

విజ్ఞానకేవలివైలక్షణ్యేన తేషాం కర్మానుసారేణ తేషాం కార్యకారణసంబన్ధయోగ్యతోత్పాదనమేవేశ్వరప్రేరణముచ్యతే ॥ ౨౭ ॥

తతస్తు -

శుద్ధాశుద్ధాధికారస్థే విద్యేశేఽనన్త ఆత్మని ॥ ౨౮ ॥
అభివ్యక్తో జగద్బీజం విక్షోభ్య కురుతే జగత్ ।

శుద్ధాశుద్ధాధికారిణం మన్త్రేశనాయకమనన్తం ప్రేర్యం కృత్వా మాయాతో జగత్కరోతి పతిః । యచ్చూ్చయతే - విద్యారాజాధిరాజేశో జగద్ భ్రామయతీచ్ఛయా ఇతి ॥ ౨౮ ॥

తదను చ -

జగతానేన సంయోజ్య తాన్ పుంసో లోలికావతః ॥ ౨౯ ॥
భోగార్థం సాధనాకారాం కరోతి స్థితిమీశ్వరః ।

కర్మానురూపం కార్యకరణైస్తాన్ పశూన్ సంయోజ్య తేషాం భోగార్థం సాధనాకారాం స్థితిం కరోతీశ్వరః ॥ ౨౯ ॥

తతశ్చ -

స్థిత్యన్తే సోఽపి సంసారే విశ్రమార్థం ప్రధావతామ్ ॥ ३० ॥
పశూనాం ప్రకృతీనాం చ క్షమత్వోత్పాదనాయ చ ।
తతః సర్వోపసంహారం విధత్తే భగవానితి ॥ ३౧ ॥

స్థితిసంరక్షణాదానభావలక్షణా వ్యాపారా భిన్నాః కథితాః ॥ ३०-३౧ ॥

అనుగ్రహమపి విధత్తే -

మలస్వశక్తిరోధాన్తే దీక్షాశక్త్యైవ ముఞ్చతి ।

వక్ష్యమాణవద్ యదైవ మలస్యేశ్వరశక్తేశ్చ రోధాధికారో నివర్తతే, తదా దీక్షయైవ పశూన్ మోచయతి ॥

వామా జ్యేష్ఠా చ రౌద్రీ చ స్వతోఽభిన్నాపి సా త్రిధా ॥ ३२ ॥

రోధవిశ్లేషహరణైర్విభిన్నా కర్మభిః క్రియా ।

అథ స్థితిసంరక్షణభావలక్షణానాం వ్యాపారాణాం సంసారరోధఫలత్వాద్ రోధో వామావ్యాపారః, ఆదానరూపః సంహారో జ్యేష్ఠాయా, పాశహరణాత్మకోఽనుగ్రహో రౌద్ర్యాః - ఇత్యేత్రైః కర్మభిరభిన్నాపి స్వతః క్రియాశక్తిర్విభిన్నా కథ్యతే, న పరమార్థత ఇతి సర్వజ్ఞానక్రియారూపా శక్తిరేకైవ శూలినః (మోం २१) ఇతి న దోషః కశ్చిత్ ॥ ३२ ॥

ఇత్యేవం దేవదేవస్య సర్వకర్తృత్వమీరితమ్ ॥ ३३ ॥
ఏతేన సర్వకృత్త్వేన సర్వజ్ఞోఽవాప్యతే పతిః ।

జ్ఞానం వినా కువిన్దాదీనాం కర్తృత్వాదృష్టేర్భగవతః సర్వకృత్త్వతః సర్వజ్ఞత్వసిద్ధిరిత్యుక్తం ప్రాక్ ॥ ३३ ॥

తథా హి -

ఉపాదాననిమిత్తైస్తు ఫలేన చ సమన్వితమ్ ॥ ३४ ॥
యథా పటం విజానాతి పటకారస్తథా భవః ।
ఉపాదాననిమిత్తైస్తు ఫలేన చ సమన్వితః ॥ ३५ ॥
సర్వకర్తాఽపి తత్సర్వం విజానాతి యథా స్థితమ్ ।

యథైవ పటకారస్తన్తుభ్యో దేవదత్తాయ మూల్యసంసిద్ధయే తురీవేమాదిభిః పటం కుర్వాణస్త్రికాలామలజ్ఞానయుక్తః స్వకార్యే సిద్ధః, తథైవ విశ్వకర్తా మాయాతో విచిత్రకర్మనిమిత్తం పశూనాం భోగమోక్షార్థం విశ్వముత్పాదయన్ స్వకార్యే త్రికాలామలజ్ఞానయుక్త ఏవాఽనుమీయత ఇతి సర్వజ్ఞత్వసిద్ధః ।। ३४ -३५ ।।

ఇత్థం సర్వార్థకారిత్వాద్ ద్విరూపా శక్తిరాత్మని ।। ३६ ।।
కలాపిణ్డ ఇవాభాతి శక్తిః సా నిత్యసంస్థితా ।
యయా యుక్తో మహేశానః సర్వం వేత్తి కరోతి చ ।। ३७ ।।
కలావానితి తత్త్వజ్ఞైః సకలస్తేన గీయతే ।

ఉక్తవత్ సర్వజ్ఞానక్రియారూపా సైవ శక్తిర్నిత్యాఽనేకరూపేవ లక్ష్యమాణా భగవతః శరీరముపచర్యత ఇతి సకలః కథ్యతే శివః ।। ३६ -३७ ।।

స ఏవ తు -

న కలాపిణ్డసంబద్ధః సంబద్ధోఽసౌ యథా పశుః ।। ३८ ।।
కదాచిదపి దేవేశస్తస్మాద్ గీతస్తు నిష్కలః ।

పశువత్ కలాద్యాత్మకశరీరాభావాన్నిష్కలో భగవానిత్యుక్తం ప్రాక్ ।। ३८ ।।

అత్ర పరః -

నన్వస్య నిష్కలత్వే తు న జ్ఞానం నాపి కర్తృతా ।। ३९ ।।

కలాకలాపయుక్తానాం దృశ్యతే చిద్వతాం యతః ।

కలాదియోగ ఏవ పశూనాం జ్ఞానాదికం దృష్టమితి కలాద్యభావాదీశ్వరస్య జ్ఞానాద్యభావః ।। ౩౯ ।।

నైష దోషః -

చిద్వ్యక్త్యర్థం కలాయోగమపేక్షేతే సుసంస్థితే ।। ౪౦ ।।
దృక్క్రియే మలసంరుద్ధే నేశ్వరే రోధవర్జనాత్ ।

ఉక్తం హి భోగప్రకరణే - పశూనాం జ్ఞానక్రియే మలరుద్ధత్వాత్ కలాదివ్యఞ్జకాపేక్షే విషయేషు ప్రవర్తేతే ఇతి । పరమేశ్వరస్య త్వనాద్యనావృతత్వాన్న తే వ్యఞ్జకాపేక్షే ఇతి సర్వదా సర్వార్థే ।। ౪౦ ।।

అథేశస్యాపి సాపేక్షే

అథాజ్ఞత్వాత్ పశువదీశ్వరస్యాపి దృక్క్రియే కలాదివ్యఞ్జకాపేక్షే ।।

యద్యేవమ్ -

తదాఽసౌ జాయతే పశుః ।। ౪౧ ।।

కలాదియోగాద్ దేవదత్తాదివదీశ్వరః పశుః ప్రసజ్యతే ।। ౪౧ ।।

భవతు వా ? కా నః క్షతిః -

న చేశ్వరం వినా కార్యమతోఽన్యో వాచ్య ఈశ్వరః ।

ఈశ్వరం వినా న విశ్వలక్షణం కార్యముత్పద్యత ఇతి తతోఽన్య ఈశ్వరో వాచ్య ఇత్యనవస్థా ॥

కలాః సృష్ట్వాపి తద్యుక్తః కార్యకృద్ యద్యసౌ తతః ॥ ౪౨ ॥

అత ఏవ కలాదిస్వకార్యకరణాని సృష్ట్వా తత స్తైర్యుక్తో భగవాన్ సర్వం కార్య కరోతీత్యుచ్యతే ॥ ౪౨ ॥

యద్యేవమ్ -

దృక్క్రియే నిష్కలస్యేష్టే కలాభిః కిం ప్రయోజనమ్ ।

యథైవ కలాదిభిరనపేక్షో నిష్కల ఏవ స్వాత్మనః కార్యకరణాని, తథైవ విశ్వమపి కరోతీతి కిం తస్య కలాదిశరీర-కల్పనయేత్యేవమాదివిస్తరేణ నరేశ్వరపరీక్షాయాం వర్ణితమితి ॥

తస్మాదలం ప్రసఙ్గేన భోగమోక్షప్రసాధకః ॥ ౪౩ ॥
ఉక్తలక్ష్మా మహేశాన ఉపాస్యోఽయం ముముక్షుభిః ।

తత్సర్వజ్ఞత్వాదిలక్షణః పరమేశ్వర ఏవ పశుభ్యో మోక్షప్రద ఇతి శ్రేయోఽర్థిభిః సదైవారాధ్యో నాన్యః, ఇత్యుక్తః ససాధనో భోగః ॥ ౪౩ ॥

అథ మోక్షః ససాధన ఉచ్యతే-

మలాదిపాశవిచ్ఛిత్తిః సర్వజ్ఞానక్రియోద్భవః ।। ४४ ।।
మోక్షస్తత్కారణం శమ్భుః స్వశక్తిః కరణం ప్రభోః ।
పశ్చాత్మా మోచ్యమానత్వాత్ కర్మకారకమిష్యతే ।। ४५ ।।
నిత్యముక్తతయా కర్తుం మోక్షాఖ్యా కర్మగాకృతిః ।

ప్రాగ్ భోగప్రకరణే విజ్ఞానకేవలినాం మల ఏవ, ప్రలయకేవలి-నాం మలకర్మణీ, సకలానాం తు మలకర్మమాయాలక్షణాః పశూనాం పాశాః ప్రతిపాదితాః । తేషు పాశానాం యథా సంభవం సర్వేషం విచ్ఛిత్తిః సర్వజ్ఞత్వసర్వకర్తృత్వాభివ్యక్తిశ్చాత్మనాం మోక్షో నాఽన్యేషామివాన్యతమపాశవిచ్ఛిత్తిః, అజ్ఞత్వమ్, అకృతృత్వమ్, సంక్రాన్తిర్వేతి వక్ష్యామః । న చ తస్య మోక్షస్య ఆత్మా జ్ఞాతవ్యః ఇత్యాదావివాయం పశుః కర్తా, పశోరీశ్వరసంస్కార్యత్వేన సర్వదా కర్మత్వాత్ । నాపిప్రకృత్యాదికః పాశః, కిన్తు ఈశ్వర ఏవ । తస్య చ కరణం స్వశక్తిర్దీక్షాఖ్యైవ । ముక్తిస్తావత్పాశవిచ్ఛిత్తిః సర్వజ్ఞత్వాద్యభివ్యక్తిశ్చేతి మోచ్యగత ఏవ విశేషో మోక్షః, న సాంఖ్యానామివ మోచకగతః, తస్య నిత్యముక్తతయా ముక్త్యముక్త్యోర-విశేషప్రసఙ్గాత్ । యదాగుః - సంసరతి భోగ్యభావాత్ తద్వినివృత్త్యా తు మోక్షదా ప్రకృతిః । స్వాత్మన ఏవ న పుంసో లోపోఽసౌ న స్వయం వేద ।। యత ఇత్యేవం విశిష్టోఽవిశిష్టో వా సర్వశ్చాత్ర మోక్షః ప్రతిజ్ఞాతః, తస్య సాధనముత్తరం ప్రకరణమ్ ।। ४४ - ४५ ।।

తత్ర తావత్ పురుషకర్తృక ఏవ మోక్ష ఇతి జ్ఞానమోక్షవాదినః స్వయూథ్యాః -

అస్త్వాత్మనీనో మోక్షో హి భోగవత్ పుద్గలస్తతః ।। ४६ ।।
మోక్షకర్తా వివేకాదిః సాధనః స ప్రసిద్ధ్యతి ।

అస్త్వీశో విశ్వకర్తా, పురుషాస్తు స్వకృతైర్ధర్మాధర్మైః శుభా-శుభం భోగం భుఞ్జతే నేశ్వరకృతైః । నను తత్రాపి పరమేశ్వరస్యా-ధిష్ఠాతృత్వమస్త్యేవ । భవతు, న పునః కర్తృతేత్యేవం త ఏవాజ్ఞాన-మలసంబద్ధా భ్రాన్తితః సంసారభాజః సన్తస్తత్ప్రతిపక్షాభ్యాస-వివిక్తజ్ఞానోదయాదజ్ఞాననివృత్తౌ తేషాం సర్వజ్ఞతాదిరూపావాప్తితః స్వాత్మకర్తృక ఏవ మోక్షో నేశ్వరకర్తృకః ॥ ౪౬ ॥

తదయుక్తమ్ -

అవివే(కో? కా)ఽవసాయోత్థమజ్ఞానం వినివర్తతే ॥ ౪౭ ॥
వివేకజ్ఞానతో నాన్యత్ కాచాదిద్రవ్యహేతుకమ్ ।
స్వకారణనివృత్త్యైవ తన్నివర్తేత నాన్యథా ॥ ౪౮ ॥
మలశ్చాజ్ఞానహేతుః స్యాదజ్ఞానత్వేఽస్య తుచ్ఛతా ।
అథాత్మధర్మో భావః స్యాత్ తుచ్ఛత్వే తన్నివర్తతే ॥ ౪౯ ॥
జ్ఞానాదిరఫలః పుంసో ధర్మత్వేన నివర్త్యతే ।
నివర్త్యత్వే నాత్మధర్మః(స్యాత్?) తదనాదినిరోధకమ్ ॥ ౫౦ ॥

చైతన్యస్యాత్మనస్తేన నివృత్తిర్దీక్షయా తతః ।
మహేశమలమాయాదివశగోఽణుః స చాత్మనా ॥ ౫౦ ॥
కథం తేభ్యస్తదాయత్తమాత్మానం మోచయిష్యతి ।
అస్యాత్మమోచనే శక్తిర్విద్యతే న యతః స్వయమ్ ॥ ౫౨ ॥
పాశానాం వశ్యతామేతి తేనేశో మోక్షకృద్ వశీ ।

యుక్తం ధర్మాధర్మకర్తృత్వం పుంసామ్, కలాదిభిరీషన్మల-వ్యుదాసేన తత్సంబన్ధాద్ ఉత్తేజితదృక్క్రియత్వాత్ । మలాదినివృత్తౌ తు సత్యాం తావద్ జ్ఞత్వమపి తదా

యేషాం న సమర్థం దృష్టమ్, ఈశ్వరత్వం తేషాం ముక్తౌ భవిష్యతీత్యుచ్యమానమతిసాహసమ్ । నను ప్రమాణసిద్ధైవ శుక్తికారజతాదిభ్రమేషు జ్ఞానాదజ్ఞాననివృత్తిః । మలం చాజ్ఞానమిచ్ఛన్తి చాత్మనామనాదిభవమ్, తదయుక్తమ్, అజ్ఞానత్వాయోగాత్ తస్య । న హ్యజ్ఞానం మలః, అపి త్వజ్ఞానహేతుః । అజ్ఞానత్వే తు తస్య ఆత్మధర్మత్వం తుచ్ఛతా వా స్యాత్, తుచ్ఛత్వే తు తస్యాఽకిఞ్చిత్కరత్వాత్ తన్నివర్తకో జ్ఞానాదిరఫలః, ఆత్మధర్మత్వే తు తస్య నిత్యత్వవ్యాపకత్వాదేరివ నివర్తయితుమశక్యత్వేనానిర్మోక్షః । నివర్త్యత్వే నాత్మధర్మతేతి వస్త్వన్తరమేవ । ఆత్మనోఽనాద్యుపరోధ-హేతుత్వాదజ్ఞానహేతుశ్చక్షుష ఇవ పటలాదిర్మలో వాచ్యః । న చ ద్రవ్యస్యాజ్ఞానహేతోః పటలాదేరన్యస్య వా జ్ఞానాన్నివృత్తిర్దృష్టా, ప్రతిపక్షత్వాభావాత్ । కథం తర్హి శుక్తికారజతాదౌ జ్ఞానాన్నివృత్తిః ? ఉచ్యతే । ద్వివిధం హ్యజ్ఞానమ్- ప్రాగనుభూతసాదృశ్యస్య బుద్ధ్యవివేకాధ్యవసాయాత్మకం శుక్తికాదౌ రజతాదిజ్ఞానమ్, కాచకామలాదిద్రవ్యజన్యద్విచన్ద్రాదివిషయం వికల్పజ్ఞానం చ । తత్ర పూర్వం నేదం రజతమితి వివేకాధ్యవసాయజ్ఞానాన్నివర్తతే । యత్పునర్ద్రవ్యజన్యమ్, తస్య స్వకారణద్రవ్యనివృత్త్యైవ నివృత్తిః, న జ్ఞానాత్ । ప్రతిపాదితం తు ద్రవ్యహేతుకమేవాఽజ్ఞానమాత్మనామ్, నేతరత్, అబౌద్ధత్వాత్ తస్యేతి న జ్ఞానాత్ తన్నివృత్తిసంభవః । పటలాదేశ్చక్షుర్వైద్యాదివదీశ్వరాదేవ తన్నివృత్తిరితీశ్వరకర్తృక ఏవ మోక్షో నాత్మకర్తృకః । తథా చోక్తం శాఖాన్తరే- శివాదేవాత్మనాం మోక్షః ఇతి । శ్రుతిరపి - యమేవైష వృణుతే తేన లభ్యః (కఠో౦ ౨ । ౨౩; ముణ్డకో ౦ 3 । ౨ । 3) ఇతి । అత ఏవ క్రియానివర్త్యత్వాద్ ద్రవ్యస్యేశ్వరక్రియయైవ మోక్ష ఇత్యుక్తమ్ - దీక్షైవ మోచయత్యూర్ధ్వం శైవం ధామ నయత్యపి ఇతి, వక్ష్యామశ్చ ।। ౪౭ - ౫౨ ।।

నన్వీశ్వరస్య మోక్షకర్తృత్వమపి కల్పయిత్వా పాశానాం నివర్తనస్వభావస్తదా కల్పనీయః, తేన వినా తస్యాప్యసిద్ధేః । తతస్త ఏవ తత్స్వభావాన్నివర్తమానాః పుంసో మోక్షహేతవో భవిష్యన్తి, కిమీశ్వరస్య కర్తృత్వకల్పనయా ? తదయుక్తమ్, యతః -

న పుంసాం మోచనే శక్తిః పాశానామపి విద్యతే ।। ౫౩ ।।
రజ్జ్వాదినా స్వయం బద్ధ్వా విముఞ్చద్ దృశ్యతే యతః ।

జీవస్య స్వతః ప్రవృత్తౌ నివృత్తౌ వా సామర్థ్యం నాస్తీత్యుక్తమ్ । అతః పాశానామపి శివ ఏవ తదాఽపి నివర్తకత్వాత్ పుంభ్యో మోక్షద ఇతి దృష్టే సతి నాదృష్టకల్పనేతి ।। ౫౩ ।।

అత్ర పరః -

జ్ఞత్వకర్తృత్వయోర్వ్యక్తిం పాశాః కుర్వన్త్యనేకధా ।। ౫౪ ।।

మోక్షో వ్యక్తిస్తయోరేవ మోక్షోఽతః పాశకారితః ।

దృష్టా హి పాశాః కార్యకరణలక్షణా ఏవ భవావస్థాయామాత్--మనామనేకప్రకారాం జ్ఞత్వకర్తృత్వయోర్వ్యక్తిం కుర్వన్తి । మోక్షశ్చ జ్ఞానక్రియయోర్వ్యక్తిః తతస్తామపి త ఏవ దృష్టసామర్థ్యాః కరిష్యన్తీతి కిం తత్రేశ్వరస్యాదృష్టస్య కల్పనయా ।। ౫౪ ।।

తదయుక్తమ్ -

స్వాకారరఞ్జితాం పాశాః పాశవృత్త్యనురాగిణీమ్ ।। ౫౫ ।।
క్రమాన్వితాం వినాశార్థాం వ్యాహతామల్పగోచరామ్ ।
తయోర్వ్యక్తిం ప్రకుర్వన్తి నిఃసంజ్ఞత్వాద్ భవేరితాః ।। ౫౬ ।।
శక్నువన్తి న మోక్షాఖ్యాం యేనాస్యాః సా విలక్షణా ।

యో హి యథాభూతవ్యఞ్జకశక్తియుక్తః ప్రదీపాదిర్వ్యఞ్జకః సిద్ధః సోఽప్యన్యత్రాప్యదృష్టే విషయే తథాభూతశక్తిరేవ ప్రతీయతే । కార్యకరణాదిలక్షణశ్చ వ్యఞ్జకః ప్రోక్తవదీశ్వరప్రేరితోఽపి శరీరాదావాత్మగ్రహహేతుత్వాత్ స్వాకారేణానురఞ్జితాం స్త్ర్యాదివిషయానురాగిణీం క్వచిత్ కదాచిత్ కిఞ్చిద్విషయాం రాగద్వేషాదిభిశ్చ వ్యాహతాం కార్యత్వాచ్ఛరీరాదీనాం నాశే సతి వినశ్వరీం భవినాం జ్ఞానక్రియయోర్వ్యక్తిం కుర్వన్ దృష్ట ఇతి తథాభూత ఏవ విషయే తస్య వ్యఞ్జకత్వం సిద్ధ్యతి । న తతోఽత్యన్తవిలక్షణత్వాద్ జ్ఞానక్రియయోర్ముక్తావపి దీపస్యేవ బ్రహ్మణ్ణ ఇతి న పాశవ్యఙ్గ్యో మోక్ష ఇతి తద్వైశిష్ట్యం మోక్షే జ్ఞానక్రియయోరిత్యుచ్యతే ॥ ౫౫ -౫౬ ॥

పాశాభిభావికా శక్తిః సిద్ధానాం దృక్క్రియాభిధా ॥ ౫౭ ॥
తస్మాన్న పాశజాలోత్థం జాయారాగం భజత్యసౌ ।

సర్వపాశనివృత్త్యా సిద్ధస్యేశ్వరవద్ జ్ఞానక్రియాత్మికా శక్తిః పాశవిధ్వంసికేతి న పశోరివ పాశవ్యఙ్గ్యా శరీరాదావాత్మగ్రహానురాగం భజతే ॥ ౫౭ ॥

కిఞ్చ -

న చోత్పన్నైర్వినష్టైర్వా పాశైః సా భిద్యతే యతః ॥ ౫౮ ॥
తతస్తు పాశచేష్టాభిః శక్తిర్నైవాఽనురుద్ధ్యతే ।

నాపి పశోరివ రాగాదిపాశచేష్టాభిరనురుధ్యమానా స్త్ర్యాదివిషయానురాగిణీ సా సిద్ధశక్తిః, పాశప్రలయేఽప్యవికృతేనైవ స్వరూపేణేశ్వరశక్తివదవస్థానాత్ ॥ ౫౮ ॥

అపి చ -

శక్తిః సా సర్వవిషయా న తేనైవాఽల్పగోచరా ॥ ౫౯ ॥
జ్ఞేయకృత్యేషు యుగపద్ భావిత్వాఅన్న క్రమాన్వితా ।

ఆవరణాభావాచ్చ సా సర్వదా సర్వత్ర సర్వజ్ఞేయజ్ఞప్తికరీ సర్వకార్యకరీ చ, న పశుశక్తివత్ కదాచిత్ క్వచిత్ కిఞ్చిద్విషయా ॥ ౫౯ ॥

సా చ వ్యక్త్యన్తరాభాన్న వ్యక్త్యన్తరబాధితా ॥ ౬౦ ॥

నాఽపి విద్యేశ్వరాణాం శక్తివ్యక్తిరివ పరముక్తిలక్షణేన వ్యక్త్యన్తరేణ సా సిద్ధశక్తిర్బాధ్యతే, శివసమత్వేన తస్యాః ప్రకర్షాన్తరాభావాత్ ॥ ౬౦ ॥

కిఞ్చ-

ప్రవృత్తా సా న సామ్యేన జ్ఞేయే కృత్యే చ బాధతే ।

న చాపీశ్వరేచ్ఛయా విద్యేశ్వరశక్తివత్ కార్యే ప్రవర్తతే నివర్తతే వా, శివసమత్వాత్ సిద్ధశక్తేరీశ్వరప్రేర్యత్వస్య సర్వథా నివృత్తేః స్వతః శక్తత్వాత్ ॥

వ్యఞ్జయన్తి న తాం పాశాః న చ భూయోఽభిభూయతే ॥ ౬౧ ॥
శివేచ్ఛాప్లుష్టబీజైస్తైః శక్తిస్తేనావినశ్వరీ ।

యేన న వక్ష్యమాణవత్ పాశైః కార్యకరణైః పశుశక్తివద్ వ్యజ్యతే, శివశక్త్యాభివ్యక్తాం తాం ప్రతి దగ్ధబీజైశ్చ పాశైర్న పునరభిభూయతే, సిద్ధశక్త్యభివ్యక్తిస్తతో న వినశ్వరీ పశుశక్తివ్యక్తిరివేతి ప్రకారాన్తరేణ నశ్వరతాపరిహారః ॥ ౬౧ ॥

వ్యఙ్గ్యవ్యక్తిర్భవేత్ తావద్ యావద్ వ్యఞ్జకసంనిధిః ॥ ౬౨ ॥
సిద్ధశక్తావయం న్యాయో విద్యతే నేతి చోచ్యతే ।
అభివ్యక్తికరీ శైవీ శక్తిస్తత్సన్నిధానతామ్ ॥ ౬౩ ॥
ధాతా సతతమిత్యస్మాదపి సైద్ధీ న పశ్యతి ।

యదుక్తం ప్రాక్ సిద్ధానాం సర్వథా ఈశ్వరాధిష్ఠానం నివర్తత ఇతి తతో వ్యఞ్జకేనానధిష్ఠితత్వాద్ దీపేనానధిష్ఠానాద్ ఘటాదేరివాభివ్యక్తిర్నివర్తమానా వినాశిన్యేవ । నాఽయం దోషః । యతో న దీపవద్ వ్యఙ్గ్యస్యాఽఽవరణనివృత్తిమనాత్యన్తికీం కుర్వన్ పరమేశ్వరః శక్తివ్యఞ్జక ఇష్టః, యేనైష దోషః స్యాత్ । స త్వాత్యన్తికీమావరణనివృత్తిం పటలానామివ చక్షుర్వైద్యః కుర్వన్ సిద్ధానామాత్మసదృశీం సిద్ధాన్తశక్తివ్యక్తికరీం సిద్ధశివసమవాయాచ్ఛైవీం దృక్క్రియాశక్తిమభివ్యక్తితః సన్నిధాపయతీతి కుతః పరస్తస్యా వ్యఞ్జకాపేక్షా, శివశక్తేరివ స్వతః సర్వజ్ఞస్వరూపత్వాదితి । న కేవలం పాశైరవ్యఙ్గ్యత్వాత్, అస్మాదపి కారణాన్న వినశ్వరీతి । అత ఏవ న కార్యత్వేనానిత్యత్వమ్, ముక్తేర్వ్యఙ్గ్యత్వాత్ । పూర్వవ్యవస్థితాయా ఏవ జ్ఞానాదిశక్తేరావరణవ్యుదాసేనాభివ్యక్తితః సర్వవిషయతా న స్వరూపప్రతిష్ఠితిరేవేత్యుక్తః సర్వవిలక్షణో మోక్షః ॥ ౬౨ - ౬౩ ॥

ఇత్థం విలక్షణాయాస్తే సిద్ధశక్తేర్న పాశకాః ॥ ౬౪ ॥
వ్యక్తిం కర్తుం సమర్థాస్తు నివృత్తైస్తైర్యతో భవేత్ ।

ఉక్తం తావత్ పాశవ్యఙ్గ్యాయాః పశుశక్తితోఽత్యన్తవిలక్షణత్వాత్ పాశాభావేఽపి భావాచ్చ ముక్తౌ సిద్ధశివశక్తేర్న పాశవ్యఙ్గ్య-త్వం సిద్ధ్యతీతి ఈశ్వర ఏవ తద్వ్యఞ్జకో మోక్షహేతుః ॥ ౬౪ ॥

నను యోగశ్చిత్తవృత్తినిరోధః (యో౦ సూ౦ ౧।౨) ఇతి యోగాదిసంస్కృత-మన్తఃకరణమేవ మోక్షహేతురాత్మనామ్, నేశ్వర ఇతి సాంఖ్యః, తదయుక్తమ్ -

యోగో జ్ఞానం తపఃపూర్వం భోగసాధనచేష్టితమ్ ।। ౬౫ ।।
ప్రోక్తన్యాయేన పాశత్వాన్న తన్మోక్షస్య సాధనమ్ ।

చిత్తస్యోక్తవజ్జడత్వాద్వాయోరివ యోగాదిసంస్కృతేనైవ స్వప్రవృత్తిరూపతయా ఆత్మనో మాయా
వివర్తయితవ్యా, నాన్యథేతి । వివేకాభావాన్నివృత్తౌ సర్వదైవ నివర్తేత, న వా కదాచిదిత్యనిర్మోక్షః సర్వదా వా మోక్ష ఏవాత్మనో భవేత్ । కశ్చాత్ర యోగాదేరనుష్ఠాతా యస్య శాస్త్రోపదేశః । న తావదాత్మా, నిష్క్రియో భవద్భిరసావభ్యుపగతో యతః । నాపి చిత్తమ్, జడత్వాత్ ।। ౬౫ ।।

అపి చ -

సుతీవ్రా అపి నోపాయాః స్వాత్మవిచ్ఛేదకారకాః ।। ౬౬ ।।
అసిధారా సుతీక్ష్ణాపి న స్వాత్మచ్ఛేదికా యతః ।

న చ చిత్తస్య స్వవృత్తినిరోధార్థం యోగాద్యనుష్ఠానం స్వత ఏవోపపద్యతే, స్వాత్మని క్రియావిరోధాదితి । తస్మాదపి ప్రవృత్తినివృత్తిహేతు-రీశ్వర ఏవ సర్వత్ర మోక్షకారణమితి । నన్వీశ్వరోఽపి కథం న సర్వేషాం యుగపన్మోక్షహేతుః ? అపేక్ష్యాభావాత్ । న మలపరిపాకా-పేక్ష్యత్వాత్, అన్యథా యథాదృష్టనియమానుపపత్తేః । తదుక్తమ్ - క్షీణే తస్మిన్ యియాసా స్యాత్ పరం నిఃశ్రేయసం ప్రతి (స్వా౦ ౩౨ । ౧౭) ఇతి । మలస్తు తథాస్వభావః కల్ప్యమానో జడత్వాత్ కస్యచిత్ కదాచిచ్చ తథా పరిణమన్ నోపాలమ్భమర్హతి । యదుక్తం తత్త్వత్రయనిర్ణయే - వినివర్తతే నిరోధాత్ పుంబలతః పరిణమన్ మలః కాలాత్ ।

పరిణతివిశేషయోగాత్ స కదాచిత్ కస్యచిత్ కథఞ్చిచ్చ ॥ (శ్లో౦ ౧౨) ఇతి ॥ ౬౬ ॥

యద్యేవమ్ -

రోధశక్త్యధికారస్య కాలే యాతే స్వయం త్వణోః ॥ ౬౭ ॥
నివృత్తే తు మలే శేషః పాశవ్రాతో నివర్తతే ।
తన్నివృత్తౌ స్వయం శుద్ధా దృక్క్రియాశక్తిరాత్మని ॥ ౬౮ ॥
వ్యజ్యతే సర్వవిషయా నైవాఽతో మోక్షకృద్ భవః ।

పుంసాం జ్ఞానాదిబలాద్ రోధశక్తేర్మలస్య పరిపాకాత్ తద్రోధాధికారకాలోపక్షయతః స్వయమేవ నివృత్తే తస్మిన్నిమిత్తేఽన్య-పాశనివృత్తౌ జ్ఞానక్రియాశక్తిస్తేషాం శుద్ధత్వాత్ స్వయమేవ ముక్తౌ వ్యక్తిమేష్యతీతి కిమీశ్వరస్య కర్తృత్వేన । అస్తు తర్హి స్వతన్త్ర ఏవ పరమేశ్వరో మోక్ష హేతుః । తతో నైష దోషః, నాప్యతిప్రసఙ్గః, స్వేచ్ఛయా నియమితత్వాత్ । యదాహ విద్యాధిపతిః - స్వతన్త్రః శక్తిపాతోఽసౌ శైవః పశువిమోక్షకృత్ । సాపేక్షత్వే హి తస్య స్యాదశక్తః పరమేశ్వరః । ఇతి । న, తస్యాసంభవాత్ ॥ ౬౭ - ౬౮ ॥

సత్యాం స్థితౌ న సంహారం సంహారే వా న చ స్థితిమ్ ॥ ౬౯ ॥
భోగం చ కర్మహీనస్య కురుతే న సదేశ్వరః ।

స్వాతన్త్ర్యే హి కర్మాద్యనపేక్షణాదకస్మాత్ సదైవ జగతః సృష్టిసంహారౌ, కర్మహీనస్యాపి భోగమ్, దుష్కృతైరపి మోక్షమ్, ముక్తస్యాపి సంహారమీశ్వరః కుర్యాదిత్యున్మత్తచేష్టావదసమఞ్జసం జగద్ భవేత్ । తతశ్చ న కశ్చిద్భోగాయ మోక్షాయ దుష్కృతపరిహారాయ ప్రవర్తతేతి తదుపదేశశాస్త్రాణాం సర్వేషామానర్థక్యాల్లోకాయత ఏవోపాస్యో భవతామ్ । తస్మాదసమఞ్జసపరిహారాయ కర్మాదిపాకసాపేక్షః

సర్వకర్తాఽభ్యుపగన్తవ్యః । న చ తదపేక్షిత్వమస్వాతన్త్ర్యమ్, అపి త్వీశ్వరాన్తరాయత్తతా । సా చ తస్య పరమేశ్వరాన్నాస్తీతి స ఏవ స్వతన్త్రః । సత్యాం స్థితౌ న సంహారాద్యకస్మాద్ భోగాదికం చ కర్మహీనాదేర్న కదాచిత్ కరోతీతి సాపేక్ష ఏవ శక్తిపాత ఇతి ।

యద్యేవం కర్మసామ్యాపేక్షో భవిష్యతీతి । న । యథా భోగం కర్మహీనస్య కురుతే న సదేశ్వరః, తథా మలపరిణతిహీనస్య న చ మోక్షమ్, మలపరిణత్యపేక్షిత్వాన్మోక్షస్య, అన్యథా మలకల్పనానర్థక్యాత్ । సాధితం చాత్మనాం కర్మవ్యతిరేకేణ మలోఽస్తీతి ప్రాగ్ భోగప్రకరణే- మలాపరిణతేః కర్మక్షయాచ్చ విజ్ఞానకేవలిత్రైవ తేషామ్ ఇతి । తస్మాదవశ్యం మలపరిపాక ఏవ శక్తిపాతే కరణం వాచ్యమ్ ।। ౧౯ ।।

నను స చ మలః పరిపాకాత్ స్వయమేవ నివర్తమానః పుంసాం మోక్షకారణం భవిష్యతీతి నార్థస్తత్ర శివశక్తినిపాతకల్పనయేత్యుక్తమేవ, తదయుక్తమ్, యతః -

చేతనాచేతనాః సర్వే వశ్యాస్తస్యేతి నిశ్చితమ్ ।। ౨౦ ।।
ప్రవృత్తౌ వా నివృత్తౌ వా తేషాం హేతురతో హి సః ।
విదార్య శక్తిశూలేన పాశజాలమణోః శివః ।। ౨౧ ।।
సర్వజ్ఞానక్రియారూపం వ్యనక్తి ద్వివిధం మలమ్ ।

జడస్య స్వతః ప్రవృత్తౌ నివృత్తౌ వా సామర్థ్యం నాస్తీత్యుక్తమ్ । అతః పరిపక్వోఽపి మలో ద్రవ్యత్వాత్ పటలాదివద్ బుద్ధిమత్కర్తృనివర్త్య ఏవేతి ఈశ్వర ఏవ తన్నివృత్తిపూర్వం పుంసాం
సర్వజ్ఞత్వాదిరూపం వ్యఞ్జయన్ మోక్షహేతుర్నాపర ఇతి ।। ౨౦-౨౧ ।।

అధునా తు తేషామీశ్వరః సర్వేషాం కిం సాక్షాన్మోక్షహేతురుత కేషాఞ్చిద్ వ్యవధానేనేతి రురుసిద్ధాన్తసంసిద్ధః క్రమోఽత్ర కథ్యతే -

నిష్కలాన్ సకలానష్టౌ సర్గాదావిచ్ఛయా పతిః ।। ౨౨ ।।
మన్త్రేశ్వరాననన్తాదీననుగృహ్ణాతి పుద్గలాన్ ।

సర్గారమ్భ ఏవాష్టావణూనకలాన్ పరిపక్వమలవిచ్ఛేద-పూర్వకం సర్వజ్ఞానక్రియాభివ్యక్తిలక్షణేన మోక్షేణానుగృహ్య సాక్షాద్ భవానన్తాదిసంజ్ఞకాన్ విద్యేశ్వరాన్ కరోతీత్యణుపక్ష ఏవ విద్యేశ్వరాదివిషయో న శక్తిశమ్భుపక్షావితి బోద్ధవ్యమ్ ॥ ౭౨ ॥

అతోఽనన్తరమ్ -

కోటిసప్తకసంఖ్యాకాన్ నిష్కలాన్ సకలానణూన్ ॥ ౭౩ ॥
సర్వజ్ఞానక్రియావ్యక్త్యా మన్త్రానీశః కరోత్యతః ।

తథాభూతానేవాణూన్ సప్తకోటిసంఖ్యాయుక్తాన్ తథైవ సాక్షాదనుగృహ్య భగవాన్ మన్త్రాన్ విదధాతి ॥ ౭౩ ॥

మన్త్రమన్త్రేశ్వరాణాం ముక్తత్వాత్ కిం శివసమత్వమేవ, నేత్యాహ -

రుద్రశక్తేస్తు జన్యత్వాత్ ప్రేర్యత్వాచ్చాప్యధస్త్విదమ్ ॥ ౭౪ ॥
మన్త్రమన్త్రేశ్వరాఖ్యానమాఖ్యాతం తత్త్వయోర్ద్వయమ్ ।

రుద్రస్య భవతః శక్తిర్వామా జ్యేష్ఠా చ రౌద్రీ చేతి । తస్యాః శక్తేరధో విద్యావిద్యేశ్వరలక్షణమేతత్ తత్త్వయోర్ద్వయం వేదితవ్యమ్ । యతస్తయోత్పాద్య స్వాధికారే ప్రేర్యత ఇత్యాఖ్యాతం శాస్త్రే - శివేచ్ఛా-విధిచోదితమ్ ఇతి । ప్రేర్యత్వాచ్చైషాం సర్వజ్ఞత్వేఽప్యధికారమలయోగతః పరమేశ్వరాపేక్షయా క్రియాశక్తిః క్రమేణాంశేన న్యూనేతి - విద్యావిద్యేశత్వం చాపరముక్తిః పరేహ శివసమతా (శ్లో౦ ౫౧) ఇతి

తత్త్వసంగ్రహాదావుక్తమ్ I అస్మాచ్చ న్యూనత్వాదేషాం శక్తితత్త్వాదధోభావః, న తు దేశకృతః, వ్యాపకత్వాదాత్మనామ్ II ౭౪ II

అత ఏవ -

మాయోర్ధ్వం నిష్కలత్వాద్యం మాయోపర్యధికారతః II ౭౫ II
తదేవ ప్రక్రియాశాస్త్రే దీక్షార్థం చిన్త్యతే బుధైః I

వ్యాపకమేతత్ తత్త్వద్వయం మాయోపర్యధికారతః కలాదికార్య-కరణవర్జితత్వాచ్చాధ్వశాస్త్రే మాయోపరి చిన్త్యత్వేన పఠ్యతే II ౭౫ II

తథైవ -

సర్వే చావరజాః ప్రేర్యాః ప్రేరకా హ్యగ్రజాశ్చ యే II ౭౬ II
పతయోఽపతయో మన్త్రా ఊర్ధ్వం మన్త్రేశ్వరా మతాః I

మన్త్రపతిత్వాన్మన్త్రేభ్యః పూర్వముత్పన్నత్వాచ్చానన్తాది-విద్యేశానాం తేభ్య ఊర్ధ్వముపరిభావో మన్తవ్యః I తత్ప్రేర్యత్వేన తతః క్రియాశక్తేర్న్యూనత్వం త్వధోభావాన్మన్త్రాణామ్ II ౭౬ II

తతోఽనన్తరమ్ -

కలాః సృష్ట్వా మహేశానస్తాభిః సంయోజ్య పుద్గలాన్ II ౭౭ II
అనుగృహ్ణాతి మన్త్రేశాన్ మాయాగర్భాధికారిణః I

విద్యేశ్వరాణామధిష్ఠానేన మాయాతః కలాదితత్త్వభువన-పిణ్డభావసృష్టిం సర్వాం కృత్వా తాభిః పుద్గలాన్ కర్మానుసారేణ సంయోజ్య తేషాం మధ్యాత్ పరిణతమలానణూన్ మాయాగర్భాధికారి-విద్యేశ్వరత్వేన సాక్షాద్ భగవాననుగృహ్ణాతి ।। ౨౭ ।।

కిమభిధానాన్ కింసంఖ్యాతాన్ తానిత్యాహ -

మణ్డలాధిపతీనష్టౌ క్రోధేశాద్యష్టకం తథా ।। ౨౮ ।।
ఇచ్ఛయా శతరుద్రాంశ్చ వీరభద్రపురస్సరాన్ ।

క్రోధేశ ఆదౌ యస్యాష్టకస్య శ్రీకణ్ఠసహితస్య । తథా తత్త్వసంగ్రహే - మణ్డలినః శ్రీకణ్ఠాః క్రోధాద్యాః (శ్లో ౩౦) ఇత్యుక్తమ్ । ఏవమష్టాదశాధికశతమేషాం రుద్రాణామనుగృహ్ణాతి ।। ౨౮ ।।

అనుగ్రహాయ జన్తూనాం మన్త్రాణాం హి ప్రయోజకాః ।। ౨౯ ।।
ఏతే మన్త్రేశ్వరాస్తస్మాన్న మన్త్రోర్ధ్వవ్యవస్థితే ।

ఇత్థం మన్త్రమన్త్రేశ్వరయోః పశ్చాదుత్పత్తేర్మాయాగర్భాధికారిత్వాదధోభావేఽప్యేషామాచార్యాదివత్ పశ్వనుగ్రహాయ మన్త్రప్రయోజకత్వాన్మన్త్రేశ్వరత్వమ్ । న త్వనన్తాదీనామివ మన్త్రేభ్య ఊర్ధ్వం స్థితత్వాత్ ।। ౨౯ ।।

కిఞ్చ -

అగ్రజా నిష్కలా మన్త్రా ఏతే చైతద్విలక్షణాః ।। ౩౦ ।।

మన్త్రతత్త్వాదధస్తస్మాన్మాయాగర్భాధికారిణః ।

మన్త్రాణాం నిష్కలత్వేనోక్తత్వాదేషాం తు సకలత్వాత్ తేభ్యోఽపి న్యూనశక్తిత్వేనాధో మాయాగర్భ ఏవాధికార ఇత్యధికారభేదాదేవం మన్త్రమన్త్రేశ్వరవర్గాః పరస్పరం శక్తితో భిన్నా ఏవ, న త్వావారకాః । యథా వార్త్తికకార ఆహ - పరేణ రూపేణ నిర్విశేషాస్-త్రయోఽప్యమీ । మహాల్పయోనియోగిత్వాద్ విశిష్యన్తే పరస్పరమ్ ।। ఇతి ।। ౮౦ ।।

కుత్రైషాం వీరభద్రాదీనామధ్వని స్థితిరిత్యుచ్యతే -

మాయాగర్భాధికారిత్వాత్ సకలత్వాచ్చ శాసనే ।। ౮౧ ।।
మాయాతత్త్వాదధస్తస్మాచ్ఛివశక్తిసమన్వితాః ।

యత్తేషాం మాయాగర్భాధికారః సకలత్వం చోక్తమ్, తతో బ్రహ్మాదివన్మాయాతత్త్వాదధః కలాదిభువనేష్వవస్థితిః ।। ౮౧ ।।

నను సకలత్వాదేషాం కలాదిసంకోచితదృక్క్రియత్వాత్ పశువత్ కథం మాయాగర్భాధికారే శివశక్తిసమన్వితత్వమితి ? ఉచ్యతే -

కలాయోగేఽపి నో వశ్యాః కలానాం పశుసంఘవత్ ।। ౮౨ ।।
వశ్యాస్తాః పశుభిః సార్ధం తేషాం తే తదుపర్యతః ।
యత స్తేషాం కాలాదీనాం క్రమేణోపర్యవస్థితాః ।। ౮౩ ।।

యత స్తేషాం పశుభిః సార్ధం తాః కలాః ప్రేర్యత్వాద్వశ్యాః, తస్మాన్న కలాదియోగేఽపి కలావశ్యత్వమేషామితి సర్వజ్ఞతా మాయాగర్భాధికారశ్చావిరుద్ధ ఇతి ।। ౮౨ -

౮౩ ॥

మన్త్రైః సార్ధం తదీశానాం పరేషామపరైః సహ ।
ఆవిర్భవత్యధీకారః స్వశక్తివ్యక్త్యనన్తరమ్ ॥ ౮౪ ॥

మన్త్రేశ్వరాణాం చానన్తాదీనాం పరేషాం క్రోధాదీనామ-పరేషాం వీరభద్రాదీనాం చ యదైవేశ్వరణ పాశవిచ్ఛేదపూర్వం జ్ఞానక్రియాశక్తిరనురూపాఽభివ్యఞ్జితాఽఽసీత్, తదైవానురూపమధికారం కరోతి న కాలాన్తరం ప్రతీక్షతే ॥ ౮౪ ॥

మన్త్రాణాం తు -

మాయాబన్ధవిమోక్షాయ కారణాదాత్మనో వ్యధాత్ ।
మన్త్రకోట్యోఽభవన్ సప్త సప్తేతి నియమః శ్రుతేః ॥ ౮౫ ॥

కాలాన్తరేణ తేషాం కార్యకరణమితి భేదః, స తేషామధికారః కిం నిత్య ఏవ ? నేత్యుచ్యతే -

మన్త్రాణాం మన్త్రనాథానాం కృతార్థానామపీదృశామ్ ।
వ్యాపారపరతన్త్రాణామధికారస్తు సావధిః ॥ ౮౬ ॥

కృతార్థానాం ముక్తానామప్యేషాం పశువద్ వ్యాపారపరతన్త్రత్వాద్ వక్ష్యమాణాఽవధ్యన్తోఽధికారః ॥ ౮౬ ॥

అధునాఽనన్తాదీనామపి పరస్పరం ప్రధానాప్రధానభావః కథ్యతే -

సూక్ష్మాదినాయకోఽనన్తః స తదుయ్క్తః శివేరితః ।
ఉత్పత్తిస్థితిసంహారసంరోధానుగ్రహార్థకృత్ ॥ ౮౭ ॥

యథా కిలానన్తః శివాత్ కలయా క్రియాశక్త్యా న్యూనః స్థిత్యాదీని కర్మాణి శివాధిష్ఠితః కరోతి, ఏవమనన్తాత్ సూక్ష్మః - తేషామనన్తః పరమేశ్వరః (రౌం సం౦ ౨ । ౧౨) ఇతి శ్రుతేః । తథా సూక్ష్మాచ్ఛివోత్తమ ఇత్యాది సర్వేషాం పూర్వపూర్వాపేక్షయా న్యూనత్వం బోద్ధవ్యమ్ ॥ ౮౭ ॥

అధునా మన్త్రాణామధికారకాలః పరస్పరం వైలక్షణ్యం చోచ్యతే -

మన్త్రాణాం పూర్వమర్ధం తు కృతాత్ సర్గాదనన్తరమ్ ।
అధికారస్య వైచిత్ర్యాదనుగృహ్య భవేరితమ్ ॥ ౮౮ ॥
తత్కాలమాదృతాన్ పుంసః కారణానుగ్రహేచ్ఛయా ।
కృత్వాధికారమాయాతి శివసాయుజ్యమచ్యుతమ్ ॥ ౮౯ ॥

సప్తకోటిసంఖ్యాతానాం మన్త్రాణాం పూర్వం ప్రకృష్టమర్ధమతీవ పరిపక్వమలత్వాజ్జన్మవ్యాధ్యాద్యుపహతం సంసారమవలోక్య తత్సంసర్గం పశుప్రయోజ్యతాం చాత్మనః సోఢుమక్షమా వయమితీశ్వరం విజ్ఞాప్య తత్ప్రేరణయైవ విద్యేశ్వరనియోగమప్యనపేక్ష్య శివశక్త్యా సమాహృతానణుంస్తత్కాలమేవ సాక్షాత్ తత్తత్కర్తృతయైవ తద్ధియా చ తత్కరణతయా చానుగృహ్య విచిత్రమధికారం కృత్వా పరాంముక్తిం శివసమత్వం గతమ్ ॥ ౮౮ -౮౯ ॥

ద్వితీయార్ధస్య కా వార్తేత్యుచ్యతే -

శివోఽవశిష్టమన్త్రాణాం పరివారాఙ్గశమ్బరాన్ ।
సిద్ధిముక్తిప్రసిద్ధ్యర్థం మణ్డలాని చ సృష్టవాన్ ।। ౯౦ ।।

అథ శిష్టస్యార్ధస్య ప్రవృత్త్యర్థం పరమేశ్వరోఽణుపరివారకమణ్వన్తరం హృదయాద్యఙ్గం శక్తియోగం చ శమ్బరాంశ్చ తద్వాచకాన్ శబ్దాన్ మణ్డలాని చ పూజాస్థానాని నవనాభాదీని లోకానాం హితార్థమకార్షీత్ ।। ౯౦ ।।

అథైషాం మన్త్రాణాం పూర్వేషామివ కిమనుగ్రహే కర్తృత్వమేవ, నేత్యుచ్యతే -

తే మన్త్రాః సహితాస్తైస్తు పరివారాఙ్గశమ్బరైః ।
విముఞ్చన్తీతరాన్ నున్నా దేశికస్థేన శమ్భునా ।। ౯౧ ।।

ఏతేషాం పరివారాదియుక్తానాం దీక్షాదావాచార్యాధికరణే-శ్వరప్రయోజ్యత్వాదనుగ్రహకరణత్వం సదైవ న కర్తృతా ।। ౯౧ ।।

అధః స్వభువనాచ్చైషాం మన్త్రేశా భోగమోక్షదాః ।
స్వం స్వం దదతి జన్తూనామీశశక్తిప్రచోదితాః ।। ౯౨ ।।

శేషాస్త్వప్రధానా విద్యేశా వీరభద్రరుద్రాదయః । భువనేభ్య ఊర్ధ్వం శాస్త్రవిహితేభ్యో యజ్జన్తూనాం స్వభువనే చ కేషాఞ్చిద్ బ్రహ్మవిష్ణ్వాదీనామనుగ్రహం చ కుర్వన్తీతి తత్కర్తారో నానన్తాదివద్భువనసర్గాదికర్తారః ।। ౯౨ ।।

మన్త్రమన్త్రేశ్వరాణామధికారావధిః ప్రతిజ్ఞాత ఉచ్యతే -

అమీ రుద్రాస్తు సూక్ష్మాద్యా మన్త్రాశ్చ శివతుల్యతామ్ ।
సానన్తాః స్వాధికారాన్తే యాన్తి ముక్తిం హరేరణాత్ ॥ ౯౩ ॥

అత్ర సూక్ష్మాదీనాం చ మన్త్రాణాం చ తదీశానామపి వీరభద్రాదీనామనన్తోపరమకాల ఏవ సర్వేషాం యుగపచ్ఛివసమతా పరా ముక్తిః । యచ్ఛ్రూయతే - అనన్తో పరమే తేషాం మహతాం చక్రవర్తినామ్ । విహితం సర్వకర్తృత్వకారణం పరమం పదమ్ ॥ (రౌం సూం ౨ ।౧౩) ఇతి । అత ఏవ న తు క్రమేణ । యథా వార్త్తికకార ఆహ - అనన్తో పరమే స్థానే తత్తు సూక్ష్మోఽధితిష్ఠతి । పదాత్పదం విచరతో హ్యేకైకస్య మహాత్మనః ॥ స్థానే శిఖణ్డినస్త్వన్యం రుద్రాణాం కురుతే శివః ॥ ఇతి ॥ ౯౩ ॥

అథానన్తస్య కదోపరమ్ ఇత్యుచ్యతే -

సృష్ట్యాదిపఞ్చకర్మాణి కృత్వానన్తేశ్వరస్తతః ।
పారతన్త్ర్యాద్ వినిర్ముక్తః ప్రాప్నోతి పతితుల్యతామ్ ॥ ౯౪ ॥

యదాఽనన్తేనైకస్మిన్ మాయాసర్గే పఞ్చకర్మాణి మాయాసమ్బన్ధి సృష్ట్యాదిపఞ్చకర్మ నిర్వర్తితం భవతి, తదా మాయాకార్యస్యాఖిలస్యోపసంహృతత్వాత్ కృతప్రయోజనోఽనన్తో మహాప్రలయోపక్రమ ఏవ పతిసమత్వం పరాముక్తిం గచ్ఛతీతి ॥ ౯౪ ॥

యద్యేవమనన్తాదీనాముపసంహృతత్వాన్మాయాతః సర్గాన్తరాణి కథం భగవాన్ కరోతీత్యుచ్యతే -

ఏవం సర్గేష్వతీతేషు భవిష్యత్సు చ శఙ్కరః ।
పుంసో మోచితవానన్యాన్ మోచయిష్యతి చాపరాన్ ॥ ౯౫ ॥

ప్రతిసర్గం పూర్వానేవానన్తాదీన్ కృత్వా పుంసాం భోగం నిర్వర్త్య భగవాన్ మోక్షం కరోతీత్యర్థః ॥ ౯౫ ॥

తదేవమ్ -

ఆచార్యసంస్థితో దేవో దీక్షాశక్త్యైవ ముఞ్చతి ।
స్వశక్త్యోపహృతాన్ పుంసో మన్త్రసాధనసాధ్యయా ॥ ౯౬ ॥

పరమేశ ఏవ ఆచార్యస్థో మన్త్రమన్త్రేశవ్యతిరిక్తాన్ దీక్షయైవ మన్త్రసాధ్యయా పరిపక్వమలాన్ పుంసో మోచయతీత్యుక్తమ్ ॥ ౯౬ ॥

న జ్ఞానాదినేతి పూర్వప్రతిజ్ఞాతః సర్వోఽర్థో నిర్ణీతః । యద్యేవం మాయాఞ్జనోత్తరకాలం హృతానాం కథం మోక్షః ? తేషామప్యాచార్యాఽధికరణో భగవానేవ దీక్షాం కరోతి, ప్రతిభువనం గురుణాం సమ్భవాత్ । తథాహి -

మన్త్రేశా గురవః పూర్వే రుద్రా దేవా మునీశ్వరాః ।
మన్త్రేశైః శాసితా రుద్రా రుద్రైర్దేవాః సుశాసితాః ॥ ౯౭ ॥
దేవైర్మునీశ్వరాశ్చాత్ర మునిమర్త్యా మునీశ్వరైః ।
మనుష్యైర్మానుషాస్తద్వద్ వర్ణసంస్థా ద్విజోత్తమైః ॥ ౯౮ ॥

రుద్రాః శ్రీకణ్ఠాదయోఽత్ర । ఏవం గురూణాం సంభవాత్ తత్తత్కర్తృతయైవ సర్వత్ర దీక్షయా మోక్షః ॥ ౯౭ -౯౮ ॥

వర్ణసంస్థా ద్విజోత్తమైరిత్యుక్తం సాధ్యతే -

దీక్షాయాం సాధకత్వే చ చతుర్ణాం వర్ణినామిహ ।
అధికారో గురుత్వేన బ్రాహ్మణస్యైవ కీర్తితః ॥ ౯౯ ॥

సాధకదీక్షాదౌ బ్రాహ్మణాన్ (రౌరవే ఇతి మతఙ్గపారమేశ్వరవృత్తౌ (క్రిం ౫।౯౩)
దృశ్యతే । ముద్రితే రౌరవే నోపలభ్యత ఇతి తత్రత్యా టిప్పణీ (పృం ౧౧౩, టిం ౬) ।)
క్షత్రియాన్
వైశ్యాన్ శూద్రాంశ్చైవ ఇతి శ్రూయతే । అతశ్చతుర్ణామప్యత్రాధికారః । గురుత్వే తు-
అథాచార్యవరః శ్రీమానగ్రజన్మా సుపేశలః (స్వాం ౧౫।౧) ఇతి శ్రుతేర్బ్రాహ్మణస్యైవ ॥ ౯౯ ॥

బ్రాహ్మణోఽపి న సర్వో గురుః, కిన్తు -

శక్త్యధిష్ఠేయనిష్పాద్యసహితం దీక్షితః శివమ్ ।
యో వేత్త్యేవ నియుక్తః సన్ గురుణా గౌరవే గురుః ॥ ౧౦౦ ॥

యో దీక్షితః పరమేశ్వరస్యైతా జ్ఞానాదయః శక్తయోఽనాశ్రితా-ద్యం
కాలాగ్నిరుద్రభువనాన్తం సర్వం తత్త్వభువనభూతభావా-ద్యమేతదధిష్ఠేయమేతచ్చ
నిష్పాద్యం పశూనాం భోగమోక్షావిత్యేవం పరమేశ్వరం సంహితాభ్యోఽవగత్య
పదవాక్యప్రమాణైస్తద్విషయమిథ్యాజ్ఞానవ్యుదాసేన నిశ్చితం వేత్తి,
తమేవాత్మాన్తరపరిగ్రహాయ

దీక్షాయామర్చాకరణోపయోగాయ చ భావయతి, స జ్ఞాననిష్ఠో గురుణా గురుత్వే
నియుక్తః సన్ గురుర్నాన్యః । యదుక్తమ్ - నాజ్ఞో భ్రాన్తః ససన్దేహో గురుర్భావవివర్జితః ।
నాతత్త్వవిదనభ్యస్తకర్మమార్గోఽపి నో మతః ॥ ఇతి ॥ ౧౦౦ ॥

అథ దీక్షితైః కిం బుద్ధ్యుపారూఢః సర్వేశ్వరో జ్ఞాతవ్యస్తదనుపారూఢో వా ?
తత్ర -

బుద్ధిబోధప్రకాశ్యత్వం శివస్యాన్యైః సమీహితమ్ ।
శైవమానమవిన్దద్భిః పశుమానానువాసితైః ॥ ౧౦౧ ॥

బుద్ధ్యుపారూఢా ఏవార్థాః సర్వదా పురుషేణ చేత్యన్తే, న తదనుపారూఢాః, బుద్ధ్యాదీనామానర్థక్యప్రసఙ్గాత్ । పరమేశ్వరోఽపి భిన్న ఏవ తస్యాశ్చేత్యత ఇతి బుద్ధ్యుపారూఢ ఏవ చేత్యో నాన్యథా కేవలః । తథా హి - ధర్మాదీశ్వరప్రసాదతః కస్యచిద్ రజస్తమోమలం పరిహృత్య నిర్మలతరసత్త్వవృత్తిరేవ బుద్ధిర్భవతి । తత్ర పరమేశ్వరః
ప్రతిబిమ్బవద్ వర్తత ఇతి తేనైవ చేత్యో నాన్యేనేతి కేచిత్ సాంఖ్యదృష్ట్యనువాసితాః, తన్న, అనైకాన్తికత్వాత్ ॥ ౧౦౧ ॥

తథాహి -

ఆత్మాఽప్యవిషయో యస్యా భోక్తా భోగ్యత్వతః కథమ్ ।
స్వప్రకాశమసౌ దేవం ప్రకాశయతి శఙ్కరమ్ ॥ ౧౦౨ ॥

నహి యో యశ్చేత్యతే స సర్వో బుద్ధ్యుపారూఢ ఏవ, బుద్ధిభోక్తృత్వాదేవాత్మనస్తదనుపారూఢస్యాపి చేత్యతాభావాదితి వ్యాప్త్యసిద్ధేః కథం వక్ష్యమాణవత్ స్వప్రకాశస్యేశ్వరస్య బుద్ధ్యుపారోహః సిద్ధ్యేత్ ॥ ౧౦౨ ॥

నను పురుషో బుద్ధ్యుపారూఢ ఏవ చేత్యత్ ఇతి సాంఖ్యాః, తథాహి - కపిలబ్రహ్మణోఽప్యప్రత్యక్షః పురుష ఇతి దర్పణస్థానీయాయాం బుద్ధౌ

విషయివిషయయోర్ద్వయోరపి ప్రతిబిమ్బకమేలనం భోగ ఇతి బుద్ధ్యధ్యవసిత ఏవ సర్వశ్చేత్యత ఇతి,

తదప్యయుక్తమ్ -

సర్వదోత్పన్నమానోఽసౌ పురుషో నానుభూయతే ।
న సోఽస్తి కాలో యత్రాయమత్ర స్థేనానుభూయతే ॥ ౧౦౩ ॥

బుద్ధిస్థేనాపి పురుషప్రతిబిమ్బేన పురుషో నావైతీతి తత్ప్రతిబిమ్బకల్పనం నిష్ఫలమేవ ॥ ౧౦౩ ॥

కిఞ్చ -

పూర్వాపరత్వతో యుక్తమాత్మబోధస్య తస్య చ ।
ఉపలభ్యోపలబ్ధృత్వం తదభావాదిదం త్వసత్ ॥ ౧౦౪ ॥

ప్రతిబిమ్బాత్మకత్వాదాత్మనో విషయత్వం భోగ్యతా చ, తద్విషయత్వాచ్చ బుద్ధిబోధస్య భోక్తృత్వప్రసఙ్గః । న చైతద్భవద్భిరభ్యుపగన్తవ్యమిత్యసదేతత్ - (పూర్వతనీ ౭౮ పృష్ఠస్థా ద్వితీయా టిప్పణీ ద్రష్టవ్యా) బుద్ధ్యధ్యవసితత్వాత్ పురుషోఽపి చేత్యతే ఇతి ॥ ౧౦౪ ॥

అపి చ -

పరిణామీ పుమాన్ భోగ్యః ప్రాప్తస్తద్గోచరో యది ।
విపరీతా చ బుద్ధిః స్యాద్ విరోధశ్చాపి దర్శనే ॥ ౧౦౫ ॥

ఇత్థం బుద్ధివిషయత్వేన భోగ్యత్వాద్ విషయవత్ పుంసః పరిణామితయా బుద్ధేశ్చ భోక్తృత్వాన్నిత్యత్వం ప్రసజ్యతే భవతామితి దర్శనవిరోధః । తస్మాద్ భోక్తృభోగాన్యథాఽనుపపత్త్యా పురుషో బుద్ధ్యనుపారూఢ ఏవ స్వసంవేదనసిద్ధోఽభ్యుపగన్తవ్యః । కథం తర్హి - వ్యక్తావ్యక్తజ్ఞసంబుద్ధిః (భోం కాం ౬౦) ఇత్యాదినా ప్రాగ్ భోగప్రకరణే సిద్ధ్యాదిబుద్ధిబోధప్రకాశ్యః పుమానుక్తః ? న ప్రకాశ్యతయా, కిన్తు కారకత్వేనేత్యవిరోధః । వ్యక్త్యావ్యక్తవిషయే హి బుద్ధిబోధే తత్రప్రకాశకతయాఽత్యన్తవివిక్తః పురుషః స్వయమవభాసత్ ఇత్యుక్తమ్ - తదా ద్రష్టుః స్వరూపేఽవస్థానమ్ (యోం సూం ౧। 3) ఇతి ।। ౧౦౪ ।।

అస్త్వేతత్, ఈశ్వరస్తు వేద్యత్వాదాదిత్యాదివద్ బుద్ధ్యుపారూఢ ఏవ వేద్యః । న, అసంభవాత్ । తథాహి -

అన్తఃకరణవృత్తిర్యా బోధాఖ్యా సా మహేశ్వరమ్ ।
న ప్రకాశయితుం శక్తా పాశత్వాన్నిగడాదివత్ ।। ౧౦౬ ।।

పాశత్వం హి శ్రేయోదూరప్రతిరోధకత్వం బుద్ధ్యాదీనామితి కథం వా శివాత్మకపరశ్రేయః ప్రకాశకత్వం స్యాత్ । పాశత్వే వా పరిమితత్వం బుద్ధేరితి కథం తత్ర దిక్కాలాద్యపరిమితస్య పరమేశ్వరస్య ఖఙ్గాదావభీశుమదాదేరివ ప్రతిబిమ్బ ఉపపద్యతే । తదేకదేశస్య తు తత్ర ప్రతిబిమ్బో భ్రాన్తిరేవ, భగవతోఽనవయత్వేనైక- దేశాభావాదిత్యుక్తమస్మాభిరన్యత్ర- బుద్ధౌ మితాయాం నేశస్య ప్రతిబిమ్బోఽమితత్వతః । ఖఙ్గేఽభీశుమతో యద్వత్ తదంశస్య త్వసౌ భ్రమః ।। ఇతి ।। ౧౦౬ ।।

కిఞ్చ-

దాహ్యాభిభావ్యధర్మాణః పాశాస్తేఽతో న శూలినః ।

దాహాభిభవయోః కర్తుః ప్రకాశాయాభివాఞ్ఛితాః ॥ ౧౦౭ ॥
కాష్ఠైర్గ్రాహ్యైర్న దాహస్య కర్తా వహ్నిః ప్రకాశ్యతే ।
నాభిభావ్యాభిరుల్కాభిర్దినకృచ్చాభిభావకః ॥ ౧౦౮ ॥

దాహ్యోఽభిభావ్యో వా కాష్ఠాదిరగ్న్యాదేర్వా దాహాభిభవ-కర్తుః ప్రతిబిమ్బగ్రహణేన న ప్రకాశకో దృష్టః । బుద్ధిశ్చ భగవతశ్చేత్యాఽభిభావ్యా చేతి తస్య సా న ప్రకాశికా ॥ ౧౦౭-౧౦౮ ॥

నను దర్పణాదిభిర్గ్రాహ్యైరనైకాన్తికతా ? అత్ర భవతో మూలయుక్తేస్తత్ర న దోషః । కిఞ్చాగమవిరోధశ్చాత్ర పక్షే । తథాహి -

విశుద్ధేనాత్మతత్త్వేన చైతన్యాఖ్యేన సూత్రకృత్ ।
శివశక్తికలే శుద్ధే శివో ధ్యేయ ఇతి బ్రువన్ ॥ ౧౦౯ ॥

పాశాగమ్యో మహేశాన ఇతి ఖ్యాపయతి స్మ నః ।

దీక్షితైర్జ్ఞానశక్త్యైవ నిర్మలయా శివశక్త్యా దీపితయా శివో ధ్యేయ ఇతి రౌరవసూత్రకారోఽబ్రవీత్ । న బుద్ధేర్ధ్యాతవ్యో భగవానిత్యాహ- (తతోఽన్ధే లీనః, సర్వాఞ్జన, ఆత్మతత్త్వమితి పఙ్క్తిక్రమస్తత్ర దృశ్యతే ।) సర్వాఞ్జనవినిర్ముక్తం శివశక్తికలోత్థితమ్ । ఆత్మతత్త్వమిదం శుద్ధం సాధకానాం ప్రకీర్తితమ్ । తతస్థో లీనస్వతత్త్వేన తాం కలాం చిన్తయేద్ బుధః (రౌం సూం ౪ । ౪౨-౪౩) ఇతి ॥ ౧౦౯ ॥

తదేవమ్ -

న ధ్యేయో నాపి చ జ్ఞేయస్తస్మాదీశోఽణుబన్ధనైః ॥ ౧౧౦ ॥

తస్మాద్ బుద్ధ్యాదిభిర్న జ్ఞాతుం నాపి తద్ద్వైకనిష్ఠతయా ధ్యాతుం శివో దీక్షితైః శక్యతే ॥ ౧౧౦ ॥

కథం తర్హి శివో జ్ఞాయత ఇత్యుచ్యతే -

శివార్కశక్తిదీధిత్యా సమర్థీకృతచిద్దృశా ।
శివం శక్త్యాదిభిః సార్ధం పశ్యత్యాత్మా గతావృతిః ॥ ౧౧౧ ॥

యథాఽర్కోపకృతేన చక్షుషా లోకోఽర్కం పశ్యతి, ఏవం పరమేశ్వరానుగ్రహాన్నివృత్తావరణయోపచితసామర్థ్యయా చ జ్ఞానశక్త్యైవ తదనుగృహీతైర్భక్తైస్తత్త్వజ్ఞాననిష్ఠైః పరమేశ్వరో దృశ్యతే । కిం ఘటాదివత్ కర్మతయా ? న, ద్రష్టృద్రష్టవ్యయోర్ద్వయోరపి వ్యాపకత్వేన తథా దర్శనాసంభవాత్ ॥ ౧౧౧ ॥

ఇత్థమ్ -

పాశానాప్యే శివే శబ్దాద్ యోగసాధనచేష్టితాత్ ।
సకలాణోః శివజ్ఞానం దృశ్యతే తత్కథం భవేత్ ॥ ౧౧౨ ॥

పాశాగమ్యత్వే భవతః కథం శాస్త్రాత్ ప్రతిపత్తిర్దీక్షితాత్మనాం శబ్దస్యాకాశవాయుహేతుత్వేన పాశత్వాత్ కథం తతస్తత్ప్రతిపత్తిః ॥ ౧౧౨ ॥

అత్రోచ్యతే -

మన్త్రతన్త్రాత్మకే శబ్దే శివో వ్యక్తః కలాసు చ ।

సమర్థయతి చిచ్చక్షుర్నాతః కిఞ్చిద్ విరుధ్యతే ।। ౧౧౩ ।।

సర్వత్ర సర్వదాఽధిష్ఠానాద్ భగవాన్ సర్వైః సహిత ఏవేతి యథా క్వచిల్లిఙ్గే మణ్డలే ఆచార్యాదౌ చానుగ్రాహకత్వేన విశేషసన్నిధానాదభివ్యక్త ఉచ్యతే । అత ఏవ పూజానమస్కారాదయస్తత్ర క్రియమాణాః కర్తౄణాం ఫలహేతవో భవన్తి నాన్యత్ర । తద్వత్ స్థూలేఽపి పాశరూపే మన్త్రతన్త్రశబ్దే తత్కలాసు నాదబిన్ద్వాద్యాసు భగవానభివ్యక్తశ్చైతన్యం సమర్థయన్ స్వాత్మానం పుంసాం దర్శయతీత్యపూర్వమిదం మన్త్రాణామభిధాయకత్వం ఘటాద్యభిధాయకేభ్య ఇత్యుక్తమస్మాభిర్మన్త్రవార్త్తికటీకాయామ్ ।। ౧౧౩ ।।

తథాహి -

వ్యక్తః శివోఽణుబన్ధేషు బన్ధకార్యవిలక్షణాత్ ।
గమ్యతే కార్యతః ఖ్యాతాద్ వ్యక్తో దేహే గ్రహో యథా ।। ౧౧౪ ।।

యథాహి మనుష్యాణాం కేషాఞ్చిచ్ఛరీరం దేవతాఽధిష్ఠితమవిసంవాది త్రికాలవస్తూపదేశాజ్జ్ఞాయతే, తథైవ మన్త్రశబ్దోచ్చారణాత్ తల్లిప్యక్షరవిన్యాసాచ్ఛ శబ్దమాత్రాసంభవినో వశ్యాదేర్విలక్షణస్య కార్యస్య దర్శనాత్ తత్రభవానభివ్యక్తః ప్రతిమాదావివ గమ్యతే ।। ౧౧౪ ।।

అత్ర-

అణుబన్ధేషు సర్వేషు స్వపరాత్మప్రకాశకః ।
భవః ప్రకాశశూన్యేషు వ్యజ్యతే కథముచ్యతే ।। ౧౧౫ ।।

న జడే చిద్రూపస్యాభివ్యక్తిరుపపద్యత ఇత్యర్థః ॥ ౧౧౫ ॥

నైష దోషః -

దీపస్తైలాదికే దాహ్యే దాహకో వ్యజ్యతే యథా ।
స్వపరాత్మప్రకాశోఽయం నిష్ప్రకాశేషు చిద్వతామ్ ॥ ౧౧౬ ॥

దీపస్యోపలక్షణత్వాద్ యథా జడేఽపి మనుష్యాదిశరీరే స్వపరాత్మప్రకాశకో వ్యాపకశ్చాత్మా చిద్వతామప్యేషాం మనుష్యాదీనాముపకారాయ కర్మానురూపమభివ్యజ్యతే, తథైవ పరమేశ్వరః ప్రతిమాదిషు చిత్రాదిషు మన్త్రశబ్దేషు చ పశూపకారాయ విశేషసన్నిధానోఽభివ్యజ్యత ఇత్యదోషః ॥ ౧౧౬ ॥

దీక్షితానామిత్థం జ్ఞానాదస్య పాశస్య నాశః, కదా శివతుల్యత్వమిత్యుచ్యతే -

ప్రాప్నుతః శివతుల్యత్వం తన్వన్తే గురుదీక్షితౌ ।

అనారబ్ధకార్యాణామేవ కర్మణాం దీక్షయా క్షయః, నారబ్ధకార్యాణామ్ । యచ్ఛ్రూయతే - దీక్షితాః పరమం శాన్తం ప్రవిశన్తి తనుక్షయే ఇతి । తేషాం తు సద్యోనిర్వాణదీక్షయైవ క్షయః, న భోగాత్ ॥

తథైవ -

భోగాన్తే సాధకః సిద్ధిం తథైవ ప్రాప్నుయాద్ ధ్రువమ్ ॥ ౧౧౭ ॥

యచ్ఛ్రూయతే - భుక్త్వా భోగాన్ సుచిరమమరస్త్రీనికాయైరుపేతాః స్రస్తోత్కణ్ఠాః

శివపదపరైశ్వర్యభాజో భవన్తి ఇతి ।। ౧౧౭ ।।

ఉక్తః ససాధనో మోక్ష ఇతి । అధునా త్వేతన్నిర్ణయే పరముక్తినిరాసః । తత్ర మహావ్రతః -

సిద్ధానాం శివతుల్యత్వే కారణానేకతా భవేత్ ।

తేషామతుల్యబుద్ధిత్వాత్ కార్యం నోత్పత్తుమర్హతి ।। ౧౧౮ ।।

ముక్తానామపీశ్వరవత్ సర్వకర్తృత్వే నవమిదమస్తు పురాణమస్త్వితి విభిన్నమతిత్వాత్ సర్వకార్యానుత్పాదప్రసఙ్గ ఇతి ముక్తానాం సర్వజ్ఞత్రైవ, సర్వకర్తృతా చ పరమేశ్వరస్యైవేత్యభ్యుపగన్తవ్యమితి ।। ౧౧౮ ।।

నైష దోషః -

రాగద్వేషాదియుక్తత్వాదతుల్యజ్ఞానతా నృణామ్ ।
తేషామతుల్యబుద్ధిత్వాత్ కామభేదో న దుర్లభః ।। ౧౧౯ ।।

యుక్త ఏవ పశూనాం రాగాదియోగేన పక్షగ్రహాదభిప్రాయభేదః, సిద్ధాస్తు -

రాగాదిదోషనిర్ముక్తాః సర్వగోచరబుద్ధయః ।
సిద్ధాస్తేఽతో న కామైస్తు భేదవద్భిః సమన్వితాః ।। ౧౨౦ ।।
అవిభిన్నాధికారాస్తే శివేనోక్తాస్తు సూరిభిః ।
తేనేహ సర్వకార్యాణాముత్పత్తిర్న విరుధ్యతే ।। ౧౨౧ ।।

యత స్తే సిద్ధత్వాదేవ రాగాదిరహితా యథావత్ సర్వవిషయజ్ఞాతారః శివేన

సహాఽవిభిన్నాధికారాః సర్వకర్తృత్వాచ్చ, తత స్తేషాం పక్షగ్రహాసంభవాన్నాభిప్రాయభేద ఇతి న కార్యానుత్పాదదోషప్రసఙ్గోఽత్ర ॥ ౧౨౧ ॥

మహావ్రతపక్షే త్వముక్తిరేవ, యతః -

అసర్వకర్తృభావేన సర్వజ్ఞో ముక్త ఇత్యసత్ ।
న్యూనత్వాన్న చ సార్వజ్ఞమకర్తృత్వాత్ పశుర్యథా ॥ ౧౨౨ ॥

పరా పరిపూర్ణతా హి ముక్తిః । అసర్వజ్ఞభావశ్చ ప్రాప్తః । సర్వకర్తృత్వాభావాత్ పశువద్ భవేన్ముక్త ఇతి ॥ ౧౨౨ ॥

చిద్వ్యక్త్యా సర్వకర్తృత్వం సిద్ధానామీశ్వరో యథా ।
అన్యథా కర్తృతా న స్యాదీశ్వరస్యాఽపి సిద్ధవత్ ॥ ౧౨౩ ॥

చిద్వ్యక్త్యా సర్వకర్తృత్వమస్త్యేవ । తథా సిద్ధానాం సర్వకర్తృత్వం యథా సిద్ధ్యతి, ఈశ్వరోఽపి సర్వజ్ఞత్వాదస్య సర్వకర్తృతాఽన్యథా న స్యాదితి విశ్వానుత్పాదప్రసఙ్గః ॥ ౧౨౩ ॥

అపి చ -

న కర్తృశక్తేశ్చిద్వ్యక్తిరేకనాశే సయుక్తికా ।

సా శక్తిరేకైవ జ్ఞానక్రియేత్యుక్తం ప్రాక్ । న చ తస్యాశ్చిదంశేన వ్యక్తిః క్రియాంశేనావ్యక్తిర్యుజ్యతే, నిరంశత్వాత్ । న చ విద్యేశ్వరశక్తివ్యక్తిభిర్వ్యభిచారః, సర్వదా తాసాం వ్యక్త్యభావాత్ ॥

అథ సాంఖ్యవత్ పురుషాణాం కర్తృత్వం ప్రాగపి నాస్తీత్యుచ్యతే, తదప్యయుక్తమ్ -

కర్తృత్వస్య న చాభావః సాధితత్వాత్ తతస్త్వసౌ ॥ ౧౨౪ ॥
సర్వజ్ఞానక్రియాహీనో నిష్కలః కేవలీ పశుః ।

కర్తృత్వం ప్రాగ్ భోగప్రకరణే సాధితమితి తదనభివ్యక్తావేకత్వాచ్చక్తేర్జ్ఞత్వస్యాప్యనభివ్యక్తిరితి సర్వజ్ఞానక్రియావైకల్యేన పశురేవ భవేన్ముక్త ఇతి ॥ ౧౨౪ ॥

అత్ర పునః పరః -

వ్యజ్యతే కర్తృతా సిద్ధే సర్వత్ర జ్ఞానవన్న చ ॥ ౧౨౫ ॥
అస్తీశః సర్వకర్తేతి సంచిన్త్య కరణీయకృత్ ।

సిద్ధే యత్కర్తృత్వం తన్న జ్ఞానవత్ సర్వత్ర సర్వకర్తాఽస్తీతి కిమధికం మయా కర్తవ్యమితి సంచిన్త్య సిద్ధో న కరణీయం కరోతీతి ॥ ౧౨౫ ॥

యద్యేవమ్ -

సిద్ధే వ్యక్తా పశౌ నేతి విశేషః కస్తయోర్యది ॥ ౧౨౬ ॥
సర్వకార్యాణి నో కుర్యాత్ సిద్ధస్థా సర్వకర్తృతా ।

యది వ్యక్తమపి సిద్ధస్య కర్తృత్వం న కార్యకరమ్, తర్హ్యవ్యక్తాత్ పశుకర్తృత్వాత్ తస్య కో విశేషః ॥ ౧౨౬ ॥

తథాహి -

ప్రవృత్తిః సర్వనిష్పత్తౌ వ్యక్తిర్నాన్యా తు తద్గతా ।। ౧౨౭ ।।
జ్ఞానం సర్వప్రకాశాయ ప్రవృత్తం వ్యక్తముచ్యతే ।

ఇయమేవ త్వస్య కర్తృత్వస్య పశువిలక్షణా వ్యక్తిః, యా జ్ఞానవత్ తస్య సర్వప్రవృత్తిః ।। ౧౨౭ ।।

తదేవమ్ -

సర్వకృత్యప్రవృత్తౌ వా నాసావస్తీతి వర్ణ్యతామ్ ।। ౧౨౮ ।।
గృహ్యతాం దృఙ్నిరోధో వా దోషో వా పూర్వమోక్షగః ।

వ్యక్తా చేత్ సిద్ధస్య క్రియాశక్తిః సర్వకార్యక్షమైవాభ్యుపగన్-తవ్యా । అథ వ్యక్తాఽపి కార్యం న కరోతి, యద్యేవం ప్రతిబిమ్బగర్భాణు-శక్తివన్నాస్త్యేవ సా తస్యేతి వాచ్యమ్ । అథావ్యక్తా విద్యత ఇత్యుచ్యతే, తర్హ్యేకత్వాజ్జ్ఞానక్రియయోః శక్త్యోర్దృఙ్నిరోధో జ్ఞానస్యాఽనభి-వ్యక్తిర్మోక్షో వాచ్యః । అథావ్యక్తయాపి తయా జ్ఞానశక్తిర్వ్యక్తేష్యతే, యద్యేవమవిద్యమానపూర్వో మోక్షో యస్య పరమశివస్య తస్మిన్ సర్వజ్ఞత్వాన్ముక్తవదకర్తృత్వదోషః ప్రోక్తోఽభ్యుపగన్తవ్య ఇతి పక్షాణాం చతుష్టయాదస్మాద్ భవద్భిరేకో గ్రాహ్యః । న చ ప్రథమపక్షస్యాత్ర కశ్చిద్ దోష ఇతి శివసమత్వం సర్వజ్ఞత్వసర్వకర్తృత్వలక్షణత్రైవ ముక్తిరభ్యుపగన్తవ్యా ।। ౧౧౮ ।।

పాశుపతాస్తు ముక్తావీశ్వరగుణానాం సంక్రాన్తితః సిద్ధానాం శివసమతామాచక్షీరన్, తదయుక్తమ్ -

విమోక్షే గుణసంక్రాన్తావీశోఽనీశ్వరతాం వ్రజేత్ ॥ ౧౨౯ ॥
గుణఖణ్డస్య సంక్రాన్తౌ గుణః సావయవో భవేత్ ।

సిద్ధ ఏవేశ్వరగుణానాం సంక్రాన్తావిష్యమాణాయామీశ్వరః సర్వజ్ఞత్వాదిగుణరహితః స్యాత్, గుణానామనంశత్వాదేకదేశేన గుణసంక్రాన్త్యసంభవాత్ ॥ ౧౨౯ ॥

కిఞ్చ -

త్యక్త్వా స్వగుణినం యాన్తి న చ గుణ్యన్తరం గుణాః ॥ ౧౩౦ ॥
గచ్ఛతాం చ వ్యవస్థేయం పదార్థానాం విరుధ్యతే ।

యది చ స్వగుణిత్యాగేన గుణ్యన్తరే గుణానాం వృత్తిరిష్యేత, తదా సర్వః సర్వగుణీ స్యాదితి దృష్టనియమానుపపత్తేర్ముక్తోఽముక్తశ్చ ముక్తః ప్రసజ్యత ఇతి గుణసంక్రాన్త్యనుపపత్తేర్న తయా శివసమత్వమభ్యుపగన్తవ్యమితి ॥ ౧౩౦ ॥

వేదాన్తవిదస్తు తల్లయాత్ తత్సమత్వం ముక్తిం ప్రతిపన్నాః, తదప్యయుక్తమ్, యతః -

ప్రాగుక్తదోషదుష్టాత్మా పరమాత్మా యథా తథా ॥ ౧౩౧ ॥
సిద్ధస్తల్లయసంప్రాప్తస్తదభిన్నో యతస్త్వసౌ ।

ఉపాదానకారణత్వాత్ పరమాత్మనోఽచేతనత్వాదిదోషదుష్టత్వం యత్ ప్రాక్ ప్రతిపాదితం తత్సిద్ధస్యాఽపి తదభేదాత్ ప్రసజ్యత ఇత్యద్వైతమేవ మోక్షో భవతామ్ ॥ ౧౩౧ ॥

అపి చ -

ఏకత్వదర్శనం ముక్తేః సాధనం స్వాత్మబాధితమ్ ।। ౧౩౨ ।।
మోచ్యమోచనకర్తృణాం నాభేదే సా యతో భవేత్ ।

ఏకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మైవ సత్యమ్, తతస్తజ్జ్ఞానమేవ ముక్తేః సాధనమితీదముచ్యమానం మాతా మే వన్ధ్యేతివత్ స్వోక్త్యైవ బాధితమ్ । యత ఏకత్వే సతి న సాధ్యసాధనభావః, సాధ్యసాధనభావే వాఽనేకత్వమితి ।। ౧౩౨ ।।

కిఞ్చ -

భేదే సతి ప్రమాణానాం ప్రవృత్తిర్నాన్యథా మతా ।। ౧౩౩ ।।
క్లృప్తః కిమితి విద్వద్భిరభేదో నిష్ప్రమాణకః ।

బ్రహ్మైవ సత్యమితి యేన ప్రమాణేన సిద్ధం భవతామ్, తద్ యద్యసత్యమేవ, కథం తస్మాత్ స్వప్నదృష్టాదివత్ సత్యబ్రహ్మసిద్ధిః । అథ సత్యమ్, తర్హి ప్రమాణప్రమాతృప్రమేయప్రమితిసత్యత్వాదద్వైత-మసత్యమితి కథం తత్ప్రాప్తిరపి మోక్షః ।। ౧౩౩
।।

సాంఖ్యాస్తు -

ముక్త్వా యోగఫలం రమ్యం భోగాన్ సాంసారికానపి ।। ౧౩౪ ।।
ఆచైతన్యం కథం చాన్యే కైవల్యం మోక్షమూచిరే ।

యోగః సాదాశివో దేహః, తల్లక్షణం ఫలం సర్వజ్ఞతాదిరూపం మోక్షం పరిత్యజ్య

సంసారభోగాంశ్చ నానావిధవిషయసంవేదన-ఫలానణిమాదిసాధ్యాంస్త్యక్త్వా కైవల్యలోభేన ప్రకృతివియోగాదాత్మ-నాశసమం జ్ఞత్వమేవ స్వేషాం మోక్షం కల్పితవన్తః । న చ తస్మిన్ అపురుషార్థభూతే కస్యచిత్ ప్రవృత్తిరుపపద్యతే ॥ ౧౩౪ ॥

తథా హి -

స్వచైతన్యవినాశాయ సన్తః సన్తః కథం చ తే ॥ ౧౩౫ ॥
వివేకదర్శనాభ్యాసప్రయాసం కుర్వతేఽన్వహమ్ ।

కే హి పణ్డితాః స్వాత్మనో జ్ఞానవాశాయ ప్రత్యహం జ్ఞానయోగాభ్యాసాదిప్రయాసం కుర్యుః ॥ ౧౩౫ ॥

కిఞ్చ -

వివేకో నామ వైధర్మ్యాద్ గుణానాం పురుషస్య చ ॥ ౧౩౬ ॥
తత్ర యద్దర్శనం తత్తు విచారే నోపపద్యతే ।

న చ గుణపురుషవిషయం జ్ఞానం విచారే క్రియమాణే సాంఖ్యానాముపపద్యతే ॥ ౧౩౬ ॥

తథాహి గుణా వా పురుషవివేకం దర్శయన్తి స్వయమేవ వా పురుషః పశ్యతి ? తత్ర -

కర్తృప్రసవసంకీర్ణధర్మకా హి గుణా వయమ్ ॥ ౧౩౭ ॥
త్వం నేతి పురుషస్యార్థం బుద్ధిస్థా దర్శయన్తి తే ।

చిచ్ఛక్తిరపరిణామినీ అప్రతిసంక్రమా దర్శితవిషయా శుద్ధా చానన్తా చేతి బుద్ధిదర్శితవిషయత్వేనైవ పురుషస్యాభ్యుపగమాద్ బుద్ధ్యుపారూఢైరేవ గుణైర్వ్యయం కర్తృత్వాదిధర్మయుక్తాః పరస్పరం సంకీర్ణాః, త్వం తు నేతి తస్య వివేకో దర్శనీయః ॥ ౧౩౭ ॥

కిమతః ? అతశ్చ -

తథా దర్శితదర్శిత్వే మిథ్యాదర్శీ పుమాన్ భవేత్ ॥ ౧౩౮ ॥
మిథ్యాదర్శనసాధ్యత్వం మోక్షస్యేతి సుదుర్ఘటమ్ ।

ఏవం బుద్ధ్యుపారూఢగుణదర్శిత్వే పురుషస్య బుద్ధేః పరిమితత్వేనాపరిమితగుణవిషయత్వాసంభవాత్ । యదుక్తమ్ - కపిలబ్రహ్మణోఽప్యప్రత్యక్షా గుణా
ఇత్యేకదేశేన త్రైర్బుద్ధావుపారోహణీయమ్ । ఏకదేశేన తత్త్వప్రతిపతీరప్రతిపత్తిః నీలగిరిరితి నీలోపాధౌ హిమవతి తత్ప్రతిపత్తిర్మిథ్యైవ । న చ మిథ్యాజ్ఞానాన్మోక్షః, అయుక్తత్వాత్ ॥ ౧౩౮ ॥

కర్తృత్వాది గుణా హ్యేతే గుణా నాహమితీదృశీ ॥ ౧౩౯ ॥
దర్శనే పురుషస్యేష్టే హతా దర్శితదర్శితా ।

బుద్ధిప్రదర్శిత ఏవార్థః పురుషేణ దృశ్యత ఇత్ భవద్భిర్యదుక్తం తత్సాక్షాత్ స్వాత్మవివిక్తగుణద్రష్టృత్వే పురుషస్య కల్ప్యమానే వ్యాహతమ్ ॥ ౧౩౯ ॥
అథోచ్యతే - న సాక్షాత్పురుషో గుణాన్ పశ్యతి, నాపి తే బుద్ధ్యుపారోహేణ తస్య స్వాత్మానం దర్శయన్తి, ప్రోక్తవిరోధాత్ । అపి తు గుణపురుషయోరన్యత్వమాత్రం దర్శయన్తి । తదపి న, యతః -

అన్యే గుణాః పుమానన్య ఇతి నో దర్శయన్తి తే ॥ ౧౪౦ ॥
గుణేభ్యో న గుణా యేన భిన్నాః సన్తి ధియాంనిధేః ।
న చాఽపి విషయస్తేషామణురిత్యుదితం పురా ॥ ౧౪౧ ॥

యది హి న స్వాత్మానం దర్శయన్తి, తర్హి గుణాన్తరాణామన్యత్వం దర్శయన్తీతి ప్రాప్తమ్ । న చ ధియాంనిధేర్బుద్ధినిధానాద్ గుణలక్షణాదన్యే గుణాః సంభవన్తి । న చాప్యాత్మా తేషాం విషయ ఇత్యుక్తం ప్రాక్ - పరిణామీ పుమాన్ భోగ్యః ప్రాప్తస్తద్గోచరో యది (శ్లో౦ ౧౦౫), ఇతి కథమవిషయే తదన్యత్వం దర్శయేయుః ॥ ౧౪౦-౧౪౧ ॥

వివేకవిషయం తస్మాద్ దర్శనం నోపపద్యతే ।

ఇత్థం వివేకదర్శనానుపపత్తేః కుతః కైవల్యావాప్తిర్మోక్ష ఇతి సర్వజ్ఞతాదిరూపస్తవ మోక్షోఽభ్యుపగన్తవ్యః ॥

శాక్తాదిదృష్టీనాం కా వార్తేత్యుచ్యతే -

యథోక్తపశుపాశేషు సాధ్యసాధనవర్జనాత్ ॥ ౧౪౨ ॥
పాశాత్మికాస్తతో హేయా దృష్టయో వాదినాం బుధైః ।

యతో యథోక్తే పశువిషయే పాశవిషయే చ ప్రమాణతః సిద్ధే యత్ సాధ్యం ముక్తిస్తద్విచ్ఛేదదర్శనం చ సాధనమ్, తన్న సాధయన్త్యవిషయత్వాత్ । అతోఽన్యవాదిదృష్టయోఽశ్రేయఃఫలాః శ్రేయోఽర్థిభిః పరిహార్యాః ॥ ౧౪౨ ॥

అత ఏవ చ -

పశుపాశాదివైశిష్ట్యప్రకాశకమబాధితమ్ ॥ ౧౪౩ ॥
శైవం తదధికార్థత్వాద్ విదుషః కస్య న ప్రియమ్ ।

నహి దర్శనాన్తరైః పశుపాశాద్యదృష్టమేవ, కిన్తు యథాభూతం తథా విశిష్టం దృష్టమితి తద్వైశిష్ట్యప్రకాశకమ్ । అత ఏవాగృహీతగ్రాహి ప్రోక్తవత్ ప్రత్యక్షానుమానాభ్యాం సుసంవాదం శైవాగమాఖ్యం ప్రమాణం ప్రత్యక్షాదివత్ కస్య నాభిమతమ్ ॥ ౧౪౩ ॥

నాన్వాగమాన్తరాణామపి ప్రమాణత్వాత్ తద్విరోధేఽస్య కథం ప్రమాణతేతి, అత్రోచ్యతే
-

పాశదృష్టివిరోధాయ ప్రవృత్తమపి మానతామ్ ॥ ౧౪౪ ।

న జహాతి యతశ్చేద్యాః పాశాస్తస్యేహ సర్వతః ।

నానేన దృష్ట్యన్తరాణ్యపోద్యన్తే, కిన్తు దృష్ట్యా నైతదేవమితి పాశాత్మకతదర్థబాధకత్వేనైవాస్యోత్పత్తేస్తద్విరోధాన్నేదం రజతం శుక్తికైవేయమితి జ్ఞానస్యేవ న ప్రామాణ్యం విహన్తుం క్షమమ్, నాపి దృష్ట్యన్తరైః సహాస్య విరోధః యతః
-

న చ స్వగోచరే తాసాం బాధతే తత్ప్రమాణతామ్ ॥ ౧౪౫ ॥

న చ తచ్ఛైవాఖ్యం ప్రమాణం దృష్ట్యన్తరాణామసత్యార్థ-త్వం ప్రతిపాదయతి, యేన తైః సహాస్య విరోధః స్యాత్ । అపి తు ప్రత్యక్షాదీనామివాల్పార్థదర్శిత్వేఽపి యథాస్వం ప్రాప్యప్రాపకత్వేన ప్రామాణ్యమేవేతి । ఏతచ్చోక్తమస్మాభిః సర్వాగమప్రామాణ్యే ॥ ౧౪౫ ॥

అపి చ -

తాసు వర్ణాశ్రమాచారానభ్యనుజ్ఞాతవచ్చ తత్ ।

యదాహుః - ఇతి (పూర్వతనీ ౧౨౯ పృష్ఠస్థా తృతీయా టిప్పణీ ద్రష్టవ్యా ।)
వర్ణాశ్రమాచారాన్మనసాఽపి న లఙ్ఘయేత్ ।। యో యస్మిన్నాశ్రమే తిష్ఠన్ దీక్షితః
శివశాసనే । స తస్మిన్నేవ సంతిష్ఠన్ శివధర్మం చ పాలయేత్ ।। ఇతి । అత ఏవ
యుష్మద్దృష్ట్యాఽప్యస్య న పాషణ్డత్వమ్, వేదావిరోధాత్ । వేదవిత్పరిగ్రహశ్చ శ్రూయతే యతః
। పురాణేతిహాసాదౌ శ్వేతోపమన్యుప్రభృతీనాం మహర్షీణామత్రా-నుష్ఠానమ్, భారతే చ
నరనారాయణయోరశ్వత్థామ్నశ్చ । ఆభ్యాం లిఙ్గేఽర్చితో దేవస్త్వయార్చాయాం యుగే యుగే
ఇతి
సువర్ణాక్షే చ భగవతో పరమేశ్వరారాధనాత్ సిద్ధిః । అపి చాన్యత్ ప్రియతమో లోకే కృష్ణ
భవిష్యతి । త్వన్ముఖే చ జగత్సర్వం భవిష్యతి న సంశయః ।। ఇతి రామాయణే ।
కార్తవీర్యాదేః స్మృతిషు చ ప్రతిష్ఠాదిపూర్వో ధర్మః - పక్వేష్టకాచితం సమ్యగ్ యః కరోతి
శివాలయమ్ ఇతి । సూత్రే - తత్ర మోక్షం వినిర్దిశేత్ ఇతి । దృశ్యన్తే చ
పృథుకేశ్వరరామేశ్వరాదయః ప్రతిష్ఠా-పితాః । వేదేఽపి
శ్వేతాశ్వతరాదిశాఖాస్వథర్వశిరఃప్రభృతిషు చ మన్త్రేషు శైవసంప్రత్యయః । తతో న
విగానమ్, నాపి విచ్ఛిన్నమూలతా, న చ కైశ్చిదేవ పరిగ్రహః, యేన
యుష్మద్దృష్ట్యాఽప్యప్రామాణ్యం స్యాత్ ।।

కిఞ్చ -

న చాన్యేన ప్రమాణేన సంరుద్ధస్తస్య గోచరః ।। ౧౪౬ ।।
శ్రోత్రియైరప్యతో గ్రాహ్యం తత్ఫలాఽధికసాధనమ్ ।

న చ ప్రత్యక్షేన వాఽనుమానేన వాఽస్య బాధ ఇత్యుక్తం ప్రాగ్ భోగప్రకరణే, యేనాగ్నినా సిఞ్చేదిత్యాదేరివాప్రామాణ్యం స్యాదితి సర్వమవిరుద్ధమ్ ।
పరశ్రేయోహేతుర్వేదవిద్భిరన్యైశ్చ ప్రమాణమేతద్ గ్రాహ్యమ్ ।। ౧౪౬ ।।

న చ దృష్ట్యన్తరైరప్యస్య బాధః, యతః -

న తాభిరభిభాష్యాభిః సామాన్యాభిశ్చ బాధ్యతే ।। ౧౪౭ ।।
తాభ్యో విలక్షణత్వాత్తు తయా చావిషయత్వతః ।

వేదాదీనామపి రచనా కర్తారం న వ్యభిచరతి । హిరణ్యగర్భ-ప్రభృతయః కర్తారోఽభియుక్తైః స్మర్యన్తే । గీతాసు చ - వేదాన్తకృద్ వేదవిదేవ చాహమ్ (౧౫ । ౧౫) ఇతి । తేషాం చ పరస్పరవిరుద్ధార్థశాస్త్రోప-దేశాదసర్వజ్ఞత్వమ్ । యదాహుః సుగతో (పూర్వతనీ ౧౩౫ పృష్ఠస్థా టిప్పణీ ద్రష్టవ్యా ।) యది సర్వజ్ఞః కపిలో నేతి కా ప్రమా । అథోభావపి సర్వజ్ఞౌ మతిభేదస్తయోః కథమ్ ।। ఇతి । అసర్వజ్ఞసామాన్యకర్తృప్రణీత-దృష్టయోఽప్యసర్వవిషయాః సర్వజ్ఞప్రణీతశాస్త్రాభిభావ్యాస్తాః కథం తదేవాభిభావకం సర్వజ్ఞప్రణీతత్వాద్వక్ష్యమాణవత్-సర్వాన్యాగమార్థపరిచ్ఛేదకత్వేన తాభ్యో విలక్షణం విషయీకృతం చ బాధ్యతే । యథా తేన విషయీకృతాస్తథా న తాభిస్తదితి ।। ౧౪౭ ।।

యథా మేయఫలే తాసాం తదనూద్య ప్రకాశతే ।। ౧౪౮ ।।
స్వప్రమేయఫలారూఢం వైశిష్ట్యం న తథా కృతాః ।
తస్య మేయఫలం చోక్త్వా స్వప్రమేయఫలాశ్రితమ్ ।। ౧౪౯ ।।
వైశిష్ట్యమవభాసన్తే తస్మాత్ తాసాం న గోచరః ।

యథాహి తచ్చైవం తాసాం దృష్టీనాం మేయఫలవిషయం వైశిష్ట్యం స్వప్రమేయఫలారూఢమ్ - బుద్ధితత్త్వే స్థితా బౌద్ధా గుణేషు త్వార్హతాః స్థితాః ఇత్యాద్యనూద్య సర్వవిషయత్వేన ప్రకాశతే, న తథా తత్ఫలవిషయం తాభిః సర్వాభిర్గోచరీకర్తుమశక్యమ్ । అతః కథమవిషయే బాధకత్వం తాసాం స్యాత్ ।। ౧౪౯ ।।

అత ఏవ -

అభ్యనుజ్ఞా విషేధో వా తేన తాసు వినిశ్చితమ్ ।। ౧౫౦ ।।
తత్తుల్యజాతిదృగ్ వ్యాప్యో న శివజ్ఞానగోచరః ।

యతోఽసర్వజ్ఞప్రణీతత్వేన దుర్బలత్వం తాసామ్, తతః శైవాగమా-విరోధేన స్వవిషయానుష్ఠానేఽభ్యుపగమ ఏవ, ఇతి (పూర్వతనీ ౧౨౯ పృష్ఠస్థా తృతీయా టిప్పణీ ద్రష్టవ్యా ।) వర్ణాశ్రమాచారాన్ మనసాఽపి న లఙ్ఘయేత్ ఇతి తద్విరోధే తు నిషేధః కుర్యాద్ బ్రాహ్మీం న వా కుర్యాచ్చైవీమేవ నియోగతః ఇతి ।। ౧౫౦ ।।
న తు తాభిరసర్వజ్ఞప్రణీతాభిస్తుల్యజన్మజ్ఞానం తేన వ్యాప్యో భవతి కదాచిదపి శైవజ్ఞానగోచరోఽర్థః । న చ కార్యత్వాదనిత్యత్వమస్య । యతః -

అనాదికాలసంసిద్ధం తద్గుణత్వేఽపి శాఙ్కరే ।। ౧౫౧ ।।
తచ్చ సమ్యక్ పరిచ్ఛేది శాఙ్కరం జ్ఞానమీరితమ్ ।

శబ్దార్థరూపో హ్యాగమః । తత్ర తన్త్రరూపస్యేశ్వరకృతత్వేఽపి తదర్థస్య పరమేశ్వరసమవేతస్య సమ్యగ్ జ్ఞానాదేర్గుణస్య నిత్యత్వాన్నిత్యత్వమ్ । అత ఏవ తత్రప్రమాణమ్
।। ౧౫౧ ।।

అత ఏవ -

న చావిహతశక్తిత్వాత్ పత్యుర్బాధం తదశ్నుతే ॥ ౧౩౨ ॥
న తుల్యఫలతాఽప్యస్మాత్ కుతో నిష్ఫలతా భవేత్ ।

న తన్నిష్ఫలమ్, నాపి దృష్ట్యన్తరైః సమానఫలం బాధ్యమాన-ఫలం వా, కిన్తూక్తమేవ తత్ప్రామాణ్యం భగవతోఽప్రతిహతశక్తిత్వేన సర్వోత్తమత్వాత్ ॥ ౧౩౨ ॥

అస్తు వా దృష్ట్యన్తరైః సహ సమానత్వమ్, తథాపి న పాక్షికముపాదానమ్, యతః -

గ్రాహ్యం తుల్యఫలత్వేఽపి విముక్తిర్దీక్షయైవ తత్ ॥ ౧౩౩ ॥
సిద్ధిదం తు యతః పుంసాం సాధనేన లఘీయసా ।

కో హ్యభిప్రేతసాధనం లఘుతరం పరిత్యజ్య క్లేశహేతావతి-విస్తీర్ణే ప్రవర్తతే । తదుక్తమ్ - అత్రైవ మధు విన్దేత కిమర్థం పర్వతం వ్రజేత్ । ఇష్టస్యార్థస్య సంప్రాప్తౌ కో విద్వాన్ యత్నమాచరేత్ । ఇతి ॥ ౧౩౩ ॥

కిఞ్చ -

సిద్ధిర్వ్యాపారనిర్ముక్తా ముక్తిరప్యతిశాయినీ ॥ ౧౩౪ ॥
యత్ర తత్కో న గృహ్ణాతి సాధనం శ్రుతిభూషణమ్ ।

యస్మిన్ శాస్త్రే సర్వోత్కృష్టం ఫలం శ్రూయతే, తత్రాన్యపరిత్యాగేన కో న ప్రవర్తత ఇతి దృష్ట్యన్తరైస్తుల్యఫలత్వేఽపి న వికల్పితా ప్రవృత్తిరత్రేతి ॥ ౧౩౪ ॥

నను పరమేశ్వరప్రణీతం తదితి కుతస్తదుచ్యతే -

శివాత్ పరమ్పరాయాతౌ భోగమోక్షౌ ససాధనౌ ।
ఆత్రేయాయ మునీన్ద్రేణ రురుణా సంప్రకాశితౌ ।। ౧౫౫ ।।
మన్దబుద్ధిప్రబోధాయ కరుణావిష్టధీః స్ఫుటమ్ ।
సద్యోజ్యోతిస్తు సంక్షేపాత్ తావేతౌ పరిబద్ధవాన్ ।। ౧౫౬ ।।
యం చానుశాసయామాస భగవానీశసంమతః ।
ఉగ్రజ్యోతిర్గురుః శ్రీమాన్ సర్వవిద్యాసరిత్పతిః ।। ౧౫౭ ।।

ఇతి మోక్షకారికా సమాప్తా ।।

గుర్వామ్నాయతోఽవిచ్ఛిన్నస్మరణసన్తతేరేవ పారమేశ్వరత్వేనైతత్ ప్రతీయతే సర్వశ్రేయోహేతురితి ।। ౧౫౫ - ౧౫౭ ।।

ఇతి మోక్షకారికాయాం నారాయణకణ్ఠసూనునా రచితా ।
సంక్షేపాద్ వృత్తిరియం శిష్యహితా భట్టరామకణ్ఠేన ।।

ఇతి శ్రీనారాయణకణ్ఠాత్మజభట్టరామకణ్ఠకృత-
మోక్షకారికావృత్తిః సమాప్తా ।।

నాదకారికా

భట్ట-రామకణ్ఠ-ప్రణీతా
అఘోరశివాచార్యకృతవ్యాఖ్యాసహితా

బుద్ధ్యస్మితామనోభ్యో విద్యాతో రాగతః కలాయాశ్చ ।
మాయాపుంశక్తిభ్యో నాదోఽన్యో దృశ్యతే ధ్వనిభ్యోఽపి ॥ ౧ ॥

నాదాతీతం శివం నత్వా నాదజ్ఞానప్రసిద్ధయే ।
శ్రీరామకణ్ఠరచితాం వ్యాఖ్యాస్యే నాదకారికామ్ ॥

అస్మితా అహఙ్కారః । తతశ్చ బుద్ధ్యాదీనాం మాయాన్తానాం తత్త్వానాం స్వకార్యైరేవ సిద్ధేః కార్యాన్తరహేతుత్వే చ ప్రమాణాభావాత్ పురుషస్య తచ్ఛక్తేశ్చావికారిత్వేన వాక్సమవాయాయోగాద్ ధ్వనీనాం చ స్థూలానాముత్పత్త్యపవర్గయోగిత్వేన కారణాన్తరాపేక్షిత్వాద్ అపిశబ్దేన తదుద్భూతానాం వర్ణానాం చ క్రమభావిత్వేనాభిధాయకత్వానుపపత్తేస్తత్కారణత్వేన నాదో దృశ్యతే, ప్రమాణేన నిశ్చీయత ఇత్యర్థః ॥ ౧ ॥

తథా హి-

శ్రోత్రగ్రాహ్యా వర్ణా ఉచ్చరితధ్వంసినః క్రమస్థితయః ।
అపరస్పరోపకారాదవిశిష్టా నార్థవాచకా యుక్తాః ॥ ౨ ॥

నను పదాన్యేవ తావత్ప్రకృతిప్రత్యయవిభాగేనార్థప్రతీతికారణాని భవన్తు, వాక్యమే(వ) వా విశిష్టక్రియాకారాకాన్వయం (రకాన్వితం) తద్ధేతుత్వేనాస్తు, అత ఆహ-

న చ వర్ణవ్యతిరిక్తం పదమన్యచ్ఛ్రూయతేఽథ వాక్యం వా ।

పదవాక్యైకదేశభూతానాం వర్ణానాం క్షణవిధ్వంసిత్వేన

పరస్పరోపకారకత్వాభావస్యోక్తత్వాత్, తద్వ్యతిరిక్తయోశ్చ పదవాక్యయోర్భేదేనాదర్శనాన్న తయోరప్యభిధాయకత్వమితి ప్రత్యక్షనిరాకృతత్వేనానుమానేనాపి న తయోః సద్భావ ఇత్యాహ -

యచ్చాక్షమితి నిషిద్ధం తత్సదితి నిషిధ్యతేఽన్యతో జ్ఞాతుమ్ ।

ఏతదేవాశఙ్కాపూర్వకం ప్రపఞ్చయతి-

గౌరితి నామాదిపదం శ్రోత్రగ్రాహ్యం సదస్తి చేన్నైవమ్ ।
న గకారౌకారవిసర్జనీయబాహ్యం యతోఽన్యదత్రాస్తి ॥ ౪ ॥

నామాదీత్యాదిగ్రహణాద్ రక్తేత్యాదివిశేషణపదమ్, గచ్ఛతీత్యాదిక్రియాపదం చ గృహ్యతే ॥ ౪ ॥

తతశ్చ-

తేషాం యుగపదభావాత్ పరోపలమ్భే న పూర్వయోర్భావః ।
ప్రాప్తాద్విసర్జనీయాత్ ఖురకమ్బలలక్షణా న చిద్వ్యక్తిః ॥ ౫ ॥

చిద్వ్యక్తిరర్థసంవిదుదయః । కేవలాద్ విసర్జనీయాత్ సాస్నాదిప్రతిపత్తౌ అశ్వః, పురుషః ఇత్యాదావపి స్యాదితి భావః ॥ ౫ ॥

నన్వస్తు కేవలాద్ విసర్జనీయాన్నార్థబుద్ధిః, పూర్వవర్ణజనితసంస్కారయుక్తాత్తు భవేదేవ, యతో వర్ణానాం క్షణవిధ్వంసేఽపి న తత్సంస్కారనాశః, కాలాన్తరే స్మృతిదర్శనాదిత్యాశఙ్కతే-

అథ చేద్ విసర్జనీయాత్ పూర్వాక్షరజాతసంస్కృతిసహాయాత్ ।
ఇష్టైవ వాచ్యబుద్ధిరవిశిష్టాద్ యా న సంభవతి ॥ ౬ ॥

పరిహరతి-

నైతత్ సంస్కారా అపి యైర్బుద్ధౌ పూర్వమాహితాస్తేషు ।
విజ్ఞానహేతవః స్యుర్న తతోఽర్థే ధీః ప్రకల్ప్యతే యేన ॥ ౭ ॥

సంస్కారా హి యైరేవ పూర్వానుభూతైరర్థైర్బుద్ధావారోపితాః, తేష్వేవ ఘటాదిషు స్మృతిహేతవో దృష్టాః, నాననుభూతేషు ఘటాదిషు । తతోఽత్రాపి యైర్వర్ణైస్తే బుద్ధావాహితాస్తేష్వేవ జ్ఞానహేతవో యుక్తాః, నార్థ ఇతి పదస్య వాక్యస్య వా నార్థప్రతిపాదకత్వం సంభవతి । యదాహుః - సంస్కారాః ఖలు యద్వస్తురూపప్రఖ్యాప్రభావితాః । విజ్ఞానహేతవస్తత్ర తతోఽర్థే ధీర్న కల్ప్యతే ॥ ఇతి । స్మర్యమాణానుభూయమానవర్ణసమూహాత్మకం పదమభిధాయకమితి చేత్, తన్న, స్మర్యమాణానాం ప్రదీపానామర్థప్రకాశకత్వాదర్శనాత్ ।

నమూక్తవద్వర్ణానామర్థప్రతిపాదకత్వాసంభవాత్ తదన్యథానుపపత్త్యా తదభివ్యఙ్గ్యోఽన్య ఏవావినిర్భక్తో మాయూరాణ్డరసవదనేకవర్ణావభాసకఃక్రమ ఏవ పదాత్మా పదవ్యతిరిక్తశ్చ వాక్యస్వభావః సమస్తస్య జగతో యుగపత్క్రమేణ వాఽర్థప్రతీతిహేతుత్వాద్ వ్యాపకో నిత్యశ్చ స్ఫోటోఽభ్యుపగన్తవ్యః, యతః స ఏవ వ్యవహర్తౄణామర్థం స్ఫుటయతీతి వైయాకరణాః । తదేతన్నోపపద్యతే, తథాహి - తత్ర యత్తావదుక్తం వర్ణవ్యతిరిక్తః స్ఫోట ఇతి, తదయుక్తమ్, న వర్ణవ్యతిరేకేణ తస్య స్ఫోటస్య తద్గ్రాహకయోర్మధ్యే స్థితిరుపపద్యతే । యతః స హి వర్ణేభ్యో భిన్నో వా స్యాదభిన్నో వా ? న

తావద్భిన్నః, వర్ణవ్యతిరేకేణ తస్యోపలబ్ధిలక్షణప్రాప్తస్యానుపలబ్ధేః, శశవిషాణాదేరివ ।
న చానుమానాత్ స్థితిరుపపద్యతే, తస్య ప్రత్యక్షనిరాకృతత్వాత్ । న చోపలబ్ధిప్రాప్తత్వం
తస్యాసిద్ధమితి వక్తవ్యమ్, జ్ఞాపకత్వాత్ । కారకో హీన్ద్రియాదిః శక్త్యైవాజ్ఞాతోఽపి కార్యం
జానాతి కరోతి, సంస్కారవద్బీజాదివచ్చ । జ్ఞాపకస్యాక్షినికోచాదేరివ
జ్ఞాపకత్వస్యాసంభవాన్నానుమానాదనవస్థా । నాజ్ఞాపకశ్చ స్ఫోటోఽభ్యుపగన్తవ్యః,
అక్షినికోచాదివదగ్రతః సంబన్ధస్యాజ్ఞాపకత్వాదితి కథమసావిన్ద్రియాదివదనుపలభ్యో
వికల్పయితుం శక్యతే । యదాఽభిన్నః, తదా వర్ణ ఏవ స్ఫోటః, న తు తేభ్యో భేదేనావస్థిత ఇతి
హస్తః కర ఇతివత్ స్ఫోటో వర్ణ ఇతి సమా శ్రుతిః, ఏకార్థాభిధానాత్ । తతో న
తద్భేదాదత్రార్థభేదః । తేన చార్థబుద్ధిరుపపద్యతే । యదప్యుక్తం వర్ణవ్యఙ్గ్య ఇతి,
తదప్యయుక్తమ్, స్ఫోటో

హి బహుభిర్వర్ణైరభివ్యక్తోఽర్థప్రతీతి హేతుః, స్యాత్, ఏకైకేన వా ? యది
బహుభిరభివ్యఙ్గ్యః, తదా తేషాముచ్చరితధ్వంసిత్వేన విసర్జనీయకాలే గకారౌకారాభావాన్న
విసర్జనీయమాత్రాత్ తదభివ్యక్తిరితి పూర్వోక్తో దోషః । అథ పూర్వసంస్కారసహితోఽన్త్యో
వర్ణస్తద్వ్యఞ్జక ఇష్యతే, తత్రాపి స ఏవ దోష ఇతి కేన హేతునాఽత్యన్తాప్రసిద్ధః స్ఫోటః
కల్ప్యతే । అథ ద్వితీయః, గకారాదినా గోగవయగగనాదిస్ఫోటానాం బహూనామభివ్యక్తితో
విశేషాభావాదనేకార్థప్రతిపత్తిప్రసఙ్గః । కిఞ్చ, విభుత్వే
చాస్యైకపురుషోచ్చారితైర్వర్ణైరభివ్యక్తిమత్త్వే సతి విశేషాభావాద్ దేశాన్తరేఽపి
ప్రమాతౄణామర్థప్రతిపత్తిః స్యాత్, తథా కాలాన్తరేఽపి నిత్యత్వేనాధేయావిశేషత్వాత్ । న చ
తథాప్యుచ్యతే । తతో న విభుర్నిత్యో వా కశ్చిదర్థప్రతిపాదకో యుక్తః, నితరామేవ స్ఫోట ఇతి ॥
౭
॥

ప్రకారాన్తరేణ పరాభిప్రాయమాహ-

తద్బుద్ధ్యధిరోహపదం క్రమవృత్తస్య క్రమేణ విజ్ఞానమ్ ।
వాచకమిష్టమదుష్టం హేతుశ్చేత్ స్థూలశబ్దజాతస్య ॥ ౮ ॥

వ్యక్తం హి తావత్ ఖురకమ్బలాదిలక్షణమర్థం బుద్ధ్వాఽధ్యవస్య తదనుగుణం గౌరిత్యాదిపదం చిన్తయిత్వానుసన్ధాయ తతః స్థూలశబ్దం ప్రయుఙ్క్తే । తతశ్చ బుద్ధ్యదిరోహితపదబుద్ధ్యాధిరూఢగవాదిపదసహకృతం వివక్షితతత్తద్గోగవయాద్యర్థక్రమేణ తత్తదర్థాకారముత్పద్యమానం తత్తత్స్థూలశబ్దోచ్చారణకారణం తత్తద్బుద్ధివృత్త్యాత్మకమేవ విజ్ఞానం క్రమేణ వాస్య గవాదేరర్థస్యాదుష్టమభిధాయకమిష్యతామితి ॥ ౮ ॥

ఏతదపి నిరాకరోతి-

అస్త్విత్థం వాచకతా వాచ్యేభ్యో నైవ భిద్యతే యేన ।
తద్వస్తు నిరవశేషమవిశేషేణైవ బుద్ధ్యుపారోహి ॥ ౯ ॥

ఇత్థం పరామర్శజ్ఞానస్యాన్తరస్య వాచకతాఽస్తు । ఏవం సతి వాచ్యవాచకయోరభేదః । ఉభయోరపి సాస్నాదిరూపత్వేనైకకారణత్వాత్ తత్సాస్నాదిరూపం వస్తు నిరవశేషం బాహ్యాకారవిశేషేణ బుద్ధ్యుపారూఢం యతః ॥ ౯ ॥

అత్ర భేదమాశఙ్కతే-

వాచకతైవ విశేషో వాచ్యాచ్చేత్ తద్విమర్శరూపత్వాత్ ।
అస్య విమృశ్యా వాచ్యా భేదాభేదైరిదం చ సత్ కిన్తు ॥ ౧౦ ॥

అయమేవాస్య బుద్ధ్యాకారస్య వాచకస్య వాచ్యాద్బాహ్యాకారాద్-విశేషో

యద్వాహ్యాకారపరామర్శరూపత్వాద్వాచకత్వమ్ I తతశ్చ వాచకైః పరామర్శజ్ఞానభేదైర్గవాదిలక్షణా బాహ్యాకారభేదా విమృశ్యమానా వాచ్యా భవన్తీతి విశేషః I అత్రోచ్యతే- ఇదం చ సత్ కిన్త్వితి II ౧౦ II

రూపరసగన్ధశబ్దాద్యర్థా యేనావమృశ్యతాం నీతాః I
సోఽన్తఃసంజల్పాత్మా నాదః సిద్ధో న విషయభావేన II ౧౧ II

సత్యమస్త్యేవేదం వాచ్యాద్ భిన్నమాన్తరం విమర్శాత్మకం విజ్ఞానమ్ I తత్తు నాకారణముత్పద్యతే, కాదాచిత్కత్వాత్ I ఏతదుక్తం భవతి- విద్ధిర్హి తావద్వాహ్యే చక్షురాదినా విషయీకృత ఏవార్థేఽధ్యవసాయినీ దృష్టా, నావిషయీకృతే, అతిప్రసఙ్గాత్ I తతశ్చాన్తరే బుద్ధిః
కేనాపి విషయీకృత ఏవార్థే పరామర్శం కరోతి, అన్యథా సర్వదా సర్వార్థపరామర్శప్రసఙ్గాత్ I తస్మాద్ రూపరసాదయోఽర్థా యేన వక్తృబుద్ధేః పరామృశ్యతాం నీతాః, స ఏవాత్ర నాదః I అన్తః సంజల్పాత్మేతి I ఆన్తరః సంజల్పో బిన్ద్వాకారాఽఽత్మా కార్యత్వేన విద్యతే యస్య స తాదృగ్విధః I తస్యాపి పరామర్శజ్ఞానస్య కారణం వాచకత్వేన సిద్ధో న తు విషయాకారతయా పరిణతః స్థూలశబ్ద ఇతి I కథం పునర్వక్తృగతో నాదః ప్రతిపత్తుర్వాచ్యబుద్ధిం జనయతీతి చేత్, తదుచ్చరితస్థూలశబ్దాఅభివ్యక్తః ప్రతిపత్తృగతో నాదస్తస్యాఽపి వాచ్యబుద్ధిం జనయతీతి వక్ష్యతి కారికోపసంహారే II ౧౧ II

విషయీకుర్వన్ సర్వాన్ శబ్దార్థానేష వాచకో నాన్యః I
దృష్టం సదప్యసత్ తద్ యస్మాదేతేన సదా పరామృష్టమ్ II ౧౨ II

తదుక్తమ్ - న సోఽస్తి ప్రత్యయో లోకే యః శబ్దానుగమాదృతే I అనువిద్ధమిహ జ్ఞానం సర్వం శబ్దేన జాయతే II (వాం పం ౧I౧౧౪) ఇతి I కథం పునః శ్రీమత్పరాఖ్యే - పూర్వవర్ణజసంస్కారయుక్తోఽన్త్యోఽర్ణోఽభిధాయకః ఇత్యుక్తమ్,

నాదాభివ్యఞ్జకత్వేనోపచారాదిత్యదోషః ।। ౧౨ ।।

ఇత్థం నాదస్య వాచకత్వం ప్రసాధ్య పూర్వప్రతిజ్ఞాతం బుద్ధ్యాదీనాం తత్కారణత్వమాహ-

బుద్ధ్యాకారో నాస్మాన్న మనోఽహఙ్కారయోః కృతిర్యేన ।
తత్కార్యశరీరేన్ద్రియవికృతేః పృథగేవమవ్యక్తమ్ ।। ౧౩ ।।

యదేతద్వాచకత్వం తదస్మాదేవోక్తాత్ కారణాన్న బుద్ధ్యాకార ఇత్యుక్తమ్ । న చ మనోఽహఙ్కారయోః పృథగ్భూతమ్ । ఏవమవ్యక్తమపి న వాచకత్వేనేష్టమితి శేషః, తస్య గుణకారణత్వేనైవ సిద్ధేః, కార్యాన్తరహేతుత్వే చ ప్రమాణాభావాదితి ।। ౧౩ ।।

అయం చ-

అవ్యక్తత్వాన్నాదః సూక్ష్మః శబ్దస్తు వాచకత్వేన ।
వాక్యపదే ప్రవిభిన్నః పదార్థబుద్ధేరసఙ్కరో యస్మాత్ ।। ౧౪ ।।

యస్మాత్ ప్రతిపత్తృషు పదార్థబుద్ధేరసఙ్కరో దృశ్యతే, తస్మాత్ ప్రతిపురుషం తేషు వాక్యేషు పదేషు చ వాచకత్వేన భిన్నరూపోఽయం నాదోఽవ్యక్తత్వేన సూక్ష్మశబ్దవాచ్యో వాచకత్వేన స్థూలశబ్దవాచ్య ఇతి ।। ౧౪ ।।

ఇత్థం నాదస్వరూపముక్త్వా తత్కారణభూతాం మహామాయాం ప్రతిపాదయితుమాహ-

సంవేద్యతే న తద్వచ్చాగోపాలాఙ్గనాదిపశువృన్దైః ।
బాలైర్భిన్నా నాదా ఉత్పత్త్యపవర్గయోగినస్తేన ।। ౧౫ ।।

ఇహ హి ఏకపురుషవిమర్శకాలే సర్వేషాం తదుదయాదర్శనాత్ పరస్పరభిన్నస్వభావైః పశ్వాత్మభిర్హేతుభూతైః ప్రత్యవస్థాభిన్నా ఏవ నాదాః సంవేద్యన్తే, పదార్థబుద్ధ్యన్యథానుపపత్త్యా శాస్త్రతశ్చోపలభ్యన్తే ।

యదుక్తమ్- ఆగోపాలాఙ్గనా బాలా మ్లేచ్ఛాః ప్రాకృతభాషిణః । అన్తర్జలగతాః సత్త్వాస్తేఽపి నిత్యం, బ్రువన్తి తే ।। ఇతి । కిమతః ? ఇత్యత ఆహ- ఉత్పత్త్యపవర్గేతి । తేన కారణేన
ఉత్పత్తివినాశధర్మిత్వం కార్యత్వమేషాం సిద్ధమిత్యర్థః ।। ౧౫ ।।

తతశ్చైషాం కార్యత్వేనోపాదానకారణం వాచ్యమ్ ।
తత్సిద్ధో నాదః పరః సుమఙ్గలా మాలినీ మహామాయా ।। ౧౬ ।।

సమనాఽనాహతబిన్దురఘోషా వాగ్ బ్రహ్మకుణ్డలినీతత్త్వమ్ ।
విద్యాఖ్యం తత్త్వమిత్యుక్తం తైస్తైస్తదాగమేష్విత్థమ్ ।। ౧౭ ।।

పరాభిప్రాయమనూద్య దూషయతి-

సేయమవస్థా కైశ్చిత్ పదవిద్భిర్వర్ణ్యతే క్రియాశక్తేః ।
ఇహ పునరన్యైవోక్తా పురుషాసమవాయినీ వాగ్ యస్మాత్ ।। ౧౮ ।।

యస్మాత్ ప్రతిపురుషస్య వాక్సమవాయాభావాన్నాదాదిక్రమేణ శబ్దోత్పాదకత్వం న యుక్తమ్, పరిణామిత్వప్రసఙ్గాత్; తస్మాన్నైవేయమత్రోక్తా ।। ౧౮ ।।

ఏతదేవ ప్రపఞ్చయతి-

అవికార్యత్రాత్మోక్తస్తచ్ఛక్తిశ్చాప్యతో న యోగ్యౌ తౌ ।
బహుధా స్థాతుం యద్వా చైతన్యవినాకృతౌ వికారిత్వాత్ ॥ ౧౯ ॥
తత్పుంశక్తేర్భిన్నో నాదోపాదానకారణత్వేన ।

తస్మాత్ ప్రతిపురుషాత్తచ్ఛక్తేశ్చ భిన్నాకుణ్డలినీ నాదకారణం సిద్ధేతి ॥ ౧౯ ॥
యద్యేవం మాయైవ పరిణామినీ నాదోపాదానకారణమిష్యతామ్, అత ఆహ-

అచిదపి శుద్ధత్వాన్మాయాతోఽప్యన్యా తదూర్ధ్వగా కథితా ॥ ౨౦ ॥

యదుక్తమ్ - మాయోపరి మహామాయా (రౌం సం౦ ౪।౨౮) ఇతి ॥ ౨౦ ॥

ఆగమప్రమాణసిద్ధా చేయం శుద్ధాధ్వోపాదానభూతా మహామాయేత్యాహ-

శుద్ధం విద్యాతత్త్వం విద్యేశానాం చ భోగదం భువనమ్ ।
అధ్వన్యుక్తం చాన్యైః సదాగమైః శ్రేయసే చ తద్ధేతుః ॥ ౨౧ ॥
వాగ్బ్రహ్మణి నిష్ణాతశ్చిద్బ్రహ్మాప్నోతి యేన కథయన్తి ।

యదాహుః- శబ్దబ్రహ్మణి నిష్ణాతః పరం బ్రహ్మాధిగచ్ఛతి (మైం ఉం ౬।౨౨) ఇతి ॥ ౨౧ ॥

కిఞ్చ-

సిద్ధిర్ముక్తిశ్చ పరా నాదజ్ఞానక్రియా చ సఫలేతి ॥ ౨౨ ॥

కథయన్తీతి పూర్వక్రియానుషఙ్గః ॥ ౨౨ ॥

యద్యేవం నాదజ్ఞానాదేవ పరముక్తిసిద్ధేః కథం దీక్షైవ మోచినీతి శ్రీమత్స్వాయమ్భువాదావుక్తమ్ । జ్ఞానస్యాపి దీక్షాఙ్గత్వేనైవ మోక్షసాధనత్వాన్న కేవలస్యేతి వక్ష్యామః । అపి చ, స్థూలస్య పాశరూపస్య మాయీయస్య శబ్దస్య శివాదిశుద్ధవస్తుప్రతిపాదకత్వాసంభవాత్ శుద్ధస్య మన్త్రతన్త్రాత్మనః శబ్దస్య కారణత్వేనాఽప్యేషా సిద్ధేత్యాహ-

మన్త్రాదికారణత్వాద్

తతశ్చాఙ్గారస్థానీయేష్వేషు శబ్దేష్వభివ్యక్తా అగ్నిస్థానీయాః సూక్ష్మా మన్త్రశబ్దాః కార్యకరా భవన్తీత్యుక్తం శ్రీమన్మతఙ్గాదౌ ।

తతశ్చాయం తత్కార్యభూతః ప్రాగుక్తో నాదః -

విద్యారాగాదికఞ్చుకాద్ భిన్నమ్ ।
తత్కార్యమభివ్యఙ్గాద్ దృక్క్రియయోర్మలనాచ్చ భిన్నం యత్ ॥ ౨౩ ॥

రాగవిద్యాకలానాం స్వకార్యైరేవ సిద్ధేః కార్యాన్తరహేతుత్వే ప్రమాణాభావాత్, అనేక తత్త్వపరికల్పనాభావప్రసఙ్గాచ్చ ॥ ౨౩ ॥

స మహామాయాజన్యో నాదః పరమార్థవాచకో యుక్తః ।
యేన స్థూలం శబ్దం మన్త్రం తన్త్రాత్మకం ప్రవర్తతే వాపి ॥ ౨౪ ॥

స్థూలస్య తు తదభివ్యఞ్జకత్వాద్ వాచకత్వమిత్యుక్తమ్ ॥ ౨౪ ॥

ఏతదేవోపసంహరన్నాహ-

సా ప్రతిపురుషం భిన్నా వాక్శక్తిర్వాచికా స్థితేతి తతః ।
వాచకజాతం నిర్మాయాన్తరతస్తద్ వ్యనక్తి బాహ్యేఽపి ॥ ౨౫ ॥
స్థూలైః శబ్దైర్వ్యక్తాః సూక్ష్మా నాదాత్మకాస్తతో ధ్వనయః ।
వాచ్యవిభిన్నాం బుద్ధిం కుర్వన్తో వర్ధయన్తి జనయాత్రామ్ ॥ ౨౬ ॥

అనేనైవ చ క్రమేణ మన్త్రాః శబ్దా అపి శివాదేరర్థస్యాభిధాయకా భవన్తీత్యుక్తమ్ ॥ ౨౫ -౨౬ ॥

ఇతి నాదసిద్ధిమేనామకరోత్ శ్రీభట్టరామకణ్ఠోఽత్ర ।
నారాయణకణ్ఠసుతః కాశ్మీరే వృత్తపఞ్చవింశత్యా ॥ ౨౭ ॥

శ్రీమద్ఘోరశివాచార్యజన్యయాఽపరసంజ్ఞయా ।
వ్యాఖ్యాతా నాదసిద్ధిశ్చ ప్రార్థితేన గురుత్తమైః ॥

పరమోక్షనిరాసకారికా

సద్యోజ్యోతిఃశివాచార్యప్రణీతా
భట్టరామకణ్ఠకృతవ్యాఖ్యాసహితా

యాం సాంఖ్యయోగవిద్వాంసో గతిం మోహాత్ ప్రపేదిరే ।
వేదాన్తజ్ఞానవిద్వాంసో గతిమిచ్ఛన్తి వైదికీమ్ ॥

పాఞ్చరాత్రరతా యే చ యే చ యోగిమహేశ్వరాః ।
ప్రమాణాగ్నేయకర్తృత్వవిశిఖామలకారకాః ॥
ప్రవదన్తి మలాసిద్ధా యే చాన్యే మోక్షవాదినః ।

ఇతి రౌరవసూత్రమ్

తదియతా శివహస్తస్య ప్రాధాన్యం ప్రతిపాద్యాధునా దీక్షా-ఫలస్య ప్రమాణస్య తావద్ వ్యతిరేకేణ సమానాసమానతన్త్రాన్తరగీ-తాని ఫలాని దర్శయితుం యాం సాంఖ్యయోగవిద్వాంస ఇత్యాదేః సార్ధసూత్రద్వయస్య కారికాభిరర్థమాహ -

సత్సంస్కారస్య యస్యేదమఙ్గజాతం నిరూపితమ్ ।
తత్ఫలవ్యతిరేకాయ యదుక్తం ఫలవర్ణనమ్ ॥ ౧ ॥

యస్య శివహస్తాదీన్యఙ్గాని దత్తపూర్వాణి, తస్య సంస్కారస్యా-యోగాన్యయోగవ్యవచ్ఛేదేనాపవర్గకారణత్వతః సదితి విశేషితస్య దీక్షాఖ్యస్య యత్ఫలం వక్ష్యమాణమశేషబన్ధనివృత్తౌ స్వగుణసర్వజ్ఞత్వాద్యభివ్యక్తిః, తద్భేదేన తన్త్రాన్తరగీతాని ఫలాని వర్ణ్యన్తే । ఫలభేదకథనప్రయోజనం వక్ష్యత్యుపసంహారే - తత్సాధనేషు (శ్లో౦ ౫౯) ఇత్యాదినా ॥ ౧ ॥

తత్ర క్రమేణ తానుద్దిశతి -

కైవల్యం సత్త్వసంభోగో విలయః పరమాత్మని ।
అవ్యాకృతాదిష్వర్వాక్త్వం లయ ఏవ వికారిషు ॥ ౨ ॥

గుణత్రయలక్షణప్రకృతిసమ్బన్ధో హ్యకేవలతాహేతురాత్మనః । స చ న

సమ్బన్ధమాత్రమ్, తయోర్వ్యాపకత్వాదాత్మనః కైవల్యావస్థాయా-మపి తస్య భావాత్ తథాత్వానుపపత్తేః । అపి తు భోక్తృభోగ్యరూపోఽనాదిస్-తదవివేకప్రతిపత్త్యాత్మకః, ప్రత్యయావివేకరూపత్వాద్ భోక్తృభావస్య । యదాహుః - ప్రత్యయావివేకో భోగః ఇతి । ప్రకృతిర్హ్యాత్మానం భోగ్యత్వేన సమర్పయన్త్యపి పుంసస్తమఃసామర్థ్యోపార్జితక్లేశభూతావిద్యాస్మితా-దిశక్తియోగేన తథా సమర్పయన్తీ విదగ్ధవేశ్యావన్న యథా తద్వికారశేషేషు తస్య హేయత్వబుద్ధిరుపజాయతే, అన్యథా తదతిరిక్తబన్ధాసిద్ధేర్భోగాయోగాత్ ।

సంస్కారాభావప్రసఙ్గాత్ । స ఏవ చ సంస్కారః కైవల్యప్రతి-పక్షభూతః ప్రోచ్యతే । యదా త్వాత్మజ్ఞానాద్ యోగాద్వా తస్మాత్ పుంసః స్వరూపేణ భాస్వరేణానన్యరూషితేన వివేకః ప్రకాశతే, తదానీం తేనావివేకస్య ప్రతిపక్షతయైవాపధ్వంసితత్వాత్ తదాత్మకస్యాపి ప్రసారస్య తం ప్రత్యనుదయాత్ సర్వాత్మనా ప్రకృతేర్భోగ్యత్వనివృత్తౌ తస్య పరం కైవల్యం ముక్తిరితి తచ్ఛాస్త్రవిత్ప్రవరాః ।

ఫలాన్తరమాహ - సత్త్వసంభోగ ఇత్యాదినా । అనాదిరేవ ప్రకృతి-సంబన్ధః । పురుషో భోక్తృతయా సర్వైరభ్యుపగతః । న చ తద్భోక్తృత్వ-మౌపాధికమ్, తస్య తథాత్వే హి తస్య న తత్
స్యాత్, అన్యకృతస్య ధర్మస్య నిత్యకర్మవ్యతికరాయోగాత్, వ్యతికరే వా నాసౌ భోక్తేతి కస్య బన్ధో మోక్షో వేతి భోక్తృత్వం స్వభావాత్మకమేష్టవ్యమ్ । న చానాదేర్నిత్య-స్వభావస్య వినాశో యుక్తః, కేవలే పురుషేఽపి తథాభావప్రసఙ్గతో వైనాశికత్వప్రాప్తేః । తద్వినాశాసంభవాదేవ చ ముక్తావపి భోక్తృ-భోగ్యసంబన్ధః పుంప్రకృత్యోరేష్టవ్యః । కేవలం చానాదికర్మ-దౌరాత్మ్యతః ప్రాగ్ దుఃఖమోహాన్తరితసుఖలయరూపికా ప్రకృతిస్తస్య భోగ్యాఽభూత్ । యత్పునస్తత్కారణభూతసర్వకర్మప్రత్యస్తత్వమ్, యతో ముక్తౌ శుద్ధనిరన్తరానతిశయానవచ్ఛిన్నసత్త్వాత్మసుఖరూపోఽసౌ భోగ్య ఇతి తత్ప్రాప్తాః కిల సత్త్వభుజః ప్రోచ్యన్త ఇతి తదాగమవిదాం పీఠబన్ధః ।

విలయః పరమాత్మనీతి శాస్త్రాన్తరఫలమ్ । సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ (ఛాం ఉం ౩ । ౧౪ । ౧)నేహ నానాస్తి కిఞ్చన (కఠోం ౪ । ౧౬; బృం ఉం ౪ । ౪ । ౧౯) ఇతి శ్రుతిలక్షణాత్ సిద్ధార్థవిషయలబ్ధప్రామాణ్యాదపౌరుషేయ-తయా తదన్యాగమేభ్యః ప్రబలతరరూపాదాగమాత్ ప్రతిపన్నస్య పరమానన్దాద్యనేకతదాగమగీతగుణస్వభావస్య ప్రమాణాన్తరా-గోచరానవచ్ఛిన్నచిద్బ్రహ్మణః సత్యతయా తదన్యేషాం చ భేదరూపా-ణామవిద్యాదినిర్మాణైకసారత్వేనాసత్యతయాఽవగతిః । తత ఏవ త ఆహుః- ఆత్మా యతః ప్రసిద్ధం చ కవయోఽస్య ప్రచక్షతే ఇతి । న చాస్యావగమస్య భేదసత్తాప్రమాణభూతప్రత్యక్షాదిబాధే అగ్నినా సిఞ్చేదిత్యాదేరివాప్రామాణ్యమాశఙ్కనీయమ్, భేదస్యేతరేతరాభావ-ప్రసిద్ధివ్యపేక్షత్వేన వస్తుమాత్రగ్రాహిప్రత్యక్షవిషయత్వాసిద్ధేః, శశవిషాణవదవిద్యామాత్రకల్పితత్వేనాసత్యత్వాత్ । తదుక్తమ్ - ఆహుర్విధాతృ ప్రత్యక్షమ్ (బ్రం సిం ౨ ।౧) ఇతి । ఏవం చ సతి జీవాత్మనామపి స్వతఃప్రమాణసిద్ధప్రోక్తసత్యభూతపరమాత్మసారత్వేఽప్యవిద్యా-కలుషితత్వేన భ్రాన్తత్వాత్ ప్రసుప్తపురుషసాధారణానామివ స్వప్నాను-భవవృత్తీనాం తాత్త్వికప్రబోధానుదయతస్తద్రూపానుపజ్ఞాతబోధకః సంసారాభిధానభేదకప్రపఞ్చః స్వరూపతోఽనిదమ్ప్రథమః । కదాచిత్తు- ఆత్మా జ్ఞాతవ్యః ఇత్యాదిశాస్త్రగీతక్రమేణ ప్రోద్బలతర-జ్ఞానప్రాప్తితస్తత్ప్రతిపక్షభూతభ్రాన్తికారణప్రోన్మూలనేన తిరస్కృతాఖిలభ్రాన్తిః పరమాత్మబోధః సుప్తప్రబుద్ధస్యేవ స్వరూప-మాత్రప్రతిష్ఠో జీవాత్మనః పూర్వప్రవాహవిలయరూపో భవతీతి । సైవ పరా ముక్తిరితి కేషాఞ్చిద్ గ్రహః ।

నన్వత్ర వృత్తికర్తుః పరిణతివేదాన్తమతిరేవోద్దేశ్యతయాఽభిమతా న మాయావాదమతిః । సైవ ఉపాదానత్వసంసిద్ధిః (శ్లోం ౪౯) ఇతి వక్ష్యమాణదూషణానుసారిణీ । సత్యం తదనుసారిణీ । కిన్తు నైషా వేదాన్తేష్వధ్యాత్మవిత్ప్రవరైర్ముఖ్యత్వేన గీయతే । న చాత్ర శ్రుతయోఽను-రూపాః । సైవ చ యథా దూషణానుసారిణీ తథాత్రైవ వక్ష్యమః ।

అవ్యాకృతాదిష్విత్యాగమాన్తరఫలోద్దేశః । యత్ర తిష్ఠన్త్యణీ-యాంసః క్షేత్రజ్ఞాః కర్మభిః సహ । తదవ్యాకృతముచ్యతే । కుత్ర తిష్ఠన్తి ? అత్ర కేచిదాహుః - ఇహ యథా మృదన్వితేషు

ఘటాదిషు మృత్కార్యత్వదర్శనాద్ భవద్భిః సుఖాద్యన్వితేష్వపి కార్యకారణాదిషు సుఖాదిరూపప్రధానకారణత్వమిష్యతే, తథైవాత్-మనాం ప్రధానస్య చ భేదేఽప్యేకసదన్వయసంభవాదేకకారణత్వ-మిష్యతామ్ । అత్ర వా తన్మా భూదితి విశేషాభావాత్ తేషాం యత్కారణం సా పరా ప్రకృతిర్మహావిభూత్యభిధానా, జడా జడకారణత్వాత్ । సైవ సాక్షాదీశ్వరలక్షణేన చాతురాత్మ్యేనానీశ్వరక్షేత్రజ్ఞాత్మనా జడాత్మకాఽవిద్యారూపేణ చ పరిణమతే । విద్యా తు బుద్ధిమనోభూతా అవిశేషాత్ తన్మాత్రతయా భూతావిశేషాచ్చ భూతతయా భూతానీన్ద్రి-యత్వేనేత్యేవంక్రమేణ సైవ తథా తథా పరిణమత ఇతి పరత్వం తస్యాః । తదాహుః- భగవాన్ వాసుదేవః పరా ప్రకృతిర్జ్యాయసీ విభూతిర్భూతిరేవ చ । స స్వయం భవతి భూతో భావీత్యేవమణీయస్తయా అవ్యాపకవ్యాప-కత్వేన తత్రైవ కార్యత్వాత్ క్షేత్రజ్ఞాస్తిష్ఠన్తీతి తత ఏవోపాదానకార-ణాద్ వికృతిధర్మకాదవిద్యాకర్మానుబన్ధేన జీవాత్మనాం సమ్భవాత్ । తత్క్షయతః సముపశాన్తకార్యభేదరూపే తస్మిన్ పరమకారణాత్మని తేషాం విలయః పరం శ్రేయ ఇతి కేషాఞ్చిద్ దురభ్యుపగమః । అవ్యాకృతా-దిష్విత్యాదిగ్రహణాత్ ప్రకృతిలయవాదినోఽర్వాక్త్వతో యేఽవస్థితాస్త్వహఙ్-కారాదిలయవాదినస్తౌష్టికాః । తదుక్తమ్ - ఆధ్యాత్మిక్యశ్చతస్రః ప్రకృత్యుపాదానకాలభాగ్యాఖ్యాః । బాహ్యా విషయోపరమాత్ పఞ్చ నవ తుష్టయోఽభిహితాః ।। (సాం౦ కాం ౫౦) ఇతి ।। ౨ ।।

మహాగణో మహేశస్య త్వకర్తా సర్వవేద్యవిత్ ।
కర్తృత్వేఽపి ప్రయోజ్యత్వం సమత్వం తేజసాంనిధేః ।। ౩ ।।

ఫలాన్తరం సాలోక్యసామీప్యాదిప్రాప్తిః । యదుక్తం పౌష్కరే - అన్యాభిరిహ
దీక్షాభిర్న నిర్వాణమవాప్యతే । గాణపత్యపదం తాభిః ఇతి । ఏతదేవ చ యోగిపదేన సూత్రకృతా
నిర్దిష్టమ్ । అకర్తా సర్వవేద్యవిదితి దర్శనాన్తరఫలమ్ । పరమేశ్వరే తావత్ కర్మకర్తృత్వం
తనుకరణ-భువనాదికార్యాన్యథానుపపత్త్యా ప్రతిపాదితమ్ । ఏతస్మిన్నవస్థితే-ఽధునా
ముక్తపురుషే కర్తృత్వసిద్ధౌ న కార్యాన్యథానుపపత్తిర్భవతి । అథ ఈశ్వరవన్ముక్తత్వేన
కర్తృత్వసిద్ధిః, తదయుక్తమ్, ఈశ్వరస్య ముక్త-త్వాసిద్ధేరదృష్టాన్తత్వాత్ । బద్ధో హి ముచ్యత ఇతి
ఈశ్వరసిద్ధయోరనే-నాంశేనాత్యన్తవైసాదృశ్యమ్ । యథాహ వ్యాసాక్షిణ్యాం తత్రభవాన-
వధూతః - పరమశివః సిద్ధాన్ ప్రత్యుపరతాధికారోఽప్యన్యేష్వనుప-రతాధికారః । సిద్ధః
పునరేకాన్తేన సర్వత్ ఏవోపరతాధికార ఇతి భేదః ఇతి । న చ ప్రాగపి పుంసః కర్తృత్వమిత్యాహుః,
కిన్తు ప్రకృతేరేవ తత్ సాంఖ్యపక్షవదితి ముక్తౌ కర్తృత్వస్య ప్రమాణాభావాదకర్తృత్వమేవ ।
జ్ఞానం తు పుంసః స్వాభావికం ప్రాగనుభవతః సిద్ధమ్ । తత్తు ముక్తావావరణాభావేన
సర్వవిషయం భవతీత్యకర్తా సర్వవేద్యవిన్-ముక్త ఇతి తదాగమవిదః । త ఏవ
హృదయప్రమాణాదిగ్రన్థకర్తృత్వేనాత్ర సూత్రకృతా ప్రమాణకర్తృత్వపదేనోపక్షిప్తాః ।

కర్తృత్వేఽపి ప్రయోజ్యత్వమిత్యాగమాన్తరమ్ । అయమర్థః - జ్ఞాతృత్వ-వత్ కర్తృత్వమపి పుంసః
స్వభావ ఏవ । న తు ప్రకృతేః కర్తృత్వం యుక్తమ్, కారణత్వాత్ తస్యాః । అన్యద్ధి కారణత్వం
స్వరూపాన్యథాభావ-రూపం జడవస్తుషు స్వభావతయైవ పరిణామిత్వాద్వ్యభిచారి క్షీర-
దధ్యాదిష్వధ్యక్షసిద్ధమ్ । అన్యచ్చ కర్తృత్వం హితాహితప్రాప్తిత్యాగ-ఫలలిప్సయా
సర్వాన్యకారకప్రవృత్తినివృత్తికారణత్వేన స్వాతన్త్ర్యాత్మ-కం శివత్వావ్యభిచారి
స్వసంవేదనసిద్ధమితి వక్ష్యామో మన్త్రవార్తి-కే । అనుమానేనాప్యాత్మనాం కర్తృత్వం
సాధితమేవ తత్త్వసంగ్రహాదౌ వృత్తికృతా । నను కర్తృత్వే సత్యాత్మనాం స్పన్దాత్మకత్వేన

పరిణామితా ? న, కర్తృత్వస్య స్పన్దాత్మకత్వాసిద్ధేః । క్రియా హి స్పన్దః ।

న చ క్రియారూపత్వం కర్తుః కర్తృత్వమ్, కర్త్రన్తరకల్పనాయామ-నవస్థాప్రసఙ్గాత్ । అపి తు తత్ర హేతుతయైవ, తత్సామర్థ్యేనైవ కార్యకరణస్పన్దదృష్టేరితి । జడవ్యాపకక్రియాత్మకస్పన్దః కథం చైతన్యవ్యాపకత్వావ్యభిచారిణి కర్తరి భవేత్ । న చ స్పన్దాత్మకత్రైవ కారకత్వమ్, అపి తు విశిష్టశక్తియోగః, అయస్కాన్తాదీనామివేత్యుక్త-మస్మాభిరన్యత్ర । జడస్పన్దక్రియాయాం యా శక్తిః సా కర్తృతా చితో వ్యాప్తే స్పన్దరూపేణ సిద్ధాఽయస్కాన్తవత్ స్వత ఇతి । తచ్చ కర్తృత్వం తేషామనాద్యేవేశ్వరప్రయోజ్యతయా సిద్ధమ్ ।
అనాదేశ్చ వినాశో న సంభవతీతి ముక్తాః శివాః సర్వజ్ఞాః సర్వకర్తారః పరమశివేన ప్రయోజ్యా ఏవేతి తన్నీతిజ్ఞాః ।

సమత్వం తేజసాంనిధేరితి దర్శనాన్తరఫలమ్ । ఆదిత్యాగ్న్యాదిస-మతా తత్తదాగమేషు మహోపనిషదాదిషు శ్రూయతే యతః, ఆగ్నేయకర్తృత్వేన చైతే సూత్రకృతా నిర్దిష్టాః ।। ౩ ।।

ఆధిక్యం పరమేశానాన్నిర్మలత్వం చ కేవలమ్ ।
సిద్ధ ఏవ హి కర్తృత్వమౌదాసీన్యం మహేశ్వరే ।। ౪ ।।

ఫలాన్తరమ్ - పరమేశస్య లయాధికారాభ్యుపగమేనాధికారా-దిబన్ధయోగతః పశుత్వస్యానపాయాత్ । యదాహుః - అనుగ్రహతిరోభావౌ ద్వౌ పాశౌ తు సదాశివే ఇతి, పశూరాద్యః సదాశివః ఇతి చ । వినివృత్త-సమస్తబన్ధనాత్ తిరస్కృతలయాద్యవస్థాధికారాత్ సర్వథైవానుపాధేః సిద్ధాత్మనః ప్రకృష్టతరో న్యూనభావ ఇతి । అన్యే తు పాతఞ్జలముక్తిరుప-క్షిప్తేతి కథయన్తి । తేషాం పూర్వమేవ కైవల్యపదేన సాంఖ్యముక్తివత్ సాప్యుపాత్తేతి పౌనరుక్త్యమనివార్యమ్ । న హి తయోర్ముక్తౌ భేదః, ప్రకృతివియోగరూపత్వాదుభయత్రాపి తస్యాః ।
అత ఏవాహుః - ఏకం సాంఖ్యం చ యోగం చ (భం గీం ౫ । ౫) ఇతి । కిన్తుపాయభేదః - ఏకత్ర

హి జ్ఞానం తదుపాయః, అపరత్ర త్వభ్యాస ఇత్యలం విస్తరేణేతి । ఏతదేవ చాధిక్యం సూత్రకృతా

మహేశ్వరపదేనోక్తమ్ । నిర్మలత్వం చ కేవలమితి మలనివృత్తిమాత్రమేవ మోక్షః, న తు

సర్వజ్ఞత్వాద్యభివ్యక్తిరపి, ప్రాగనభివ్యక్తతత్సద్భావే ప్రమాణాభావాత్ । సతో

హ్యభివ్యక్తిరిత్యా-శయః । సిద్ధ ఏవ హి కర్తృత్వమౌదాసీన్యం మహేశ్వర ఇతి । యదాహ సూత్రకృత్ -

విశిఖామలకారకాః ఇతి । పరమేశ్వరో హి పారార్థ్యేన జగత్కరణాయ ప్రవృత్తః ।

సర్వకర్తృత్వపదప్రాప్తావస్థం స్వాత్మ-తుల్యం సిద్ధమవలోక్య తత్కాలమేవాత్మనః కర్తృత్వం

విభిన్నమిత్య-నేకకర్తృసంభవేన సమస్తకృత్యానియమప్రసఙ్గదోషతః ప్రత్యుత

పరార్థానిర్వాహకారణమేవావగమ్య తదుపసంహృత్యోదాసీనః స్వాత్మనా భవతి । సిద్ధః

పునః పరార్థనిర్వాహమనాస్థయేశ్వరే-ణోక్తమవబుధ్య సర్వకర్త్రా చ వినా

సర్వపరార్థసంపత్తిమాకలయయ కరుణయైవ సర్వకర్తృత్వపదమవలమ్బత ఇతి

ప్రవాహనిత్యేశ్వరవాదినః ॥ ౪ ॥

సత్కార్యకరణోపేతస్తారకాభువనే స్థితః ।
జ్ఞానకర్తృత్వయోర్నాశః సర్వనాశస్తథాపరః ॥ ౫ ॥

అనాదిరేవ పురుషః కార్యకరణైః ప్రవాహతః సంసరతి సంబద్ధః ।

తత్రానాదేర్వినాశాయోగేన ముక్తౌ కార్యకరణాభావే ప్రమాణాసంభవాత్ కేవలం

సంసారపరిదృష్టకర్మనిబన్ధన-దుఃఖశరీరేన్ద్రియనివృత్తౌ

ప్రకృష్టతరకార్యకరణలాభతస్తారకా-భువనే నక్షత్రమార్గేఽవస్థానమాత్మనాం మోక్ష ఇతి

కేషాఞ్చిద్ దురభిసన్ధిః । జ్ఞానకర్తృత్వయోర్నాశ ఇతి । ముక్తౌ బుద్ధేరభావాది-

చ్చాప్రయత్నయోరభావే కర్తృత్వనాశః, బుద్ధ్యాదీనాం(నామ)భా-వశ్చ

నవానామాత్మగుణానాం(నామ)భావాత్ ।

యదాహుః - బుద్ధిసుఖదుఃఖేచ్ఛాద్వేషప్రయత్నసంస్కార-ధర్మాధర్మాణాం నవానామత్యన్తం విమోక్షోఽపవర్గః ఇతి । సర్వనాశస్తథాపర ఇతి గ్రాహకైకరూపత్వాచ్చైతన్యస్య గ్రాహకత్వస్య చ గ్రాహ్యాపేక్షయాఽవస్థితేర్గ్రాహ్యస్య చాణుస్థూలాదివికల్పైః సర్వథా సంభవాభావేనావస్తురూపత్వాత్ తదపేక్షస్యాపి గ్రాహకత్వస్య భ్రాన్తత్వే సతి బాధజ్ఞానోదయమాత్రేణైవ ధ్వంస ఇతి ప్రదీపనిర్వాణవాదిన ఇతి । అన్యైస్తు భూతేభ్య ఏవ విజ్ఞానముత్పద్యతే, తాన్యేవానువినశ్యతీతి శరీరవినాశాదేవ సర్వనాశ ఇత్యేవమయం పక్షోఽభ్యుపగతో జాడ్యాదితి ॥ ౫ ॥

ఏవం చ తన్త్రాన్తరప్రసిద్ధం ఫలం ప్రదర్శ్యోపసంహరతి -

స్వమతైర్వాదిభిస్త్వేవం విముక్తిః పరికల్పితా ।
దృష్టా నైవ హి మోహాన్ధైః సదీశ్వరసమానతా ॥ ౬ ॥

తైస్తైర్మోహాన్ధైరవిద్యాక్రాన్తచిన్నయనైః సత్యభూతపరమే-శ్వరసమతాలక్షణం పతిశాస్త్రైకగమ్యముక్తిలక్షణం ఫలం న దృష్టమ్ । అతస్తైరేవం విధా ముక్తిః స్వకల్పనాభిః కల్పితేతి ॥ ౬ ॥

ఇదానీం సమానతాన్త్రికాన్ ప్రత్యాహ -

సమతా చ సముత్పత్తిసంక్రాన్త్యావేశపక్షతః ।
అభివ్యక్తిః పరా గీతా బుద్ధివాచామగోచరా ॥ ౭ ॥

సర్వజ్ఞత్వాదిగుణాభివ్యక్తిరూపపరమేశ్వరసమతా పరా ప్రకృష్టా గీతా । కుతః పరేత్యాహ- సముత్పత్తిసంక్రాన్తావేశపక్షత ఇతి । పశ్వవస్థాయాం సర్వజ్ఞత్వాదిధర్మాసత్త్వాన్ముక్తౌ చ పరమేశ్వర-సమత్వశ్రుత్యన్యథానుపపత్త్యా

పశ్చాత్మన్యపూర్వ ఏవ తదా సర్వజ్ఞత్వాదిగుణః పరమేశ్వరసమ ఉత్పద్యత ఇత్యుత్పత్తిసమతాపక్షః కైశ్చిదభ్యుపగతః । తథా పరైరపి పటాదౌ కస్తూరికామోదవత్తత్ర పరమేశ్వరగుణః సంక్రామతి ముక్తావితి సమస్తసంక్రాన్తిపక్షః ప్రతిపన్నః । ఏతేన శిఖాసంక్రాన్తివాదినః పాశుపతాః సూత్రకృతా విశిఖాకారకత్వేనోక్తాః । అన్యైస్తు తదా పరమేశ్వరగుణైః స్వాశ్రయస్-థైరేవ సిద్ధః సమావిశ్యతే గ్రహైరివ పురుష ఇత్యావేశపక్షః । ఏతేభ్య ఈశ్వరసమతాపక్షాన్తరేభ్య ఇయమభివ్యక్తిసమతా వక్ష్యమాణా బుద్ధివాచామగోచరత్వాత్ పరా ॥ ౭ ॥

ఏవం తన్త్రాన్తరఫలాని నిర్దిశ్యార్థక్రమేణ ప్రతిక్షిపతి -

సత్త్వభుక్ తారకావాసీ ద్వయమేతద్ వినశ్వరమ్ ।
భోక్తా భువనవాసీ చ దృష్టో లోకే వినశ్వరః ॥ ౮ ॥

సత్త్వభుక్ తారకావాసీత్యేతద్ద్వయమపి ఫలం వినశ్వరమ్, భోక్తుర్భువనవాసినశ్చ దేవదత్తాదేర్వినాశో దృష్టః । నను భోక్తృత్వం జ్ఞాతృత్వమేవ పురుషస్వభావోఽత్రాకర్మఫలం కథం వినశ్యతీత్యుక్తమ్ ? యద్యేవం సర్వజ్ఞ ఏవ తదా పురుషో భవేత్, న సత్త్వమాత్రజ్ఞః, విశేషహేత్వాభావాదిత్యస్మద్దర్శనమేవ భవతు । నన్వస్త్వేవమ్, భువనవాసినస్తు ప్రవాహానాదిభిర్భువనాదిభిః సంబన్ధః కథం నివర్తతే । అత ఏవ ప్రవాహానాదిత్వాత్ కర్మభిస్తత్తత్-ఫలైర్వా దూటస్థనిత్యస్వభావోఽనివర్త్య ఇతి పరమార్థః ॥ ౮ ॥

గణేన్ద్రాగ్నిసమౌ ప్రేర్యావసమ్పూర్ణమనోరథౌ ।
అకర్తా చాకృతార్థో హి తద్వన్నేశే సమో యతః ॥ ౯ ॥

అత్ర మహాగణో మహేశస్య, సమత్వం తేజసాంనిధేః (శ్లో౦ 3) ఇత్యేతయోః పక్షయోః పరాకృతిః । గణేన్ద్రసమస్య తావదుపరితనపద-సద్భావేనైవ

తత్ర్రాప్తికామనాన్తరయోగతోఽసంపూర్ణమనోరథతేతి కథం ముక్తిః I ఏవమగ్న్యాదిత్యసమత్వయోరపి

ద్రష్టవ్యమ్ I అథాస్మ-దాద్యప్రత్యక్షోఽన్య ఏవ సర్వజ్ఞః సర్వకర్తా చ వహ్న్యాదిత్యాదిరుచ్యతే,

యద్యేవం తత్సమత్వం ముక్తిరిత్యస్మద్దర్శనమేవేత్యదోషః I అకర్తా చేత్యనేన అకర్తా

సర్వవేద్యవిత్, కర్తృత్వేఽపి ప్రయోజ్యత్వమ్ (శ్లో౦ 3) ఇత్యేతౌ పక్షావపోద్యేతే I తద్వదితి I యద్వద్

గణేన్ద్రాగ్ని సమావపరిపూర్ణమనో-రథావుక్తౌ, తద్వదేతావపి

పరమేశ్వరసమకర్తృకత్వపదాప్రాప్తిహేతోస్-తదభిలాషయోగాదపరిపూర్ణమనోరథత్వాత్

సర్వజ్ఞావప్యముక్తౌ I స్వరూపావప్తిరేవ హి మోక్షః I కర్తృత్వమపి జ్ఞాతృత్వవత్ పుంసః

స్వభావ ఏవేత్యుక్తమ్, అతస్తదనవాప్తౌ కథం ముక్తిః I అస్త్వేవమ్,

మన్త్రేశ్వరప్రయోజ్యత్వమనాద్యాత్మనాం కథం కదా వ్యావర్తతే బన్ధనిమిత్తత్వాత్ కలాదివదితి

తదనివృత్తేస్త్వసావపి విద్యేశ్వరవత్ ప్రేర్యత్వాదముక్త ఏవేతి II ౯ II

ఆధిక్యం పరమేశానాత్ (శ్లో౦ ౪) ఇతి పక్షమాభాసయతి -

ఆధిక్యే సాధనాసత్త్వమసంస్థా చ ద్విమార్గతః I

ప్రర్యత్వం పరమేశానే నిర్?నిమిత్తమథాఽఽపతేత్ II ౧౦ II

సాధనాసత్త్వం ప్రమాణాభావః I నహి సర్వజ్ఞత్వసర్వకర్తృత్వ-

రూపనిర్మలప్రకృష్టతరస్వగుణవ్యక్తిప్రతిలమ్భతః కదాచిదాత్మనా-మధికావస్థా

ప్రమాణైరూపపద్యతే, యత్ర్రాప్తావీశ్వరాధిక్యం ముక్తౌ వర్ణ్యతే I ననూక్తమీశ్వరస్య

లయాద్యవస్థాసమావేశేన సిద్ధం న్యూనత్వమితి I అథ కోఽయమవస్థాసమావేశః ? యది

వస్త్వన్తరమ్, తన్నేష్యతే, ఏకత్వాద్ దేవతాయాః I కథమ్ ? ధర్మపరిణతి-స్థాప్యాచైతన్యదోషేణ

పూర్వం నిషిద్ధా నిషేత్స్యతే చ I అథ వివర్తః, సోఽపి న , అసత్యత్వాత్ I తద్రూపతాస్య కుతః I

కేవలం క్రియాశక్తిః కర్తర్యవ్యతిరేకేణ కర్తర్యవావస్థితా శివపదం సముద్దీపయన్తీ

లయాదిపదవాచ్యత్వోపాధిభావం తత్ర ప్రతిపద్యతే । సైవ యదా కార్యసంపాదనప్రవృత్తాఽనవాప్త కార్యవికృతిస్తదా సదాశివపదప్ర-కాశికా భోగాదిశబ్దవాచ్యతాయాం కారణీభవతి । యదా ఖల్వవాప్తకార్యగ్రామా అధికారపదప్రబోధ్యా, తదేశ్వరాదిపదప్ర-వృత్తౌ హేతుతాం భజతీతి క్రియాశక్తేరేవ తత్తత్కార్యోపాధిభేదాలమ్బన-మాత్రేణైవాత్ర భేదవ్యవహారః । న వస్తుభేదః, వివర్తపరిణామ-పక్షయోరత్యన్తాసంభవాదితి గురవః సచ్ఛాస్త్రవివేకనిపుణాః । యదాహుః - మూర్తిస్తద్వాంశ్చేతి హి లేశాదుక్తిశ్చ శక్తిశక్తిమతోః (తం సం ౫౦) । అత ఏవ పఞ్చస్రోతసోఽప్యస్య శాస్త్రస్యైకత్వాన్న దేవతాయా భేదః, అపి తు సృష్టిస్థిత్యాదిపఞ్చకృత్యభేదేనోపాస్యమానస్య తదాకారమాత్ర స్యైవ । అన్యథా కౌలమహావ్రతాదేరివాత్ర శాస్త్రభేదప్రసఙ్గాదేకత్వశ్రుతిభిర్విరోధః । ఏవం చ సిద్ధస్య ప్రోక్తలయాద్యవస్థానాభ్యుపగమే కర్తృత్వాదృష్టేః ప్రత్యుత ఈశ్వరాన్న్యూనత్వమభిహితం స్యాన్నాధిక్యమ్ ।

అథేశ్వరస్యాపి యత్పరమేశ్వరత్వం నిరుపాధిజ్యోతీరూపా సర్వజ్ఞత్వాదిశక్తిః యదాహుః - యయా వినా న సర్వజ్ఞః సోఽపి తస్యై నమోఽస్తు తే ఇతి, తత్ప్రకృష్టతరం పరమేశ్వరస్థానాత్

సిద్ధప్రాప్యమభ్యుపగమ్యత ఇతి, తదయుక్తమ్, శక్తిశక్తిమతోర్భే-దాసిద్ధేర్వ్యపదేశస్య భేదస్య కల్పితత్వాత్ । సర్వజ్ఞత్వాదిశక్తేరివే-శ్వరత్వస్యాపి తద్రూపత్వాన్నాన్యోన్యతా యుక్తేత్యభిన్నస్వభావః శాబ్దస్తు భేదో న బాధ్యతే । తేన చ తతోఽర్థస్థితిః । శక్తేరపి యచ్ఛక్త-త్వం తస్యాపి యః ప్రకర్షః, తస్యాపి ప్రకృష్టతరావస్థా ముక్తిరిత్యేవం తరతమాదిప్రతిపాద్యప్రకర్షభేదావ్యవస్థితేరనవస్థితిరేవ ముక్తౌ భవేత్ । కల్పితవ్యపదేశమాత్రభేదస్య న కచిదప్యప్రసృతిః । తస్మాదీ-శ్వరసమతైవ ముక్తావభ్యుపగన్తవ్యా, న త్వాధిక్యమ్ । అనుగ్రహతిరో-భావకర్తృత్వం కర్తృత్వవిశేషాత్మకత్వాన్న పాశాత్మకమ్, అనౌపాధి-కత్వాత్ । యదపి పశుత్వముక్తం భవతా, తదాభిమానికభేదకల్పనయా శక్త్యన్తరప్రకాశప్రతిపాదనఫలం యోగపీఠసంస్థితాయేతి

మన్త్ర-భాష్యప్రతిపాదితభగవత్సదాశివపీఠభావవత్ సకలశాస్త్రపర్యా-లోచనయోపచారదృశా వ్యాఖ్యేయమ్, న తు పదమాత్రార్థప్రతిపత్తౌ గ్రహో బలవద్విధేయః ।
ఇత్యలమనుపాసితగురుభిః
స్వకల్పనోత్థాపితశాస్త్రార్థశాలిభిః సహ వివాదేన ।

యద్వా పశురాద్యః సదాశివ ఇతి సంస్కార్యసదాశివాభిప్రాయే-ణానుపచారత ఏవ । తథా హి - దీక్షాయాం విద్యాతత్త్వాదుద్ధృతస్య క్రమేణ మలక్షపణపూర్వం క్రియాశక్త్యాత్మశివత్వాభివ్యక్తిః స్థూలసూక్ష్మపరభేదేన క్రియమాణాఽనేకవిద్యేశ్వరావస్థాస్వరూ-పాభివ్యక్తిర్వస్తుతో భిన్నా భిన్న స్యేశ్వరసదాశివశివరూపస్య తత్త్వ-త్రయస్య ప్రాప్తిహేతుర్భవతీతి తస్మిన్ సదాశివే ప్రేర్యత్వానివృత్తేః సంస్కారమాత్రవిశేషత్వేన మలసద్భావాత్ పశుత్వమవ్యావృత్తమేవేత్య-నుపచారాత్ పశుశబ్దప్రవృత్తేరితి । ఏతచ్చ వక్ష్యతి వృత్తికారః-దీక్షయాన్తే హి క్వ సంభవన్తీత్యాదినా । సంస్కారకే తు సాదాశివే పరమార్థతః శివాద్ భేదాసంభవేన తథాత్వమిత్యుపచారః ప్రోక్తః । దోషాన్తరమప్యస్మిన్ పక్ష ఇత్యాహ - అసంస్థా చ ద్విమార్గత ఇతి । మార్గద్వయేనాత్రానవస్థాప్రసఙ్గశ్చ । తత్రైకేన మార్గేణాహ-ప్రేర్యత్వమితి । అథ తావత్ పరమేశ్వరస్య కారణం వినైవ సిద్ధప్రేర్య-త్వం పరమేశ్వరత్వ మాపతతీతి సిద్ధస్యైవ తదాధిక్యేన తదా పరమే-శ్వరత్వాత్, అన్యథా తదాధిక్యాభిధానం నిష్ఫలమేవ సిద్ధస్య స్యాత్, యతస్తస్యాపి చ సిద్ధేశ్వరస్య సిద్ధాన్తరప్రాప్తావనీశ్వరతా, తస్య తస్యాపీత్యేవమనవస్థితిః పరమేశ్వరస్యేత్యర్థః ॥ ౧౦ ॥

ద్వితీయేన మార్గేణాహ -

వ్యర్థా చ భవినాం చేయం నిమిత్తపరికల్పనా ।
వైమల్యమాత్రేణ పశుర్న పతిః కిమసౌ భవేత్ ॥ ౧౧ ॥

యేయం ముముక్షూణాం భవినామీశ్వరోఽహం స్యామితి నిమిత్తత్వే-

నేశ్వరత్వేనాత్మనఃపరికల్పనా సఙ్కల్పః ఫలపర్యన్తః, సా వ్యర్థా విగతప్రయోజనా

అనవస్థితా భవేత్ । న కశ్చిత్ సంసారముక్త్యర్థం యతేతేతి యావత్ । అధునా నిర్మలత్వం చ

కేవలమ్ (శ్లో౦ ౪) ఇతి పక్షం దూషయతి - వైమల్యమాత్రేణేతి । పశోః కిఞ్చిజ్జ్ఞత్వాత్ పత్యుశ్చ

సర్వజ్ఞత్వాదు-భయవివేకేన నిర్మలస్య నిర్మలత్వేనాననుభూతజ్ఞానశక్తితయా చాభ్యుపగమాత్

కిమసావపురుషార్థరూపో మోక్షః పాషాణప్రఖ్యో న కిఞ్చిత్ । అయమాశయః -

వక్ష్యమాణవజ్జ్ఞాతృస్వభావత్వాదేవాత్మనస్-తదనభ్యుపగమే తన్నాశదోష ఏవ, యద్వక్ష్యతి -

మూఢానాం జ్యేష్ఠమల్లాస్తే యేషాం స్వాత్మా వినశ్యతి (శ్లో౦ ౫౭) ఇతి ।। ౧౧ ।।

సిద్ధ ఏవ హి కర్తృత్వమ్ (శ్లో౦ ౪) ఇత్యాదిపక్షం ప్రతిక్షిపతి -

కిమిత్యకారకో దేవః కారణానీకభీతితః ।

బహూనాం యుగపన్ముక్తేర్దుర్నివారా స్థితైవ సా ।। ౧౨ ।।

కారకత్వం హి ప్రాక్ సిద్ధాద్ భగవతోఽభూత్ । తత్కిమితి కేన కారణేన

పురుషాన్తరసిద్ధౌ నేష్యతే । పూర్వపక్షవాదీ కారణమాహ- కారణానీకభీతిత ఇతి ।

కారణానామనీకః సమూహోఽనేకత్వమ్, తస్మాద్-భయం తతః । తథాహి - సిద్ధస్య తావత్

తదానీం లబ్ధచరితార్థసర్వ-కర్తృత్వతో యదా కర్తృత్వం పరమేశ్వరస్యాపి తదా కర్తృత్వం

విభిన్న-మిత్యనేకకర్తృసంభవేన నవమిదమస్తు పురాణమిదమస్త్వితి సర్గనిర్-మాణాదౌ వైశసం

స్యాత్, తదీప్సితేనష్యతే । ఏతత్సిద్ధాన్తవాద్యాహ -బహూనామితి । అచిన్త్యత్వాత్ కారణసామర్థ్యస్య

యదా యుగపద్ బహవో ముచ్యన్తే పురుషాః, తదా తేషాం ప్రత్యేకం చరితార్థసర్వకర్తృత్వయోగేన

తుల్యతయా కర్తృత్వాదవికల్పః స్యాత్ । అన్యతరవ్యవస్థాయాశ్చాసంభవాత్ సముచ్చయేన కర్తృత్వే
స్థితైవ సా సర్గనిర్మాణాదివైశస్యదాయికా । కారణానేకత్వేతో భీతిః । అథాయం వాదీ
లోభరాగాదికారణత్వాత్ పుంసాం మత్యన్యథాభావస్య తన్నిశ్చిత్య ముక్తౌ రాగాద్యభావేనా-
నేకసిద్ధియోగేనాపి మత్యన్యథాభావేన సర్గనిర్మాణాదివైశసం పరిహరిష్యతి,
తదస్మన్మతమేవ ప్రత్యవేక్ష్యతీత్యాశయశేషః ॥ ౧౨ ॥

ఇదానీం సమానతాౘన్తికఫలాని దూషయతి -

అథోత్పత్తావనిత్యత్వమావేశేనాస్వతన్త్రతా ।
నోదాహరణసద్భావో గుణసంక్రాన్తిసాధనే ॥ ౧౩ ॥

యైర్ముక్తావీశ్వరసమతా సర్వజ్ఞత్వాదిగుణసామ్యముత్పద్యతే పుంస ఇతీష్యతే, తన్మతే ఉత్పత్తిమదనిత్యత్వాదనిత్యత్వం ముక్తేరితి । ఆవేశ ఇతి ఈశ్వరగుణావేశాన్ముక్తిః । సామ్యపక్షేఽపి
భూతావిష్టస్యేవ పుంసో ముక్తావస్వాతన్త్ర్యమేవేశ్వరసమతేతి । సంక్రాన్తిసమతాపక్షం
పరాకరోతి- నోదాహరణసద్భావ ఇతి । ఈశ్వరగుణా ముక్తౌ సంక్రమన్త ఇతి
గుణసంక్రాన్తిర్యైషా భవతాం న తావత్ ప్రత్యక్షసిద్ధా, అతీన్ద్రియ-త్వాత్ తేషామ్ ।
అథానుమానాదిత్యుచ్యతే, తదయుక్తమ్ । గుణసంక్రాన్తి-సాధనేఽనుమానే నోదాహరణస్య
దృష్టాన్తస్య సద్భావోఽస్తి యతః । న చాదృష్టాన్తమనుమానం ప్రవర్తతే, వ్యాప్త్యసంభవాత్
॥ ౧౩ ॥

అత్ర సంక్రాన్తివాదీ దృష్టాన్తమాహ -

నను స్వబోధసంక్రాన్తౌ దృష్టం శబ్దోపదేశనమ్ ।

శాస్త్రే విజ్ఞానసంక్రాన్తిర్విహితా సాధకం భవేత్ ॥ ౧౪ ॥

స్వబోధసంక్రాన్తినిమిత్తం గురూణాం శిష్యస్య విషయ ఉపదేశేన దృష్టః ।
శాస్త్రేఽప్యస్మిన్ స్వాయమ్భువాదావాచార్యాభిషేకే జ్ఞానసంక్రాన్తిః శ్రూయతే - అద్య సంక్రామితో యోఽయమధికారో మయా త్వయి । స కర్తవ్యస్త్వయా తావద్ యావత్ సంక్రమితోఽన్యతః ॥
(స్వాం ౨౪ । ౨౧) ఇతి । సా తు గుణసంక్రాన్త్యనభ్యుపగమే కథముపపద్యత ఇతి యుష్మదాగమప్రత్యక్షాభ్యామత్ర దృష్టాన్తః సిద్ధ ఇతి ॥ ౧౪ ॥

సిద్ధాన్తవాద్యాహ -

విజ్ఞానముపదేశాత్తు తాదృగన్యత్ ప్రజాయతే ।
సంక్రాన్తిశబ్దసాదృశ్యే తద్గురోర్యన్న హీయతే ॥ ౧౫ ॥

ఉపదేశాన్నిమిత్తాచ్ఛిష్యబుద్ధౌ విజ్ఞానాన్తరమన్యదేవాత్యన్త-సదృశత్వాత్ సంక్రాన్తమివోత్పద్యతే, న తు తస్యైవ సంక్రాన్తిః । కుత ఇత్యాహ - తదితి । తజ్జ్ఞానం యద్యస్మాద్ గురోర్న హీయతే । సంక్రాన్తిపక్షే హి శిష్య ఏవ జ్ఞానస్య సంక్రాన్తేర్గురావభావః స్యాత్ ॥ ౧౫ ॥
శాస్త్రేఽపి గురునియోగాద్ గురువద్ వ్యాఖ్యానాదౌ స్వాతన్త్ర్యమేవ సంక్రాన్తిపదస్యార్థః । తథైవాచార్యాభిషేకప్రకరణే గురుణా స్వాయమ్భువాదౌ ప్రతిపాదిత ఇతి నాత్ర సంక్రాన్తిః సిద్ధేత్యాహ -

గురోర్నియోగతః శాస్త్రే స్వాతన్త్ర్యం గురువద్ భవేత్ ।
సంక్రాన్తివచనస్యార్థస్తత్రైవ గురుణోదితః ॥ ౧౬ ॥

అథ కదాచిచ్ఛ్రుతిస్మృతిసిద్ధదృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికభ్రాన్త్యా సంక్రాన్తివాదీ ప్రత్యవతిష్ఠేత్, తదపి దృష్టాన్తన్యాయాతిదేశేన నివర్తయితుమాహ -

తద్వత్ సాధుసమాక్రోశాత్ పాపం పుణ్యం ప్రజాయతే ।
క్షీయతే చ స్వకం పుణ్యం విపర్యస్తౌ క్షమావతి ॥ ౧౭ ॥

తథా చ స్మృతిః - నిన్దనాద్ ద్విజసాధూనాం పాపానామథ సేవనాత్ । పాపం సంక్రమతే పుంసాం స్వపుణ్యమపయాతి చ ॥ ఇతి । తథా - క్షమావతి త్వనాక్రోశాత్ పుణ్యవద్భిః సహ స్థితేః । పుణ్యం సంక్రమతే పుంసాం పాపం యాతి తతోఽన్యతః ॥ ఇత్యాదిదృష్టాన్తః పూర్వవత్ ప్రతిక్షిప్తః ॥ ౧౭ ॥

యతోఽత్రాప్యపూర్వయోః పుణ్యపాపయోరుత్పత్తిరేవ సంక్రాన్తిరిత్యుచ్య-తే, న తు తయోరేవ సంక్రమః, పుణ్యార్జనవిధీనాం సహస్థితిమాత్రే-ణైవ ఫలాపహారతో వైయర్థ్యప్రసఙ్గాత్, ప్రాయశ్చిత్తోపదేశానర్థక్యా-చ్చేత్యాహ-

పాపీయసాం చ సంసర్గాత్ పాపమన్యత్ ప్రజాయతే ।
తథా పుణ్యవతాం పుణ్యం నాన్యథా తదుదీరితమ్ ॥ ౧౮ ॥

నను ప్రదీపో వర్త్యన్తరాదౌ దాహ్యే సంక్రమన్ దృశ్యత్ ఇతి సంక్రాన్తివాదీ దృష్టాన్తాశఙ్కాం నివర్తయతి -

దీపాన్తరసముత్పత్తిః ప్రదీపాదిన్ధనాన్తరే ।
సంక్రాన్తిస్తస్య నైవేష్టా బుద్ధవైశేషికాదిభిః ॥ ౧౯ ॥

అత్రాపి ప్రదీపశిఖామాత్రాదతిమహతో వహ్నేర్వనదాహాదావుత్పత్తి-
దర్శనాదపూర్వోత్పత్తిరేవ

బౌద్ధాద్యుపలక్షితసర్వవాదిసిద్ధా, న తు తస్య తావన్మాత్రస్య తదేకదేశస్య వా సంక్రాన్తిరుపపద్యతే । ఏతేన కస్తూరికామోదాదేః పటాదౌ సంక్రాన్తిభ్రమః పరాకార్యః ॥ ౧౯ ॥

సంక్రాన్తివాదీ దృష్టాన్తాన్తరమాహ -

గోత్వాదేర్ననుసంక్రాన్తిర్వ్యక్త్యన్తరవిసర్పిణీ ।
సాదృశ్యం యస్య గోత్వాది తం ప్రత్యేతన్న శోభతే ॥ ౨౦ ॥

తత్క్షణజాతాయాం గోవ్యక్తౌ తత్సామాన్యస్య తత్కాలమేవోప-లబ్ధేస్తత్క్షణాత్ ప్రాగనుపలబ్ధితస్తత్రాసత్త్వాద్ వ్యక్త్యన్తరాత్ సంక్రాన్త్యనభ్యుపగమే తత్సంబన్ధానుపపత్తేస్త్వవశ్యం సంక్రాన్తిరేష్టవ్యేతి సిద్ధాన్తవాదీ ప్రతిక్షిపతి సాదశ్యం యస్యేతి । నాస్మాకం సామాన్యసంక్రాన్తిః సిద్ధా, వ్యక్తివ్యతిరిక్తసామాన్యస్యా-నభ్యుపగమాత్ సాంఖ్యవద్ వ్యక్తిత్వేనైకావయసాదృశ్యస్య సామాన్య-రూపత్వాత్, తత్క్షణజాతగోపిణ్డస్య సంక్రాన్త్యాశఙ్కాసంభవాత్, అత్ర వ్యక్తితః పిణ్డాన్తరస్య సాదృశ్యస్య జాతత్వేన తథాత్వాఽయోగాత్ ॥ ౨౦ ॥

సామాన్యాన్తరాసత్తయైవ సంసృతిరిత్యుక్తమ్, తం ప్రత్యేతదుచ్య-మానం న శోభత ఇతి వ్యక్తివ్యతిరిక్తసామాన్యవాద్యభిప్రాయేణాహ -

స్వాశ్రయవ్యాపకం భేదేఽప్యాశ్రయే వ్యజ్యతే హి తత్ ।
విసర్పణం న యస్యేష్టం తస్య సంక్రమణం కుతః ॥ ౨౧ ॥

సర్వగతసామాన్యపక్షే సంక్రాన్త్యాశఙ్కాసంభవాదత్ర వ్యక్తిగతసామాన్యమేవాశ్రిత్యాహ - భేదేఽపీతి । తత్క్షణే జాతే భిన్నే-ఽప్యాశ్రయే వ్యజ్యతే ।

తద్వ్యక్తివ్యఙ్జ్యత్వాత్ సామాన్యస్య వ్యక్తీనాం చ తద్వ్యఙ్జకైకస్వభావత్వాన్న త్వన్యతస్తస్య సంక్రాన్తిః । హేత్వన్తరమాహ - విసర్పణమితి ।। ౨౧ ।।

అమూర్తస్య చ సంక్రాన్తౌ న లోకో న పరీక్షకః ।

నిష్క్రియత్వేనామూర్తత్వేన చ సామాన్యస్య త్రైరభ్యుపగమాత్ కుతః సంక్రమణయోగ్యతా ? నహ్యేతల్లోకసిద్ధం విద్వత్సిద్ధం వేతి ।।

అధునా ప్రదీపసామాన్యయోః సంక్రాన్తిమభ్యుపగమ్యాహ -

గుణత్వం న చ సామాన్యే న దీపే తద్ వృథోదితమ్ ।। ౨౨ ।।

అయమర్థః - సంక్రాన్తివాదినా తత్సిద్ధ్యర్థం గుణసంక్రాన్తి-దృష్టాన్తాయ ప్రయతనీయమ్ । సామాన్యస్య దీపస్య చ సంక్రాన్తిసిద్ధా-వపి తయోరగుణరూపత్వాత్ తత్రాదృష్టాన్తతేతి తద్వర్ణనమతినిష్ఫలమేవ ।। ౨౨ ।।

దృష్టాన్తాన్తరం ప్రతిక్షిపతి -

కేదారవారిసంక్రాన్తిర్ద్రవ్యత్వాదుపపద్యతే ।
ద్రవ్య ఏవ హి సా శక్తిరుక్తా సిద్ధకృపాణవత్ ।। ౨౩ ।।

కేదారాభిధానస్య తీర్థపానీయస్య తదుపయోక్తృపురుషసహభుజి పురుషాన్తరే ద్రవ్యత్వాత్ సంక్రాన్తిరభ్యుగమ్యత ఏవ । నిదర్శనమాహ - సిద్ధకృపాణవదితి । సిద్ధఖఙ్గో హి సిద్ధాదతిదూరదేశస్థితోఽపి తదభోయోగాత్ తద్ధస్తమేవ సంక్రామతి, అచిన్త్యా ద్రవ్యశక్తయో యత

ఇత్యర్థః ।

అత ఏవ చాత్యద్భుతదృష్టాన్తసిద్ధశక్త్యనుమానతః సంక్రాన్తిసాధనాన్న కేదారవారి క్షేత్రపానీయమత్ర వ్యాఖ్యేయమ్, తత్సం-క్రాన్తేః । ప్రత్యక్షేణ హి సిద్ధేఽర్థే నానుమానం ప్రవర్తతే ఇతి ।। ౨౩ ।।

తదియతా సంక్రాన్తివాదినో దృష్టాన్తాసంభవే ప్రతిపాదితే సమ్ప్రతి సంక్రాన్తివాదీ సిద్ధాన్తసిద్ధమేవ వస్తు దృష్టాన్తీకృత్య ప్రత్యవతిష్ఠతే -

చితోఽచిద్వస్తువృత్తిత్వం గుణత్వే హి సమీహితమ్ ।
నాన్యథా వస్తునః కృత్యే ప్రవృత్తిరుపపద్యతే ।। ౨౪ ।।

చితేశ్చేతనాశక్తేశ్చ గుణత్వేఽప్యచిద్వస్తువృత్తిత్వమభిమతం భవతామ్ । కుతః ? ఇత్యాహ - నాన్యథేతి । అన్యథా తదవిషయత్వే తస్య వస్తునోఽచేతనస్య కరణీయఫలవిషయా ప్రవృత్తిర్న
ఘటతే । ఏతదుక్తం భవతి - కర్తరి కర్మణ్యపి జ్ఞానక్రియయోరవస్థితిరేష్టవ్యా, చిదనన్విత-స్యాచితః ప్రవృత్త్యశక్తేః । సర్వవస్తూనాం చ స్వాత్మమాత్రాయామేవా-వస్థితేః పరస్పరసంసర్గాధిష్ఠానాసంభవేన తత్ర జ్ఞేయత్వేఽపి కార్యత్వాద్యాత్మకో విశేషో న భవేదేవ । దృశ్యతే చ కుమ్భకారాది-శక్త్యాఘ్రాతస్య మృదాదేరచేతనస్యాపి కారణవస్తునః ప్రోక్తో విశేష ఇతి తత్ర చిచ్ఛక్తేరవస్థితిరవశ్యమభ్యుపగన్తవ్యా ।। ౨౪ ।।

తతః కిమిత్యాహ -

ఇష్యతామితి సిద్ధేఽపి పరమేశగుణోదయః ।
ప్రాగసత్త్వాదిదానీం తు మహావిభవదర్శనాత్ ।। ౨౫ ।।

అనయైవ యుక్త్యా సిద్ధేఽపీష్యతాం పరమేశ్వరసంబన్ధినో గుణస్యావస్థితిః । న తు సిద్ధస్య ప్రాగపి స్వతస్తాదృశో గుణో దృశ్యత ఇత్యాహ - ప్రాగసత్త్వాదితి । ప్రాక్ పశ్వవస్థాయాం పరిమితం జ్ఞత్వకర్తృత్వాదిగుణజాతం తస్యాభూత్, ఇదానీం తు సిద్ధావస్థాయాం తదీశ్వరసమయపరిమితం శ్రూయతే । న చ పరిమితమేవ తదపరిమితీ-భూతమితి
యుజ్యతే వక్తుమ్, విరోధాత్, పరిణామితాప్రసక్తేశ్చ । న చ తదానీమసతస్తస్యోద్భవో యుక్తః, అవినాశిత్వేనాస్యోక్తత్వాత్ । తత్పారిశేష్యాదీశ్వరగుణస్యైవ తథాభూతస్య తత్ర తదా సంక్రాన్తిరితి పాశుపతాః ॥ ౨౫ ॥

ఇయత్పరవచనమాశఙ్క్య పరాకరోతి -

వస్త్వన్తరే న వృత్తిస్తు కేవలస్య గుణస్య హి ।
స్వగుణిన్యధిరూఢస్య తస్య స్యాదుపచారతః ॥ ౨౬ ॥

స్వగుణినం పరిత్యజ్య న కేవలస్యాస్య జ్ఞానక్రియాత్మనశ్చిద్-గుణస్య వస్త్వన్తరే గ్రాహ్యతామాపన్నే చిచ్ఛూన్యే స్థితిర్యుజ్యతే వక్తుమ్ । తథాత్వే హి తస్యాపి జ్ఞాతృత్వం కర్తృతా చ
స్యాదితి సర్వ ఏవ చేతనాః స్యుః సర్వ సర్వేశ్వరాశ్చ, ఈశ్వరేణ సర్వస్య సంవేదనాత్ । కిన్తు స్వగుణిస్థస్యైవ తస్య తత్రాశ్రయాన్తరే వికారవత్యవస్తితిం వినాపి వికారహేతుత్వాదవస్థానముపచారాద్ దృశ్యతే, న ముఖ్యతః । శక్తత్వ-మేవ కారణత్వమ్ । శక్తతా చాన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం కర్తుః కర్మణి సిద్ధేతి తత్ర తచ్ఛక్త్యవస్తితికల్పనం నిష్ఫలమేవ । నాపి కర్తృక్రియా కర్మస్థా యుజ్యత్, ప్రోక్తన్యాయవిరోధాత్ । అపి తు తద్బలాత్ తత్రాపి
స్పన్దోద్భుతేస్తథాత్వముపచర్యత ఇతి ॥ ౩౬ ॥

దృష్టాన్తమాహ -

యథోష్ణతాగుణో వహ్నేరమ్బుస్యుచ్చైర్విజృమ్భతే ।
వహ్నిసంస్థస్తథేశానగుణస్తస్యైవ జృమ్భతే ॥ ౨౭ ॥

ఔష్ణ్యం వహ్నేర్విశేషగుణః । న జలస్య యుక్తః, భూతానాం సాఙ్కర్యప్రసఙ్గాత్ । పృథివ్యాదీని హి పరస్పరం ధృతిసంగ్రహపాకాది-హేతుభిర్విభిద్యన్త ఇతి నోదకస్యోష్ణతా గుణోఽగ్నిసంయోగాత్పరిగృహీతః, అపి తు వహ్నిసంస్థ ఇతి । తత్రోదకేఽనుద్భూతరూపో వహ్నిరుపలభ్యమానః స్వగుణస్పర్శస్థిత్యా స్వకార్యం దాహాదికం కరోతి యథా, దార్ష్టాన్తికమాహ - తథేతి । తద్వత్ పరమేశ్వరసంబన్ధ్యపి గుణః స్వాశ్రయస్థ ఏవాఽశ్రయాన్తరే నానావికారకారిత్వేన ప్రభవిష్యతీతి న తత్రావస్థితికల్పనాయాం హేతురస్తి ॥ ౨౭ ॥

ఏవం చావేశపక్షో వా త్వధిష్ఠాతృత్వమేవ వా ।
పక్షో హి గుణసంక్రాన్తేరజాతో హి మృతస్తథా ॥ ౨౮ ॥

పరమావేశపక్షోఽధిష్ఠాతృపక్షో వా యః కర్తృత్వేఽపి ప్రయోజ్య-త్వమ్ (శ్లో౦ 3) ఇత్యత్రోద్దిష్టః, తయోర్న తథా, యథా సంక్రాన్తిపక్ష ఇత్యాహ - పక్షో హీతి । ఉత్పన్న ఏవ మృతః ॥ ౨౮ ॥

కుతః ? ఇత్యాహ -

శమ్భురేవ హి తత్రాపి సర్వం వేత్తి కరోతి చ ।
స్వగుణేన న సిద్ధస్తు పరత్వేనాస్య దర్శనాత్ ॥ ౨౯ ॥

న కేవలమావేశపక్ష ఏవ యావత్, తత్రాపి సంక్రాన్తిపక్షేఽపి స్వగుణేన సిద్ధగతోఽపీశ్వరః సర్వం వేత్తి సర్వం చ విధత్తే, న తు సిద్ధః । నహి పారక్యేన పరకర్మణాఽన్యో జానన్ కుర్వన్ వా దృష్టః ॥ ౨౯ ॥

తత్సంపర్కాచ్చ సిద్ధోఽపి సర్వకృత్ సర్వవిద్ యది ।
అచిద్వతామపి ప్రాప్తం తర్హి సర్వార్థదర్శనమ్ ॥ ౩౦ ॥

తత్సంపర్కాదితి పరాశఙ్కా । శమ్భుగుణసమ్పర్కాత్ సిద్ధోఽపి తథాభూతశ్చేత్ ? పరా కరోతి - అచిద్వతామపి । అచిద్వతామపి మాయాదీనామపి, ఈశ్వరజ్ఞేయత్వేన తత్సంపర్కస్యావిశేషాద్
భవేత్ తదితి తేషాం సర్వజ్ఞత్వప్రసఙ్గః ॥ ౩౦ ॥

ప్రాగసత్త్వమసిద్ధం చ దృష్టం జ్ఞానక్రియాబలమ్ ।
ఉత్కృష్యమాణముత్కర్షాద్ వ్యఞ్జకస్థానతః స్ఫుటమ్ ॥ ౩౧ ॥

ప్రాగసత్త్వమితిపరోపన్యస్తయుక్తినిరాసః । యదుక్తం ప్రాగ్భవా-వస్థాయామాత్మనః సర్వజ్ఞత్వాదిసామర్థ్యస్యాసత్త్వమితి, తదసత్త్వమ-సిద్ధమ్, యత స్తేషాం ప్రాగపి జ్ఞానక్రియాబలం స్వవ్యఞ్జకకార్య-కరణాదిస్థానతో దృష్టమితి యథైవాత్మనో యత్ర స్వవ్యఞ్జకం శరీరం తత్ర

తత్రాత్మప్రతిపత్తితో వ్యాపకత్వం ప్రతీయతే, తథైవ తద్గుణానాం సత్త్వం వ్యాపకత్వం చ సిద్ధమితి భావః । యథైవ ప్రాక్ సిద్ధం తథైవ వ్యఞ్జకస్యాలోకాదేర్విషయాభివ్యక్తిం

నిర్వర్తయతః, సిద్ధా-ఞ్జనాదేర్బుద్ధీన్ద్రియశక్తిముత్తేజయతః, శిల్పవేదనాదేః కర్మేన్ద్రియ-కౌశలం
కుర్వతః, యోగాభ్యాసాదేశ్చిత్తం జయతో యథాయథముత్-కర్షేణ జ్ఞత్వకర్తృత్వాత్మకం
స్వబలముత్కృష్యమాణం దృష్టమ్ ।। ३०।।

కిమితీత్యాహ -

మోక్షే హి వ్యఞ్జకం దృష్టం సర్వార్థం శామ్భవం బలమ్ ।
తత్సమత్వమతస్తస్య భవత్ కేన నివార్యతే ।। ३२।।

ముక్తావీశ్వరలక్షణస్య వ్యఞ్జకస్యోత్కృష్టతరస్య యోగాద్ వ్యఙ్గ్యస్యాపి
తథాభావసిద్ధౌ తస్యేశ్వరసమగుణాభివ్యక్తేరీశ్వర-సమత్వం భవత్ కేన నివారయితుం
పార్యతే । అభివ్యక్త్యనభివ్యక్తీ చాఽఽవరణభావాభావకృతే తస్య, న తు
స్వరూపాన్యథాత్వకృతే, పరిణామిత్వాపాదకేన పరాహతత్వాత్ ।। ३२।।

ఏవం స్వపక్షే దూషణముద్ధృత్య పరస్య దోషాన్తరమాహ -

ఆశ్రయాన్తరసంక్రాన్తిః పూర్వాశ్రయవివర్జనమ్ ।
వినా నైవ ప్రసిద్ధా స్యాత్ త్యాగే పూర్వస్తు నిర్గుణః ।। ३३।।

సంక్రాన్తిర్హి పూర్వాశ్రయత్యాగేనాశ్రయాన్తరే సూర్యాదీనాం దృష్టా । తద్వదత్రాపి
పూర్వాశ్రయత్యాగాభ్యుపగమే స పూర్వః పరః శివః సర్వగుణరహితో భవేత్ సిద్ధ ఏవ
తద్గుణసంక్రాన్తేరితి ।।

నను స్వాశ్రయే భవతస్తత్ర వాశ్రయాన్తరే సంక్రాన్తిః ప్రదీపప్రకాశస్యేవ తస్య

భవిష్యతీత్యాహ -

గచ్ఛతస్తం పరిత్యజ్య గీతం ప్రసరణం హి తత్ ।
తతశ్చాపరిణామిత్వాద్ దోషానీకం సమాపతేత్ ।। ౩౪ ।।

ప్రదీపప్రకాశస్య హి ప్రదీపోత్పత్తౌ కృతాయాం స్వవిరుద్ధతమో-నివర్తనేన తత్ర తత్ర దేశే ప్రసరణం మతమ్, అమ్బుఃప్రవాహస్యేవ పరిణతిధర్మత్వాద్యుజ్యతే । పరమేశ్వరగుణస్య చ యద్రూపం పరిణామి తదచేతనం మృదాది దృష్టమిత్యచైతన్యాదివక్ష్యమాణదోషవ్రాత-ప్రసఙ్గః ।। ౩౪ ।।

యథా కథఞ్చిత్ సంక్రాన్తౌ వ్యవస్థా ద్రవ్యవర్తినీ ।
సర్వమానప్రసిద్ధా సా విరుద్ధా గుణకారితా ।। ౩౫ ।।

అథ్వా పరాహతయుక్తికోఽపి సంక్రాన్తివాదీ సంక్రాన్త్యాక్రాన్తాప-స్మారేణ ముచ్యత ఇతి సంక్రాన్త్యాగ్రహాదిచ్ఛేదాత్, ఏవమపి గుణకారితా గుణైశ్వర్యాదిప్రవర్తితా సంక్రాన్తిః సా విరుద్ధా । ద్రవ్యసంక్రాన్తి-రత్ర యుజ్యతే । ద్రవ్యాణాం హి సంక్రాన్తిః ప్రసిద్ధా న గుణానాం యతః । తతశ్చ ద్రవ్యత్వమీశ్వరగుణానాం ప్రసజ్యత ఇతి యావత్ ।। ౩౫ ।।

జాతిత్వే నైష దోషశ్చేన్న జ్ఞానాదిగుణా హి సా ।
ద్రవ్యత్వే గౌరవం క్లృప్తే జ్ఞానాద్యాశ్రయతో భవేత్ ।। ౩౬ ।।

అస్తు తర్హి సర్వజ్ఞత్వాదీనాం ధర్మాణాం సిద్ధేశ్వరానేకగుణ-వ్యక్తిగతత్వేన గుణజాతిత్వమ్ । తస్మిన్ సతి తస్యాః ప్రాప్తసిద్ధభావే పుమన్తరేఽపి నవమాలతీశౌక్ల్యవత్ సంక్రాన్తిర్భవిష్యతీత్యేవం సంక్రాన్తిసిద్ధౌ న దోషః కశ్చిదితి పర్మాశజ్య నివర్తయతి -న జ్ఞానాదిగుణా హి సా । న తేషాం సంక్రాన్తిః సిద్ధేతి న కిఞ్చిదేతత్ ।

మాలత్యాదిగుణానామపి తదోత్పత్తిరేవ యతః I అథాయం వాదీ సర్వజ్~త్వా-
దిగుణాశ్రయస్యేశ్వరద్రవ్యైకదేశస్య సంక్రాన్తిమిచ్ఛేత్, తథాప్య-యుక్తమిత్యాహ - ద్రవ్యత్వ ఇతి I
ఏవం ద్రవ్యత్వేఽభ్యుపగమ్యమానే జ్ఞానాద్యాశ్రయత్వేన యా కల్పనా తస్యా గౌరవం
గరీయష్ట్వం ప్రమాణమభ్యుపగతం భవేత్ I తథాహి - అనేకధాఽనేకద్రవ్యసమూ-
హరూపత్వమీశ్వరస్య తస్య చ ద్రవ్యస్య తత్తత్సిద్ధప్రాప్తౌ తతః సంక్రాన్తిస్తస్య చ
జ్ఞానాద్యాశ్రయత్వకల్పనమప్రమాణకమనన్తం కల్పితం స్యాత్ II ౩౬ II

సంక్రాన్తివాదీ సిద్ధాన్తవాదిమోక్షే దోషమాహ -

నన్వేవం పౌరుషో మోక్షస్త్వభివ్యక్తౌ న శామ్భవః I
నన్వేవం శామ్భవో మోక్షః సంక్రాన్తౌ నహి పౌరుషః II ౩౭ II

నన్వేవం యది గుణాస్త ఏవ ముక్తౌ పుంసో వ్యజ్యన్తే, తదా ఆత్మా జ్ఞాతవ్యః ఇత్యాదివత్
పురుషకర్తృక ఏవ మోక్షో భవతామపి ప్రసక్తః, న త్వీశ్వరకర్తృకః, తచ్చక్త్యసంస్పర్శేన
తస్య తత్ర కర్తృత్వాయోగాత్ I సంస్పర్శే హి సంక్రాన్తిరేవ స్యాత్ I సిద్ధాన్తవాదీ తం ప్రత్యాహ
నన్వేవం శామ్భవ ఇతి II ౩౭ II

త్వత్పక్షేఽపి న కశ్చిన్ముక్తః, పరమేశ్వరగుణస్య ప్రాక్సమ్బన్ధస్యైవ తర
సంక్రాన్తేరపురుషసంబన్ధితయా మోక్షస్య I మత్పక్షే తు ద్వయమపి యుజ్యత ఇత్యాహ -

పౌరుషః పురుషాధారః శామ్భవః శమ్భునిర్మితః I
ద్వయం సంపూజితం వ్యక్తౌ సంక్రాన్తావేవ కావితి II ౩౮ II

పురుషే కర్మణి సమవేతః, పరమేశ్వరకర్తృకశ్చేతి కర్తృకర్మలక్షణకారకద్వయయోగతో

భేదేన వ్యపదిశ్యతే మోక్షః । ఓదనస్య పాకో దేవదత్తస్య పాకో వేతివత్ । న చ సంక్రాన్తిం వినా కర్తృత్వం నోపపద్యత ఇతి యుక్తమ్ ।। ౩౮ ।।

సిద్ధాన్తవాద్యేవ స్వపక్షే స్వసాధ్యతామాహ -

వ్యక్తిరేవేష్యతాం సా హి ప్రసిద్ధా వ్యఞ్జకైః సహ ।
తస్యామపూర్వం దృష్టం వా న కిఞ్చిత్ పరికల్ప్యతే ।। ౩౯ ।।

వ్యక్తిర్హ్యాత్మగుణానాం వ్యఞ్జకైః సహ సుసిద్ధేత్యుక్తమ్ । సైవ మోక్షేఽపీష్యతామ్ । మమైవ దృష్టాన్తానుసారిణీ కల్పనా భవతి । న చ త్వత్పక్ష ఇవ దృష్టాన్తపర్యేషణాదికమత్ర ప్రసజ్యత ఇతి ।। ౩౯ ।।

సంక్రాన్తివాద్యాహ -

నేష్యతే యేన పూర్వాత్ర దృష్టోఽశుద్ధో హి పుంగుణః ।
పుమానపి తథాభూతః ప్రకృష్టః స కిమీప్సితః ।। ౪౦ ।।

సతో హ్యభివ్యక్తిస్తద్రూపప్రత్యభిజ్ఞయా ఘటాదేరివ దీపాదినా । ఇహ తు సిద్ధావస్థాతః పూర్వమశుద్ధః కిఞ్చిద్విషయః పుంసాం గుణః సిద్ధః । ముక్తౌ తద్విలక్షణో హ్యత్యన్తశుద్ధః పరమేశ్వర-సమః శ్రూయత ఇతి తయోర్భేదాత్ పూర్వం ప్రత్యభిజ్ఞానాసంభవతో ముక్తావభివ్యక్తిర్నేష్యతేఽస్మాభిః । సిద్ధాన్తవాద్యాహ- పుమానపీతి । భవద్దృష్ట్యాపి పుమానశుద్ధః, యేనేదానీం హి పరమేశ్వరగుణసంక్రాన్తిపాత్రీభూతః ।। ౪౦ ।।

అత్ర పరాభిప్రాయః -

స చేచ్ఛోధనసంసిద్ధో గుణా నైవం కిమీప్సితాః ।
అణుస్తాదృగ్గుణోఽద్యాపి కథం శుద్ధః స సర్వథా ॥ ౪౧ ॥

అథాశుద్ధోఽప్యసౌ తదానీమీశ్వరవ్యాపారేణ దీక్షాదినా శోధకేన శుద్ధో భవద్భిరిష్యతే, యద్యేవం తద్గుణాః కథమేవం శుద్ధాః సర్వవిషయా నేత్యాహ - గుణా ఇతి । న చ తద్గుణాః ప్రాగ్ న సన్తీత్యుక్తమ్ । సతాం తేషామజ్ఞానలక్షణావృతస్య తమస ఇవ నివృత్త్యా అభివ్యక్తౌ సకలాకలనివృత్తికృతే శుద్ధ్యశుద్ధీ పరగతత్వాన్నా భేద-బాధికే ఇతి నాభివ్యక్తిమోక్షప్రతిక్షేపో యుక్తః । న చ సంక్రాన్తిపక్షే కదాచిదపి పుంసః శుద్ధిరస్తీత్యాహ - అణురితి । యాదృగ్గుణ ఏవ పూర్వం పశ్వవస్థాయామణురాత్మాఽభూత్ తాదృగశుద్ధస్వగుణ ఏవాద్యాపి । మోక్షే తద్గుణానామతిశయో భవద్భిరభ్యుపగమ్యత ఇతి కథం శుద్ధః సర్వథా ? నైవేత్యర్థః ॥ ౪౧ ॥

తస్య తదాత్మగుణానాం శుద్ధ్యనభ్యుపగమేఽపీశ్వరగుణ-సంక్రాన్త్యధికరణస్య ద్రవ్యమాత్రస్యైవ శుద్ధిరస్మాభిరిష్యత ఏవేత్యత్ర సోపహాసమాహ -

ద్రవ్యప్రియా భవన్తో వై జ్ఞాతా నైవ గుణప్రియాః ।
క్షణం వా వైదుషీ యేన క్లృప్తః శామ్భవః పుమాన్ ॥ ౪౨ ॥

అయమత్ర భావః- పరమేశ్వరగుణసంక్రాన్తావప్యాత్మదృష్టస్య ద్రవ్యస్య తదా కిమశుద్ధాస్తే గుణాః సన్తి వా న వా ? న తావన్న సన్తి, జ్ఞానక్రియానాశపక్షస్య నిషేత్స్యమానత్వాత్ । సన్తి చేత్, కిం పూర్వవద-సర్వవిషయాః సర్వవిషయా వా ? యద్యసర్వవిషయాస్తదాఽపి పశురేవా-సావశుద్ధ ఇత్యుక్తమ్ । అథేశ్వరగుణసంక్రాన్తౌ సర్వవిషయాః, యద్యేవమస్మద్దర్శనగుణశుద్ధిరేవేతి కథమాత్మద్రవ్యమాత్రశుద్ధి-ప్రియతా

గుణశుద్ధ్యప్రియతా చ భవతాముపపద్యతే । గుణపక్షపాతశ్చ మహతాం యుక్త ఇత్యుపహాసః । దోషాన్తరం సంక్రాన్తివాదినామాహ - క్షణం వేతి । విస్మృతం చైతద్భవతామీశ్వరద్వైతానాశ్రయణమ్, యేన శమ్భుసంబన్ధీ తత్పరిణతిః పుమాన్న కల్పితః । ముక్తౌ తావత్ తద్గుణత్వేన తదద్వైతమభ్యుపగతప్రాయమితి భావః ।। ౪౨ ।।

తదియతా సంక్రాన్తిపక్షప్రతిక్షేపం విధాయాఽధునా సర్వనాశపక్షం తిరస్కరోతి -

బాలత్వే యౌవనే దృష్టాన్ వృద్ధోఽర్థాన్ సంస్మరేద్ దృఢమ్ ।
జన్మప్రమాణయోరన్తః స్థైర్యం పుంసస్తతో భవేత్ ।। ౪౩ ।।

యతో బాల్యాద్యవస్థానుభూత్యా తాన్ సంస్మర్తుం శక్తో దృష్టస్తదా స్మృతిదర్శనాదాత్మనః స్థైర్యమభ్యుపగమ్యతే । యది హి ప్రతిక్షణమన్యోన్యశ్చ ద్రష్టాఽనుభవేత్, తదాన్యేనానుభూతేఽర్థే స్మృతి

రన్యస్య న భవేత్, చైత్రమైత్రయోరివ । దృశ్యతే చాత్ర కాలాన్తరాను-భూతార్థస్మరణం కాలాన్తరే, ఇత్యతః స్థైర్యమ్ । నన్వనుభవస్మ-రణయోస్తావత్ స్థిరాత్మానుభవవాదినాపి త్వయా భేదోఽభ్యుపగతః । నహి త్వాపి స్మరణమేవానుభవః, సర్వచిత్తవృత్తీనామభేదప్రసఙ్గాత్ భేదేఽపి తయోరతీతానుభవవృత్తికృతచిత్తసంస్కారేణేదానీం వృద్ధస్య స్మృతిస్తదనుభవవిషయా తదనుభూతార్థవిషయా వా భవతాఽపీష్టై-వ, ఆత్మని వికారిత్వప్రసఙ్గతః సంస్కిఆరానభ్యుపగమాత్ । చైత్రమై-త్రచిత్తప్రవాహయోస్తు పరస్పరం సంస్కారజననకారణత్వాభావాదేక-చిత్తప్రవాహపతితస్యైవానుభవస్య సంస్కారసాధనేన స్మృతేరుత్పత్తిస్త్వయాఽభ్యుపగతేతి కథమత్రాభేదః ప్రతిపద్యతే ।

అథ చిత్తవృత్తివ్యతిరిక్తస్యాత్మనోఽత్రాభేదః సాధ్యతే, తదయుక్తమ్, చిత్తవృత్తివ్యతిరేకేణ

తస్యానుపలమ్భాత్ । ఏకమేవేదం సంవేదనం హర్షవిషాదాద్యనేకరూపం దృశ్యతే యతః అథాసంవేదనస్యాత్మనో-ఽనుమేయస్యాత్ర భేదః ప్రతిపాద్యతే, తదపి తేనాదృశ్యేన సహ కస్యచిదపి వ్యాప్త్యసిద్ధేరయుక్తతరమ్ । న చ కార్యాన్యథానుపపత్త్యాఽనుమీయతే, తత్కార్యస్య స్మృత్యాదేః ప్రోక్తవదుపపత్తేః । కశ్చ తస్యానుమాతేత్యపి వక్తవ్యమ్ ? న చిత్తమ్, అచేతనత్వేన తస్యాభ్యుపగమాత్ । అథాచేతనస్యాపి తస్య తత్సంపర్కాచ్చైతన్యమిత్యుచ్యతే, తదయుక్తమ్,
చేతనసంపర్కాద్ధ్య-చేతనస్య చేతనా భవతీతి న చిద్రూపతా । చిదరూపత్వే తు స ఏవాత్మా ప్రకాశక్త్వాదితి కిమనేన । న చ తస్యాప్యనుమితస్యాత్మతా యుక్తా, ప్రకాశవత్ ప్రకాశ్యయోరాత్మపరరూపత్వాత్ । యో హి స్వయమాభాసతే స ఏవ్హాత్మా, యస్తు తేన ప్రకాశ్యతే స ఏవ తస్య ప్రకాశ్యోఽపర ఇత్యసఙ్-కరః । ఆత్మపరయోరివ రూపం న సంకీర్యతే, సర్వస్య పరస్యాపరస్య చాత్మత్వాత్ । న చ ప్రకాశసిద్ధౌ ప్రకాశ్యసిద్ధిరస్తి, యేనాత్మనః పరోక్షత్వేఽపి న చిత్తప్రకాశోఽభ్యుపగమ్యత ఇతి । ఏవమాయాతమాన్ధ్య-మశేషస్య జగతః । అథాత్మనోఽసిద్ధావపి చిత్తప్రకాశోఽభ్యుప-గమ్యతే, తర్హి ప్రకాశాత్మికా చిత్తవృత్తిరుదయవ్యయవత్యేవాత్మత్వేనేష్య-తామ్, కిం తద్వ్యతిరిక్తస్యాత్మనోఽత్యన్తాసిద్ధస్యాత్ర
నిత్యత్వసాధనేనేతి ।

సత్యమనుభవో న స్మరణమ్, సత్యం చైకప్రవాహపతితాదను-భవాదివృత్తిసామర్థ్యాహితాచ్చిత్తసంస్కారాత్ స్మృతిసంభవః, న ప్రవాహాన్తరస్థాత్ । ఇదం చ సత్యమేవ యచ్చిత్తవ్యతిరేకేణాత్మనః స్వసాక్షికస్యాభావాభిధానమ్ । నహ్యనుభవమపహ్నుత్యానుభవ-వ్యవస్థాపకానాం వ్యవస్థా యుక్తిమతీ । స ఏవ వ్యవస్థాపకో యదపహ్నవే చ న కిఞ్చిన్నాపహ్నుతం నామ తత్ । స ఏవానపహ్నవనీయస్వ-భావో నిరూప్యతామ్ । కిం ప్రతిక్షణం పూర్వః పూర్వః పూర్వోత్తరక్ష-ణాభ్యాం భిన్నః క్షణమాత్రరూపావభాసో గ్రాహకః ప్రకాశతే, అథ సర్వదైవ । భిన్న ఇతి తత్రాయం స్థిరరూపః ప్రకాశః సర్వదైవ గ్రాహ్యోపాధిభేదేఽప్యనాస్వాదితాత్మభేదః కాలత్రయేఽపి తిరస్కృతస్వ-ప్రాగభావప్రధ్వంసాభావో నానావిధప్రమాణాదనేకచిత్తవృత్త్య-

దయవ్యయసంవేదనేఽప్యేకమపి తద్గ్రాహకస్థైర్యవేదనో వృత్త్యన్తరేష్వ-ప్యవిలుప్తజ్యోతిః సుషుప్త్యాదావప్యఖణ్డితస్వసంవిత్ సతతమేవ స్వప్రకాశత్వేన గమ్యత్వాదాత్మపదప్రతిపాద్యః

ప్రతిపురుషం స్వసం-వేనసిద్ధ ఇతి । కిమత్రాన్యేన సాధనేన । తామేవాత్మసంవిదమభిన్నా-మనపాయినీం చాశ్రిత్య సర్వైః కాలాన్తరఫలాని కర్మాణ్యారభ్యన్తే । క్షణికత్వే తు తస్యాః సర్వవ్యవహారప్రత్యస్తమయం సర్వ-జ్ఞానానాం క్షణమాత్రవేదనోత్తరధ్వంసతః క్షణాన్తరే సంభవాభావాత్ కః ప్రవర్తేత్, కుత్ర కిమర్థం వా ? యతో నహి క్షణాత్మవాదినో నాహం న మమేతి పశ్యతః ప్రవృత్తిర్ఘటత ఇతి నిరీహం స్వరూపనిష్ఠం ప్రకాశ-మాత్రం హేయోపాదేయబుద్ధివికలం మిథ్యాజ్ఞానవిచారబోధాద్యనేక-జ్ఞానశూన్యం జగద్ భవేత్ । స్థిరగ్రాహక్ప్రకాశపూర్వత్వాదేవ-

మాదేః సర్వస్యేత్యనపహ్నవనీయోఽయం ప్రకాశో వ్యవహారహేతు-భూతః కాలాన్తరభావిఫలప్రవృత్తికారణం సవదైవ స్యాత్ ।

సత్యం గ్రాహకోఽప్యయం ఏకరూపః స్థిరగ్రాహకప్రకాశః సర్వ-వ్యవహారసంపాదనక్షమోఽనపహ్నవనీయ ఏవ । స పునర్న స్వసంవే-ద్యః, అపి తు గ్రాహకక్షణప్రవాహ ఏవానుభూయమానే తత్సాదృశ్యదర్శ-నభ్రాన్తైర్వికల్పేనారోప్య ప్రకాశ్యయః । తతః ప్రవాహస్యైవైక్యమితి న పునర్భ్రమ ఏవ, విషయ వైలక్షణ్యేన కర్మతయా తద్రైక్యస్య సంవేదనాత్ । యది హ్యేతదారోపితం స్యాత్, తదారోపికాభిమతస్య స్వతః క్షణమాత్ర-ధ్వంసిత్వేనాప్రతిభాసనాత్, తత్ప్రతిభాసిత్వే హ్యాత్మత్వోపపత్తేః, ఆరోపస్య పూర్వాపరపరామర్శ-రూపత్వేన స్థిరబోధనివర్త్యత్వాత్ । న చ క్షణాత్మనోఽపి యుగపత్పూర్వాపరయుక్తదీర్ఘవిషయత్వతః సమారోప-కత్వమ్, అయోజనాత్మకత్వేనావికల్పకత్వాదలాతచక్రాదిప్రతిభాసవత్ । అత ఏవ యుగపత్ సర్వార్థవిషయత్వేఽపి

యోగిజ్ఞానమవికల్పకకల్పమిత్యుక్తమ్ । యోజితవిషయం తదితి చేత్ సర్వేషాం క్షణికత్వేన యోజనానుపపత్తేర్న కిఞ్చిదేతత్ । అత ఏవానేకేషామపి క్రమభావినాం వికల్పక్షణానాం నారోపకత్వమిత్యారోపాసంభవాత్ తదఙ్గతావికల్పనాత్ । న చ గ్రాహ-కాత్మన్యేవ వక్తుం శక్యతే, యేన స్వాత్మన్యవికల్పకో వికల్పః । అత ఏవాస్యాహం ప్రత్యయవిషయతాఽపి న సమ్భవతి,

అపి త్వహంప్రత్యయ-ప్రకాశరూపతైవ, తదాపి తేన రూపేణ స్థిరతయైవాహమవభాసనాత్ । న హి

కాలత్రయేఽపి గ్రాహకాత్మనో ధ్వంసః సంవేద్యత ఇత్యుక్తమ్ । యస్య హి ప్రాగభావః సోత్పన్నః, యస్య హి పుంస ఉత్పత్తిః స నష్టః ।

అహంప్రత్యయస్య పునః పూర్వోత్తరయోః కోట్యోర్నస్త్యభావః । సంవిత్ ప్రతిక్షణముత్పన్నా నిరూఢా భవేదితి న శక్యతే వక్తుమ్, న వా స్వసంవేద్యః సంవిద్ధర్మో భవతీతి వక్ష్యామః । తత్స్థూలసూక్ష్మ్యే-రివ స్థిరక్షణికయోః పరస్పరవిరుద్ధరూపత్వాద్ విద్యుదాదౌ క్షణి-కత్వం ప్రమాణసిద్ధం సదక్షణికత్వం వ్యావర్తయతి । యథైవమత్ర స్వాత్మారోపాసంభవేన స్థైర్యమవభాసమానమసంశయం క్షణికత్వం వ్యవచ్ఛినత్తీతి యుక్తమ్ । న చ స్వసంవేదనస్య బాధః సంభవతి, యేన భ్రాన్తతా భవేదితి వక్ష్యామః । న చ ప్రమాణసిద్ధ-స్య బాధకం వినాఽన్యథాభ్యుపగమో మతిమావర్జయతి విపశ్చితామ్ స్థిరస్యార్థక్రియానుపపత్తిరేవ బాధికేతి చేన్న, తదనుపపత్తేస్తత్ర నిషేత్స్యమానత్వానాబాధకత్వాత్

। తదత్ర ప్రకాశే స్వచిత్తవ్యయోదయ-సాక్షిణి స్థిరరూపే హ్యాత్మని గ్రాహకే స్వసంవేదనాత్ స్వకర్తృత్వం ప్రోక్తవదాత్మసంవిత్తిప్రోద్ధారఫలం పరాభిహితతదభావసాధన-హేతువ్రాతతిరశ్చీనతయా హేతుకృతమ్, న తు స్మృతిః । సా హ్యతీతాదను-భవాద్ భిన్నైవ । స్మర్తా తు

న భిద్యతే, తస్యైవ పూర్వానుభవితృత్వేన తదా స్వసంవేదనాదితి తదభేదాత్ తత్రాహేదోపచారః,

న వస్తుతోఽభేద ఇత్యలమతిసూక్ష్మానుభవవిచారేణ ముగ్ధమతితపస్విజనమనఃఖేదజనకేన ।। ౪3 ।।

ఏవం జన్మమరణయోర్మధ్యే పుంసః స్థైర్యం ప్రతిపాద్యాధునా యైర్భూతేభ్య ఏవ జ్ఞానస్యోత్పత్తిరిత్యుక్తం తాన్ ప్రతి జన్మనః పూర్వం సాధయితుమాహ -

జన్మాన్తరానుభూతేఽర్థే స్మృతిరన్యస్య సంభవేత్ ।
అశనాయ భవేత్ సా చ స్తన్యం ప్రత్యుపసర్పణాత్ ॥ ౪౪ ॥

యది హి శరీరేణ సహ చైతన్యముత్పద్యతే, తదా తదహర్జాతస్య బాలకస్య బుభుక్షితస్యాశనాయ భోజనార్థం స్తన్యం ప్రతి క్షీరప్రాప్తయే ప్రవృత్తిర్నిగరణాత్మకో వ్యాపారో న స్యాత్ ।

ఏతచ్చోపలక్షణమన్యేషాం స్థానకరణాభిఘాతాదీనామ్ । యదాహుః - ఆద్యః కరణవిన్యాసః ప్రాణస్యోర్ధ్వం సమీరణమ్ । స్థానానామభిఘాతశ్చ న వినా (న వినా శబ్దభావనామితి తత్రత్యః పాఠః) పూర్వవేదనామ్ ॥ (వాం పం ౧ । ౧౧౪) ఇతి । దృశ్యతే చ ప్రవృత్తిః । సా జన్మాన్తరపూర్వికాం స్మృతిం తదా గమయతి । నను యథా జృమ్భాద్యుద్-భవో బాలస్య జాతిధర్మతయా వస్తుశక్తిత ఏవ భవతి, ఏవమేతదపి భవిష్యతీత్యసమఞ్జసమేతత్ । అవగమపూర్వకత్వాదస్య సర్వస్య హ్యవగమం వినా నోద్భవః । కేశనఖాదేరివ తస్య జృమ్భాదేర్జాతి-ధర్మతా యుక్తా । క్షీరనిగరణస్య త్విచ్ఛాజన్యప్రయత్నవిశేషసాధ్య-త్వేన దృష్టత్వాన్న జాతిధర్మతా । క్షీరం హి తత్క్షణజాతేనాపి బాలేనార్థితయా స్తనాత్పూర్వం ప్రయత్నవిశేషేణాకర్షణాత్ । ఆకృష్యతే చ తేన ముఖమాపూర్య న తద్వమతి, అపి తు తృప్తిలక్షణఫలావధి నిగరన్నపి తథా తథా నిగరన్ దృశ్యతే । న చ యథా యథా ప్రాణాఖ్య-వాయురోధస్తస్య జాయత్ ఇత్యేవమాదిహితాహితప్రాప్తిత్యాగనిమిత్తస్య ప్రయత్నవిశేషకార్యస్య
దర్శనాద్ బాలానాం హితాహితబుద్ధిం జ్ఞాత్వాఽనుమితపూర్వానుభూతహితాహితస్మృతిసిద్ధిః ॥ ౪౪ ॥

అత్రైవాభుచ్చయమాహ -

జాతిస్మరాశ్చ దృశ్యన్తే కుర్వన్తః ప్రత్యయం జనాః ।
న చాన్యేనానుభూతేఽర్థే స్మృతిరన్యస్య సంభవేత్ ॥ ౪౫ ॥

భూతపూర్వజన్మస్మర్తారో జాతిస్మరాః ప్రత్యక్షా ఏవ । యది నామ స్మృతిర్జన్మాన్తరవిషయా దృష్టా వా అనుమితా వా, తతః కిమిత్యాహ్ - న చాన్యేనేతి । అనుభవస్మరణయోరైకాధికాణ్యం పూర్వమేవ ప్రతిపాదితమితి జన్మనః ప్రాగపి సత్తాసిద్ధిరనుభవితుః ॥ ౪౫ ॥

తతోఽనేనాపి సిద్ధేన కిమిత్యాహ -

ఏవం చానాదికా పుంసామున్నేయా జన్మపద్ధతిః ।
అనాదేర్వస్తునో మానం వినాశిత్వే న సంభవేత్ ॥ ౪౬ ॥

ప్రతిజన్మ పూర్వవ్యతీతజన్మసంస్కారపూర్వకవ్యవహారదర్శా-నాజ్జన్మప్రతిబన్ధః పుంసః సిద్ధ ఇత్యనాదిత్వం తేషాం సిద్ధ్యతి । న తు భూతేభ్య ఏవోత్పాదిత ఇతి । తతశ్చానాదిత్వాత్ సిద్ధాత్ సర్వనాశపక్ష-నిషేధ ఇత్యాహ - అనాదేరిత్యాది । వినాశిత్వే వినాశిత్వనిమిత్తమానాదేర్-వస్తునః ప్రమాణం న సంభవేత్ । ప్రమాణాభావేనార వినాశా-సంభవో లక్ష్యతే । తేనానాదేర్వస్తునో వినాశిత్వం న సంభావ్యత ఇత్యర్థః । ఉత్పత్తిమతాం హ్యనిత్యత్వం సిద్ధవ్యాప్తికత్వాత్ సిద్ధ్యతి, నానుత్పత్తిమతాం యతః । అనుత్పత్తిధర్మా చాత్మేత్యుక్తమ్ ।

స్యాదేతత్ । అనాదేరాత్మనో వినాశిత్వే ప్రమాణమస్తి అర్థక్రియాకర్-తృత్వమ్ । తథాహి -

నిత్యస్యార్థక్రియాకర్తృత్వం స్వభావః, తదభావత్వే-ऽవస్తుత్వప్రసఙ్గాత్ । స చ స్వభావస్తస్యైక ఏవ, నానాస్వభావత్వే హి తస్యాపి నానాత్వం స్వభావభేదలక్షణత్వాత్ । భావభేదస్యైకస్వ-భావత్వే చ సర్వదైవ స్వనివృత్త్యా సర్వార్థక్రియాకర్తృత్వస్వభావత్వా-దేకస్మిన్నపి క్షణే సర్వస్వకార్యకరణప్రసఙ్గాత్ కార్యయౌగపద్యం భవేత్, తత్స్వభావస్య తదాऽపి భావాదితి క్రమేణ కార్యోత్పాదాభావః ।

నచ క్రియాకాలనియమో భవేత్ । ద్వితీయస్మిన్నపి క్షణే తత్స్వభావత్వే తథైవ కుర్యాత్ । ద్వితీయక్షణకృతాశ్చార్థక్రియాః పూర్వమేవ కుర్యాత్, పూర్వక్షణకృతాశ్చ పునర్ద్వితీయస్మిన్ క్షణే
ఇత్యాద్యనవస్థితేరేకస్వ-భావస్య యుగపదపి కార్యోత్పాదానుపపత్తిరితి సా తత్రానుపపద్యమానా
ప్రకారాన్తరా-భావద్వస్తుధర్మత్వేన తత్ప్రతిపక్షేషు క్షణమాత్ర-ధ్వంసిష్వభావేషు విశ్రామ్యతీతి క్షణికత్వం భావానామ్ । క్షణి-కత్వే తు స పూర్వః పూర్వార్థక్రియాకర్తా ధ్వస్తోऽన్యశ్చాపూర్వోऽపూర్-వార్థక్రియాకర్తా । సముత్పద్యత ఇతి న క్రమేణానుభూయమానాయా
అర్థక్రియాయాః కదాచిదనుపపత్తిరితి న దోషః । తతశ్చాత్మనోऽప్యర్థ-క్రియాలక్షణత్వమేవ వినాశిత్వే ప్రమాణమితి వినశ్వర ఆత్మేతి సిద్ధమ్ ।
తదేతదయుక్తమ్, స్వాత్మనో గ్రాహకస్య స్థిరత్వేనైవ సంవేదనాత్ । న చ తస్మింశ్చ క్షణికే స్వభావనివృత్త్యాదేః క్షణవిచారస్యాప్యత్రా-సంభవ ఇత్యప్యయుక్తమేవ । న చ భ్రాన్తిఘటితాత్ స్థైర్యాద్ భవిష్యతీతి వాచ్యమ్, స్వసంవిత్తౌ భ్రమాభావాత్ । తతశ్చ గ్రాహకస్థైర్యావభాసో విచారదర్శనాన్యథానుపపత్తిలక్షణేన చైక్యానుమానేన స్వసంవాదో-ऽర్థక్రియానుపపత్తిఘటితస్య క్షణికత్వస్య బాధకం ప్రమాణమ్ । నను స్థిరస్యార్థక్రియా నోపపద్యత ఇత్యుక్తమ్, తదప్యయుక్తమ్, తస్య హ్యేకస్వ-భావత్వేऽపి విశిష్టసహకారిసన్నిధౌ కార్యకరణైకస్వభావత్వాత్ తత్సన్నిధాన ఏవ కరోతి న ప్రాక్ తత్సన్నిధానాభావాదితి న క్రమేణ కార్యానుపపత్తిః । అథ కుశూలస్థస్య బీజస్య క్షిత్యాదిసహకారిసన్ని-

ధావఙ్కురజనకస్వభావస్య సామర్థ్యే సత్యసతి వా తజ్జననం సామర్థ్యే సత్యసతి చ సహకారిణి తజ్జననసామర్థ్యే వా సహకారిసన్ని-ధౌ కార్యకరణైకస్వభావత్వాత్ తత్సన్నిధానేఽయసామర్థ్యమేక-స్వభావత్వాత్ సహకారిభ్యః సామర్థ్యలాభే వా పూర్వమసమర్థః పశ్చాత్సమర్థ ఇతి స్వభావభేదాద్ భేద ఏవ తస్యేతి నైకతా ।

అత్రోచ్యతే - సమర్థోఽప్యసౌ తత్సన్నిధాన ఏవ కార్యం కరోతి, తథా స్వభావత్వాన్నాన్యదా । నను సమర్థశ్చేత్ కిమితి సన్నిధానమపేక్షతే ? తథా స్వభావత్వాదిత్యుక్తమ్ । స్వహేతుభిః స్వభావాద్వా స తథాభూత-స్వభావ ఏవ భావో భవతి, యః సమర్థోఽపి తథావిధసహకారికారి-సన్నిధౌ కార్యం కరోతి, నాన్యదేత్యత్రాన్వయ-వ్యతిరేకావే

స్థిరవస్తుని విషయే ప్రమాణమ్ । న చ స్వభావా భావానాం పర్యనుయోగమర్హన్తి । నహి కిమర్థం వహ్నిర్దహతి న జలమిత్యత్ర పర్యనుయోగః శక్యతే కర్తుమ్ । అథ సహకారిసన్నిధౌ జనకాదిభన్నస్తస్య స్వభావో జననాభావా-దేవేత్యుచ్యతే, తదాఽపి సహకారిసన్నిధికార్యకరణైకస్వభావత్వాత్ తత్సన్నిధౌ తు స ఏవేతి న భేదః । నహ్యస్మాత్ స్వభావాత్ కాలత్రయేఽపి ప్రచ్యవతే భావః । సహకార్యసన్నిధానాత్తు న తదా తత్కార్యోద్భవ ఇతి తత్సన్నిధ్యసన్నిధీ పరం భిద్యేతే, న తు వస్తుభేదః ।

నను యది సహకారిగతౌ సన్నిధ్యసన్నిధీ, తర్హి సహకారిణో భేదం కురుతః, విరుద్ధస్వభావత్వాత్ । న తత్రాఽపి విరోధః, తస్యాఽపి సన్నిధాయకః । తస్య సహకారిణి సన్నిధిస్వభావత్వాత్ తస్యాప్యన్యసహ-కారిసన్నిధావితి నానియమః । స్వభావనియమత్వాద్ భావానాం వచిత్ర్యస్యేతి సహకారిణామపి క్షిత్యాదీనాం బీజాదికారణసన్నిధౌ తత్కార్యకరణస్త్వసౌ తత్సదృశ ఏవ స్వభావః । యేన తత్సన్నిధాన ఏవ కార్యం కుర్వన్నాన్యదేతి సర్వేషాం తత్కారకత్వస్వభావః పరస్పర-సన్నిధానాపేక్ష ఇతి సర్వే కారకాః సహకారిపదవాచ్యా నైకైకః । న చ తేషాం స్వభావభేదః । సర్వేషాం చ సామర్థ్యేఽపి న కార్యానేక-ప్రసఙ్గః । పరస్పరసన్నిధౌ చ తదేకకార్యనివర్తనస్వభావత్వాత్ క్రమేణ నానాభూ-తార్థక్రియాకరణేఽపి

నానాభూతతత్సహకారిసన్నిధౌ

నానాభూతానేకకార్యకర్త్రైకత్వస్వభావత్వాత్ క్రమేణ నానాభూతార్థక్రియాకరణేఽపి న స్వభావభేదః । యథికస్యైవ చైత్రస్య లవనపచనభోజనాద్యనేకకార్యకర్తుశ్చ తత్తద్ధాత్రాదిసహ-కారిసన్నిధౌ తల్లవనాదికార్యకర్తృస్వభావత్వాత్ క్రమేణ లవనాది-భేదేఽపి న
స్వభావభేదః, తథాభూతస్వభావస్య తత్ర క్రమేణైవ భావాత్ ।
ప్రదీపస్య హ్యేకస్యైవ వర్తిదహనతైలక్షపణస్వజ్ఞాపనాద్య-
నేకకార్యనిర్వర్తకైకస్వభావోఽభ్యుపగతో భవద్భిః । న తు కార్య-భేదేన స్వభావభేదః ।
ఏకస్యైవ విశిష్టస్వభావస్యానేకకార్యనిర్-వర్తనవిరోధాభావాత్ । తద్వదత్రాభ్యుపగన్తవ్యమ్ ।
తత్తత్సహకారిసన్ని-ధౌ తత్తదనేకకార్యకరణస్వభావావియోగాత్ సర్వదైవ స్థిరస్యాఽపి భావస్య సహకారిసన్నిధానస్య పూర్వవత్ క్రమికత్వాత్ క్రమేణానేక-కార్యనిర్వర్తనేఽపి న భేదస్వభావో భేదాదితి స్థిరస్యార్థక్రియాకర్తృ-త్వం క్రమేణ యుజ్యత ఇతి నార్థక్రియాసంభవస్యాత్ర బాధకత్వమ్, తస్యాః స్థిరేషు భావేషు సంభవాత్ । యథా చ క్షణికస్యార్థక్రియా న సంభవతి, తథా వివేచితమస్మాభిరాగమవివేక ఇతి తత ఏవావగన్తవ్యమ్ ।
తత్ర బాధకాభావాత్ స్థైర్యం భావానాం ప్రత్యక్షసిద్ధమ-బాధితమేవ ।
తత్రైషాం హేతుః ప్రమాణేన సిద్ధః । తే వినశ్వరాస్త-దన్యే త్వవినశ్వరా ఏవేత్యాత్మనోఽర్థక్రియాకర్తృత్వేఽప్యవినాశః సిద్ధః, హేత్వభావాత్ । ఏతేన జ్ఞత్వవిరోధోఽప్యాత్మనః ప్రాగుక్తస్తత్ద్-విషయసన్నిధౌ తత్తద్గ్రాహకైకస్వభావత్వేన పూర్వవద్ భావభేదా-భావాద్ ఘటగ్రహణాత్ పూర్వం తు తత్స్వభావభ్రాన్తధియా స్వభావ-భేదేన తద్విరోధభ్రమో భవేదిత్యేవం నిరస్తః । తతశ్చ గ్రాహకస్యా-వినాశిత్వాద్ గ్రాహ్యస్య చ వస్తునోఽభావాన్న ముక్తౌ తయోర్వినాశః, అపి తు సర్వజ్ఞత్వమేవ యుక్తమ్ ।
ఆవృతిస్వభావానాం
మలకర్మమాయా-ఖ్యానామవిద్యాదీనాం తదానిం నివృత్తత్వాదనావృతస్య గ్రాహకస్యా-వస్థితేః ।

యదాహుః - ప్రభాస్వరమిదం చిత్తం ప్రకృత్యాగన్తవో మలాః । తేషామభావే సర్వార్థం తజ్జ్యోతిరవినశ్వరమ్ ।। ఇతి ౪౬ ।।

ఏవం సర్వనాశపక్షమాభాస్యేదానీం జ్ఞానకర్తృత్వనాశపక్షం నిరసితుమాహ

న చ జ్ఞానక్రియానాశః సర్వాగమవిరోధతః ।
సదీశే యుక్తిబాధా చ తయోర్నిత్యత్వదర్శనాత్ ।। ౪౭ ।।

నహి ద్రష్టుర్దృష్టేర్మన్తుర్మతేర్విపరిలోపో విద్యతే (బృం ఉం ౪।౩।౨౩) ఇతి శ్రుత్యగమనిరస్తోఽయం ముక్తౌ జ్ఞానక్రియానభ్యుపగమపక్షః । న చ సర్వాగమవిరుద్ధం వస్త్వభ్యుపగన్తుముచితమ్ । యదాహుః - ఏకస్య ప్రతిభానం తు కుతకాన్త విశిష్యతే ఇతి । అథ సన్తమప్యర్థం నిర్మలా న పశ్యన్తీతి ముక్తౌ యుక్తిబలేన తద్విరుద్ధమపి వస్త్వభ్యుపగమయత ఇతి , తత్రాహ - సదీశ ఇతి । సచ్చాసౌ ప్రమాణసిద్ధత్వాదీశ్వరశ్చ, తస్మిన్ జ్ఞానక్రియయోర్నిత్యత్వదర్శనాదుక్తాను-మానేన బాధాఽస్య పక్షస్య । అయమర్థః - పదార్థసంగ్రహవాదినా తావదీశ్వరస్య ద్రవ్యపదార్థ ఏవ, తత్రాపి చాత్మపదార్థ ఏవ సంగ్రహో వాచ్యో నాన్యత్ర, అత్యన్తవిల-క్షణత్వేన తదయోగాత్ । తదనన్తర్భావే హి తస్య పదార్థన్తరత్వం ద్రవ్యాన్తర్వం వా భవేదితి పదార్థానాం షట్సంఖ్యా ద్రవ్యాణాం వా నవ సంఖ్యేత్యభ్యుపగమవిరోధః । అస్తు తదన్తర్భావః, కిమతః ? అతశ్చ విమత్యధికరణభావాపన్నా ముక్తాత్మానః సర్వజ్ఞాః సర్వ-కర్తారశ్చ, ఆత్మత్వే సతి ధర్మాధర్మశూన్యత్వాదీశ్వరవదితి యుక్త్యాఽపి జ్ఞానక్రియానాశపక్షః ప్రతిక్షిప్తః । ధర్మాధర్మశూన్యత్వం హి సర్వజ్ఞత్వసర్వకర్తృత్వాభ్యాం

వ్యాప్తమీశ్వరే సిద్ధం సదాత్మనాం భవత్ తత్తద్రూపతాం తదా ప్రతిపాదయతీత్యేవం సర్వ ఏవేశ్వరసమా ముక్తా భవన్తీతి నముక్తౌ జ్ఞానక్రియాకర్తృత్వనాశో యుక్త ఇతి ।। ౪౭ ।।

ఇదానీమ్ అవ్యాకృతాదిషు (శ్లో ౨) ఇత్యాదినా పూర్వోద్దిష్టాన్ పక్షాన్ ప్రతిక్షిపతి -

ఉపాదానేషు లీనానాం పునరావర్తనం యతః ।
యత్కారణాధికారేఽతివిపర్యస్తా లయం గతాః ।। ౪౮ ।।

భవతు జీవాత్మనాం కార్యత్వేన తదా తత్ర పరస్మిన్నకార్యాత్మని
మహావిభూత్యభిధానే ఘటాదీనామివ మృది లయో మోక్షః, కిన్తు తస్మాత్ స్థానాత్ పునః
ప్రలయోత్తరం సర్గారమ్భ ఆవర్తనం పరావృత్తిః సంసారప్రాప్తిస్తేషాం భవేదిత్యర్థః ।
హేతుమాహ - యత ఇతి । కారణస్యా-ధికారః పునః కార్యాత్మనా పరావృత్తియోగ్యతా,
పరిణతిధర్మత్వాదేవ తేన రూపేణ తస్యాధిక్రియమాణత్వాత్ । తస్మిన్ తథాభూతే యతో
లీనాస్తతః
పునరపి ముక్తా జీవవత్ పరావృత్తౌ పరివర్తన్త ఇతి వ్యర్థోఽత్ర ముక్త్యర్థః
ప్రయాసస్తల్లయవాదినామితి । స్యాదేతత్ । యద్యపి ప్రలయే తత్ర సర్వ ఏవ జీవాత్మానో బద్ధా
అబద్ధాశ్చ లీనాః, తథాఽపి ప్రతిసర్గమవిద్యాది-వాసనాయుక్తేన బద్ధజీవాత్మరూపేణైవాసౌ
బద్ధః పరావర్తతే న త్వబద్ధేన, పరావృత్తిహేతోరవిద్యాదేస్తత్రాభావాదితి । తదయుక్తమ్, తస్యా-
మవస్థాయాం విభాగాభావావాదవిభాగావస్థైవ కారణత్వం । తత్రాఽపి
బద్ధాబద్ధయోర్విభాగే విభాగస్యావిభాగపూర్వకత్వాత్ తత్రప్రకృత్యనుమానం స్ఫుటమేవేతి తతో
న పరత్వం తస్యాః ప్రకృతేః, తత్రప్రకృత్యన్తరసద్భావాత్ । ప్రకృత్యన్తరే
చాఽఽక్షేపప్రతిసమాధానే పూర్వోక్తే ఏవేత్యనవస్థానాత్త్వవిభాగరూపా, అవిభాగరూపత్వేఽపి
పరమకారణస్య ప్రాగపి తథాభూతస్యైవ చ స్వరూపాపరిమితత్వేన భావాద్ జీవాత్మలయేఽపి
తస్యాధిక్యాసంభవాత్, తత్ర చ జీవాత్మనో-ఽనుపలమ్భనాత్ । యది పరం స జీవాత్మా
ప్రాగుపలబ్ధోఽర్థక్రియాకర్తా స్వరూపేణానుపలమ్భ్యమానో ధ్వస్త ఏవ భవేదిత్యాత్మనాశ ఏవ
ముక్తౌ ప్రసక్తః । అయమపరోఽస్య దోషోఽస్తీతి వక్ష్యతి - ముఢానాం జ్యేష్ఠమల్లాస్తే యేషాం
స్వాత్మా వినశ్యతి (శ్లోం ౯౭) ఇతి । న త్వేతావతా ప్రోక్తదోషాసంభవోఽత్ర ।
స్యాదేతత్ । కిం కుర్మః, ప్రమాణవత్త్వాదాయాతః ప్రసఙ్గః కేన వార్యత ఇత్యాహ -

విపర్యస్తా ఇతి । న ప్రమాణవదేవ తత్, అపి తు విపర్యాసో మిథ్యాజ్ఞానమత్ర మలః । తథాహి - నైకస్మాద్ బోధరూపాదుపాదాన-కారణాచ్చేతనవిరుద్ధకార్య-ద్వయోత్పత్తిర్యుజ్యతే, విరుద్ధయోరేకోపాదా-నత్వాయోగాద్ భావాభావయోరివ । కిఞ్చ, ప్రత్యయాప్రత్యయాన్వయిత్వాత్ తద్వికారాణాం పరమకారణమపి చేతనామ్చేతనాత్మకం స్యాత్, న చైతన్మాతువంన్ధ్యాత్వమివ బ్రహ్మణాపి శక్యమవస్థాపయితుమ్ । అథ కశ్చిద్భాగస్తస్య చేతనః కశ్చిన్నేత్యుచ్యతే । యద్యేవం సభాగత్వేన ఘటవత్ కార్యత్వాసిద్ధౌ పూర్వోక్తదోషతాదవస్థ్యమ్ । కిఞ్చ, జీవాత్మనాం కార్యత్వసిద్ధౌ తత్కారణం పరా ప్రకృతిః సిద్ధ్యతీతి తేషాం చ చేతనత్వాన్న కార్యత్వమ్ । యచ్చోక్తమన్వయాత్ కార్యత్వమితి, తదప్యయుక్తమ్, సిద్ధత్వాదాత్మనాం సమన్వయస్య । సమన్వయో హి గ్రాహ్యస్య కర్మతామాపన్నస్య గ్రహీతుం యుజ్యతే । న చాత్మా స్వాత్మన ఏవ గ్రాహ్యో భవతి, తత్ర తస్య వ్యాపారవిరోధాత్ । స హి గ్రాహకత్వేన ప్రత్యగ్రూపతయా సర్వదా ప్రతిభాసత ఇత్యుక్తం ప్రాక్ ।

స్యాదేతత్ । గ్రాహ్యసమన్వయో గ్రాహ్యపన్నస్యైవ గృహ్యతే । యస్తు గ్రాహకసమన్వయో గ్రాహకరూపేణైవ తస్మిన్నాత్మని భాసమానే భాసత ఇతి । తదుత్తరం గ్రాహకాన్వయో హ్యనేకగ్రాహకప్రకాశపూర్వకః । న చైకాత్మస్వభావగ్రాహకస్వసంవేదనం గ్రాహకాన్తరసంవేదన-మస్తి, తస్య తతోఽన్యత్వేన ఘటాదివత్ పరత్వాత్ । నహ్యాత్మానః స్వయం వేదనమాత్రాః పరస్పరం కీర్త్యన్తే, సర్వజ్ఞత్వస్య సర్వదా ప్రసఙ్గా-దితి । ప్రయేకం స్వాత్మసవేదనే కస్య కుత్రాన్వయః । యద్యేవం సర్వ ఏవాత్మానః సర్వజ్ఞస్య గ్రాహ్యత్వమనతిక్రాన్తాః, తత్సర్వ ఏవ తేష్వగ్రాహ్యేష్వన్వయం గ్రహీష్యన్తీతి । తదయుక్తమ్, సర్వజ్ఞాత్మనైవ వ్యభిచారాత్ । సోఽపి హి స్వసంవేదనేన పరమాత్మభ్యోఽభేదే నైతద్ గ్రహీతృతయా భాసతే । న చాగృహీతస్యాన్వయః సంభవతీత్యుక్తమ్, న చ తస్య సర్వజ్ఞత్వాద్ విపరీతగ్రహణముపపద్యతే ।

తద్యథా - తేనాత్మాన్తరేభ్యః స్వాత్మాత్యన్తానన్వితరూపోऽసం-భవాద్ క్రమేణ

స్వానుభవేన గృహీతః, తథైవ పరాత్మనః పరస్పరం భిన్నాః

సమన్వయవిషయభావమతిక్రమ్య వర్తమానాస్తేన సాక్షాత్క్రియన్త ఇత్యదోషః । అత ఏవ

నానుమేయః, న మాతురనుమాతృతయా వైసాదృశ్యేన భాసనాత్ స్వాత్మవత్

పరాత్మనామపీత్యన్తవిసదృశతయి-వానుమానాత్ । యద్యేవమసన్నాత్మాऽశ్వ-విషాణవత్

సత్తయాऽనన్వితత్-త్వాదితి నేహ సత్తాన్వయాత్ సత్త్వమాత్మనామ్, అపి తు స్వరూపసత్త్వాత్ సత్తావత్

పరమకారణవద్వా । తస్యాపి హి న సత్తాయోగాత్ సత్త్వం భవద్భిరేష్ట-వ్యమ్,

కార్యత్వప్రసఙ్గాత్ । అపి తు స్వరూపం సత్త్వమేవేతి నాశ్వవిషాణ-తుల్యతా । కథం

తస్యాన్వయాభావే సర్వేషామనాత్మనాం చ సదిత్యేక-పదవ్యక్తిరాత్మపదప్రాప్తిః । అపి

చాత్మనాం కథం సాపి విచార్యతామితి చేత్తర్హి సత్తాన్వయప్రదానే కో గ్రహో యుక్తిర్విదగ్ధస్య ।

న చైకాన్వయనిబన్-ధనైవ సర్వత్రైకపదప్రవృత్తిః, వృక్షాదిశబ్దానామనేకరూపాత్మకే-

ऽప్యభిధేయే ప్రయోగదృష్టేః । పాచకాదిశబ్దానాం యోగబలేన ప్రవృత్తి-రిత్యేవమత్రాపి

సంభవాదదోషః । యద్వా ఉక్తవదన్వయాసంభవేऽ-ప్యాత్మనాం

సాదృశ్యనిబన్ధనైవైకపదప్రవృత్తిః, ఘటానామివ ఘటశబ్దస్య । తథా

సన్నివేశవిశేషాత్మనో ఘటశబ్దవాచ్యత్వాత్ తస్య ఘటాన్తరేऽప్యవిశేషాత్ ।

నన్వస్తి ఘటానాం ఘటత్వేనాన్వయః । యద్యేవం ఘటత్వాదుత్-పత్తిస్తదన్వయాద్

ఘటానాం ప్రసజ్యతే । తేన చ ఘటానాం న ఘటత్వా-దుత్పత్తిః, అపి తు మృదః ।

తస్మాదన్యత్ సాదృశ్యమ్, అన్యోऽన్వయః । సాదృశ్యం హి సామాన్యమిహోచ్యతే

తదేకపదాభిలభ్యత్వే హేతుః । యథాऽయమపి ఘటోऽయమపీతి । తచ్చ న తదవయవే భవతి ।

యన్న కణ్ఠే బుధ్నే వా ఘటబుద్ధిః, నాపి తత్కార్యే కర్పరాదౌ తద్దృష్టమ్, కర్పరాణాం

వైసాదృశ్యేనైవ ఘటవిషయత్వాత్ । యస్య త్వర్థస్య కార్య ప్రత్యవయవం చ సిద్ధసదృశతరేऽపి

వస్తుని తేన రూపేణ సర్వత్రైవాను-వృత్తిః సోऽన్వయ ఉచ్యతే । స ఏవ చ ఏకకారణత్వకల్పనే

భవతి । తథా దృష్టత్వాద్ ఘటాశరావాదిషు హి విసదృశతరేష్వపి తదవయవేషు చ

కణ్ఠాదిషు తత్కార్యేషు చ కర్పరాదిషు సర్వత్ర మృదన్వయదృష్టేర్మృత్-కార్యత్వావినాభావసిద్ధిరితి

భేదః । సాదృశ్యసమన్వయయోస్తదన్య-త్రాన్వ్యాభావేఽపి సాదృశ్యనిబన్ధనైవైకపద-

ప్రవృత్తిర్ఘటత ఇత్యదోషః । అత ఏవ తత్ర వృత్తికార ఆహ - శివశ్చాత్మనః సమానజాతీయః ఇతి,

సాదృశ్యమేవ చేతనానామిహ స్థితిః ఇతి ।

నను సాదృశ్యమప్యగ్రాహ్యాత్మనోఽస్య నైవ గ్రహీతుం శక్యమ్ ? సత్యమ్,

ఆత్మపదాభిధేయత్వవదదూరవిప్రకర్షేణ వ్యవహారార్థం వైసాదృశ్యపరిచారమాత్రేణ

కథఞ్చిదత్రోపచర్యతే, న వస్తుతః । యదాహుః- నేతి నేతీత్యాత్మగతిః । ఇతి సర్వమనవద్యమ్ ।

ఇత్థం చేతనోపాదానాత్మకపరమకారణసంభవేఽపి

ముక్తిం తత్ప్రాప్తిరూపాం ప్రతి పునః పునరావృత్తిదోష ఉక్తః । అనేనైవాన్యేఽపి

ప్రాణాహఙ్కారాదిలయవాదినః పూర్వోద్దిష్టాః ప్రతిక్షిప్తాః- ఉపాదానేషు లీనానాం

పునరావర్తనం యత ఇతి ।। ౪౮ ।।

ఇదానీం విలయః పరమాత్మని (శ్లో౦ ౨) ఇతి పక్షం ప్రతిక్షిపతి -

ఉపాదానత్వసంసిద్ధిర్వేదాన్తే పరమాత్మనః ।
ఉపాదానే ప్రలీనస్య ధ్రువం ప్రాగ్వన్నివర్తనమ్ ।। ౪౯ ।।

సమస్తజగదుపాదానకారణత్వం పరమాత్మనో వేదాన్తాగమేషు ప్రసిద్ధమేవ ।

తస్మిన్నుపాదానే లీనానాముపవిష్టానామపి ప్రాగ్వద-వశ్యం తత్స్వభావాన్నివృత్తిః పునః

పరావృత్తిరిత్యర్థః । నను పూర్వోప-న్యస్తవేదాన్తదృశాఽస్య సమస్తస్య భేదాత్మనో జగతో

విద్యావిలసితత్వే-నాఽసత్యతయా కార్యత్వాసంభవేన కథం బ్రహ్మణస్తదుపాదాన-

కారణత్వమత్ర దోషహేతుత్వేన గృహ్యత ఇత్యుచ్యతే । కథమసత్యతా తస్య జగతః ? కిం లక్షణం

వా సత్యముచ్యతే ? అత్రాహుః - బోధరూపత్వమేవ సత్యలక్షణమ్ । తదభావాద్

ఘటాదేరసత్యతా । బోధాస్తే న బోద్ధ్యాత్-మకా యత ఇతి । యదాహుః - పరేణ వేదనం యస్య

న సంవిద్యత ఏవ, వైచిత్ర్యమాత్రేణ సదసద్వ్యవస్థా సతాం సముచితా, వైపరీత్యస్యాఽపి

సంభవాత్ । అసత్త్వే తు కారణం సన్న బాధకం వక్తవ్యమ్ । బాధక-మన్తరేణ

సర్వభావానాం సత్త్వమనుభవసిద్ధం ప్రేక్షావతాం న త్యక్తుముచితం యతః ।

స్యాదేతత్ । పరవిజ్ఞేయానాం సర్వథా పరమాణురూపతయా స్థూలాద్యాత్మకతయాఽపి

విచారయితుమశక్యత్వాదవస్తుత్వేన స్వప్నవదవిద్యారూపత్వం స్వనిరూపణాక్షమత్వం

వాఽవిద్యాయాః స్వరూపమ్, స్వనిరూపణక్షమత్వమేవ విద్యాయాః స్వరూపం యతః ।

బోధాత్మవస్తునస్తు తద్రైకస్వభావతయా తద్వ్యవస్థాపకత్వేన స్వతః సిద్ధేర్న

తథాత్వమిదమసత్త్వకారణం సత్తాబాధకమితి ।

తత్ర విచారః- పురుషప్రతిభాత్మజన్మకః ప్రమాణవిశేషః । యది చ

పురుషప్రమాణమవిద్యాఽపస్మారాక్రాన్తతయా ప్రతిభావైకల్యేన

భావస్వభావనిరూపణాసామర్థ్యయుక్తమ్, కిమేతావతా భావైరపరాద్ధమ్, యేన తేనాభావా

అసన్తః కథితాః । నహ్యేష స్థాణోరపరాధో యదేనమన్ధో న పశ్యతీతి, పురుషాపరాధస్తు

భవతి । విచారయితుమశక్యత్వేన చ భావానాం తద్విషయః సంశయో యుక్తః,

తత్సాధకబాధకప్రమాణాభావేన తస్య న్యాయప్రాప్తత్వాత్ । న త్వసత్తానిశ్చయ ఇతి

భావస్వభావవిచారేణ ప్రవృత్తేః సాధు తద్విచారః కృతః । సంశయస్యైవ

గోపాలాఙ్గనాబాలస్థవిరస్థస్యేత్థం సిద్ధాన్తితత్వాత్ । న చ విచారయితుం శక్యత్వమేవ

భావానామ్, పూర్వం జ్ఞానకాణ్డ ఏవ విస్తరేణ విచారితత్వాదితి నాతోఽపి తేషామసత్యత్వమ్ ।

ననూక్తం ప్రాక్, బ్రహ్మైవ సత్యమ్, అసత్యాస్తు భేదా ఇతి । సిద్ధార్థ-ప్రతిపాదకత్వేనాపి

శ్రుతేః ప్రమాణత్వాత్ శ్రుతితః సదసద్వ్యవస్థేతి । యద్యేవం ప్రమాణత్వాదత్ర

శ్రుతివాక్యానామపి సత్యత్వే బ్రహ్మైవ సత్యమిత్యద్వైతవిరోధః,

ప్రమాణప్రమేయాదిసత్తానిబన్ధనత్వాదద్వై-తస్య । అథైతాన్యపి శ్రుతివాక్యాన్యసత్యాన్యేవేష్యతే,

యద్యేవమప్రమాణ-త్వాదిత్థమేషాం బ్రహ్మసత్యత్వసిద్ధౌ భేదాసత్యత్వే చ ప్రమాణాన్-తరం

వక్తవ్యమ్ । నహ్యసత్యం ప్రమాణం బన్ధ్యాసుతజ్ఞానమివ భవతి యతః । ప్రమాణాన్తరే

చాక్షేపప్రతిసమాధానే పూర్వోక్తే ఏవేత్య-నవస్థితేర్న సత్యాద్వైతసిద్ధిః । పరమార్థతో

భేదోఽస్త్యేవేతి కథమిత్థ-మద్వైతస్వభావాన్యేవ తానీతి కస్య క్వ ప్రమాణాని,

ద్వైతనిబన్ధనత్వాత్

ప్రమాణప్రమేయవ్యవస్థితేః । సత్యమేతత్పరమార్థతోఽయమవిద్యారూప ఏవ

ప్రమాణాదివ్యవహార ఇతి చేత్ । నను స ఏవాయం విచార్యతే । ప్రమాణా-నామసత్యత్వాదేషోఽపి

నిశ్చయో భవతోఽప్రమా । ఏతచ్చ యదవగతం తదసత్యమేవ ద్విచన్ద్రాదివదితి ।

బ్రహ్మణోఽప్యసత్యత్వాత్ సర్వాభావో వేదార్థః సాధు నిరూపితః ప్రజ్ఞాశాలిభిః ।

నన్వవిద్యారూపాణ్యపి శ్రుతివాక్యాని విద్యోపాయభూతాన్యేవేతి, ఇదం

ముగ్ధశ్రోత్రియప్రతారకముచ్యతే । ప్రమాణానామసత్యత్వే సర్వ-మేతన్మనోరాజ్యతుల్యమ్ । సత్యత్వే

వా ద్వైతపక్ష ఏవ ప్రకాశతే । తదభేదే హి సర్వమేవేదం బ్రహ్మేతి కస్తత్ర కస్య కిం

కుర్యాదిత్యసఙ్గతమ్ । బిమ్బ-స్య న తత్ర భ్రాన్తిః సమ్భవతి । భ్రాన్తిమపి స్వప్నాదివిజ్ఞానం

సర్వ-మాలమ్బతే భ్రాన్తం న స్వాత్మని । ఆలమ్బనం చ బహిస్థితమన్యథా ప్రతీయమానం

భ్రమవిషయతామాపాదయతి । యుత్పునర్బోధైకస్వభా-వం వస్తు తద్యథైవ చాక్స్తి తథైవ తతః

స్వసంవేద్యస్య తత్స్వభావత్-వాయోగాత్ । తత్స్వభావత్వే వా స్వసంవేద్యమేవేతి స్వసంవేదనే

భ్రాన్త్య-సంభవాదాత్మభేదః ప్రత్యేకం పరాత్మానుమాతృతయా స్వసంవేద-నేన సిద్ధః

సత్య ఏవ । శ్రుతిరప్యాహ తమేవ భాన్తమనుభాతి సర్వం తస్య భాసా సర్వమిదం విభాతి

(కఠో౦ ౫।౧౫; శ్వే౦ ఉ౦ ౬।౧౪; ము౦ ఉ౦ ౨।౨।౧౦) ఇతి ।
నన్వితరేతరాభావసిద్ధ్యపేక్షత్వాద్ భేదస్య భావవిషయత్వాచ్చ ప్రత్యక్షస్య కథం భేదః ప్రత్యక్షః ? తదుక్తమ్ - ఆహుర్విధాతృ ప్రత్యక్షమ్ (బ్రం సిం ౨।౧) ఇతి । నేతరేతరాభావసిద్ధ్యపేక్షా భేదైక్యమ్, తర్హి సిద్ధే భేదే తదితరేతరాభావప్రతిపత్తిః, సర్వైక్యే హి న కస్యచిత్ కుతశ్చిదభావ ఇతి ఘటార్థీ పటదర్శనాత్ కిమితి నివర్తతే । ప్రమాణా-ప్రమాణతదవిభాగశ్చ న స్యాత్, సత్తామాత్రావ్యభిచారాత్ । సర్వజ్ఞా-నామప్రత్యక్షసిద్ధో భేద ఏవేతి కథమసత్యత్వం పాఠమాత్రేణ సాధ్యతే । భవతు సత్యమ్ । తథాఽపి బ్రహ్మోపాదానం హ్యేతదితి శ్రుతితస్-తదుపాదానం బ్రహ్మ భవిష్యతీతి । తర్హ్యేతదేవాత్రోక్తం వృత్తికృతా- కిమర్థమాక్షేపః ? ఉపాదానేషు లీనానాం పునరావర్తనమ్ ఇతి । అత్ర చోక్తో దోష ఇత్యాహ - ఉపాదానేతి ।। ౪౯ ।।
నను చ ఆనన్దం బ్రహ్మణో రూపమ్ ఇతి శ్రూయతే, తేన చ రూపేణ పరావృత్త్యయోగాత్ । స్థూలరూపపరావర్తనేఽపి న తల్లీనానాం భవిష్యతి పరావృత్తిదోష ఇత్యాహ -

విజ్ఞానమాత్రమానన్దం వస్తు సత్యం న తత్ర హి ।
నైవంవిధముపాదానం దృష్టం తన్త్వాది సూరయః ।।

హే సూరయః పణ్డితాః ! తత్ర బ్రహ్మణి విజ్ఞానం పరమార్థతో నాస్తి, పటాద్యుపాదానానం తన్త్వాదీనామివోపాదానకారణత్వాత్ ।। ౫౦ ।।

కథం తర్హ్యేతాః శ్రుతయ ఇత్యాహ -

భువనత్వే నివిష్టస్య తత్స్వితస్యోపపద్యతే ।
గుణతస్తత్ర సంస్థానాం భోగినాం ముఖ్యలక్షణమ్ ।।

తద్విజ్ఞానరూపత్వం తస్య బ్రహ్మణో భువననిమిత్తం భోగదాతృతయా పరిణతస్య గుణత ఉపచారతః కథ్యతే న ముఖ్యతః, భువనస్థభోక్తృవిజ్ఞానయోగాత్ । మఞ్చాః క్రోశన్తీతివద్

విజ్ఞానం బ్రహ్మణో రూపమిత్యుపచారేణ శ్రుతయో వ్యాఖ్యేయా ఇత్యర్థః । యదాహుః - తత్రేతి । తత్ర భువనస్థితానాం భోగినామాత్మనామేతన్ముఖ్యరూపం న బ్రహ్మణ ఇతి ॥ ౫౧ ॥

తర్హి తథాభూతభువనప్రాప్తిరూపోఽస్మాకం మోక్షో భవిష్యతీత్యాహ -

భువనస్య వినాశిత్వం దృష్టత్వాత్ తద్వినాశనే ।
తద్భోక్తౄణామపి భవేత్ తేనైషా న ధ్రువా గతిః ॥ ౫౨ ॥

భువనవినాశాద్ దృష్టో భోక్తృవినాశ ఇతి సోఽప్యధ్రువో మోక్షః ॥ ౫౨ ॥

తదియతా పరమాత్మలయపక్షం ప్రతిక్షిప్యాధునా కైవల్యమోక్షం
ప్రతిక్షిపతి -

గుణతత్త్వోర్ధ్వభోగ్యస్య కర్మణోఽనుపలబ్ధితః ।
కైవల్యమపి సాంఖ్యానాం నైవ యుక్తమసంక్షయాత్ ॥ ౫౩ ॥

సాంఖ్యానాం ముక్తౌ కర్మక్షయతో భోక్తృత్వనివృత్త్యాత్మకం యత్ కైవల్యం తదయుక్తమ్ । కుతః ? ఇత్యత్రాహ - అసంక్షయాదితి । గుణతత్త్వోర్-ధ్వభోగ్యస్య కర్మణ ఇతి సంబన్ధః । యద్యపి గుణభోక్తృత్వం నివృత్తం సాంఖ్యముక్తానామ్, తథాపి గుణతత్త్వాదుపరి సాంఖ్యాపరి-దృష్టరాగవిద్యాదితత్త్వవిషయాణి కర్మాణ్యక్షీణానీతి తద్భోక్తృత్వమ-నివృత్తమేవ యతః । కథం
తేషాం కర్మణాం తదా న క్షయ ఇత్యాహ- అనుపలబ్ధిత ఇతి । ఉపలబ్ధిర్భోగః । యదుక్తమ్-

భోగోఽస్య వేదనా పుంసః ఇతి । తదభావోఽనుపలబ్ధిః । తతః క్రమేణోపర్యుపరి స్థితతత్త్వవిషయాణి కర్మాణి భోక్తవ్యానీతి । న తావత్ తస్తాని భుక్తాని యత ఇత్యర్థః । నను జ్ఞానాగ్నిః సర్వకర్మాణి భస్మసాత్ కురుతేఽర్జున (భం గీం ४।౭) ఇతి సాంఖ్యజ్ఞానాత్ కథమక్షీణాని తాన్యుచ్యన్తే, గుణపురుషాన్-తరఖ్యాతిమాత్రఫలం సాంఖ్యజ్ఞానమితి తదుపరి కర్మక్షయస్య కః ప్రసఙ్గః । నను గుణనివృత్త్యైవ బుద్ధ్యాదికరణానామపి నివృత్తేః కథం తే.ఆం కరణైర్వినోపభోగః । న తు గుణప్రవృత్తిః కరణసం-బన్ధహేతురాత్మనామ్, అపి తు సమత్వే సతి కర్మాణి । యదుక్తమ్- కర్మతశ్చ శరీరాణి విషయాః కారణాని చ (స్వాం ३౨।౧३) ఇతి । కర్మాణి చోక్తాని తావత్ తేషాం సన్తీతి కారణానామప్యనివృత్తేః । తత్ర భోక్తృత్వే శఙ్కా - కేవలతైవేతి । కిం తర్హి సాంఖ్యజ్ఞానాత్ తేషాం నివృతమ్ ? కిమన్యన్నివర్త్యతాం గుణ భోక్తృత్వనివృత్తిరేవేతి ।। ౫३ ।।

అత్ర సాంఖ్యవిశేషదృష్ట్యా పరః సర్వకర్మక్షయం తేషాం భోగేన దర్శయతి -

కర్మైకం జన్మకృత్ సర్వం నోపాదానలయశ్రుతేః ।
ఇన్ద్రత్వాదిఫలం వేదేఽప్యుచ్యతే తత్ పృథక్ పృథక్ ।। ౫४ ।।

ఇహ జన్మప్రయాణమధ్యే యత్కృతం శుభాశుభకర్మజాతం తత్సర్వం ప్రధానోపసర్జనభావేనావస్థితం ప్రయాణాభివ్యక్తం యుగపదేవ సముచ్చితమేకమేవ జన్మ కరోతి । న తు జన్మాన్తరే ఫలదా-నాయావశిష్టం భవతి ప్రతిపాలయతి । క్రియారూపత్వాత్ కర్మణ ఆరబ్ధ-కార్యస్యానుపపత్తిరిత్యేక-భవికకర్మవాదినః । తతశ్చ ప్రకృతజన్మ-నైవ తేషాం ప్రాక్తనసర్వకర్మ-క్షయోఽనుమితోఽభినవకర్మక్షయశ్చ జ్ఞానాదినా జాతః । తదుద్భూతో గుణతత్త్వోర్ధ్వభోగ్యకర్మసన్తతిః । ఏతన్నిరాకరోతి- నేతి । నైష

నియమః, కిన్తు కానిచిత్ కర్మాణి ద్వితీయాదిజన్మకర్తృణ్యపి సన్తి । కుత ఇత్యాహ- ఉపాదాన

ఇతి । ఉపాదానే ప్రకృతౌ కర్మణాం లయః సంస్కార-రూపేణావస్థానం శ్రూయతే యతః । ప్రకృతౌ కర్మసంస్కార స్థితః సర్వ ఇతి । తతస్తు తత్పాకకాలమాసాద్య పునర్భోగాయ ప్రవర్తత ఇతి । న కేవలమిహైవ కర్మ శ్రూయతే, యావద్వేదేఽపీత్యాహ - ఇన్ద్రత్వాదిఫలమితి । వాజపేయేన

స్వారాజ్యకామో యజేత (ఆపం శ్రౌం ౧౮।౧।౧) ఇతి స్వారాజ్యమిన్ద్ర-త్వం తత్ఫలం కర్మ, ఆదిగ్రహణాత్ స్వర్గాదిఫలం నిషిద్ధబ్రహ్మహ-త్యాది నరకఫలం చ శ్రూయతే । తత్ పృథక్ పృథగితి । జన్మ కరోతీతి సంబన్ధః, పరస్పరవిరుద్ధఫలానాం యుగపదేకజన్మకరణాసం-భవాత్ । న చ నాశోఽపి కర్మణ ఇత్యవశ్యం జన్మాన్తరఫలదానాయ తాని ప్రతిపాదయన్తీత్యభ్యుపగన్తవ్యమిత్యసంభవ ఏవైభవికకర్మ-వాదస్య । తదుక్తమ్ - ఫలతి యది న సర్వం తత్ కదాచిత్ తద్దైవ ధురువమ-పరమభుక్తం కర్మశాస్త్రీయమాస్తే (శ్లోం వాం, చిత్రాం ౨౬) ఇతి ।

నన్వేతావతాఽఽరబ్ధకార్యం కర్మైవ న సంభవతీత్యుక్తమ్, కోఽన్యథా ఏతదాహ, కిన్తు సర్వేణ ధర్మాధర్మాత్మకేన పురుషకర్-మణా స్వఫలానుగ్రాహిణా ప్రకృతిసంస్కార ఏవ కార్యః, తథా దృష్ట-త్వాత్ కృష్యాదేరపి పురుషవ్యాపారస్య । సతు తేనాప్యారబ్ధ ఏవ । సంస్కా-రస్త్వసౌ స్వపరిపాకాపేక్షః ప్రతిబన్ధకతీవ్రకర్మఫలభోగక్షయా-పేక్షయా క్వచిద్ విశిష్టభువనభోగక్షయాపేక్షయా విరుద్ధకర్మఫల-సహకారిసహాయః కేవలో వా కస్మింశ్చిజ్జన్మని కదాచిత్ తఫలం నిక్షేప-మివ పురుషాయ దాస్యతీత్యసర్వజ్ఞైః కర్మవిపాకవైచిత్ర్యం నావధా-రయితుం శక్యత ఇతి జన్మాన్తరఫలదకర్మసంభవాదుక్తవదేవ కేవలిత్రైవ సాంఖ్యముక్తానామితి ।। ౫౪ ।।

నను యుష్మదాగమేఽపి కేవలిత్వమాత్మనః శ్రూయతే, కథమిత్యాహ-

అఙ్గుష్ఠమాత్రభువనే కైవల్యం సంభవేత్ పశోః । విజ్ఞానయోగసంన్యాసైర్భోగాద్వా కర్మణః క్షయాత్ ।। ౫౫ ।।

అఙ్గుష్ఠమాత్రాదిసంజ్ఞకనివాసస్థానే కలాభువనే విజ్ఞా-నేన
మాయాపురుషవివేకవిషయేణ, యోగేన ప్రత్యాహరాద్యఙ్గోపకృతేన చిత్తజయాత్మనా,
మాయావివేకఫలేన సంన్యాసేన వా కర్మణః సర్వ-
మీశ్వరాయైతదితీశ్వరార్పితసర్వకర్మణస్తత్ఫలవిషయేణ భోగేనైవ వా సర్వకర్మక్షయాత్
సర్వథా భోక్తృత్వనివృత్తినిమిత్తం కైవల్యం సంభవతి తత్రైవ, న తు భవదుక్తావితి ॥ ౫౫ ॥

నను తదేవ కైవల్యమస్మాకం మోక్షో భవిష్యతీత్యాహ-

జాతం ముక్త్యర్థమాత్మాయమిత్థమాత్మలయః ఫలమ్ ।
ఉపాదానే లయస్యైవ దృక్క్రియాగుణసంక్షయాత్ ॥ ౫౬ ॥

యత్తదపి కైవల్యం ముక్తిరిష్టా, తదపి హి మలసద్భావాదాత్మనః ప్రత్యుత
అకలావస్థావత్ కిఞ్చిజ్జ్ఞత్వకర్తృత్వయోరప్యభావాత్ ఫలమాత్-మనాశ ఏవ భవతామపి
గుణోపాదానావ్యక్తలయో మోక్షో యతః ॥ ౫౬ ॥

ఏవం సాంఖ్యపక్షమప్యాభాస్యోపసంహర్తుం సర్వాన్ ప్రత్యాహ-

మూఢానాం జ్యేష్ఠమల్లాస్తే యేషాం స్వాత్మాఽపి నశ్యతి ।
జ్ఞాతౄణాం పణ్డితంమన్యాః శిఖాసంక్రాన్తివాదినః ॥ ౫౭ ॥

త ఏతే సర్వవాదినో మూఢప్రధానాః శ్రేయోర్ఽర్థిభిర్దూరతరం పరిహార్యాః,
యేషామశ్రేయస్యేవాత్మనాశే తత్సదృశే వా పరశ్రేయో-బుద్ధిః, అపురుషార్థభూతః సర్వేషాం
మోక్ష ఇత్యర్థః । తథాహి - జ్ఞాతుర్జ్ఞేయస్య (మతఙ్గపారమేశ్వరవృత్తౌ (విం ౫।౬౦-౬౧)
అస్మాభిరన్యత్ర ఇత్యుక్త్వోద్ధృతమేతద్వచనం శివయోగసారే (పృం 33) తదుక్తం
మన్త్రవార్త్తికటీకాయామిత్యేవం స్మర్యత ఇతి తత్రస్థా (పృం ౧౨౫) ౧౯ సంఖ్యాకా టిప్పణీ

ద్రష్టవ్యా ।) వా జ్ఞప్తేరభావాత్ సర్వవాది-నామ్ । ఆత్మనాశసమో మోక్షో జ్ఞత్వవ్యక్తౌ పరత్ర తు ।। ఇతి । నను సంక్రాన్తివాదినాం నాత్మనాశో విముక్తావిత్యాహ- జ్ఞాతృణాం పణ్డితంమన్యా ఇతి శిఖా శక్తిః, తత్సంక్రాన్తివాదినో ముక్తావ-పణ్డితా ఏవ, యతో నాస్మాత్ ప్రసఙ్గాన్ముచ్యత ఇత్యుక్తమ్- శమ్భురేవ హి తత్రాపి సర్వం వేత్తి కరోతి చ (శ్లో౦ ౨౯) ఇతి ।। ౫౭ ।।

యద్యేవం సర్వేషామేవ మోక్షశాస్త్రాణాం ముక్తవద్ బాధితత్వాత్ పరస్పరవిరోధాచ్చ కిం ప్రామాణ్యమ్ ? ఏవం నేత్యాహ -

వస్తున్యూనత్వమన్యేషాం రాగాదూర్ధ్వమభాషణాత్ ।
తేన మాయానతీతత్వాజ్జ్ఞాతారః సద్మసు స్థితాః ।। ౫౮ ।।

నహి సర్వేణ ప్రమాణేన సర్వార్థేన భవితవ్యమిత్యల్పార్థప్రకా-శకత్వేన ప్రత్యక్షాదివదేవాన్యాన్యపి ప్రమాణాన్యేవ । కథం స్వల్పార్థదర్శిత్వమేషామిత్యాహ- రాగాదూర్ధ్వమభాషణాదితి । రాగవిద్యాదితత్త్వజాతం చ తదూర్ధ్వప్రక్రియా గుణాదిభ్యస్తదూర్ధ్వం చితః । ఊర్ధ్వశబ్దసమానార్థోఽయమూర్ధ్వశబ్దః । తస్య రాగాదూర్ధ్వం సమస్తతత్త్వజాతస్యానుక్తేర్న్యూనదర్శిత్వం తేషామ్ । యద్యేవమాగమాన్తరైః కిం ప్రాప్యత ఇత్యాహ - తేన మాయానతీతత్వాదితి । యేన రాగాదూర్ధ్వం తైర్న దృష్టం తేన మాయాతత్త్వాదధస్తే జ్ఞాతారో దర్శనాన్తరముక్తాస్తత్త్వభువనస్కన్ధేషు లీనాః । కస్య కస్మిన్ లయ ఇతి చేత్, తదేతద్ దర్శితమాగమప్రామాణ్యోపన్యాసే ।। ౫౮ ।।

స్వేన జ్ఞానకాణ్డే ఉపసంహర్తుమాహ -

ఇత్యేవం వాదిగీతాని ఫలాన్యుక్తాని లేశతః ।
తత్సాధనేషు శిష్యాణామప్రవృత్తిఫలం ప్రతి ।। ౫౯ ।।

ఇతి సద్యోజ్యోతిఃశివాచార్యకృతా పరమోక్షనిరాసకారికా

సమాప్తా ।।

సర్వవాదిసిద్ధాని ఫలాని ముక్తిలక్షణాన్యేవ సంక్షేపేణోక్తాని । కిమర్థం ప్రత్యుక్తమితి చేదేతదుక్తమ్ । ఫలసాధనం శాస్త్రమనవ-ధార్య నికృష్టఫలే ప్రవర్తన్త ఇతి శ్రేయోఽర్థిభిరేవాఽయోగవ్యవచ్ఛేదే-నాత్రైవ ప్రవర్తనీయమ్ । అస్మాద్ధి పరరూపం నిఃశ్రేయసం సంపాద్యత ఇతి ।

ఏతద్రౌరవవృత్తికృన్మతధియా దీక్షాక్రమాత్ కారికాః
సర్వాన్యాగమమోక్షదూషణగతా గామ్భీర్యతో నైవ యాః ।।
స్వల్పాక్షైరవగాహితాః కిల యతస్తద్రామకణ్ఠస్త్విమం
తన్నారాయణకణ్ఠసూనురకరోదాసాం వివేకం స్ఫుటమ్ ।।

ఇతిశ్రీమద్భట్టనారాయణకణ్ఠాత్మజశ్రీభట్టరామకణ్ఠ-విరచితా పరమోక్షనిరాసకారికావృత్తిః సమాప్తా ।।

రత్నత్రయపరీక్షా

శ్రీకణ్ఠసూరిప్రణీతా

అఘోరశివాచార్యకృతరత్నత్రయోల్లేఖిన్యా సమేతా

శివం శివకరం నత్వా సిద్ధాన్తార్థప్రకాశకమ్ ।

రత్నత్రయపరీక్షార్థః సంక్షేపేణ ప్రకాశ్యతే ॥
కైశ్చిద్ వేదదృశాఽపరైః కులధియా న్యాయానువృత్త్యేతరై-
రన్యైశ్చ స్వమనీషయా మలినితం మోహేన రత్నత్రయమ్ ।
తస్మాత్ కర్ణవిభూషణాయ విదుషాం భూయోఽపి సద్వ్యాక్రియా-
శాణోల్లేఖనసంస్కృతం తదధునా సోఽహం కరోమ్యుజ్జ్వలమ్ ॥

నమః శివాయ శక్త్యై చ బిన్దవే శాశ్వతాయ చ ।
గురవే చ గణేశాయ కార్తికేయాయ ధీమతే ॥ ౧ ॥

అత్ర చ పూర్వార్ద్ధేన ప్రకరణప్రతిపాద్యం రత్నత్రయం ప్రస్తావయన్ ప్రణమతి ।
ఉత్తరార్ద్ధేన సకలసంహితానామవతారకత్వేన గురుం భగవన్తం శ్రీకణ్ఠనాథం
సర్వవిఘ్నాపహం చ గణపతిం సిద్ధాన్తశాస్త్రశ్రవణవిశేషితజ్ఞానం చ
కార్తికేయమస్యైవావిఘ్నపరిసమాప్త్యర్థమభివన్దతే ॥ ౧ ॥

తదేవ వస్తుత్రయం వ్యాఖ్యేయతయా ప్రతిజానీతే-

బిన్దుశక్తిశివాఖ్యాని త్రీణి సిద్ధాన్తసాగరాత్ ।
సముద్ధృత్య సతాం ధర్తుం హృత్కణ్ఠశ్రవణే సదా ॥ ౨ ॥

కర్ణయోః శ్రవణేన, కణ్ఠోపలక్షితవాగిన్ద్రియే పాఠేన, హృద్యవధానేన సతాం
ధర్తుం బిన్ద్వాదీని రత్నాని సిద్ధాన్తసముద్రాదుద్ధృత్య ॥ ౨ ॥

రత్నాని వాఙ్మయైః సూత్రైర్నిబధ్యన్తే మయా తతః ।
క్షన్తుమర్హన్తి తత్సన్తో నాసూయా పరిచారకే ॥ 3 ॥

వాఙ్మయైః సూత్రైర్మయా నిబధ్యన్తే । లోకే హి కణ్ఠాద్యవయవేషు ధారణార్థం
రత్నాని సూత్రైర్బధ్యన్తే । తస్మాత్ సదారాధనప్రవృత్తే మయయసూయా న కర్తవ్యేతి ।। ३ ।।

ఏషాం చ బిన్ద్వాదీనాం రత్నసాధర్మ్యాద్ రత్నశబ్దవాచ్యత్వమిత్యాహ-

రఞ్జనాత్ సర్వతత్త్వేషు రాగాదేభ్యోఽధికారయోః ।
ఈశ్వరాణాం శివానాం చ ధారణీయతయా ధియా ।। ४ ।।

పుంసామప్రతిఘోదారమరీచినిచయేన చ ।
రత్నానీష్టవిధానాచ్చ బిన్ద్వాద్యాః శివశాసనే ।। ५ ।।

రత్నాని యథా లోకే రాజన్తే మహార్ఘతయా ప్రకాశన్తే, సమీపవర్తినాం చ
రాగముత్పాదయన్తి, పురుషైశ్చావయవైర్ధార్యన్తే, దీప్తిమన్తీష్టవిధాయీని చ భవన్తి; యథా
బిన్ద్వాదయః పదార్థాః సర్వేషు శక్త్యాదిషు తత్త్వేషూపాదానతయాఽధిష్ఠాతృత్వేన చ
ప్రకాశన్తే, ఈశ్వరాణామనన్తాదీనాం శివానాం చ సదాశివాదిపదస్థానామాత్మనామేభ్యో
హేతుభూతేభ్యో యథాస్వమధికారయోరనుగ్రాహ్యానుగ్రాహకత్వరూపయోః సదా రాగో భవతి,
పురుషాణాం చైతే ధియా ధ్యేయతయా ధార్యన్తే, అప్రతిహతవిలక్షణతేజసో
భుక్తిముక్త్యాఖ్యాభీష్టప్రదాయినశ్చ భవన్తి । తస్మాదేతేఽపి శివశాస్త్రే రత్నాని, ప్రోచ్యన్త
ఇత్యధ్యాహారః । అప్రతిహతవిలక్షణతేజస్తయా చైషామతిశయం దర్శితమ్ ।। ४-५ ।।

రత్నత్రయం సమాశ్రిత్య వర్తతే తత్త్వసంహతిః ।
అద్వైతప్రాప్తయే షోఢా కథ్యతే పరమేష్ఠినా ।। ६ ।।

తత్ర శుద్ధతత్త్వసంహతిర్బిన్దుముపాదానత్వేన, శివం కర్తృతయా, శక్తిం చ
తత్కరణతయా సంశ్రిత్య వర్తతే, ఉపాదానాది వినా కార్యోత్పత్త్యసంభవాత్ । అశుద్ధాయాం చ

శివశక్తో ఏవ పరమ్పరయా కర్తృకరణే, బిన్దుశ్చ నివృత్త్యాదికలాద్వారేణాధార ఇతి వక్ష్యామః
। అత్ర బుభుక్షూణాం భౌతికదీక్షాభాజాం సాధకానాం విచిత్రభువనభోగాత్మనా
పరిణతో బిన్దుః ప్రాప్యః, శివస్తు శక్త్యవినాభూతో నైష్ఠికదీక్షాభాజాం ముముక్షూణామ్ ।
తత్ప్రాప్తయే చ కలాదిషట్ప్రకారోఽధ్వా శివేన శాస్త్రేషు వర్ణ్యతే ।। ౬ ।।

ఏషాం చాధ్వత్వముపరిష్టాత్ సాధయిష్యతి, ఇదానీమస్య దీక్షాదావుపయోగం దర్శయతి-

ఏతదేవ మతం బీజం త్రయం దీక్షాప్రతిష్ఠయోః ।

ఏతదపరిజ్ఞానే దీక్షాప్రతిష్ఠయోరశక్యానుష్ఠానత్వాదిద-మేవ తయోర్మూలమిత్యర్థః ।।

ఏతదేవ స్ఫుటీకరోతి-

యోగాశ్చ వివిధాః కర్మ నిత్యనైమిత్తికం యథా ।। ౭ ।।
జ్ఞానాని సిద్ధయో మోక్షా అపి తస్యావబోధనాత్ ।
ఏతదేవ పరా కాష్ఠా మోక్షాఖ్యాణోర్విచారతః ।। ౮ ।।

యోగాః సాలమ్బనాదయః । నిత్యం పూజాది । నైమిత్తికం దీక్షాది । జ్ఞానాని
తద్విషయాణి పశుపాశపతివిషయాణి చ । సిద్ధయః అణిమాద్యాః । మోక్షః శివసామ్యం
సదాశివాదిపదప్రాప్తిశ్చ । యదుక్తం శ్రీమన్మతఙ్గే- మోక్షః సప్తప్రకారోఽయమ్, (యో౦ ౫।౬౭) ఇతి
। ఏతత్సర్వం తజ్జ్ఞానాత్ సిద్ధ్యతీతి । కిఞ్చ, ఏతత్ప్రాప్తిరేవాణోః పరా కాష్ఠా, పరమోక్ష
ఇత్యర్థః ।। ౭-౮ ।।

తతశ్చ-

శ్రోతవ్యమేతదాప్తోక్త్యా మన్తవ్యం చోపపత్తిభిః ।
ధ్యేయం చ యోగమార్గేణ శక్తిపాతోదితాత్మభిః ॥ ౯ ॥

శక్తినిపాతాన్మలపరిపాకావినాభూతాదుదితాత్మభిరూర్ధ్వ-పదోన్ముఖచేతోభిః । అనేన చైషామాగమానుమానయోగిప్రత్యక్ష-సిద్ధత్వం సూచయతి ॥ ౯ ॥

కా పునరత్రాప్తోక్తిరత ఆహ-

ఆప్తోక్తిరత్ర సిద్ధాన్తః శివ ఏవాప్తిమాన్ యతః ।
న తాభ్యాం సదృశః కశ్చిచ్ఛ్రేయ ఆప్తివిధాయకః ॥ ౧౦ ॥

సిద్ధాన్తశబ్దః పఙ్కజాదిశబ్దవద్యోగరూఢ్యా శివప్రణీతేషు కామికాదిషు దశాష్టాదశసు తన్త్రేషు ప్రసిద్ధః । తతస్తాన్యేవాబాధితత్వాత్ ప్రమాణానీతి భావః । కుత ఇత్యత్రాహ- శివ ఏవాప్తిమాన్ యత ఇతి । నను కణాదపతఞ్జలిప్రభృతయోఽప్యాప్తా ఏవేత్యత ఆహ- న తాభ్యామితి । సత్యమ్, తేఽపి స్వవిషయే వస్తున్యాప్తా ఏవ, కిన్త్వసర్వజ్ఞత్వాత్ తేషాం తత్ప్రణీతాని చ శాస్త్రాణి తదవిషయేషు బిన్ద్వాదిషు వస్తుషు న ప్రమాణీభవితుమర్హన్తి, శివస్తు నిరతిశయసర్వార్థజ్ఞానక్రియత్వాత్ పరమాప్తః, తత్ప్రణీతాని చ శాస్త్రాణి సార్వాఽన్యాగమప్రాప్యస్థానప్రదర్శనపూర్వకం తదనధిగతార్థగన్తృత్వాదబాధితత్వాచ్చ ప్రమాణాన్యేవ । యదాహుః- అనధిగతార్థగన్తృ ప్రమాణమ్ ఇతి । తత స్తేన శివేన తదాగమేన చ సదృశం న కిఞ్చిచ్ఛ్రేయసః సాధకమస్తి । నను నిత్యత్వాదేవాగమానాం ప్రామాణ్యం నాప్తప్రణీతతయేతి మీమాంసకాః, తదయుక్తమ్, రచనాయాః కర్తారం వినా

ఘటాదివదుత్పత్త్యదర్శనాత్ । ఇత్యాది విస్తరేణ సాధితమస్మాభిర్మృగేన్ద్రవృత్తిదీపికాయామితి తత ఏవావధార్యమ్ ।। ౧౦ ।।

యద్యేవం వామాదయోఽపి శైవత్వేన ప్రసిద్ధాః శివకృతా ఏవ, తన్న, పరస్పరవిరుద్ధార్థాభిధాయిత్వేన తేషాం శివాకృతత్వాత్ । యదాహుః- (పూర్వతనీ ౧౩౫ పృష్ఠస్థా ప్రథమా టిప్పణీ ద్రష్టవ్యా ।) సుగతో యది సర్వజ్ఞః కపిలో నేతి కా ప్రమా । అథోభావపి సర్వజ్ఞౌ మతిభేదః కథం తయోః ।। ఇతి । ప్రసిద్ధిస్తు తేషాం శివాధిష్ఠితాత్మాన్తరప్రణీతత్వేనేత్యవిరోధః । ఏతదేవాహ-

సిద్ధాన్త ఏవ సిద్ధాన్తః పూర్వపక్షాస్తతః పరే ।
ఆప్తస్తు శివ ఏవైకః శివాన్యే త్వశివా మతాః ।। ౧౧ ।।

శివత్వం చాత్ర సర్వజ్ఞత్వసర్వకర్తృత్వమభిప్రేతమ్ ।। ౧౧ ।।

తతశ్చ-

సిద్ధాన్తః సేవ్యతే సద్భిః శక్తిపాతపవిత్రితైః ।
కామకారితయాఽన్యైస్తు నిన్ద్యతే పశుశాస్త్రవత్ ।। ౧౨ ।।

ఏతదేవ శక్తిపాతచిహ్నత్వేనోక్తం శ్రీమన్మృగేన్ద్రే- యేషాం శరీరిణాం శక్తిః పతత్యవినివృత్తయే ।

వినివృత్తయే । తేషాం తల్లిఙ్గమౌత్సుక్యం ముక్తౌ ద్వేషో భవస్థితౌ ।। భక్తిశ్చ శివభక్తేషు శ్రద్ధా తచ్ఛాసకే విధౌ । (వి౦ ౫।౪-౫) ఇతి । తతశ్చ శక్తిపాతానన్తరభావిన్యా దీక్షయా పవిత్రితైః శోధితైః సిద్ధాన్తః సేవ్యతే । యదుక్తం శ్రీమత్కిరణే- తీవ్రశక్తినిపాతేన

గురుణా దీక్షితో యదా । సర్వజ్ఞః స శివో యద్వత్ (వి౦ ౧।౨౧) ఇతి ।। ౧౨ ।।

అస్య చ పశుజననిన్దయా న ప్రామాణ్యవ్యాహతిరస్తీతి దృష్టాన్తేనాహ-

నహి కస్తూరికామోదః పురుషైః ప్రతిహన్యతే ।
హేతుభిః సాధ్యతే కిన్తు ధన్యైరాఘ్రాయతే సదా ।। ౧౩ ।।

తదీయదీక్షాద్యుపయోగితయా శివాదిపరిజ్ఞానం భోగమోక్షార్థిభిః కార్యమ్ । తజ్జ్ఞానం చ సిద్ధాన్తాభ్యాసేన, తదభ్యాసశ్చ శక్తిపాతావినాభావిన్యా దీక్షయా సిద్ధ్యతీత్యుక్తమ్ ।। ౧౩ ।।

అత్ర కేచిదాహుః- మిమనేనాసత్యభూతేన శివాదివస్తుకథనేన తత్పరిజ్ఞానసాధనకథనేన వా, సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ (ఛాం ఉం ౩।౧౪।౧), ఏకో వశీ సర్వభూతాన్తరాత్మా (కఠోం ౫।౧౨) ఇత్యాదిశ్రుతిభిః పరమాత్మైవ చిదాకారః సత్యభూతః । స ఏవ శివాదిశబ్దవాచ్యో నాన్యత్కిఞ్చిదస్తి । తతః పరమానన్దస్వరూపస్య తస్య యథావదవబోధ ఏవ మోక్షహేతురితి । తాన్ ప్రత్యాహ-

వేదాన్తైశ్చ కులామ్నాయైస్తథాన్యైః ప్రతిపాద్యతే ।
ఆనన్దవిప్రలబ్ధానామానన్దోపహితా చితిః ।। ౧౪ ।।

యదేతద్వేదాన్తాదిశాస్త్రైరన్యైశ్చ శాక్తాదిభిశ్చితిశ్చైతన్యాత్-మకమేవ వస్తు పారమార్థికమ్, తస్యాశ్చితేరానన్దోపహితాయాః పరమానన్దస్వరూపాయా అవబోధ ఏవ మోక్షహేతురితి ప్రతిపాద్యతే; తదానన్దవిప్రలబ్ధానామ్ ఆనన్దం బ్రహ్మ (బృం ఉం ౩।౯।౩౪) ఇతి శ్రుతిగతస్యానన్దశబ్దస్య పరిపూర్ణతార్థస్య సుఖార్థతాభ్రాన్త్యా విప్రలబ్ధానామపరిణతమలానామేవ శోభతే, నాన్యేషామస్మదా-దీనాం శివానుగృహీతానామితి

భావః । తథా హ్యాత్మైకత్వం తావత్ సాధయితుమశక్యమ్, అనేకత్వప్రతిపాదకానాం శ్రుతీనాం సమ్భవాత్, ఏకత్వశ్రుతీనామన్యపరత్వాదనేకత్వజ్ఞాపకస్య దృశ్యమానస్య జననమరణాదిప్రతినియమస్యానపహ్నవనీయత్వాచ్చ । తేషాం చాత్మనామస్వాతన్త్ర్యస్య దర్శనాద్
బద్ధత్వే సతి తేషాం భోగమోక్షకర్తా శివః, తదుపాదానాదయశ్చాగమేనానుమానేన సిద్ధా ఇత్యాదివిస్తరేణాస్మాభిర్మృగేన్ద్రవృత్తిదీపికాయాం దర్శితమ్, సాధితం చ రామకణ్ఠాదిభిర్మతఙ్గవృత్త్యాదావితి తతోఽవధార్యమ్ । గ్రన్థవిస్తరభయాన్నాత్ర ప్రపఞ్చ్యతే ॥ ౧౪ ॥

అత ఏవాత్మవిషయం విజ్ఞానమపి తత్తచ్ఛాస్త్రప్రసక్తానాం యథావన్న సంభవతీత్యాహ-

చిన్మహోదధిగామ్భీర్యమవసీయేత సూరిభిః ।
అవగాహ్య పరానన్దలహరీ యది నోత్క్షిపేత్ ॥ ౧౫ ॥

యది హి ప్రోక్తవత్పరమానన్దభ్రాన్తికల్లోలస్తాన్నోత్క్షిపతి, తతో విద్వద్భిశ్చిన్మహోదధేరాత్మవర్గసముద్రస్య గామ్భీర్యం సర్వజ్ఞత్వసర్వకర్తృత్వాత్మస్వరూపం
నిత్యత్వవ్యాపకత్వానేకత్వాది

చావగాహ్య ప్రమాణైర్విషయీకృత్యావసీయేత, నాన్యథా । తత్తచ్ఛాస్త్రకర్తృణామసర్వజ్ఞత్వాత్ తద్వచనాదేతన్న సంభవతీత్యర్థః ॥ ౧౫ ॥

కుతః పునరేతజ్జ్ఞాయతే ? అత ఆహ-

తదత్ర కథితం సర్వస్రోతసాం జ్యాయసి ప్రభోః ।
ఉదక్షేణోర్ధ్వవక్త్రేణ తతస్తదవధారయేత్ ।। ౧౬ ।।

తచ్చాత్మస్వరూపం వామాదిసమస్తశాస్త్రస్రోతసాం మధ్యాదుత్కృష్టే సిద్ధాన్తాఖ్యే స్రోతసి కథితమితి తత ఏవావధార్యమ్ । శివకృతత్వేన జ్యాయస్త్వమేవాస్య సాధయతి- ప్రభోరుదక్షేణోర్ధ్వవక్త్రేణేతి । కథితమితి । వక్త్రశబ్దేన వచనత్రాణరూపా శక్తిరుచ్యతే, పరమార్థతః శివస్య దేహాభావాత్ । అతశ్చోదక్షేణోదఙ్ముఖేనానుగ్రహప్రవృత్తేనోర్ధ్వస్థితేన చ శక్త్యాత్మనా వక్త్రేణ । బిన్దుశక్తేర్నాదాదిక్రమేణోత్పాదితే శాస్త్రే ప్రకాశితమిత్యర్థః । నన్వశరీరస్య శాస్త్రోపదేశానుపపత్తిః ? తన్న, జగత్సృష్ట్యాదివత్ సఙ్కల్పమాత్రేణ విద్యేశ్వరాదీనాం శాస్త్రావబోధకత్వాత్ ।। ౧౬ ।।

కిఞ్చ-

హేతూనపి పరీక్షాయై లక్షయేత్ తస్య శాస్త్రతః ।
నహ్యత్ర శేముషీ శుద్ధా విపులాపి ప్రగల్భతే ।। ౧౭ ।।

తస్యాత్మస్వరూపస్య పరీక్షణమపి సిద్ధాన్తోక్తైరేవ హేతుభిః కార్యమితి భావః ।। ౧౭ ।।

ఇత్థం ప్రసఙ్గాదాత్మస్వరూపస్య సిద్ధాన్తైకగమ్యత్వం ప్రసాధ్య ప్రకృతానాం శివాదిరత్నానాం శ్రవణమనననిదిధ్యాసనాని సిద్ధాన్తాదేవేతి ప్రాగుక్తం ప్రపఞ్చయతి-

అలౌకికాని సూక్ష్మాణి గోపితాని శివేన చ ।
త్రీణి రత్నాని కో వేత్తి సిద్ధాన్తేన వినా స్వయమ్ ।। ౧౮ ।।
హేతూనపి కుతర్కాన్ధతమసారీన్ మనీషయా ।
తద్వద్ యోగం చ కో వేత్తి సబీజాబీజలక్షణమ్ ।। ౧౯ ।।

తత్ర సబీజయోగః సదాశివాద్యాకారః సకలవిషయః, నిర్బీజస్తు నిష్కలవిషయః ।
అనేనైషామాగమానుమానయోగిప్రత్యక్షగమ్యత్వమపి దర్శయతి ।। ౧౮-౧౯ ।।

అపి చ-

సిద్ధాన్తః సేవితః సద్భిరపి కానాన్ ప్రయచ్ఛతి ।
సర్వాన్ సాధకచిత్తస్థానాప్తశ్చిన్తామణిర్యథా ।। ౨౦ ।।

సిద్ధాన్తాదేవ సాధకానాం తత్తత్సిద్ధసాధనజ్ఞానం తదనుష్ఠానాత్
ఫలావాప్తిశ్చేత్యర్థః ।। ౨౦ ।।

ఇత్థం సిద్ధాన్తజ్ఞానఫలం ప్రదర్శ్య తదభిధేయార్థ-ప్రకాశకత్వాదస్యాపి
ప్రకరణస్య తదేవ ప్రయోజనమితి సూచయన్ అభిధేయపరీక్షాం ప్రతిజానీతే-

తమాసేవ్య మయాప్యేషా బిన్దుశక్తిశివాశ్రయా ।
పరీక్షా క్రియతే తత్ర బిన్దురాదౌ నిరూప్యతే ।। ౨౧ ।।

తత్ర బిన్దుసిద్ధిమాహ-

జాయతేఽధ్వా యతః శుద్ధో వర్తతే యత్ర లీయతే ।
స బిన్దుః పరనాదాఖ్యః నాదబిన్ద్వర్ణకారణమ్ ।। ౨౨ ।।

వక్ష్యమాణవద్విచిత్రభువనాదిరూపత్వేన శుద్ధాధ్వనః కార్యత్వాత్ తదుపాదానం
బిన్దుః సిద్ధ్యతి । కిఞ్చ, శబ్దోపాదానతయాపి తస్య సిద్ధిరిత్యాహ- నాదవిన్ద్వర్ణకారణమితి ।

తత్ర నాదో నామాభిధేయబుద్ధిహేతుర్బిన్దోః ప్రథమప్రసరరూపః సూక్ష్మో నాదశ్చిన్తయా రహితత్వేన శ్రీమత్కాలోత్తరాద్యుక్తః । బిన్దుశ్చ తత్కార్యం మయూరాణ్డరసబిన్దువదవ్యపదేశ్యః పరామర్శజ్ఞానరూపోఽక్షర-బిన్దుస్తత్రైవ సూక్ష్మత్వేనోక్తః । అర్ణశ్చ వర్ణం ఆకాశవాయుప్ర-భవః శ్రోత్రగ్రాహ్యః స్థూలశబ్దః । తదుక్తం తత్ర- స్థూలం శబ్ద ఇతి ప్రోక్తం సూక్ష్మం చిన్తామయం భవేత్ । చిన్తయా రహితం యత్తు తత్పరం పరికీర్తితమ్ ॥ (౧।౮) ॥

౨౨ ॥

తత్ర శుద్ధాధ్వనో భువనాద్యాధారత్వం దర్శయితుమాహ-

ఉత్తీర్ణమాయామ్బుధయో భగ్నకర్మమహార్గలాః ।
అప్రాప్తశివధామానస్త్రిధా విజ్ఞానకేవలాః ॥ ౨౩ ॥

త్రివిధా హి పశ్వాత్మానః- తత్ర మలకర్మమాయాయుక్తాః సకలాః, ప్రలయాద్యుపసంహృతకలాదయో మలకర్మయుక్తాః ప్రలయాకలాః, విజ్ఞానాదిభ్యః కర్మణోఽపి క్షయాన్మలమాత్రయుక్తా విజ్ఞానకలాః । తే పునః మలపరిపాకతారతమ్యాత్ శివప్రసాదేన భగ్నకర్మమలాఖ్య-మహారోధాః కిఞ్చిదవశేషితాధికారమలత్వాదసంప్రాప్తశివ-సామ్యాస్త్రివిధా ఏవ విజ్ఞానకేవలినో భవన్తి ॥ ౨౩ ॥

కే తే భేదా ఇత్యాహ-

విద్యావిద్యాధిపతయః పశుపూర్వాః సదాశివాః ।
తత్ర విద్యాభుజః పూర్వే మన్త్రా విద్యాశ్చ నామతః ॥ ౨౪ ॥

తత్ర ప్రథమే విద్యాతత్త్వనివాసిన ఇత్యాహ- తత్ర విద్యాభుజ ఇతి ॥ ౨౪ ॥

విద్యేశ్వరనియోజ్యాస్తే సంఖ్యయా సప్తకోటయః ।
తేషాం పురాణి విద్యాయాం వామాదీని యథోత్తరమ్ ।। ౨౫ ।।

విద్యేశ్వరనియోజ్యత్వం చైషామనుగ్రహకరణత్వాత్, విద్యేశ్వరాణాం చ పఞ్చవిధకృత్యాధికారిత్వాత్ ।। ౨౫ ।।

స్ఫీతాని నవ జాతాని తనుభోగేన్ద్రియాదిభిః ।

ఏతాని భువనాన్యుత్తరోత్తరం విశిష్టభోగాదిమన్తీత్యర్థః ।।

అథైతేభ్యో విశిష్టా విద్యేశా ఇత్యాహ-

మధ్యాః ప్రశాన్తకలుషా విద్యేశాః శివతేజసః ।। ౨౬ ।।
అధికారమలోపేతాస్తత్త్వమైశం సమాశ్రితాః ।
శివార్కకరసంపర్కవికాసాత్మీయశక్తయః ।। ౨౭ ।।

ప్రశాన్తమలత్వమధికారమలయోగిత్వం శివానుగృహీతత్వం చ మన్త్రాణామపి సమానమేవ । శివతేజసః పఞ్చవిధకృత్యకారిణః । యదుక్తం శ్రీమద్రౌరవే-సృష్టిసంరక్షణాదానభావానుగ్రహకారిణః (౧।౧౫) ఇతి ।। ౨౬-౨౭ ।।

అష్టావనన్తపూర్వాస్తే యథాపూర్వం గుణాధికాః ।
తథా పురాణి తత్రైషామనన్తః పరమేశ్వరః ।। ౨౮ ।।

అష్టావనన్తపూర్వా ఇతి । అనన్త-సూక్ష్మ- శివోత్తమ- ఏకనేత్ర- ఏకరుద్ర- త్రిమూర్తి-

శ్రీకణ్ఠశిఖణ్డిసంజ్ఞాః । తత్రేశ్వరతత్త్వే తేషామష్టౌ భువనాని ప్రాగ్వదేవ । అత
ఏషామనన్త ఏవ పరమేశ్వరః ।। ౨౮ ।।

తత్రాణవః పురేష్వాసన్ నాప్యన్యే తద్విభూతయః ।
పరే సదాశివసమాః పతికృత్యాధికారిణః ।। ౨౯ ।।

తత్తద్భువనేశ్వరారాధనాదినా దీక్షయా వా తేషు భువనేషు యోజితా ఆత్మానశ్చ
విద్యన్తే । అయం చ న్యాయో విద్యాభువనేషు సదాశివాదిభువనేషు చ విజ్ఞేయః । యదుక్తం
సూక్ష్మస్వాయమ్భువే- యో యత్రాభిలషేద్ భోగాన్ స తత్రైవ నియోజితః ।
సిద్ధిభాఙ్మన్త్రసామర్థ్యాత్ (౩౯।౨) ఇతి । అథ పశుసదాశివానాహ- పరే సదాశివసమా ఇతి ।। ౨౯
।।

మూర్ధానమధ్వనః ప్రాప్తాః ప్రసన్నే పరమేశ్వరే ।

సదాశివశ్చాత్రాధికారావస్థః శివ ఏవ । తస్య చ అధికారాదయోఽవస్థా
ఔపచారికా ఇత్యుక్తమ్- అధికారీ స భోగీ చ లయీ స్యాదుపచారతః ఇతి ।
సంస్కార్యసదాశివాదీనాం తు భేదో వాస్తవ ఏవ ।

ఏతే చ సదాశివతత్త్వస్థసదాశివభువనవాసిన ఇత్యాహ-

తత్త్వమేషామసూతాఙ్గపురభోగాదిశోభితమ్ ।। ౩౦ ।।
సదాశివమధిష్ఠాతృనామ్నా తేఽపి సదాశివాః ।

అత ఏవైషాం దేహాదయోఽవాస్తవా ఏవ, అధిష్ఠాతుస్తస్య శివస్య న పారమార్థికా
ఇత్యుక్తం శ్రీమత్పౌష్కరే- సాధకస్య తు లక్ష్యార్థం తస్య రూపమిదం స్మృతమ్ ఇతి ।। ౩౦ ।।

ఉక్తార్థముపసంహరతి-

అష్టాదశభిరధ్వాయం భువనైః సహ భోక్తృభిః ।। ३० ।।
త్రిభిశ్చ తత్త్వైరుద్దిష్టో విశుద్ధః శివకర్తృకః ।

ఏష చాధ్వా కార్యత్వాత్ శివకర్తృక ఇత్యర్థః । అత్ర చ నివృత్త్యాదిభువనానాం శక్తిశివతత్త్వయోశ్చ సదాశివతత్త్వ ఏవాన్తర్భావో విజ్ఞేయః ।। ३० ।।

కార్యత్వాదేవాస్య శుద్ధాధ్వనః కేనాపి నిత్యేన కారణేన భవితవ్యమ్, తచ్చ బిన్ద్వాఖ్యమిత్యాహ-

సదాశివాదితత్త్వౌఘో నిత్యోపాదానకారణః ।। ३१ ।।
వికారిత్వాద్యథా కుమ్భస్తథా చైష తతస్తథా ।

ఏషోఽపి సదాశివాదిరధ్వా వికారీ, తతో నిత్యోపాదానకారణ ఇతి ।। ३१ ।।

నను ఘటోపాదానకారణస్య మృత్పిణ్డస్యానిత్యత్వాదనేనాపి శుద్ధాధ్వోపాదానేనానిత్యేన భవితవ్యమితి ధర్మిస్వరూపవిపరీత-సాధకత్వాద్ విరుద్ధోఽయం వికారిత్వాదితి హేతుః ? అత ఆహ-

పార్థివోఽపి భవేత్ కుమ్భో మాయోపాదానకారణః ।। ३३ ।।

సాక్షాన్మృదుపాదానత్వేఽపి ఘటస్య పరమ్పరయా మాయైవోపాదానకారణమితి ।। ३३ ।।

కుత ఇత్యాహ-

వినాశోత్పత్తిమత్త్వాభ్యాం పరిణామితయా తథా ।

అయమభిప్రాయః- ఉత్పత్తివినాశధర్మిణాం హి వస్తూనాం ఘటకపాలాద్యవాన్తరపరిణామత్వేనావాన్తరకార్యకారణభావే సత్యపి పృథివ్యాదితత్త్వానాం పరమ్పరయోపాదానం మాయాఖ్యం నిత్యం పరమకారణమభ్యుపగన్తవ్యమ్, అన్యథాఽనవస్థాప్రసఙ్గాత్ । ఉక్తం చ శ్రీమత్స్వాయమ్భువే- మాయాతత్త్వం జగద్బీజమవినాశ్యవ్యయాత్మకమ్ ఇతి ।।

ఏతదేవ ప్రపఞ్చేన సాధయతి-

యద్యదుత్పద్యతే వస్తు తన్మాయేయం యథా కలా ।। ౩౪ ।।
ఉత్పత్తినాశౌ మాయేయధర్మావాహ మహేశ్వరః ।

ఆప్తవాక్యేనాప్యేతత్సిద్ధమితి భావః ।। ౩౪ ।।

ఇదానీం సత్కార్యవాదదృష్ట్యా కలాద్యవస్థాభేదేనోత్పత్తి-వినాశవ్యపదేశం భజన్తీ మాయైవ కలాదికార్యద్వారేణ పరిణమత ఇతి దర్శయితుం పరిణామశబ్దార్థమాహ-

పరిణామో హి వస్తూనాం పూర్వావస్థాపరిచ్యుతేః ।। ౩౫ ।।

అవస్థాన్తరసంప్రాప్తిః క్షీరస్య దధిభావవత్ ।
దధ్నశ్చ తక్రవత్ తత్ర తక్రావస్థా నిరూప్యతే ।। ౩౬ ।।

దృష్టాన్తస్వరూపనిరూపణాయాహ- తత్రేతి ।। ౩౫-౩౬ ।।

సా హి-

న దధ్నో నాపి దుగ్ధస్య పూర్వావస్థే హి తే మతే ।

దధ్యవస్థాయాం క్షీరావస్థాయాం వా తక్రావస్థా నాస్తీత్యర్థః । తథా హి క్షీరమేవ దధ్యాదిరూపేణ పరిణమతే, క్షీరం నష్టం దధ్యుత్పన్నమిత్యాదివ్యపదేశశ్చ దృశ్యతే ।
ఏతదేవాహ-

సదవస్థం హి వస్త్వేకం పూర్వం క్షీరం తతో దధి ।। ౩౭ ।।

అసత ఉత్పత్త్యసంభవాత్ సదేవ దధి క్షీరాదభివ్యజ్యతే, సదేవ తక్రం దధ్నోఽభివ్యజ్యత ఇతి భావః । అయం చ సత్కార్యవాదోఽస్మాభిర్-మృగేన్ద్రవృత్తిదీపికాయాం విస్తరేణ దర్శితః ।। ౩౭ ।।

యథా చైషాం దధినవనీతాద్యవస్థాపరిణామభేదేన విచిత్రార్థక్రియాణాం కార్యాణాం క్షీరమేవోపాదానమ్, ఏవం తత్త్వభువనాదిభేదేన విచిత్రపరిణామవతాం విచిత్రార్థక్రియాణాం చ కలాదికార్యాణాం సాక్షాత్ పరమ్పరయా చ మాయైవ పరమకారణమిత్యాహ-

పశ్చాత్ తక్రం తథా మాయా విచిత్రపరిణామతః ।
తత్త్వతాత్త్వికభావానాముపాదానమనశ్వరమ్ ।। ౩౮ ।।

యద్యేవం క్షీరవత్ సత్వాత్మనా పరిణామాదనిత్యత్వం మాయాయాః, తన్న, సర్వథా దృష్టాన్తాసంభవాత్, పరిణామిత్వమాత్ర ఏవాస్య దృష్టాన్తత్వమ్ । తతశ్చ ఘృతకీటన్యాయేనైకదేశేనైవ మాయా పరిణమత ఇత్యదోషః ।। ౩౮ ।।

ఇత్థం ఘటస్యాపి పరమ్పరయా నిత్యోపాదానత్వం ప్రసాధ్యోపసంహరతి-

తతో నిదర్శనం సాధు ప్రసిద్ధోక్తవిశేషణమ్ ।

ప్రకర్షేణ సిద్ధముక్తం నిత్యోపాదానత్వరూపం విశేషణం యస్య తత్ తథావిధమితి ।

పారిశేషికానుమానేనాపి బిన్దుసిద్ధిమాహ-

న మాయా నేశ్వరో నాణుర్న శక్తిః శుద్ధవర్త్మనః ।। ౩౯ ।।
ఉపాదానమతో బిన్దుః పరిశేషేణ లభ్యతే ।

తత్ర మాయాయా అనుపాదానత్వం సాధయతి-

తథాహి మాయా యా తేషాం క్షోభితాఽనన్తతేజసా ।। ౪౦ ।।
జలాదిక్షితిపర్యన్తం తత్త్వజాతమసూత సా ।

తేషాం మధ్యాద్ యా మాయా, సా హ్యచేతనత్వాదనన్తసామర్థ్య-క్షోభితైవ స్వకార్యముత్పాదయతి । యదుక్తం శ్రీమత్కిరణే- శుద్ధేఽధ్వని శివః కర్తా ప్రోక్తోఽనన్తోఽసితే ప్రభుః (వి౦ ౩।౨౭) ఇతి ।। ౪౦ ।।

తత్రైవ హేతూనాహ-

అవిశుద్ధజడత్వేన మాయామార్గతయా తథా ।। ౪౧ ।।

దుఃఖానుషఙ్గాన్మాయేయకార్మాణవమలాన్వయైః ।

సకలాణూపభోగ్యత్వాత్ పరిణామోదయైరపి ।। ౪౨ ।।

యతోఽస్యా అశుద్ధాధ్వనోఽశుద్ధత్వే సతి జడత్వమ్, యతశ్చ మాయామార్గత్వం మోహహేతుత్వమ్, యస్మాచ్చ దుఃఖానుషఙ్గః, యతశ్చ మాయేయైరనాత్మని ఆత్మాభిమానాదిభిర్మలైః, కార్మేణ సుఖదుఃఖమోహహేతునా విపర్యయాసక్త్యాదిభావప్రత్యయాత్మనా మలేనాణవేన చాణోరనాద్యావారకేణ పశుత్వాఖ్యేన సంబన్ధః, బన్ధత్రయయోగినామేవ దేహేన్ద్రియాదిజనకత్వాత్ । అత ఏవ యతశ్చ సకలాణూపభోగ్యత్వం భువనాదిద్వారేణ, యస్మాచ్చ విచిత్రకర్మఫలభోగసాధనత్వేన విచిత్రా అనేకవిధాః పరిణామోదయాః పరిణామవృద్ధయః, తస్మాదనన్తేన క్షోభితా మాయా తాదృశం కార్యం జనయతి, శుద్ధస్య శివస్య అశుద్ధవిషయే కర్తృత్వాయోగాత్ । యద్యేవం శివస్యాసర్వకర్తృత్వప్రసఙ్గః ? తన్న, సాక్షాత్కర్తృత్వమత్ర నిషిద్ధం న తు ప్రయోజకకర్తృత్వమ్, అనన్తాదేరపి తదధిష్ఠానం వినా కర్తృత్వాసంభవాత్ ।। ౪౧-౪౨ ।।

ఏతదేవ ప్రపఞ్చయతి-

మాయా జడాన్తరవ్యాప్తా పరిణామవతీ చ యత్ ।

నిష్పాదనే కలాదీనాం శరీరాదిసమన్వితమ్ ।। ౪౩ ।।

పురుషం గమయేదేవ పరాధీనమసంశయమ్ ।

సువర్ణమివ కర్మారం మకుటోత్పాదకర్మణి ।। ౪౪ ।।

యద్యేవం శివస్యాపి శుద్ధవిషయే కర్తృత్వాత్ శరీరేన్ద్రియయోగాది-ప్రసఙ్గః ? తన్న, తస్య

నిత్యనిర్మలనిరతిశయసర్వార్థజ్ఞానక్రియా-యుక్తత్వాత్, అశరీరస్యాప్యాత్మనః స్వదేహస్పన్దాదౌ

కర్తృత్వదర్శనాచ్చ । అనన్తస్య త్వధికారమలయోగాచ్ఛరీరాద్యపేక్షేత్యవిరోధః ।। ४३-४४ ।।

అతశ్చ-

సైషా వికల్పవిజ్ఞానగోచరైవ సతీ చ యత్ ।

క్షోభ్యతేఽనన్తనాథేన కుమ్భకారేణ మృద్ యథా ।। ४५ ।।

సవికల్పజ్ఞానవిషయ ఏవ శరీరిణాం కర్తృత్వం దృష్టమితి భావః ।। ४५ ।।

కిమత ఇత్యత ఆహ-

సవికల్పవిజ్ఞానం చితేః శబ్దానువేధతః ।

సవికల్పకవిజ్ఞానమయం ఘట ఇతి పరామర్శరూపాత్ శబ్దోల్లేఖాదేవాత్-మనో దృశ్యతే ।।

కిఞ్చాతః ? ఇత్యత ఆహ-

స తు శబ్దశ్చతుర్ధా వాగ్వైఖర్యాదివిభేదతః ।। ४६ ।।

జాయతే బిన్దుసంక్షోభాదనన్తస్యార్థదర్శనే ।

అనన్తస్య సవికల్పకజ్ఞానోత్పత్త్యర్థమవశ్యం శబ్దోఽపేక్షితః । తదానీం

చాశుద్ధాధ్వనోఽనుత్పత్తేః స్థూలాకాశాభివ్యఙ్గ్యత్వం న శబ్దస్యోపపద్యత ఇతి

శివక్షుభితబిన్దుజన్య ఏవ శబ్దోఽభ్యుపగన్తవ్యః । తస్య చ వైఖర్యాద్యాశ్చతస్రో వృత్తీర్వక్ష్యతి

। తత్ర శబ్దోపాదానత్వేనాపి బిన్దుసిద్ధిః ।। ౪౬ ।।

కిఞ్చ-

విద్యాశరీరో భగవాననన్తః క్షోభకో మతః ।। ౪౭ ।।
మాయాయాః సా చ విద్వద్భిర్బైన్దవం తత్త్వముచ్యతే ।

అనన్తస్య బైన్దవశరీరయోగః శ్రూయతే, తదుపాదానతయా బిన్దుః సిద్ధ్యతీతి భావః ।।
౪౭ ।।

అత్రోపసంహారః-

అతో న మాయోపాదానం తథైవాయం మహేశ్వరః ।। ౪౮ ।।

బిన్దురేవాత్ర శుద్ధాధ్వన్యుపాదానమిత్యర్థః । కిమనేనాప్రసిద్ధేన బిన్ద్వాఖ్యేన
కల్పితేన, ఈశ్వర ఆత్మా తచ్ఛక్తిర్వా శుద్ధాధ్వన్యుపాదానమస్తు, అత ఆహ- తథైవాయమితి ।।
౪౮
।।

చేతనత్వాదవృత్తిత్వాత్ పరిణామాత్ తతస్తథా ।
ఆత్మా శక్తిశ్చ విజ్ఞేయౌ విస్తరోఽత్రై?వ వక్ష్యతే ।। ౪౯ ।।

మృదాదీనాం హ్యుపాదానానామచేతనత్వం దృష్టమ్ । చేతనాశ్చ శివాత్మశక్తయః ।
తత స్తే నోపాదానం భవితుమర్హన్తి । కిఞ్చ, ఉపాదానం హి పరిణామేన వా కార్యముత్పాదయతి,
యథా క్షీరస్య దధిభావః, వృత్తిరూపేణ వా, యథా పటస్య గృహాదిభావః ।

శివాదీనామేషాం తు వృత్తిపరిణామౌ న సంభవతః, అవికారిత్వాత్, వికారిత్వే జడత్వానియతత్వాదిదోషప్రసఙ్గాత్ I అస్య ప్రపఞ్చోఽత్రైవ భవిష్యతి I ప్రోక్తం చాస్మాభిస్తత్త్వప్రకాశవృత్తౌ II ౪౯ II

అన్యథా బిన్దుసిద్ధిమాహ-

ఇతోఽపి లక్ష్యతే బిన్దురణువైషమ్యదర్శనాత్ I

కుత ఇత్యత్రాహ- అణువైషమ్యదర్శనాదితి I అణూనామాత్మనాం జ్ఞానాదివైషమ్యదర్శనాత్ II

వైషమ్యమేవాహ-

దృశ్యన్తే పుద్గలాః కేచిదల్పజ్ఞానక్రియాన్వితాః II ౫౦ II
తేభ్యోఽధికాః పరేఽన్యే తు సర్వజ్ఞా బలశాలినః I

ఏతచ్చ వైచిత్ర్యం తేషాం న స్వతః సంభవతీత్యాహ-

పుద్గలశ్చేతనో నిత్యో వికారరహితో మతః II ౫౧ II

ఆత్మనో హి సర్వదాఽనన్తఘటపాటాద్యధ్యవసాయజ్ఞానాను-సంధాతృత్వేన స్వసంవేదనసిద్ధత్వాద్ దేహాన్తరఫలకర్మభోక్తృతయా చ చేతనత్వం నిత్యత్వం చ సిద్ధమాగమేషు శ్రూయతే I ఇత్యతోఽస్య న వికారః సంభవతి II ౫౧ II

అన్యథా హి-

వికారిత్వే జడానిత్యభావః స్యాద్ ఘటకుడ్యవత్ ।

అయం చ న్యాయః శక్తేరపి సమానః, ధర్మధర్మిణోరవ్యతిరేకాదిత్యాహ-

తథైవ చ చితిః శక్తిస్తయోరప్యవికారిణోః ॥ ౫౨ ॥

ఇదం చ ప్రాగేవ దర్శితమ్ । ఉక్తం చ నాదకారికాసు-

అవికార్యత్రాత్మోక్తస్తచ్ఛక్తిశ్చాప్యతో న యోగ్యౌ తౌ । బహుధా స్థాతుం యద్వా చైతన్యవినాకృతౌ

వికారిత్వాత్ ॥ (శ్లోం ౧౯) ఇతి । అత ఏవ తయోరౌపాధికమేవ వైచిత్ర్యమిత్యాహ- తయోరపీతి ॥ ౫౨ ॥

బహుధా యదవస్థానం తదుపాధివశాద్ భవేత్ ।

తతశ్చ-

సంపృక్తా చిదణోర్యేన మాయాద్యర్థావలోకనే ॥ ౫౩ ॥

యదుపాధేర్విచిత్రా చ స బిన్దుర్బహువృత్తికః ।

అత్రాత్మనాం చిచ్ఛక్తిర్యేన నాదాత్మనా పరిణతేనాభిధేయ-బుద్ధిబీజేన సంపృక్తా

మాయేయసవికల్పార్థావలోకనే ప్రవర్తతే, యస్య చ

ప్రత్యాత్మనియతైర్నాదాఖ్యైర్విచిత్రైర్వృత్తిభేదైరుపహితా విచిత్రైవ ప్రకాశతే, స బిన్దుః । ఏతచ్చ

విస్తరేణోక్తం తత్రభవతా రామకణ్ఠేన నాదకారికాసు । ప్రోక్తం చ శ్రీమత్కాలోత్తరే-

నాదాఖ్యం యత్పరం బీజం సర్వభూతేష్వవస్థితమ్ (౧।౫) ఇతి ॥ ౫౩ ॥

నను కర్మణైవ ప్రత్యాత్మనియతేనాత్మనాం భోగవైచిత్ర్యవద్ జ్ఞానాదివైచిత్ర్యమప్యస్తు ?
అత ఆహ-

న కర్మణాఽణోర్వైచిత్ర్యమనపేక్షేణ జాయతే ।। ౫౪ ।।
వైచిత్ర్యమపి భోగస్య సాపేక్షేణైవ తేన యత్ ।

కర్మ హి కలాదితత్త్వభువనాదిసాపేక్షమేవ భోగవైచిత్ర్యం కరోతి, అన్యథా
పృథివ్యాదీనామప్యనుపయోగాత్ ।। ౫౪ ।।
ఏవం జ్ఞానవైచిత్ర్యమపి నాదసహకృతమేవ కరోతి న కేవలమ్ । తదేవ సాపేక్షత్వం
దర్శయతి-

కర్మోపభోగం కురుతే వైచిత్ర్యం చన్ద్రనాదయః ।। ౫౫ ।।
తదేవ యది తత్కుర్యాత్ కిం తైరితి విలుప్యతామ్ ।

కర్మ పరం ఫలజననమేవ కరోతి, తస్య తు వైచిత్ర్యం సహకారివైచిత్ర్యాదేవ భవతీతి
భావః । నను కర్మతశ్చ శరీరాణి వివిధాని (విషయాః కారకాణి చేతి తత్రత్యః పాఠః ।)
శరీరిణామ్ (స్వాం ౩౨।౧౩) ఇతి శ్రీమత్స్వాయమ్భువశ్రుతేః కర్మైవ సాధనవైచిత్ర్యమపి కరోతి ।
సత్యమ్, సాధనవైచిత్ర్యద్వారేణైవ కర్మ ఫలవైచిత్ర్యం కరోతి న కేవలమిత్యవిరోధః ।। ౫౫ ।।

ఏతదేవ ద్రఢయతి-

ప్రవృత్తిః సర్వభూతానాం త్యాగోపాదానకారణమ్ ।। ౫౬ ।।

అపేక్ష్యవస్తుసద్భావే హి హేయానాం త్యాగార్థమ్ ఉపాదేయానాం చోపాదానార్థం
భూతానాం ప్రవృత్తిః సంభవతి, నాన్యథా ।। ౫౬ ।।

ప్రకారాన్తరేణ బిన్దుసిద్ధిమాహ-

కిఞ్చాతిశాయికం ప్రాహుస్తమమ్బరమనశ్వరమ్ ।
శివానామసమైశ్వర్యభాజాం భోగాధికారయోః ।। ౫౭ ।।
జ్యోతిర్గణానామాకాశమివ భూతాదికారణమ్ ।

యథా హి పఞ్చభూతాదిభూతమాకాశమవకాశదాయిత్వేన స్థూలశబ్దాభివ్యఞ్జకత్వేన చ సూర్యాదీనాం జ్యోతిషాం భోగాధికారయోః కారణమ్, ఏవం శుద్ధాధ్వవాసినాం శివానాం సర్వజ్ఞత్వసర్వకర్తృత్వాత్మకశివత్వయోగినాం విద్యేశ్వరాదీనామవ-కాశదానేన శబ్దోత్పాదనేన చ భోగాధికారయోః కారణం బిన్దుః సిద్ధః । తం చానశ్వరత్వేనాపరాకాశమాతిశయికం పరమవ్యోమా-ఖ్యమాగమజ్ఞాః ప్రాహుః, అపరస్య తత్ర ప్రగమాసమ్భవాత్ ।। ౫౭ ।।

అధునా ప్రాగుక్తం బిన్దోః సవికల్పకజ్ఞానోపయోగిత్వముపసంహరతి-

బిన్దురేవ వికల్పాఖ్యాం సవికల్పకబుద్ధిషు ।। ౫౮ ।।
స్వవృత్తిభేదసంభేదైరుల్లిఖన్ లభతే చితిమ్ ।

బిన్దురేవ శబ్దోపాదానత్వాత్ సూక్ష్మాదివైఖర్యన్తశబ్దాత్మక-స్వవృత్తిభేదసంబన్ధాద్ ఘటోఽయం లోహితః పరివర్తుల ఇత్యాదిపరామర్శవికల్పోల్లేఖనేన సవికల్పజ్ఞానేష్వాత్మనశ్చితిం సవికల్పకానుభవముత్పాదయతి । శబ్దానువేధేన హి జాత్యాదివిశేషణ-విశిష్టం సవికల్పజ్ఞానముత్పద్యతే । యదాహుః- అస్తి హ్యాలోచనం జ్ఞానం ప్రథమం నిర్వికల్పకమ్ । బలమూకాదివిజ్ఞానసదృశం శుద్ధవస్తుజమ్ । తతః పరం పునర్వస్తు ధర్మైర్జాత్యాదిభిర్యయా

। బుద్ధ్యాఽవసీయతే సాపి ప్రత్యక్షత్వేన సంమతా ।। (శ్లోం వాం ప్రత్యక్షం ౧౧౨, ౧౨౦) ఇతి ।। ౫౮ ।।

న చాయం భావనాసంజ్ఞః సంస్కారోఽధ్యక్షభావతః ।। ౫౯ ।।

సంస్కారాః స్మృతిలిఙ్గా హి నాస్మత్ప్రత్యక్షగోచరాః ।

నాయం సవికల్పానుభవః పూర్వానుభూతవాసనాత్మకః సంస్కారో మన్తవ్యః, తస్యానుమేయత్వాత్, అస్య చ ప్రత్యక్షానుభవ-రూపత్వాత్ । స్మృత్యన్యథానుపపత్త్యా హి సంస్కారః కల్ప్యతే ।। ౫౯ ।।

నన్వధ్యవసాయస్య బుద్ధికార్యత్వాద్ బుద్ధిపరిణామభేద ఏవ సవికల్పానుభవః ? అత ఆహ-

న బుద్ధేః పరిణామో వా మాయోర్ధ్వమపి సమ్భవాత్ ।। ౬౦ ।।

బుద్ధేరధ్యవసాయహేతుత్వేఽపి బిన్దుకార్యశబ్దసహకారాదేవ సవికల్పకజ్ఞానం జన్యత ఇత్యుక్తమ్ । అత ఏవ శుద్ధాధ్వనో బుద్ధ్యభావేఽపి వాక్శక్తిద్వారేణ విద్యేశ్వరాదీనాం సవికల్పానుభవః సిద్ధః ।। ౬౦ ।।

తతశ్చ-

తథా విద్యేశ్వరోఽనన్తో మాయామాక్రమ్య తేజసా ।

తతః సృష్టిం ప్రకురుతే సవికల్పకబోధవాన్ ।। ౬౧ ।।

అణుత్వే సతి కర్తృత్వాదస్మత్త్రేష్యో యథా జనః ।

అనన్తస్య అణుపక్షతయాఽధికారమలశేషేణ ప్రేర్యత్వాత్ సవికల్పకజ్ఞానయోగాదేవ మాయాక్షోభకత్వమ్, న తు శివస్య బిన్దుక్షోభవన్నిర్వికల్పకమాత్రేణేతి భావః ।। ౬౧ ।।
ఇత్థమనన్తస్య సవికల్పకజ్ఞానయోగేన కర్తృత్వాచ్ఛబ్దద్వారేణ విద్యేశ్వరాదీనాం తద్ధేతుత్వేన బిన్దుసిద్ధిరిత్యుక్త్వా అధునాఽస్మన్నైవార్థేఽన్యేషాం మతమాహ-

అన్యే వృత్తిపరిణామభేదవాదవిశారదాః ।। ౬౨ ।।
గురవః కథయన్త్యేనమన్యథోక్తవిశేషణమ్ ।

ఉక్తవిశేషణమేనమర్థమనన్తస్య సవికల్పకజ్ఞానయోగేన కర్తృభావమన్యే గురవోఽన్యథా సాధయన్తి ।। ౬౨ ।।

పరిణామస్య కర్తాఽయం న తు వృత్తేస్తతస్తథా ।। ౬౩ ।।

యతోఽయమనన్తః పరిణామస్య కర్తా తతస్తథావిధసవికల్పకజ్ఞానవానిత్యర్థః ।। ౬౩ ।।

ఏతదేవ సాధయతి-

ఇదమేవం మయా క్షుబ్ధమిష్టం సంపాదయేద్ ధ్రువమ్ ।
ఇతి జానాతి యః శక్తః స కర్తా పరిణామినామ్ ।। ౬౪ ।।

వృత్తికర్తుస్తు న తదపేక్షేత్యాహ-

పరిణామిష్వయం ధర్మో వృత్తిమత్స్వన్యథా భవేత్ ।

ఏతదేవ ప్రపఞ్చయితుం సవికల్పకజ్ఞానస్య నిర్వికల్పకజ్ఞానపూర్వకత్వమాహ-

తథాహి సర్వో నిర్ధూతవికల్పమవలోకయన్ ॥ ౬౫ ॥
వస్తు లోకో విజానాతి సవికల్పకమన్యథా ।

నిర్వికల్పకజ్ఞానానన్తరం సవికల్పకజ్ఞానం భవతీత్యుక్తం ప్రాగేవ । అన్యథా జ్ఞానాఽనవస్థా । సవికల్పకజ్ఞానానభ్యుపగమే నిర్వికల్పకస్య వస్తుమాత్రావభాసకత్వేన సర్వవస్తుసాధారణత్వాద్ జ్ఞానానవస్థా స్యాత్ । ఘటజ్ఞానమిత్యాదినియమోఽనుపపన్న ఇత్యర్థః ॥ ౬౫ ॥

తతశ్చ-

అనన్తేనాపి శబ్దానువిద్ధవిజ్ఞానపూర్వకమ్ ॥ ౬౬ ॥
సర్వం చేదిహ విజ్ఞాతమిష్యేత్రైష కరోతి చ ।
సవికల్పం విజానామీత్యవబోధాభిమానతః ॥ ౬౭ ॥

యస్మాత్ సవికల్పం జ్ఞానం జానామీత్యవబోధరూపత్వాత్ పరామర్శరూపేణాన్తఃసంజల్పాత్మకే శబ్దేనానువిద్ధం జాయతే, తస్మాచ్ఛబ్దానువిద్ధసవికల్పకజ్ఞానపూర్వం మాయాది వస్తు జ్ఞాత్వా అనన్తః క్షోభాదికం కరోతి, అజ్ఞాతస్య కరణాదర్శనాత్ ॥ ౬౬-౬౭ ॥

శివస్య తు వృత్తికర్తుర్బిన్దుక్షోభేన తదపేక్షేత్యాహ-

వృత్తిరేవ మతా బిన్దోః పటస్యేవ కుటీ తతః ।

నిర్వికల్పకబోధేఽపి బిన్దుమీశోఽధితిష్ఠతి ॥ ౬౮ ॥

అనన్తస్య చ పరిణామకర్తురస్త్యేవ సవికల్పకజ్ఞానాపేక్షేత్యుపసంహరతి-

నైవం విద్యేశ్వరో మాయామేషా హి పరిణామినీ ।

ఇత్థం పరమతముపన్యస్య దూషయతి-

న వృత్తిపరిణామాభ్యాం కర్తృభేదోఽవధార్యతే ॥ ౬౯ ॥
కుర్వతోఽపి కుటీం బుద్ధిః సవికల్పా హి దృశ్యతే ।

హీతి యస్మాదర్థే । ఏతచ్చ పరమథాభ్యుపగమనదూషణముక్తమ్, న తు సిద్ధాన్తతయా, బిన్దోరపి తత్త్వభువనాదిరూపేణ పరిణామశ్రుతేర్వృత్తిపరిణామయోరత్యన్తభేదాభావాచ్చ ॥ ౬౯ ॥

ఇదానీం బిన్దోః పర్యాయనామాన్యాహ-

శబ్దతత్త్వమఘోషా వాగ్ బ్రహ్మ కుణ్డలినీ ధ్రువమ్ ॥ ౭౦ ॥
విద్యా శక్తిః పరా నాదో మహామాయేతి దేశికైః ।
బిన్దురేవం సమాఖ్యాతో వ్యోమానాహతమిత్యపి ॥ ౭౧ ॥

ఇదానీం బిన్దోః సూక్ష్మాదిశబ్దవృత్తీః సంహారక్రమేణ దర్శయతి-

చతస్రో వృత్తయస్తస్య యాభిర్వ్యాప్తాస్త్రిధాణవః ।

యాభిర్వ్యాప్తా అణవః ప్రోక్తవదుత్తమమధ్యమాపకృష్టజ్ఞానాదిమన్తో భవన్తి ।। ౨౦-౨౧ ।।

కాస్తా ఇత్యత్రాహ-

వైఖరీ మధ్యమాభిఖ్యా పశ్యన్తీ సూక్ష్మసంజ్ఞితా ।। ౨౨ ।।

అత ఆసాం కారణత్వేన బిన్దుః సిద్ధ ఇత్యర్థః ।। ౨౨ ।।

వైఖరీస్వరూపమాహ-

తత్ర సా వైఖరీ శ్రోత్రగ్రాహ్యా యాఽర్థస్య వాచికా ।

సా చ-

స్థానేషు విధృతే వాయౌ కృతవర్ణపరిగ్రహా ।। ౨౩ ।।
ప్రయోక్తణామియం ప్రాయః ప్రాణవృత్తినిబన్ధనా ।

తదాహుః-

ఆకాశవాయుప్రభవః శరీరాత్ సముచ్చరన్ వక్త్రముపైతి నాదః ।
స్థానాన్తరేషు ప్రవిభజ్యమానో వర్ణత్వమాగచ్ఛతి యః స శబ్దః ।। ఇతి ।

మధ్యమామాహ-

కేవలం బుద్ధ్యుపాదానా క్రమాద్ వర్ణానుపాతినీ ‌। । ౨౪ । ।
అన్తఃసంజల్పరూపా తు న శ్రోత్రముపసర్పతి ।
ప్రాణవృత్తిమతిక్రమ్య వర్తతే మధ్యమాహ్వయా । । ౨౫ । ।

ఏషా చ పరామర్శజ్ఞానస్వరూపా స్థూలశబ్దస్యాపి కారణమిత్యుక్తమ్ । । ౨౪-౨౫ । ।

అవిభాగేన వర్ణానాం సర్వతః సంహృతిక్రమాత్ ।
స్వయంప్రకాశా పశ్యన్తీ మాయూరాణ్డరసోపమా । । ౨౬ । ।

ఇయం చాక్షరబిన్దురూపేత్యుక్తమ్ । । ౨౬ । ।

ఇదానీమభిధేయబుద్ధిబీజత్వేన ప్రాగుక్తాం నాదాపరపర్యాయాం సూక్ష్మావస్థామాహ-

స్వరూపజ్యోతిరేవాన్తః సూక్ష్మా వాగనపాయినీ ।

అనపాయినీత్వం చాస్యాః సుషుప్త్యాద్యవస్థాస్వపి సంభవాత్, న తు నిత్యత్వేన । అస్యా అపి ప్రతిపురుషం భేదేనానేకత్వాదచేతనత్వాచ్చ కార్యత్వాత్ । తస్యాశ్చ కారణం పరబిన్దురేవేత్యుక్తమ్ । ।

తామేవ విశేషయతి-

యస్యాం దృష్టస్వరూపాయామధికారో నివర్తతే । । ౨౭ । ।

యస్యాం పురుషస్వరూపాద్ వివేకేన దృష్టస్వరూపాయాం పురుషస్య భోగాధికారో నివర్తతే । యద్యేవం వివేకజ్ఞానాదేవ మోక్షసిద్ధేర్దీక్షానర్థక్యప్రసఙ్గః ? తన్న, మలస్య

ద్రవ్యత్వాచ్చక్షుఃపటలస్య చక్షుర్వైద్యవ్యాపారేణేవ ఈశ్వరవ్యాపారేణ దీక్షాఖ్యేనైవ నివృత్తిసిద్ధేః ।। ౽౽ ।।

తతశ్చ తద్విషయవివేకవిజ్ఞానాభావాదేవ శబ్దబ్రహ్మవాదినః పురుషసమవాయినీం తాం మన్యన్త ఇత్యాహ-

పురుషే షోడశకలే తామాహురమృతాహ్వయామ్ ।

ఏవం హి తేషాం భ్రమ ఇత్యాహ-

కేవలః పరమానన్దో ధీరో నిత్యోదితః ప్రభుః ।। ౨౮ ।।
నాస్తమేతి న చోదేతి న శ్రాన్తో న వికారవాన్ ।
సర్వభూతాన్తరచరః శబ్దబ్రహ్మాత్మకో రవిః ।। ౨౯ ।।
భిత్వా యం బోధఖడ్గేన నిర్గచ్ఛన్త్యవిశఙ్కితాః ।

యమేనం సమ్యగ్జ్ఞానాఖ్యేన ఖడ్గేన భిత్వా వివిచ్య యథావద్ జ్ఞాత్వా సంసారాన్నిర్గచ్ఛన్త్యాత్మానః, సోఽయం శబ్దబ్రహ్మాఖ్యో రవిరస్మాద్ రవేర్విలక్షణ ఇతి తేషాం భ్రమః ।। ౨౮-౨౯ ।।

అత్ర సిద్ధాన్తమాహ-

తామేవ వాణీం సూక్ష్మాఖ్యామాహురాత్మవిదో జనాః ।। ౩౦ ।।

ఏవశబ్దో భిన్నక్రమః । ఆత్మస్వరూపవిదస్తు శైవాస్తాం సూక్ష్మాఖ్యాం బిన్దుకార్యభూతాం శబ్దవృత్తిమేవ మన్యన్తే, న తు పురుషసమవాయినీమ్, తస్యావికారిత్వేన

జడత్వాత్, తత్సమవాయే పురుషస్యాపి వికారిత్వాఽచేతనత్వాదిదోషప్రసఙ్గాత్ ।। ౮౦ ।।

ఇత్థం బిన్దుకార్యరూపాః శబ్దవృత్తీః ప్రదర్శ్యోపసంహరతి-

ప్రత్యాత్మనియతా ఏతా వృత్తయో బన్ధనాత్మికాః ।

ఆసాం చ కార్యత్వేన జడత్వాన్న చిత్సమవాయో యుజ్యతే, అపి తు బన్ధనత్వమేవేత్యర్థః ।।

తథాపి-

ఆభ్యో వివిక్తమాత్మానం నహి పశ్యన్తి పుద్గలాః ।। ౮౧ ।।

పుద్గలా మలయుక్తాత్మాన ఇత్యర్థః । మలావృతత్వాదాత్మనాం తద్వివేకజ్ఞానాభావేన తాస్వేవాత్మభ్రాన్తిరితి భావః ।। ౮౧ ।।

కుత ఏవమేషామయం భ్రమ ఇత్యత్రాహ-

పరమాత్మైవ వాగాత్మా వాగేవాత్మేతి చ శ్రుతేః ।

ఆత్మనో వాక్శక్త్యాదిసంబన్ధస్యార్థవాదభూతానామాసాం శ్రుతీనామర్థాపరిజ్ఞానాదేవం తే మన్యన్తే పుద్గలాః, మలయుక్తాత్మాన ఇత్యర్థః ।

వైఖరీ శ్రోత్రజే బోధే మధ్యమా సవికల్పకే ।। ౮౨ ।।
పశ్యన్తీ మధ్యమోత్పాదసముద్యోగేషు లక్ష్యతే ।

వైఖరీ శ్రోత్రగ్రాహ్యైవ । మధ్యమా పరామర్శజ్ఞానరూపత్వాత్ సవికల్పే లక్ష్యతే ।
తస్యా అపి సముత్పాదనహేతుః పశ్యన్తీ ।। ౮౨ ।।

అన్యా తు -

యదావృత్తిరశేషేణ విలీనా చిత్తసంశ్రయా ।। ౮౩ ।।

తదా సూక్ష్మా విశుద్ధేవ చిదాభాత్యవివేకతః ।

సూక్ష్మా త్వభిధేయబీజత్వేన సర్వభూతేష్వవస్థితా పశ్యన్త్యా అపి కారణభూతా చిదా
అత్యన్తసంశ్లేషాత్ తద్రూపేవ భాతీత్యుక్తమ్ ।। ౮౩ ।।

ఉక్తన్యాయేన చ-

న సోఽస్తి ప్రత్యయోఽణూనాం యః శబ్దానుగమాదృతే ।। ౮౪ ।।
అనువిద్ధమిహ జ్ఞానం సర్వం శబ్దేన జాయతే ।

కిఞ్చ-

సైషా చతుర్విధా వృత్తిర్నివృత్త్యాదికలాశ్రయాత్ ।। ౮౫ ।।
పఞ్చధా భిద్యతే భూయః కలాస్తా బిన్దువృత్తయః ।

సైషా శబ్దాత్మికా బిన్దువృత్తిర్నివృత్త్యాదికలాశ్రయాణామాత్-మనాం తారతమ్యేన
పఞ్చధా జ్ఞానాద్యుపకారికేత్యర్థః । నివృత్త్యా-దయః పునః కుత ఉత్పన్నా ఇత్యత్రాహ-
కలాస్తా ఇతి । బిన్దోరేవావస్థా-భూతాః కలాకారవృత్తయః । తతః కలోపాదానత్వేనాపి

బిన్దుసిద్ధిరితి భావః ॥ ౮౫ ॥

తా ఏవ నామతో దర్శయతి-

నివృత్తిశ్చ ప్రతిష్ఠా చ విద్యా శాన్తిశ్చ పఞ్చమీ ॥ ౮౬ ॥
శాన్త్యతీతాః కలా ఏతా యాభిర్వ్యాప్తోఽధ్వపఞ్చకమ్ ।

ఏతాశ్చ సదాశివభువనోర్ధ్వం భువనత్వేన స్థితా అపి శక్తిరూపేణ
సమస్తాధ్వవ్యాపికాః స్థితా ఇత్యాహ- యాభిర్వ్యాప్తోఽధ్వపఞ్చకమితి ॥ ౮౬ ॥

తత్త్వాధ్వా భువనాధ్వా చ వర్ణాధ్వా చ పదాత్మకః ॥ ౮౭ ॥
మన్త్రాధ్వా వ్యాపకస్తేషాం కలాధ్వా బిన్దుమాశ్రితః ।

తత్త్వాదిపఞ్చాధ్వవ్యాపకః ప్రోక్తరూపకలాధ్వా బిన్దుముపాదానత్వేనాశ్రిత ఇత్యర్థః ।
తత్ర తత్త్వాధ్వా శివాదిపృథివ్యన్తశుద్ధాశుద్ధతత్త్వరూపః । భువనాధ్వా తు
అనాశ్రితాదికాలాగ్న్యన్తభువనాత్మకః । వర్ణాధ్వా చ మాతృకైవ । పదాధ్వా
వ్యోమవ్యాపిసంజ్ఞః । మన్త్రాధ్వా పునః సంహితామన్త్రా ఏవ ॥ ౮౭ ॥

కథం పునరేషామధ్వసంజ్ఞా ? అత ఆహ-

త్యక్త్వైకమేకం సంప్రాప్య కలాదిష్వజరామరమ్ ॥ ౮౮ ॥
పదమాసాద్యతే పుంభిరతోఽధ్వానః కలాదయః ।

యథా హి లోకేఽధ్వసు క్రమాదేకపదావష్టబ్ధం భూప్రదేశం
ముక్త్వాఽన్యపదావష్టబ్ధం భూప్రదేశమాసాద్య గ్రామాది ప్రాప్యతే, తథా కలాసు తత్త్వేషు

వర్ణేషు పదేషు మన్త్రేషు వాఽశుద్ధవిషయేషు

కర్మభోగార్థమ్, శుద్ధవిషయేషు సర్వజ్ఞత్వాదిప్రాప్త్యర్థం దీక్షాయాం
విశిష్టసంబన్ధాత్మకం యోజనం క్రియతే । తతః కలాదివస్తుపద్ధతయోఽధ్వాన ఇత్యుచ్యన్తే ॥ ౮౮
॥

తేషు చ-

కలాధ్వా వర్ణితః పూర్వం నివృత్త్యాదివిభేదతః ॥ ౮౯ ॥
వ్యాప్తిం తస్యాభిధాస్యామి సాధారాఙ్కాధిదేవతామ్ ।
సాకారకారణామాత్మబిన్దుశక్తిశివాశ్రయామ్ ॥ ౯౦ ॥

ఆధారా హృదయాదయః, అఙ్కాని చిహ్నాని వజ్రాదీని, అధిదేవతా అధిష్ఠాతృదేవతాః
సద్యోజాతాదయః, ఆకారశ్చతురశ్రాదిః, కారణాన్యధిపతయో బ్రహ్మాదయః ।
ఆత్మబిన్దుశక్తిశివాశ్రయామిత్య-త్రాత్మనాం భోగాధికరణత్వేన ఆశ్రయభూతానామ్ । కిఞ్చ,
బిన్దురుపాదానతయా, శక్తిః కరణతయా ఆధారకత్వేన చ, శివః కర్తృతయా ఆశ్రయో యస్యాః
కలావ్యాప్తేస్తామ్ ॥ ౮౯-౯౦ ॥

తత్ర తావన్నివృత్తివ్యాప్తిం సంహారక్రమేణాహ-

నివృత్తౌ పార్థివం తత్త్వం పురాణ్యష్టోత్తరం శతమ్ ।
తేషు కాలానలాదీనామనన్తాణ్డస్య షడ్ బహిః ॥ ౯౧ ॥
ప్రాచ్యాదిషు దశస్వాసన్నాశాస్వేకైకశో దశ ।
రుద్రాణాం శతసంఖ్యానాం వీరభద్రస్య చోపరి ॥ ౯౨ ॥

భద్రకాల్యాశ్చ భువనే క్షకారోఽర్ణేషు కీర్తితః ।

తత్ర రుద్రనామాన్యేవ భువనానామపి నామాని । భువనాదయశ్చ పద్ధత్యామేవాస్మాభిర్వివిచ్య దర్శితాః । గ్రన్థవిస్తరభయాత్ పద్ధత్యన్తరేషు బహుశః ప్రసిద్ధత్వాచ్చ నాత్ర లిఖ్యన్తే ।। ౯౧-౯౨ ।।

ఏకాశీతిపదా దేవీ ప్రతిసర్గపదక్రమాత్ ।। ౯౩ ।।
అష్టావింశతిసంఖ్యైస్తు పదైరత్ర ప్రతిష్ఠితా ।

ఏకాశీతిపదా దేవీ వ్యోమవ్యాపిలక్షణా శక్తిః । సా చ ప్రతిసర్గ-పదక్రమాత్ సంహారక్రమేణాన్త్యప్రణవాదారభ్యాష్టావింశతిపదై-రత్ర నివృత్తికలాయాం వ్యవస్థితా ।। ౯౩ ।।

కిఞ్చ-

మన్త్రావజాతహృదయౌ తత్ర సా తు పరా కలా ।। ౯౪ ।।
భువనాదీనభివ్యాప్య పఞ్చ పఞ్చసు వర్తతే ।

పఞ్చాధ్వనో వ్యాప్య తేష్వేవ వర్తత ఇత్యర్థః ।। ౯౪ ।।

ఇత్థం నివృత్తివ్యాప్తిమభిధాయ ఏతస్యాకారాదీనాహ-

పీతైషా చతురశ్రా చ కఠినా వజ్రలాఞ్ఛితా ।। ౯౫ ।।

ధ్యాతవ్యోద్యదనేకార్చిర్మాంసలా హృదయామ్బుజే ।

తస్యా నివృత్తిసంజ్ఞాకారణమాహ-

తత్రప్రలీనాణుసంఘస్య సంకల్పో వినివర్తతే ॥ ౯౬ ॥
అనాసాద్య ఫలం తేన నివృత్తిరభిధీయతే ।

కిఞ్చ-

బ్రహ్మాఽత్ర కారణం మన్త్రః సద్యోజాతోఽధిదేవతా ॥ ౯౭ ॥

ప్రతిష్ఠాయా అప్యాహ-

ప్రతిష్ఠాయాం తు చత్వారి కలాయామవనీం వినా ।
భూతాని పఞ్చ తన్మాత్రాః పఞ్చ కర్మేన్ద్రియాణి చ ॥ ౯౮ ॥
పఞ్చ బుద్ధీన్ద్రియాణ్యాసన్ మనోఽహఙ్కారబుద్ధయః ।
అవ్యక్తమపి వర్ణాశ్చ హాదిటాన్తా విలోమతః ॥ ౯౯ ॥
త్రయోవింశతిరామ్నాతాః షట్పఞ్చాశత్ పురాణి చ ।
జలతేజోఽనిలాకాశబుధ్యవ్యక్తేష్వహఙ్కృతౌ ॥ ౧౦౦ ॥
అష్టావష్టౌ పదాన్యేకవింశతిస్తత్ర సంఖ్యయా ।
శిరో వామశ్చ మన్త్రౌ ద్వౌ విష్ణుః కారణముచ్యతే ॥ ౧౦౧ ॥
సా తు శుక్లార్ధచన్ద్రాభా నీలోత్పలదలాఙ్కితా ।
ధ్యాతవ్యా గలపద్మాన్తర్బహులాలోకశాలినీ ॥ ౧౦౨ ॥
తత్రప్రలీనాణుసంఘస్య సంకల్పోఽర్థప్రసిద్ధయే ।
ప్రతిష్ఠితో యతస్తేన ప్రతిష్ఠా నామ సా కలా ॥ ౧౦౩ ॥
వామదేవో హ్యధిష్ఠాతా వాచ్యమన్త్రాత్మకో మతః ।

మననం సర్వవేదిత్వం త్రాణం సంసార్యనుగ్రహః । మననత్రాణధర్మిత్వాన్మన్త్ర ఇత్యభిధీయతే ॥ ఇతి న్యాయాత్ శివశక్తితదనుగృహీతేషు మన్త్రశబ్దో వర్తతే, ఉపచారాత్తు వాచకశబ్దే ప్రసిద్ధః । తతోఽత్రాపి సద్యోజాతవామదేవాదిశక్తిభేదా ఏవ అధిదేవతాత్వేనోచ్యన్తే । అత ఏవ తాసు నివృత్త్యాదిషు భువనరూపాసు సద్యోజాతాదివిగ్రహః శివోఽభిధ్యేయస్తత్పదప్రాప్తికామైరితి గురవః ॥ ౯౮-౧౦౩ ॥

విద్యాయాస్త్వాహ-

విద్యాయాం సప్త పురుషో రాగో నియతిసంయుతః ॥ ౧౦౪ ॥
విద్యా కలా చ కాలశ్చ మాయాతత్త్వాని తత్ర తు ।
మాయాదిభువనానాం చ విజ్ఞేయాః సప్తవింశతిః ॥ ౧౦౫ ॥

ఇాదయోఽత్ర ఘకారాన్తా వర్ణాః సప్త విలోమతః ।
పదాని వింశతిర్మన్త్రౌ శిఖాఘోరౌ వ్యవస్థితౌ ॥ ౧౦౬ ॥
రుద్రోఽత్ర కారణం మన్త్రో బహురూపోఽధిదేవతా ।
సా తు స్ఫురదనేకార్చిస్త్రికోణా స్వస్తికాఙ్కితా ॥ ౧౦౭ ॥
ధ్యాతవ్యా తాలుపద్మాన్తర్నీలాఞ్జనసముద్యుతిః ।
తత్రప్రలీనాణుసంఘస్య సంకల్పోఽశేషగోచరః ॥ ౧౦౮ ॥
సర్వార్థద్యోతకో యేన తేన విద్యేతి గీయతే ।

అశేషగోచరః స్వభువనాధోవర్తిసమస్తాధ్వవిషయః, న తు సర్వవిషయః, తస్య మలాభావ ఏవ సంభవాత్ ॥ ౧౦౪-౧౦౮ ॥

శాన్తౌ తు త్రీణి తత్త్వాని దశాష్టౌ భువనాని చ ॥ ౧౦౯ ॥

కథితాన్యత్ర వర్ణాస్తు గాదికాన్తా(స్త్రయో మతాః ।
పదాన్యేకాదశాఽత్రాసన్ మన్త్రౌ వక్త్రతనుచ్ఛదౌ ॥ ౧౧౦ ॥
భువనాదీన్యభివ్యాప్య పఞ్చ షడ్బిన్దులాఞ్ఛితా ।
షట్కోణోదితమల్పాన్తసహస్రకిరణద్యుతిః ॥ ౧౧౧ ॥
ధ్యాతవ్యా సా పరా శక్తిర్భ్రూమధ్యకమలోదరే ।
తత్ర(ప్రలీనాణుసంఘస్య ద్వేషరాగాద్యభావతః ॥ ౧౧౨ ॥
సంకల్పస్య ప్రశాన్తత్వాచ్ఛాన్తిరేషా నిగద్యతే ।
ఈశ్వరః కారణం తత్ర మన్త్రస్తత్పురుషాహ్వయః ॥ ౧౧౩ ॥
తదధిష్ఠాయకో జ్ఞేయః పురుషస్త్వధిదేవతా ।
అత్ర చ త్రీణి తత్త్వాని పఞ్చమీ తు పరా కలా ॥ ౧౧౪ ॥
శివతత్త్వాత్మకం తత్ర పురాణి దశ పఞ్చ చ ।
వర్ణా విసర్గపూర్వా యే షోడశ స్వరసంజ్ఞితాః ॥ ౧౧౫ ॥
ఓమిత్యాద్యం పదం మన్త్రాః శివా(స్తేశానశబ్దితాః ।
శాన్త్యతీతా చ పఞ్చాధ్వాగర్భిణీ పరమా కలా ॥ ౧౧౬ ॥
చిన్తనీయా మహాకాశస్వరూపా మూర్ధపఙ్కజే ।
ఈశానో మన్త్రరాడేనామధితిష్ఠతి కారణమ్ ॥ ౧౧౭ ॥
దేవః సదాశివస్తత్ర కలాధ్వేతి ప్రకీర్తితః ।
వ్యాపకో భువనాదీనామభివ్యాప్తః స బిన్దునా ॥ ౧౧౮ ॥
బిన్దుః శక్త్యా శివేనైషా నాన్యేన వ్యాప్యతే శివః ।

త్రీణీతి । విద్యేశ్వరసదాశివాఖ్యానీత్యర్థః । అత ఏవ శక్తితత్త్వస్య శివతత్త్వేఽన్తర్భావం మన్యమానః శాన్త్యతీతావ్యాప్తిమాహ- పఞ్చమీ త్వితి । వ్యాపక ఇతి । ఉక్తదితరాధ్వనాం వ్యాపకః కలాధ్వా బిన్దూపాదానక ఇత్యుక్తః । కర్తృభూతః శివః కరణభూతయా సమవాయిన్యా శక్త్యా బిన్దుమధితిష్ఠతి, శివస్య తు నాధిష్ఠాతాఽస్తీత్యర్థః

।। ౧౦౯-౧౧౮ ।।

ఏతదేవాహ-

స హి దేవః సమావృత్య స్వశక్త్యాఽనన్యభూతయా ।। ౧౧౯ ।।
సర్వమాక్రమ్య చ తయా విజానాతి కరోతి చ ।

అతః శక్తేః సర్వజ్ఞానక్రియారూపత్వం సిద్ధమ్ ।। ౧౧౯ ।।

ఇదానీం వ్యాప్తిస్వరూపం విచారయతి-

అన్యస్యాన్యత్ర సద్భావః సర్వదాఽవ్యభిచారిణీ ।। ౧౨౦ ।।
వ్యాప్తిరాప్తపదార్థాత్మలాభస్థితినిబన్ధనమ్ ।

అన్యస్య ఆకాశాదేః, అన్యత్ర కుడ్యాదావస్తిత్వం సర్వకాలమవ్యభిచారిణీ వ్యాప్తిః ।
సా చ ఆప్తస్య పదార్థస్య ఆత్మలాభనిబన్ధముత్పత్తినిబన్ధనం స్థితినిబన్ధనం చ భవతి
।। ౧౨౦ ।।

అత ఏవ-

ద్విధా సా సన్నిధావేకా పరమాత్మవిధానతః ।। ౧౨౧ ।।

తదేవ దర్శయతి-

తత్ర సన్నిధిమాత్రేణ విదధాత్యఖిలం చితిః ।

యథార్కో దినచేష్టానాం సన్నిధేరుపకారకః ।। ౧౨౨ ।।

చితిశ్చైతన్యాత్మికా శివస్య సమవాయినీ శక్తిః, సంకల్పమాత్రేణ సృష్ట్యాదికృత్యం విదధాతి, సూర్య ఇవ కమలవికాసాది । తథా హ్యాత్మనోఽపి స్వదేహస్పన్దనాదౌ సఙ్కల్పమాత్రేణ కర్తృత్వం దృష్టమ్ ।। ౧౨౨ ।।

తతశ్చ చిదధిష్ఠానేనైవ జడస్యాత్మని విధానరూపా వ్యాప్తిరిత్యాహ-

బిన్దురాత్మని నాదాదీనధ్వనః షడపి క్రమాత్ ।
విచిత్రైః పరిణామైస్తైర్విదధాతి శివేరితః ।। ౧౨౩ ।।
యథా మృత్కలశాదీని కులాలాధిష్ఠితా సతీ ।

అధ్వనః షడపీతి । కలావర్ణపదమన్త్రతత్త్వభువనాత్మనః సర్వానేవ బిన్దురుత్పాదయతి । తత్త్వభువనాధ్వానౌ శుద్ధరూపావేవ, అశుద్ధయోస్తు తత్త్వభువనాధ్వనోర్మాయోత్పన్నత్వాత్ ।।
౧౨౩ ।।

కిఞ్చ-

యేన యద్ వ్యాప్యతే వస్తు పరిణామితయా స్వయమ్ ।। ౧౨౪ ।।
సా తస్య వికృతిః ప్రోక్తా హేమ్నస్తు మకుటో యథా ।

ఏనమేవార్థం సాధ్యవిషయే యోజయతి-

బిన్దునా వ్యాప్యతే యోఽసౌ షడ్విధోఽధ్వా కలాదికః ।। ౧౨౫ ।।

సా తస్య వికృతి స్తేన వ్యాప్తత్వాన్నాదబిన్దువత్ ।

అశుద్ధతత్త్వభువనవ్యతిరిక్తః షడ్విధోఽధ్వా కార్యత్వేన నాదబిన్దువత్ స్వకారణం బిన్దుం గమయతీతి భావః ॥ ౧౨౫ ॥

ఇదానీం బిన్దుసమవాయవాదినాం మతముపన్యస్యతి-

కేచిదాచక్షతే బిన్దుః సమవైతి శివే తతః ॥ ౧౨౬ ॥
దృక్శక్తివత్ క్రియాశక్తిరియం కుణ్డలినీ పరా ।

జ్ఞానశక్తివదన్యాపి బిన్ద్వాత్మికా క్రియాశక్తిః శివే సమవైతి, న తు మాయావత్ తతో వ్యతిరిక్తేతి భావః ॥ ౧౨౬ ॥

ఏవం చ-

ద్వే శక్తీ సమవాయిన్యౌ శివే జ్ఞానక్రియాత్మికే ॥ ౧౨౭ ॥

ఏతదేవ ప్రపఞ్చయతి, తత్ర-

ఆద్యా తు సంవిద్ విజ్ఞానం క్రియా కుణ్డలినీ పరా ।

ఆద్యాయాః సంవిద్ విజ్ఞానమితి చ వ్యపదేశః । అన్యస్యాస్తు క్రియా కుణ్డలినీతి చ ॥ ౧౨౭ ॥

తయోస్తు-

జ్ఞానశక్త్యా విజానాతి క్రియయా కురుతే జగత్ ॥ ౧౨౮ ॥

శివ ఇత్యధ్యాహారః ॥ ౧౨౮ ॥

కుత ఇత్యత్రాహ-

క్రియా హి ఫలదా పుంసాం న జ్ఞానం స్యాత్ ఫలప్రదమ్ ।

యతః కులాలాదీనామపి క్రియాశక్తిరేవ ప్రయత్నాత్మికా ఘటాద్యుత్పాదనరూపం ఫలమావహతి, జ్ఞానశక్తిస్తు తత్తదర్థవిషయీకరణ ఏవ చరితార్థా । తతః శివోఽపి జ్ఞానశక్త్యా విజానన్ క్రియాశక్త్యా సర్వం కరోతీతి ॥

తతశ్చ-

తాభ్యాం న విరహస్తస్య తే చ న స్తః శివం వినా ॥ ౧౨౯ ॥

ఇత్థం మతాన్తరేణ బిన్దోః శివసమవాయం ప్రదర్శ్య తన్మతేనైవ సదాశివాదితత్త్వాన్యపి దర్శయతి-

తయోః ప్రసరతోః సామ్యే తత్త్వాత్మా స్యాత్ సదాశివః ।
ఈశోఽధికక్రియాశక్త్యోర్విద్యాజ్ఞానాతిరిక్తయోః ॥ ౧౩౦ ॥

తయోః క్రియాజ్ఞానయోః సామ్యేన ప్రసరతోః సతోః క్రియాశక్తేరివ సదాశివతత్త్వాత్మపరిణామో భవతి, క్రియాశక్త్యాధిక్యే త్వీశ్వరతత్త్వాత్మా,

జ్ఞానశక్త్యాధిక్యేఽపి విద్యాతత్త్వాత్మా ॥ ౧౩౦ ॥

కిఞ్చ-

తత్త్వేషు తేషు విజ్ఞానకేవలానాం మహాత్మనామ్ ।
భువనాని విచిత్రాణి స్వభావలలితాః ప్రియాః ॥ ౧౩౧ ॥
భోగానప్యపరిమ్లానానఙ్గాని కరణాని చ ।
విదధాతి శివః శక్తేరనన్యాయాః క్రియాత్మనః ॥ ౧౩౨ ॥
నాదాదీనపి తేనైష కర్తా శుద్ధాధ్వనో మతః ।

ఉక్తార్థముపసంహరతి-

అతో నాయం పృథక్ శక్తేః శక్తిరేవ క్రియాత్మికా ॥ ౧౩౩ ॥
సమవేతా శివే బిన్దురితి తత్రాభిధీయతే ।

అతోఽయం బిన్దుః శివసమవాయిన్యా జ్ఞానశక్తేర్నాత్యన్తం పృథగ్భూతోఽపి తత్సమవేతా క్రియాశక్తిరేవేతి కేచిన్మన్యన్తే । అథ తన్నిరాసాయాహ- తత్రేతి । సిద్ధాన్తేఽభిధీయత ఇత్యర్థః ॥ ౧౩౩ ॥

తమేవాహ-

సోఽయమాత్మని తత్త్వౌఘమనేకభువనావలిమ్ ॥ ౧౩౪ ॥
విదధద్ వివిధానల్పతనుభోగేన్ద్రియాదికమ్ ।
బిన్దురాఖ్యాయతే యుక్త్యా పరిణామీ ప్రధానవత్ ॥ ౧౩౫ ॥

బిన్దోస్తత్త్వభువనాద్యుపాదానత్వేన శ్రుతేః ప్రధానవద్ మృదాదివద్ వా పరిణామిత్వమవశ్యమభ్యుపేయమ్ ॥ ౧౩౪-౧౩౫ ॥

కిమత ఇత్యత్రాహ-

పరిణామి చ యద్వస్తు తదవశ్యం జడాత్మకమ్ ।
యథా క్షీరం జడత్వేఽస్య సమవాయః కథం శివే ॥ ౧౩౬ ॥

పరిణామిత్వాచ్చాస్య క్షీరాదివజ్జడత్వం సిద్ధమ్ । తతశ్చ నాస్య చిత్సమవాయో యుజ్యత ఇత్యాహ- జడత్వ ఇతి ॥ ౧౩౬ ॥

తత్సమవాయాభ్యుపగమే శివస్యాప్యచేతనత్వం ప్రసజ్యత ఇత్యాహ-

స హి తాదాత్మ్యసంబన్ధో జడేన జడిమావహః ।
శివస్యానుపమాఖణ్డచిద్ఘనైకస్వరూపిణః ॥ ౧౩౭ ॥

నిత్యముక్తత్వాదనుపమం సర్వవిషయత్వాదఖణ్డం చిద్ఘనం జ్ఞానక్రియాత్మకం ఘనం శరీరమేకమేవ స్వరూపం యస్య తస్య శివస్య । అయమర్థః- చేతనాత్మికా శక్తిరేవ శివస్య దేహః । సా చైకాఽపి జ్ఞేయకార్యాద్యుపాధిభేదాదుపచారేణ జ్ఞానక్రియాశక్త్యా-దివ్యపదేశం భజతే । పఞ్చకృత్యోపకారిభిరీశానాద్యవస్థాభేదైః శరీరకార్యం కుర్వాణోపచారేణ శరీరత్వేనాప్యుపచర్యత ఇతి నాస్యాచేతనబిన్దుసమవాయో యుజ్యతే, తత్సమవాయే త్వచేతనత్వాదిదోషప్రసఙ్గాత్ ॥ ౧౩౭ ॥

అస్త్వచేతనః కో దోష ఇతి చేత్-

యస్త్వేనం మన్యతే మోహాజ్జడధీర్జడమీశ్వరమ్ ।
న తస్య యుక్తిః శాస్త్రం వా నాత్మా నాస్తి చ దేవతా ॥ ౧౩౮ ॥

ఈశ్వరస్యాచేతనత్వాభ్యుపగమే జగత్కర్తృత్వేనేశ్వరం సాధయతాఽనుమానేన, తస్య చేతనత్వాదిస్వరూపప్రతిపాదకైరాగమై-శ్చ బాధః । కిఞ్చ, న్యాయస్య సమానత్వాచ్ఛివసమానజాతీయాత్మానో-ఽప్యచేతనాః ప్రసజ్యేరన్ । తేషాం చ భోగమోక్షకర్తృతయా దేవతాపి న సిద్ధ్యతి ॥ ౧౩౮ ॥

తతశ్చ-

స వర్జనీయో విద్వద్భిః సర్వాస్తికబహిష్కృతః ।

నను యుష్మత్పక్షేఽపి శివస్య కర్తృత్వేనాభ్యుపగమాత్ క్రియావేశేన పరిణామితాప్రసఙ్గః ? అత ఆహ-

క్రియయా హేతుభూతత్వాత్ క్రియాశక్తిశ్చిదేవ యత్ ॥ ౧౩౯ ॥

నాత్ర క్రియావేశః, కర్తృత్వమపి తు క్రియాయాం శక్తత్వమేవ । తతశ్చాయస్కాన్తశక్తేరివాయసి శివశక్తేః సన్నిధిమాత్రేణ బిన్దావేవ క్రియావేశః, అతః క్రియాహేతుభూతత్వాద్ జ్ఞానశక్తిరేవ క్రియాశక్తిరుచ్యత ఇత్యవిరోధః ॥ ౧౩౯ ॥

అత్ర పరాశఙ్కాపూర్వకం జాయతేఽధ్వా యతః శుద్ధః (శ్లో౦ ౨౨) ఇత్యాది ప్రాగుక్తమేవ సమర్థయతి-

బిన్దురన్యో న మాయోర్ధ్వమచిదస్తీతి చేన్మతమ్ ।
జాయతేఽధ్వా కుతః శుద్ధః క్వ వా లీయేత కేన వా ॥ ౧౪౦ ॥
షోఢా భవేదయం తత్త్వభువనాదివిభేదతః ।
విజ్ఞానకేవలాస్త్రేధా కథం కస్మాచ్చ తే పునః ॥ ౧౪౧ ॥

విముచ్యేరన్నృతే బిన్దోస్తద్వైచిత్ర్యవిధాయినః ।

నను చిద్రూపా శివశక్తిరేవ తస్య సర్వస్య హేతురత ఆహ-

నహి చిత్ పరిణామేన కురుతే తదశేషతః ॥ ౧౪౨ ॥
చైతన్యభావాదిత్యగ్రే వక్ష్యతే శక్తినిర్ణయే ।

ఏతత్ప్రాగేవ దర్శితమ్ । సాధితం చాస్మాభిస్తత్త్వప్రకాశవృత్తౌ విస్తరేణ ॥ ౧౪౨ ॥

అత్ర పరాశఙ్కా-

స్యాదేష కల్పితానేకభేదః కార్యవిశేషతః ॥ ౧౪౩ ॥
ఏక ఏవ శివో నైకశక్తిమానితి చేన్మతమ్ ।

ననూక్తవచ్చేతనస్య శివస్య తత్త్వాదిరూపేణ పరిణామో న యుజ్యతే, కిన్త్వేకస్యాపి శివస్యానేకశక్తేః కార్యభేదాదౌపచారికః సదాశివాదితత్త్వభేదః కాల్పనిక ఏవ, న తు పారమార్థిక ఏవేతి యద్యేవం భవతోఽభిమతమ్, తత్సత్యమేవ, అధిష్ఠాతృవిషయే శివస్యాధిష్ఠాతురవస్థాభేదస్యాధిష్ఠేయభేదకృతత్వేనౌపచారి-కత్వాత్ । అధిష్ఠేయస్య శుద్ధాధ్వనస్తత్త్వభువనాదిభేదః సత్య ఏవ, అన్యథోపచారస్యాప్యయోగాత్ ॥ ౧౪౩ ॥

అథ చిద్వివర్తతయా సోఽప్యసత్య ఏవేష్యతే, తదానీమ్-

మాయేయోఽపి తథా తు స్యాదధ్వా యుక్త్యవిశేషతః ॥ ౧౪౪ ॥

వివర్తాభ్యుపగమస్యాశుద్ధాధ్వని సంభవాత్ సోఽప్యసత్యతామాపాద్యేతేత్యర్థః ॥ ౧౪౪ ॥

అస్తు సోఽప్యసత్యః, కో దోష ఇతి చేత్, తదయుక్తమ్, ప్రమాణబాధాదిత్యాహ-

యథాస్వం హేతుభిః శాస్త్రైః ప్రత్యక్షైరపి యోగినామ్ ।
ప్రసిద్ధానధ్వనః శుద్ధాన్ ప్రత్యాచష్టే కథం సుధీః ॥ ౧౪౫ ॥

అత్ర చ శుద్ధాధ్వన ఇత్యుపలక్షణమశుద్ధానామపి తత్త్వాదీ-నామ్ । తతశ్చ శుద్ధాశుద్ధరూపస్య జగతోఽసత్యతాభ్యుపగమః సర్వప్రమాణబాధిత ఇతి తద్వాదినో దుర్బుద్ధయ ఏవేతి భావః ॥ ౧౪౫ ॥

తథాహి-

విశిష్టే పరమోదారదాతరీశే యథాగమమ్ ।
ప్రవృత్తిరుపభోగాయ మోక్షాయ చ నిగద్యతే ॥ ౧౪౬ ॥

శాస్త్రతస్తావద్భోగమోక్షప్రదే శివే సిద్ధే సతి శాస్త్రోపదిష్టక్రమేణైవ భోగార్థం మోక్షార్థం వాఽఽత్మనాం ప్రవృత్తిర్యథాఽధికారం దృశ్యతే ॥ ౧౪౬ ॥

కిఞ్చ, భోగస్థానమపి సాక్షాచ్ఛివకర్తృకమత్యన్తశుద్ధం శాస్త్రేషు శ్రూయత ఇతి

దర్శయితుం శ్రీమన్మతఙ్గసూత్రం (విం ౨౬।౬3) పఠతి-

సదాశివపదం యోగాచ్చర్యాతో వాఽథ దీక్షయా ।
ప్రాప్యతే చిత్తభేదేన మోక్షో వాఽథ చతుష్టయాత్ ।। ౧౪౭ ।।

చిత్తభేదశబ్దేనాత్ర జ్ఞానం వివక్షితమ్ । తతశ్చ శుద్ధాధ్వని కర్మణః ప్రగమాసంభవాత్ తజ్జన్యస్య చ భోగస్య సుఖదుఃఖమోహ-రూపత్వేనాశుద్ధత్వాత్ సదాశివాదిభువనవర్త్యపరమోక్షసంజ్ఞః శుద్ధభోగః, పరమోక్షశ్చ శివసామ్యరూపో యోగాదిసహకృతదీక్షయా ప్రాప్యతే । తత్ర మలపరిపాకమాన్ద్యే భౌతికదీక్షాభాజాం భోగానన్తరం మోక్షప్రాప్తిః, విశిష్టమలపరిపాకవతాం నైష్ఠిక-దీక్షాభాజాం శరీరపాతానన్తరమ్, సద్యోనిర్వాణదీక్షాభాజాం చ తదనన్తరమేవ మోక్షప్రాప్తిః । నన్వస్మిన్ సూత్రే దీక్షాచర్యాజ్ఞాన-యోగాఖ్యాని చత్వార్యపి సమవికల్పాని భోగమోక్షసాధనానీతి ప్రతీయన్తే ? నైవమ్, వాక్యార్థానభిజ్ఞానాత్ । ఏవం హి తత్ర వాక్యార్థః- సదాశివపదస్యాత్రోపలక్షణత్వాత్ తత్తద్భువనేశ్వర-సాక్షాత్కారఫలాద్ యోగాత్, తత్తదారాధనాత్మికయా వా చర్యయా, తత్తద్భువనయోజనాత్మికయా దీక్షయా చ, తత్తద్భువనేశ్వరస్వరూప-నిష్ఠేన చ జ్ఞానేన తత్తద్భువనేషు ప్రాప్తిర్భవత్యేవ, న తు సమవికల్పతయా । జ్ఞానాదిష్వపి దీక్షయా వినాఽనధికారాత్ తస్యా ఏవ ప్రాధాన్యం యతః । మోక్షో వాఽథ చతుష్టయాత్ । అస్మాత్ సముచ్చితాన్-నైకస్మాద్ భోగో వేతి వాశబ్దార్థః । తథా చ చర్యాయోగయోస్తావజ్-జ్ఞానం వినానుష్ఠానమేవ నోపపన్నమ్, నహ్యజ్ఞాతేఽర్థే యోగశ్-చర్యా వా సంభవతి । జ్ఞానమపి ద్రవ్యత్వాన్మలాదిబన్ధానాం చక్షుషః పటలానామివ చక్షుర్వైద్యవ్యాపారాద్ దీక్షాఖ్యమీశ్వర-వ్యాపారం వినా న తేభ్యః పుంసాం మోక్షం కర్తుం క్షమమిత్యుక్తమ్ । అతో దీక్షైవ మోక్ష హేతుః । ఉక్తం చ తత్రైవ ప్రకరణాన్తరే- తస్మాన్మన్త్రక్రియా ముఖ్యా సేశ్వరీ ముక్తి ముక్తిదా (మం విం ౭।౭౪) ఇతి । శ్రీమత్షట్సాహస్రికాయామపి- దీక్షైవ మోక్షదా పుంసాం చిదభివ్యక్తికారిణీ ఇతి ।। ౧౪౭ ।।

అత్ర చ సదాశివపదస్య భోగాధికరణత్వం శ్రూయత ఇత్యాహ-

ఇతి భోగః సమాఖ్యాతః సదాశివపదం మహత్ ।

భోగశబ్దేనోపచారాద్ భోగాధికరణముచ్యతే । సదాశివపదమిత్యపి శుద్ధాధ్వభువనోపలక్షణమిత్యుక్తమ్ ।।

అస్య చ భువనరూపత్వేన కార్యత్వాత్ శుద్ధాధ్వత్వాచ్చ బిన్దురేవోపాదానకారణతయా సిద్ధ ఇత్యుక్తమిత్యభిప్రాయేణాహ-

న తత్ర మాయోపాదానం తనుభోగాది జాయతే ।। ౧౪౮ ।।
విశుద్ధత్వాదతః సిద్ధః శుద్ధాధ్వా చోపభుక్తయే ।

తత్ర సదాశివపద ఇతి ।। ౧౪౮ ।।

అన్యథాఽపి శుద్ధాధ్వసాధనాయాహ-

కిఞ్చ మాయా ప్రయోజ్యేన కర్త్రా కేనాప్యధిష్ఠితా ।। ౧౪౯ ।।

ఉపాదానం కలాదీనాం కలావ్యాప్తస్వరూపిణీ ।
యథా మృత్కలశాదీనాం కులాలేన తథా హ్యసౌ ।। ౧౫౦ ।।

సత్కార్యపక్షాశ్రయణేన కలాదిపృథివ్యన్తం కార్యం కలాః, తాభిః శక్తిరూపాభిరాశ్రయత్వేన వ్యాప్యత ఇతి కలావ్యాప్తస్వరూపిణీ మాయా మృదాదివదశుద్ధత్వాత్

శివప్రయోజ్యేన కర్త్రా క్షోభ్యతే, న తు బిన్దువత్ సాక్షాచ్ఛివేనేత్యుక్తమ్- శుద్ధేఽధ్వని శివః

కర్తా ప్రోక్తోఽనన్తోఽసితే ప్రభుః ।। (కిం విం ౩।౨౭) ఇతి । కులాలస్యాపి శివప్రయోజ్యత్వం దర్శయతి-

తథా హీతి ।। ౧౪౯-౧౫౦ ।।

ప్రయోజ్యః పశుభావేన కర్తా హేతుర్మహేశ్వరః ।

పశుత్వాదేవ కులాలః ప్రయోజ్యః కర్తా, నిర్మలత్వాచ్ఛివః ప్రయోజకకర్తేత్యర్థః ।।

తథాహి-

అజ్ఞో జన్తురనీశోఽయమాత్మకార్యేఽపి కీర్తితః ।। ౧౫౧ ।।
ఈశ్వరప్రేరితః కుర్యాచ్ఛుభం వా యది వాఽశుభమ్ ।

ఇత్థం దృష్టాన్తం ప్రసాధ్య దార్ష్టాన్తికే యోజయతి-

ప్రయోజ్యత్వాచ్ఛరీరాదియుక్తోఽనన్తః కులాలవత్ ।। ౧౫౨ ।।
మాయాయాః క్షోభకో యేన శరీరేణేన్ద్రియేణ చ ।
దేశాదినా స సిద్ధోఽధ్వా విశుద్ధః శివశాసనే ।। ౧౫౩ ।।

యేనేతి యన్మయేనేత్యర్థః । దేశాదినేతి భువనాద్యాత్మనాఽఽశ్రయేణ । ఆదిగ్రహణాత్ ప్రాగుక్తేన సవికల్పకజ్ఞానహేతునా శబ్దేన చ యుక్తోఽనన్తః కర్తా । స శుద్ధోఽధ్వా శివశాస్త్రే సిద్ధ ఇతి ।। ౧౫౨-౧౫౩ ।।

ఇత్థం మతాన్తరనిరాకరణేన పరిగ్రహశక్తిరూపాం

శుద్ధాధ్వోపాదానభూతామచేతనాం పరబిన్దుసంజ్ఞాం మహామాయాం ప్రసాధ్య మతాన్తరేణాఽశుద్ధాధ్వనోఽపి బిన్దూపాదానత్వం మాయాయాశ్చ కార్యత్వముపన్యస్యతి-

అవస్థామపరే బిన్దోర్మాయామాహుర్విపశ్చితః ।
కలావ్యాప్తస్వరూపా చ పుద్గలాధిష్ఠితా చ యత్ ॥ ౧౫౪ ॥

యద్యస్మాచ్ఛుద్ధవిద్యాతత్త్వాద్ మాయాఽపి బైన్దవీభిః కలాభిర్వ్యాప్తా పశ్చాత్పుంభిరధిష్ఠితా చ, తస్మాత్ తామపి బిన్దోరేవావస్థాం కార్యరూపాం సూక్ష్మాం పరిణతిమాహుః ॥ ౧౫౪ ॥

తథైవ ప్రకృతిస్తేషాం స్థూలా సూక్ష్మా పరేత్యసౌ ।
మహామాయా భవేత్ త్రేధా తత్ర స్థూలా గుణాత్మికా ॥ ౧౫౫ ॥
బుద్ధ్యాదిభోగ్యజననీ ప్రకృతిః పురుషస్య సా ।

ప్రకృతిమపి తస్యైవ స్థూలమవస్థాన్తరమాహుః । ఏవం తేషాం బిన్ద్వేకోపాదానవాదినాం సా మహామాయా స్థూలసూక్ష్మపరభేదేన త్రిధా భిద్యతే । స్థూలా సా బిన్ద్వవస్థా సత్త్వరజస్తమోరూపా పురుషస్య బుద్ధ్యాదీని భోగసాధనాని తత్త్వాని భోగ్యాంశ్చ విషయాన్ పరమ్పరయోత్పాదయన్తీ ప్రకృతిరుచ్యతే ॥ ౧౫౫ ॥

సూక్ష్మా కలాదితత్త్వానామవిభాగస్వరూపిణీ ॥ ౧౫౬ ॥
జననీ మోహినీ మాయా సర్వాశుద్ధాధ్వకారణమ్ ।

సూక్ష్మా తు మాయాసంజ్ఞా భోక్తృత్వహేతూనాం కలాదితత్త్వానాం సర్వస్య చ ప్రకృత్యాదేరపి తత్త్వభువనాత్మనస్తద్వర్తినశ్చ సాక్షాత్ పరమ్పరయా చ కారణం భవతి ॥ ౧౫౬ ॥

కిఞ్చ-

మన్త్రయోనిః పరా మాయా నిత్యా కుణ్డలినీ తు యా ॥ ౧౫౭ ॥
ఉపాదానం శరీరాణాం విద్యావిద్యేశ్వరాత్మనామ్ ।

పరా తు మాయోపాదానమితి । మాయాయాశ్చోపాదానభూతా మహామాయేత్యర్థః । సా చ నిత్యా, పరమకారణత్వాత్ ॥ ౧౫౭ ॥

తతశ్చ-

కార్యాత్మికా సా మాయేయం పరిణామవతీ చ యత్ ॥ ౧౫౮ ॥
శరీరేన్ద్రియసంయుక్తం కర్తారం సాధయేత్ తతః ।

ఏవం చ-

విశుద్ధస్యాధ్వనః సిద్ధిరనివార్యాऽవతిష్ఠతే ॥ ౧౫౯ ॥
యేషాం మాయా మతేऽనిత్యా కలావిద్యాదికారణమ్ ।
న తేషామసితో మార్గః కలాశుద్ధ్యా విశుద్ధ్యతి ॥ ౧౬౦ ॥

ఇత్థం పరమతేన మాయాయాః కార్యత్వం ప్రసాధ్య మాయాయా అనిత్యత్వే దూషణమాహ- యేషామితి । మాయాయా అనిత్యత్వేన శుద్ధాధ్వో-పాదానత్వానభ్యుపగమే బిన్దుకార్యభూతకలాధ్వశుద్ధ్యా మాయాకార్యస్యాశుద్ధస్యాధ్వనః శుద్ధిర్న భవేత్, అన్యస్య శుద్ధ్యాऽన్యస్య శుద్ధ్యయోగాత్ । తతస్తచ్ఛుద్ధ్యన్యథానుపపత్త్యా శుద్ధాధ్వాపి బిన్దుకార్య ఏవాభ్యుపగన్తవ్యః ॥ ౧౫౯-౧౬౦ ॥

ఏతదేవాహ-

కలా హి శోధితాః పఞ్చ నివృత్త్యాద్యా విశుద్ధయే ।
తత్త్వాదీనామతో బిన్దోః కార్యమధ్వా విశేషతః ।। ౧౬౧ ।।

బిన్దుకార్యత్వే హ్యుపాదానభూతకలాశుద్ధ్యా సర్వస్య తత్త్వాదేః శుద్ధిరనివార్యేతి భావః ।। ౧౬౧ ।।

నను వ్యాపికానాం కలానాం శుద్ధ్యా వ్యాప్యస్య తత్త్వాదేః శుద్ధిర్భవిష్యతీత్యత ఆహ-

న తు వ్యాపకమాత్రాణాం శుద్ధ్యా శుద్ధిర్మతాఽధ్వసు ।
అనుపాదానరూపాణాం కలానాం నిత్యశుద్ధయోః ।। ౧౬౨ ।।
శివశక్త్యోర్విశుద్ధ్యైవ సదా శుద్ధిప్రసఙ్గతః ।
ఇత్యాఖ్యాతా మహామాయా సర్వాధ్వప్రకృతిః పరా ।। ౧౬౩ ।।
ఆచార్యైస్తైరశేషాధ్వకార్యవాదవిచక్షణైః ।

అత్ర చ మాయాయా అనిత్యత్వే ప్రమాణాభావాత్, శుద్ధస్య బిన్దోరశుద్ధోపాదానత్వాయోగాత్, నిత్యత్వశ్రుతివిరోధాచ్చాయం పక్షః ప్రయత్నేన నిరాకృత ఇతి
మత్వా సిద్ధాన్తజ్ఞానినామాచార్యాణాం మతేన మాయాయా నిత్యత్వసాధనాయాహ-

అన్యే తు కథయన్త్యత్ర మాయామధ్వస్వనశ్వరీమ్ ।। ౧౬౪ ।।
ఉపాదానం కలాదీనామభివ్యాప్తాం చ బిన్దునా ।

తదుక్తం శ్రీమత్స్వాయమ్భువాదౌ- మాయాతత్త్వం జగద్బీజమవి-నాశ్యవ్యయాత్మకమ్ ఇత్యాది

। శ్రీమద్రౌరవేఽపి- విద్యారాజాధిరాజేశో మాయాం విక్షోభ్య మన్త్రరాట్ ।

కలాముత్పాదయామాస (౧।౬-౭) ఇత్యాది ।। ౧౬౪ ।।

నను మాయాయా అకార్యత్వేఽప్యశుద్ధాధ్వనో వ్యాపకమాత్రకలా-శుద్ధ్యా

శుద్ధిర్భవేదితి చేదతిప్రసఙ్గాదిత్యుక్తమ్, అత ఆహ-

శుద్ధిశ్చ తాదృశీ జ్ఞేయా తయోరాగమవేదిభిః ।। ౧౬౫ ।।

యయా వ్యాపకశుద్ధ్యైవ విశుద్ధిరితరాశ్రయా ।

వ్యాపకకలాశుద్ధ్యా వ్యాప్యస్యాధ్వమాత్రస్య శుద్ధిర్దీక్షాయాం

కర్మభోజనాదిద్వారేణోపపద్యత ఇత్యాగమేషు శ్రూయతే । అయం చాత్రాభిప్రాయః- కర్మసద్భావే

హ్యాత్మనాం కలాదికోఽశుద్ధాధ్వా బన్ధత్వేనావతిష్ఠతే, తస్య శుద్ధిస్తాన్ ప్రతి

బన్ధకత్వనివృత్తిరేవాభిమతా । సా చ మలపరిపాకయుక్తస్య దీక్షయా కర్మక్షయాదుపజాయతే ।

తదుక్తం శ్రీమత్కిరణే- అనేకభవికం కర్మ దగ్ధబీజమివాణుభిః । భవిష్యదపి సంరుద్ధం

యేనేదం తద్ధి భోగతః ।। (వి౦ ౬।౧౯) ఇతి । శ్రీమత్స్వాయమ్భువేఽపి- ధర్మాధర్మక్షయ-కరీ

దీక్షా ఇతి । అతశ్చ సర్వేష్వధ్వసు ప్రత్యేకమితరాధ్వాన్తర్భావేన భోగభోజనాదిరూపా

దీక్షోపపద్యత ఇతి వ్యాపకకలాధ్వశుద్ధ్యా వ్యాప్యస్యాశుద్ధస్యాపి తత్త్వభువనాదేరధ్వనః

సాధారణరూపస్య తం ప్రతి బన్ధకత్వనివృత్తిలక్షణా శుద్ధిరుపపద్యత ఇతి న కశ్చిద్దోషః ।।

౧౬౫ ।।

ఇత్థం మాయాయా నిత్యత్వేఽపి దోషాభావముక్త్వా పునరపి బిన్దుమేవ విశేషయతి-

మన్త్రయోనిర్మహామాయా యా పరిగ్రహవర్తినీ ।। ౧౬౬ ।।
శివస్య శక్తిరాక్రాన్తా యయా సర్వేఽపి పుద్గలాః ।

వాచ్యమన్త్రాణాముత్పత్త్యయోగాద్ వాచకమన్త్రాణాం శబ్దోపాదానత్వేన యోనిర్మహామాయా । సా చ శివస్య పరిగ్రహశక్తిరుచ్యతే, యయా సర్వేఽపి పశవః ప్రోక్తవన్మాదాదిద్వారేణాఽధిష్ఠితాః ।। ౧౬౬ ।।

కిఞ్చ-

సేయం క్రియాత్మికా శక్తిరీశ్వరీ సర్వదోదితా ।। ౧౬౭ ।।
వర్తమానా పశుష్వేవ పాశత్వేన వ్యవస్థితా ।

ఏషా చ సర్వదేశ్వరస్య క్రియాశక్త్యధిష్ఠితత్వాత్ శుద్ధకార్యోత్-పాదనార్థమాత్మనాం చ క్రియాశక్త్యవివేకేన స్థితత్వాచ్చ కైశ్చిద్ భ్రాన్త్యా క్రియాశక్తిరైశ్వరీతి ప్రోక్తా, న తు పరమార్థతశ్చిత్సమ-వాయినీ క్రియాశక్తిః, ఉపాదానత్వేనాచేతనత్వాదిత్యుక్తమ్ । అత ఏవ ముక్తాణుషు న ప్రవర్తతే, పశుష్వేవ వర్తమానత్వాత్ । ఇయమపి పాశతయైవ స్థితా, న తు పాశాతీతశివసమవాయేనేతి ।। ౧౬౭ ।।

అతశ్చ-

పశూన్ వర్తయతే నిత్యం నానాయోనిష్వనిశ్చితా ।। ౧౬౮ ।।

సేయం క్రియాశక్తిరవ్యతిరేకేణ జ్ఞాతా సతీ పశూనశుద్ధాసు యోనిషు యోజయతి । తద్వివేకే తు నాశుద్ధయోనిప్రాప్తిరిత్యర్థః ।। ౧౬౮ ।।

కిఞ్చ-

స్వపరామర్శవీర్యేణ భోగమోక్షౌ ప్రయచ్ఛతి ।

స్వకీయేన పరామర్శజ్ఞానాత్మనా వీర్యేణ భోగమోక్షౌ ప్రయచ్ఛతి, భోగమోక్షయోః పరమ్పరయోపకారిణీ భవతీత్యర్థః ।।

మాయా తు భోగోపకారికా, అనాత్మాదిష్వాత్మాదిజ్ఞానహేతుత్వాత్, తత్రాస్య భోగోపకారిత్వం దర్శయతి-

సా భోగసాధనోపాయప్రత్యయోదయహేతునా ।। ౧౬౯ ।।
శబ్దానువేధేన సదా మోహయేదవివేచితా ।

అవివేచితస్వరూపా మహామాయా భోగసాధనగ్రహణోపాయభూతసవికల్పకజ్ఞానోత్పత్తిహేతునా శబ్దానువేధేన సర్వదా పశూన్ మోహయతి ।। ౧౬౯ ।।

తదానీం చ-

సర్వథైవామృతప్రాప్తేః పృథక్కారం ప్రతన్వతీ ।। ౧౭౦ ।।
తతోఽభూద్ విషయాభోగప్రీతిలాలసచేతసః ।

విషయాభోగశ్రద్ధాలోః పుంసః సర్వథా మోక్షప్రాప్తేర్బహిర్భావం తదానీం కరోతీత్యర్థః ।। ౧౭౦ ।।

మోక్షోపకారకత్వమపి దర్శయతి-

జ్ఞానం పరామృతోపాయహేతుః పరికరః పశోః ।। ౧౭౧ ।।

పరమోక్షప్రాప్త్యుపాయస్య దీక్షాఖ్యస్య తదుత్తరకాలానుష్ఠేయస్య చ నిత్యాదికర్మణః
కారణం పరిచ్ఛేదజ్ఞానమేవ, అజ్ఞాతవిషయేఽనుష్ఠానాసంభవాత్,
నిర్బీజదీక్షాయామప్యాచార్యస్య జ్ఞానప్రధానత్వాత్ ।। ౧౭౧ ।।

తస్య చ శివాదివస్తువిషయకజ్ఞానస్య శాస్త్రద్వారేణ బిన్దురేవ సంపాదక ఇత్యాహ-

తచ్చ శబ్దానువేధేన శబ్దరాశేరభూదసౌ ।
శబ్దరాశిశ్చ బిన్దూత్థో బిన్దుర్నాదాదసావపి ।। ౧౭౨ ।।
బిన్దోరనాహతాదేష కారణం శుద్ధవర్త్మనః ।

అనాహతబిన్దురితి శుద్ధాధ్వయోనేర్మహామాయాయాః సంజ్ఞా । తస్యాశ్చ
నాదబిన్ద్వాదిక్రమేణ శబ్దోత్పత్తిరిత్యుక్తమ్ ।। ౧౭౨ ।।

తత్ర భోక్తృతయా భోగైః శరీరేన్ద్రియగోచరైః ।। ౧౭౩ ।।
మలః కర్మ చ మాయా చ విశుద్ధమనుమీయతే ।

తత్ర చ విద్యేశ్వరాదీనాం భోక్తృత్వశ్రుతేర్భోగస్య
శరీరాద్యవినాభావాదశుద్ధభోగసాధనశరీరాదిహేతూనాం మలమాయాకర్మణాం
తత్రాసంభవాత్ శుద్ధభోగసాధనైః శరీరాదిభిర్భోక్తృత్వహేతుః శుద్ధోఽధికారమలః
శుద్ధం చేశ్వరసేవాత్మకం సహకారి కర్మ, శుద్ధా చ మాయా
శరీరాద్యుపాదానమనుమీయతే । తయోశ్చాధికారమలేశ్వరసేవాత్మక-

కర్మణోర్మహామాయాభువనప్రాప్తిస్తత్కారణభూతదీక్షా వా సంపాదికా, మాయోత్తీర్ణానాం విచ్ఛిన్నావారకమలానామేవ తత్సంభవాత్ ।। ౧౭౩ ।।

ఏతదేవాహ-

మాయైవ కారణం శుద్ధాశుద్ధయోర్మలకర్మణోః ।। ౧౭౪ ।।

అశుద్ధస్య త్వనాత్మాదావాత్మాద్యభిమానరూపస్య పుంస్త్వ-
మలస్యాశుద్ధభోగహేతోశ్చాశ్వమేధబ్రహ్మహత్యాత్మాద్యనుష్ఠాన-రూపస్య
కర్మణోఽశుద్ధమాయాకార్యసంపర్కః కారణమిత్యాహ-

అశుద్ధయోరశుద్ధైవ మాయాఽతో ద్వివిధా మతా ।

న త్వాణవమలస్య సా హేతురితి వ్యాఖ్యేయమ్, తస్యానాద్యావారకత్వేన శ్రవణాత్,
ఆదిమత్త్వే చ ఆవరణకారణాసంభవాత్ । నను కర్మాప్యేవమనాదికమ్ (కిం విం ౩।౭) ఇతి శ్రుతేః,
కర్మసద్భావ ఏవ మాయాప్రవృత్తేశ్చ కథం కర్మణో మాయా కారణముచ్యతే, సత్యం
ప్రవాహానాదిరేవ కర్మశరీరప్రబన్ధః, కర్మాభావే మాయాయాశ్చాప్రవృత్తిరేవ, తథాపి
కర్మానుష్ఠానస్య దేహవతామేవ సంభవాద్ వాసనారూపస్య చ కర్మణో బుద్ధిద్వారేణ
మాయాస్థత్వాత్ తథోక్తమిత్యవిరోధః । కర్మాపి కృష్యాదికర్మవత్, ప్రకృతిసంస్కారకత్వాత్
పురుషసంస్కారకత్వే తస్య వికారిత్వప్రసఙ్గాద్ బుద్ధౌ గుణత్వేన వర్తత ఇయుక్తం
శ్రీమన్మతఙ్గాదౌ । అతశ్చ మాయామహామాయాత్మకద్వయం నిత్యసిద్ధమిత్యాహ- మాయాఽత ఇతి ।
ఏవం విసదృశకార్యత్వాద్ మాయాయా బిన్దుకార్యత్వం న సంభవతీతి భావః ।।

బిన్దోర్వివేకే సహసా చ్ఛిద్యతే మలకఞ్చుకః ॥ ౧౭౫ ॥

మలస్య ద్రవ్యత్వేన జ్ఞానానివర్త్యతాయా ఉక్తత్వాత్, దీక్షయా క్షపితమలానామేవ శుద్ధాధ్వభువనప్రాప్తేః శాస్త్రద్వారేణ మహామాయాపురుషవివేకజ్ఞానస్య సంభవాచ్చాధికారమలక్షయస్తద్వివేకే భవతి ॥ ౧౭౫ ॥

మాయాపురుషవివేకే తు ధర్మాధర్మతుషక్షయః ।

యదాహుః- జ్ఞానాగ్నిః సర్వకర్మాణి భస్మసాత్ కురుతే (భం గీం ౪।౩౭) ఇతి । తతశ్చ కర్మక్షయేఽపి పరిణతమలానాం విజ్ఞానకేవలత్వ-మేవ । ప్రకృతిపురుషవివేకే తు తదపి నాస్త్యేవ
। యదుక్తం సిద్ధగురుభిః- గుణతత్త్వోర్ధ్వభోగస్య కర్మణోఽనుపలబ్ధితః । కైవల్యమపి సాంఖ్యానాం నైవ యుక్తమసంక్షయాత్ ॥ (పం మోం కాం ౫౩) ఇతి ॥

తతశ్చ-

ఉత్తీర్ణమాయమాత్మానం మహామాయానుషఙ్గిణమ్ ॥ ౧౭౬ ॥
ఉద్దిశ్య శక్తిరీశస్య బిన్దోః క్షోభాయ వర్తతే ।

సాధకదీక్షాభాజం శుద్ధభోగాభిలాషిణం ప్రతి శివశక్తిర్బిన్దోః క్షుబ్ధాత్ శరీరాదీన్యుత్పాదయతీత్యర్థః ॥ ౧౭౬ ॥

స చ శక్త్యా క్షోభితః-

యథోదధిరుపర్యేవ వికరోత్యనిలేరణాత్ ॥ ౧౭౭ ॥

తథైకదేశతో బిన్దుః శక్తేర్వ్యాప్నోతి చాఖిలమ్ ।

శక్తేః ప్రేరణాద్ ఘృతకీటన్యాయేనైకదేశేన బిన్దుర్వికరోతి, న తు క్షీరదధిన్యాయేన సర్వాత్మనా, తథా సత్యనిత్యత్వప్రసఙ్గాదనవస్థాప్రసఙ్గాచ్చేత్యర్థః । కిఞ్చ, స్వకార్యరూపాభిః కలాభిః ప్రాగుక్తం విశ్వం వ్యాప్నోతి చేత్యర్థః ॥ ౧౭౭ ॥

అయం చ న్యాయోఽన్యత్రాపి సమాన ఇత్యాహ-

ఏవం మాయైకదేశేన వికరోతి తథాఖిలమ్ ॥ ౧౭౮ ॥
వ్యాప్నోతి కార్యమాత్మీయం తథైవావ్యక్తమిష్యతే ।

అయమత్ర బిన్దోర్మాయాప్రధానయోర్విశేషో యత్ స్వకార్యమేవైతే వ్యాప్నువతః, న తు స్వస్మాదూర్ధ్వమ్, తత్ర ప్రగమాసంభవాత్ । అతః శుద్ధస్య త్వశుద్ధాధ్వన్యపి వ్యాపకత్వాత్ ప్రగమః సంభవత్యేవ ॥ ౧౭౮ ॥

ఇదానీం బిన్దోరవస్థాన్తరాధిష్ఠానాదౌపాధికః శివస్య లయాదిభేద ఇత్యాహ-

తత్రాక్షుబ్ధే భవేద్ భోగో బిన్దావానన్దరూపిణి ॥ ౧౭౯ ॥
క్షుబ్ధేఽధికారో దేవస్య లయోఽతిక్రాన్తబిన్దుకః ।

తత్రానన్దరూపిణి సమన్తాద్వ్యాప్తిసమృద్ధిభాజి బిన్దావక్షుబ్ధే శివశక్త్యా క్షోభనిమిత్తే విషయీకృతే ప్రసవౌన్ముఖ్యభాజి సతి శివశక్తేరుద్యోగాత్ పాలనాత్మకో భోగో

భవతి । క్షుబ్ధే తూత్పాదితకార్యే శక్తేర్వ్యాపృతత్వాదధికారః । ఉపసంహృతకార్యే స్వరూపనిష్ఠే శక్తేరప్యుపసంహృతవ్యాపారత్వాల్లయః ॥ ౧౭౯ ॥

తతశ్చ శివశక్త్యోర్వ్యాపారభేదాదౌపచారికో భేద ఇత్యాహ-

ఏకైవ ఖలు చిచ్ఛక్తిః శివస్య సమవాయినీ ॥ ౧౮౦ ॥
త్రివిధోపాధిసంభేదాల్లయభోగాధికారిణీ ।
తయైతయాఽభిసంబన్ధాదేకో దేవస్త్రిధా భవేత్ ॥ ౧౮౧ ॥
శివః సదాశివోఽధీశో లయభోగాధికారవాన్ ।

యదుక్తమ్- అధికారీ స భోగీ చ లయీ స్యాదుపచారతః ఇతి । అనేన బిన్దుపరీక్షోపసంహారేణ శక్తిపరీక్షోపక్షిప్తేతి మన్తవ్యమ్ ॥ ౧౮౦-౧౮౧ ॥

అథ శక్తిలక్షణమాహ-

శక్తిరప్రతిఘోదారమరీచినిచయాత్మికా ॥ ౧౮౨ ॥
నిత్యోదితానవచ్ఛిన్నా నిర్వికల్పస్వరూపిణీ ।
నిరావరణనిర్ద్వన్ద్వనిరుపాదానవైభవా ॥ ౧౮౩ ॥
వివిధోపాధిసమ్బన్ధవివర్తభిదురోదయా ।
శాన్తోదితప్రపఞ్చాదిబిన్దువ్యాప్తిపటీయసీ ॥ ౧౮౪ ॥
పరానపేక్షానన్యాత్మప్రకాశ్యా సర్వతోముఖీ ।
ఆదిమధ్యాన్తరహితా రహితా సర్వబన్ధనైః ॥ ౧౮౫ ॥
నిష్ఠా కాష్ఠా పరా సూక్ష్మా వస్తుమాత్రాతిలాలసా ।

మరీచినిచయోఽత్ర జ్ఞానక్రియాసమృద్ధిః, లయావస్థాయామస్యా ఔపచారికభేదస్యాప్యభావాద్ నిర్వికల్పస్వరూపిణీ సా కథితా । వివిధేతి విచిత్రకార్యోపాధిసమ్బన్ధాదపారమార్థికేన భేదశీలోదయేన యుక్తా,

కృత్యభేదాధికారావస్థాయాం భిన్నేవ లక్ష్యమాణేత్యర్థః । కిఞ్చ, సా ప్రోక్తప్రపఞ్చాదిభూతబిన్దువ్యాప్తిదక్షా మలరహితత్వేన పరానపేక్షత్వాదనన్యప్రకాశ్యా । అత ఏవాత్మశక్తివైలక్షణ్యేన సర్వబన్ధనవిరహాదిగుణయుక్తా । కాష్ఠా నిరతిశయా । నిష్ఠా అతిశయావధిభూతా । పరా సూక్ష్మా అత్యన్తసూక్ష్మా । అతిలాలసా సర్వానుగ్రహణశీలా చ బోద్ధవ్యా ।। ౧౮౨-౧౮౫ ।।

సా చ శివస్య జ్ఞానక్రియాత్మకం చైతన్యమేవేత్యాహ-

చితిరేవ మతామ్లానమహిమా పరమేష్ఠినః ।। ౧౮౬ ।।
శివస్యానాహితాపూర్వవిశేషస్యైవ సన్నిధౌ ।
తయైతయాఽభిసమ్బన్ధవిశేషాన్నిత్యరూపయా ।। ౧౮౭ ।।

వికరోతి విచిత్రాభిర్వృత్తిభిః స్థగయన్నివ ।
బిన్దురాపూరయన్నాద్రైరాణవం చిన్నభో ముహుః ।। ౧౮౮ ।।
సరిద్వానభిసమ్బన్ధాదిన్దునార్కస్య సన్నిధౌ ।
వికరోతి యథా లోలైః కల్లోలైర్నాదయన్నభః ।। ౧౮౯ ।।

కర్తృభూతస్య శివస్య సన్నిధౌ కరణభూతయా శక్త్యా సంబన్ధాద్ బిన్దుః కార్యోత్పాదక ఇత్యాహ- శివస్యేతి । బిన్దుః ప్రతిపురుషం భిన్నైర్నాద్రైరాత్మనాం చైతన్యమాపూరయతీత్యుక్తం ప్రాగేవ ।। ౧౮౬-౧౮౯ ।।

నన్విన్ద్రియాదిరహితస్య కర్తృత్వం న యుజ్యతే ? తన్న, స్వదేహస్పన్దాదావాత్మనః శక్తిమాత్రస్య కరణస్య దర్శనాత్, అస్యాశ్చ శివసమవాయేన పరిణామాభావాత్ కార్యభేదాదౌపచారిక ఏవేచ్ఛాజ్ఞానక్రియాదిభేద ఇత్యాహ-

సైషా శివాశ్రయా శక్తిరమోఘా బలశాలినీ ।
ఏకానేకవిభాగేవ కార్యభేదాద్ విభావ్యతే ॥ ౧౯౦ ॥
యథైకా సవితుః శక్తిర్దానాదానాదికర్మభిః ।

ఏతదేవ ప్రపఞ్చయతి-

ఇచ్ఛాకార్యమనిచ్ఛాపి కుర్వాణేచ్ఛా చిదవ్యయా ॥ ౧౯౧ ॥
జ్ఞానమజ్ఞానరూపైవమక్రియాపి క్రియా తథా ।

జ్ఞేయకార్యాద్యుపాధిభేదాత్ తస్యా జ్ఞానాక్రియాదిభేద ఇత్యర్థః ॥ ౧౯౧ ॥

కిం బహునా-

యద్ యస్యాః కార్యమామ్నాయలోకాభ్యామవధారితమ్ ॥ ౧౯౨ ॥
తదేతద్రూపిణీ శక్తిః కురుతేఽచిన్త్యవైభవా ।

అనేనాస్యాః సర్వాధిష్ఠానముక్తమ్ । యదాహుః- న సా భావకలా కాచిత్
సన్తానద్వయవర్తినీ । వ్యాప్తీ శివకలా యస్యామధిష్ఠాత్రీ న విద్యతే ॥ ఇతి ।

అవికారేణ సర్వార్థకారిత్వమేవ దృష్టాన్తేన ద్రఢయతి-

కామానపి బహూనేకః కల్పవృక్షః ప్రయచ్ఛతి ॥ ౧౯౩ ॥
చిన్తామణిశ్చ వివిధానచిన్త్యమహిమా యథా ।
తథాఽనాహితసంస్కారవిశేషైకస్వరూపిణీ ॥ ౧౯౪ ॥
చిదచిన్త్యా విభోః శక్తిరశేషార్థక్రియావిధా ।

చేతనత్వాన్నాస్యా వికార ఇత్యాహ-

న జాయతే న మ్రియతే క్షీయతే న చ వర్ధతే ॥ ౧౯౫ ॥
చితిః శక్తిః ప్రకాశత్వాదజడత్వాచ్చ

అముమేవార్థం వ్యతిరేకేణ సాధయతి-

యత్ పునః ।
ఉత్పద్యతే నశ్యతి వా చినోత్యపచినోతి చ ॥ ౧౯౬ ॥
తదప్రకాశరూపం వా జడం వా దృశ్యతే యథా ।
శరీరాది తథా నాసౌ తస్మాన్నైషా వికారిణీ ॥ ౧౯౭ ॥

యతోఽసావప్రకాశరూపా జడా చ న భవతి, తతో న వికారిణీత్యర్థః ॥ ౧౯౬-౧౯౭ ॥

ఏవమస్యాః క్షీరదధిన్యాయేన సర్వాత్మనా పరం వికారో నిరాకృతః,
ఇదానీముక్తాభ్యామేవ హేతుభ్యామేకదేశపరిణామోఽపి నాస్తీత్యాహ-

తాభ్యామేవోపదేశాభ్యాం పరిణామో నిరాకృతః ।
బోధశక్తేరబోధస్య పరిణామో హి దృశ్యతే ॥ ౧౯౮ ॥

ఏతదేవ ప్రపఞ్చయతి-

పరిణామోఽపరిమ్లానం శాశ్వతం శివమాశ్రితా ।
సమవాయేన తాదాత్మ్యాన్నహి చిత్ పరిణామినీ ॥ ౧౯౯ ॥

పరిణామహీనం నిత్యం చేతనం శివం సమవాయేన తాదాత్మ్యలక్షణసమ్బన్ధేనాశ్రితా చిచ్ఛక్తిర్న పరిణామినీ భవితుమర్హతి । యచ్చూ్యతే- శక్తిర్నా ఽచేతనా చితః (మృం విం ౩।౪) ఇతి ।। ౧౯౯ ।।

తతశ్చ-

నిత్యైషాऽశేషకార్యాణాం కారణత్వాద్ యథేశ్వరః ।
సత్త్వే కారణశూన్యత్వాదపి బిన్దువదిష్యతే ।। ౨౦౦ ।।

అస్యాశ్చానిత్యత్వేఽనవస్థాప్రసఙ్గ ఇతి భావః ।। ౨౦౦ ।।

తథాహి తాం సమాశ్రిత్య సన్తోఽన్యే శాశ్వతీ సతీ ।
యత్సిద్ధౌ జగతః సిద్ధిర్యదసిద్ధౌ న కిఞ్చన ।। ౨౦౧ ।।
తత్సత్తా సాధ్యతే కస్య కేన వా ప్రతిపాద్యతే ।

యస్యా ఉపాదానభూతబిన్ద్వాద్యధిష్ఠాతృకర్తృశక్తేః సద్భావ ఏవ శుద్ధాశుద్ధమయస్య కార్యరూపస్య జగతః సిద్ధిర్నాన్యథా, తస్యాః సత్తా కేనాన్యేన ప్రమాణేన సాధ్యతే ? కార్యోత్పత్త్యన్యథానుపపత్త్యైవ సా సిద్ధేత్యభిప్రాయః ।। ౨౦౧ ।।

ఇత్థం శక్తిం ప్రసాధ్య చిదచిదద్వైతవాదినాం మతముపన్యస్యతి-

తామేతామద్వయామేకే కీర్తయన్తి విపశ్చితః ।। ౨౦౨ ।।
చితిం సదసదాకారవివర్తోల్లాసశాలినీమ్ ।

విపశ్చిత ఇత్యాక్షేపే । ఏవం హి తే మన్యన్తే- శక్తిరేవ చిద్రూపా సత్యభూతా । సా చ వివర్తతయా శుద్ధాశుద్ధభువనాదిరూపానర్థానసత్యభూతాన్ ప్రకాశయతి । తతశ్చ ద్వైతప్రతిభాసో ద్విచన్ద్రాదిజ్ఞానవద్ భ్రాన్త ఏవేతి ।। ౨౦౨ ।।

ఏతదేవ దృష్టాన్తేనాహ-

యథా రజ్జురహిచ్ఛిద్రమాలావిభ్రమకారిణీ ।। ౨౦౩ ।।
న తానుత్పాదయత్యర్థానసతః ప్రథయత్యసౌ ।
జ్ఞానమాత్రం తథైవేయమేకానేకాయతే భ్రమాత్ ।। ౨౦౪ ।।

తతశ్చ-

సేయం భ్రాన్తిరనాలమ్బా సర్వన్యాయవిరోధినీ ।
విచారాల్లూనమూలత్వాదహేతుర్బన్ధమోక్షయోః ।। ౨౦౫ ।।
తస్మాన్న వద్ధో బన్ధో ఽన్యో బన్ధకశ్చ విచారతః ।
నిత్యముక్తాద్వయానన్తసంవిదేవాస్తి కేవలమ్ ।। ౨౦౬ ।।
కథం పునరయం భేదప్రతిభాసో ఽపి దృశ్యతే ।
వ్యవహారస్తు భేదాత్మా విజ్ఞేయో వటయక్షవత్ ।। ౨౦౭ ।।

కథమప్రామాణ్యం భేదావభాసస్యాత ఆహ-

తథాహి భేదో భావానాం న ప్రత్యక్షో ఽక్షధీర్యతః ।

కుత ఇత్యత్రాహ- అక్షధీరితి ।

బాలమూకాదివిజ్ఞానతుల్యైవాకల్పనార్థజా ॥ ౨౦౮ ॥

నిర్వికల్పవిజ్ఞానస్యైవార్థసామర్థ్యజనితస్య ప్రత్యక్షత్వాత్ తస్యైవ ప్రామాణ్యాభ్యుపగమాద్ భేదస్య చ వికల్పరూపత్వాన్న ప్రత్యక్షసిద్ధత్వమిత్యర్థః ॥ ౨౦౮ ॥

కిఞ్చ-

సా విధాత్రీ పదార్థానాం న నిషేధతి కిఞ్చన ।

తదుక్తమ్- ఆహుర్విధాతృ ప్రత్యక్షం న నిషేధృ విపశ్చితః (బ్రం సిం ౨।౧) ఇతి । తతశ్చ భేదస్యేతరేతరాభావగ్రహణపూర్వకత్వాద్ భవావిషయేణ ప్రత్యక్షేణ గ్రహణం నోపపద్యత ఇతి భావః ॥

సవికల్పకం తు-

యద్ విశేషణవిజ్ఞానం శబ్దసంస్కారపూర్వకమ్ ॥ ౨౦౯ ॥
దేశకాలాద్యపేక్షైరుదపాది న తత్పునః ।
అర్థసామర్థ్యజం జ్ఞానం స్మృతిసఙ్కల్పవన్మతమ్ ॥ ౨౧౦ ॥

యత్పునః శబ్దానువేధేన సవికల్పం జ్ఞానం దేశకాలాద్యపేక్షైరుత్పాద్యతే, తదిదం దేశకాలాద్యపేక్షత్వాన్నార్థసామర్థ్యజన్యం స్మృతిప్రతిభాసాదివత్, తతస్తత్ప్రమాణమిష్యతే । యదాహుః- కల్పనాపోఢమభ్రాన్తం ప్రత్యక్షమ్ (న్యాం విం ౧।౪) ఇతి ॥

౨౦౯-౨౧౦ ॥

అత ఏవ-

నానుమానాగమౌ తత్ర ప్రమాణం తదభావతః ।

ప్రత్యక్షవిషయత్వాభావతో భావానాం భేదే నానుమానాగమావపి ప్రమాణం భవితుమర్హతః ।।

తథా హి-

ప్రత్యక్ష ఏవ తావర్థే వికల్పవిషయావపి ।। ౨౧౧ ।।

యతస్తావపి ప్రత్యక్షసిద్ధ ఏవార్థే వికల్పముత్పాదయన్తౌ ప్రమాణీభవితుమర్హతః, సంబన్ధగ్రహణాదేః ప్రత్యక్షపూర్వకత్వాద్వికల్పరూపత్వాచ్చ । భేదస్య తు ప్రత్యక్షేణ గ్రహణం న సంభవతీత్యుక్తమ్, అతః స్వప్నాదిజ్ఞానవదసత్యభూత ఏవాయం భేదప్రతిభాసః ।। ౨౧౧ ।।

యత ఏవాయమ్-

స్వోత్ప్రేక్షైర్నిబధ్యతే తస్మాచ్ఛఙ్కాపాశైర్విమూఢధీః ।
ముచ్యతే తేభ్య ఏవాయం బన్ధమోక్షౌ న వస్తుతః ।। ౨౧౨ ।।

ఇత్థం తన్మతముపన్యస్య సిద్ధాన్తముపక్షిపతి-

ఇత్యద్వైతగ్రహావిష్టాః ప్రలపన్తో దయాలుభిః ।
గురుభిః ప్రతిబోధ్యన్తే సిద్ధాన్తాగమదాయిభిః ।। ౨౧౩ ।।

కథం బోధ్యన్తే ? అత ఆహ-

యద్యద్వయేయం సంవిత్తిః ప్రమాణైర్వ్యావహారికైః ।
సాధ్యేత తైరేవ దృఢం తస్యాః స్యాత్ సద్వితీయతా ।। ౨౧౪ ।।

యది సంవిదైక్యం లోకస్య వ్యవహారసిద్ధైః ప్రమాణైర్భవద్భిః సాధ్యతే, తత స్తైరేవ సత్యభూతైరద్వైతహానిః । అథ తాన్యప్యసత్యానీష్యన్తే, నిష్ప్రమాణకత్వాదద్వైతాసిద్ధిరితి భావః ।। ౨౧౪ ।।

ఏతదేవ ప్రపఞ్చయితుమనుమానస్వరూపమాహ-

ప్రసిద్ధాః పృథగేవాలం ధర్మిదృష్టాన్తహేతవః ।
అప్రసిద్ధస్య ధర్మస్య సిద్ధ్యై వ్యాప్త్యుపబృంహితాః ।। ౨౧౫ ।।

దృష్టాన్తభూతే హి మహానసే ధూమాగ్న్యోర్వ్యాప్తిమవినాభావసమ్బన్ధం గృహీత్వాఽథ సాధ్యధర్మిణి పర్వతాదౌ ధూమవత్త్వేన హేతునా ప్రసిద్ధో వహ్నిమత్త్వరూపధర్మోఽనుమీయతే ।
తతః పృథగేవ భేదేన ధర్మ్యాదయః సిద్ధా అభ్యుపగన్తవ్యాః ।। ౨౧౫ ।।

తథా హి-

న సిద్ధః సాధ్యతే ధర్మో నాసిద్ధైరపి తైస్తథా ।
సిద్ధ్యసిద్ధీ చ సంభూయ నైకత్ర స్థాతుమర్హతః ।। ౨౧౬ ।।

నహి సిద్ధస్య సాధకాన్తరాపేక్షా, నాప్యసిద్ధా హేత్వాదయః సిద్ధం సాధయన్తి ।।
౨౧౬ ।।

అతశ్చ-

సపక్షపక్షయోర్భేదే ప్రమాణమనుమా భవేత్ ।
ఐక్యే హి న తయోర్హేతుసాధర్మ్య

యస్మాత్ పక్షసపక్షయోరైక్యే హేతుసాధర్మ్యం దృష్టాన్తసిద్ధధూమవత్త్వాఖ్యహేతునా సాధ్యధర్మిణి ధూమవత్త్వస్య సాధర్మ్యం న భవతి, తస్మాత్ తయోరైక్యే నానుమానాత్ సాధ్యసిద్ధిః ।। ౨౧౭ ।।

దృష్టాన్తాభావే తు వ్యాప్తిగ్రహణమపి న సంభవతీత్యాహ-

తదభావతః ।। ౨౧౭ ।।
కస్య కేన కథం వ్యాప్తిః

ఇత్థం సత్యద్వైతసిద్ధ్యర్థమనుమానాఙ్గీకారే భేదోఽవశ్యం భావీత్యాహ-

ఇత్యద్వైతప్రసిద్ధయే ।
ప్రయుక్తో భేదమాఖ్యాతి ప్రయోగః స్వాఙ్గసిద్ధయే ।। ౨౧౮ ।।

స్వాఙ్గస్య హేత్వాదేః సిద్ధ్యర్థమిత్యర్థః ।। ౨౧౮ ।।

కిఞ్చ, సంవిదేకైవేతి సంవిద్విషయభేదనిషేధే జషవిషయో భేదో న నిషిధ్యేత ఇత్యాహ-

అద్వయేతి నిషేధోఽపి చితిం యుజ్యేత తన్మతే ।
ద్వైతభావస్తతోఽన్యత్ర సిద్ధ్యేత్ సిద్ధావపి ధ్రువమ్ ॥ ౨౧౯ ॥
ప్రతిజ్ఞా భజ్యతే తేషామాశామాత్రవిజృమ్భితా ।

ఆగమప్రామాణ్యస్వీకారేఽప్యద్వైతహానిరిత్యాహ-

ఆగమోఽపి తద్వైతైస్తైః స్మారితార్థవిశేషతః ॥ ౨౨౦ ॥
పదార్థజాతం సంసర్గవిశిష్టం కథయేత్ కథమ్ ।
యద్యద్వయేయం సంవిత్తిః స్వేన స్యాదభిధిత్సితా ॥ ౨౨౧ ॥

యది స్వేనాగమేనాద్వయా సంవిత్తిరభిధిత్సితా స్యాత్, కథమసౌ జాతిగుణక్రియాద్రవ్యవాచిభిర్గౌరియం శ్వేతా గచ్ఛతి గ్రామమిత్యాదిభిః పదైః స్మారితార్థవిశేషా పదార్థజాతసంసర్గరూపాం విశిష్టాం బుద్ధిం జనయేత్ । ఏతదుక్తం భవతి- ఆగమస్య సత్యభూతస్య ప్రమాణతయాఽభ్యుపగమే

తేన తదవయవైస్తదర్థైశ్చ ద్రవ్యాదిభిః సత్యైశ్చ భావ్యమ్, అతోఽయమేవాద్వైతవిరోధ ఇతి ॥ ౨౨౦-౨౨౧ ॥

అతశ్చ-

ఆగమః కథమద్వైతమనుమానం చ సాధయేత్ ।
నివార్యమాణమక్షైః స్వైరద్వైతక్షపణక్షమైః ॥ ౨౨౨ ॥

ఇదానీం చిచ్ఛక్తిరేకైవ ఖల్విత్యాదీనామద్వైతశ్రుతీనాం

ప్రమాణాన్తరవిరోధాన్ముఖ్యార్థాసమ్భవం దర్శయితుమాహ-

కిఞ్చ శబ్దాః పరిత్యజ్య ముఖ్యమర్థం విరోధతః ।
వర్తమానా హి దృశ్యన్తే గౌణేఽర్థే లోకవేదయోః ॥ ౨౨౩ ॥
గౌర్బ్రాహ్మణోఽయమదిత్యో యూప ఇత్యేవమాదయః ।

అనుమానస్య త్వవినాభావసమ్బన్ధలక్షణే వ్యాప్తిగ్రహణే సతి ప్రమాణత్వేనార్థసాధకత్వమనివార్యమేవేత్యాహ-

నైవం హేతురదుష్టాయాం వ్యాప్తౌ సాధ్యం న సాధయేత్ ॥ ౨౨౪ ॥

అతశ్చ భేదసాధకైరనుమానైర్బాధితత్వాదేకత్వశ్రుతయః సంవిదో నిత్యత్వవ్యాపకత్వాదిసాదృశ్యస్తోత్రపరా ఇత్యాహ-

అతో హేతుబలాక్రాన్తాః శ్రుతయో ద్వైతమాత్మనామ్ ।
ముఖ్యమప్యపహాయార్థం నుతిం కుర్వన్తి సంవిదః ॥ ౨౨౫ ॥

కిఞ్చ-

ప్రత్యక్షమపి గృహ్ణాతి వస్తునో నిర్వికల్పకమ్ ।
భేదం పరేభ్యో వ్యావృత్తిరూపం యోనోపజాయతే ॥ ౨౨౬ ॥
జాయమానేన నామాదివిశేషస్మృతిపూర్వకమ్ ।
సవికల్పమసన్దిగ్ధం వ్యభిచారవివర్జితమ్ ॥ ౨౨౭ ॥
ప్రత్యక్షసంజ్ఞం విజ్ఞానమ్

అత్ర హి నామప్రమాణాదివిశేషస్మరణపూర్వకముత్పద్యమానం సవికల్పకమపి జ్ఞానమసందిగ్ధత్వాదబాధితత్వాచ్చ ప్రత్యక్షతయా ప్రమాణమేవేష్యతే । యదాహుః- తతః పరం పునర్వస్తు ధర్మైర్జాత్యాదిభిర్యయా । బుద్ధ్యాఽవసీయతే సాఽపి ప్రత్యక్షత్వేన సమ్మతా ॥ (శ్లోం వాం ప్రత్యక్షం ౧౨౦) ఇతి । తతస్తాదృశం ప్రత్యక్షజ్ఞానం యేన జాయమానేనోత్పద్యతే, తదపి నిర్వికల్పకం జ్ఞానం వస్తునః పరేభ్యో వ్యావృత్తరూపం భేదం గృహ్ణాత్యేవ, కార్యస్య కారణగుణాన్వయాత్, సత్కార్యవాదాభ్యుపగమాచ్చ ॥ ౨౨౬-౨౨౭ ॥

తస్య తు భేదగ్రాహిత్వానభ్యుపగమే తదుత్తరకాలం సవికల్పకజ్ఞానం నోత్పద్యేత ఇత్యాహ-

అన్యథా నోపపద్యేత ।
అగృహీతార్థభేదస్య తన్నామాదివిశేషవత్ ॥ ౨౨౮ ॥

నను భేదస్యేతరేతరాభావగ్రహణపూర్వకత్వాద్ భావవిషయేణ ప్రత్యక్షేణ గ్రహణం నోపపద్యేత ఇత్యుక్తమ్, తదయుక్తమ్, సిద్ధే హి భేదేఽసావితరేతరాభావః । అన్యథా పయోఽర్థీ పావకమనుధావేదితి సర్వ(మస)మఞ్జసమ్ ॥ ౨౨౮ ॥

అనుమానస్య సాఫల్యమపి భేదగ్రహే సతి ।
వ్యాప్తిగ్రహణసంబన్ధే

వ్యాప్తివిజ్ఞానార్థం భేదగ్రహణస్యావశ్యంభావాత్ తత్సద్భావ ఏవానుమానప్రవృత్తిరిత్యర్థః ॥
వస్తుసామాన్యమాత్రగ్రహణే తు తస్య ప్రాగేవ సిద్ధత్వాద్ ధర్మివిశేషణస్య ధర్మవిశేషసాధనార్థమనుమానం న ప్రవర్తేత ఇత్యాహ-

సామాన్యే సిద్ధసాధనాత్ ।। ౨౨౯ ।।

అన్యథా భేదసిద్ధిమాహ-

అపి చాన్యత్వమద్వైతభేదయోరభ్యుపైతి చేత్ ।
భేదః సిద్ధ్యేదథానన్యభావ ఏవం చ సాధ్యతే ।। ౨౩౦ ।।

అద్వైతస్య ద్వైతాన్యస్యాభ్యుపగమే ద్వైతాద్వైతాత్మకస్య వస్తుద్వయస్యాసిద్ధిః । అథాద్వైతభేదయోర్ద్వైతాద్వైతాత్మకస్య వస్తుద్వయస్యాప్యేకత్వమిష్యతే, యద్యేవం భేదస్యైవాద్వైతసంజ్ఞా భవద్భిరుచ్యత ఇతి న వో నామ్ని వివాదః । యతోఽస్మాభిరప్యేవం భేద ఏవ సాధ్యతే ।। ౨౩౦ ।।

నన్వేకస్యాం రజ్జౌ సర్పాదిభ్రమవదేకస్యామేవ సంవిది సత్యభూతాయామసత్యభూతో వస్తుభేదప్రతిభాస ఇత్యుక్తమ్ ? అత ఆహ-

నహి దృష్టాన్తమాత్రేణ సాధ్యసిద్ధిర్భవేదతః ।
రజ్జ్వాదాహరణం శిష్యసమ్మోహాయైవ కేవలమ్ ।। ౨౩౧ ।।

కేవలస్య దృష్టాన్తస్య హేత్వాదిభిర్వినాఽర్థసాధకత్వాభావాద్ దృష్టాన్తమాత్రస్య సత్యత్వేఽప్యద్వైతవిరోధాత్ తదసత్యత్వే దార్ష్టాన్తికభూతాయాః సంవిదోఽప్యసత్యత్వప్రసఙ్గాద్
రజ్జ్వాదాహరణమనర్థకమేవేత్యర్థః ।। ౨౩౧ ।।

కిఞ్చ-

నాపి సంవిత్సమా రజ్జోర్విశేషానుపలబ్ధితః ।
వివర్తమానా తైర్బాహ్యైర్జ్ఞానమాత్రనివర్తకైః ।। ౨౩౨ ।।

రజ్జ్వాదౌ హి సర్పాదిభ్రమాః సమ్యగ్జ్ఞానోదయాన్నివర్తన్తే । తతో బాధితత్వాత్ సర్పాద్యవభాసస్తిమిరాదిదోషకృతోఽసత్య ఏవ । ఘటపటాద్యర్థప్రకాశస్య తు కాలాన్తరదేశాన్తరయోరపి

విశేషాదర్శనాజ్జ్ఞానమాత్రవ్యతిరేకేణ భాసమానైరబాధితత్వాదేవ సత్యభూతైస్తైస్తైర్ఘటపటాదిభావైరుపాధిభూతైః సహ వివర్తమానా స్వయమపి భిన్నేవ భాసమానాఽఽత్మసంవిన్న రజ్జుసామ్యం భజతే । ఏతదుక్తం భవతి- ఘటపటాదిబాహ్యార్థభేదః సత్య ఏవ, ఆత్మసంవిదస్తు తత్తదర్థసన్నిధౌ తత్తదాకారారోపో బుద్ధ్యధ్యవసాయభేద ఉపాధికృత ఇతి । ఏతచ్చోత్తరత్ర ప్రపఞ్చయిష్యతే । అతశ్చ తత్తదర్థసన్నిధౌ జాయమానస్య తత్తదాకారస్య బౌద్ధస్యాధ్యవసాయాత్మనో జ్ఞానస్యాసకృద్భేదేఽపి తత్తదధ్యవసాతృరూపాయాః సర్వదైకరూపేణ భాసమానాయా గ్రాహకసంవిదో న రూపాన్తరపరావృత్తిః, అపి తు నిత్యత్వమేవ, చేతనత్వేనావికారిత్వాత్ । తతశ్చాత్మసంవిదో నైకా ఏవ, ఏకత్వే భోగసామ్యవిమోక్షాదిదోషప్రసఙ్గాదిత్యుక్తమస్మాభిరన్యత్ర ।। ౨౩౨ ।।

అస్యాశ్చాత్మసంవిదో బౌద్ధాధ్యవసాయావివేకాదనేకరూపతాభ్రమో మలహేతుక ఏవ పశ్వాత్మనామిత్యాహ-

సా తు సంవిదవిజ్ఞాతా తైస్తైర్బాహ్యైర్వివర్తతే ।
మలోపరుద్ధదృక్శక్తేర్నరస్యేవోడురాట్ పశోః ।। ౨౩౩ ।।

యథా తిమిరరుద్ధచక్షుష ఏకోఽపీన్దురనేక ఇవ ప్రతిభాతి, ఏవం

మలరుద్ధజ్ఞానశక్తేరేకైవ చేతనాత్మికా సంవిదనేకరూపేవ వివర్తత ఇతి ।। ౨౩౩ ।।

యథా చ ప్రమాణాన్తరసిద్ధైక్యస్యాపీన్ద్వోరనేకత్వప్రత్యయస్తిమిర-హేతుకః, ఏవం శాస్త్రాదిసిద్ధైక్యస్య గృహీతృరూపస్య జ్ఞానస్యానేకాకారతా-భ్రమః స్వకారణం మలం గమయతీత్యాహ-

యథా త్రైమిరికో హేతుసహస్రేణాపి తర్కయన్ ।
ఏకమిన్దుమనేకాంస్తాన్ భూయోభూయః సమీక్షతే ।। ౨౩౪ ।।
యథా వా పిత్తసందుష్టరసనః స్వాదు తర్కయన్ ।
అపి తిక్తం విజానాతి పయః కరణదోషతః ।। ౨౩౫ ।।
యథా వాఞ్జనసంయుక్తే క్వథ్యమానే చ వారిణి ।
విదుషామపి నీలోష్ణప్రత్యయావవివేకతః ।। ౨౩౬ ।।
తథా పరీక్షితా సమ్యగాగమైః సోపపత్తికైః ।
వివర్తమానా జాతేతి నష్టేతి వివిధేతి చ ।। ౨౩౭ ।।
జ్ఞానానివృత్తిం గమయేత్ కారణం తిమిరాదివత్ ।

స చ మలో ద్రవ్యత్వాచ్చక్షుషః పటలాదిరివ న జ్ఞానమాత్రాన్నివర్తతే, అపి తు చక్షుషో వైద్యవ్యాపారేణ పటలాదిరివేశ్వరవ్యాపారేణ దీక్షాఖ్యేనైవ నివర్తత ఇత్యాహ-

తచ్ఛివప్రణిధానేన శివశాస్త్రోదితేన చ ।। ౨౩౮ ।।
కర్మణైవ నివర్త్యేత నాన్యథా జ్ఞానకోటిభిః ।
తిమిరాదిర్యథారోగ్యశాస్త్రోక్తేనైవ కర్మణా ।। ౨౩౯ ।।

తన్మలం శివధ్యానేనాఙ్గభూతేన సహకృతయా శివశాస్త్రోక్తయా దీక్షాఖ్యయా క్రియయైవ నివర్తతే । యదుక్తం శ్రీమత్స్వాయంభువే- దీక్షైవ మోచయత్యూర్ధ్వం శైవం ధామ

నయత్యపి ఇతి । అత్ర ప్రయోగః-

మలో జ్ఞానానివర్త్యో భవతి, ఆత్మకరణాచ్చాదకత్వాత్, తిమిరవత్ । పరమార్థో మలః, మలినీకరణార్థక్రియాకారిత్వాత్, యథా కాచతిమిరాత్మకో మలో భ్రమోత్పాదకః ।। ౨౩౮-౨౩౯ ।।

ఇత్థం గ్రాహకసంవిదో నిత్యత్వప్రసఙ్గాన్మలం తన్నివృత్తిహేతుం చోక్త్వా గ్రాహ్యస్య ప్రపఞ్చస్య భేదో వాస్తవ ఇత్యాహ-

దేశకాలనరాన్యత్వేఽప్యన్యథానవభాసితః ।
అబాధితః ప్రమాణైశ్చ వివర్తః స్యాత్ కథం చితేః ।। ౨౪౦ ।।
ప్రపఞ్చః కిఞ్చ మాయేయః ప్రమాణైరేవ సాధితః ।

సంవిదస్త్వనేకాకారతా భ్రాన్త్యైవేత్యుక్తమ్, ఇత్యాహ-

తస్మాద్ వివర్తతే సంవిదణూనామేవ బన్ధనాత్ ।। ౨౪౧ ।।

ఏతదేవ ప్రపఞ్చయతి-

వివర్తః ఖలు చిచ్ఛక్తేర్మిథ్యాపరిణతిర్యయా ।
అతద్రూపాపి తద్రూపరూపిణీవాఽనుభూయతే ।। ౨౪౨ ।।

స చ వివర్తో బుద్ధ్యవివేకాదాత్మనాం భవతీత్యాహ-

స పరస్పరసంబద్ధశ్చిదచిద్గోచరస్తయోః ।
అన్యోన్యాధ్యాససాధ్యత్వాదవివేకకృతోదయః ।। ౨౪౩ ।।

ఏతదేవ వ్యాచష్టే-

తత్ర చిత్ స్వాభిసమ్బన్ధబుద్ధితత్త్వావివేకతః ।
ఆరోప్యాత్మని తద్వృత్తివికారానవికారిణీ ॥ ౨౪౪ ॥
జన్మాదీనను జాతేతి నష్టేతి వివిధేతి చ ।
ససుఖేతి సదుఃఖేతి స్వాత్మానం దర్శయత్యణోః ॥ ౨౪౫ ॥
తద్వజ్జడం చ చైతన్యమారోప్యాత్మని చిద్గుణమ్ ।
అవివేకేన జానాతి బాలోఽహం కృశ ఇత్యతః ॥ ౨౪౬ ॥
సర్వేషామవికోఽయమణూనాం మలహేతుకః ।
భ్రాన్తిప్రధానసన్తానకన్దశ్చిజ్జడవస్తునోః ॥ ౨౪౭ ॥

య ఏషోఽనిత్యాశుచిదుఃఖానాత్మసు నిత్యశుచిసుఖాత్మప్రతిపత్తిరూపః పుంసామవివేకః, స న నిర్హేతుకః, ముక్తస్యాఽపి ప్రసఙ్గాత్ । అతస్తస్య కేనాపి కారణేనాఽనాదినా భవితవ్యమ్ । అవివేకస్యానాదిసిద్ధత్వాద్ యస్తస్య హేతుః, స మల ఇతి భావః ॥ ౨౪౪-౨౪౭ ॥

అత్రైవ హేతుమాహ-

నహి సంవిద్విశేషాణాం విశిష్టైర్జడవస్తుభిః ।
వివర్తభేదా యుజ్యేరన్నన్తరా దృఢబన్ధనమ్ ॥ ౨౪౮ ॥

ఇదం చాత్రాకూతమ్- మలావృతత్వాదేవాత్మనాం కలాదిద్వారేణైవ జ్ఞానాద్యభివ్యక్తిః । సా చ మాయాయా మోహకత్వాదనాత్మాదావాత్మాభిమానరూపేతి ॥ ౨౪౮ ॥

బన్ధహేతుత్వమేవ ప్రపఞ్చయతి-

తథా హి దేహేఽహంబుద్ధిర్న లోష్టే సాఽపి కస్యచిత్ ।
అణోరేవ న సర్వేషామతో బన్ధస్తయోర్మతః ॥ ౨౪౯ ॥

తయోశ్చిజ్జడయోరన్యోన్యగుణాధ్యాసే బన్ధ ఏవ నియామక ఇతి శేషః ॥ ౨౪౯ ॥

కిఞ్చ-

యాని యస్యేన్ద్రియాణ్యాసన్ నరస్య జ్ఞానకర్మణోః ।
న తాని పునరన్యస్య కరణాని తయోస్తథా ॥ ౨౫౦ ॥
విశిష్టైవ వివర్తాయ చిద్విశేషస్య వార్యతే ।
బుద్ధిర్న సర్వా సర్వేషాం తేన బన్ధస్తయోర్మతః ॥ ౨౫౧ ॥
బుద్ధ్యారూఢం సుఖం దుఃఖం కిఞ్చిత్ కేనచిదేవ యత్ ।
పుంసోపభుజ్యతే తేన తయోర్బన్ధో నియామకః ॥ ౨౫౨ ॥

అయమర్థః- ఆత్మనాం హి సంసారావస్థాయాం సర్వవిషయస్య జ్ఞానాదేః
స్వరూపత్వేన శాస్త్రేషు శ్రూయమాణస్యాదర్శనాత్ తదావారకేణ తావన్మలేన భావ్యమ్ ।
తేషాం చ కిఞ్చిజ్జ్ఞత్వదర్శనాత్ కలాదిద్వారేణ తజ్జనకేన మోహహేతుత్వాద్
విపరీతప్రతిపత్తిహేతునా
మాయాఖ్యేన బన్ధేన భావ్యమ్ । భోగస్య సుఖదుఃఖాదేర్భోగసాధనానాం చ
శరీరేన్ద్రియాణాం ప్రత్యాత్మనియతత్వేన విచిత్రత్వాద్ వైచిత్ర్యకారణం
కర్మాప్యవశ్యమభ్యుపేయమితి ॥ ౨౫౦-౨౫౨ ॥
అత్ర సాంఖ్యచ్ఛాయయా వివేక ఏవాత్ర నియామకోఽస్తు, కిం మలాఖ్యేనాప్రసిద్ధేన
బన్ధేన పురుషస్య కల్పితేనేతి చోదయతి-

అవివేకో నియన్తా చేత్

పరిహరతి-

స తయోరేవ కింకృతః ।

తయోర్బుద్ధిసంవిదోరన్యోన్యావివేకః కేన కృతః । నిర్హేతుకత్వే ముక్తస్యాపి భవేత్ ॥

తతస్తత్కారణతయాఽనాద్యావారకో మలోఽభ్యుపగన్తవ్యః, యదభావే ముక్తస్య న పునరవివేకో భవతి, తత ఏవ చ బన్ధవిమోచకస్యేశ్వరస్యాపి సిద్ధిరుక్తేత్యాహ-

తేన బన్ధోఽస్తి బన్ధశ్చ పృథగేవేశితుర్మతః ॥ ౨౫౩ ॥

అతశ్చ-

బన్ధవర్తీ విమూఢాత్మా మోక్షస్తద్బన్ధమోచనమ్ ।
గలితే సర్వథా బన్ధే విముక్తే చాణవే మలే ॥ ౨౫౪ ॥
సర్వార్థద్యోతికా శక్తిః శివస్యైవ విజృమ్భతే ।

బన్ధమోక్షశ్చ శివప్రసాదాదేవేత్యుక్తమ్ ॥ ౨౫౪ ॥

సర్వావరణనిర్ముక్తా శక్తిరేషా మహీయసీ ॥ ౨౫౫ ॥
అల్పీయాంసం సమావృత్య విషయం సా తు దర్శయేత్ ।

కథం దర్శయతీత్యత్రాహ-

పరసంవిత్స్వరూపాయాః శక్తేరసతి బన్ధనే ।। ౨౪౬ ।।
పరమాత్రం ప్రకాశేత ముక్తాణూనామనారతమ్ ।

మలరహితత్వేన స్వపరప్రకాశికాయా ముక్తాత్మసంవిదః పరమాత్రం పరస్య వస్తునః సత్తామాత్రం ప్రకాశతే, న తు బద్ధాత్మవదస్య విశేషేన భోగ్యతయా ప్రకాశత ఇత్యర్థః, తథాత్వే ముక్తస్యాఽపి సుఖదుఃఖాదిసంవేదనేన భోక్తృత్వప్రసఙ్గాత్ ।। ౨౪౬ ।।

అతో విముక్తాః సర్వజ్ఞా న తు చిన్మాత్రవేదినః ।। ౨౪౭ ।।

న తు స్వసంవేదనమాత్రనిష్ఠాః, అపి తు శివవత్ సర్వజ్ఞా ఏవేతి ।। ౨౪౭ ।।

తతశ్చ-

సతి బాహ్యే తదజ్ఞానం వస్తుని స్యాత్ తమఃకృతమ్ ।

బాహ్యే చ వస్తుని సత్యపి యదేతద్విషయాజ్ఞానమాత్రం బద్ధాత్మనాం దృశ్యతే, తన్మలకృతమేవ । తతశ్చ అసర్వజ్ఞా న ముక్తా ఇత్యాహ-

తమసాచ్ఛాద్యమానా హి న తే ముక్తా భవన్తి చ ।। ౨౪౮ ।।

శబ్దానువేధాపేక్షిత్వం చ సవికల్పకజ్ఞానస్య బన్ధహేతుకమిత్యాహ-

వికల్పో బిన్దుసంక్షోభాచ్ఛబ్దవేధేన సంవిదామ్ ।
జాయతే మలరుద్ధానామణూనామర్థదర్శనే ।। ౨౪౯ ।।
నిర్మలానామసంక్షోభాద్ బిన్దోస్తద్బన్ధమోక్షజా ।

నిర్వికల్పార్థసంవిత్తిస్తదహర్జాతబాలవత్ ॥ ౨౬౦ ॥

ముక్తానాం తు మాయేయబైన్దవపాశోత్తీర్ణత్వాచ్ఛబ్దానువేధసహకృతం బౌద్ధం సవికల్పకం జ్ఞానం న భవేత్, కిన్తు చిచ్ఛక్తిరేవాన్యానపేక్షిణీ గ్రాహ్యం వస్తు విషయీకరోతి । తదహర్జాతబాలవదితి చ శబ్దాదివికల్పరహితత్వమాత్రే దృష్టాన్తో జ్ఞేయః ॥ ౨౫౯-౨౬౦ ॥

వస్తునో బాలస్యాపి మలావృతత్వేన వస్తూనాం యథాస్వరూపానవబోధాత్, ముక్తానాం తు మలరహితత్వాత్ తచ్ఛక్తిః సమస్తం వస్తు యథావస్థితమేవ గృహ్ణాతీత్యాహ-

యో యదా వర్తతే భావో భూతో భావి చ తత్ తదా ।
యథార్థస్థితిం గృహ్ణాతి స్వసంవేద్యా చిదవ్యయా ॥ ౨౬౧ ॥

తదుక్తం మోక్షకారికాసు- శివార్కశక్తిదీధిత్యా సమర్థీకృతచిద్దృశా । శివం శక్త్యాదిభిః సార్ధం పశ్యత్యాత్మా గతావృతిః ॥ (శ్లో౦ ౧౧౧) ఇతి ॥ ౨౬౧ ॥

నైషాం చ సర్వజ్ఞత్వసర్వకర్తృత్వసంభవేఽపి ప్రవృత్తిరిత్యాహ-

న తే విశ్వస్య కర్తారః కర్తాఽస్య శివ ఏవ యత్ ।

కుత ఇత్యత్రాహ-

నహి కర్తృబహుత్వస్య గమకం విద్యతే క్వచిత్ ॥ ౨౬౨ ॥

నహి రథాదీనామప్యనేకర్తృకాణామేకస్థపతీచ్ఛానువర్తనం వినోత్పత్తిర్దృష్టా । యదుక్తమ్- బహవో యత్ర నేతారః సర్వే పణ్డితమానినః । సర్వే మహత్త్వమిచ్ఛన్తి

తద్వ్యక్తమవసీదతి ॥ ఇతి । అనేన ప్రవాహేశ్వరపక్షోఽపి నిరస్తః, ఐశ్వర్యస్య స్వరూపవ్యక్తిలాభాత్మ-కత్వేన వినాశయోగాత్ । తత స్తేన నిత్యముక్తేన శివేనైవ కార్యస్య నిర్వర్త్యమానత్వాద్ రాగద్వేషాదిరహితత్వాచ్చ న ప్రవర్తన్తే ॥ ౨౬౨ ॥

ఏతదేవ దర్శయతి-

నిత్యముక్తోదితాచిన్త్యప్రభావా శక్తిసంజ్ఞితా ।
సంవిదాశ్రయతే శశ్వచ్ఛివం పరమకారణమ్ ॥ ౨౬౩ ॥
స తయా జడమాక్రమ్య సృజత్యవతి హన్తి చ ।
తిరోదధాతి భగవాననుగృహ్ణాతి చాత్మనః ॥ ౨౬౪ ॥

అనేన శక్తివిచారోపసంహారేణ తదాశ్రయభూతస్య శివస్య విచారోపక్షేపోఽపి కృతో వేదితవ్యః । తథాహి జగతః సన్నివేశాదిమత్త్వేన కార్యత్వాత్ తత్కర్తృతయాఽఽత్మనాం చ మలావృతత్వాత్ తన్మోక్షకర్తృత్వేన చ శివః సిద్ధ ఏవ । యదుక్తమ్- వివాదాధ్యాసితం విశ్వం విశ్వవిత్కర్తృపూర్వకమ్ । కార్యత్వాదావయోః సిద్ధం కార్యం కుమ్భాదికం యథా ॥ ఇతి ।

ఇదానీం తస్య కృత్యభేదాదుపచారేణ భేదమాహ-

కృత్యేషు తేషు కర్తాఽసౌ త్రివిధః పఞ్చసూచ్యతే ।

కథమిత్యత్రాహ-

శక్తిమానాహితోద్యోగః ప్రవృత్తశ్చేతి దేశికైః ॥ ౨౬౫ ॥

ఏతదేవ ప్రపఞ్చయతి-

తత్ర శక్తో భవేదాద్యో నిష్కలః శివసంజ్ఞితః ।
తస్మిన్ ముకులితేవాస్తే క్రియాఖ్యా శక్తిరైశ్వరీ ।। ౨౬౬ ।।

శక్తేరేకత్వాదౌపాధికో జ్ఞానక్రియాభేద ఇతి దర్శయితుం జ్ఞానస్యాపి క్రియారూపత్వావ్యభిచారాచ్ఛక్తిః క్రియాశబ్దేనోక్తా । తస్యాః సక్తేః సర్వవ్యాపారోపసంహారేణ స్వరూపమాత్రావస్థానే సతి శివః శక్తాదిశబ్దవాచ్యో భవతి । సైవ తస్య పరబిన్దుస్వరూపాధిష్ఠాతుర్లయావస్థోచ్యతే ।। ౨౬౬ ।।

అథ భోగావస్థాయాముద్యుక్తాదిశబ్దవాచ్యోఽసావిత్యాహ-

సైవోన్మిషన్తీ సంప్రాప్తబిన్దుగర్భభరాలసా ।
పత్యురావిష్కరోత్యుచ్చైః పరమానన్దసన్తతిమ్ ।। ౨౬౭ ।।

సా చ శక్తిరుద్యోగేన బిన్దోః కార్యస్య ప్రసవాభిముఖ్యం కుర్వాణా యదా పత్యుః పరమానన్దసన్తతిం జ్ఞానక్రియాసమృద్ధిం కార్యోత్పాదనేనాఽఽవిష్కరోతి, తదా తస్య శివస్య భోగః పాలనాత్మకో భవతీతి భావః । న తు శివస్య పరమానన్దః సుఖాతిశయో భోగశ్చ సుఖసంవేదనరూపో వ్యాఖ్యేయః, నిర్మలత్వేన శివస్యోపాధిభూతయోస్తయోరసమ్భవాత్ ।। ౨౬౭ ।।

తదానీం చోద్యుక్తయా శక్త్యా సహాఽయముద్యుక్తాదిశబ్దవాచ్యః ప్రకాశత ఇత్యాహ-

స తయా రమతే నిత్యం సముద్యుక్తః సదాశివః ।
పఞ్చమన్త్రతనుః శ్రీమాన్ దేవః సకలనిష్కలః ।। ౨౬౮ ।।

అతశ్చ కార్యోపాధిభిన్నా ఈశానాదిపఞ్చమన్త్రాత్మికాః శక్తయ ఏవ తనుకార్యం కుర్వాణాః శివస్య తనురుచ్యన్తే, న తు పారమార్థికేతి భావః । తదుక్తం శ్రీమన్మృగేన్ద్రే- తద్వపుః పఞ్చభిర్మన్త్రైః పఞ్చకృత్యోపయోగిభిః । ఈశతత్పురుషాఘోరవామాజైర్మస్తకాదికమ్ ।। (వి౦ ౩।౮-౯) । తతో ధ్యానార్థమేవ తస్యాగమేష్వాకారశ్రవణమిత్యుక్తం శ్రీమత్పౌష్కరే- సాధకస్య తు లక్ష్యార్థం తస్య రూపమిదం స్మృతమ్ ఇతి । అత్ర చ శివశక్త్యోర్లయాదిభేదస్య బిన్ద్వవస్థాభేదకృతత్వాత్ తస్య చ శాన్త్యతీతకలారూపస్య లయావస్థాత్వేన శ్రుతేః శాన్త్యాదికలాచతుష్టయపరిణామరూపం భోగాధిష్ఠానమ్ । తదధిష్ఠానేన శివస్యాపి భోగః ప్రోచ్యత ఇత్యుక్తం శ్రీమన్మతఙ్గే- చతుర్మూర్తిమయం శుభ్రం యత్తత్సకలనిష్కలమ్ । తస్మిన్ భోగః సముద్దిష్టః పత్యుర్విశ్వస్య సర్వదా ।। (వి౦ ౩।౩౪) ఇతి । యద్యేవం సదాశివభువనాధిష్ఠాన ఏవ దేవస్య సదాశివత్వాత్ తస్యైవ పఞ్చమన్త్రరూపత్వాత్ కథమత్ర భోగావస్థాయాం తత్కథనమ్, నివృత్త్యాదిభువనేషు కేవలం సద్యోజాతాదిమన్త్రాకారతయా శివస్య ధ్యేయత్వాదేవముక్తమ్ । పఞ్చమన్త్రసమష్టిరూపా మూర్తిస్తస్యాధికారావస్థస్య ప్రవృత్తస్య సదాశివభువన ఏవేతి వక్ష్యతి- స బిన్దోః (శ్లో౦ ౨౭౯) ఇత్యాదినా । ఏషోఽర్థశ్చ శ్రీమన్మతఙ్గే విస్తరేణ దర్శిత ఇతి తత ఏవావధారయితవ్యః ।। ౨౬౮ ।।

ఇదానీం శక్తేర్మన్త్రత్వమాహ-

మననాత్ సర్వభావానాం త్రాణాత్ సంసారసాగరాత్ ।
మన్త్రరూపా హి తచ్ఛక్తిర్మననత్రాణధర్మిణీ ।। ౨౬౯ ।।

తదుక్తమ్- మననం సర్వవేదిత్వం త్రాణం సంసార్యనుగ్రహః ।
మననత్రాణధర్మిత్వాన్మన్త్ర ఇత్యభిధీయతే ।। ఇతి ।

ఏషా చ వ్యుత్పత్తిః శివస్య శక్తేర్విద్యేశ్వరాదీనాం చ సమానైవ, అతశ్చ

వాచకశబ్దానాముపచారేణ మన్త్రశబ్దప్రయోగః ।। ౨౯౯ ।।

అస్యాశ్చౌపాధిక ఏవ భేద ఇత్యాహ-

కార్యభేదాదధిష్ఠానవశాదేకైవ పఞ్చధా ।
సా భాతి బిన్దుశాన్త్యాదిపఞ్చాధిష్ఠేయగోచరా ।। ౨౭౦ ।।

బిన్దుశాన్త్యాదిభువనాధిష్ఠానాదస్య ఈశానాదిభేద ఇత్యుక్తం ప్రాగేవ । ఏతదేవ ప్రపఞ్చయతి-

బిన్దుః శాన్తిః కలా విద్యా ప్రతిష్ఠా సనివృత్తికా ।
భోగస్థానాని పఞ్చైషాం బిన్దుసంజ్ఞా శివేరితా ।। ౨౭౧ ।।

నను శాన్త్యాదిభువనచతుష్టయమేవ భోగస్థానమిత్యుక్తమ్, సత్యమ్, శాన్త్యతీతరూపస్య పరబిన్దోర్లయావస్థారూపత్వేఽపి సృష్ట్యారమ్భ ఏవ తద్భువనోత్పత్తేస్తదప్యత్ర భోగస్థానతయేత్యుక్తమిత్యవిరోధః ।। ౨౭౧ ।।

అత ఏవాసాం బిన్దుకలానాం కారణావస్థాయాం లయరూపత్వేన పరబిన్దుసంజ్ఞేత్యాహ-

కలానామవిభాగోఽయం పఞ్చానాం బిన్దుసంజ్ఞితః ।
తద్గోచరా పరా మూర్తిరపరా కార్యగోచరా ।। ౨౭౨ ।।

పరా మూర్తిర్బిన్ద్వధిష్ఠాత్రీ లయావస్థా శక్తిః, కార్యాధిష్ఠాత్రీ త్వపరా శివస్య మూర్తిరిత్యర్థః ।। ౨౭౨ ।।

ఏవం చ-

యా తస్య విమలా శక్తిః శివస్య సమవాయినీ ।
సైవ మూర్తిః క్రియాభేదాత్ సాదాఖ్యా తనురుచ్యతే ॥ ౨౭౩ ॥

సమవేతశక్తిరేవ బిన్దుపరిణామస్య నివృత్తిభువనాధోవర్తినః సదాశివభువనస్యాధిష్ఠానాదధికారం కుర్వాణోపచారేణ తస్య సదాశివాఖ్యా తనురుచ్యత ఇత్యర్థః ॥ ౨౭౩ ॥

దీక్షాదినా తత్తద్భువనప్రాప్తానాం సత్య ఏవ భేదః, తదధిష్ఠాత్ర్యోస్తు శివశక్త్యోః కార్యభేదాద్ భేద ఇత్యుక్తమిత్యాహ-

మహామాయా సమాక్రాన్తా శివేన బలశాలినా ।
భోగస్థాననివిష్టానాం నిర్మలానాం శివాత్మనామ్ ॥ ౨౭౪ ॥
తనుభోగేన్ద్రియస్థానవిజ్ఞానాది కరోతి యత్ ।
తత్కార్యం సా క్రియాశక్తిరసావపి తథోచ్యతే ॥ ౨౭౫ ॥

శివశక్తిక్షోభితా మహామాయా యద్యత్ కార్యముత్పాదయతి, తత్ర తదధిష్ఠాత్రోః శివశక్త్యోః కార్యభేదేన స్థానభేదేనోపచారాత్ తత్తత్సంజ్ఞా భవతి । యథా శాన్తిభువనాధిష్ఠానేన

తదుత్పాదే చ శక్తిరపి శాన్తిసంజ్ఞా, శివశ్చ శాన్తసంజ్ఞః । ఇత్యేవమన్యత్రాపి ద్రష్టవ్యమ్ । తదుక్తం శ్రీమన్మృగేన్ద్రే- కిన్తు యః పతిభేదోఽస్మిన్ స శాస్త్రే శక్తిభేదవత్ ।
కృత్యభేదోపచారేణ తద్భేదస్థానభేదతః ॥ (వి౦ ౧౩।౧౬౪-౧౬౫) ఇతి ॥ ౨౭౪-౨౭౫ ॥

ఏతదేవ ప్రపఞ్చయతి-

సర్వజ్ఞానక్రియారూపా శక్తిరేకా హి శూలినః ।
ఇచ్ఛాజ్ఞానక్రియాద్యా యత్ప్రభవాః కార్యయోనయః ।। ౨౭౬ ।।

యత్ప్రభవా యదీయా ఇచ్ఛాజ్ఞానాద్యా అవస్థాః కార్యయోనయః, కార్యోపాధికృతా ఇత్యర్థః ।। ౨౭౬ ।।

ఇత్థం శక్తిరేవ శివస్య మూర్తిస్తత్కార్యవిషయేత్యుక్తమ్, ఇదానీం భోగాధికారతత్త్వవాసినాముక్తవద్ బైన్దవాన్యేవ శరీరాదీనీత్యాహ-

ఈశ్వరాణాం శివానాం చ మహామాయామయాస్తథా ।
దేహేన్ద్రియాదయః శుద్ధాః సుభగాః స్వధికారకాః ।। ౨౭౭ ।।

తత్కారిణీ తు-

సేయం క్రియాత్మికా శక్తిః శివస్యావ్యభిచారిణీ ।
తత్సంబన్ధాచ్ఛివోఽశేషకార్యాణాం హేతురుచ్యతే ।। ౨౭౮ ।।

అధికారావస్థోచ్యతే-

స బిన్దోరవతీర్యాణుసదాశివసమావృతః ।
పతికృత్యాధికారేషు సదాశివమహేశ్వరాన్ ।। ౨౭౯ ।।
సమ్ప్రేషయన్నశేషాధ్వమూర్ధని భ్రాజతే ప్రభుః ।

అవతారణం చాత్రోద్యోగావస్థాపరిత్యాగేన ప్రవృత్తత్వమ్, ప్రవృత్తిశ్చ సంస్కార్య సదాశివాన్ విద్యేశ్వరాంశ్చ యథాక్రమం స్వభువనభోగేష్వశుద్ధాధ్వాధికారే చ నియోజనమ్ । అత ఏవ ప్రభవనశీలోఽశేషాధ్వాధిష్ఠాతా భ్రాజతే సదాశివాకారేణ ధ్యేయతాం ప్రాప్నోతీత్యర్థః ।। ౨౮౯ ।।

తదేవ ధ్యేయాకారాధిష్ఠానం దర్శయతి-

పఞ్చస్రోతోముఖః శాన్తః ప్రభుః శక్తిశిరాః శివః ।। ౨౯౦ ।।
దృక్క్రియేచ్ఛావిశాలాక్షో విజ్ఞానేన్దుకలాన్వితః ।
ఈశానమూర్ధా పుంవక్త్రో దశదిగ్బాహుమణ్డలః ।। ౨౯౧ ।।
అఘోరహృదయో వామగుహ్యో జాతతనూజ్జ్వలః ।
ప్రవృత్తిమానయం దేవః సకలః సర్వపావనః ।। ౨౯౨ ।।

అత్ర చ పఞ్చస్రోతశ్శబ్దేన మననత్రాణరూపాయాః శక్తేః పఞ్చావస్థాభేదా ఉచ్యన్తే ।। ౨౯౦-౨౯౨ ।।

ఇత్థం విన్ద్వవస్థాధిష్ఠానభేదేఽపి శివశక్త్యోరేకత్వం ప్రదర్శ్యోపసంహరతి-

ఏక ఏవ శివస్తద్వచ్ఛక్తిరప్యవికారిణీ ।
లయభోగాధికారేషు తౌ హి చిన్మాత్రరూపిణౌ ।। ౨౯౩ ।।

ఇదానీమనేకత్వమేవౌపచారికమేతయోః ప్రకారాన్తరేణ దర్శయితుం తత్తదవస్థాభాజామాత్మనాం వాస్తవం భేదమాహ-

తథాహి విమలోదారగభీరే చిన్మహోదధౌ ।

స్వాత్మని ప్రవిలీయన్తే తేనైకే సమధిష్ఠితాః ।। ౨౮౪ ।।

పరిణతమలాః కేచిదాత్మానస్తేన శివేనానుగ్రాహకేణ సమధిష్ఠితా అనుగ్రహశక్త్యా మోచితాః సన్తో విమలతరనిరతిశయసర్వజ్ఞత్వసర్వకర్తృత్వసముద్రరూపే స్వాత్మని స్వరూపే లీయన్తే తిష్ఠన్తి, తదనుగ్రహాత్ తత్సామ్యరూపం మోక్షం భజన్తీత్యర్థః । న తు శివాత్మన్యైక్యం తే ప్రయాన్తీతి వ్యాఖ్యేయమ్, అద్వైతస్య ప్రాగేవ నిషేధాత్ । ఏతే చ లయావస్థశివసమత్వాల్లయావస్థాభాజ ఉచ్యన్తే ।। ౨౮౪ ।।

విజ్ఞానకేవలినోఽప్యపరిణతమలమాయోత్తీర్ణత్వాన్మహామాయా-శ్రితత్వాద్భోగహీనత్వాచ్చ లయావస్థాభాజో నిర్వ్యాపారత్వాదుచ్యన్త ఇత్యాహ-

శివేన నిభృతాత్మీయశక్తయోఽన్యే విశేరతే ।

భోగావస్థాభాజ ఆహ-

సమాలిఙ్గ్య మహామాయామపరే వృత్తిశాలినీమ్ ।। ౨౮౫ ।।
తత్సంపర్కసుఖైకాగ్రబుద్ధయో భోగలమ్పటాః ।

శాన్త్యాదిభువనరూపేణ పరిణతాం మహామాయామాశ్రిత్య వర్తన్త ఇత్యర్థః ।। ౨౮౫ ।।

అధికారభాజోఽప్యాహ-

తథా పరే పరవ్యోమ సమాశ్రిత్యాధ్వమూర్ధని ।। ౨౮౬ ।।
కుర్వన్తి పఞ్చకృత్యాని పత్యురాజ్ఞానువర్తినః ।

అనన్తాదయః శుద్ధాధ్వమూర్ధని పరవ్యోమమహామాయాభువనాన్యాశ్రిత్య

శివాజ్ఞయా పఞ్చకృత్యకారిణో భవన్తీత్యుక్తమ్ ।। ౨౮౬ ।।

తతః స తేషామేకోఽపి లయభోగాధికారిణామ్ ।। ౨౮౭ ।।
అధిష్ఠాతృతయా భేదమౌపచారికమృచ్ఛతి ।
తద్వదేవ మతా శక్తిస్తయోర్భేదోఽధునోచ్యతే ।। ౨౮౮ ।।

తయోః శివశక్త్యోః పరస్పరభేదః కథ్యతే ।। ౨౮౭-౨౮౮ ।।

తమేవ భేదమాహ-

శుద్ధేఽధ్వని శివః కర్తా కారణం శక్తిరాశ్రితా ।
సమాశ్రయః స విజ్ఞేయః స్వనిష్ఠఘనచిన్మయః ।। ౨౮౯ ।।

ధర్మధర్మితయైవానయోర్భేదః ।। ౨౮౯ ।।

తత్ర చ ధర్మిస్వరూపం జ్ఞానం స్వనిష్ఠమేవ, విషయగ్రహణసామర్థ్యరూపం తు ధర్మతయోచ్యత ఇత్యాహ-

సా తు సంవిదశేషార్థగ్రహణే లమ్పటోదయా ।
పరమైశ్వర్యరూపా చ మహిమా వ్యాప్తిరూపిణీ ।। ౨౯౦ ।।

తతశ్చ-

మహేశ్వరో మహానేష సర్వార్థవ్యాపకస్తయోః ।

సర్వవిషయవ్యాపకసామర్థ్యయుక్తత్వాచ్ఛివః సర్వార్థవ్యాపకః । ఉక్తార్థమేవ ప్రకటయతి- తయోరితి ॥ ౨౯౦ ॥

పరానపేక్షం రూపం యద్విజ్ఞానం శివసంజ్ఞితమ్ ॥ ౨౯౧ ॥
తస్య శక్తిం పరాపేక్షం రూపమాహుర్విపశ్చితః ।

పరాపేక్షం విషయాపేక్షమిత్యర్థః ॥ ౨౯౧ ॥

కుత ఏవం కల్ప్యత ఇతి చేదత ఆహ-

ఆకారద్వయసంవిత్తిరశేషస్యాపి వస్తునః ॥ ౨౯౨ ॥
పరాపేక్షానపేక్షాభ్యామస్తి శక్తిః శివాశ్రయా ।

జడవిషయే దాహకస్యాగ్నేర్దాహ్యస్య సన్నిధౌ దహనసామర్థ్యదర్శనాత్, అన్యథా తదనభివ్యక్తేః, చిద్విషయే చ ఆత్మని విషయగ్రహణరూపస్య స్వనిష్ఠస్య గ్రహీతృస్వరూపస్య స్వసంవేదనసిద్ధత్వాదేతత్ సిద్ధమిత్యర్థః । అతశ్చాస్తి శక్తిరితి ॥ ౨౯౨ ॥

యద్యేవమాత్మశక్తేరస్యాః శివశక్తేః కో విశేషోఽత ఆహ-

నిత్యోదితానవచ్ఛిన్నవిభూతేరీశ్వరస్య యత్ ॥ ౨౯౩ ॥
జ్ఞేయాధిష్ఠేయకార్యాదౌ న తు హేత్వాదికం పరమ్ ।
తేన శక్తిః పరాపేక్షం రూపమీశస్య యుజ్యతే ॥ ౨౯౪ ॥

నిత్యముక్త్వాదీశ్వరస్య జ్ఞేయాదివిషయే శక్తివ్యతిరేకేణ న బుద్ధ్యాదికరణాపేక్షా, ఆలోకాదిసహకార్యపేక్షా చ । అతః శక్తిరేవ తస్య పరాపేక్షారూపం నాన్యత్ ।

బద్ధాత్మనాం తు శక్త్యాఖ్యం విషయాపేక్షం స్వరూపమాత్రమేవాసౌ కార్యాదిహేతుర్న భవేత్, తేషాం కార్యాదౌ కరణాద్యపేక్షాదర్శనాదిత్యాహ-

న సర్వస్య పరాపేక్షం రూపమాత్రమసౌ భవేత్ ।
కార్యపుత్రాదిరూపాణామన్యథైవోపలమ్భనాత్ ।। ౨౯౫ ।।

శివస్యేతి పాఠే కేవలస్య శమ్భోర్జ్ఞానం న స్వరూపమాత్రనిష్ఠమేవ, కిన్తు విషయాపేక్షమేవ కార్యాదిహేతుః । న తు బద్ధాత్మనాం దృష్టకార్యాణాం పుత్రాదీనాం పిత్రాదేర్విషయాదిసాపేక్షైణైవ జ్ఞానాదినోత్పత్తిదర్శనాదిత్యర్థః ।। ౨౯౫ ।।

అతో నేశ్వరస్యాపి నిర్విషయం గ్రహణాత్మకం జ్ఞానం సంభవతీత్యాహ-

న తు నిర్విషయం జ్ఞానం తదేవ విషయగ్రహః ।

యద్యేవం విషయసన్నిధాన ఏవ గ్రహణరూపస్యోత్పత్తిదర్శనాద్ ధర్మస్వరూపస్యానిత్యత్వప్రసఙ్గః ? తన్న, శివస్య సర్వదా బిన్ద్వాదేర్నిత్యస్య విషయస్య గ్రాహ్యత్వాత్, గ్రహణసామర్థ్యస్య గ్రహీతృసమవేతత్వేన సర్వదాఽవస్థానాచ్చ ।

నన్వాత్మనాం నీలాదిజ్ఞానవినాశేన పీతాదిజ్ఞానస్య క్రమేణోత్పత్తిదర్శనాత్ తత్సామర్థ్యస్యాప్యనిత్యత్వం లక్ష్యతే ? అత ఆహ-

విరోధేనాథ పర్యాయాన్నైవమప్యవినాశి యత్ ।। ౨౯౬ ।।
నశ్వరాణామయం ధర్మో యః కాలే నాన్యథోదయః ।

నీలాద్యధ్యవసాయరూపాద్ భిన్నస్య పీతాధ్యవసాయరూపస్య బౌద్ధస్య జ్ఞానస్య

వినాశిత్వాత్ పరస్పరవిరోధాచ్చ పర్యాయేణోత్పత్తావపి
తత్తత్సుఖాదిరూపబుద్ధిగ్రహణసామర్థ్యస్య
సర్వదా గ్రహీతృసమవేతత్వేన సంవేదనాదవినాశిత్వమేవ, అతో బౌద్ధస్యైవాయమన్యథా ।
పరిణామః ।। ౨౯౬ ।।

తతశ్చ-

అవినాశి చ తన్నిత్యమిష్టమస్మాద్ విభిద్యతే ।। ౨౯౭ ।।
శక్తిరాశ్రయతః శమ్భోః స చ తస్యాస్తతస్తథా ।

తదప్యాత్మసామర్థ్యం శివసామర్థ్యవన్నిత్యమేష్టవ్యమ్ । ఏవం చ
శివశక్త్యోరాత్మభేదాభావేఽపి ధర్మిధర్మభేదః సత్య ఏవేత్యాహ- అస్మాదితి । తతస్తస్మాత్
కారణాత్ తథా ధర్మాత్మికైవ శక్తిరిత్యర్థః ।। ౨౯౭ ।।

అత్ర పరాశఙ్కా-

కార్యోపాధివశాచ్ఛక్తిసంజ్ఞా స్యాదపి చిద్ఘనే ।। ౨౯౮ ।।
న తు శక్తిః పరాపేక్షా వస్తుతోఽస్తీతి కేచన ।

ధర్మిరూపమేవ పరమార్థం న తు ధర్మరూపమిత్యర్థః ।। ౨౯౮ ।।

అత్రోత్తరమ్-

కరణేన వినా కార్యం కుర్వన్ కర్తా భవేదితి ।। ౨౯౯ ।।
మతిరేషామయుక్తైవ యుక్తిప్రత్యక్షబాధితా ।

కులాలాదీనాం హి కర్తృణాం కరణేన వినా కర్తృత్వాదర్శనాత్ శివస్యాఽపి కర్తృత్వాత్ కేనాపి కరణేన భవితవ్యమ్ । తచ్చక్త్యాత్మకమేవ । యదుక్తం శ్రీమన్మృగేన్ద్రే- కరణం చ న శక్త్యన్యత్ (వి౦ ३।४) ఇతి । ఏవమాత్మనామపి దేహస్పన్దాదౌ శక్తిరేవ కరణమిత్యుక్తమ్ ।। ౨౯౯ ।।

కిఞ్చ, గ్రహణరూపస్య పరమార్థస్యానభ్యుపగమే స్థితికాలేఽప్యుపాధిభూతసదాశివతత్త్వాదిబిన్దుకార్యవిషయీకరణా-భావాదస్య సదాశివాదిభేదకల్పనమయుక్తమ్ । ఉపాధ్యగ్రహణేఽప్యేతద్వ్యోపచారాభ్యుపగమే సర్వద్రైవాధికారావస్థా భవేత్, న తు లయావస్థా, విశేషాభావాదిత్యాహ-

కిఞ్చాగృహీతమపి చేదుపాధిః కార్యమీశితుః ।। ३०० ।।
సదోపహితభావేన నిరుపాధిః కథం శివః ।

బిన్ద్వాద్యగ్రహణే తత్క్షోభాద్యప్యస్య న యుక్తమ్, అజ్ఞాతస్య కరణాసంభవాఅదిత్యాహ-

కథం వాయం భవేత్ కర్తా కారణజ్ఞానవర్జితః ।। ३०१ ।।

కిఞ్చాఽఽత్మనామపి శివసమానగుణత్వాద్ధర్మిరూపత్వాద్-ధర్మరూపజ్ఞానానభ్యుపగమే సుఖాదిసంవేదనరూపో భోగో న సమ్భవతీత్యాహ-

పురుషో వా కథం బుద్ధిం పశ్యేత్ శక్త్యా తయా వినా ।

ఏవం చ సతి-

ఇదమన్ధతమః కృత్స్నమన్తరా శక్తిదీపికామ్ ॥ ౩౦౨ ॥
జాయేతాన్యచ్చ భగవానశక్తః కిం కరిష్యతి ।

శక్త్యనభ్యుపగమే భోగమోక్షార్థం సర్వప్రవృత్తిశూన్యం జగద్ భవేదిత్యర్థః ॥ ౩౦౨
॥

తతశ్చ-

అనన్యాపి తథా శమ్భోర్విభిన్నా శక్తిరిష్యతే ॥ ౩౦౩ ॥
యథా మసూరాత్వ(రస్త్వ)ఙ్గుష్ఠాన్నాపి భిన్నోక్తహేతుభిః ।

యథా మసూరాఖ్యో ధాన్యవిశేషోఽఙ్గుష్ఠాఖ్యస్తజ్జాతీయోఽపి కేనాప్యాకారేణ భిద్యతే,
ఏవం శివశక్త్యోర్వస్త్వన్తరత్వాభావేఽపి ధర్మిధర్మతయా భేదః సిద్ధః । అత్ర చ
సమానజాతీయత్వేనైక్యమభ్యుపగమ్య ఇత్థం దృష్టాన్తత్వముక్తమ్,
వస్తుతోఽఙ్గుష్ఠమసూరయోర్భేదాత్ । ఇత్థం శివశక్త్యోర్ధర్మిధర్మతయా భేదేఽపి
తాదాత్మ్యసంబన్ధాన్నాత్మాన్తరవద్ భేద ఇత్యాహ- నాపి భిన్నోక్తేతి ॥ ౩౦౩ ॥
ఇత్థం శక్తిశక్తిమతోరాత్మాన్తరత్వాభావేఽపి ధర్మిధర్మతయా భేదం
ప్రతిపాద్యోపసంహరతి-

అనన్యాఽపి విభిన్నాఽతః శమ్భోః సా సమవాయినీ ॥ ౩౦౪ ॥
స్వాభావికీ చ తన్మూలా ప్రభా భానోరివామలా ।

నను బిన్ద్వాఖ్యయైవ శక్త్యా శివః కార్యం కరిష్యతి, కిమనయా ? అత ఆహ-

నహ్యేష భగవాన్ శక్త్యా స్వాత్మనోఽత్యన్తభిన్నయా ॥ ౩౦౫ ॥

కదాచిత్ కురుతే కిఞ్చిన్నాపి జానాతి కిఞ్చన ।

బిన్దోరుపాదానత్వేన బహిరఙ్గత్వాదచేతనత్వాచ్చ చిద్రూపయా స్వసమవాయిన్యా శక్త్యా వినా శివో న బిన్ద్వాదివస్తు విషయీకర్తుం తత్క్షోభాది చోత్పాదయితుం శక్నోతి, కుమ్భకారాదేరపి చిచ్ఛక్తియుక్తత్వేనైవ దర్శనాత్ ।। ౩౦౫ ।।

యద్యేవం శక్త్యా వినేశ్వరస్యాప్యకిఞ్చిత్కరత్వాత్ సైవ జగత్కారణత్వేనాస్తు । యదాహుః- యయా వినా న సర్వజ్ఞః సోఽపి తస్యై నమోఽస్తు తే ఇతి, తన్న, శక్తేర్ధర్మత్వేనాశ్రయం వినాఽవస్థానాసంభవాత్ । తదాశ్రయః స ఏష శక్తిమాన్ సఙ్కల్పమాత్రేణ విశ్వకర్తేత్యాహ-

అనాహితవిశేషోఽపి హేతుర్దేవో మహేశ్వరః ।। ౩౦౬ ।।

ఇదానీం కర్తృశక్త్యా భేదోపచారే ఉపాధిభూతం పారమార్థికం కార్యభేదమాహ-

కార్యభేదోఽపి కార్యస్య స్యాదవస్థావిశేషతః ।

ఏతదేవ ప్రపఞ్చయతి-

బిన్దుః ప్రలీనకార్యోఽసౌ శివశక్తిసమీరితః ।। ౩౦౭ ।।
సర్గాయ స్థితయే స్రష్టృప్రపఞ్చవిలయాయ చ ।
చిరస్థాపితవిశ్వో హి బిన్దురేవ ప్రవర్తతే ।। ౩౦౮ ।।
అవస్థాభేదమాసాద్య ఘటమారభతే యథా ।
మృదవస్థాన్తరాపత్త్యా పూర్వమేవమసావపి ।। ౩౦౯ ।।
ప్రభుశక్తిసమాక్రాన్తస్తత్తద్వృత్తివిశేషతః ।
కార్యభేదాయ ఘటతే నిర్వికారేఽపి శూలిని ।। ౩౧౦ ।।

అనాపన్నవికారోఽపి యథోక్తక్రమభావినామ్ ।
భేదసంశోషచూర్ణానామవస్థాభేదజన్మనామ్ ।। ౩౧౧ ।।
విధాతా కమలస్యోష్ణగభస్తిః స్యాత్ తథా శివః ।
కర్తా సర్గాదికార్యాణామవికారోఽపి శక్తిమాన్ ।। ౩౧౨ ।।

నను కిమర్థమసౌ సృష్ట్యాదికార్యం కరోతీతి చేత్, పశ్వనుగ్రహాయేతి బ్రూమః । యద్యేవం సర్వానుగ్రాహకత్వేఽపి శివః కథం కేషాఞ్చిదేవ మోక్షం కరోతి న సర్వేషామ్, అయమేవాస్య స్వభావో వా తర్హ్యస్తః రాగద్వేషయుక్తః స్యాత్ । అత ఆహ-

యథా మధూచ్ఛిష్టమృదోరనపేక్షః క్షణేన చ ।
ద్రవతాశుష్కతాహేతురవికారోఽపి భాస్కరః ।। ౩౧౩ ।।
తథా సమాసమాత్మీయపుణ్యాపుణ్యాఖ్యకర్మణామ్ ।
అణూనామవికారోఽపి బన్ధమోక్షకరః శివః ।। ౩౧౪ ।।

సత్యం సర్వానుగ్రాహకః శివః । న చాస్య రాగాదిర్విద్యతే, అనాదిమలరహితత్వాత్ । బన్ధమోక్షకర్తృత్వం చాత్మనామేవ, యోగ్యత్వాదిత్యుక్తమ్ । తతశ్చ యథైకాకార ఏవార్కః స్వసన్నిధానేన ద్రవత్వయోగ్యస్య మధూచ్ఛిష్టస్య ద్రవతాం శోషత్వయోగ్యాయా మృదః శుష్కతాం చ కరోతి, తథా శివోఽపి పక్వమలానాం మోక్షయోగ్యానాం మోక్షం కరోతి, అపక్వమలానాం బన్ధయోగ్యానాం తత్పాకార్థం బన్ధం కరోతీత్యవిరోధః । అతశ్చాత్ర పుణ్యాపుణ్యాఖ్యశబ్దేన- న హృష్యత్యుపకారేణ నాపకారేణ కుప్యతి । యః సమః సర్వభూతేషు జీవన్ముక్తః స ఉచ్యతే ।। ఇతి న్యాయేనోపకారాపకారాత్మకం

కర్మద్వయముచ్యతే । తయోర్మలపరిపాకవశాత్ సామ్యబుద్ధౌ సత్యాం మోక్షో భవతి, తదభావే తు బన్ధ ఏవ । న త్వశ్వమేధబ్రహ్మహత్యాది-రూపౌ పుణ్యాపుణ్యౌ, తయోః సామ్యం

మోక్ష హేతురితి వ్యాఖ్యేయమ్, శాస్త్రవిరోధాత్, తాదృశస్య కర్మసామ్యస్య సంసారావస్థాయామపి
సంభవాత్, స్వనాశమాత్ర ఏవ చరితార్థత్వాత్ । సమస్తకర్మసామ్యస్యాపి
విజ్ఞానకేవలిత్వమాత్ర ఏవ హేతుత్వాత్, మోక్ష హేతుత్వాసమ్భవాత్, మలపరిపాకస్యైవ
ప్రోక్తకర్మసామ్యచిహ్నానుమేయస్య దీక్షాద్వారేణ మోక్ష హేతుత్వసమ్భవాచ్చేత్యాది
విస్తరేణాస్మాభిరుక్తం మృగేన్ద్రవృత్తి-దీపికాయామ్ । సాధితం చ గురుభిః
శ్రీమత్స్వాయంభువకిరణమతఙ్గాదివృత్తిష్వితి తతోఽవధేయమ్ ।। ३०३-३०४ ।।

అతశ్చ-

పరస్పరవిరోధేన నివారితవిపాకయోః ।
కర్మణోః సన్నిపాతేన శైవీ శక్తిః పతత్యణౌ ।। ३०५ ।।

విరుద్ధఫలయోరశ్వమేధబ్రహ్మహత్యాదిధర్మాధర్మరూపయోః స్వర్గబ్రహ్మలోకఫలయోర్ధర్మరూపయోరవీచీరౌరవఫలయోర్వాఽధర్మ-రూపయోః కర్మణోః సన్నిపాతే సతి శైవీ శివత్వదాయికాఽనుగ్రాహికా శక్తిరాత్మని న పతతి, తస్యా మలపరిపాక ఏవ పాతశ్రవణాత్ । కిన్తు రోధశక్తిరేవ నియతిద్వారేణ విరుద్ధకర్మక్షయార్థం పతతి । తదుక్తం శ్రీమన్మతఙ్గే- ధర్మాధర్మవిపాకేఽస్మిన్ (విం ०३।०५) ఇత్యాదినా దీక్షాయా ఏవ మలపరిపాకావినాభూతాయాః కర్మక్షయద్వారేణ మోక్ష హేతుత్వమ్ । యదుక్తం శ్రీమత్కిరణే-
అనేకభవికం కర్మ దగ్ధబీజమివాణుభిః । భవిష్యదపి సంరుద్ధం యేనేదం తద్ధి
భోగతః ।। (६।०८) ఇతి । మలపరిపాకే సత్యనుగ్రాహికాయాః పాతః ।। ३०५ ।।

తస్యాం పతితమాత్రాయాం నిర్ధూతఘనసంవృతిః ।
ప్రశాన్తమలకాలుష్యమాత్మానమనుపశ్యతి ।। ३०६ ।।

మలావరణాపగమాత్ తద్విముక్తం సర్వజ్ఞత్వాదిరూపమస్య ప్రకాశత ఇత్యర్థః ॥ ౩౧౬ ॥

తదైవ హి విముక్తోఽసౌ యదాఘ్రాతః శివేచ్ఛయా ।

దీక్షాఖ్యయా శివశక్త్యా స్పృష్టో ముక్త ఏవేతి ॥

దీక్షోత్తరకాలం చారబ్ధకార్యబన్ధక్షయార్థమ్-

నిత్యనైమిత్తికేనైష కర్మణా వర్తతే పరమ్ ॥ ౩౧౭ ॥

తత్రాపి-

అనేనైవ శరీరేణ పరాం వ్యాప్తిమఖణ్డితామ్ ।
ప్రాప్నువన్తి మహాధీరా ధన్యా హి శివయోగినః ॥ ౩౧౮ ॥

యోగాభ్యాసాదత్రైవ సర్వజ్ఞత్వాదిః ప్రకాశత ఇత్యర్థః ॥ ౩౧౮ ॥

ప్రసఙ్గాచ్ఛివయోగిమాహాత్మ్యమాహ-

స పునాతి దృశా వాచా చరణేన కరేణ చ ।
నదీజనపదోద్యానపురాదీని స్వలీలయా ॥ ౩౧౯ ॥

కిం పునః శరణాయాతం భవభీతమిమం జనమ్ ।

ఇదానీం ప్రకరణకర్తా స్వగురునమస్కారం కరోతి-

నమస్తథావిధాయాస్మద్గురవే శివతేజసే ।। ౩౨౦ ।।
నిధయే యోగరత్నానామనన్తఫలదాయినామ్ ।

కేనేదం ప్రకరణమారచితమిత్యత్రాహ-

రామకణ్ఠకృతాలోకనిర్మలీకృతచేతసా ।। ౩౨౧ ।।
రత్నత్రయపరీక్షేయం కృతా శ్రీకణ్ఠసూరిణా ।
శ్రీరామకణ్ఠసద్వృత్తిం మయైవమనుకుర్వతా ।
రత్నత్రయపరీక్షార్థః సంక్షేపేణ ప్రకాశితః ।। ౩౨౨ ।।

।। రత్నత్రయపరీక్షా సమాప్తా ।।

యేనాకారి కవీశ్వరేణ రసవానాశ్చర్యసారాహ్వయః
పాషణ్డాపజయశ్చ కావ్యతిలకో భక్తప్రకాశస్తథా ।
నాట్యేష్వభ్యుదయశ్చ సున్దరగిరా శైవేషు సద్వృత్తయ-
స్తేనాఘోరశివేన సాధు రచితా రత్నత్రయోల్లేఖినీ ।।

ఇత్యఘోరశివాచార్యవిరచితా రత్నత్రయోల్లేఖినీ సమ్పూర్ణా ।।

తత్త్వప్రకాశః

శ్రీకుమారకృతయా తాత్పర్యదీపికయా

శ్రీమదఘోరశివాచార్యప్రణీతయా వృత్త్యా చ సహితః ।

చిద్ఘన ఏకో వ్యాపీ నిత్యః సతతోదితః ప్రభుః శాన్తః ।
జయతి జగదేకబీజం సర్వానుగ్రాహకః శమ్భుః ।। ౧ ।।

తాత్పర్యదీపికా

నమః శర్వాయ దేవాయ కారణత్రయహేతవే ।
నిర్మలాయ సదానన్దచిత్స్వరూపాయ శమ్భవే ।।
శక్తిం సదాశివం చేశం నత్వా దేవీం సరస్వతీమ్ ।
తత్త్వప్రకాశతాత్పర్యదీపికా క్రియతే మయా ।।

ప్రారిప్సితస్యాస్య శాస్త్రస్యావిఘ్నేన పరిసమాప్తిప్రచయగమనాద్యర్థం ఇష్టదేవతాస్తుతిం కరోతి- చిద్ఘన ఇతి ।
నన్విష్టదేవతాస్తుతినమస్కారాదేః శాస్త్రపరిసమాప్తిప్రచయగమనాదిహేతుతా కుతోఽవగమ్యతే ? శిష్టాచారానుమితాదాగమాదితి బ్రూమః । శాస్త్రాద్యారమ్భే శిష్టైరిష్టదేవతాస్తుతినమస్కారాదేః క్రియమాణస్య తదిష్టపరిసమాప్త్యాదిహేతుతాం వినా న సమ్భవః । తేనాస్య తద్ధేతుత్వమ్ తచ్చాగమాదేవావగమ్యతే, అన్యస్య ప్రమాణస్యాత్రాసమ్భవాత్ । తథా- మఙ్గలాచారయుక్తానాం వినిపాతో న విద్యతే ఇతి స్మృతేశ్చ తదవగమః । తథా పరిసమాప్తేః కాదాచిత్కతయా కారణాపేక్షా ।
తచ్చాన్యస్యాసమ్భవాన్నమస్కారాదిజనితో ధర్మవిశేష ఇతి కల్ప్యతే । కథం తస్య తద్ధేతుత్వమితి
చేత్, ఉచ్యతే- నమస్కారాదిః కాయికో వాచికో మానసో వా ధర్మవిశేషం సమ్పాదయన్ విఘ్నహేతుభూతమధర్మం పర్యస్య పరిసమాప్త్యాదిహేతుతామధిగచ్ఛతి, తస్యేష్టత్వాదిష్ట - హేతుత్వాచ్చ ధర్మస్యేతి । కథం తర్హి క్వచిత్ కృతే నమస్కారే పరిసమాప్త్యభావ ఇతి చేత్, తద్వైగుణ్యాదితి బ్రూమః । యథా కారీర్యాదౌ వృష్ట్యాదిసాధనేఽనుష్ఠితే వృష్ట్యాద్యభావాత్

తద్వైగుణ్యకల్పనా ప్రతిబన్ధకాధర్మప్రాచుర్యకల్పనా వా, ఏవమత్రాపీతి న విరోధః । కథం తర్హి నమస్కారాద్యభావే క్వచిత్ పరిసమాప్తిః, కారణాభావే కార్యోత్పత్త్యసమ్భవా-దితి చేత్, నైవమ్ । తత్ర వాచికనమస్కారాభావేఽపి కాయికమానసాదేరనుమేయత్వాత్, అన్యథా పరిసమాప్తేరసమ్భవ ఇతి । నను తర్హి స ఏవాస్త్వత్రాపి, కిం వాచికేన గ్రన్థప్రాచుర్యసమ్పాదకేనేతి చేత్, నైవమ్ । వాచికే ప్రయోజనాన్తరసమ్భవేన తదుపాదానాత్ । తథా హి - యస్తు విస్మృత్యేష్టదేవతాస్తుతినమస్కారాదిం శ్రవణే ప్రవర్తతే, తేనాప్యాద్యశ్లోకత్రయపాఠమాత్రాదేవ నమస్కారః కృతో భవతీతి ప్రయోజనాన్తరసమ్భవాత్ తదుపాదానమితి న కశ్చిద్ విరోధః ।

అథపదార్థః - చిద్ఘన ఇతి చైతన్యఘనః, చైతన్యసారః, చిన్మాత్ర ఇతి యావత్ । అథైష ఏవ పరమానన్దోఽనన్తరోఽపారో విజ్ఞానఘనః ఇత్యాదిశ్రుతేః, ఆద్యన్తరహితం శుద్ధం చిదానన్దమయం శివమ్ ఇత్యాదిస్మృతేశ్చ భగవతః శమ్భోశ్చిద్రూపత్వం సిద్ధమ్ । తథా శివేన సూత్రకర్త్రా - చైతన్యమాత్మా (౧।౧) ఇత్యనేన ప్రథమసూత్రేణాత్మనశ్చైతన్యరూపత్వముపవర్ణితమిత్యుపపన్నం చిద్ఘన ఇతి ।
ఏక ఇతి । అద్వితీయ ఇత్యర్థః । ఏకమేవాద్వితీయమ్ (ఛాం ఉం ౬।౩।౧), అహమేకః ప్రథమమాసం వర్తామి చ భవిష్యామి చ నాన్యః కశ్చిన్మత్తో వ్యతిరిక్తః (అథం ఉం ౧) ఇత్యాదిశ్రుతేః । తథా - ఏకో రుద్రో న ద్వితీయాయ తస్థే (౩।౨) ఇతి శ్వేతాశ్వతరే । ఏక ఏవ రుద్రో న ద్వితీయాయ తస్థే (తైం సంం ౧।౮।౬।౧) ఇతి త్రైయమ్బకాధ్యాయే । నీలరుద్రే చ - సర్వో రుద్రస్తస్మై రుద్రాయ నమోఽస్తు (తైం ఆం ౧౦।౧౬।౧) ఇత్యాదినాఽద్వితీయత్వప్రతిపాదనాదుపపన్నం శివాద్వితీయత్వమితి । న చ ప్రత్యక్షాదిప్రమాణైరనేకార్థావభాసాదనుపపన్నం శివాద్వితీయత్వమితి వాచ్యమ్, ఏకస్యాప్యవస్థానభేదేనానేకధా భాసనోపపత్తేః । యథైకస్యైవ మృత్పిణ్డస్య ఘటశరావకుమ్భకుడ్యమృదణ్డాద్యాత్మనాఽవస్థానభేద-వశేనానేకధా భాసనమ్, సువర్ణపిణ్డస్యైకస్యైవాఙ్గులీయకరుచకకటకము-కుటాద్యవస్థానభేదవశేన,

ఏవమేకస్యైవ సతో రుద్రస్య ఘటః సన్ పటః సన్ కుసూలః సన్ అస్తీత్యాది

ప్రత్యక్షతోఽఖిలరూపతయాఽవభాసస్య ఏకం సద్ విప్రా బహుధా వదన్తి (ఋం ౧।౧౬౪।౪౬), ఏకం

సన్తం బహుధా కల్పయన్తి (ఋం ౧౦।౧౧౪।౫) ఇత్యాదిశ్రుతితశ్చావస్థానభేదవశేనానేకధా

భాసనముపపద్యత ఇతి న ప్రత్యక్షాదివిరోధసమ్భవః, అపౌరుషేయతయాఽసమ్భవద్దోషేణ

స్వతఃప్ర-మాణభూతేన ప్రబలేన వేదరాశినా శివాద్వితీయత్వస్య సిద్ధత్వాత్,

తద్విపరీతదుర్బలప్రత్యక్షాదిసిద్ధానేకత్వస్య బాధ్యత్వాచ్చ । తథా హి వేద-

వాక్యానామపౌరుషేయత్వం ప్రతిపాద్యతే । తేనాప్రామాణ్యకారణానామ-

జ్ఞానరాగద్వేషాదీనాం వేదవాక్యేఽసమ్భవాదప్రామాణ్యాసమ్భవః । నహి శబ్దే స్వతో

దోషః సమ్భవతి, ఆప్తానాప్తవాక్యయోః ప్రామాణ్యాప్రామాణ్య-నియమసమ్భావనాత్ । నహి

వక్తృగతదోషదభావానుసారం వినా స్వతో దోషగుణాభ్యాం

ప్రామాణ్యాప్రామాణ్యయోరభ్యుపగమే తన్నియమః సమ్భవతి, ఆప్త్యనాప్త్యోస్తదకారణత్వాత్ ।

నిత్యస్య వేదరాశేరనాప్తకృతత్వా-భావేనాప్రామాణ్యాసమ్భవాత్, స్వతః ప్రమాణత్వే సతి

తత్సిద్ధశివాద్వితీయత్వస్య ప్రబలప్రమాణసిద్ధత్వాన్న ప్రత్యక్షాదివిరోధసమ్భవః । న చ

కర్త్రభావేన గుణస్యాప్యభావాత్ ప్రామాణ్యస్యాప్యభావ ఇతి వాచ్యమ్,

వ్యుత్పన్నపదపదార్థస్య తద్వాక్యశ్రవణసమన్తరమేవ తదర్థవిషయప్రమోత్పత్తేరుపలమ్భాత్ ।

గుణసద్భావశ్చ న ప్రామాణ్యకారణమ్, అప్రామాణ్యకారణభూతదోషపరిహారార్థత్వాదితి ।

తథా తత్పరవేదసిద్ధత్వాచ్చ శివాద్వితీయతాప్రతిపాదకస్య వాక్యస్య తత్ర తాత్పర్యం

షడ్విధలిఙ్గసద్భా-వాదవగమ్యతే । తదుక్తం న్యాయవిద్భిః -

ఆదిమధ్యాన్తసఙ్ఘానమభ్యాసోఽపూర్వతా ఫలమ్ । అర్థవాదోపపత్తీ చ లిఙ్గం

తాత్పర్యనిర్ణయే ।। ఇతి । ఏతాని లిఙ్గాని రుద్రాద్వితీయతాప్రతిపాదకశ్రుతౌ సన్త్యేవ ।

తథా హి - శర్వో వై రుద్రః (మం నాం ఉం ౧౦।౧౧), పురుషో వై రుద్రః (మం నాం ఉం

౧౦।౧౧), సర్వో హ్యేష రుద్రః (తైం ఆం ౧౦।౧౬।।౧) ఇత్యాదిమధ్యాన్తసఙ్ఘానాఖ్యం

తాత్పర్యలిఙ్గముపలభ్యతే । తథా సర్వో వై రుద్రః (త్రైం ఆం ౧౦।౧౬।౧), సర్వో హ్యేష రుద్రః (త్రైం
ఆం ౧౦।౧౬।౧) ఇత్యసకృదుపదేశాదభ్యాసలక్షణం చ తాత్పర్యలిఙ్గం సిద్ధమ్ ।

తథా - విశ్వం భూతం భువనం చిత్రం బహుధా జాతం జాయమానం చ యత్ (మం నాం ఉం
౧౦।౧౧), సర్వో హ్యేష రుద్రః (త్రైం ఆం ౧౦।౧౬।౧) ఇత్యాదిశ్రుతార్థ-స్వరూపం చ తాత్పర్యలిఙ్గం
సిధ్యతి । తథా తమేవం విద్వానమృత ఇహ భవతి (త్రైం ఆం ౩।౧।౩), విద్యయా విన్దతేఽమృతమ్ (కేం
ఉం ౨।౪), ఆత్మా జ్ఞాతవ్యః, తరతి శోకమాత్మవిత్ (ఛాం ఉం ౭।౧।౩), న చ పునరావర్తతే (ఛాం
ఉం ౮।౧౫।౧), భూయశ్చాన్తే విశ్వమాయానివృత్తిః (శ్వేం ఉం ౧।౧౦), య ఏవైక ఉద్భవే సమ్భవే చ
(శ్వేం ఉం ౩।౧), య ఏతం విదురమృతాస్తే భవన్తి (శ్వేం ఉం ౩।౧) ఇత్యాదిభిః శివాత్మైకత్వజ్ఞానస్య
ఫలశ్రవణాత్ తత్ప్రతిపాదకశ్రుతీనాం తత్ర తాత్పర్యసిద్ధిః । తత్ర కో మోహః కః శోక
ఏకత్వమనుపశ్యతః (ఈం ఉం ౭) ఇతి స్తుత్యర్థవాదసద్భావాదేకత్వే తచ్ఛ్రుతేస్తాత్పర్యం సిధ్యతి ।
తథా - య ఏతస్మిన్నుదరమన్తరం కురుతే, అథ తస్య భయం భవతి, అవిదుషస్త్వేవ తస్య
భయం భవతి (త్రైం ఉం ౨।౭) ఇత్యాదినిన్దార్థవాదసద్భావాచ్చ తత్సిద్ధిః । తథా - సర్వో వై
రుద్రః (త్రైం ఆం ౧౦।౧౬।౧) ఇత్యాదివాక్యసిద్ధం రుద్రస్య సర్వాత్మకత్వం వాక్యాన్తరేణ పురుష
ఏవేదం సర్వం యద్భూతం యచ్చ భవ్యమ్ (శ్వేం ఉం ౩।౧౫; ఋం ౮।౪।౧౭) ఇత్యనేన విరుధ్యేత । తత్ర
పురుషో వై రుద్రః (మం నాం ౧౦।౧౧) ఇత్యవిరోధోపపాదనాదుపపత్త్యాఖ్యం చ తాత్పర్యలిఙ్గం
సిధ్యతి । తథా సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీత్ (ఛాం ఉం ౬।౨।౧)

ఇత్యాదివాక్యాన్తరసిద్ధసదద్వితీయత్వవిరోధం చ పరిహరద్ రుద్రః సన్ (మహానాం ౧౩।౨) ఇతి
వాక్యముపపాదకమ్ । తథా వేదాహమేతం పురుషం మహాన్తమ్ (శ్వేం ఉం ౩।౭) ఇత్యాదినా
నాన్యః పన్థా అయనాయ విద్యతే (శ్వేం ఉం ౩।౭) ఇత్యన్తేన శ్రుతివాక్యేన
సిద్ధమహాపురుషాద్వయత్వవిరోధం చ రుద్రః సన్ మహః (మహానాం ౧౩।౨) ఇతి వాక్యం
పరిహరదుపపాదకమ్ । తేన సుతరాం రుద్రాద్వితీయత్వేఽస్యాః శ్రుతేస్తాత్పర్యసిద్ధిః ।
తదేతదనువాదసిద్ధం శివాద్వితీయత్వమాశ్రయణీయమ్, అన్యథా తదానర్థక్యాదితి ।
తదుక్తమార్యాకారేణ -

అజ్ఞాతోఽర్థః ఫలవానసకృత్ సమ్భావితశ్చ దృష్టాన్తైః ।
పౌర్వాపర్యానుగతః శ్రుతః కథం కథ్యతే తథా నేతి ।। ఇతి ।

తస్మాన్న ప్రత్యక్షాదినా దుర్బలేన బాధావకాశ ఇతి । ప్రధాన ఇతి వా, న వా ఓజీయో
రుద్ర ! త్వదస్తి (ఋుం ౨।౩౩।౧౦; తైం ఆం ౪।౫।౭), భీషాస్మాద్ వాతః పవతే భీషోదేతి సూర్యః ।
భీషాస్మాదగ్నిశ్చేన్ద్రశ్చ మృత్యుర్ధావతి పఞ్చమః ।। (తైం ఉం ౨।౭ - ౮) ఇత్యాదితైత్తిరీయాత్
శ్వేతాశ్వతరాచ్చ సర్వప్రాధాన్యం భగవతో మహేశ్వరస్య రుద్రస్యావగమ్యతే । తథాహి - య
ఏవైకో జాలవానీశత ఈశనీభిః సర్వాన్ లోకానీశత ఈశనీభిః (శ్వేం ఉం ౩।౧) ఇత్యాది ।
సర్వస్మాదధికత్వం యే న వదన్తి పినాకినః । సాధారణం స్మరన్త్యేనం సదారస్త్వం
సమావిశ ।। (౨।౬।౫౮-౫౯) ఇత్యుక్తం లైఙ్గే పురాణే । తస్మాత్ తత్ప్రాధాన్యం శ్రద్ధాతవ్యమితి ।
వ్యాపోఽస్యాస్తీతి వ్యాపీ, సర్వగత ఇత్యర్థః । అగత్వా సర్వమూర్తసంయోగిత్వం
సర్వగతత్వం । అగమనం చ సర్వత్ర సద్భావాద్ గగనవదితి, ఆకాశవత్ సర్వగతశ్చ నిత్యః
ఇత్యాదిశ్రుతేః । స హి సర్వేషు భూతేషు స్థావరేషు చరేషు చ । వసత్యేకో మహావీర్యో
నానాభావసమన్వితః ।। ఇత్యాదిస్మృతేశ్చ । న చాకాశవదేవాస్య జడత్వమితి వాచ్యమ్,

చిద్రూపతాప్రతిపాదకశ్రుతివిరోధాత్ । అథవా వ్యాపిత్వం సర్వస్వరూపత్వమేకత్వే హేతుతయోక్తమ్ ।

తచ్చ -

స ఇజ్యోతిః స యజమాన ఆసీత్ సో మాతరిశ్వా స ఉదేతి సూర్యః । స చన్ద్రమాః స పృథ్వీ

జలాపః స ఆకాశో విశ్వా భువనా వివేశ ।। ఇతి మూర్త్యష్టకప్రతిపాదకలిఙ్గసూక్తిశ్రుతిసిద్ధమ్

।

నిత్య ఇతి అవినాశీత్యర్థః । క్షరం ప్రధానమమృతాక్షరం హరః (౧।౧౦) ఇతి

శ్వేతాశ్వతరశ్రుతేః । కాలత్రయవ్యాపిత్వం వా నిత్యత్వం తద్రాహిత్యం వా, సర్వేషు

కాలేష్వనుసన్తతాత్మా ఇత్యాది-శ్రుతేః, పరస్త్రికాలాదకలో హి దృష్టః (౬।౫)

ఇత్యాదిశ్వేతాశ్వతరశ్రుతేశ్చ తదవగమః ।

సతతోదిత ఇతి । సతతం సర్వదా ఉదయః ప్రకాశో యస్యాసౌ తథోక్తః ।

అనుదితాస్తమితప్రకాశః, స్వయంప్రకాశ ఇత్యర్థః । అత్రాయం పురుషః స్వయంజ్యోతిః (బృం ఉం

౪।౩।౯) ఇతి శ్రుతేః, సర్వగః పురుషః పరః (౨।౨।౧౭) ఇతీశ్వరగీతాస్మృతేశ్చ తదవగమః । ప్రభురితి

। కర్తృకర్మకరణాదిసకలకారకార్థవాహిత్వరూపాప్రతిహతైశ్వర్యం ప్రభుత్వమ్ । తచ్చ -

యథోర్ణనాభిః సృజత్యేవమేవాసౌ సృజతి (ముం ఉం ౧।౧।౭) ఇతి శ్రుతేః, సంసారహేతుః సంసారీ

మోక్షహేతుశ్చ నిర్వృతః, ప్రజాయసే జనయసి జన్యసే ముహుః ఇత్యాదిస్మృతితశ్చ సిద్ధమ్ । కరణాదిం

వినా సకలకార్యజనకత్వం వా తచ్చ- ఆత్మా వా ఇదమేకమేవాగ్ర ఆసీన్నాన్యత్ కిఞ్చన మిషత్

। స ఈక్షత లోకాన్ను సృజా ఇతి । స ఇమాఀల్లోకానసృజత (ఐం ఉం ౧।౧) ఇత్యాదిశ్రుత్యవగతమ్ ।

నిష్క్రియకర్తృత్వం వా । యథా మణిరయస్కాన్తసాన్నిధ్యాదుపకారకః ।

అయసశ్చలతస్తద్వచ్చివోఽప్యస్యేతి సూరయః ।। (శిం పుం ౭।౧।౩౧।౮౯), యథా సన్నిధిమాత్రేణ గన్ధః

క్షోభాయ జాయతే । మనసో నోపకర్తృత్వాత్ తథాసౌ పరమేశ్వరః ।।

ఇత్యాదిపురాణాగమాదవగతం తస్య తత్రప్రభుత్వమ్, శ్రమాద్యసమ్భవాత్ ।

సవ్యాపారకర్తృత్వస్యాప్రభుత్వ-రూపతా చ శ్రమాదియోగాత్ ।

తత్ర హేతుమాహ - శాన్త ఇతి । సర్వవ్యాపారరహితః శివో యతః, అతోఽసౌ ప్రభురితి ।

అథవా జగత్సృష్టిస్థితిధ్వంసాదికర్మసమ్బన్ధవశాత్ కర్మవశ్యశరీరాదిప్రసఙ్గేన యా

సంసారిత్వప్రసక్తిర్భగవతః, సా చ నిషిధ్యతే - శాన్త ఇతి ।

సర్వక్రియారహితతయోదాసీనస్వభావస్య పరమేశ్వరస్య సర్వజ్ఞస్య న పరగతక్రియయా

సంసారసంభవ ఇతి, నిష్కలం నిష్క్రియం శాన్తం నిర్గుణం తం నిరఞ్జనమ్ (శ్వేం ఉం ౬।౧౯)

ఇత్యాదిశ్రుతేస్తదవగమాత్ । తథా - పశ్యన్తి ఋషయో ముక్తాః స్వాత్మానం పరమార్థతః ।

వికారహీనం నిర్దుఃఖానన్దమాత్మానమవ్యయమ్ ।। (౨।౨।౧౩) ఇతీశ్వరగీతాస్మృతేశ్చ । ముక్త ఇతి వా,

తదేకమజమవ్యక్తం నిత్యలుప్తమలుప్తదృక్ ఇత్యాదిశ్రుతేః, అహం బ్రహ్మావ్యయః శాన్తో నిర్మలో

నిష్క్రియోఽవ్యయః । ఏకాకీ భగవాన్ ముక్తః కేవలః పరమేశ్వరః ।। (ఈం గీం ౨।౮।౨)

ఇత్యాదిస్మృతేశ్చ తదవగమః ।

జయతీతి । సర్వోత్కర్షేణ వర్తత ఇత్యర్థః । యస్మాత్ పరం నాపరమస్తి కిఞ్చిత్ (శ్వేం ఉం ౩।౯), అణోరణీయాన్ మహతో మహీయాన్ (కఠోం ౨।౨౦) ఇత్యాదిశ్రుతేస్తదవగమాత్ । సర్వేన్ద్రియేభ్యః

పరమం మన ఆహుర్మనీషిణః । మనసశ్చాప్యహఙ్కారమహఙ్కారాన్మహాన్ పరః ।। మహతః

పరమవ్యక్తమవ్యక్తాత్ పురుషః పరః । పురుషాద్ భగవాన్ ప్రాణస్తస్య సర్వమిదం జగత్ ।।

ప్రాణాత్ పరతరం వ్యోమ వ్యోమాతీతోఽగ్నిరీశ్వరః । ఈశ్వరాన్న పరం కిఞ్చిత్ (ఈం గీం ౨।౩।౧౮-౨౦)

ఇత్యాదిస్మృతేశ్చ । స్వోపాసకానాం శ్రవణాద్యుపజాతపరమార్థదర్శనే

జ్ఞానాదేరభిభవాదభిభవో వా జయతేరర్థః । తథా సర్వమాత్మనో వశే కృత్వా వర్తత ఇతి వశీకారో వా । తథా లయోదయే నిఖిలకార్యజాలం స్వాత్మన్యేవ స్వీకృత్యాస్త ఇతి స్వీకారో వా ।

జగదేకబీజమితి । జగతః కాలాదేః కార్యజాతస్య ఏకం ప్రధానం బీజం కారణమ్, మూలకారణమితి యావత్ । అథవా జగతామేకః కర్తా చ బీజముపాదానం చేతి జగదేకబీజమ్, నిమిత్తోపాదానభూత ఇతి యావత్ । యతో వా ఇమాని భూతాని జాయన్తే యత్ ప్రయన్త్యభిసంవిశన్తి

(త్రై౦ ఉ౦ ౩।౧), ఏకో రుద్రో మృత్యురవ్యక్తమేకం బీజం విశ్వం దేవ ఏకః స ఏవ (ఈం గీం ౨।౮।౧౬)

ఇత్యాదిశ్రుతేః, అస్మాద్ధి జాయతే సర్వమత్రైవ ప్రవిలీయతే (౨।౨।౬) ఇతీశ్వరగీతాస్మృతేశ్చ పరమేశ్వరస్య జగదుపాదానభావో గమ్యతే । తథా - ద్యావాభూమీ జనయన్ దేవ ఏకః (ఋం ౧౦।౮౧।౩), భువనస్య పితరం గీర్భిరాభిః (ఋం ౬।౪౯।౧౦), స విశ్వకృద్ విశ్వవిదాత్మయోనిః (శ్వేం ఉం

౬।౧౬) ఇత్యాదిశ్రుతేః, సర్గకాలే చ కరోతి సర్గమ్ ఇత్యాదిస్మృతేశ్చ తస్య నిమిత్తభావోఽవగమ్య ఇతి

మాయాశరీరస్య పరమేశ్వరస్య జగన్నిమిత్తత్వోపాదానత్వే సమ్భవత ఇతి న వికారిత్వాదిప్రసఙ్గః

।

సర్వానుగ్రాహక ఇతి । సర్వేషాం చేతనానామచేతనానాం చానుగ్రహం మోక్షా

(ద్యం?ఖ్యం) కరోతీతి తథోక్తః । వక్ష్యతి చ - ముక్తిమణూనామ్ (శ్లోం ౩౫) ఇతి । నను యది స్వప్రయోజనార్థమనుగ్రహకరణమ్, తర్హి సర్వానన్దత్వహానిః, తత్సాధ్యసుఖస్య తదుత్పత్తేః ప్రాగసత్త్వాత్ । స్వప్రయోజనాభావే తు ప్రవృత్త్యసంభవః । తదుక్తం న్యాయవిద్భిః -

ప్రయోజనమనుద్దిశ్య న మన్దోఽపి ప్రవర్తతే । యది ప్రయోజనోద్దేశో హీయేతానన్దరూపతా ।। ఇతి ।

నైవమ్, కరుణయా స్వభావతో వా ప్రవృత్త్యుపపత్తేః । నను యది కరుణయాఽనుగ్రహకరణమ్, తర్హి

మోక్షమేవాసౌ సృజేత్, న సంసారాత్మకం జగత్సర్జనమ్, తస్యాన్యాయయత్వాత్ । తథా హి - దుఃఖదర్శనపూర్వకం కరుణయా ప్రవర్తమానానాం తద్దుఃఖసంప్రహాణాయైవ ప్రవృత్తిరుచితా, న తద్దుఃఖసమ్పాదనాయ । అతో న యుక్తం దుఃఖాత్మకం జగత్సర్జనమ్ । నైవమ్, అజ్ఞాననివృత్త్యాత్మకస్యాపవర్గస్య జ్ఞానతత్కారణాద్యపేక్షత్వేన జగత్సర్జనోపపత్తేః । తథా హి - జ్ఞానం తావదపరోక్షభూతమపవర్గకారణమ్ । ఆపరోక్ష్యం చ నిదిధ్యాసనేనావిద్యాసంస్కారతిరస్కారే సత్యుద్భవతి । నిదిధ్యాసనం చ శ్రవణమననాభ్యాం శివాత్మజ్ఞానే సంజాతే సమ్భవతి । తే చాన్తఃకరణశుద్ధితః సంజాయేతే । సా కామ్యప్రతిషిద్ధకర్మపరిహారేణ నిత్యనైమిత్తికకర్మానుష్ఠానాద్ భవతి । తదనుష్ఠానం పశుసస్యరాజరక్షాదిపూర్వకమ్ । అతో యదిదం తత్ సర్వం మోక్షశేషమితి న వ్యర్థం జగత్సర్జనమ్ । కామనాశ్రుతయశ్చైహికఫలాః చిత్రయా యజేత పశుకామః (త్రైం సం౦ ౨।౪।౬।౧) ఇత్యాదయ ఐహికఫలనివిష్టచిత్తాన్ విప్రాన్ వైదికమార్గే ప్రవర్తయితుం ప్రవృత్తాః, స్వర్గఫలాశ్చ తదుత్సుకానితి । యే చ శత్రునాశోత్సుకాస్తాన్ వైదికమార్గే ప్రవర్తయితుం శ్యేనా (చి?జి) రాద్యభిచారకర్మవిధయశ్చేతి । తతశ్చ విహితస్నానపాపక్షయకర్మా-నుష్ఠానాన్వాధానాగ్నిహోత్రాదినా క్రమాత్ మనశ్శుద్ధిసమ్భవే సతి కామనానివృత్తౌ నిత్యనైమిత్తికకర్మానుష్ఠానాద్ ఆత్మవివిదిషారూపాన్తఃకరణశుద్ధ్యుద్భవే శ్రవణమననాభ్యాం శివాత్మజ్ఞానే సంజాతే నిదిధ్యాసనాభ్యాసాద్ అవిద్యాతత్సంస్కారాపనయనాన్తరం శివాత్మాపరోక్ష్యే సతి మోక్ష ఇతి । తదుక్తం మోక్షధర్మాదౌ - సర్వత్ర విహితో ధర్మః స్వర్గః సత్యఫలోదయః । బహుద్వారస్య ధర్మస్య నేహాస్తి విఫలా క్రియా ॥ (మం భాం ౧౨।౧౭౪।౨) ఇతి । అత్ర యే మహేశ్వరనియుక్తే శ్రౌతే స్మార్తే వా కర్మణి ప్రవర్తన్తే, తే ముచ్యన్తే; యే తు న ప్రవర్తన్తే, తే సంసరన్తి । తదుక్తమైతరేయోపనిషదాదౌ - ఏష పన్థా ఏతత్కర్మ తస్మాన్న ప్రమాద్యేత నాతీయాద్ న హ్యత్యాయత్ పూర్వే యేఽత్యాయంస్తే పరాబభూవుః (౧।౧।౧) ఇత్యాది । అనుగ్రహస్వభావత్వాద్వా ప్రవృత్తిః । తదా చ తస్య కారణాపేక్షితయా న సకలజగన్మోక్షప్రసఙ్గః ।

తదుక్తం శ్రీవాయవీయే - అనుగ్రహస్వభావత్వే న సర్వాన్ మోచయేచ్ఛివః । స్వభావోఽపి హి భావానాం భావినోఽర్థస్య కారణమ్ ।। నహి స్వభావతోఽసన్తమర్థం కర్త్రైవ సాధయేత్ । యథా వికాసయత్యేవ రవిః పద్మాని భానుభిః ।। సమం న వికసన్త్యేవ స్వస్వభావానురోధతః । ఏవం పక్కమలానేవ మోచయేన్న శివః పరాన్ ।। (శిం వాం ౧।౩౧।౫౫-౫౭)

ఇత్యాది ।

శమ్భురితి । శంసుఖం తస్మిన్ భవతీతిశమ్భుః, స్వయమానన్దరూప ఇత్యర్థః ।

విజ్ఞానమానన్దం బ్రహ్మ (బృం ఉం ౩।౯।౨౮) ఇత్యాదిశ్రుతేః, ఆనన్దమజమవ్యక్తం నిష్కలం తదుదాహృతమ్ ఇత్యాదీశ్వరగీతాస్మృతేశ్చ తదవగమః । నను శివస్యానన్దమయత్వే ప్రీత్యాత్మకసత్త్వగుణరూపత్వేన సగుణత్వాత్ పరిణామాదిదోషప్రసఙ్గః । తథా హి సాంఖ్యాచార్యైరుక్తమ్ - ప్రీత్యప్రీతివిషాదాత్మకాః ప్రకాశప్రవృత్తినియమార్థాః । అన్యోన్యాభిభవాశ్రయజననమిథునవృత్తయశ్చ గుణాః ।। (సాం౦ కాం ౧౨) ఇతి । నైవమ్ । ప్రీత్యానన్దశబ్దయోర్భిన్నార్థత్వాత్ । తథాహి - విషయేన్ద్రియసమ్ప్రయోగజన్యానిత్యసాతిశయసుఖం ప్రీతిశబ్దేనోచ్యతే, సతతైకరూపనిత్యనిరతిశయాత్మస్వభావసుఖమానన్దశబ్దవాచ్యమితి నోక్తదోషావకాశ ఇత్యేకే । అన్యే తు సత్త్వగుణే నిర్మలే పుణ్యహేతునా విషయేన్ద్రియసంప్రయోగేణ పరిణతే నిత్యసుఖమేవ ప్రతిబిమ్బితం ప్రీతిశబ్దేనోపదిష్టమ్, ఏతస్యైవానన్దస్యాన్యాని భూతాని మాత్రాముపజీవన్తి (బృం ఉం ౪।౩।౩౨) ఇతి శ్రుతేః సత్త్వగుణస్య న సుఖాత్మతా, సుఖప్రతిబిమ్బాశ్రయతయా సుఖరూపత్వాభిధానమితి మన్యతే ।। ౧ ।।

వృత్తిః

శివం ప్రణమ్య షట్త్రింశత్తత్త్వాతీతం సశక్తికమ్ ।

వ్యాఖ్యాం తత్త్వప్రకాశస్య స్ఫుటాం లఘ్వీం కరోమ్యహమ్ ॥

అద్వైతవాసనావిష్టైః సిద్ధాన్తజ్ఞానవర్జితైః ।

వ్యాఖ్యాతోఽత్రాన్యథాఽన్యైర్యత్ స తతోఽస్మాకముద్యమః ॥

తత్ర తావదాచార్యః ప్రారిప్సితస్య ప్రకరణస్యావిఘ్నపరిసమాప్త్యర్థం సిధాన్తశాస్త్రప్రవృత్తినిమిత్తం సకలతత్త్వాతీతం నిష్కలం పరమశివమాద్యయాఽఽర్యయా స్తౌతి -

చిద్ఘన ఇతి ।

చిచ్ఛబ్దేనాత్ర జ్ఞానక్రియే వక్ష్యేతే । తదుక్తం శ్రీమన్మృగేన్ద్రే - చైతన్యం

దృక్క్రియారూపమ్ (వి౦ ౨।౫) ఇతి । చిదేవ ఘనం దేహో యస్య స చిద్ఘనః । న తు

కర్మకాలాదీశ్వరవాదినామివ జడః, అచేతనస్య చేతనాధిష్ఠానం వినా ప్రవృత్త్యయోగాత్ । న

చాస్య బైన్దవశరీరాద్యుపగమోయుక్తః, అనీశ్వరత్వప్రసఙ్గాత్ । తస్య చ కర్త్రన్తరాపేక్షాయాం

స్వకర్తృకత్వేఽన్యకర్తృకత్వే వాఽనవస్థాప్రసఙ్గాచ్చ । ఏకః అద్వితీయః । న

త్వనేకేశ్వరపక్షోఽపి యుక్తః, రథాదీనామప్యనేకకర్తృకాణామేకేచ్ఛానువర్తనం

వినాఽనుత్పత్తేః । యదుక్తమ్ - బహవో యత్ర నేతారః సర్వ పణ్డితమానినః । తథా

మహత్త్వమిచ్ఛన్తి దద్వ్యక్తమవసీదతి ॥ ఇతి । అనేన ప్రవాహేశ్వరపక్షోఽపి నిరస్తః, ఐశ్వర్యస్య

స్వరూపవ్యక్తిలాభాత్మకత్వేన వినాశానుపపత్తేః । వ్యాపీ సర్వగతః న తు

క్షపణకాదీనామివ శరీరపరిమితః, సఙ్కోచవికాసధర్మీ వా,

తాదృశస్యాచేతనత్వానిత్యత్వాదిదోషప్రసఙ్గాత్ । నిత్యః ఆద్యన్తరహితః । న తు బౌద్ధాదీనామివ

క్షణికః, ఉత్పత్తికాల ఏవ నశ్యతస్తస్య జగత్కర్తృకత్వాసంభవాత్ । నను

ముక్తాత్మానోఽప్యేవంభూతా ఏవాత ఆహ - సతతోదితః । నిత్యముక్తః । న తు ముక్తాత్మాన

ఇవేశ్వరాన్తరప్రసాదముక్తః, అనవస్థాప్రసఙ్గాత్ । ప్రభుః ప్రభవనశీలః । న

త్వీశ్వరాన్తరప్రేర్య ఇత్యర్థః । ప్రాగుక్తాదేవ హేతోః ।

నాప్యకర్తా, జగత్కర్తృత్వేనైవాస్య సిద్ధేః I శాన్తః రాగద్వేషాదిరహితః, మోహో మదశ్చ రాగశ్చ విషాదః శోష ఏవ చ I వైచిత్ర్యం చైవ హర్షశ్చ సప్తైతే సహజా మలాః II (మం పాం, విం ౬I౧౦౩-౧౦౪) తత్కారణస్య మలాదేరసంభవాత్ I కిం పునరేవంభూతస్యేశ్వరస్య సద్భావే ప్రమాణమితి చేదత ఆహ- జగదేకబీజమితి I జగతః నిమిత్తకర్తా I అయమభిప్రాయః - సన్నివేశాదిమత్త్వేన జగతః కార్యత్వం బుద్ధ్వా తస్య నిమిత్తం కారణమీశ్వరాఖ్యం కార్యత్వేన హేతునాఽనుమీయతే I యద్యత్ సావయవం తత్తత్ కార్యమ్, యద్యత్ కార్యం తత్తత్ సకర్తృకమితి న్యాయాత్ I యచ్ఛ్రూయతే - (పౌష్కరాగమస్య శ్లోకోఽయమితి లుం సం౦, భాం ౨, పృం, ౧౨౦ ఇత్యతోఽవసీయతే) వివాదాధ్యాసితం విశ్వం విశ్వవిత్కర్తృపూర్వకమ్ I కార్యత్వాదావయోః సిద్ధం కార్యం కుమ్భాదికం యథా II ఇతి I శ్రీమన్మతఙ్గేఽపి - నిమిత్తకారణం త్వీశః (విం ౬I౯౯) ఇతి I అయం చేశ్వరవాదోఽస్మాభిర్మృగేన్ద్రవృత్తిదీపికాయాముక్తస్తత ఏవావధార్యః I సర్వానుగ్రాహకః I అనుగ్రహశ్చాత్రోపలక్షణం సృష్ట్యాదేరపి I అతశ్చ సృష్టిస్థితిసంహారతిరోభావానుగ్రహాఖ్యైః పఞ్చభిః కృత్యైః సర్వేషామాత్మనాం భోగమోక్షప్రద ఇత్యర్థః I సర్వకర్తృత్వాదేవ చాస్య సర్వజ్ఞత్వం సిద్ధమ్, అజ్ఞాతస్య కారణాసంభవాత్ I ఉక్తం చ - సర్వజ్ఞః సర్వకర్తృత్వాత్ సాధనాఙ్గఫలైః సహ I యో యజ్జానాతి కురుతే స తదేవేతి సుస్థితమ్ II (మృం విం ౫I౧౩) ఇతి I ఏవంభూతః శమ్భుః పరమేశ్వరో
జయతి సర్వోత్కర్షేణ వర్తతే, ప్రోక్తైరేవ హేతుభిరితి II ౧ II

నోదయతి యన్న నశ్యతి నిర్వాతి న నిర్వృతిం ప్రయచ్ఛతి చ I
జ్ఞానక్రియాస్వభావం తత్తేజః శామ్భవం జయతి II ౨ II

తాత్పర్యదీపికా

అస్య ప్రథమశ్లోకస్య సకలశాస్త్రార్థసంగ్రహరూపత్వాద్

ఏతత్సూచితామిష్టదేవతాస్తుతిముత్తరశ్లోకేన వివృణోతి । అథవా ఇష్టదేవతాస్తుతిచ్ఛలేన నిష్కలం

ప్రాప్యం శివతత్త్వమభిధాయ తత్ప్రాప్త్యుపాయభూతం సకలనిష్కలాత్మకం తేజో

జ్యోతిర్లిఙ్గాదిరూపేణావస్థితం స్తౌతి - నోదయతీతి ।

అయమర్థః - యత్ తేజో నోదయతి నావిర్భవత్యాదిత్యాదివత్ । న చ నశ్యతి నాస్తం గచ్ఛతి

। నిర్వాతి న, న ముచ్యతే । అజ్ఞానతన్మూలరాగద్వేషతత్ప్రయుక్తప్రవృత్తిధర్మాధర్మతద్వశ్య-

శరీరేన్ద్రియాద్యభావేన సంసారాభావాత్ । అజ్ఞానాభావశ్చ సర్వజ్ఞత్వాత్ ।

అపక్షయలక్షణవినాశప్రతిషేధో వా నిర్వాణమ్, నితరాం వానమ్ అపక్షయో న్యూనత్వమ్,

తన్నాస్తి, సతతైకరూపత్వాత్ । తచ్చ నిత్యత్వాత్ । నిర్వృతిం ప్రయచ్ఛతి చేతి । నిర్వృతిర్ముక్తిః, తాం

ప్రయచ్ఛతి ప్రదదాతి స్వోపాసకానామితి । జ్ఞానక్రియాస్వభావం జ్ఞప్తృకర్తృస్వభావం

తచ్చామ్భవం శమ్భోరిదం శామ్భవం తేజః, ఇతరతేజోనికరేభ్య ఉక్తైః కారణైరుత్కృష్టమితి ।

అథవా శామ్భవమ్ తేజోరూపం మన్త్రాత్మకం విగ్రహమ్, తత్ప్రాప్త్యుపాయభూతం సకలమితి

యావత్ । జయతీతి । సర్వస్మాదుపరి వర్తతే ఇత్యర్థః । కుతః ? అస్య

విగ్రహస్యోత్తరవిగ్రహవదుత్పత్తినాశాద్యభావాత్ । తచ్చ వేదమయత్వాద్ వేదస్య చ నిత్యత్వాదితి ।। ౨

।।

బృత్తిః

ఏవం ధర్మిస్వరూపం శివం ప్రస్తుత్య ధర్మస్వరూపస్య తత్సామర్థ్యస్య

లయావస్థాం స్తుతివ్యాజేన దర్శయతి- నోదయతీతి ।

ఉత్పత్తివినాశశూన్యమిత్యనేన తద్యోగినో బౌద్ధజ్ఞానాచ్చైతన్యాత్మనః శివతేజసో

విశేషం దర్శయతి । యద్యేవమ్- చైతన్యం దృక్క్రియారూపం తదస్యాత్మని సర్వదా (విం ౨।౫) ఇతి

శ్రుతేరాత్మసామర్థ్యాచ్ఛివసామర్ధ్యస్య (మృగేన్ద్రాగమోఽత్ర శ్రుతిత్వేన నిర్దిష్టః ।) కో విశేష

ఇత్యత ఆహ - నిర్వాతి న నిర్వృతిం ప్రయచ్ఛతీతి । అయమస్య పశుసామర్థ్యాద్విశేషో దర్శితః,

యదిదం కేనాపి న మచ్యతే తత్త్వనేన పాశవిమోచనేన ప్రకటీక్రియత ఇతి । కిం తతః ? ఇత్యత

ఆహ - జ్ఞానక్రియాస్వభావం తత్తేజః శామ్భవం జయతీతి । చిద్ధర్మత్వాదేవేదమపి

చిదాత్మకమిత్యర్థః । యచ్ఛ్రూయతే? - శక్తిర్నా చేతనా చితః (మృం విం ౩।౪) ఇతి ।। ౨ ।।

శక్తో యయా స శమ్భుర్భుంక్తౌ ముక్తౌ చ పశుగణస్యాస్య ।

తామేకాం చిద్రూపామాద్యాం సర్వాత్మనాఽస్మి నతః ।। ౩ ।।

తాత్పర్యదీపికా

ఏవం మహేశ్వరం స్తుత్వా మహేశ్వరీం మహాదేవవల్లభామఖిలభువనజననీం

నిత్యసహితామ్- ఏష తే రుద్రభాగః సహ స్వస్రాఽమ్బికయా తం జుషస్వ (వాం సం౦ ౩।౫౭; తైం

సం౦ ౧।౮।౬।౧౨) ఇత్యాదిశ్రుతిసిద్ధపూజాస్తుత్యాదిసాహిత్యప్రదర్శనాయ ఫలాప్తయే చ స్తౌతి- శక్త ఇతి

।

అయమర్థః- యయా శక్త్యా భగవాన్ మహేశ్వరః పశుగణస్యాస్య భుక్తిప్రదానే

ముక్తిప్రదానే చ శక్తః సమర్థో భవతి, తాం నతోఽస్మీతి మహేశ్వరీస్తుతికర్తవ్యతా ప్రతిపాదితా,

తయా వినా భగవతోఽనుగ్రాహకత్వాసంభవాత్ । తథాహి- శివస్య సర్వగతస్య కేవలస్య

నిష్క్రియస్యోదాసీనతనోః పశుసముదాయం ప్రతి భుక్తిముక్తిప్రదానాసంభవాచ్ఛక్తిమత ఏవ

తత్ప్రదానోపపత్తిః । అతః శక్తిసహితస్యైవానుగ్రాహకత్వమితి । ఏకామితి । అద్వితీయామిత్యర్థః । నను

శివ ఏవ సర్వమితి పూర్వం శివాద్వితీయత్వం ప్రతిపాదితమ్, అతః కథమిహాద్వితీయతావాచోయుక్తిరితి

చేత్, సర్వస్యాపి వస్తునో దేవీదేవాత్మకత్వసద్భావేనోభయాద్వితీయతావచనోపపత్తేరితి బ్రూమః ।

తథాహి- కేవలాత్మావస్థానలక్షణస్యాపవర్గస్య తావచ్చిదానన్దరూపతయా దేవీదేవాత్మతా విద్యతే । మోక్షస్యానన్దరూపత్వాభావే పురుషార్థతా హీయేత, సుఖస్యైవ ముఖ్యపురుషార్థత్వాత్ । న చ దుఃఖాభావస్యాపి పురుషార్థతయాఽపవర్గస్యానన్దరూపత్వాభావేఽపి దుఃఖసంస్పర్శవిరహేణ పురుషార్థత్వసంభవ ఇతి వాచ్యమ్, దుఃఖాభావస్య సుఖానుగుణతయా పురుషైరర్థ్యమానత్వేన ముఖ్యపురుషార్థత్వాభావాత్ । తస్మాత్ సుఖస్యైవ ముఖ్యపురుషార్థత్వేనానన్దరూపతాఽపవర్గస్యాశ్రయణీయా । సా చాననుభూయమానా న పురుషార్థతాం భజత ఇతి తదనుభవోఽప్యాశ్రయణీయ ఇతి సుఖచిదాత్మకో మోక్ష ఇతి తస్య దేవీదేవాత్మకత్వసిద్ధిః । తత్ర పరమానన్దసంవిద్ దేవీ సంవిదానన్దో దేవ ఇతి, ఏషా విద్యా హ్యహం వేద్యః ఇతి పురాణాగమాత్ తదవగమః । తథా దేవీమన్త్రకల్పే చోక్తమ్- ఆదినాథ ఋషిశ్ఛన్దో దేవీ గాయత్రి ఉచ్యతే । దేవతా పరమానన్దసంవిదత్రోపదిశ్యతే ।।

ఇతి । భువనేశ్వరీకల్పే చ- బోధస్వరూపవాచీ సంవిత్ ప్రోక్తా చ దేవతా గురుభిః ఇతి । తథా- విజ్ఞానమానన్దం బ్రహ్మ (బృం ఉం ౩।౯।౨౮) ఇత్యాదిశ్రుతేశ్చ తదవగమః ।

యాఽనుభూతిరజామేయానన్తాత్మానన్దవిగ్రహా । మహదాదిజగన్-మాయాచిత్రభితిం నమామి తామ్ ।।

ఇత్యభియుక్తవచనాచ్చ తదవగమః । న చ సంవిత్సుఖే పరస్పరమాత్మనశ్చ భిన్నే ఆత్మగుణరూపే ఇతి వాచ్యమ్, చిదానన్దాత్మకః శివః ఇత్యాదిశ్రుతివిరోధాత్, భేదాభ్యుపగమే తద్గుణత్వాసంభవప్రసఙ్గాచ్చ । నను చిదానన్దయోరభేదేఽన్యతస్తదనుభవాసంభవాత్ స్వయంప్రకాశతయా మోక్షసంసారయోరవిశేషప్రసఙ్గః ? నైవమ్, సంసారావస్థాయాం జపాసన్నిహితస్వయమ్ప్రభస్ఫటికవదాత్మనోఽసత్కల్పతయాఽఽనన్దాను- భవాసంభవేనావిరోధాదితి

। తదిదమ్ ఆనన్దం (ఆనన్దం బ్రహ్మణో రూపం తత్ర మోక్షే ప్రతిష్ఠితమ్ ఇతి ప్రామాణికవచనం యోగినీహృదయదీపికాయాం (౩।౧౦౮) దృశ్యతే । కులార్ణవేఽపి (౫।౮౦) వచనమిదం వర్తతే ।) బ్రహ్మణో రూపం తచ్చ మోక్షేఽభివ్యజ్యతే ఇతి శ్రుతిసిద్ధమ్ ।

నన్వస్తు శుద్ధతత్త్వస్య దేవీదేవాత్మతా । కారణతత్త్వస్య మాయాశబలితస్య కథం దేవీదేవాత్మతేతి చేత్, నిమిత్తోపాదానభావేనావస్థానాదితి బ్రూమః । తదుక్తం లైఙ్గే- అస్యాష్టమూర్తేః శర్వస్య శివస్య గృహమేధినః । గృహిణీ ప్రకృతిర్దివ్యా ప్రజాశ్చ మహదాదయః ।। ఇతి । కార్యతత్త్వస్య చాత ఏవ చిదచిదాత్మతయా దేవీదేవరూపత్వమ్ । తథా చ భూతానాం చతుర్దశవిధానాం దేహదేహ్యాత్మనా ద్వైరూప్యాద్ దేవీదేవాత్మతా । నను భూతానాం కథం దేవీదేవాత్మకత్వమ్ ? తద్విభూతిత్వాదితి బ్రూమః । తథా చ బృహదారణ్యకశ్రుతిః- ఏకాకీ న రమతే । స ద్వితీయమైచ్ఛత్ । స హైతావానాస । పుంస్త్వం స్త్రీత్వం చాపాతయత్ । పతనాత్ పతిః పత్నీ చ । సా గౌరభవత్ । ఋషభ ఇతరః । తాభ్యాం గావః । సా వడవాఽభవద-శ్వ ఇతరః । తాభ్యామశ్వాః (బృం ఉం ౧।౪।౩-౪) ఇత్యాదివాక్యైరఖిలజన్త్వాత్మనా దేవదేవ్యోర్జగత్కారణయోరవస్థానావభాసాదఖిలస్య తద్విభూతిత్వసిద్ధిః । మానవే చ-

ద్విధా కృత్వాత్మనో దేహమర్ధేన పురుషోఽభవత్ ।
అర్ధేన నారీ తస్యాం చ విరాజమసృజత్ ప్రభుః ।। (మం స్మృం ౧।౩౨)

పు।ల్లిఙ్గమఖిలం దేవః స్త్రీలిఙ్గం పరమేశ్వరీ

ఇతి లైఙ్గవచనాచ్చ తత్సిద్ధిరితి ।

మహేశ్వరీమహేశ్వరయోర్భేదాభావేనోభయాద్వితీయత్వవచనమ్ । తథా హి- ఏకమేవ శివతత్త్వం పుంల్లిఙ్గస్త్రీలిఙ్గ-నపుంసకలిఙ్గశబ్దైర్వ్యవహ్రియతే, భావానాం తత్త్రైవిధ్యదర్శనేనాస్యాపి

భావతయాఽన్యతమరూపప్రసక్తౌ తన్నియామకాసంభవాత్ I తథా హి- శివతత్త్వస్య స్త్రీత్వనపుంసకత్వయోరభావేన ఘటస్య ఘటశబ్దేనేవ మహేశ్వరశబ్దేన పుIల్లిఙ్గేన వ్యవహారః I న చ పుంస్త్వసద్భావాద్ ఘటస్య ఘటశబ్దేన వ్యవహార ఇతి వాచ్యమ్, పుంస్త్వస్యాత్యన్తమత్రానుపలమ్భాత్ I తథాపి తస్య సత్త్వాభ్యుపగమే శశవిషాణాదేరపి సత్త్వప్రసఙ్గః I తథా పుంస్త్వనపుంస-కత్వయోరప్యభావాచ్చివేతి స్త్రీలిఙ్గశబ్దేన వ్యవహారః I న చ తస్య స్త్రీత్వసద్భావాదితి వాచ్యమ్, శాలామాలాదిశబ్దానాం తదభావేన స్వార్థే వృత్త్యభావప్రసఙ్గాత్ I న చ ఘటాదౌ స్త్రీలిఙ్గశబ్దస్యాపి ప్రవృత్తిప్రసఙ్గ ఇతి వాచ్యమ్, పఙ్కజశబ్దస్యేవ క్వచిదేవ ప్రవృత్తేరిష్టత్వాత్ I ఏవం పుంస్త్వస్త్రీత్వయోరప్యభావాచ్చివతత్త్వస్య

నపుంసకలిఙ్గేన బ్రహ్మేత్యనేన శబ్దేన వ్యవహారః, న చ నపుంసకత్వసద్భావాత్, కుణ్డమిత్రాదిశబ్దానాం తదభావేన స్వార్థే వృత్త్యభావప్రసఙ్గాత్ I తథా పురుషాదిశబ్దానామితరరూపాసత్త్వాద్ నిమిత్తాత్ ప్రవృత్తిర్జ్ఞేయా, లాఘవస్య సద్భావాదాత్మని చ పుంస్త్వరహితే వృత్తిసద్భావాచ్చేతి I

తస్మాన్మహేశ్వరీమహేశ్వరయోర్భేదాభావాదుపపన్నముభయాద్వితీయత్వవచనమితి I తదుక్తం బృంహణ్యామ్-

శివో దేవః శివా దేవీ శివం జ్యోతిరితి త్రిధా I

అలిఙ్గమపి యత్తత్త్వం లిఙ్గభేదేన కథ్యతే II ఇతి II

భగవతా శ్రీబాదరాయణేన సనత్సుజాతే చోక్తమ్- సా ప్రతిష్ఠా తదమృతం లోకాస్తే బ్రహ్మ తద్ యశః I భూతాని జజ్ఞిరే తస్మాత్ ప్రలయం యాన్తి తత్ర చ II (మం భాం ౫I౪౪I3౦) ఇతి

I పుంస్త్వాద్యభావశ్చ, నైవ స్త్రీ న పుమానేష నైవ చాయం నపుంసకః (౫I౧౦)

ఇత్యాదిశ్వేతాశ్వతరశ్రుతేః, న చ స్త్రీ న పుమానేష న చైవేదం నపుంసకమ్ (శిం వాం ౧।౫।౪౮)

ఇత్యాదిశ్రీవాయవీయాగమాచ్చ సిద్ధః । కథం తర్హి భేదేన నమస్కార ఇతి చేత్,

శివోపలక్షితశక్తేః శక్త్యుపలక్షితశివాద్ భేదోపపత్తేరితి బ్రూమః ।

శక్తిశక్తిమతోరభేదాదద్వితీయతోపపత్తిః । న చ ధర్మధర్మిభావేన

శక్తితద్వతోరభేదాసంభవ ఇతి వాచ్యమ్, కేవలభేదాభ్యు-పగమేఽస్యాయం ధర్మ ఇతి

వ్యపదేశాభావప్రసఙ్గాత్ । న చ సమ్బన్ధసద్భావాత్ తదుపపత్తిరితి వాచ్యమ్,

సమ్బన్ధస్యాపి సమ్బన్ధాన్తరాభ్యుపగమేఽనవస్థాప్రసఙ్గాత్ । అనాశ్రయణే చ

సమ్బన్ధస్య సర్వసాధారణ్యేనాస్యాయమితి వ్యపదేశాభావః । తస్మాద్

ధర్మధర్మిణోరభేదోఽభ్యుపగన్తవ్య ఇతి । కథఞ్చిద్ భేదస్యాపి సద్భావేన భేదవ్యవహారో

ముఖోదరాదిభేదవ్యవహారవదితి । శివశక్త్యోరభేదే హేతుమాహ- చిద్రూపామితి । శివశ్చిద్ఘనః,

ఇయం చ చిద్రూపా చిత్స్వరూపా చిన్మాత్రేతి న తయోర్భేద ఇతి । అయమర్థః శైవరహస్యే చోక్తః-

అగ్న్యోష్ణ-యవదద్వైధం ద్వైధం చ మిథః కథఞ్చన దధాతే । శక్తిశివౌ వస్త్వైక్యం

మణిప్రభావద్ యతో యుక్తమ్ ।। ఇతి । ఆద్యామితి । అఖిలకారణతయా ప్రథమోద్భూతామిత్యర్థః ।

వక్ష్యతి చ- చిదచిదనుగ్రహహేతోః (శ్లోం ౨౭) ఇతి । సిద్ధాన్తహృదయే చోక్తమ్- సిసృక్షోరాద్య ఉన్మేషః

శక్తిసామ్యాత్మకోఽస్య యః । తదుపాధిః శివః శక్తితత్త్వమిత్యభిధీయతే ।। ఇతి । సర్వాత్మనాస్మి

నత ఇతి । మనసా వాచా కర్మణా ప్రపన్నోఽస్మీత్యర్థః ।। ३ ।।

వృత్తిః

ఇదానీమధికారావస్థాయామపి శివస్య శక్తిరేవ కారణమిత్యాహ - శక్త ఇతి ।

శక్త్యాత్మనైవ కరణేనాత్మనాం భోగమోక్షసిద్ధయే శివః పఞ్చవిధకృత్యకరణే

శక్తః సమర్థో భవతి, న తద్వ్యతిరిక్తేన కరణాన్తరేణ । నను దేహేన్ద్రియరహితస్య కర్తృత్వం న

దృశ్యతే ? ఇతి చేన్న, తద్రహితస్యాత్మనః శక్తిమాత్రాదేవ స్వదేహస్పన్దాదౌ సామర్థ్యదర్శనాత్ । ఉక్తం చ- కారణం తు న శక్త్యన్యత్ (మృం విం ३।४) ఇతి । ఏకామిత్యనేనాస్యా ఇచ్ఛాదిభేదో వామాదిభేదశ్చ జ్ఞేయకార్యాద్యుపాధిభేదేనోపచారాన్న తు పరమార్థత ఇతి దర్శయతి, ఏకైవానేకతాం యాతి శివశక్తిరుపాధితః ఇతి శ్రుతేః । చిద్రూపామిత్యనేన కార్యభేదోఽపి మాయాదివన్నాస్యాః పరిణామ ఇతి దర్శయతి, తస్య జడధర్మత్వాత్ । ఆద్యాం ప్రధానభూతామ్, సమవేతామ్ । అనేన పరిగ్రహశక్తిస్వరూపం బిన్దుమాయాత్మకమప్యస్య బాహ్యం శక్తిద్వయమస్తీతి

సూచయతి, ఉపాదానం వినా జగదుత్పత్త్యయోగాత్ । వక్ష్యతి చాత్ర- కర్త్రా వినా న కార్యం న తథోపాదానకరణాభ్యామ్ (శ్లోం ३२) ఇతి ।। ३ ।।

లోకానుగ్రహహేతోః కరుణారసనిర్భరేణ చిత్తేన ।
తత్త్వప్రకాశ ఏషోఽస్మాభిః క్రియతే సమాసేన ।। ४ ।।

తాత్పర్యదీపికా

ఏవమిష్టదేవతాస్తుత్యాదినా నిరస్తసమస్తాన్తరాయః శాస్త్రకర్తా విషయసమ్బన్ధప్రయోజనవచ్ఛాస్త్రం కర్తుం ప్రతిజానీతే- లోకానుగ్రహహేతోరితి । లోకానాం పశూనామనుగ్రహోఽపవర్గః, తదర్థమితి ప్రయోజననిర్దేశః । తదనభిధానే శాస్త్రస్యాగ్రహణం స్యాదితి । తదుక్తం భగవతా భట్టపాదేన- సర్వస్యైవ హి శాస్త్రస్య కర్మణో వాఽపి కస్యచిత్ । యావత్ ప్రయోజనం నోక్తం తావత్ తత్ కేన గృహ్యతే ।। (శ్లోం వాం ౧।౧౨)
ఇతి । వక్ష్యతి చ- చిదనుగ్రహస్త్వయం కిల (శ్లోం ३६) ఇతి । లోకానుగ్రహహేతోరేష తత్త్వప్రకాశ ఇత్యుక్తేః శాస్త్రప్రయోజనయోః సాధ్యసాధనభావసమ్బన్ధసిద్ధిః, అన్యథా తాదర్థ్యాసమ్భవాత్ । తత్త్వాని ప్రకాశ్యన్తే ప్రదర్శ్యన్తే యేన శాస్త్రేణ స తత్త్వప్రకాశ

ఇత్యనేనాస్య శాస్త్రస్య విషయః ప్రతిపాదితః, తత్త్వానామత్ర ప్రతిపాద్యమానతయా విషయత్వాత్ ।

నను చ శాస్త్రాత్ ప్రతిపాద్యమానతత్త్వవిషయజ్ఞానముత్పద్యతే । అతః

కథమస్యాపవర్గసాధనత్వమితి చేదుచ్యతే, తత్త్వజ్ఞానస్యావాన్తరవ్యాపారత్వేన శాస్త్రస్య

తత్సాధనత్వోపపత్తేః । తథాహి- శాస్త్రశ్రవణాత్ తత్త్వజ్ఞానం శాస్త్రవిషయముత్పద్యతే ।

తస్మిన్ సత్యజ్ఞానాన్యథాజ్ఞానయోర్నివృత్తిః । తతస్తన్మూలరాగాద్యభావః । తతస్తత్కార్యా

ప్రవిత్తిర్నివర్తతే । తతో ధర్మాధర్మయోరనుత్పత్తిః । పూర్వోత్పన్నయోః సంచితయోః దీక్షాకర్మణా

వినాశః । అరబ్ధకార్యయోస్తయోరస్తశరవద్ వినియుక్త్వాదుపభోగాదేవ ప్రక్షయః । తతః

శరీరాద్యుపాధివిరహాజ్జీవాత్మనః శివస్వభావస్య ఘటాకాశస్య తదుపాధిఘటవినాశే

పరమాకాశ ఇవ పరమేశ్వరే శివే లయోఽపవర్గాఖ్యో భవతీతి । ఏతదుక్తం శ్రీకార్మే

(కాశీరాజన్యాసముద్రితే కూర్మపురాణే శ్లోకార్ధసూచ్యాం వచనమేతన్నోపలభ్యతే ।)-

ఘటాకాశమివాకాశే సరిత్తోయమివార్ణవే । జీవో మే విలయం యాతు శివాఖ్యే పరమాత్మని ।। ఇతి

। శివధర్మోత్తరే చ- జగతస్తత్త్వసంబోధాదజ్ఞానం వినివర్తతే । అజ్ఞానవినివృత్తౌ చ రాగాదీ-

నామసమ్భవః ।। రాగాద్యుపశమాత్ పుంసాం పుణ్యపాపపరిక్షయః । తత్క్షయాచ్చ శరీరేణ

న పునః సమ్ప్రయుజ్యతే ।। అశరీరం చ సంక్లేశైః సర్వైరేవ న బాధ్యతే । క్లేశముక్తః

ప్రసన్నాత్మా ముక్త ఇత్యభిధీయతే ।। ఇత్యాది । తస్మాత్ శాస్త్రాత్ తత్త్వజ్ఞానద్వారేణాపవర్గో

భవతీతి సిద్ధమ్ ।

నను చ యద్యస్మాదేవ శాస్త్రాత్ తత్త్వజ్ఞానోత్పత్తిః, తర్హి శాస్త్రకర్-

తుస్తత్త్వజ్ఞానాభావప్రసఙ్గః, ప్రాక్శాస్త్రాభావాత్ । న చ శాస్త్రక-రణానన్తరం

తచ్ఛ్రవణాత్ తస్య తత్త్వజ్ఞానమితి వాచ్యమ్, తజ్జ్ఞానా-భావే

తత్త్వప్రతిపాదకశాస్త్రకర్తృత్వస్యైవాసమ్భవాత్ । నహ్యజ్ఞాతేఽర్థే శబ్దప్రయోగో ఘటత ఇతి ।

నైతదేవమ్, కిరణమాపరమేశ్వరాదిషు తత్త్వానాం ప్రతిపాదితత్వేన తచ్ఛ్రవణాత్ తస్య

తత్త్వజ్ఞానోపపత్తేః । న చాస్మదాదీనామపి తథా తత్త్వజ్ఞానోపపత్తేరనారమ్భణీయమిదం

శాస్త్రమితి వాచ్యమ్, అస్మదాదీనాం తథావిధప్రజ్ఞాసామర్థ్యా-భావేన విప్రకీర్ణతయా విస్తరేణ చ ప్రతిపాద్యమానతత్త్వవిషయజ్ఞా-నస్యాశక్యసమ్పాదనత్వాత్ । అథ తత్త్వజ్ఞానస్యాపవర్గసాధనత్వే సముత్పన్నతత్త్వజ్ఞానాస్త్వనన్తరమేవ ముచ్యన్త ఇతి శాస్త్రకరణతద్-వ్యాఖ్యానాద్యసమ్భవాద్ అస్మదాదీనాం తత్త్వజ్ఞానాసమ్భవః । అథ శాస్త్రకర్తా తదర్థమవతిష్ఠత ఏవేతి చేత్, న తర్హి తత్త్వజ్ఞానమపవర్గే సాధనమ్, తజ్జ్ఞానసద్భావేఽప్యపవర్గాభావాదితి । నైష దోషః, శివాత్మజ్ఞానస్యాపరోక్షభూతస్యాపవర్గజనకత్వాభ్యుపగమాత్ । తథా హి- శ్రౌతే తత్త్వజ్ఞానే సంజాతేఽపి న భవత్యపవర్గః, నిదిధ్యాసనసమ్భ-వస్య జ్ఞానాపరోక్ష్యస్య తదానీమభావాత్ । శ్రౌతే హి తత్త్వజ్ఞానే సంజాతే మననసాపేక్షపునర్నిదిధ్యాసనసంభవం శివాత్మైకత్వవిషయమపరో-క్షజ్ఞానం దేహాదివిషయాపరోక్షభూతాజ్ఞాననిరసనాత్మకమపవర్గ-ముపజనయతి, (తచ్చా?అ) పరోక్షభ్రమస్య పరోక్షజ్ఞానేన నివృత్త్యసంభ-వాత్ । స చోదీచ్యాముదిత ఆదిత్య ఇత్యపరోక్షదిగ్భ్రమస్య తదుదయపూర్వక-పూర్వదిక్త్వానుమానేన నివృత్త్యదర్శనాదనుగమ్యతే । పునశ్చాభ్యాస-వశాదపరోక్షజ్ఞానోద్భవే నివృత్తిదర్శనాచ్చేతి ।

తథా హి శ్రుతయః శ్రుతిశిరసి వర్తమానా ఏకమేవార్థముపపాదయన్తి । తథా చ- అరే ఆత్మా ద్రష్టవ్యః (బృం ఉం ౨।౪।౫) ఇతి నిర్ద్వారేణాపవర్గ-సాధనం శివాత్మదర్శనమేవ విహితమ్ । తదుపాయత్వేన శ్రవణమననని-దిధ్యాసనాని విధీయన్తే- శ్రోతవ్యో మన్తవ్యో నిదిధ్యాసితవ్యః (బృం ఉం ౨।౪।౫) ఇతి । తేన న శ్రవణమాత్రజనితం విజ్ఞానమపవర్గసాధనమ్, కిన్తు నిదిధ్యాసనసమ్భవం శివాత్మదర్శనమితి గమ్యతే । ఏషాం శ్రవణా-దీనాం సద్వారేణ నిర్ద్వారేణ చాత్మదర్శనం ప్రత్యఙ్గత్వమ్, శ్రోతవ్యః శ్రుతివాక్యేభ్యో మన్తవ్యశ్చోపపత్తిభిః । జ్ఞాత్వా చ సతతం ధ్యేయః ఇతి, ఏతే దర్శనహేతవః ఇతి సిద్ధం చ । అతో న శాస్త్రకరణతద్వ్యాఖ్యానాద్య-సంభవః, తత్త్వజ్ఞానినాం యావదాపరోక్ష్యమవస్థానాభ్యుపగమాదితి । న చ

శరీరాదివ్యతిరిక్తాత్మసత్త్వేనాధికార్యభావాత్ స్వర్గాపవర్గఫలద-మిదం శాస్త్రమనారమ్భణీయమితి వాచ్యమ్, శరీరాదివ్యతిరిక్తస్య నిత్యస్య జీవాత్మనః సద్భావస్య వక్ష్యమాణత్వాత్ । న చ మోక్షతత్సాధనప్రతి-

పాదకశాస్త్రాన్తరసమ్భావనాదనారమ్భణీయమిదం శాస్త్రమితి వాచ్యమ్, శాస్త్రాన్తరాణాం శివతత్త్వాప్రతిపాదకానామ్- యదా చర్మవదా-కాశం వేష్టయిష్యన్తి మానవాః । తదా శివమవిజ్ఞాయ దుఃఖస్యాన్తో భవిష్యతి ।। (శ్వే౦ ఉ౦ ౬।౨౦) ఇత్యారణవాక్యేన శ్వేతాశ్వతరేణాపవర్గహేతుతా-ప్రతిక్షేపాచ్చివప్రతిపాదకానాం

చేతరతత్త్వవ్యావృత్త్యాత్మకశివజ్ఞాన-విధాయకవాక్యైరపవర్గహేతుతా ప్రతిక్షిప్తా । తథా హి-

ద్వివిధమిహ శివజ్ఞానమపవర్గకారణమ్- ఇతరవ్యావృత్త్యా, స్వరూపతశ్చేతి, శ్రుతిస్మృత్యోస్తథా విధానాత్ । ఆత్మా జ్ఞాతవ్యః ప్రకృతితో వివేక్తవ్యః, అన్యదేవ తద్విదితాద్ అథో అవిదితాత్ (కేనో౦

౧।౪) ఇత్యాద్యాః శ్రుతయ ఇతరవ్యావృత్త్యా, సత్యం జ్ఞానమనన్తమ్ (తై౦ ఉ౦ ౨।౧) ఆనన్దమ్ (తై౦ ఉ౦

౩।౬), ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మ (ఐ౦ ఉ౦ ౫।౩) ఇత్యాదయః స్వరూపతోఽపి విజ్ఞానం ప్రతిపాదయన్తి । నాయం పృథ్వీ న సలిలం న తేజః పవనో నభః । న ప్రాణో న మనోఽవ్యక్తం న శబ్దః స్పర్శ ఏవ వా ।। న రూపరసగన్ధాశ్చ నాహంకర్తా న వాగపి । న పాణిపాదౌ నో పాయుర్న చోపస్థం ద్విజోత్తమాః ।। న కర్తా న చ భోక్తా వా న చ ప్రకృతిపూరుషౌ । న మాయా నైవ చ ప్రాణశ్చైతన్యం పరమార్థతః ।। (ఈ౦ గీ౦ ౨।౩।౭-౯) ఇత్యాద్యాః స్మృతయ ఇతరవ్యావృత్త్యా, ఆత్మాయం కేవలః స్వచ్ఛః శాన్తః సూక్ష్మః సనాతనః । అస్తి సర్వాన్తరః సాక్షీ చిన్మాత్రస్తమసః పరః ।।

(ఈ౦ గీ౦ ౨।౨।౪) ఇత్యాద్యాః స్వరూపతః శివాత్మజ్ఞానం ప్రతిపాదయన్తీత్యుభయథా విజ్ఞానస్యాశ్రయణీయత్వాత్ । తథావిధ-విజ్ఞానసాధనమిదం శాస్త్రమారమ్భణీయమితి సిద్ధమ్ । కరుణారసనిర్భరేణ చిత్తేనేతి । కరుణాయాః సంజాతో రసః కరుణారసః అనుజిఘృక్షా । అథవా కరుణా చాసౌ రసశ్చేతి । తేన నిర్భరం విశృఙ్ఖలం యత్ తత్

కరుణారసనిర్భరమ్, తేన । చిత్తేన మనసా । న ఖ్యాతిలాభపూజార్థం శాస్త్రకరణమ్, కిన్తు కేవలం కరుణానున్నమానసైరస్మాభిః క్రియత ఇత్యర్థః । ఆత్మని గురుషు బహువచనవిధానాదస్మాభిరితి బహువచన-నిర్దేశః । సమాసేనేతి శైవాగమేషు విప్రకీర్ణతయా విస్తరేణ చోక్తానాం తత్త్వానాం మన్దబుద్ధ్యనుగ్రహార్థం సమాసేన సంశ్లేషణేన, సంక్షేపేణ వేత్యర్థః ।। ౪ ।।

వృత్తిః

అధునా ప్రకరణే ప్రతిపాద్యమర్థం ప్రతిజానీతే- లోకేతి । తత్త్వానాం పృథివ్యాదిశివాన్తతత్త్వానాం తత్కర్తుః శివస్య తదుపకార్యాణాం చాత్మనాం ప్రకాశః క్రియత ఇత్యర్థః ।। ౪ ।।

శైవాగమేషు ముఖ్యం పతిపశుపాశా ఇతి క్రమాత్ త్రితయమ్ ।
తత్ర పతిః శివ ఉక్తః పశవో హ్యణవోఽర్థపఞ్చకం పాశః ।। ౫ ।।

తాత్పర్యదీపికా

తత్త్వప్రకాశః క్రియత ఇత్యుక్తమ్ । తత్రేదమాశఙ్కతే- కాని తాని తత్త్వాని, కియన్తి చేతి । ఏకాదిషట్త్రింశాన్తం బహుభిరాచార్యైర్బహుధా తత్త్వానాం ప్రతిపాదితత్వాదాశఙ్కాసముద్భవః । తామాశఙ్కామపనేతు-మాహ- శైవేతి । అయమభిప్రాయః- ఏకాదిషట్త్రింశాన్తేషు తత్త్వపక్షవిశేషేషు సర్వేష్వపి ముఖ్యత్వాదనభ్యుపగమే దోషప్రసఙ్గాచ్చ పతిపశుపాశా-త్మకత్రైవిధ్యమాశ్రయణీయమ్ । తథా హి- పశోః సంసారిణోఽనభ్యుపగమే ధర్మాధర్మజన్మమరణసుఖదుఃఖానుభవలక్షణస్య సంసారస్య తన్నివృత్తిలక్షణస్య చాశ్రయాభావాదసత్త్వమ్, తత్ప్రతిపాదకశ్రుతిస్మృతీతి-హాసపురాణాదేశ్చ

నిర్విషయతయాఽప్రామాణ్యప్రసఙ్గశ్చ స్యాత్ । తథా పాశానాం సంసారహేతుభూతానాం మలకర్మమాయాఖ్యానామభావే శరీరాదేరభావే స్వర్గనరకగమనజన్మమరణాదేరభావప్రసఙ్గః, ఆత్మనో నిష్క్రియస్య తదఖిలాసంభవాత్ । తథా పత్యుః పరమేశ్వరస్యా-భావే జగత్సృష్టిస్థితిధ్వంసధర్మాధర్మబన్ధమోక్షవిచారాదేరసం-భవః, జీవానామసర్వజ్ఞానాం శరీరరహితానాం తదసంభవాత్ । తస్మాత్ తత్త్వత్రైవిధ్యం సర్వేష్వపి పక్షవిశేషేష్వభ్యుపేయమితి । నను తత్త్వైకత్వద్విత్వపక్షయోస్తదాశ్రయణముపాధిభేదకృతభేదసద్భావాదితి బ్రూమః । తథాహి- ఏకమేవ జలతత్త్వముపాధివశాత్ తరఙ్గఫేనబుద్బుదాత్-మనాఽప్రచ్యుతస్వభావం యథా త్రైవిధ్యభాగవగమ్యతే, తథాఽయం శివోఽప్యప్రచ్యుతస్వస్వభావస్త్రైవిధ్యం పతిపశుపాశాత్మకమనుభవతి । తదుక్తం శైవరహస్యే- అనుభవతి హి పశుభావం శివ ఏవాణవతిరోహితాత్మ-గుణః । సోఽపి మలో యః కశ్చన శక్తిలవః సర్వథా శార్వః ।। ఇతి । ప్రకృతిపురుషాత్మనా ద్వైవిధ్యే ప్రకృతితదుపహితానుపహితాత్మనా త్రైవిధ్యసమ్భవ ఇతి షట్త్రింశాన్తేషు చతుష్టయాదిషు చేతరతత్త్వానామ-త్రైవాన్తర్భావాత్ తత్త్రైవిధ్యోపపత్తిః । తథాహి- పత్యౌ శుద్ధానాం తత్త్వానామన్తర్భావః । మాయాకార్యాణాం శుద్ధాశుద్ధానాం పశావన్తర్భావః । అవ్యక్తాదిపృథివ్యన్తానాం

కేవలాశుద్ధానాం పాశ ఇతి । తదుక్తం శైవరహస్యే- పత్యౌ శివస్వభావాః సర్వే సర్వాత్మనా ప్రకాశన్తే । కేచన పాశేషు పశుషు చాన్తర్దధతే నిరవశేషమ్ ।। ఇతి । అత ఏవాస్య త్రితయస్య ముఖ్యత్వమ్, అన్యేషామత్రైవాన్తర్భావాత్ । అథవా క్రమాన్ముఖ్యత్వమితి ।

నను కథమేతదవగమ్యత ఇత్యత ఆహ- శైవాగమేష్వితి । తే చ- కామికం యోగజం చిన్త్యం కారణం త్వజితం పరమ్ । దీప్తం సూక్ష్మం సహస్రం చ అంశుమాన్ సుప్రభేదకమ్ ।। విజయం చైవ నిఃశ్వాసం స్వాయమ్భువమతః పరమ్ ।। వీరం చ రౌరవం చైవ ముకుటం విమలం తథా ।। చన్ద్రజ్ఞానం చ బిమ్బం చ ప్రోద్గీతం లలితం తథా । సిద్ధం

సన్తానసర్వోక్తం పారమేశ్వరమేవ చ ।। కిరణం వాతులం చైవ త్వష్టావింశతిసంహితాః । మూలభేదమితి ఖ్యాతమసంఖ్యముపభేదకం ।। ఇతి । ఏషూక్తత్వాదితి । తథా హి పారమేశ్వరే తావత్- పాశ్యః పాశయితా పాశాస్త్రయమేతద్ వ్యవస్థితమ్ (విం ౬।౨) ఇతి । కిరణే చ- పశుపాశపతిజ్ఞానవిచారప్రతిపాదకమ్ । కిరణాఖ్యం మహత్ తన్త్రమ్ (విం ౧।౧౩) ఇత్యాది । శ్రీవాయవీయే చ- అజడం చ జడం చైవ నియన్తృ చ తయోరపి । పశుః పాశః పతిశ్చేతి కథ్యతే త్రితయం క్రమాత్ ।। (శిం వాం ౧।౫।౧౨)

శైవేతి శివప్రణీతత్వవిశేషణేనాగమానాం ప్రామాణ్యం సూచితమ్ । తథాహి- శివస్య సర్వజ్ఞతయా జ్ఞానాన్యథాజ్ఞానరాగద్వేషాదేర-ప్రామాణ్యవాక్యరచనాహేతోరభావాత్ తత్ప్రచితానామాగమా-నాం సిద్ధ్యత్యేవ ప్రామాణ్యమ్ । నహి సర్వజ్ఞస్యాజ్ఞానం సంభవతీ-త్యజ్ఞానాదప్రమాణవాక్యరచనేతి వక్తుం శక్యతే । అజ్ఞానాభావా-దేవ తన్మూలరాగద్వేషాదేరభావాత్ తన్మూలాప్రమాణవాక్యరచనా-సమ్భవః । తస్మాత్ క్షీణదోషతయాప్తేన మహేశ్వరేణ రచితానాం ప్రామాణ్యసద్భావాత్ తదుక్తప్రమేయతథాత్వమభ్యుపేయమితి । తదుక్తం శివధర్మోత్తరాదౌ- విధివాక్యమిదం శైవం నార్థవాదః శివాత్మకమ్ । లోకానుగ్రహకర్తా యః స మృషార్థం కథం వదేత్ ।। సర్వజ్ఞపరిపూర్ణత్వాదన్యథా కేన హేతునా । బ్రూయాద్ వాక్యం శివః శాన్తః సర్వదోషవివర్జితః ।। యద్ యథావస్థితం వస్తు గుణదోషైః స్వభావతః । యావత్ఫలం చ యత్
పుణ్యం సర్వజ్ఞస్తత్ తథా వదేత్ ।। రాగాజ్ఞానాదిభిర్దోషైర్గ్రస్తత్వాదనృతం వదేత్ । తే చేశ్వరే న విద్యన్తే బ్రూయాత్ స కథమన్యథా ।। అపాస్తాశేషదోషేణ సర్వజ్ఞేన శివేన యత్ । ప్రణీతమమలం వాక్యం తత్ ప్రమాణం న సంశయః ।। తస్మాదీశ్వర-వాక్యాని శ్రద్ధేయాని విపశ్చితా । యథార్థం పుణ్యపాపేషు తదశ్రద్ధో వ్రజత్యధః ।। ఇతి ।

నన్వీశ్వరప్రణీతతాగమానాం కుతోఽవగమ్యతే ? తదాగమైరేవేతి చేత్, తదేతరేతరాశ్రయతా । అథాగమస్య ప్రమాణభూతస్యాప్తకర్తృపే-క్షాయాం తదన్యస్యాతీన్ద్రియార్థదర్శినః కర్తృత్వాసంభవాచ్చ సర్వే-శ్వరస్య సర్వకర్తుః

సర్వజ్ఞస్యాగమకర్తృత్వం నిశ్చీయత ఇతి చేత్, నైవమ్ I ఆగమప్రామాణ్యానిశ్చయాదేవం కల్పనానుపపత్తేః I తథా ఆప్తాన్త-రాప్రణీతత్వే ప్రమాణాభావాదతీన్ద్రియార్థదర్శినః కర్తృత్వావిరోధా-చ్చ న శివప్రణీతత్వవిశేషణస్యార్థవత్త్వమితి I నైతదేవమ్, ఆగమస్య ప్రతిపత్తిసామర్థ్యాత్మకాత్ ప్రమాణాన్తరాత్ ప్రామాణ్యసిద్ధేః I

తథా హి- ద్వివిధో హ్యాగమః, దృష్టార్థోఽదృష్టార్థశ్చేతి I తత్ర దృష్టార్థానాం చిత్రాయాగవిధాయకవాక్యసదృశానాం తదుక్తకర్-మానుష్ఠానేన తదుక్తఫలసంభవదర్శనాత్ ప్రామాణ్యమనుమాయ తత్కర్తురతీన్ద్రియార్థదర్శిత్వేన పరమాప్తత్వనిశ్చయేఽన్యేషామదృష్టార్-థానామపి తత్కర్తృకతయా దృష్టార్థవాక్యవత్ ప్రామాణ్యమనుమీయత ఇతి I న చ పూజాజపాదివిశిష్టకర్మణాం విశిష్టతత్తత్ఫలసాధనతామ-ధ్యక్షతోఽవగచ్ఛన్నాగమకర్తా భవేదసర్వజ్ఞః, ఏతద్దర్శినో హ్యదృశ్యతస్త్వన్తరాభావాత్ I

న చానుమానాదిమమర్థముపలభ్య తత్ర వాక్యరచనేతి వాచ్యమ్, వ్యాప్తిగ్రహణలిఙ్గాదేరసమ్భవాత్ I అనుమానం హి లిఙ్గలిఙ్గినోః ప్రత్యక్షతో వ్యాప్తిగ్రహణే సతి లిఙ్గమాత్రదర్శనాదుపజాయమానం లిఙ్గివిజ్ఞానమాహ I తథాహి- ప్రత్యక్షతో మహానసాదౌ ధూమాగ్న్యోర్-లిఙ్గలిఙ్గినోరవినాభావే గృహీతే దేశాన్తరే పర్వతాదౌ ధూమదర్శనాదగ్న్యనుమానం ప్రవర్తమానం దృష్టమ్ I తదత్ర ఫలకర్మణోః సాధ్యసాధనభావస్య లిఙ్గలిఙ్గినోః ప్రత్యక్షతయా లిఙ్గానుపలమ్భాచ్చ వ్యాప్తిగ్రహణాసంభవాన్నానుమానసంభవ ఇత్యనుమానమూలతా నాగమానామ్ I నాప్యాగమాన్తరమూలతా, తస్యాపి పౌరుషేయత్వేనాగమాన్తరమూలతాభ్యుపగమేఽనవస్థాప్రసఙ్గాత్ I న చ వేదవ్యతిరిక్తమపౌరుషేయం వాక్యం పశ్యామః, యేన తన్మూలతా కల్ప్యేత I తస్మాన్నాగమాన్తరమూలతా ఆగమానామ్ I న చ యోగినామతీన్ద్రియార్థదర్శినామాగమకర్తృత్వమితి వాచ్యమ్, తేషాం మహేశ్వరప్రసాదాపేక్షసర్వజ్ఞతయా తదుపాయదీక్షాపూర్వకపూజాద్యావేదకాగమానాం

సద్భావస్య ప్రాగేవాశ్రయణీయత్వాత్, జగత్కర్తుః శివాదన్యస్యాగమకర్తృత్వకల్ప-నానాం గౌరవాపాతాచ్చ స ఏవాగమానామపి కర్తేతి కల్ప్యతే । న చ పరస్పరవిరుద్ధధర్మప్రతిపాదకాగమానామేకాప్తకర్త్రభ్యుపగమా-సంభవాదనేకాప్తకర్త్రభ్యుపగమప్రసఙ్గ ఇతి వాచ్యమ్, వర్ణాశ్ర-మాద్యధికారిభేదవశేన వేద్యస్య చైకస్యైవ శివస్య కరుణానిధేర్వి-రుద్ధధర్మోపదేశోపపత్తేరితి నేతరేతరాశ్రయత్వాదిదోషః । న చ లోకపరి-గ్రహే స్యాదన్యోన్యాశ్రయత్వమితి వాచ్యమ్, తస్య ప్రామాణ్యపరిజ్ఞాన-మూలత్వాభావాత్ । తథాహి- ప్రథమం తావదాగమాన్ విరచయ్య బ్రహ్మాణం స్వసుతం మహేశ్వరో గ్రాహయామాస । తతః స్వసుతాన్ బ్రహ్మా, తత స్తేఽపి స్వసుతానితి వేదపరిగ్రహవదాగమపరిగ్రహోపపత్తేర్నో-క్తదోషావకాశః ।

నను శివప్రణీతతయాఽఽగమప్రామాణ్యం పూర్వముపవర్ణితమ్ । సమ్ప్రతి ప్రతిపత్తిసామర్థ్యాదితి పూర్వాపరవిరోధ ఇతి చేన్న, ఉత్పత్తిజ్ఞప్తి-యపేక్షయా ఉభయోరప్యుపపత్తేః ।

తథాహి- శివప్రణీతతయాగమానాం ప్రామాణ్యముపజాతం తత్ప్రతిపత్తిసామర్థ్యేనావగమ్యత ఇతి న కశ్చిద్వి-రోధః । వేదమూలత్వాద్వాఽఽగమప్రామాణ్యమ్ । తదానీమపి శివప్రణీ-తత్వాదాగమప్రామాణ్యం ద్రఢయతి, శివదృష్టస్య వేదార్థస్యాబాధ్-యత్వాదితి । స చాగమో ద్వేధా- ప్రత్యక్షశ్రుతిమూలోఽనుమేయశ్రుతిమూలశ్-చేతి । తత్ర ప్రత్యక్షశ్రుతిమూలానామాగమానాం ప్రత్యక్షశ్రుతిమూలవత్ ప్రామాణ్యమ్, అనుమేయశ్రుతిమూలానామష్టకాదిశ్రుతిమూలవదిత్యాగ-మేషు ప్రతిపాద్యమానానామర్థానాం శ్రుతిషూపలమ్భాత్ తన్మూలతా-గమానామవగమ్యతే । తథాహి- రుద్రోఽవశ్యం యష్టవ్యః ఇతి శ్రుతివాక్-యాద్ రుద్రయాగకర్తవ్యతాఽవభాసతే । తత్ర కరణాదికం మన్త్రార్థవా-దావగతమాగమైః ప్రతిపాద్యత ఇతి తన్మూలతాగమానామ్ । తథాహి- తముష్టుహి యః స్విషుః సుధన్వా యః (ఋం ౫।౪౨।౧౧) ఇత్యత్ర పూజాస్తుతినమస్-కారాదే రుద్రగోచరస్య

మహత్సౌఖ్యనామకాపవర్గం ప్రతి హేతుతాఽవ-గమ్యతే । అన్తరిచ్ఛన్తి (ఋ౦ ౮।౭౨।౩) ఇత్యత్ర

ధ్యానజపౌ రుద్రవిషయౌ కర్తవ్యావిత్యవగమ్యతే । యజ్ఞం రుద్రాయ మీఢుషే (ఋ౦ ౧।౧౨౨।౧) ఇత్యత్ర

పాన్తం పానీయం సోమాఖ్యమన్ధోహవీ రుద్రాయ హరధ్వమిత్యవగమ్-యతే । ఏవం

శతరుద్రీయనీలరుద్రసూక్తశ్వేతాశ్వతరేశావాస్యాథర్వశి-

రస్తచ్ఛిఖారౌద్రసూక్తారణాదిష్వాగమప్రతిపాద్యమానానామర్థా-నాం సద్భావో ద్రష్టవ్య

ఇతి ।

అత్ర ప్రయోగాః- వివాదపదం తన్త్రశాస్త్రం ప్రమాణమ్, యథార్థ-త్వాత్,

సమ్ప్రతిపన్నవాక్యవత్ । తథా తన్త్రశాస్త్రం ప్రమాణమ్, ఆప్తోక్-తత్వాత్, యద్యదాప్తోక్తం

తత్తత్ప్రమాణమ్, యథా పురాణాది, తథేదమాప్-తోక్తమ్, తస్మాత్ ప్రమాణమ్ । తథాగమాః

శివప్రణీతాః, తదన్యాజన్య-కార్యత్వాత్, తద్యత్ తదన్యాజన్యకార్యం తత్తచ్ఛివప్రణీతమ్, యథా

ప్రపఞ్చః, తథా చైతే, తస్మాచ్ఛివ ప్రణీతాః ।

తన్త్రశాస్త్రం కార్యమ్, వేదాన్యవాక్యత్వాత్, యద్యద్ వేదవ్యతిరిక్తం వాక్యం తత్తజ్జన్యం

దృష్టమ, యథా భారతాది । న చ ప్రపఞ్చస్య శివప్రణీతత్వాసిద్ధేః సాధ్యవికలో దృష్టాన్త

ఇతి వాచ్యమ్, తస్యోపరిష్టా-దుపపాద్యమానత్వాత్ । తథా తన్త్రశాస్త్రం ప్రమాణమ్,

వేదమూలత్వాత్, మన్వాదిస్మృతివత్ । తద్ వేదమూలం చ, తదుక్తార్థప్రతిపాదకత్వాత్,

మన్వాదిస్మృతివదితి । అథ శాస్త్రమప్రమాణమ్, అనాప్తకృతత్వాత్, సమ్ప్రతిపన్నవదితి

ప్రత్యనుమానబాధాదోషప్రసఙ్గ ఇతి చేత్, నైవమ్, వికల్పానుపపత్తేః । తథాహి-

అనాప్తకృతత్వాదిత్యస్య కోఽర్థః ? యద్యాప్తేనాకృతత్వమ్, ఆహోస్విదనాప్తేన కృతత్వమ్ । యద్యాద్యః

పక్షః, తర్హి వేదవాక్యైర్వ్యభిచారః, తేషాం ప్రమాణభూతానామేవాప్తేనాకృతత్వ-హేతోః

సద్భావాత్ । అసిద్ధశ్చాయం హేతుః, ఆప్తకృతత్వస్య సాధితత్వాత్ । యద్యుత్తరః పక్షః, తదా

చాప్తకృతత్వాదేవాసిద్ధతా । న చానాప్తరచితా ఆగమాః, వేదవిరుద్ధత్వాత్, బౌద్ధాద్యాగమవదితి సధయితుం శక్యత్వాన్నాసిద్ధతేతి వాచ్యమ్, వేదార్థప్రతిపాదకతయా వేదమూలా-నామాగమానాం వేదవిరుద్ధత్వస్యాప్యసిద్ధత్వాత్ । తస్మాచ్ఛైవాగ-మేషూక్తత్రైవిధ్యాదికం మార్కణ్డేయాగస్త్యరామదధీచాదిసకలశిష్-టజనైః పరిగృహీతత్వాచ్చాదరణీయమితి ।

పతిపశుపాశా ఇతి । పతిశ్చ పశవశ్చ పాశాశ్చేతి తథోక్తాః । కే త ఇత్యాకాఙ్క్షాయామాహ- తత్ర పతిః శివ ఉక్తః పశవో హ్యణవోఽర్థపఞ్చకం పాశ ఇతి । తత్ర తేషాం మధ్యే పశూనాం పాలనాత్ పతిశబ్దేన శివ ఉక్తోఽభిహితః । పశవో హ్యణవః అణుత్వసమ్పాదకమలాది-సమ్బన్ధినః । శివస్వభావా జీవాః పశవో న చతుష్పాద ఏవ, ద్విపదాం చ పశుత్వశ్రవణాత్ । తథాహి- ఏతావన్తో వై పశవో ద్విపాదశ్చతుష్పాదశ్చ । యో వామిన్ద్రావరుణా ద్విపాత్సు పశుషు యో వా చతుష్పాత్సు పశుషు (త్రైం సం౦ ౨।౩।౧౩।౧) ఇత్యాదిశ్రుతేః । తేషామీశ్వరత్వాద్ భగవతః శివస్య పశుపతిత్వమ్, యేషామీశే పశుపతిః పశూనాం చతుష్పదాముత చ ద్విపదామ్ (త్రైం సం౦ ౩।౧।౪।౧) ఇతి శ్రుతేః । లైఙ్గోపరిభాగే చ -

బ్రహ్మాద్యాః స్థావరాన్తాశ్చ దేవదేవస్య ధీమతః । పశవః పరికీర్త్యన్తే సంసారవశవర్తినః ।। తేషాం పతిత్వాద్ భగవాన్ రుద్రః పశుపతిః స్మృతః । (లిం పుం ౨।౯।౧౧-౧౨) ఇతి । నను కేన కారణేన జీవాత్మనాం శివస్వభావానాం మలాదిపాశసమ్బన్ధ ఇతి చేదుచ్యతే- మలపాశసమ్బన్ధాత్ కర్మపాశసమ్బన్ధః । తత్సమ్బన్ధాన్-మాయాపాశసమ్బన్ధః । మలపాశసమ్బన్ధస్య అస్య త్వనాదిత్వాన్న కారణాపేక్షేతి ।

తదుక్తం కిరణే- అనాదిమలసమ్బన్ధాన్మలినత్వమణౌ స్థితమ్ । అనాదిమలముక్తత్వాన్నిర్మలత్వం స్థితం శివే । ఆదిమత్త్వం యదా సిద్ధం నిమిత్తం కథ్యతే తదా । ఈదృగ్రూపం స్మృతం తాభ్యాం శుద్ధాశుద్ధం యథార్థతః । విశుద్ధః స్ఫటికస్తస్మాత్ తామ్రం తావత్

సకాలికమ్ ।। యథాస్మిన్న నిమిత్తం స్యాత్ తథా న స్యాచ్ఛివాత్మనోః ।। (విఓ 3।3-౪) ఇతి ।
నను
తర్హి పశూనాం శివత్వాభావప్రసఙ్గ ఇతి చేత్, నైవమ్, తేషాం శివస్వభావత్వే
శ్రుత్యాదిప్రమాణసద్భావస్య వక్ష్యమాణత్వాత్ । అత ఏవ పాశబద్ధత్వాత్ పశుత్వమ్ । తేన
కిఞ్చిత్ కర్తృత్వాదినాఽణుత్వమ్, న పరమాణువదవస్థానాత్ తేషామవ్యాపకత్వేన,
తదసంభవాదితి ।
అర్థపఞ్చకం పాశ ఇతి । అర్థానాం మలకర్మసూక్ష్మస్థూలమాయా-
పాశానుగ్రాహకశివశక్తీనాం పఞ్చకమర్థపఞ్చకమ్, తత్పాశాఖ్యం తత్త్వమితి । తదుక్తమ్-
మలం కర్మ చ మాయా చ మాయోత్థమఖిలం జగత్ । తిరోధానకరీ శక్తిరర్థపఞ్చకముచ్యతే ।।
ఇతి । నన్వర్థపఞ్చకం పాశ ఇతీహ ప్రతిపాదితమ్,

శాస్త్రాన్తరే తు పాశానాం త్రైవిధ్యముక్తమితి విరోధః । తథా హి శైవరహస్యే తావత్-
సహజమనాది మలం స్యాత్ పాశేషు త్రిష్వపి ప్రధానతమమ్ । కర్మ చ మాయా చ మలే సతి
పాశతయా ప్రవర్తేతే ।। ఇతి । ప్రయోగమఞ్జర్యాం చ- పాశాస్త్రయో నిగలయన్తి ఇతి । నైవమ్,
ఈశ్వరశక్తేః పాశానుగ్రాహితయైవ పాశత్వాభిధానాన్మాయాపాశస్య స్థూల-సూక్ష్మాత్మనా
ద్వైవిధ్యేన చ పఞ్చధా భేదాభిధానాదితి ।
అధ్వపఞ్చకం పాశ ఇతి కేచిత్ పఠన్తి । తదాధ్వనాం షణ్ణాం
తత్త్వవర్ణమన్త్రభువనపదకలానాం పఞ్చకమధ్వపఞ్చకం పాశ ఇతి । తదుక్తం
సిద్ధాన్తహృదయే-

శివః పశుపతిః ప్రోక్తః పశవో హ్యణవో మతాః ।
తే పాశబద్ధాః పశవః పాశః స్యాదధ్వపఞ్చకమ్ ।।
అధ్వానస్తత్త్వభువనకలార్ణపదమన్త్రకాః ।
యైరమీ పురుషా బద్ధాః సంసరన్తి భవాద్ భవమ్ ।।
మలాదిజాః షడధ్వానస్తత్త్వాద్యాస్తే చ పఞ్చధా ।

నివృత్త్యాదివిభాగేన తదుక్తం హ్యధ్వపఞ్చకమ్ ।। ఇతి ।

గురుదేవపద్ధతౌ చ-

అథాధ్వనాం క్రమాదేషాం వ్యాప్తిః సమ్యఙ్ నిగద్యతే ।
పృథ్వీతత్త్వం క్షవర్ణశ్చ మన్త్రౌ హృదయసద్యకౌ ।।
కాలాగ్నిరపి కుష్మాణ్డహాటకౌ బ్రహ్మవైష్ణవే ।
రౌద్రం చ భువనాన్యన్తర్బ్రహ్మాణ్డస్య భవన్తి షట్ ।।
అణ్డాద్ బహిః శతం రుద్రా దశదిక్షు వ్యవస్థితాః ।
కపాలీశో హ్యజో బుద్ధో వజ్రదేహః ప్రమర్దనః ।।
విభూతిరవ్యయః శాస్తా పినాకీ త్రిదశాధిపః ।

ప్రాచ్యాం దిశి ।

అగ్నీ రుద్రో హుతాశశ్చ పిఙ్గలః ఖాదకో హరః ।
జ్వలనో దహనో బభ్రుర్భస్మాన్తశ్చ క్షయాత్మకః ।।

ఆగ్నేయయాం దిశి ।

యమో మృత్యుర్హరో ధాతా విధాతా చ తథాపరః ।
కర్తా చైవ చ సంయోక్తా నియోక్తా ధర్మ ఏవ చ ।।
తద్వద్ ధర్మపతిస్తత్ర దశమో దక్షిణే స్థితాః ।
నిరృతిర్మారణో హన్తా క్రూరదృష్టిర్భయానకః ।
ఊర్ధ్వకేశో విరూపాక్షో ధూమ్రలోహితదంష్ట్రిణః ।।

నైరృత్యామ్ ।

బలో హ్యతిబలశ్చైవ పాశహస్తో మహాబలః ।
శ్వేతోఽథ జయభద్రశ్చ దీర్ఘహస్తో బలాన్తకః ।।
వారుణ్యాం మేఘనాదశ్చ సునాదశ్చ ప్రకీర్తితః ।
శీఘ్రో వాయుర్వాయువేగః సూక్ష్మస్తీక్ష్ణః క్షయాన్తకః ।।
పఞ్చాన్తకః పఞ్చశిఖః కపర్దీ మేఘవాహనః ।

వాయవ్యామ్ ।

నిధీశో రూపవాన్ ధన్యః సౌమ్యదేహో జటాధరః ।।
లక్ష్మీధరో రత్నధరః శ్రీధరశ్చ ప్రసాధనః ।
ప్రకామో దశమశ్చేతి కౌబేర్యాం దిశి సంస్థితాః ।।
విద్యాధిపేశసర్వజ్ఞా జ్ఞానభుగ్ వేదపారగః ।
సురేశశర్వజ్యేష్ఠాశ్చ భూతపాలో బలిప్రియః ।।

ఐశాన్యామ్ ।

విషో విషధరోఽనన్తః క్రోధనో మారుతాశనః ।
న్యగ్రోధోదుమ్బరీశశ్చ ఫణీన్ద్రో వజ్రదంష్ట్రిణౌ ।।

అధోభాగే ।

శమ్భుర్విభుర్గణాధ్యక్షస్త్రియక్షస్త్రిదశేశ్వరః ।
సంవాహశ్చ వివాహశ్చ నభోలిప్సుస్త్రిలోచనః ।।

తేషాముపరి రుద్రాణాం వీరభద్రో వ్యవస్థితః ।
భద్రకాల్యాశ్చ భువనమేవమష్టాధికం శతమ్ ॥
భువనాని క్రమోక్తాని రుద్రాణాం స్వాఖ్యయా పృథక్ ।
మన్త్రావసానికపన్థాన్మహాదేవపదావధి ॥
విలోమతః పదాని స్యురష్టావింశతిసంఖ్యయా ।
ఇత్యధ్వపఞ్చకం షష్ఠ్యా నివృత్తికలయా సమమ్ ॥
వ్యాప్తం సంచిన్తనీయం స్యాదధ్వషట్కం విభాగతః ।
ఆపోఽగ్నిర్వాయురాకాశో గన్ధశ్చ రసరూపకే ॥
స్పర్శః శబ్దశ్చ వాక్పాణీ పాదపాయుభగాని చ ।
శ్రోత్రం త్వక్ చక్షుషీ జిహ్వా ఘ్రాణశ్చేతీన్ద్రియాణి చ ॥
మనోఽహఙ్కారబుద్ధ్యన్తమన్తఃకరణకత్రయమ్ ।
సర్వేషాం త్రిగుణాఽథ స్యాత్ ప్రకృతిః కారణం పరా ॥
త్రయోవింశతితత్త్వాని విలోమాదితి సంఖ్యయా ।
హాదిటాన్తాస్తతో వర్ణాస్త్రయోవింశతిసంఖ్యకాః ॥
శిరశ్చ వామదేవాఖ్యో మన్త్రౌ తద్వత్ పురాణి తు ।
షట్పఞ్చాశత్ క్రమేణ స్యురమరేశాదినామభిః ॥
అమరేశం ప్రభాసం చ నైమిషం పుష్కరాషఢీ ।
డిణ్డిముణ్డిర్భారభూతిరిత్యష్టావమ్బుతత్త్వకే ॥
హరిశ్చన్ద్రశ్చ శ్రీశైలో జల్పీశామ్రాతకేశ్వరౌ ।
మధ్యమేశో మహాకాలః కేదారో భైరవస్తథా ॥
భువనాష్టకమిత్యేతత్ తేజస్తత్త్వే వ్యవస్థితమ్ ।
గయా చైవ కురుక్షేత్రం నోఖలం కనఖలం తథా ॥
విమలేశోఽట్టహాసశ్చ మహేన్ద్రం భీమకేశ్వరమ్ ।
ఇత్యష్టౌ భువనాని స్యుర్వాయుతత్త్వగతాని తు ॥

వస్త్రాపదో రుద్రకోటిరవిముక్తో మహాలయః ।
గోకర్ణో భద్రకర్ణశ్చ స్వర్ణాక్షః స్థాణురిత్యపి ॥
భువనాష్టకమాకాశసంజ్ఞతత్త్వే వ్యవస్థితమ్ ।
ఛగలణ్డో ద్విరణ్డశ్చ మార్కో గోమణ్డలేశ్వరః ॥
కాలఞ్జరం దారువనం శఙ్కుకర్ణం స్థలేశ్వరమ్ ।
ప్రారభ్య గన్ధతన్మాత్రమహఙ్కారాన్తమధ్వని ॥
స్థితాని భువనాన్యష్టావేతాని తు యథాక్రమమ్ ।
పైశాచం రాక్షసం యాక్షం గాన్ధర్వం చైన్ద్రసోమ్యకే ॥
ప్రాజేశం బ్రాహ్మమిత్యేతద్ దేవయోన్యష్టకం ధియి ।
అకృతం చ కృతం చైవ భైరవం బ్రాహ్మవైష్ణవే ॥
కౌమారమౌమం శ్రీకణ్ఠమితి యోన్యష్టకం స్మృతమ్ ।
గుణప్రకృతితత్త్వే తు స్థిరమేతత్ తు భౌవనమ్ ॥
అష్టకైః సప్తభిస్త్వేవం షట్పఞ్చాశద్ యథాక్రమమ్ ।
భువనాని స్థితాన్యేవం పదాన్యప్యేకవింశతిః ॥
మహేశ్వరాఖ్యాత్ ప్రారభ్య స్యాదరూపిన్పదావధి ।
ఏవం పఞ్చవిధాధ్వా స్యాత్ ప్రతిష్ఠాకలయా సమమ్ ॥
షష్ఠ్యా వ్యాప్తం విచిన్త్యం స్యాత్ షోఢాధ్వవ్యాప్తిరీదృశీ ।
అథ విద్యాకలాయాం తు పురుషో రాగ ఏవ చ ॥
అశుద్ధవిద్యా చ కలా నియతిః కాల ఏవ చ ।
మాయా చ సప్త తత్త్వాని వర్ణసప్తకసంయుతమ్ ॥
ఇకారాది ఘకారాన్తం శిఖాఘోరౌ చ మన్త్రకౌ ।
వామాదిభువనాని స్యుః సప్తవింశతిసంఖ్యయా ॥
వామో భీమస్తథైవోగ్రో భవశ్చేశాన ఏవ చ ।

ఏకవీరశ్చ పురుషః షడేతే భువనేశ్వరాః ॥
ప్రచణ్డోమాపతిశ్చాజో హ్యనన్తశ్చైకరుద్రకః ।
రాగతత్త్వే స్థితం త్వేతద్ భువనానాం తు పఞ్చకమ్ ॥
క్రోధచణ్డావశుద్ధాయాం విద్యాయాం తు వ్యవస్థితౌ ।
నియత్యాం జ్యోతిసంవర్తౌ తతః సూకరసంజ్ఞితః ॥
పఞ్చాన్తకైకవీరౌ చ శివదశ్చ కలాగతాః ।
మహాదేవో వామదేవ ఉద్భవశ్చైకపిఙ్గలః ॥
ఏకనేత్రస్తథేశానో భువనేశస్తతః పరః ।
అఙ్గుష్ఠమాత్ర ఇతి చాప్యష్టావేతే స్థలేశ్వరాః ॥
కాలతత్త్వే చ మాయాయాం భౌవనీ సప్తవింశతిః ।
వ్యాపిన్నితి సమారభ్య ధ్యానాహారపదావధి ॥
పదానాం వింశతిశ్చాత్ర స్యాద్ విద్యాకలయాఽఖిలమ్ ।
వ్యాప్తం సఞ్చిన్తయేదేవం షడ్విధాధ్వవ్యవస్థితిః ॥

అథ శాన్తికలాయాం స్యాచ్ఛుద్ధవిద్యేశ్వరావధి ।
సదాశివశ్చ తత్త్వాని త్రీణి తస్యాం స్థితాని హి ॥
వర్ణాస్త్రయః స్యుర్ఘఖకా మన్త్రౌ కవచపూరుషౌ ।
అష్టాదశైవ భువనాన్యత్ర వామాదిసంజ్ఞయా ॥
వామా జ్యేష్ఠా చ రౌద్రీ చ కాలీ కలవికారిణీ ।
బలవికరణీ చైవ బలప్రమథినీ తథా ॥
సర్వభూతదమన్యేకా నవమీ తు మనోన్మనీ ।
శుద్ధవిద్యాహ్వయే తత్త్వే స్థితాన్యేవమనుక్రమాత్ ॥
అనన్తేశశ్చ సూక్ష్మశ్చ తతశ్చాపి శివోత్తమః ।
ఏకనేత్రశ్చైకరుద్రస్త్రిమూర్తిస్తు తథాఽపరః ॥

శ్రీకణ్ఠశ్చ శిఖణ్డీ చ భువనానీశ్వరాహ్వయమ్ ।
సదాశివాఖ్యం భువనం స్థితం తత్త్వే సదాశివే ।।
పదాన్యేకాదశాऽత్రైవ నిత్యయోగిన ఆదితః ।
వ్యోమవ్యాపిపదాన్తాని స్థితాన్యేవం తు పఞ్చధా ।।
షష్ఠ్యా తు శాన్తికలయా వ్యాప్తాన్యేవం విచక్షణైః ।
షడ్విధాధ్వమయీ వ్యాప్తిర్బోద్ధవ్యా క్రమశో భవేత్ ।।
తథైవ శాన్త్యతీతాయాం శివతత్త్వం వ్యవస్థితమ్ ।
వర్ణాః షోడశ సర్గాద్యాః స్వరాః స్యుస్తే విలోమతః ।।
అస్త్రేశానౌ తథా మూలమన్త్రా మన్త్రా భవన్తి హి ।
నివృత్త్యాదీని భువనాన్యత్ర పఞ్చదశైవ హి ।।
నివృత్తిశ్చ ప్రతిష్ఠా చ విద్యా శాన్తిస్తథైవ చ ।
శాన్త్యతీతేతి హి కలాః స్యుర్బిన్దౌ భువనాని హి ।।
ఇన్ధికా దీపికా రోచిర్మోచికా చోర్ధ్వగా తథా ।
భువనానీతి పఞ్చ స్యుస్తాని నాదకలాః ఖలు ।।
వ్యాపినీ వ్యోమరూపా చాప్యనన్తా చాప్యనాథయా ।
అనాశ్రితా చేతి కలాః శక్తాః స్యుర్భువనాన్యపి ।।
మన్త్రాద్యం ప్రణవం యత్ తద్ విలోమేనాన్తకం తు తత్ ।
పదమేకం భవేదేవమధ్వాయం పఞ్చధోదితః ।।
శాన్త్యతీతకలావ్యాప్తం విద్యాదిత్యధ్వనాం క్రమాత్ ।
షడ్విధా వ్యాప్తిరుద్దిష్టా శైవాగమవినిర్ణయాత్ ।।
షడధ్వజ్ఞానవాన్ ముచ్యేన్మోచయేచ్చ భవార్ణవాత్ ।

ఏకత్రాధ్వా షడ్విధైకాదశ స్యు-
ర్మన్త్రాస్త్వేకం చాప్యశీతిః పదాని ।

షడ్త్రింశచ్చాప్యత్ర తత్త్వాని వర్ణాః
పఞ్చాశత్ స్యుః పఞ్చసంఖ్యా కలేతి ။

అథ పదోద్ధారః-

ప్రాక్పదం ప్రణవం తత్ స్యాదేకవర్ణం శివాత్మకమ్ ।
వ్యోమవ్యాపి చతుర్థ్యన్తం ద్వితీయం పఞ్చవర్ణకమ్ ॥
తృతీయం వ్యోమరూపాయ పఞ్చార్ణమపరం తథా ।
సర్వవ్యాపి చతుర్థ్యన్తం శివాయేత్యథ పఞ్చమమ్ ॥
త్ర్యక్షరం చ విజానీయాత్ పఞ్చాఙ్గాని శివస్య తు ।
అనన్తాయేత్యనన్తస్య వాచకం చతురక్షరమ్ ॥
అనాథాయేతి సూక్ష్మస్య పదం స్యాచ్చతురక్షరమ్ ।
అనాశ్రితాయ పఞ్చార్ణం పదం శివతమస్య తు ॥
ధ్రువాయేతి పదం త్ర్యర్ణమేకనేత్రస్య కీర్తితమ్ ।
శాశ్వతాయైకరుద్రస్య పదం స్యాచ్చతురక్షరమ్ ॥
యోగపీఠసంస్థితాయ చాష్టార్ణం తు త్రిమూర్తినః ।
శ్రీకణ్ఠస్య పదం నిత్యయోగినే పఞ్చవర్ణకమ్ ॥
ధ్యానాహారాయ పఞ్చార్ణం పదమేతచ్ఛిఖణ్డినః ।
నమః శివాయేతి పదం షడ్వర్ణం ప్రణవాదికమ్ ॥
సర్వప్రభుశ్చతుర్థ్యన్తం పఞ్చార్ణం పదసన్తతౌ ।
శివాయ పదమన్యచ్చ చతుర్థ్యన్తం త్రివర్ణకమ్ ॥
పదమీశానమూర్ధాయ షడ్వర్ణం మునిసత్తమ ।
తదీశానస్య బోద్ధవ్యం సప్తార్ణం పురుషస్య తు ॥
స్యాత్ తత్పురుషవక్త్రాయ అఘోరహృదయాయ చ ।

సప్తార్ణం బహురూపస్య తద్వద్ వామస్య కీర్తితమ్ ॥
స్యాద్ వామదేవగుహ్యాయ సద్యస్యాప్యథ కథ్యతే ।
సద్యోజాతమూర్తయేతి సప్తవర్ణముదీరితమ్ ॥
ప్రణవాది ప్రయోక్తవ్యం పఞ్చార్ణం చ నమో నమః ।
గుహ్యాతిగుహ్యాయ పదం షడ్వర్ణం ద్వ్యర్ణకం పరమ్ ॥
గోప్త్రేపదం చతుర్వర్ణం మాతఙ్గే నిధనాయ తత్ ।
అకారపూర్వం పఞ్చార్ణం చన్ద్రజ్ఞానే ప్రకీర్తితమ్ ॥
సర్వవిద్యాధిపాయేతి పదం స్యాత్ సప్తవర్ణకమ్ ।
సర్వయోగాధిపూర్వం తు గతాయేత్యష్టవర్ణకమ్ ॥
జ్యోతీరూపాయ పఞ్చార్ణం పదమేతత్ సుశోభనమ్ ।
పరమేశ్వరపూర్వం తు పరాయేత్యష్టవర్ణకమ్ ॥
అచేతనాచేతనేతి సప్తవర్ణం పదం విదుః ।
వ్యోమిన్వ్యోమింశ్చతుర్వర్ణం వ్యాపిన్వ్యాపింస్తథా పదమ్ ॥
అరూపింశ్చ ద్విరభ్యస్య షడ్వర్ణం పదమీరితమ్ ।
ప్రథమేతి ద్విరభ్యస్తం షడ్వర్ణమపరం తథా ॥

తేజస్తేన ఇతి ప్రోక్తం చతుర్వర్ణం పదం విభోః ।
జ్యోతిర్జ్యోతిః పదం తద్వద్ విజ్ఞేయం చతురక్షరమ్ ॥
త్ర్యర్ణం పదమరూపాఖ్యం తథానగ్నేపదం శుభమ్ ।
త్రివర్ణం స్యాదధూమాఖ్యమభస్మాఖ్యం తథా పదమ్ ॥
అనాదే త్ర్యర్ణముద్దిష్టం నాత్రయం ధూత్రయం తథా ।
ఓంభూస్తద్ ద్వ్యక్షరం జ్ఞేయమోంభువశ్చ త్రియక్షరమ్ ॥
ఓం స్వో వర్ణద్వయం చానిధనాఖ్యం చతురక్షరమ్ ।
నిధనాఖ్యం త్రివర్ణం స్యాత్ పఞ్చార్ణం నిధనోద్భవమ్ ॥

ద్వ్యక్షరం స్యాచ్ఛివపదం ద్వ్యర్ణం శర్వపదం విభోః ।
పరమాత్మంశ్చతుర్వ్ణం మహేశ్వరపదం తథా ।।
చతుర్వ్ణం సముద్దిష్టం మహాదేవపదం హి యత్ ।
సద్భావేశ్వరసంజ్ఞం తు పఞ్చార్ణం మునిసత్తమ ।।
మహాతేజ ఇతి ప్రోక్తం పదం వర్ణచతుష్టయమ్ ।
పదం పఞ్చార్ణముద్దిష్టం యోగాధిపతిసంజ్ఞకమ్ ।।
ముఞ్చ ముఞ్చ చతుర్వర్ణం షడ్వర్ణం ప్రమథాత్మకమ్ ।
శర్వశర్వపదం చాత్ర బోద్ధవ్యం చతురక్షరమ్ ।।
భవయుగ్మం తథా తద్వద్ భవోద్భవపదం పునః ।
పదమష్టాక్షరం చాన్యత్ సర్వభూతసుఖప్రదమ్ ।।
సర్వసాన్నిధ్యపూర్వం తు కరాన్తం సప్తవర్ణకమ్ ।
పదమష్టాక్షరం బ్రహ్మవిష్ణురుద్రపరమ్పరమ్ ।।
అనర్చితం ద్విరభ్యస్తమష్టార్ణే పదముచ్యతే ।
అసంస్కృతపదం తద్వత్ పూర్వస్థితపదం తథా ।।
సాక్షింస్తు రూపదే తద్వచ్చతుర్వర్ణం ద్విరుక్తితః ।
షట్ పతఙ్గపదే వర్ణాశ్చత్వారః పిఙ్గసంజ్ఞకే ।।
తద్వజ్జ్ఞానపదం శబ్దసూక్ష్మాఖ్యే చతురక్షరే ।
ద్వ్యక్షరం స్యాచ్ఛివపదం తథా శర్వపదం విభోః ।।
త్ర్యక్షరం సర్వదపదం ప్రణవాది నమో నమః ।
పఞ్చవర్ణం శివాయేతి త్రియక్షరముదీరితమ్ ।।
నతియుగ్మం పఞ్చవర్ణం సతారం పదముత్తమమ్ ।। ఇతి ।। ౫ ।।

వృత్తిః

తాన్యేవ ప్రకాశాన్యుద్దిశతి- శైవాగమేష్వితి ।

పదార్థానామితి శేషః । తదుక్తం తన్త్రలక్షణే- త్రిపదార్థం చతుష్పాదం

మహాతన్త్రమ్ (మృం విం ౨।౨) ఇతి । అతశ్చ తేష్వేవాన్యేషాం వస్తూనామన్తర్భావ ఇతి లక్షణేన

దర్శయతి- తత్ర పతిరితి । తత్ర తేషు త్రిపదార్థేషు మధ్యే పతిపదార్థః శివ ఇత్యుక్తః ।

శివశబ్దేనాత్ర జాత్యేకవచనేన శివత్వయోగినాం మన్త్రమన్త్రేశ్వరమన్త్రమహేశ్వరము-

క్తాత్మశక్తిశివానాం సవాచకానాం

శివత్వప్రాప్తిసాధనేన దీక్షాదినోపాయకలాపేన సహ పతిపదార్-థే సంగ్రహః కథ్యతే । అణవశ్చాత్మానః ప్రేర్యాః । అనేన చ పశుత్వ-యోగినాం విజ్ఞానకలాదిభేదభిన్నానాం బద్ధాత్మనాం పశుపదా-ర్థత్వముచ్యతే । అర్థపఞ్చకమిత్యనేన మలరోధశక్తికర్మమాయాబిన్ద-వః ప్రోచ్యన్తే । తత స్తేషాం పఞ్చానాం బిన్దుమాయోద్భూతైః శుద్ధా-శుద్ధరూపైస్తత్త్వభువనభూతభావైః సహ పాశపదార్థే సంగ్ర-హః । నను కథమేకస్యా ఏవ శివశక్తేః పతిపదార్థే పాశపదార్థే చ సంగ్రహ ఉచ్యతే ? సత్యమ్, పరమార్థతః పతిపదార్థ ఏవ శక్తేరన్తర్-భావః । పాశత్వం తు తస్యాః పాశధర్మానువర్తనేనోపచారాత్ । తదుక్తం శ్రీమన్మృగేన్ద్రే- తాసాం మాహేశ్వరీ శక్తిః సర్వానుగ్రాహి-కా శివా । ధర్మానువర్తనాదేవ పాశ ఇత్యుపచర్యతే ।। (విం ౭।౧౧) ఇతి ।। ౫ ।।

ముక్తాత్మానోఽపి శివాః కిన్త్వేతే తత్ప్రసాదతో ముక్తాః ।

సోఽనాదిముక్త ఏకో విజ్ఞేయః పఞ్చమన్త్రతనుః ।। ౬ ।।

తాత్పర్యదీపికా

నను పశూనాం శివస్వభావతయా పతివ్యతిరేకాసమ్భవాత్ (తత్తద్ ? కథం తద్)

ద్వైవిధ్యప్రసఙ్గ ఇత్యాశఙ్క్యాహ- ముక్తేతి ।

అయమభిప్రాయః- ముక్తాత్మనామేవ శివస్వభావత్వమ్ । కిన్తు తేషామపి ముక్తేః ప్రాగ్ న శివాత్మతా, తామ్రాదేః స్వర్ణస్వభావా-చ్ఛాదకకాలిమాకల్పమలాదిపాశప్రచ్ఛాదితశివస్వభావతయా పశు-త్వాత్ । అత ఏవ తే తత్ప్రసాదతో ముక్తాః । స శివస్త్వనాదిముక్తః । ఏక ఇతి । ఏక ఏవ నిత్యముక్త ఇత్యర్థః, కాలత్రయేఽపి మలాదిసమ్బన్ధరహితత్వాత్ । తదుక్తం శ్రీవాయవీయే-

అనాదిమలసంశ్లేషప్రాగభావాత్ స్వభావతః ।
అత్యన్తపరిశుద్ధాత్మేత్యతోఽయం శివ ఉచ్యతే ।। ఇతి ।
(శి౦ వా౦ ౧।౩౨।౨౯)

పఞ్చమన్త్రతనురితి । నాదబిన్దుపదవర్ణవాక్యాత్మనా పఞ్చాత్-మకసకలమన్త్రశరీర ఇత్యర్థః । మన్త్రస్వరూప ఇతి వా । తస్యోష్ణిగ్లోమా-ని త్వగ్ గాయత్రీ త్రిష్టుమ్మాంసమనుష్టుప్ స్నాయురస్థి జగతీ పఙ్క్తిర్మజ్-జా ప్రాణో బృహతీ (ఐ౦ ఉ౦ ౧।౬।౧) ఇత్యాదిశ్రుతేర్వైదికాదిమన్త్రాణాం ధాతుమయత్వప్రతిపాదనాచ్ఛివస్య మన్త్రశరీరత్వావగమః । అథవా ప్రణవవేదచతుష్కాత్మనా పఞ్చాత్మకమన్త్రతనురితి । తదుక్తం లైఙ్గాదౌ-

ఓఙ్కారరూపమృగ్వక్త్రం సామజిహ్వాసమన్వితమ్ ।
యజుర్వేదమహాగ్రీవమథర్వోష్ఠమజం విభుమ్ ।। (౧।౧।౩౦-౩౧) ఇతి ।

బీజబిన్దునాదశక్తిశాన్తాత్మనా పఞ్చాత్మకప్రణవతనురితి వా, ఓమితి బ్రహ్మ, ఓమిత్యథో యోఽసౌ తపతి ఇత్యాదిశ్రుతేః । పఞ్చాక్షరతనురితి వా, నివృత్త్యాదిపఞ్చతత్త్వతనురితి వా, పఞ్చబ్రహ్మతనురితి వా । తదుక్తం లిఙ్గోద్భవే-

అథ (ఆద్యం శ్లోకద్వయం లిఙ్గపురాణే (౧।౧౭।౮౯-౯౦) దృశ్యతే ।)

దృష్ట్వా కలావర్ణమృగ్యజుస్సామరూపిణమ్ ।
ఈశానమీశమకుటం పురుషాఖ్యం పురాతనమ్ ।।

అఘోరహృదయం హృద్యం వామగుహ్యం సదాశివమ్ ।
సద్యఃపాదం మహాదేవం మహాయోగీన్ద్రభూషణమ్ ।।
నిష్కలం సూక్ష్మమవ్యక్తం సకలం చ మహేశ్వరమ్ ।
సర్గప్రతిష్ఠాసంహారలీలార్థం లిఙ్గరూపిణమ్ ।।
ప్రధానం లిఙ్గమాఖ్యాతం లిఙ్గీ చ పరమేశ్వరః । ఇత్యాది ।

పారమేశ్వరే చ-

పఞ్చమన్త్రతనుః శ్రీమాన్ సకలః పరిపఠ్యతే ।.....
యోగయోగీశ్వరః స్వామీ స్వతన్త్రః పశుపాశహా ।।
(వి౦ ३।౧౮, ౧౯)

ఈశానమూర్ధా పుంవక్త్రో హ్యఘోరహృదయః ప్రభుః ।
ఉచ్యతే వామగుహ్యోఽయం సద్యోమూర్తిర్మహేశ్వరః ।।
ఏవం మన్త్రాస్తు పఞ్చైతే యైర్నిబద్ధా తనుః శివా । ఇత్యాది ।
(వి౦ ४।౧४-౧౫, ३౦)

తస్మాదేవం విజ్ఞేయం విశేషేణ భేదేన పశుభ్యో జ్ఞేయః శివ ఇతి । న చ పరమేశ్వరవాచకస్య వేదమన్త్రాదేర్వాచ్యాద్ భేదసద్భావేన తస్య వేదమయత్వాభావ ఇతి వాచ్యమ్, తయోర్భేదే వాచ్యవాచకనియమా-భావప్రసఙ్గాత్ । న చ సమ్బన్ధాత్ తన్నియమః, సమ్బన్ధస్య సమ్బన్-ధాన్తరాశ్రయణాదనవస్థాదిదోషస్యోక్తత్వాత్ । న చ వాచకత్వశక్తిర్భి-

యామికేతి వాచ్యమ్, తస్యాశ్చ వాచ్యాద్ భేదసద్భావేఽన్యశక్తివదనియా-మకత్వాత్ । శక్తేర్వాచ్యాసాధారణ్యమప్యభేదవ్యతిరిక్తం న సంభవతీతి వాచ్యవాచకయోరేవాభేదోఽభ్యుపగన్తవ్యః, కిమనయా శక్తికల్పనయా । న చ వాచ్యవాచకభావస్య భిన్ననిష్ఠతయా తయోర-భేదోఽసంభవ ఇతి వాచ్యమ్, గుణగుణిభేదవద్ భేదస్యాప్యత్ర సద్భావాత్ । న చ భేదాభేదయోర్విధిప్రతిషేధరూపత్వేన విరోధాదేక-త్రాసమ్భవః, వాచ్యవాచకభావాన్యథానుపపత్తిప్రమాణసిద్ధత్వాత్ । తథా ఘటోఽయం పటోఽయం శబ్దోఽయమితి వాచకసంపృక్తార్థప్రతి-భాసాద్ ఘటశబ్దోఽయమిత్యసంపృక్తశబ్దప్రతిభాసాచ్చ శబ్దార్థ-యోరైక్యమాశ్రయణీయమ్ । అత ఏవ తత్త్వాదివాచకమన్త్రవిన్యాసాత్ తత్త్వాదిసాన్నిధ్యమితి సర్వమవదాతమ్ ।। ౬ ।।

వృత్తిః

అస్తు తర్హి ముక్తానాం పాశసంసర్గరహితత్వాచ్ఛివత్వమ్, విద్యేశ్వ-రాదీనాం తు బైన్దవశరీరయోగేఽపి కథం పశుత్వాభావోఽత ఆహ- ముక్తాత్మేతి ।
ముక్తాత్మానః సంప్రాప్తశివసామ్యాః । అపిశబ్దాద్ విద్యేశ్వరా-దయశ్చ శివా ఏవ, పశుత్వాఖ్యేన మలేన విరహాత్ । తద్యోగినాం హి పశుత్-వమ్, పశుః పశుత్వసంయోగాత్ ఇతి శ్రుతేః
। అత ఏషాం శివత్వేన సర్వజ్ఞ-త్వాదినా యోగాత్ శివత్వమేవ । బైన్దవశరీరయోగస్తు అధికారమలాం-శావశేషతోఽధికారనిబన్ధన ఏవ । అత ఏవ మాయోత్తీర్ణత్వాద్ మలరహిత-త్వాచ్చ
విద్యావిద్యేశ్వరప్రాప్తేరపరముక్తిత్వమ్ । కథం పునర్మన్త్రేశ్వ-రాణాం కలాదియోగేఽపి శివత్వమ్,
సాక్షాత్ శివానుగృహీతత్వేన సర్వజ్ఞ-త్వాదినా యోగాన్మలరహితత్వాచ్చ । కలాదీనాం యోగస్తు మాయాగర్భాధి-కారమలాంశావశేషతోఽధికారనిబన్ధనత్వేన, తేషామావశ్యకత్-వాచ్చ ।

యదుక్తమ్- కలాయోగేఽపి నో వశ్యాః కలానాం పశుసంఘవత్ (మోం కాం ౧౨) ఇతి । యద్యేవం

శివత్వే సమానేఽపి ముక్తాత్మాదిభ్యోఽస్య పరమేశ్వరస్య కో విశేషోఽత ఆహ- కిన్త్వేతే

తత్ప్రసాదతో ముక్తా ఇతి । ఏతే పూర్వోక్తా విద్యేశ్వరాదయః, తస్య పరమేశ్వరస్య ప్రసాదతః ।

సోఽనా-దిముక్త ఇతి । అనాదిముక్తః స్వభావసిద్ధనిత్యనిర్మలనిరతిశయార్థ-
జ్ఞానక్రియాశక్తియుక్త

ఇత్యర్థః । నను ఈశ్వరస్యాపి పఞ్చవక్త్రః త్రిపఞ్చదృక్ ఇత్యాదినాఽఽగమేషు
శరీరేన్ద్రియయోగః

శ్రూయత ఇత్యత ఆహ- పఞ్చమన్త్రతనుః । అయమభిప్రాయః- ధ్యానార్థమేవేశ్వరస్య

పఞ్చవక్త్రాద్యాకారః శ్రూయతే, నిరాకారే ధ్యానపూజాద్యయోగాత్ । యదాహుః-

ఆకారవాంస్త్వం నియమాదుపాస్యో న వస్త్వనాకారముపైతి బుద్ధిః ఇతి । శ్రీమత్పౌష్కరేఽపి-

సాధకస్య తు లక్ష్యార్థం తస్య రూపముదాహృతమ్ ఇతి । శ్రీమన్మృగేన్ద్రేఽపి-

వపుషోఽవిద్యమానత్వాద్ యద్ యత్ కృత్యం కరోతి సః । తత్ర తత్రాస్య
తత్కర్తృవపుషాఽనుకృతం

వపుః ।। (మృం క్రిం ३।౪౧) ఇతి । అతః పఞ్చమన్త్రాత్మికాః పఞ్చకృత్యోపయోగిన్య
ఈశానాద్యాః

శక్తయ ఏవ శరీరకార్య కుర్వాణాస్తనురిత్యుపచారాద్-ఉచ్యన్తే । తదుక్తమ్- తద్వపుః

పఞ్చభిర్మన్త్రైః పఞ్చకృత్యోపయోగిభిః । ఈశతత్పురుషాఘోరవామాజైర్మస్తకాదికమ్ ।। (మృం
విం

३।౧-౯) ఇతి ।। ౬ ।।

పఞ్చవిధం తత్కృత్యం సృష్టిస్థితిసంహృతితిరోభావాః ।

తద్వదనుగ్రహకరణం ప్రోక్తం సతతోదితస్యాస్య ।। ౭ ।।

తాత్పర్యదీపికా

నను పతిసద్భావే ప్రామాణాభావాత్ తత్త్వత్రైవిధ్యాసంభవ ఇత్యాశఙ్క్యాహ- పఞ్చేతి

।

అయమర్థః- సర్గస్థితిసంహారతిరోభావానుగ్రహాత్మనా పఞ్చవిధం పఞ్చప్రకారం తత్కృత్యం మహేశ్వరకార్యం తస్మిన్ ప్రమాణమ్, తస్యైవ కర్తుం శక్యత్వాదితి । న చాన్యో జీవో మాయా వా జగత్సృష్ట్యాదికం కర్తుం శక్నోతి, పశోరుపాదానోపకరణవినియోగ-క్రమజ్ఞానాభావాత్, మాయాయాశ్చాచేతనతయా తదసమ్భవాదితి । స సర్గః పఞ్చవిధః, భావతత్త్వభువనభూతప్రత్యయాత్మసృజ్యస్య పఞ్చవిధత్వాత్ । తదుక్తం శైవరహస్యే-

భోగేన పరిణమయితుం కర్మాణి ఘృణానిధిః పతిః సృజతి ।
భావం తత్త్వం భువనం భూతం ప్రాత్యయికమపి సర్గమ్ ॥ ఇతి ।

విస్తరత ఉపరిష్టాదుపపాద్యతే । స్థితిః పాలనమ్ । సంహృతిర్వినా-శః, స్వేషు స్వేష్వసాధారణకారణేషు కార్యస్య లయః, సూక్ష్మరూపేణావస్థానమితి యావత్ । ఆత్మనాం పాశైః ప్రచ్ఛాదనం తిరోభావః । అనుగ్రహకరణం మోక్షాది । నను విరుద్ధమిదముక్తం పాశైరాత్మప్రచ్ఛాదనద్వారేణ సంసారహేతుత్వమ్, ఆత్మప్రచ్ఛాదనమలాదిపాశనిరసనేనాపవర్గ-ప్రదానం చేతి చేత్, నైవమ్, విషయభేదేనానయోరవిరోధాత్ । యేషాం సాధనచతుష్టయసంపత్తిః, తాన్ ప్రత్యనుగ్రహకరణమ్ ।
యేషాం తన్నాస్తి, తాన్ ప్రతి సంసారహేతుత్వమితి । ప్రోక్తం సతతోదితస్యాస్యేతి । కర్త్రా వినా కార్యోత్పత్త్యసంభవాద్ అన్యస్య కర్తృత్వాసమ్భవాచ్చాస్య మహేశ్వరస్య సతతోదితస్య స్వయంప్రకాశచైతన్యమాత్రస్య పరిపూర్ణ-స్య నిర్వ్యాపారస్యోదాసీనస్యాపి సాక్షిణః పరమేశ్వరస్య సృష్ట్యాదిషు కర్తృత్వం ప్రోక్తమ్, అభిహితమిత్యర్థః । తదుక్తమ్-

యథా హ్యవిక్రియో వహ్నిర్జలతణ్డులవిక్రియామ్ ।
తథా కరోత్యుదాసీనః శమ్భుర్మాయాదివిక్రియామ్ ॥ ఇతి ॥ ౭ ॥

వృత్తిః

అత ఏవాహ- పఞ్చవిధమితి ।

ఏతత్కృత్యపఞ్చకం శుద్ధాధ్వవిషయే సాక్షాచ్ఛివకర్తృకమ్, అశుద్ధాధ్వవిషయే త్వనన్తాదిద్వారేణేత్యుక్తమ్ । తథా శ్రీమత్కిరణే- శుద్ధేఽధ్వని శివః కర్తా ప్రోక్తోఽనన్తోఽసితే ప్రభుః (వి౦ ३।౨౭) ఇతి । తత్ర శివస్య సాక్షాత్ సృష్టిర్బిన్ద్వాత్మకాదుపాదానాచ్ఛుద్ధతత్త్వభువనాద్యుత్పాదన-పూర్వకం తద్భు?వనవాసినాం విద్యావిద్యేశ్వరాణాం చ బైన్దవశరీరయోజనమ్, నాదాదిక్రమేణ విద్యోత్పాదనం చ । అనన్తాది-ద్వారా తు మాయాద్యుపాదానాదశుద్ధతత్త్వభువనాద్యుత్పాదన-పూర్వకం పశుసంఘానాం సూక్ష్మేణ తాత్త్వికశరీరేణ స్వకర్మానుగుణభౌవనశరీరేణ చ యోజనమ్, మన్త్రేశ్వరాణామ్-అధికారనిబన్ధశరీరోత్పాదనం చ । స్థితిః స్వశక్త్యా నిరుద్ధస్య సర్వస్య జగతః స్వవిషయేఽవస్థాపనమ్ । సంహృతిస్తు శుద్ధాశుద్ధయోః కార్యవర్గయోర్బిన్దుమాయయోరుపసంహారః । తిరోభావశ్చ పాశానుగ్రహణేనాత్మనాం యథానుగుణభోగభోజనమ్ । అనుగ్రహోఽపి పాశతిరోధానేనాత్మనాం పరాపరమోక్షదానమితి ।

నను- సృష్టిసంరక్షణాదానభావానుగ్రహకారిణః (౧।౧౫) ఇతి శ్రీమద్రౌరవాదిశ్రుతేర్విద్యావిద్యేశానామపి పఞ్చకృత్యాధికారిత్వాత్ కథం సతతోదితస్యాస్యేతి నియమః ? ఉచ్యతే- తేషామపి శివప్రేరణయైవ పఞ్చవిధకృత్యకర్తృత్వాత్ తథోక్తమిత్యవిరోధః ।। ౭

।।

పశవస్త్రివిధా జ్ఞేయా విజ్ఞానప్రలయకేవలౌ సకలః ।
మలయుక్తస్తత్రాద్యో మలకర్మయుతో ద్వితీయః స్యాత్ ।। ౮ ।।

తాత్పర్యదీపికా

ఏవముద్దేశక్రమేణ పతితత్త్వస్య లక్షణం పరీక్షాం చ
కృత్వాఽనన్తరప్రాప్తపశుతత్త్వనిర్ణయార్థమాహ- పశవ ఇత్యాది ।
పాశాః కథ్యన్తే, తైర్యే బద్ధాస్తే పశవ ఇతి । అథ
శరీరాదివ్యతిరిక్తస్యేహలోకపరలోకసంచారిణః సంసార్యాత్మనః పశోః సద్భావే
ప్రమాణాభావాదాశ్రయాసిద్ధమిదం పశులక్షణమితి చేత్, నైవమ్, శరీరవ్యతిరిక్తస్య
నిత్యస్యాత్మనో జాతిస్మృత్యాదిభిః ప్రమాణైః సద్భావావగమాత్ । తథా హి పూర్వజన్మని నిహితం
నిధ్యాదికమపరస్మిన్ జన్మని మయేదమత్ర నిహితం పూర్వమిత్యుపాదీయమానముపలభ్యతే । అతో
దేహాతిరిక్తస్యైకస్య నిత్యస్య నిధివిన్యాసకర్తుః పశోః సద్భావః, అన్యథా
తదుపాదానాసమ్భవాత్ । న చాన్యనిహితమన్యేనోపాదీయత ఇతి వాచ్యమ్, అన్యానుభూతేఽన్యస్య
స్మరణాసమ్భవేన తత్పూర్వకోపాదా-నాసమ్భవాత్ । న చాసౌ భ్రాన్తిమూలేతి వాచ్యమ్,
బాధకాభావాత్, ప్రత్యక్షతస్తదుపలమ్భేన సంవాదతః ప్రామాణ్యసిద్ధేశ్చేతి । తథా
యోనిమన్యే ప్రపద్యన్తే (కం ఉం ౫ ।౭) ఇత్యాద్యాగమాచ్చ పూర్వశరీరపరిత్-యాగేన
శరీరాన్తరప్రాప్తేరుపలమ్భాత్ శరీరవ్యతిరిక్తాత్మసిద్ధిః । న చ ప్రాణ ఆత్మా, వాయురూపత్వాద్
బాహ్యవాయువత్,

మమ ప్రాణా ఇతి ప్రాణాత్మనోర్మమ వస్త్రమితివద్ భేదోపలమ్-భాచ్చ ।
ఆర్హతైకదేశీయోక్తమిన్ద్రియాత్మత్వం తత్తదిన్ద్రియానుభూతార్-థేషు తత్తదిన్ద్రియవినాశేఽపి
స్మృతిదర్శనాత్ ప్రత్యస్తమ్, అన్యానుభూతేఽ-న్యస్య స్మరణాసంభవాత్ । తథా
నియతవిషయగ్రాహకాణామిన్ద్రి-యాణామనియతవిషయావగన్త్రాత్మత్వాసమ్భవాత్ । తచ్చ యోఽహం
చక్షుషా రూపమన్వభవమ్, సోఽహమిదానీం శ్రోత్రేణ శబ్దమనుభవామీత్యను-

సన్థానసిద్ధమితి । నాపి మన ఆత్మా, కరణత్వాత్ కుఠారవత్, తథా పరిమితత్వాత్ కార్యత్వాచ్చ

ఘటాదివత్ । తథాత్మని సిద్ధే యుగపదిన్ద్రియార్-థేషు యుగపజ్జ్ఞానానుత్పత్త్యా మనసః పునః

సద్భావసిద్ధేర్నాత్మా మన ఇతి । తథాన్తఃకరణవృత్తిరూపబుద్ధ్యాత్మత్వం బౌద్ధేః కల్పితం

స్మరణాసంభవప్రసఙ్గేన నిరసనీయమ్ । తథాహి- పూర్వబుద్ధ్యను-భూతేఽర్థే

బుద్ధ్యన్తరస్యాన్యత్వేనానుభవాభావాత్ స్మరణాసంభ-వః । న చాననుభూతేఽర్థే స్మృతిః

సంభవతి, అనుపలమ్భాత్ । న చ సా బుద్ధిరవతిష్ఠత ఏవేతి వాచ్యమ్, బుద్ధేః

ప్రతిక్షణవినాశస్య సర్వవాదిసమ్మతత్వాత్ । ఏకసన్తానత్వేన వాసనానుగమాత్ తదుపపత్తిరితి

చేన్న, వాసనాసన్తానయోరపి క్షణికత్వే పూర్వోక్తదోషాపాతాత్ । తథా తయోర్-జ్ఞానాదవ్యతిరేకేణ

పరిహారః । అక్షణికత్వే వ్యతిరేకే చ స్వసిద్ధాన్త-విరోధః । తదుక్తం న్యాయవిద్భిః-

అథాపి నిత్యం పరమార్థసన్తం

సన్తాననామానముపైషి భావమ్ ।

ఉత్తిష్ఠ భిక్షో ! ఫలితాస్తవాశాః

సోఽయం సమాప్తః క్షణభఙ్గవాదః ।। ఇతి ।

విషయానన్ద ఆత్మా, అనన్యార్థత్వాద్ అత్యన్తప్రియబుద్ధివిషయత్వా-చ్చేతి కేచిత్ । తదపి

విషయేన్ద్రియమనోబుద్ధ్యాత్మసంబన్ధేనోత్పద్యమా-నం బుద్ధికల్పమిత్యుపేక్షణీయమేవేతి । తస్మాద్

బుద్ధీన్ద్రియశరీరేభ్యో వ్యతిరిక్త ఆత్మా పాశబద్ధత్వాత్ పశురితి సిద్ధమ్ । తదుక్తం శ్రీవాయ-

వీయే-

బుద్ధీన్ద్రియశరీరేభ్యో వ్యతిరిక్తో విభుర్ధ్రువః ।

అస్త్యేవ కల్పితాత్మేతి హేతుస్తత్ర సుదుర్గమః ।।

బుద్ధీన్ద్రియశరీరాణాం నాత్మతా సద్భిరిష్యతే ।
స్మృతేరనియతజ్ఞానాదయాద్దేహవేదనాత్ ।। ఇత్యాది ।
(శిం పుం వాం ౧।౫।౪౩-౪౪)

తదేవం ప్రతిపాదితానాం పశూనాం విభాగమాహ- త్రివిధా జ్ఞేయా ఇతి । త్రిప్రకారా జ్ఞాతవ్యా ఇత్యర్థః । కథమిత్యత ఆహ- విజ్ఞాన-ప్రలయాకలాః సకలా ఇతి । తేషాం తేషాం క్రమేణ లక్షణమాహ- మలయుక్తః మలపాశసంబద్ధః । తత్ర తేషాం మధ్యే । ఆద్యో విజ్ఞా-నకలః । మలకర్మయుతః మలకర్మాత్మకపాశద్వయ-సమ్బద్ధో ద్వితీయః ।। ౮ ।।

వృత్తిః

ఇత్థం పతిపదార్థభేదముక్త్వా పశుపదార్థభేదమాహ- పశవ ఇతి ।
తత్రేతి తేషాం మధ్యే, ఆద్యః విజ్ఞానకేవలాఖ్యో వర్గః ।
విజ్ఞానయోగసంన్యాసైర్భోగాద్వా కర్మణః క్షయాత్ (పం మోం కాం ౫౫) ఇతి కర్మక్షయతః కర్మభోగార్థస్య కలాదిబన్ధస్యాప్యభావాత్ కేవలం మలమాత్రయుక్తః స్యాత్ । ద్వితీయస్తు ప్రలయకేవలాఖ్యో వర్గః ప్రలయే కలాదేరుపసంహారాత్ మలకర్మయుక్తో భవతి ।। ౮ ।।

మలమాయాకర్మయుతః సకలస్తేషు ద్విధా భవేదాద్యః ।
ఆద్యః సమాప్తకలుషోఽసమాప్తకలుషో ద్వితీయః స్యాత్ ।। ౯ ।।

తాత్పర్యదీపికా

సకల ఇతి సకలలక్షణపూర్వకం విజ్ఞానకలవిభాగమాహ- మలేతి ।
మలశ్చ మాయా చ కర్మ చ మలమాయాకర్మాణి, తైర్యుక్తః సమ్బన్ధః సకల ఇతి ।
తేషు త్రిషు, ఆద్యో విజ్ఞానకలో ద్వివిధో భవతి- సమాప్తకలుషోఽసమాప్తకలుషశ్చేతి । తత్రాద్యః

ప్రథమః, అణూనాం ప్రథమత్వాత్ । సమాప్తకలుష ఇతి । మలశక్తిః కాలుష్యమ్, తత్ సమాప్తం నష్టం యస్య స సమాప్తకలుషః । అసమాప్తకలుషో ద్వితీయః । తేనాసౌ ప్రచ్ఛన్నజ్ఞానక్రియాశక్తిర్భవతీతి ।। ౯ ।।

వృత్తిః

సకలస్తు బన్ధత్రయయుక్తః । తత్ర చ మాయాయాః సాక్షాత్ సంబన్-ధాభావాద్ మాయాశబ్దేన తత్కార్యభూతాః కలాదయః కథ్యన్తే । తద్యుక్తత్వాదేవ చాస్య సకలత్వమ్ । అతశ్చ విజ్ఞానాదినా కర్మక్షయేఽపి కిఞ్చిత్కాలం సంస్కారవశేన శరీరస్థితిః సంభవతీతి మలమాయాయు-క్తేఽపి సకలభేదః శాస్త్రేషు శ్రూయతే । ఉక్తం చ సాంఖ్యైః-

సమ్యగ్జ్ఞానధిగమాద్ధర్మాదీనామకారణప్రాప్తౌ ।
తిష్ఠతి సంస్కారవశాచ్చక్రభ్రమివద్ధృతశరీరః ।। (సాం౦ కాం ౬౭) ఇతి ।
కిఞ్చ, తేష్వితి । ఆద్యో విజ్ఞానకేవలః పునర్ద్విధా భిద్యతే । కౌ తౌ భేదావిత్యత ఆహ-
ఆద్య ఇతి । మలస్య ద్రవ్యత్వే సతి జడత్వాచ్చక్షుషః పటలాదేరివ పాకః సంభవతీతి । ఆద్యో విజ్ఞానకేవలః పక్వమలాప-క్వమలభేదేన ద్వివిధో భవతీతి భావః ।। ౯ ।।

ఆద్యాననుగృహ్య శివో విద్యేశత్వే నియోజయత్యష్టౌ ।
మన్త్రాంశ్చ కరోత్యపరాన్ తే చోక్తాః కోటయః సప్త ।। ౧౦ ।।

తాత్పర్యదీపికా

నను విజ్ఞానకలస్య ద్వివిధస్యాపి మలపాశసమ్బన్ధసద్భా-వాత్ తన్నివృత్త్యాత్మకం న శివసాయుజ్యమ్, నాపి స్వర్గనరకమధ్య-స్థానేషు దేవాదిభేదేనావస్థానమ్, దీక్షయా కర్మవినాశే సతి శ్రవణాదినాఽనాత్మన్యాత్మబుద్ధిరపాకృతావిద్యాకృతమాయా-

సమ్బన్ధాభావాత్ I అతః కుత్రాస్యావస్థానమిత్యాశఙ్క్యాహ- ఆద్యానితి I

ఆద్యాన్ సమాప్తకలుషాన్ విజ్ఞానకలాన్ అనుహృహ్య దీక్షా-

పూర్వకశ్రవణమననాభ్యాం పరోక్షజ్ఞానప్రదానాత్మకమను-గ్రహం కృత్వా I

నాపరోక్షజ్ఞానప్రదానాత్మకమ్, తస్య నిదిధ్యాసన-మధ్యే

కర్మక్షయాన్తరాయనిపాతేనోత్పాతాసంభవాత్ I విద్యేశత్వే విద్యేశ్వరపదేశత్వే ముక్తికల్పే

నియోజయత్యష్టౌ విజ్ఞానకలాన్ I ఇతరాన్ మన్త్రాన్ మన్త్రదేవతారూపాన్ కరోతి భగవాన్ శివ ఇతి I

తదుక్తం సిద్ధాన్తహృదయే-

విద్యేశ్వరాన్ కరోత్యష్టావీశోఽన్యాన్ మనుదేవతాః ఇతి I

కతి మన్త్రా ఇత్యాకాఙ్క్షాయామాహ- తే చోక్తాః కోటయః సప్తేతి I తే చ మహామన్త్రాః

సప్తకోటిసంఖ్యయా సంఖ్యాతా ఇతి II ౧౦ II

వృత్తిః

తయోస్తు- ఆద్యానితి I ఆద్యాన్ పక్వమలాన్ పాకతారతమ్యాపేక్షయా-

ఽధికారయోగ్యాననుగృహ్య మలాపోహనేన సర్వజ్ఞత్వాదినా యుక్తాన్ బైన్దవశరీరయోగినశ్చ కృత్వా

తేషు విశిష్టమలపాకవతోఽష్టౌ విద్యే-శత్వే యోజయతి I అనన్త- సూక్ష్మ- శివోత్తమ- ఏకనేత్ర-

ఏకరుద్ర- త్రిమూర్తి- శ్రీకణ్ఠశిఖణ్డిసంజ్ఞాన్ పఞ్చకృత్యాధికారిణః శుద్ధాధ్వా-

ధిష్ఠాతౄనీశ్వరతత్త్వనివాసినశ్చ కరోతీత్యర్థః I అపరాంస్తు సప్తకో-టిసంఖ్యాతాన్

మన్త్రాననుగ్రహకారణభూతాన్ విద్యాతత్త్వనివాసినశ్చ కరోతీత్యర్థః I తేషు చార్ధం

సకలవిషయే గుర్వధికరణస్య శివస్యాను-గ్రహకర్మణి కరణత్వేన స్థిత్వా మహాప్రలయే

మోక్షం యాతి I అన్యత్ త్వర్ధం నిరధికరణస్య శివస్య విజ్ఞానకలాదివిషయే మన్త్రేశ్వర-

మాయాగర్భాధికారివిషయే చ కరణత్వం ప్రాప్యాధికారవైరాగ్యాత్
సృష్ట్యనన్తరమేవాపావృత్తం భవతి । తదుక్తం శ్రీమన్మృగేన్ద్రే-

ప్రయోక్తృదేహసాపేక్షం తదర్ధమఖిలేఽధ్వని ।
కృత్వాధికారం స్థిత్యన్తే శివం విశతి సేశ్వరమ్ ॥
వినాధికరణేనాన్యత్ ప్రధానవికృతేరధః ।
కృత్వాఽధికారమీశేష్టముపైతి స్వాధ్వసంహృతౌ ॥ (విం ४।२८) ఇతి ।

తే త్వత్రాత్యన్తమలపాకవన్తోఽధికారానపేక్షాస్తాన్ పరే పదే యోజయతి । యే
త్వపక్వమలాస్తేషాం మలపాకాన్తం విజ్ఞానకలత్వమేవేత్యుక్తం శ్రీమద్రౌరవాదౌ ॥ ౧౦ ॥

ప్రలయాకలేషు యేషాం పక్వే మలకర్మణీ వ్రజన్త్యన్యే ।
పుర్యష్టకదేహయుతా యోనిషు నిఖిలాసు కర్మవశాత్ ॥ ౧౧ ॥
స్యాత్ పుర్యష్టకమన్తఃకరణం ధీకర్మకరణాని ।
కాంశ్చిదనుహృహ్య వితరతి భువనపతిత్వం మహేశ్వరస్తేషామ్ (శ్రీకుమారవ్యాఖ్యాయాం
శ్లోకస్య పూర్వోత్తరార్ధయోర్వైపరీత్యం దృశ్యతే ।) ॥ ౧౨ ॥
శేషా భవన్తి సకలాః కలాదియోగాదహర్ముఖే కాలే ।
శతమష్టాదశ తేషాం కురుతే స్వయమేవ మన్త్రేశాన్ ॥ ౧౩ ॥

తాత్పర్యదీపికా

ఇదానీం ప్రలయాకలసకలయోః స్వరూపనిర్ణయార్థం శ్లోకత్రయ-మాహ- ప్రలయాకలేష్వితి ।
అయమభిప్రాయః- ప్రకర్షేణ లయం గతం కలాదిధరాన్తతత్త్వాత్-మకం శరీరం
యేషాం తే ప్రలయాకలాః । ప్రలయావస్థాయాం మలకర్మమాత్రపాశసమ్బద్ధా ఆత్మాన ఇతి
యావత్ । తేషు యేషాం మలశ్చ కర్మ చ మలకర్మణీ పక్వే పరిపాకం గతే, జ్ఞానాగ్నినా

సాహచర్యాత్, తేషాం మహేశ్వరో

భువనపతిత్వం వితరతి । తేభ్యః ప్రయచ్ఛతి, దదాతీత్యర్థః । తేషాం తేష్వపి కాంశ్చిత్ పక్వకర్మకాననుగృహ్య గణేశాన్ కరోతి । కాంశ్చిత్ పక్వమలాన్ మన్త్రతన్త్రేశ్వరాన్ కరోతి ద్రష్టృత్వేనేతి । కతి మన్త్రేశ్వరా ఇత్యాకాఙ్క్షాయాం శతమష్టాదశేతి । స్వయమేవేతి । బ్రహ్మాదిసహాయాన్తరమనపేక్ష్యైవేతి । తదుక్తం లైఙ్గే-

నాధికాన్ న చ హీనాంస్తాన్ మానసానాత్మనః సమాన్ ।
సహస్రం హి సహస్రాణామసృజత్ కృత్తివాససామ్ ।। ఇత్యాది ।

ఏభ్యోఽన్యే యే పక్వమలకర్మాణః శేషాః శిష్టాస్తే సకలా భవన్తి, కలాదితత్త్వయోగాత్ । అహర్ముఖే కాల ఇతి । సృష్టికాలే సర్వమేతత్ కరోతి భగవాన్ మహేశ్వర ఇతి । పుర్యష్టకదేహయుతాస్త ఏవ నిఖిలాసు యోనిషు దేవమనుష్యతిర్యగాదిషు వ్రజన్తి చరన్తీత్యర్థః । నన్వాత్మనాం వ్యాపకత్వాదమూర్తత్వాచ్చ కథం నిఖిలయోనిగమనాగమనసంభవ ఇత్యాశఙ్క్యాహ- పుర్యష్టకదేహయుతా ఇతి । సూక్ష్మశరీరస్య పుర్యష్టకా-ఖ్యస్య జీవోపాధేః సంభవాత్ తదనుసారేణ పశోరపి క్షేత్రజ్ఞస్య గమనాగమనే సంభవత ఏవ । యథా ఘటాకాశస్య తదుపాధిభూత-ఘటగమనాగమనాభ్యాం గమనాగమనే, తథాత్రాప్యుపాధిధర్-మాణాం గమనాదీనాముపహితే క్షేత్రజ్ఞే సంభవ ఉపపద్యత ఏవేతి । కర్మవశాదితి । కర్మానురూపేణేత్యర్థః । నను జీవోపాధిభూతం పుర్యష్టకం కిమిత్యాశఙ్క్యాహ- స్యాత్ పుర్యష్టకమన్తఃకరణం ధీకర్మకరణానీతి । పురి స్థూలశరీరే వర్తమానం యదష్టకం తత్ పుర్యష్టకమ్ । తత్ కిమిత్యత ఆహ- అన్తఃకరణం ధీమకర్మకరణానీతి । బుద్ధ్యహఙ్కారమనాం-స్యన్తఃకరణమ్, ధియః కర్మ వ్యాపారో విషయ-నిశ్చయో ధీకర్మ, తత్కరణాని తన్నిమిత్తాని శబ్దాదీని చ పుర్యష్టకమితి కేచిత్ । తదుక్తమ్-

శబ్దః స్పర్శశ్చ రూపం చ రసో గన్ధశ్చ పఞ్చమః ।
మనో బుద్ధిరహఙ్కారః పుర్యష్టకముదీరితమ్ ।। (కాలోం ౧౭।౪-౫)

గురవస్తు ధీకర్మ చ కరణాని చ ధీకర్మకరణానీతి బ్రువతే । తత్రాష్టకత్వం శబ్దస్పర్శరూపరసగన్ధబుద్ధీన్ద్రియకర్మేన్ద్రి-యాన్తఃకరణాత్మనా విభాగాద్ భవతి । పరే కర్మేన్ద్రియబుద్ధీన్ద్రి-యాన్తఃకరణచతుష్టయ- ప్రాణాదిపఞ్చక- తన్మాత్రాపఞ్చక- కామకర్మావి-ద్యాత్మనాష్టవిధం పుర్యష్టకమిత్యాహుః । తథా చోక్తమ్-

కర్మేన్ద్రియాణి ఖలు పఞ్చ తథాపరాణి
బుద్ధీన్ద్రియాణి మన-ఆదిచతుష్టయం చ ।
ప్రాణాదిపఞ్చకమథో వియదాదికం చ
కామశ్చ కర్మ చ తమః పునరష్టమీ పూః ।। ఇతి ।। ౧౧-౧౩ ।।

వృత్తిః

ప్రలయాకలేషు మధ్యే యేషాం మలః పద్వస్తత్పాకవశాదేవ కర్మాపి సమస్తం పక్వం తే వ్రజన్తీతి, మోక్షమితి శేషః । మలపరిపా-కస్య శక్తిపాతద్వారేణ మోక్ష హేతుత్వాత్ । యదుక్తం శ్రీమన్మృగేన్ద్రే-

తమశ్శక్త్యధికారస్య నివృత్తేస్తత్పరిచ్యుతౌ ।
వ్యనక్తి దృక్క్రియానన్త్యం జగద్బన్ధురణోః శివః ।। (విం ౫।౧) ఇతి ।

శ్రీమత్స్వాయంభువేఽపి- క్షీణే తస్మిన్ ధియా సా స్యాత్పరం నిఃశ్రేయసం ప్రతి (౩౨।౧౭) ఇతి । అన్యే త్వపక్వమలాః పుర్యష్టకదేహ-యుతాః సన్తః కర్మవశేన తద్భోగార్థం నిఖిలాసు యోనిషు

భువనజశరీరాత్మికాసు వ్రజన్తీతి పూర్వక్రియానుషఙ్గోఽత్రాపి కర్తవ్యః । ఽఏతేఽ ఇతి పాఠాపేక్షాయాం పుర్యష్టకదేహయుతా యోనిషు వ్రజన్-తీతి వ్యాచక్షతే । తేషాం ప్రోక్తః శ్రుతివిరోధః, పక్వమలానామపి పునః సంసారయోగాదనిర్మోక్షప్రసఙ్గశ్చ దోషః ।। ౧౧ ।।

అథ కిం తత్పుర్యష్టకమిత్యత ఆహ- స్యాదితి ।
తత్ర పుర్యష్టకం నామ ప్రతిపురుషం నియతః సర్గాదారభ్య కల్పాన్తం మోక్షాన్తం వాఽవస్థితః పృథివ్యాదికలాన్తత్రింశత్తత్త్వా-త్మకోఽసాధారణరూపః సూక్ష్మదేహః ।
యచ్ఛ్రూయతే-

ప్రయోక్త్ర్యాదిమహీప్రాన్తమేతదణ్వర్థసాధకమ్ ।
ప్రత్యాత్మనియతమ్..... (మృం విం ౧౨।3౨-33) ఇతి ।

తత్త్వసంగ్రహేఽపి-

వసుధాద్యస్తత్త్వగణః ప్రతిపుంనియతః కలాన్తోఽయమ్ ।
పర్యటతి కర్మవశతో భువనజదేహేష్వయం చ సర్వేషు ।। (శ్లోం ౨౪-౨౫) ఇతి ।

అతశ్చాయమర్థః- అన్తఃకరణశబ్దేన మనోబుద్ధ్యహఙ్కారవా-చినాఽన్యాన్యపి పుంసో భోగక్రియాయామన్తరఙ్గాని కలాకాలనియతివిద్-యారాగప్రకృతిగుణాఖ్యాని సప్త తత్త్వాన్యుపలక్ష్యన్తే । ధీకర్మశబ్దే-న బుద్ధేరధ్యవసితతయా గ్రాహ్యాణి పృథివ్యాద్యాకాశాన్తాని పఞ్చ-భూతాని తత్కారణాని చ శబ్దాదీని పఞ్చతన్మాత్రాన్యుచ్యన్తే । కరణ-శబ్దేన బుద్ధీన్ద్రియాణి కర్మేన్ద్రియాణి (చ) దర్శయతి । నను-

శబ్దః స్పర్శశ్చ రూపం చ రసో గన్ధశ్చ పఞ్చమః ।

బుద్ధిర్మనస్త్వహఙ్కారః పుర్యష్టకముదాహృతమ్ ।। (౧౭।४-५)

ఇతి శ్రీమత్కాలోత్తరే శ్రూయతే । సత్యమ్- అత ఏవ తత్సూత్రం తత్రభవతా రామకణ్ఠేన త్రింశత్తత్త్వపరతయా వ్యాఖ్యాతమ్ । కథం పునరస్య పుర్యష్టకత్వమ్ ? భూతతన్మాత్రబుద్ధీన్ద్రియకర్మేన్ద్రియాన్తఃకరణ-సంజ్ఞైః పఞ్చభిర్వర్గైస్తత్కారణేన గుణేన తదాపూరకేణ ప్రధా-నేన కలాదిపఞ్చకఞ్చుకాత్మనా వర్గేణారబ్ధత్వాదిత్యవిరోధః । అథ తేషు పుర్యష్టకయుక్తేషు మధ్యే కాంశ్చిదనుగృహ్య మహేశ్వరః, మన్త్ర-మహేశ్వర ఇత్యర్థః । గుహ్యాతిగుహ్యగుహ్యతరపవిత్రస్థాణ్వాఖ్యపఞ్చా-ష్టకాదీనాం భువనపతీనామనన్తనియుక్తత్వేనైవ శ్రుతేః, సాఞ్జనత్-వాచ్చ । అనుగృహ్యేతి । స్వాధికారాన్తం ప్రకటీకృతజ్ఞానక్రియానణిమా-దియోగినశ్చ కాంశ్చిద్ విశిష్టపుణ్యవతః కృత్వేత్యర్థః ।। ౧౨ ।।

అనతిపక్వమలత్వేన సంసారయోగిభ్యశ్చ యే శేషాః పక్వమలాః సన్తోఽపి తత్పాకమాన్ద్యాన్మాయాగర్భాధికారయోగ్యాస్తేఽపి సర్గప్రార-మ్భేఽధికారనిబన్ధనేన కలాదినా యోగాత్ సకలా భవన్తి । తద్యోగేఽపి తే మలరహితత్వాత్ శేషా ఇత్యుక్తాః । క్రియన్తస్తే కేన నియుక్తా ఇత్యత ఆహ- శతమష్టాదశేతి । తేషామష్టాదశాధికశతం స్వయమేవ శివో హ్యప-నీతమలాన్ కృత్వా మన్త్రేశపదే యోజయతి । న తు తేఽనన్తనియుక్తా ఇత్యర్థః । కలాదియోగస్తు తేషామనన్తకర్తృక ఏవ, అనన్తోఽసితే ప్రభుః (కిం విం ౩।౨౭) ఇత్యుక్తత్వాత్ ।। ౧౩ ।।

తత్రాష్టౌ మణ్డలినః క్రోధాద్యాస్తత్సమాశ్చ వీరేశః ।
శ్రీకణ్ఠః శతరుద్రాః శతమిత్యష్టాదశాభ్యధికమ్ ।। ౧४ ।।

తాత్పర్యదీపికా

శతమష్టాదశ మన్త్రేశ్వరా ఇత్యుక్తమ్ । కే త ఇత్యాకాఙ్క్షాయా-మాహ- తత్రాష్టౌ ఇతి ।

తత్ర మన్త్రేశ్వరాణాం మధ్యేఽష్టౌ మణ్డలినః, క్రోధాద్యాః తత్సమాః, అష్టావిత్యర్థః । శిష్టా వీరేశాదయ ఇతి । ఏతదుక్తం సిద్ధాన్తహృదయే-

త్రివిధాస్తే చ విజ్ఞానకలాశ్చ ప్రలయాకలాః ।
సకలాశ్చేతి తేష్వాద్యా మలమాత్రయుతాః పరే ।।
మలకర్మయుతా మాయామలకర్మసమాయుతాః ।
సకలా ఇతి తేష్వాద్యా ద్వివిధాః పక్వకల్మషాః ।।
అపక్వకల్మషాశ్చేతి అత్రాద్యాననుగృహ్య తు ।
విద్యేశ్వరాన్ కరోత్యష్టావీశోఽన్యాన్ మనుదేవతాః ।।
ద్వ్యేకపక్వద్విపక్వాః స్యుశ్చతుర్ధా ప్రలయాకలాః ।
పక్వోభయాన్ పురాధీశాన్ గణేశాన్ పక్వకర్మగాన్ ।।
రుద్రాన్ పక్వమలానన్యానష్టాదశశతాధికాన్ ।
సకలస్త్వష్టధా త్రిద్వ్యేకపక్వాశ్చ త్ర్యపక్వకాః ।।
హిరణ్యగర్భః + + + సనకాద్యాశ్చ యోగినః ।
ఆచార్యాంశ్చైవ దేవాంశ్చ క్రమాత్ తేష్వకరోత్ ప్రభుః ।। ఇత్యాది ।

శైవరహస్యే చ-

విజ్ఞానకలసంజ్ఞః ప్రలయాకలసంజ్ఞకోఽథ సకలాఖ్యః ।
త్రివిధోఽయం పురుషః స్యాదేకోత్తరబన్ధసంబన్ధాత్ ।।
విజ్ఞానకలసంజ్ఞాన్ సమాప్తకలుషాన్ కరోతి విద్యేశాన్ ।
అష్టావనుగృహ్య శివో మన్త్రానపి సప్తకోటిభిదాన్ ।।
ప్రలయాకలాశ్చ కేచిద్ భువనేశాః పక్వకలుషకర్మాణః ।
కర్మవశాదవశిష్టా నిఖిలాస్వపి యోనిషు చరన్తి ।।

సకలాః కలాదియోగాత్ సృష్టిదశాయాం త ఏవ నిర్దిష్టాః ।
శతమష్టాదశ తేష్వపి మన్త్రాణామీశితారః స్యుః ।।
శతరుద్రాః క్రోధాదికమష్టమఙ్గుష్ఠమాత్రపూర్వమపి ।
వీరేశశ్రీకణ్ఠౌ మన్త్రేశత్వేన వర్తన్తే ।। ఇత్యాది ।। ౧౪ ।।

వృత్తిః

తానేవ విభజతి- తత్రాష్టౌ ఇతి ।

అత్ర మణ్డలినోఽష్టౌ కలామస్తకవాసినో గహనేశాదయః క్రోధాదయశ్చ గుణమస్తకస్థా అష్టావేవ । వీరేశో వీరభద్రః శతరు-ద్రాధిష్ఠాతా । శ్రీకణ్ఠో గుణతత్త్వనిలయోఽధస్తనభువనా-దేశ్చ కర్తా । శతరుద్రాస్తు బ్రహ్మాణ్డధారకా ఇతి ।। ౧౪ ।।

పరిపక్వమలా యే తానుత్పాదనహేతుశక్తిపాతేన ।
యోజయతి పరే తత్త్వే స దీక్షయాఽఽచార్యమూర్తిస్థః ।। ౧౫ ।।

తాత్పర్యదీపికా

నన్వేవం సంసరతాం పశూనాం తర్హి మోక్షమార్గేఽవతారో న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ-పరిపక్వమలా యే తానితి ।
ద్వివిధా హి పరమేశ్వరస్య శక్తిః, బన్ధకరీ మోచికా చేతి । తయో-రాద్యాఽనాదికాలమేవ ప్రవృత్తా పశూన్ పాశజాలైర్బధ్నాతి । తస్యాం కాలవశాత్ కర్మసామ్యేన విరోధాదుపరతవ్యాపారాయం మోచికా శక్తిః స్వపతనకాలమన్వేషయన్తీ మహేశ్వరే వర్తమానా తేషు పశుషు నిపతతి । తతశ్చ సంసారోత్పాదనహేతుభూతశక్త్యాం నిపతితాయాం భగవానాచార్యమూర్తిమాస్థాయ దీక్షాం కృత్వా మలాదిపాకం విధాయ పరమేశ్వరతత్త్వే

సంయోజయతీతి నాసంపాద్యో మోక్షమార్గేఽవతార ఇతి । తదుక్తమ్-

సమే కర్మణి సంజాతే కాలాన్తరవశాత్ పునః ॥
తీవ్రశక్తినిపాతేన గురుణా దీక్షితో యదా ।
సర్వజ్ఞః స శివోయద్వత్ కిఞ్చిజ్జ్ఞత్వవివర్జితః ॥
శివత్వవ్యక్తిసమ్పూర్ణః సంసారీ న పునస్తదా । ఇత్యాది ।
(కిం విం ౧।౨౦-౨౨)

శక్తిద్వయం చ భగవతాఽవధూతపాదేనోక్తమ్-

బధ్నాతి కాచిదపి శక్తిరలుప్తశక్తేః
క్షేత్రజ్ఞమప్రతిహతా తవ పాశజాలైః ।
జ్ఞానాసినా చ వినికృత్య గుణానశేషా-
నన్యా క్రోత్యభిముఖం పురుషం విముక్తౌ ॥ ఇతి ॥ ౧౫ ॥
(భం స్తోం ౧౭)

వృత్తిః

అథ త్రిబన్ధనబద్ధేషు సకలేషు మధ్యే సః శివః । పరితః సమన్తాదాధిక్యేన
పక్వమలాన్ సకలాన్ తిరోధానశక్త్యుపసంహారే-ణానుగ్రహశక్త్యా పాశనిరోధనాదిక్యా
స్పృష్టాన్ గురుమధిష్ఠాయ దీక్షయా పరే పదే శివసామ్యరూపే యోజయతి ।
మన్దమలపాకాంస్తు
మన్దతరాదిశక్తిపాతేన విద్యేశ్వరాదిపదే యోజయతి । యచ్చుచ్యతే-

రుద్రమన్త్రపతీశానపదభాజో భవన్తి తే ।

స్థితౌ యాననుగృహ్ణాతి గురుమాస్థాయ చిద్వతః ।। (మృం విం ౫।౩) ఇతి ।
యో యత్రాభిలషేద్ భోగాన్ స తత్రైవ నియోజితః ।
సిద్ధిభాఙ్మన్త్రసామర్థ్యాత్ (సంపూర్ణః శ్లోకః సార్ధత్రిశక్తికాలోత్తరవృత్తౌ (౧।౫)
సముద్ధృతః ।) (స్వాఅం ౩౯।౨) ఇతి చ ।

అత ఏవ విజ్ఞానప్రలయకేవలయోర్నిరధికరణ ఏవ శివస్యానుగ్రహః సిద్ధః । అత ఏవ మలస్య ద్రవ్యత్వాచ్చక్షుషః పటలాదేరివ దీక్షాఖ్యే-నైవేశ్వరవ్యాపారేణ నివృత్తిః, న తు జ్ఞానమాత్రాదితి భావః ।। ౧౫ ।।

బద్ధాన్ శేషానఖిలాన్ వినియుక్తే భోగముక్తయే పుంసః ।
తత్కర్మణామనుగమాదిత్యేవం కీర్తితాః పశవః ।। ౧౬ ।।

తాత్పర్యదీపికా

ఇతరవినియోగపూర్వముపసంహరతి- బద్ధాన్ ఇతి ।
సూక్ష్మదేహేన చ పుర్యష్టకాఖ్యేన బద్ధాన్ శేషాన్ సకలాన్ భోగముక్తయే
విషయభుక్త్యర్థం వినియుఙ్క్తే దేవాదిస్థానేషు స్థూలదే-హేన సంయోజయతీత్యర్థ ఇతి ।। ౧౬ ।।

వృత్తిః

అపరిపక్వమలాంస్తు- బద్ధాన్ ఇతి ।
ఏష చ ప్రాగుక్తానువాదః । అథ పశుపదార్థముపసంహరతి- ఇత్యేవం కీర్తితాః పశవ
ఇతి ।। ౧౬ ।।

పాశాశ్చతుర్విధాః స్యుః పుంసో మలకర్మజౌ మతౌ ప్రథమౌ ।
మాయీయతిరోధాయకశివశక్తిసముద్భవౌ చాన్యౌ ॥ ౧౭ ॥

తాత్పర్యదీపికా

ఇదానీమవసరప్రాప్తానాం లక్షణపరీక్షార్థమాహ- పాశా ఇతి ।
పశూనాం బన్ధకాః పాశాః । తే చ చతుర్విధాః చతుష్ప్రకా-రాః స్యుః । పుంసః
పురుషస్య పశోః । తేషు ప్రథమౌ ఆద్యౌ । మలకర్మ-సంజ్ఞకౌ మలకర్మాఖ్యౌ । తత్రాపి
మలః ప్రథమః పాశః, తత్పూర్వకత్వాత్ కర్మాదీనామ్ । స తు జ్ఞానప్రాగభావ ఇత్యేకే ।
పరే తిమిరసదృశో జడాత్మకో భావరూపో జ్ఞాననివర్త్య ఇతి । గురవస్తు అవిద్యాసంస్కారాత్మక
ఇత్యాహుః । తదుక్తం జ్ఞానం బన్ధః (౧।౨) ఇతి శివసూత్రవార్త్తికకృతా-

అహం మమేదమితి యజ్జ్ఞానం భేదప్రథాత్మకమ్ ॥
శబ్దానువేధతో జాతం మాయీయం మలకారణమ్ ।

కిరణే చ-

మలోఽజ్ఞానం పశుత్వం చ తిరస్కారకరస్తమః ।
అవిద్యా హ్యాకృతిర్మూర్చ్ఛా పర్యాయాస్తస్య వాచకాః ॥ (వి౦ ౨।౨౦-౨౧) ఇతి ।

ద్వితీయః కర్మాఖ్యః పాశః । మాయీయో మాయాజన్యః సూక్ష్మస్-
థూలాత్మకశరీరాదిరూపః । స తృతీయః । తిరోధాయకశివశక్తిసముద్-భవస్తత్స్వరూపశ్చతుర్థ ఇతి
। బన్ధస్య సంసారస్య

జన్మమరణాదిలక్షణస్య బన్ధకాభావేఽసంభవాత్ పాశసద్భావసిద్ధిః ।
బన్ధస్తు శ్రుత్యాదిప్రమాణసిద్ధ ఇతి । నను మాయాకార్యత్వాద్ మలకర్మణోర్మాయాయాం
ప్రవృత్తాయాం తయోరుద్భః, ప్రథమభూతయోస్తయోరుద్భవే మాయాయాః ప్రవృత్తిరితి
ఇతరేతరాశ్రయప్రసఙ్గ ఇతి చేన్న, బీజాఙ్కురవదనాదిత్వేన తత్పరిహారోపపత్తేరితి ।। ౧౭ ।।

వృత్తిః

అథ పాశపదార్థభేదమాహ- పాశా ఇతి ।
నను ప్రాగర్థపఞ్చకం పాశ ఇత్యుక్తమ్ । అత్ర తేషాం చతుర్విధత్-వోక్తిర్విరుద్ధేతి చేన్న,
బిన్దోర్మహామాయాత్మనః పరముక్త్యపేక్షయా పాశత్వేఽపి తద్యోగస్య
విద్యేశ్వరాదిపదప్రాప్తిహేతుత్వేనాపరముక్తిత్వా-దత్ర పాశత్వేనానుపాదానమిత్యవిరోధః । అత
ఏవాహ- పుంస ఇతి । పుంస్-వమలయోగినః, సకలస్యేత్యర్థః । అత ఏవ
శుద్ధాధ్వవాసినామనన్తా-దీనాం మహామాయారోధశక్త్యాత్మకమేవ పాశద్వయం విద్యతే ।
తచ్చ మాయాదివన్న మోహకమ్, అపి తు బోధకమేవేతి సర్వం సుస్థితమ్ । నను
యన్నాదాఖ్యం
పరం బీజం సర్వభూతేష్వవస్థితమ్ (సాం కాం ౧।౫) ఇతి శ్రుతేః సకలస్యాపి
బిన్దుకార్యయోగః ?
సత్యమ్, సర్వజ్ఞత్వాద్యవినాభూతేన బైన్దవశరీరాదినాఽస్య యోగో నాస్తీత్యేవముక్తమ్ । కే తే
ఇత్యాహ- మలకర్మజౌ మతౌ ప్రథమావితి । మలకర్మరూపావేవాత్ర మలకర్మజావితి
కార్యకారణయోరభేదేనోప-చారాదుచ్యేతే, తయోరేవానన్తరసూత్రే లక్షణస్య వక్ష్యమాణత్వాత్,
తత్తత్కార్యకారణయోరావరణభోగభోజనయోః ఫలరూపతయా పాశత్వేన ప్రసిద్ధేశ్చ । ఏవం
మాయేయతిరోధాయకశివశక్తిసముద్-భవావిత్యత్రాపి ద్రష్టవ్యమ్ । ప్రథమావనాదిసిద్ధౌ । తత్ర
మలః పుంసోఽనాది కృత్వా జ్ఞానక్రియావారకః । కర్మాపి ప్రవాహానాది, బీజాఙ్కురాదిన్యాయేన
కర్మజశరీరసన్తానస్యాప్యనాదిత్వేన స్థితేః । మాయేయస్తు కలాదిరాగన్తుకః పాశః,
కర్మసద్భావ ఏవ తస్య సద్భావాత్, తదభావేఽపి ప్రలయకేవలినో మలకర్మయోగాచ్చ ।

శివశక్తేస్తు పాశాధిష్ఠానేనాత్మని తిరోధాయకత్వాదుపచారేణ పాశత్వముక్తమ్,

వక్ష్యామశ్చ ॥ ౧౭ ॥

ఏకో హ్యనేకశక్తిర్దృక్క్రియయోశ్ఛాదకో మలః పుంసామ్ ।

తుషకమ్బుకవజ్జ్ఞేయస్తామ్రాశ్రితకాలిమావద్ వా ॥ ౧౮ ॥

తాత్పర్యదీపికా

ప్రథమోద్దిష్టస్య మలస్య లక్షణమాహ- ఏక ఇతి ।

ఏకోఽనేకశక్తిరితి మలస్య లక్షణమ్ । కార్మమాయీయయోరనేకత్వాత్ తన్నివృత్త్యర్థముక్తమేక

ఇతి । తిరోధాయకశక్తేరపి పాశత్వే సత్యేకత్వాద్ మలత్వప్రసఙ్గ ఇతి
తన్నివృత్త్యర్థమనేకశక్తిరితి

పదమ్ । నన్వవిద్యాసం-స్కారరూపతాయాం మలస్యానేకత్వాదయుక్తమేకో మల ఇతి, ఇతి
చేన్న,

జలనిధినిమగ్నానన్తనదీజలవదేషామప్యనన్తానాం సంసర్గాదేవైకత్వోపపత్తేరిత్యేకే । అన్యే తు

జాత్యపేక్షయైకత్వవచనమ్, అవాన్తరానేకజాతిసద్భావాన్మాయాకర్మణోరనేకత్వమ్,
తదభావాద్

వాసనాయా ఏకత్వమితి బ్రువతే । తథా జ్ఞానాభావరూపతాయాం చ

జాత్యపేక్షయైవైకత్వవచనమ్ । అన్యథా కస్యచిజ్జ్ఞానోదయే సతి జ్ఞానప్రాగభావనివృత్తేః

సకలజగన్మోక్షప్రసఙ్గాదితి ।

భావాత్మకత్వే ముఖ్యమేవైకత్వవచనమ్ । ఏకస్య జ్ఞానోదయేఽపి

నివృత్త్యనివృత్త్యోస్తమోవదుపపత్తేర్మలస్యానేకశక్తిత్వాచ్చైకస్య జ్ఞానోదయే తం ప్రత్యేవ

ప్రచ్ఛాదనశక్తేర్వినాశాదితరేషామప-వర్గాభావః సంభవత్యేవ ।

తస్మాదేకోఽనేకశక్తిర్మల ఇతి । తదుక్తం కిరణే-

విభోరపి మలస్యాస్య తచ్ఛక్తేః క్రియతే వధః ।
ఉపాయాచ్ఛక్తిసంరోధః కస్మింశ్చిత్ క్రియతే మలే ।।
శివజ్ఞానం తథా తస్య శక్తిసంరోధకారకమ్ ।
యథాగ్నేర్దాహికా శక్తిర్మన్త్రేణాశు నిరుధ్యతే ।।
తద్వత్ తచ్ఛక్తిసంరోధః (విం ౨।౨౮-౩౦) ఇత్యాది ।

దృక్క్రియయోశ్ఛాదకో మలః పుంసాం తుషకమ్బుకవజ్జ్ఞేయ ఇతి । యథా తుషకమ్బుకౌ తణ్డులేన సహైకీభూతౌ మూలాఙ్కురాద్యుత్పత్తేః కారణమ్, తథా మలోఽపి పశూనాం స్వరూపభూతజ్ఞానక్రియాప్ర-చ్ఛాదకత్వేన కర్మమాయాదిమూలాఙ్కురాద్యుత్పత్తికారణతయాత్మనా సహైకీభూతస్తిష్ఠతీతి । తదుక్తం కిరణే- మలశ్చిచ్ఛాదకో నైజో విశుద్ధిః శివతా స్వతః ఇతి । తామ్రాశ్రితకాలిమావద్ వేతి । యథా తామ్రాశ్రితా కాలిమా సహజా-తస్య స్వరూపభూతస్వర్ణతాం ప్రచ్ఛాద్య తామ్రతామభివ్యజ్య చావతిష్ఠతే, తథా మలోఽప్యాత్మనో జ్ఞానక్రియాత్మకం స్వరూపం ప్రచ్ఛాద్య పశుత్వం చాభివ్యఞ్జయన్నవతిష్ఠత ఇతి । నను మలస్య సహజత్వే తత్క్షయే తద్వతోఽపి వినాశప్రసఙ్గ ఇతి చేత్, నైవమ్, తామ్రాశ్రితకాలిమావినాశే తత్స్వరూపావినాశవత్ సహజమలవినాశేఽప్యాత్మస్వరూపావినాశోపపత్తేః । తదుక్తమ్-

సహజా కాలిమా తామ్రే తత్క్షయాన్న చ తత్క్షయః ।।
క్షయస్తామ్రస్య యద్వత్ స్యాత్ పురుషస్య మలక్షయః ।
యథా తణ్డులకమ్బుకే ప్రక్షీణే న చ తత్క్షయః ।। ఇత్యాది ।। ౧౮ ।।
(కిం విం ౨।౩౧-౩౨)

వృత్తిః

తత్ర మలలక్షణమాహ- ఏక ఇతి ।

ఏక ఏవ మలః, జడత్వే సతి నిత్యత్వాజ్జడానామనేకానాం ఘటాదివదనిత్యత్వం స్యాత్ ।

యద్యేవం మలస్యైకత్వాదేకస్య మోక్షార్థం తస్య నిరోధే సర్వమోక్షప్రసఙ్గః । అత ఆహ-

అనేకశక్తిరితి । అనేకాత్మావార-కానేకశక్తియుక్తః, అత ఏకస్యాః శక్తేః పరిపాకేన తిరోధానేన

తదావార్యస్యైవ మోక్షః । తుషకమ్బుకవదితి । యథా తణ్డులతామ్రయోరనాద్యావారకత్వేన

సహజం తుషాది కాలిమా వా పశ్చాత్పాకేన రసశక్త్యా నివర్తతే, ఏవం

మలోఽప్యాత్మనోఽనాద్యావారకః పాకవశాద్దీక్షయా నివర్తతే । యది వా యథా

శాల్యాదేస్తుషాద్యఙ్కురోత్పత్తౌ నిమిత్తమ్, ఏవమాత్మనో మలః శరీరాద్యుత్పత్తౌ నిమిత్తమ్ । యథా

వా తామ్రస్య కాలిమా రసశక్త్యా నివర్తతే, తథా మలః శివశక్త్యా నివర్తత ఇత్యేతావదాత్మనో

దృష్టాన్తః, న తు సర్వసామ్యేనేతి ॥ ౧౮ ॥

కర్మానాది ప్రోక్తం ధర్మాధర్మాత్మకం విచిత్రం చ ।

మాయా చ వస్తురూపా మూలం విశ్వస్య నిత్యా సా ॥ ౧౯ ॥

తాత్పర్యదీపికా

మలానన్తరం కర్మమాయాత్మకం పాశద్వయముత్తరశ్లోకపూర్-వాపరార్ధాభ్యాం

నిరూపయతి- కర్మానాదీతి ।

కర్మానాది ప్రవాహరూపేణ, న చైకస్యైవ కర్మణః సర్వదావస్-థానేన । తథా సతి

భావరూపస్య కర్మణోఽనాదిత్వేనాత్మవన్నిత్య-తయాఽనిర్మోక్షప్రసఙ్గాత్ । నహి కర్మావినాశే

సంసారనివృత్తిః సంభవతి । ఇత్యేవం ప్రోక్తం తత్త్వజ్ఞైః । ధర్మాధర్మాత్మకమితి

ధర్మాధర్మరూపేణ ద్వివిధమితి । విచిత్రం చేతి వివిధఫలహేతుత్వాద్ విచిత్రమిత్యర్థః । తథాహి-

సుఖాసాధారణకారణం ధర్మః, దుఃఖాసాధారణకారణమధర్మ ఇత్యేకే । అన్యే తు

చోదనాలక్షణో-ఽర్థో ధర్మః, తల్లక్షణోఽనర్థోఽధర్మ ఇతి బ్రువతే । అపరే ధర్మః

పురుషగుణః కర్తుః ప్రియహితమోక్ష హేతుః, తద్విపరీతోఽధర్మ ఇతి । అహింసాలక్షణో ధర్మ
ఇతి కేచిత్

। చైత్యవన్దనాదిలక్షణో ధర్మ ఇతి బౌద్ధాః । పరే పరోపకారలక్షణో ధర్మ ఇతి ।

తత్రాన్త్యం త్రయమనుపపన్నమ్, ప్రమాణాభావాత్ । న చ బౌద్ధాద్యాగమాః ప్రమాణమ్,

తేషాం పౌరుషేయతయా మూలప్రమాణాభావే ప్రామాణ్యాభావాత్ । న చైషాం

మూలప్రమాణం కిఞ్చిదు-పలభ్యతే, ప్రత్యక్షాదేర్ధర్మ ప్రతి ప్రామాణ్యాసంభవస్యోక్తత్వాత్ ।

న చోపకారలక్షణస్య ధర్మత్వమ్, బ్రాహ్మణా దిహింసాదేరపి తచ్ఛత్రూపకారాదినా

ధర్మత్వప్రసఙ్గాత్ । నాపి హింసాయా అధర్మత్వమ్,

వ్రీహ్యవఘాతదుష్టనిగ్రహాగ్నీషోమీయపశుహింసాదేర-ధర్మత్వప్రసఙ్గాదితి ।

స ధర్మస్త్రివిధః, నిత్యనైమిత్తికకామ్యాత్మనా తస్య భేదాత్ । తత్ర

యావజ్జీవమగ్నిహోత్రం జుహుయాత్, యావజ్జీవం దర్శపూర్ణమా-సాభ్యాం యజేత,
యావజ్జీవం

జ్యోతిష్టోమేన యేజేత ఇత్యేవమాదివాక్యైర్-నియమేన విహితా నిత్యాః ।
నిమిత్తాదుపజాయమానా

నైమిత్తికాః । తద్యథా- వైశ్వానరం ద్వాదశకపాలం నిర్వపేత్ పుత్రే జాతే (తైం సం౦ ౨.౨.౫.3)

అష్టకా కర్తవ్యా ఇత్యేవమాదివిహితా జాతేష్ట్యాదయః । కామనాపూర్వ-కాః కామ్యాః, అగ్నిహోత్రం

జుహుయాత్ స్వర్గకామః (మైం ఉం ౬।3౬), దర్శపూర్ణమాసాభ్యాం స్వర్గకామో యజేత,

జ్యోతిష్టోమేన స్వర్గకామో యజేత్ (ఆపం శ్రౌం ౧౦।౨।౧) ఇత్యేవమాదివాక్యవిహితాః । తే
ద్వివిధాః-

సవిద్యాః కేవలాశ్చేతి । సవిద్యా ఈశ్వరస్మరణపూర్వకాః । ఇతరాస్తద్రహితా ఇతి । ఏవంలక్షణో

ధర్మో ద్వివిధః- ఇష్టః పూర్తశ్చేతి । తత్రేష్టో వైదికః, పూర్తస్తాన్త్రిక ఇతి । ప్రతిషిద్ధోఽధర్మః

। తద్యథా- బ్రాహ్మణో న హన్తవ్య, సురాం న పిబేత్, న శఙ్ఖేన పిబేత్ తోయమ్

ఇత్యాదివాక్యనిషిద్ధా బ్రాహ్మణహింసా-దయః । అపరే త్వధర్మశ్చ త్రివిధ ఇత్యాహుః-

నిత్యాకరణమ్, నైమిత్తికా-కరణమ్, ప్రతిషిద్ధకరణం చేతి । నిత్యనైమిత్తికాభ్యాం ప్రత్యవాయపరిహారః, కామ్యాత్ స్వర్గాదిప్రాప్తిః । అధర్మాన్నరకాదిగమనమితి । ఏతదుక్తం సిద్ధాన్తహృదయే-

క్రియాయాః సూక్ష్మరూపం హి కర్మాహుర్ద్వివిధం చ తత్ ।
ఇష్టం పూర్తం చ తత్రేష్టం వైదికం తాన్త్రికం తథా ।।
పూర్తమిత్యుచ్యతే సద్భిస్తత్ పునస్త్రివిధం మతమ్ ।
ధర్మోఽధర్మస్తథా చిత్రమితి ధర్మో విధేః పదమ్ ।।

స పునస్త్రివిధః కామ్యనిత్యనైమిత్తికాత్మనా ।
నిషిద్ధోఽధర్మ ఇతరచ్చిత్రం కామ్యం పునర్ద్విధా ।।
సవిద్యం కేవలం చేతి విద్యా చేశ్వరచిన్తనమ్ ।
ప్రత్యవాయహతిర్వా స్యాదుపాత్తదురితక్షయః ।।
నిత్యనైమిత్తికాభ్యాం స్యాదధర్మాన్నారకీ గతిః ।
అర్వాచీనా మనుష్యాత్తు పాషాణాన్తా సుదుస్తరా ।।
కామ్యాత్ స్వర్గగతిస్తస్మాదూర్ధ్వా బ్రహ్మావసానికా ।
సవిద్యా దేవయానేన పునరావృత్తివర్జితా ।।
కేవలా పితృయానేన గతిః సంసరణాత్మికా ।
ధర్మాధర్మాఖ్యయోః సామ్యే మానుష్యం లభతే పుమాన్ ।।
కర్మణోః సర్వగామీ స్యాచ్చిత్రాచిత్రఫలోదయః ।
కర్మాఖ్యోఽయం మహాపాశో దుర్మోచస్తేన జన్తవః ।।
ఇతస్తతః సమాకృష్య నీయన్తే పశవో యథా । ఇత్యాది ।

ఏవం మలకర్మవశాద్ మహేశ్వరేచ్ఛయా మాయా పుణ్యాపుణ్య-ఫలానుభవాయ

స్త్రిస్థానేషు దేవాదిశరీరేన్ద్రియవిషయాత్మనా పునః పునః పరిణమతే । తదుక్తమ్-

మలాత్ కర్తృత్వభోక్తృత్వే కర్తృత్వాత్ కర్మ కర్మణః ।
భోగస్తదాక్షేపవశాన్మాయాబన్ధస్తతస్తనుః ।।
భోగాధికరణం భోగ్యా లోకాశ్చ కరణాని చ ।
ఇన్ద్రియాణీతి జాయన్తే భోగసిద్ధ్యై తతో మలః ।।
అభిలాషాత్మకశ్చేతి బీజాఙ్కురఫలాదివత్ ।
అనాదిః పాశజాలోఽణూన్ బధ్నాతి భవచక్రకే ।। ఇత్యాది ।

విచిత్రం చేత్యనేన కర్మసద్భావే ప్రమాణమప్యుక్తమ్ । తథాహి - ఈశ్వరదరిద్రాదిభేదభిన్నం విచిత్రం జగద్ విచిత్రకారణం వినా న సంభవతి । తచ్చ న దృష్టముపలభ్యత ఇత్యదృష్టకారణకల్పనేతి తత్సిద్ధిః । తదుక్తం మాతఙ్గే-

జగతః సుప్రసిద్ధే ద్వే ధర్మాధర్మౌ తు కర్మణీ ।
అనాదికాలసంరూఢే తాభ్యాం పుం వాసితః సదా ।। (విం ౮।౯౮) ఇత్యాది ।

తస్యా మాయాయాశ్చ లక్షణమాహ- విశ్వస్య మూలమితి । విశ్వస్య వ్యక్తజాతస్య కలాదేర్మూలభూతా ఉపాదానభూతా సా మాయేతి । తదుక్తమ్- కలాదీనాం తత్త్వానామవివేకో మాయా (శిం సూం 3।3) ఇతి । లక్షనపదేనైవ తస్యాం ప్రమాణమప్యుక్తమ్ । తథాహి- విశ్వం జగద్ ఏకోపాదానజన్యమ్, ఏకాకారత్వాత్, యద్యదేకాకారం తత్తదేకోపాదాన-జన్యమ్, తథా ఘటకుమ్భమృదఙ్గశరావకుడ్యవల్మీకాదయ ఏకాకారా ఏకమృదుపాదానజన్యాః, తథేదమపి జడత్వాదినైకాకారమ్, తస్మాదేకోపాదానజన్యమితి । యదత్ర సకలకలాద్యవనిపర్యన్తతత్త్వజా-

తావివేకాత్మకముపాదానమ్, సా మాయేతి తత్సిద్ధిః । విస్తరేణైతదుపరిష్టాదుపపాదయిష్యామః ।

మాయాశబ్దవాచ్యతయా తస్యాపరమార్థత్వశఙ్కా స్యాదితి తన్నివృత్త్యర్థమాహ-

వస్తురూపేతి । సా మాయా వస్తురూపా పరమార్థభూతా విశ్వమూలత్వాదీశ్వరవదితి । నిత్యా చ

సా మాయా ।

విశ్వమూలత్వాదీశ్వరవదేవేతి । అనిత్యత్వే తస్యా మూలాన్తరా-భ్యుపగమే

విశ్వమూలత్వాభావాత్ । న చ మాయా మహేశ్వరమాయా-వ్యతిరిక్తానామేవ మూలమితి

విశ్వమూలత్వాభావస్తస్యా ఇతి వాచ్యమ్, జన్యస్యైవ మూలాపేక్షత్వాదజన్యత్వమూలత్వాభావే

విరోధాభావా-దితి । న చ పరమేశ్వరస్య విశ్వమూలత్వే ప్రమాణాభావాత్

సాధనహీనముదాహరణమితి వాచ్యమ్, తస్య విశ్వమూలత్వశ్రవణాత్ । తథాహి- యతో వా ఇమాని

భూతాని జాయన్తే (తైం ఉం ౩।౧), స ఇమాఀల్లోకానసృజత (ఐం ఉం ౧।౨), ఆత్మన ఆకాశః

సమ్భూతః (తైం ఉం ౨।౧) ఇత్యాదిభిర్వేదవాక్యైః పరమేశ్వరస్య జగన్మూలత్వమవగమ్యతే । తతో

న సాధనవికలముదాహరణమితి । తథా పరమర్షిణా వేదవ్యాసేన సూత్రకృతా పరమేశ్వరస్య

విశ్వమూలత్వం జన్మాద్యస్య యతః (బ్రం సూం ౧।౧।౨), శాస్త్రయోనిత్వాత్ (బ్రం సూం ౧।౧।౩) ఇతి

సూత్రద్వయేనోపవర్ణితమ్-ఇతి । నను తర్హి న మాయాయా విశ్వమూల-త్వమ్, పరమేశ్వరస్యైవ

విశ్వమూలత్వాదితి చేత్, నైవమ్, పరస్పరసృష్టయోరేవ మాయామహేశ్వరయోర్విశ్వమూలత్వేనోభయోరపి

తదుపపత్తేః ।

తథాహి- మాయా తావన్న పరమేశ్వరానధిష్ఠితా జడా జగదుపాదానం భవతి,

మహేశ్వరశ్చ చేతనోఽపి న మాయాం వినా విశ్వమూలతాం భజతే

నిర్వ్యాపారోదాసీనమాత్రత్వాదితి తయోః సంసృష్టయోరేవ జగన్మూలత్వమ్, అయఃపిణ్డాగ్న్యోరివ

కార్యకారణాదీతి । మాయా చేతి చశబ్దేన మాయాకార్యస్య విశ్వస్య వస్తురూపత్వముపవర్ణితమ్ ।

న చ ప్రపఞ్చస్య మిథ్యాత్వాదేతదనుప-పన్నమితి వాచ్యమ్, తత్ర ప్రమాణాభావాత్ । నను

విమతః ప్రపఞ్చో మిథ్యా, దృశ్యత్వాత్, యద్ యద్ దృశ్యం తత్తన్మిథ్యా యథా శుక్తిరజతమ్,

తథాయమపి దృశ్యః, తస్మాన్మిథ్యేత్యనుమానాత్ ప్రపఞ్చమిథ్యాత్వ-సిద్ధిరితి చేత్, నైవమ్,

శుక్తిరజతస్య తద్వ్యతిరిక్తస్యేదం రజతమితి భ్రాన్తి-గోచరస్యాపరమార్థభూతస్య సద్భావే

ప్రమాణాభావాత్ । నను విమతం రజతజ్ఞానం రజతవిషయమ్, రజతజ్ఞానత్వాత్, సమ్యగ్రజత-

జ్ఞానవదిత్యనుమానాత్ తత్ర శుక్తౌ రజతసద్భావః సిద్ధః । నాసౌ సత్, తదానీం

భ్రాన్తత్వబాధ్యత్వయోరసమ్భవాత్, సమ్యగ్రజతవత్ । నాప్యసత్, శశవిషాణ ఇవ

ఖ్యాతిబాధయోరసంభవప్రసఙ్గాత్ । నాపి సదసత్, విరుద్ధత్వాదితి సిద్ధం తస్య

సదసద్విలక్షణత్వమ్ । తదేవానిరూపితరూపత్వం మిథ్యాత్వం చేతి । తదుక్తమ్-

సత్త్వే న భ్రాన్తిబాధౌ స్తాం నాసత్త్వే ఖ్యాతిబాధకౌ ।
సదసద్భ్యామనిర్వాచ్యాఽవిద్యా వేద్యైః సహ భ్రమా ।। ఇతి ।

తదేతదసారమ్, అలౌకికస్య రజతస్య పరమార్థభూతస్య తత్ర ప్రతి-భాసాత్ । తథా హి-

ద్వివిధం హి రజతం లౌకికమలౌకికం చేతి । తత్ర లౌకికం వలయకరణాదిసమర్థమ్,

అలౌకికమత్ర ప్రతిభాసమానం తదసమర్థమ్ । తస్య ద్విత్వాదిసామ్యేన పరమార్థత్వాన్న

మిథ్యాత్వమ్ । న చ నేదం రజతమితి జ్ఞానేనాస్యా బాధః, అపేక్షితలౌకికరజత-

వివేకఖ్యాపకత్వేనాస్యాబాధకత్వాత్ । అథాలౌకికరజతావబోధే లౌకికరజతార్థినస్తత్ర

ప్రవృత్త్యభావప్రసఙ్గ ఇతి చేన్న, అలౌకికస్యాపి లౌకికభేదా-గ్రహణేన ప్రవృత్త్యుపపత్తేః ।

అథవాఽలౌకికస్య లౌకిక-తాం మన్యమానస్తత్ర ప్రవర్తత ఇతి । తథానిర్వచనీయరజతావబోధే చ

ప్రవృత్త్యసమ్భవాద్ భవతా చ మదుక్తమార్గానుసార ఆశ్రయణీయ ఏవ । అతో నానిర్వచనీయా-

పరమార్థరజతసద్భావ ఇతి దృష్టాన్తాభావాన్న ప్రపఞ్చమిథ్యాత్వసిద్ధిః ।

నను భేదాగ్రహణస్య ప్రవర్తకత్వే నాలౌకికరజతకల్పనా సంగచ్ఛతే, శుక్తిరజతయోరేవ గృహ్యామాణస్మర్యమాణయోర్భేదాగ్రహ-ణాద్ రజతార్థినస్తత్ర ప్రవృత్త్యుపపత్తేః కల్పనాగౌరవప్రసఙ్గాత్ ।

తథాహి- ఇదం రజతమిత్యత్ర ఇదమనుభవః పురోవర్తిశుక్తివిషయః । రజతమితి తు సదృశదర్శనసముద్బుద్ధసంస్కారజం దేశాన్తరగత-రజతవిషయం స్మరణమ్ । తత్రానుభూయమానస్మర్యమాణయోః శుక్తిరజతయోర్భేదాగ్రహణాదేవ రజతార్థినః పురోవర్తిని శుక్తిరజతే ప్రవృత్త్యుపప-త్తేర్నాలౌకికరజతకల్పనముపపన్నమితి । తత్ర చ న మిథ్యాభూతం కిఞ్చిదస్తీతి ప్రపఞ్చమిథ్యాత్వానుమానస్య దృష్టాన్తాభావాదప్రామాణ్యమితి । నైవమ్, తచ్ఛబ్దోల్లేఖనశూన్య-తయా రజతజ్ఞానస్య స్మృతిరూపత్వాసంభవాత్ । తస్మాదత్రాలౌకికం రజతం భాసత ఇతి । నైతదేవమ్, అలౌకికరజతగ్రహణస్య ప్రవర్తకత్వా-నుపపత్తేః । న చాలౌకికస్య లౌకికతాం మన్యమానః ప్రవర్తత ఇతి వాచ్యమ్, అన్యథాఖ్యాతివా-దప్రసఙ్గాత్ । న చ లౌకికభేదాగ్రహణాత్ ప్రవృత్తిః, స్వర్ణభేదాగ్రహ-ణేన తదర్థినస్తత్ర ప్రవృత్తిప్రసఙ్గాత్ । న చ గృహ్యమాణయోర్భేదాగ్రహ-ణం ప్రవర్తకమితి స్వర్ణాగ్రహణేన తదర్థినస్తత్ర ప్రవృత్త్యభావ ఇతి వాచ్యమ్, లౌకికరజతస్యాప్యగృహ్య-మాణతయా తదర్థినస్తత్ర ప్రవృత్త్యసంభవాత్ । న చానేన రజతజ్ఞా-నేన తస్యాపి గ్రహణమితి వాచ్యమ్, దేశాన్తరస్థతయేన్ద్రియగోచరత్వా-సంభవాత్ । న చేదం స్మృత్యనుభవాత్మకం పురోవర్తిదేశాన్తరగత-రజతద్వయవిషయం విజ్ఞానద్వయమితి వాచ్యమ్, ఇన్ద్రియసంప్రయోగజన్య-త్వాత్ తచ్ఛబ్దోల్లేఖశూన్యత్వాచ్చ రజత-జ్ఞానస్య స్మృతిత్వాసంభవాత్ । తస్మాదత్ర భాసమానం రజతమసదితి శూన్యవాదినో మిథ్యాత్వం చాసద్విషయత్వమితి ప్రపఞ్చమిథ్యాత్వానుమానాత్

ప్రపఞ్చస్యాప్యసత్-త్వమితి । నైతదేవమ్, అసద్రజతావబోధే రజతార్థినస్తత్ర ప్రవృత్త్యనుప-పత్తేః ।

అథాసద్రజతస్య సద్రజతభేదాగ్రహాత్ తదభేదగ్రహాద్వా ప్రవృత్త్యుపపత్తిరితి చేత్, నైవమ్, రజతశుక్త్యోరేవ భేదాగ్రహణాదభేద-గ్రహణాద్వా ప్రవృత్త్యుపపత్తౌ తద్వ్యతిరిక్తాసద్రజతకల్పనాసంభవాత్ ।

తస్మాదత్ర రజతజ్ఞానం స్వగతం రజతాకారం బహిః శుక్తిమస్తకే ప్రకాశయతీత్యాత్మఖ్యాతివాదినః । అసతః ఖ్యానా-యోగాత్ సతశ్చ దేశాన్తరస్థత్వాదరజతస్య రజతధీగోచరత్వాసంభ-వాచ్చ జ్ఞానగతరజతాకారస్య బాహ్యతయాఽవభాసో భ్రమ ఇతి ।

జాగ్రజ్జ్ఞానాని చ స్వాకారవ్యతిరిక్తార్థశూన్యాని, జ్ఞానత్వాత్, స్వప్నజ్ఞానవదితి జ్ఞానాద్వైతవాదీ । జ్ఞానమాత్రం సర్వం తదన్యాసత్త్వస్యానేనానుమానేనావగతత్వాదితి ।

నైవమ్, అస్యానుమా-నస్య పక్ష హేతుదృష్టాన్తాదిగ్రాహకజ్ఞానైః స్వవ్యతిరిక్తార్థవద్భిర్-వ్యభిచారాత్ । తేషామగ్రాహ్యత్వేఽప్యనుమానస్యాశ్రయాసిద్ధిస్వ-రూపాసిద్ధిధర్మ్యసిద్ధదృష్టాన్తత్వాదిదోషప్రసఙ్గః । న చ స్వప్నజ్ఞానానాం స్వాకారగ్రాహకత్వమ్, విజ్ఞానానం సాకారత్వే ప్రమాణాభావాత్ । న చ నీలజ్ఞానం పీతజ్ఞానమిత్యాదిప్రతికర్మ-వ్యవస్థాన్యథానుపపత్త్యా తజ్జ్ఞానానాం నీలపీతాద్యాకారవత్త్వ-సిద్ధిః, నీలపీతాదేః కర్మకారకతయా ప్రమాణ్యాత్ । తస్మాత్ స్వాకారం బహీరూపతయా న ఖ్యాపయన్తి భ్రాన్తయ ఇత్యాత్మఖ్యాత్య-సంభవః । కిం తర్హి భ్రాన్తిజ్ఞానానాం భ్రాన్తత్వమ్, అనాదివృద్ధ-వ్యవహారావగతస్వవిషయపరిత్యాగేన విషయాన్తరోపసర్పణమితి బ్రూమః । తత్ర చ

ప్రమాణం నేదం రజతమ్, అపి తు శుక్తికేతి బాధకప్రత్యయానన్తరమిదం శుక్తిశకలం రజతరూపేణ మయా ప్రత్యాకలితమిత్యబాధ్యమానం ప్రత్యభిజ్ఞాత్మకం ప్రత్యక్షముప-లభ్యత ఇతి । తద్విపరీతానిర్వచనీయాలౌకికఖ్యాత్యసత్ఖ్యాత్యాత్మఖ్యా-త్యాదిప్రతిపాదకానాం ప్రమాణానామగ్న్యనుష్ణత్వప్రతిపాదకకృత-కత్వానుమానవదప్రామాణ్యమితి । తదుక్తం న్యాయవిద్భిః-

విజ్ఞానానాం యథార్థత్వం సర్వేషాం కేచిదూచిరే ।
తదసాధ్వన్యథాఖ్యాతిర్మానస్యామీయతే ధియా ।। ఇతి ।

తథా అనుమానాదప్యన్యథాఖ్యాతిరత్రావగమ్యతే । తథా హి- విమతా రజతార్థినాం పురోవర్తిని శుక్తిశకలే ప్రవృత్తిః స్వగోచరే రజత-జ్ఞానపూర్వికా, రజతాదిత్సాధీనప్రవృత్తిత్వాత్, సమ్యగ్రజతప్రవృత్తివ-దితి । శుక్తిశకలం వా రజతజ్ఞానవిషయః, రజతాదిత్సాధీనప్రవృత్తి-విషయత్వాత్, సమ్యగ్రజతవదితి । తథా నేదం రజతమ్, అపి తు శుక్తికేతి బాధకప్రత్యయశ్చ పక్షాన్తరేషు నోపపద్యతే, శుక్తౌ రజతరూపతా-ప్రాప్త్యభావాత్ । ప్రకారాన్తరేణ బాధకప్రత్యయప్రసఙ్గశ్చ- నేదం సద్రజతమ్, అపి త్వసద్రజతమితి । నాత్ర సద్రజతమస్తి, అపి
త్వన్యత్రేతి వానిర్వచనీయఖ్యాతిపక్షే । నాత్ర వలయకరణసమర్థం రజతమస్త్యపి త్వన్యత్రేతి,
నేదం వలయకరణసమర్థం రజతమపి త్వలౌకికమితి వా
ప్రాభాకరైకదేశీయమీమాంసకపక్షే । నేదం సద్రజతమపి త్వసద్ర-జతమితి, నాత్ర సద్రజతమస్త్యపి త్వన్యత్రేతి వాఽసత్ఖ్యాతిపక్షే । నాత్ర రజతమస్త్యపి త్వాన్తరమిత్యాత్మఖ్యాతిపక్షే । రజతాద్ భిన్నమిదం శుక్తిశకలమితి భేదగ్రహణపక్షే భవేదితి । తస్మాదన్యథాఖ్యాతి-వ్యతిరిక్తఖ్యాతీనామసంభవ ఇతి । రజతార్థిప్రవృత్త్యసంభవాచ్చ ఖ్యాత్యన్తరాసంభవః । అనన్తవస్తుభేదాగ్రహణసద్భావాత్ పురోవర్తిని తదర్థినాం ప్రవృత్తిప్రసఙ్గః । న చ గృహ్యమాణయోర్భేదా-గ్రహణాత్ ప్రవృత్తిః, ఘటపటయోర్గృహ్యమాణయోస్తదానీం భేదగ్రహణాభావేన ఘటార్థినః పటే ప్రవృత్తిప్రసఙ్గాత్ । న చ ధర్మిప్రతియోగిగ్రహణవేలాయాం తదభేదగ్రహణోపపత్తిః, ఉభయ-గ్రహణపూర్వకత్వాద్
భేదప్రవృత్తేరితి । అథ భేదస్య స్వరూపత్వాత్ స్వరూపగ్రహణేన భేదస్యాపి గృహీతత్వాద్ భేదాగ్రహణాభావేనాప్ర-వృత్తిరితి చేత్ ? న తర్హి రజతార్థినః పురోవర్తిని శుక్తిశకలే ప్రవృత్తిః,

స్వయమ్ప్రకాశమానయోర్గ్రహణస్మరణయోరిదం రజతమితి జ్ఞానయోర్-గృహ్యమాణస్మర్యమాణయోశ్చ

శుక్తిరజతయోః స్వరూపాగ్రహణేన భేదాగ్రహణాసంభవాత్ । కిఞ్చ, భేదాగ్రహణస్య

ప్రవర్తకత్వే శబ్దార్థసమ్బన్ధగ్రహణాసంభవప్రసఙ్గః ।

తథాహి- గామానయేతి ప్రయోజకవాక్యశ్రవణసమనన్తరం

ప్రయోజ్యవృద్ధప్రవృత్తిముపలభమానో బాల ఏవమవగచ్ఛతి- అస్య గమనక్రియాహేతుః ప్రయత్నో జాత

ఇతి, స్వాత్మని గమనాదిక్రియాయాః ప్రయత్నపూర్వకత్వదర్శనాత్ । ప్రయత్నకారణత్వేనేచ్ఛాం

గమనాను-మితప్రయత్నేనానుమినోతి, ఇచ్ఛాకారణత్వేన చేష్టసాధనజ్ఞాన-కారణత్వేన చ

ప్రయోజక-వృద్ధవాక్యం జ్ఞానపూర్వకాలవర్తి, తత్కారణవస్త్వన్తరాభావాత్ । తత

అనీయమానమర్థముపలభమానోఽ-యమర్థసముదాయోఽనేన శబ్దసముదాయాదవగత ఇతి జానాతి ।

పశ్చాదావాపోద్వాపాభ్యాం విశేషతోఽధ్యవస్యతి- అస్యార్థవిశేష-స్యాయం శబ్దవిశేషో

వాచకః, అస్య పదవిశేషస్యాయమర్థవిశేషో వాచ్య ఇతి వా । అత్రాగ్రహణస్య

జ్ఞానప్రాగభావరూపతయాఽశబ్ద-జన్యత్వాచ్ఛబ్దశక్తికల్పనానవకాశః,

జ్ఞానద్వారేణేచ్ఛాప్రయత్-నావుత్పాద్య శబ్దస్య ప్రవర్తకత్వాదితి చన్ద్రద్విత్వశఙ్ఖపీతిమాది-

భ్రమాదిషు న భేదగ్రహణసంభవ ఇతి । తస్మాన్న భేదాగ్రహణాత్ ప్రవృత్తిః, అపి

త్వన్యథాగ్రహణాదితి బ్రూమః । నను శైవైః శాస్త్రే అన్యథాఖ్యాతిరాశ్రీయత ఇతి కుతోఽవగతమ్,

భూత-శుద్ధితన్త్రే ఉక్తత్వాత్ । తథాహి-

అన్యథాఖ్యాముపాశ్రిత్య సాంఖ్యవచ్ఛివశాసనమ్ ।

యా అనిర్వచనీయేతి తథా సిద్ధాన్తవాదతః ।।

వేదాన్తవాదినాం దృష్టిమాశ్రితం వైష్ణవం మతమ్ । ఇతి ।

సాంఖ్యామితి చ సేశ్వరసాంఖ్యం వివక్షితమ్, ఇతరస్యాఖ్యాతి-వాదిత్వాత్ I తథా (ప్ర్య?-హ్య) క్తం సాంఖ్యాచార్యైః- విపర్యయో మిథ్యా-జ్ఞానమతద్రూపప్రతిష్ఠమ్ (యోం సూం ౧।౮) ఇతి

సూత్రేణాన్యథాఖ్యాతిప్రతిపాదనాత్ I తస్మాచ్ఛుక్త్యవిద్యాసముద్-భతస్య శుక్త్యధిష్ఠితస్య శుక్తివ్యతిరిక్తస్యాధిష్ఠానయాథాత్మ్య-జ్ఞాననివర్త్యస్య మిథ్యాభూతస్య రజతస్యాభావాత్ ప్రపఞ్చమిథ్యా-త్వానుమానం ధర్మ్యసిద్ధదుష్టాన్తతయా న ప్రామాణ్యసమ్పద-మధిగచ్ఛతీతి I తథాత్మనోఽపి స్వతః సిద్ధస్య శ్రుతిప్రమాణదృశ్య-త్వాద్ హేతోర్వ్యభిచారః I కిఞ్చ, ప్రపఞ్చస్య ధర్మిణో దృశ్యత్వేన హేతునా యథా సాధ్యతే, తథా దృశ్యత్వస్య హేతోర్మిథ్యాత్వస్య సాధ్యధర్మస్య మిథ్యాత్వం యద్యనేనైవానుమానేన సాధ్యేత, తదా హేతోః పక్షైకదేశతయా పక్షే వృత్త్యభావాదనిశ్చితపక్షవృత్తిరసిద్ధ ఇత్యసిద్ధత్వమ్, ప్రపఞ్చమిథ్యాత్వస్య ధర్మిణోఽన్యత్ర ప్రపఞ్చవద-సిద్ధేరాశ్రయైకదేశాసిద్ధత్వం చ ప్రసజ్యతే I తద్ద్వయస్య మిథ్యాత్వాసాధనే తత్ర వర్తమానత్వాద్ దృశ్యత్వస్య వ్యభిచారః I ప్రమాణాన్తరేణ తన్మిథ్యాత్వసాధనే తన్మిథ్యాత్వస్య మిథ్యాత్వా-సాధనాత్ తత్ర ద్వయోర్వ్యభిచారః I తస్యాపి మిథ్యాత్వసాధనేఽన్తి-మస్య మిథ్యాత్వస్య మిథ్యాత్వాసాధనాత్ (తత్ర ద్వయోర్వ్యభిచారః I తస్యాపి మిథ్యాత్వాసాధనేఽన్తిమస్య మిథ్యాత్వస్య మిథ్యాత్వాసాధ-
నాత్ ?) తత్ర వర్తమానతయా హేతోర్వ్యభిచా-రః I తథా మిథ్యాత్వం యద్యసత్త్వం తదా సన్ ఘటః సన్ పట ఇత్యాదిప్రత్యక్షబాధః I ప్రపఞ్చస్య ధర్మిణో మిథ్యాత్వస్య ధర్మస్య హేతోర్దృశ్యత్వస్య శుక్తిరజతస్య దృష్టాన్తస్య చ శశవిషాణకల్పత్వేనాశ్రయా-సిద్ధ్యాదిదోషప్రసఙ్గః I తేషాం సద్భావే హేతోర్వ్యభిచారః I ఇత్యుభ-యథా శూన్యవాదినాం న వాదేఽధికారః I తదుక్తమ్-

అధికారోఽనుపాయత్వాన్న వాదే శూన్యవాదినః (శ్లో. వా., నిరాం ౧౨౯) ఇతి I

యది జ్ఞాననివర్త్యత్వమ్, తదా చ ప్రత్యక్షాదివిరోధః, ప్రత్యక్షా-దినా

ముద్గరప్రహారాదినివర్త్యత్వోపలమ్భేన కార్యకల్ప్యజ్ఞాననివర్-తనయోగ్యతాయా అసంభవాత్ । న

చ కల్పకోటిశతసహస్రవర్తినాం పదార్థానాం కారణాన్తరవినష్టానామజ్ఞానాదవినాశో

ఘటత ఇతి । యది సదసద్విలక్షణత్వం మిథ్యాత్వమ్, తదాపి ప్రత్యక్షాది-విరోధః, ప్రత్యక్షాదినా

పదార్థానాం సత్త్వాసత్త్వయోరుపలమ్భాత్ । తథా విరుద్ధత్వాచ్చ సదసత్త్వవదేకస్య

పదార్థస్య న సదసద్వై-లక్షణ్యోపపత్తిః । దేశకాలభేదేన త్వర్థానాం

సదసత్త్వయోరుపపత్తిః । ఉభయవైలక్షణ్యం తు న కథఞ్చిదుపపద్యత ఇతి । అథ బాధ్యత్వమితి

చేదస్తు । బాధ్యత్వం యది నాశిత్వమ్, తదాంశే సిద్ధసాధ్యతాంశే

ధర్మిగ్రాహకప్రమాణబాధా చ । కాలాద్యవనిపర్యన్తతత్త్వానాం తత్కార్యా-ణాం చ

వినాశిత్వస్య సిద్ధత్వాత్, మాయాయాః స్వగ్రాహకప్రమాణేన నిత్యత్వస్య సిద్ధత్వాచ్చేతి

విశ్వకార్యకలాపస్య కారణాపేక్షాయాం తన్మూలతయా మాయాసద్భావసిద్ధిః । అతస్తస్యా

నిత్యత్వమ్, విశ్వకార్యకారణతయాకార్యత్వేనానిత్యత్వాసమ్భవాత్, తస్యాశ్చ కారణాన్తరకల్-

పనాయామనవస్థాప్రసఙ్గాచ్చ । నిత్యత్వం కస్యచిదాశ్రయణీయమ్ । తత్

కల్పనాగౌరవపరిహారాయ ప్రథమభూ-తాయా మాయాయా ఏవాభ్యుపగతమితి ధర్మిగ్రాహకేణైవ

ప్రమాణేన తన్నిత్యత్వమపి సిద్ధమపి న ధర్మిగ్రాహకప్రమాణవిరోధః । న చానేన తస్య

బాధాసంభవః, అస్య తన్మూలతయా తదభావే మాయా-సద్భావసేద్ధేరాశ్రయాసిద్ధిదోష-

ప్రసఙ్గాత్ । అథ బాధాత్మక-బోధవిషయత్వం బాధ్యత్వమ్, తస్య (తచ్చ)

శుక్తిరజ్వాదావుపజాతర-జతసర్పాదిజ్ఞానేఽప్యస్తీతి న సాధ్యహీనముదాహరణమ్ ।

తథా హి- అనాదిసిద్ధస్వవిషయరజతాదిపరిత్యాగేన విషయాన్తరే శుక్త్యాదావుపసర్పణాద్

మిథ్యేదం మమోత్పన్నం రజతాదిజ్ఞానమితి బాధాత్మకబోధవిషయతా

రజతాదిజ్ఞానానాముపలభ్యతే । తద్దృష్టాన్తబలాత్ ప్రపఞ్చస్యాపి బోధాత్మకబోధవిషయత్వం

సాధ్యత ఇతి న కశ్చిద్ దోష ఇతి చేత్, నైవమ్, సిద్ధసాధ్యతాప్రసఙ్గాత్ । తథా హి- సర్వో వై

రుద్రః

(మం నాం ౧౦।౧౧) ఇత్యాదిశ్రుతేః విచారతస్తు రుద్రస్య స్థూలమేతచ్చ-రాచరమ్ ఇత్యాదిస్మృతేశ్చ శరీరశరీరిరూపతయా సర్వస్య రుద్రాత్మక-త్వావగమాత్ సర్వేషామపి పదార్థానాం రుద్రాత్మకత్వావభాసస్య భ్రమరూపత్వమ్ । తేన నాయం ప్రపఞ్చోఽశివాత్మకః, కిన్తు రుద్రాత్మక ఏవేతి బాధాత్మకబోధవిషయత్వస్య సిద్ధత్వాత్ సిద్ధసాధ్యతాప్రసఙ్గ ఇతి । అథాశివాత్మతాగోచరా యే ప్రత్యయాః ప్రపఞ్చవిషయాస్తేషాం మిథ్యాత్వమన్యథాఖ్యాతిరూపత్వం సాధ్యత ఇతి చేత్, తర్హి సిద్ధం నః సమీహితమ్, ప్రపఞ్చసత్యత్వావిరోధాత్ । నహి రజ్జౌ సర్పజ్ఞానోత్పాదేన రజ్జుసత్యత్వం విరుధ్యత ఇతి । తస్మాద్
యుక్తముక్తం మాయా చ వస్తురూపేతి । అపరమార్థాత్ పరమార్థవస్తూత్పాదాసమ్భవాచ్చేతి । అపరే పునర్మాయా చ వస్తురూపేత్యేతద్ వాక్యమన్యథా వ్యాచచక్షిరే । తథాహి- మాయా వస్తురూపా శివరూపా, తత్కార్యం చ జగచ్ఛివరూపమ్, శివాద్ భిన్నస్య కస్యచిదసంభవాత్ । తథాహి- జ్ఞానస్వభావ ఏవాయమాత్మా శివో మాయాతత్కార్యాత్మనాఽవభా-సతే । తతః స ఏవ తదుభయమితి । న చ తథా సతి శివస్య పరిణామిత్వమితి చాచ్యమ్, వివర్తవాదాశ్రయణాత్ । అప్రచ్యుతస్వస్వభావస్య వస్తునోఽ-న్యథాభావో వివర్తః । యథా రజ్జోః సర్పత్వమ్ । నహి రజ్జౌ సర్పభావ-కాలే పరిణామాది దృష్టమితి మహేశ్వరస్యాపి జగద్రూపత్వే తద్వదేవ పరిణామాదికాసంభవ ఇతి శివ ఏవ మాయాతత్కార్యాత్మనా భాసత ఇతి ।
తదుక్తమీశ్వరగీతాయామ్-

స ఏవ మూలప్రకృతిః ప్రధానః పురుషోఽపి చ ।
వికారా మహదాదీని దేవదేవః సనాతనః ।। (౭।౩౧) ఇతి ।

నహి రజతాదేరన్యత్ర విద్యమానస్య శుక్తికాదౌ భ్రమదర్శనా-దస్య ప్రపఞ్చస్యాన్యత్రాసంభవాద్ భ్రమరూపత్వాసంభవ ఇతి వాచ్యమ్, పూర్వదర్శనమాత్రస్య

భ్రమహేతుసంస్కారహేతుతయా ప్రయోజక-త్వేనాన్యత్ర విద్యమానతయాఽప్రయోజకత్వాత్ । తస్మాత్

పూర్వ-పూర్వదివసజన్మకల్పాదిష్వనుభూతస్యోత్తరోత్తరదివసజన్మకల్పాదిషు భ్రమసంభవ ఇతి న

కశ్చిద్ దోషః । తదుక్తం శతకకారేణ-

సర్వవికల్పవిహీనం శుద్ధం శాన్తం వ్యయోదయవిహీనమ్ ।

యత్ పరతత్త్వం తస్మిన్ విభాతి షట్త్రింశదాత్మ జగత్ ॥

దర్పణబిమ్బే యద్వన్నగరగ్రామాది చిత్రమవిభాగి ।

భాతి విభాగేనైవ చ పరస్పరం దర్పణాదపి చ ॥

విమలతరపరమశామ్భవబోధాత్ తద్వద్ విభాగశూన్యమపి ।

అన్యోన్యం చ తతోఽపి చ విభక్తమాభాతి శివరూపమ్ ॥ ఇతి ॥ ౧౮ ॥

(పం సాం ౧౧-౧౩)

వృత్తిః

కర్మణోఽనాదిత్వం ప్రవాహానాదితయేత్యుక్తమ్ । వైచిత్ర్యం చ సాధనభేదాత్ ।

సాధనం చ కర్త్రాదివిశేషః, విచిత్రభోగభేదాత్-మకఫలదర్శనాచ్చ । మాయా చ తావద్

వస్తురూపా । న తు వేదాన్తవా-దినామివాసత్యరూపా । విశ్వస్య కలాదేః సాధారణస్య,

భువనా-ద్యాత్మనోఽసాధారణస్య, సూక్ష్మదేహాత్మన ఉభయరూపస్య,

భువనజశరీరాత్మనశ్చాశుద్ధస్య సర్వస్య జగతో మూలముపాదా-నమ్, ఉపాదానం వినా

కార్యానుత్పత్తేః । సా చ నిత్యా, పరమకారణ-త్వాత్, అనిత్యత్వే త్వనవస్థాప్రసఙ్గాచ్చ । అత

ఏవైకా సా జ్ఞేయా । ఏష చ న్యాయః శుద్ధాధ్వోపాదానభూతస్య బిన్దోరపి సమానః ।

నను తత్ర ఉద్దేశసూత్రే మాయేయః పాశత్వేనోద్దిష్టః, అత్ర మాయాయా లక్షణముక్తమితి

విరోధ ఇతి చేత్, సత్యమ్ । మాయాయాః స్వతో బన్ధకత్వాభావాత్ తత్ర తత్కార్యముద్దిష్టమ్ । అత్ర తు
తస్య కారణాధీ-నత్వాత్ కారణస్య లక్షణముక్తమ్ । కార్యస్య తు విస్తృతత్వాత్ పశ్చాల్లక్ష-
ణమభిధాస్యత ఇత్యవిరోధః ॥ ౧౯ ॥

పాశానుగ్రాహిత్వాత్ పురుషతిరోధాయికా విభోః శక్తిః ।
పాశత్వేనాభిహితా పాశాశ్చ చతుర్విధాస్త్వేవమ్ ॥ ౨౦ ॥

తాత్పర్యదీపికా

ఇదానీం శక్తిగణం నిరూపయతి- పాశేతి ।
మలకర్మమాయాకార్యాణాం పాశానామచేతనతయా పరమేశ్వ-రశక్త్యావేశం వినా
పశుబన్ధనసామర్థ్యాభావాత్ స్వావేశేన పాశానుగ్రహం స్వకార్యే ప్రవర్తనం కుర్వతీ
పురుషతిరోధాయికా పురుషాచ్ఛాదికా విభోః పరమేశ్వరస్య శక్తిః పాశతయోక్తా తత్త్వజ్ఞైరితి ।
పాశాశ్చ చతుర్విధాస్త్వేవమిత్యుపసంహరతి । ఏవముక్తేన ప్రకారేణ పాశాశ్చతుర్విధా ఇత్యర్థః
। నన్వర్థపఞ్చకం పాశ ఇత్యుపక్రమ్య పాశాశ్చతుర్విధా ఇత్యుపసంహారే పూర్వాపరవిరోధ ఇతి
చేన్నైవమ్, స్థూలసూక్ష్మవిభాగేనోక్తాయా మాయాయా ఏకత్వవివక్షయా చాతుర్విధ్యాభిధానాదితి
। పాశాశ్చ చతుర్విధాస్త్వేవమిత్యుపసంహార-వాక్యస్థేన చశబ్దేన శాస్త్రార్థోపసంహారో
ద్యోతితః । ఏవం త్రివిధం తత్త్వమితి ॥ ౨౦ ॥
ఇతి తత్త్వప్రకాశతాత్పర్యదీపికాయాం పతిపశుపాశాత్మకవిచా-రః ప్రథమః పరిచ్ఛేదః ॥

వృత్తిః

ఇత్థం సాక్షాత్ పాశత్రయముక్త్వా శక్తేరుపచారేణ పాశత్వమితి

దర్శయన్నుక్తార్థముపసంహరతి- పాశేతి ।। ౨౦ ।।

శుద్ధాని పఞ్చతత్త్వాన్యాద్యం తేషు స్మరన్తి శివతత్త్వమ్ ।
శక్తిసదాశివతత్త్వే ఈశ్వరవిద్యాఖ్యతత్త్వే చ ।। ౨౧ ।।
పుంసో జ్ఞకర్తృతార్థం మాయాతస్తత్త్వపఞ్చకం భవతి ।
కాలో నియతిశ్చ తథా కలా చ విద్యా చ రాగశ్చ ।। ౨౨ ।।
అవ్యక్తం మాయాతో గుణతత్త్వం తదను బుద్ధ్యహఙ్కారౌ ।
చేతోధీకర్మేన్ద్రియతన్మాత్రాణ్యను చ పఞ్చభూతాని ।। ౨౩ ।।

తాత్పర్యదీపికా

అథ ద్వితీయః పరిచ్ఛేదః

అథ సంక్షేపేణోక్తానాం పతిపశుపాశానాం విస్తారముపదిశతి- శుద్ధానీతి ।

అత్రాద్యం పఞ్చకం శివస్వరూపత్వాచ్ఛుద్ధమ్, మధ్యమం సప్తకం శుద్ధాశుద్ధమ్, పశురూపత్వాత్ । కథమత్ర సప్తకత్వ-మిత్యత ఆహ- పుంసో జ్ఞకర్తృతార్థం మాయాతస్తత్త్వపఞ్చకం భవతి । పురుషస్య జ్ఞానార్థం కర్తృత్వార్థం చ మాయాతః తత్త్వపఞ్చక-ముత్పద్యతే । తేన కారణభూతా మాయా, కార్యభూతం పఞ్చకమ్, తదుపహితః పురుషః సప్తమ ఇతి సప్తకత్వమ్ । తదుక్తం శైవరహస్యే-

మాయా కాలో నియతిః కలా చ విద్యాభిలాషకృత్ పురుషః ।
క్లృప్తాని సప్తధైవం శుద్ధాశుద్ధాని తత్త్వాని ।। ఇతి ।

శిష్టం కేవలాశుద్ధమవ్యక్తాదిపృథివ్యన్తమ్ । అవ్యక్తస్య మాయాత ఉద్భవః, అవ్యక్తాద్

గుణతత్త్వస్య, గుణతత్త్వాద్ బుద్ధేః, బుద్ధి-తత్త్వాదహఙ్కారస్య, అహఙ్కారాద్ మనోబుద్ధీన్ద్రియకర్మేన్ద్రియ-తన్మాత్రాణాముద్భవః, తన్మాత్రేభ్య ఆకాశాదిపృథివ్యన్తానామితి ॥

౧-3 ॥

వృత్తిః

ఇత్థం సకలవిషయం పాశత్రయముభయవిషయాం తిరోధాన-శక్తిం చోక్త్వా మయోత్తీర్ణవిషయం శుద్ధాధ్వస్వరూపం పాశమాహ- శుద్ధానీతి ।

శుద్ధాని శుద్ధతత్త్వాని । కిం తాని నిత్యాని, ఉతానిత్యాని ? నిత్యత్వే సృష్టివిరోధః, అనిత్యత్వే కిం తేషాముపాదానమిత్యత ఆహ- తేషు మధ్యే శివతత్త్వం బిన్ద్వాత్మకమ్ ఆద్యం ప్రధానముపాదానం స్మరన్తి పూర్వాచార్యాః । పరమోపాదానత్వేనైవ చాస్య మాయావన్-నిత్యత్వం సిద్ధమిత్యుక్తమ్ । అతశ్చాన్యాని చత్వారి తాని తత్కార్యాణీతి భావః । తదుక్తమ్- మాయోపరి మహామాయా (రౌం సం౦ ౪।౨౮) ఇతి । ఇదమత్రాకూతమ్- విద్యాదితత్త్వానాం విచిత్రభువనాదిసన్నివేశాదిమత్-త్వేన శ్రుతేః కార్య-త్వావ్యభిచారాత్ తత్తత్త్వవాసినాం చ శరీరాది-యోగాత్ తత్కారణం మహామాయాత్మకం సిద్ధమితి । యదుక్తమ్- ఉపాదానం శరీరాణాం విద్యావిద్యేశ్వరాత్మనామ్ ఇతి । కిఞ్చ, నాదాదిద్వారేణ మన్త్రతన్త్రాద్యుత్-పాదకత్వమప్యస్యాః శ్రూయతే- శక్తేర్నాదో భవేద్ బిన్దురక్షరం మాతృకా తతః (మృం క్రిం ౧।౨) ఇత్యాది । ఇత్థం బిన్ద్వాత్మకం శివతత్త్వం ప్రసాధ్య తత్కార్యాణి చత్వారి తాని కిన్నామానీత్యత ఆహ- శక్తిసదాశి-వేతి ॥ ౨౧ ॥

ఏవం శుద్ధాని తత్త్వాని సంఖ్యాతో నామతశ్చోక్త్వాఽథోఽశు-ద్ధాన్యపి తథైవోద్దిశతి- పుంస ఇతి ।

పుంసో బద్ధాత్మనోఽజ్ఞకర్తృతార్థమజ్ఞత్వకర్తృత్వసిద్ధ్యై మాయాతః సాక్షాత్ పారమ్పర్యేణ చ కాలాదితత్త్వపఞ్చకం భవతి । పఞ్చకఞ్చుకయుక్తస్యాస్య భోక్తృత్వేన పుంస్త్వమ్లుయోగాత్ పురుషతత్-త్వాఖ్యా భవతీతి వక్ష్యతి ॥ ౨౨ ॥

కిం చ- అవ్యక్తమితి ।

ధీకర్మేన్ద్రియేతి, బుద్ధీన్ద్రియకర్మేన్ద్రియాణీత్యర్థః । అవ్యక్తా-దీని పఞ్చవింశతితత్త్వాని మాయాతః పారమ్పర్యేణోత్పన్నానీతి వక్ష్యామః । అత్ర లక్షణోక్త్యవసరేణ, ఏతేషాం చ ।। ౨౩ ।।

పురుషస్య భోగహేతోః ప్రధానతో వింశతిర్భవేత్ త్ర్యధికా ।
యస్మాత్ ప్రకృతిగుణానాం నాత్యన్తం వస్తుతో భేదః ।। ౨౪ ।।

తాత్పర్యదీపికా

కిమర్థమేషాముత్పాదః కృతో భగవతా మహేశ్వరేణేత్యాశఙ్క-యాహ- పురుషస్యేతి ।

పురుషస్య పశోః స్వకృతపుణ్యాపుణ్యఫలభూతసుఖదుఃఖాను-భవార్థమేషాముత్పత్తిః । భోగస్తు భోగాయతనం భూతాత్మకం శరీరమ్, భోగసాధనానీన్ద్రియాణి, భోగ్యాన్ శబ్దాదివిషయాన్ వినా న సంభవతీతి భోగార్థమేషాం జన్మేతి సిద్ధమ్ । అవ్యక్తగుణతత్త్వ-యోరత్యన్తభేదాభావాన్న చ తత్త్వాధిక్యమితి । ఏతదుక్తం శైవరహస్యే-

అవ్యక్తబుద్ధ్యహఙ్కృతిమనాంసి చత్వారి శబ్దమాత్రాద్యమ్ ।
శ్రోత్రాద్యం వాగాద్యం వియదాద్యం పఞ్చకం చ పృథక్ ।।
తత్త్వచతుర్వింశతికం త్రిగుణాత్మతయైవ కేవలాశుద్ధమ్ । ఇతి ।। ౪ ।।

వృత్తిః

సర్వేషాం చైషాం కుత్ర కుత్రోపయోగః ? కిఞ్చ, ప్రధానాత్ సాక్షాజ్జాతాని కాని ? తత్త్వాన్తరవ్యవధానేన జాతాని కానీతి సర్వం దర్శయిష్యామః । నను అవ్యక్తం మాయాతః

(శ్లో౦ ౨౩) ఇత్యాదినా ప్రకృత్యధస్తనతత్త్వానాం చతుర్వింశతేరుక్తత్వాత్ కథమత్ర త్ర్యధికా వింశతి-రుచ్యతే ? అత ఆహ- యస్మాత్ ప్రకృతిగుణానామితి । గుణానామేవ ప్రకృతిత్వేన సాంఖ్యైరభ్యుపగమాత్ తన్నిరాసాయ తేషామచైతన్యే సత్యనేకత్వాద్ ఘటాదీనామివ కారణాన్తరేణ భవితవ్యమితి ప్రకృతిసిద్ధిరస్మాభిరుచ్యతే । తతః కార్యకారణయోరభేదవివక్ష-యైవముక్తమిత్యవిరోధః ।। ౨౪ ।।

వ్యాపకమేకం నిత్యం కారణమఖిలస్య తత్త్వజాతస్య ।
జ్ఞానక్రియాస్వభావం శివతత్త్వం జగదురాచార్యాః ।। ౨౫ ।।

తాత్పర్యదీపికా

ప్రథమోద్దిష్టం శివతత్త్వం లక్షయతి- వ్యాపకమితి ।

వ్యాపకం వ్యాప్తం సర్వగతమిత్యర్థః । ఏకమద్వితీయం సర్వ-

భూతస్వరూపేణావస్థితమిత్యర్థః । నిత్యమ్ అనశ్వరమ్ । అఖిలతత్త్వ-జాతస్య కాలాదిపృథివ్యన్తస్య

కారణముత్పాదకమ్ । జ్ఞానక్రియాస్వ-భావమితి । జ్ఞానమాత్రం క్రియా వ్యాపారః సాక్షిత్వం

స్వభావో యస్య తత్త్వస్య తత్ శివతత్త్వమితి తల్లక్షణమ్ । జగదురాహుః । ఆచార్యా ఆగమవిద ఇతి

। అథవా స్వవ్యతిరిక్తమస్తి చేత్ తదఖిలం వ్యాప్నోతీతి వ్యాపకమిత్యుక్తమ్ ।

స్వసమానాసమానపురుషాన్తరాభావాదేకత్వమ్ । వ్యాప్త్యేకత్వే చాకాశస్యాపి స్త ఇతి

తన్నివృత్త్యర్థం నిత్యపదోపాదానమ్ । వ్యాప్తినిత్యత్వైకత్వాని పశోరపి విద్యన్త ఇతి తన్నివృత్త్యర్థం

కారణమ-ఖిలస్య తత్త్వజాతస్యేతి పదమ్ । మాయాయాశ్చ వ్యాపకనిత్యత్వైకత్వాఖిల-

కారణత్వసద్భావాత్ తన్నివృత్త్యర్థం జ్ఞానక్రియాస్వభావముత్యుక్తమ్ । అతో యద్ వ్యాపకమేకం

నిత్యమఖిలతత్త్వకారణం జ్ఞానక్రియాస్వభావమ్, తచ్చితతత్త్వమితి । ఏతదుక్తం శ్వేతాశ్వతరే-

సర్వాననశిరోగ్రీవః సర్వభూతగుహాశయః ।
సర్వవ్యాపీ స భగవాంస్తస్మాత్ సర్వగతః శివః ॥ (౩।౧౧) ఇతి ।

శివధర్మోత్తరే చ-

ఆదిమధ్యాన్తనిర్ముక్తః స్వభావవిమలః ప్రభుః ।
సర్వజ్ఞః పరిపూర్ణశ్చ శివో జ్ఞేయః శివాగమే ॥ ఇతి ।

సిద్ధాన్తహృదయే చ-

కూటస్థమమృతం బ్రహ్మ సత్యమేకమవిక్రియమ్ ।
నిష్ప్రత్యనీకం చిత్సౌఖ్యం నిత్యతృప్తమలుప్తదృక్ ॥
అధ్వాతీతం పరం వ్యోమ విశ్వవ్యాపి నిరామయమ్ ।
అణీయోఽణోరజం నిత్యముక్తం చ మహతో మహత్ ॥
అప్రతర్క్యమరూపాది నిరౌపమ్యమలక్షణమ్ ।
సదాత్మకం స్వయంజ్యోతిరవాఙ్మనసగోచరమ్ ॥
అతన్నిషేధమార్గేణ జ్ఞాయతే యచ్చ సూరిభిః ।
యచ్చ భ్రామకవత్ కర్తృ జ్ఞాపకం చ ప్రదీపవత్ ॥
మాయాసహాయం తత్ప్రాహుః శివతత్త్వం మనీషిణః । ఇతి ॥ ౫ ॥

వృత్తిః

యథోద్దిష్టేషు తత్త్వేషు ప్రథమోద్దిష్టం తావచ్ఛివతత్త్వం లక్షయతి- వ్యాపకమితి ।

యత్ర్రాక్ శుద్ధాధ్వోపాదానత్వేన బిన్ద్వాత్మకం శివతత్త్వం సాధితం తద్ వ్యాపకమ్,

శుద్ధాశుద్ధాత్మనో జగతో నిజపరిణతి-రూపాభిర్నివృత్త్యాదిభిః కలాభిర్విశ్వం వ్యాప్నోతీత్యర్థః

। యదాహుః- కలావస్థాని తత్త్వాని తత్త్వస్థో భువనవ్రజః (మృం క్రిం ౮।౭౧) ఇత్యాది । తచ్చ ఏకమ్,

పరమకారణత్వాత్ । అనేకత్వే హి జడత్వే సత్యనేక-త్వాద్ ఘటాదివత్ కార్యం స్యాదిత్యుక్తమ్ । అత

ఏవ నిత్యమ్, అనిత్యత్వే పరమకారణత్వాభావాత్, తస్యాపి చోపాదానాన్తరాపేక్షాయామన-

వస్థాప్రసఙ్గాచ్చ । నిఖిలస్య చ శుద్ధరూపస్య తత్త్వజాతస్య కారణమ్ ఉపాదానమ్ । న

త్వశుద్ధస్య తత్త్వస్య, తస్య మాయోత్పన్నత్వే-నోక్తత్వాదస్య చ

శుద్ధత్వేనాశుద్ధకారణత్వాయోగాత్ । కిఞ్చ, జ్ఞానక్రియే స్వస్మిన్ స్థితే ఆత్మనాం భావయతీతి

జ్ఞానక్రియాస్వ-భావమ్ । అయమర్థః- తత్తద్భువనేశ్వరారాధనాద్ దీక్షయా వా

స్వకార్యభూతశుద్ధాధ్వభువనప్రాప్తానాం జ్ఞానక్రియే ప్రకటయతీతి । యదుక్తం

శ్రీమన్మతఙ్గే-

శాన్త్యతీతం పరం తత్త్వమవినాశ్యవ్యయాత్మకమ్ ।

యేనోన్మీలితసామర్థ్యాః పశవో (పశవః శివతాం గతా ఇతి ముద్రితగ్రన్థపాఠః

శుద్ధః ।) జీవతాం గతాః ।। (విం ౩।౩౨-౩౩) ఇతి ।

అత ఏవాస్య బోధకత్వమ్ । నను మాయాపి కలాదిద్వారేణ జ్ఞానక్రి-యాప్రకాశికేత్యుక్తమ్,

సత్యమ్, మయోత్పన్నస్య జ్ఞానాదేః కిఞ్చిద్విషయ-
త్వాదనాత్మాదావాత్మాదిభావనాహేతుత్వాచ్చ

సా మోహికా । ఇదం తు సర్వవిషయజ్ఞానాదిప్రకాశకత్వాచ్ఛాస్త్రసిద్ధోపాదానద్వారేణ

శివాదిశుద్ధవస్తుబోధకత్వాచ్చ బోధకమిత్యవిరోధః । యద్వా జ్ఞాన-క్రియాఖ్యం స్వం

ధనమాత్మనాం భావయత్యభివ్యనక్తీతి జ్ఞానక్రి-యాస్వభావమ్ । అథవా జ్ఞానక్రియే అస్య న

స్వభావ ఇతి నఞ్ప్రశ్లేష-ణాజ్జడరూపతయా వ్యాఖ్యేయమ్, న తు జ్ఞానస్వభావ-తయా,

ఉపాదానత్వేన మృదాదివదచేతనత్వాత్, జ్ఞానస్వభావస్యో-పాదానత్వాయోగాత్ I తదుక్తం

శ్రీమత్పరాఖ్యే- నిమిత్తమీశ్వరస్తేషా-ముపాదానం స బిన్దురాట్ ఇతి I అన్యత్రఽప్యుక్తమ్

(పౌష్కరాగమీయం వచనమిదమ్ I)- సా చ కుణ్డలినీ శమ్భోః శక్తిః

శుద్ధా జడాత్మికా ఇతి I ఏవంభూతముపాదానరూపం మహా-మాయాఖ్యం

శివతత్త్వమాచార్యా జగదురితి I న త్వియమార్యా పరమ-శివవిషయతయా

తచ్ఛక్తివిషయతయా వా

వ్యాఖ్యేయా, శివాదిపృథి-వ్యన్తతత్త్వల-క్షణప్రస్తావే తత్త్వాతీతయోస్తయోరత్రాప్రస్తుత్వాత్ I

తయోరేవ

శివతత్త్వరూప-త్వేన శుద్ధాధ్వోపాదానత్వాభ్యుపగమే పరిణామిత్-వాదచేతనత్వాదిదో-

షప్రసఙ్గాత్ I న చ చిద్వివర్తాభ్యుపగమో యుక్తః, సర్వప్రమాణసిద్ధ-త్వేన

జగతోఽసత్యత్వాభావాత్, వివర్తస్య చాసత్య-త్వాభ్యుపగమాత్ I శివతత్త్వసంజ్ఞాయా

బిన్ద్వాత్మనః కుణ్డలిన్యాశ్-చిత్సమవాయాభావే-న పరిగ్రహశక్తిత్వేన శ్రవణాచ్చ ప్రోక్తైవ

వ్యాఖ్యా యుక్తా I తదుక్తమ్-

నాత్ర (పౌష్కరాగమస్య శ్లోకా ఇమే ఇతి లుం సం, భాం ౨, పృం ౧౨౧

దర్శనాదవగమ్యతే I) శక్తిరుపాదానం చిద్రూపత్వాద్యథా శివః I

పరిణామోఽచితః ప్రోక్తశ్చేతనస్య న యుజ్యతే II

చితో వివర్త ఏవోక్తస్తథాత్వే కార్యశూన్యతా I

సర్వప్రమాణసంసిద్ధం చిద్వివర్తం కథం జగత్ II

మాయాపి నాత్రోపాదానం మోహకత్వాత్ స్వతేజసా I

సా చ కుణ్డలినీ శమ్భోః శక్తిః శుద్ధా జడాత్మికా II

న తాదాత్మ్యాత్ స్థితా కిన్తు వర్తమానా పరిగ్రహే I

శివే కర్తరి తాదాత్మ్యాన్నేయం కుణ్డలినీ స్థితా II

ఉపాదానం త్వతో హేతోః కులాలే మృత్తికా యథా । ఇతి ।

శబ్దబ్రహ్మవాదిపక్షేణాప్యాత్మన ఏవ నాదాదిక్రమేణ బహుధాఽవస్థానం న యుజ్యత ఇత్యుక్తం నాదకారికాసు-

అవికార్యత్రాతోక్తస్తచ్ఛక్తిశ్చాప్యతో న యోగ్యౌ తౌ ।
బహుధా స్థాతుం యద్వా చైతన్యవినాకృతౌ వికారిత్వాత్ ।। (౧౯) ఇత్యాది ।

అతః శబ్దోపాదానత్వేనాపి మహామాయా సిద్ధ్యతీత్యేవమాది విస్తరేణాస్మాభిర్మృగేన్ద్రవృత్తిదీపికాయాం దర్శితమితి తతోఽవధార్యమ్ ।। ౨౫ ।।

అస్మిన్నిలీయ నిఖిలా ఇచ్ఛాద్యాః శక్తయః స్వకం కార్యమ్ ।
కుర్వన్తి తేన తదిదం సర్వానుగ్రాహకం ప్రాహుః ।। ౨౬ ।।

తాత్పర్యదీపికా

నను నిష్క్రియస్య శివతత్త్వస్య కథం నిఖిలతత్త్వకారణత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ- అస్మిన్నితి । అస్మిన్ పరమేశ్వరతత్త్వే నిలీనాస్తత్తత్త్వమవలమ్బ్య స్థితా ఇచ్ఛాద్యాః శక్తయః స్వకార్యం కుర్వన్తి, న స్వాతన్త్ర్యేణ, తాసాం శివసామర్థ్యరూపత్వాత్ । తేనాసౌ శివో నిఖిలతత్త్వకారణమ్, అత ఏవ సర్వానుగ్రాహకశ్చ భవతీతి । అస్య శివతత్త్వస్య షడధ్వవ్యాప్తిః-

స్వరాః షోడశ వర్ణాధ్వా తారాద్యం నవకం పదమ్ ।
మన్త్రౌ షడ్వర్ణపఞ్చార్ణౌ తత్త్వం తత్ర శివాత్మకమ్ ।।

నేన్తం నమః పరాయాద్యం త్రిపఞ్చభువనాన్యపి ।
నివృత్త్యాదీని పఞ్చాత్ర శాన్త్యతీతాదయః కలాః ।।
సర్వత్రాన్తే పదం యోజ్యం స్యాత్ షడధ్వాత్మనే నమః ।। ౬ ।।

వృత్తిః

అత ఏవ- అస్మిన్నితి ।
ఇచ్ఛాద్యాః శివశక్తయః, అస్మిన్ ఉపాదానే ప్రథమం నిలీయ తదధిష్ఠానేన స్వకమనుగ్రాహ్యానుగ్రాహకలక్షణం కార్యం తచ్ఛేషభూతం చ సృష్ట్యాదికం కుర్వన్తి । తతస్తదిదమపి పరమ్పరయా సర్వానుగ్రాహకత్వాత్ సర్వానుగ్రాహకం ప్రాహుః, న తు శక్త్యధిష్ఠా-ననైరపేక్ష్యేణాస్వాతన్త్ర్యాత్, అచేతనస్య చేతనాధిష్ఠానం వినా కార్యోత్పాదనాయోగాత్ ।। ౨౬ ।।

చిదచిదనుగ్రహహేతోరస్య సిసృక్షోర్య ఆద్య ఉన్మేషః ।
తచ్ఛక్తితత్త్వమభిహితమవిభాగాపన్నమస్యైవ ।। ౨౭ ।।

తాత్పర్యదీపికా

అథ శక్తితత్త్వమాహ- చిదితి ।
అయమర్థః- పశుపాశానుగ్రహార్థం సిసృక్షోః పరమేశ్వర-స్యాద్యో య ఉన్మేషః ఉన్నిద్రభావః, ఈక్షణమితి యావత్, తచ్ఛక్తితత్త్వ-మిత్యుక్తమ్, శివతత్త్వాదభిన్నం చ, శక్తితద్వతోర్భేదాసంభవాదితి । నను కథం శక్తేః సద్భావావగమః ? కార్యానుపపత్త్యేతి బ్రూమః । నిష్క్రియస్య శివస్య జగత్సృష్ట్యాదికం శక్త్యభావే న సంభవతీతి తత్సిద్ధిః । తథా హి- యథాగ్నేరఙ్గులిసంయోగే విద్యమానేఽపి మణ్యాది-ప్రతిబన్ధకసద్భావదశాయాం స్ఫోటకార్యానుద్భవాదగ్న్యఙ్గులి-సంయోగవ్యతిరిక్తా దాహికా శక్తిః కల్ప్యతే, తథాత్రాపి

పఞ్చవిధకార్-యాన్యథానుపపత్త్యా శక్తిసద్భావసిద్ధిః । న చాగ్న్యఙ్గులిసంయోగ ఏవ స్ఫోటహేతురితి వాచ్యమ్, తస్య ప్రతిబన్ధాప్రతిబన్ధావస్థయోః సద్భావేనావిశేషేణ స్ఫోటకార్యోదయప్రశఙ్గాత్ । న చ ప్రతిబన్ధ-కాభావాత్మకకారణాభావాత్ తదానీం కార్యానుదయో న శక్త్య-భావాదితి వాచ్యమ్, ప్రతిబన్ధకాభావస్యాకారణత్వాత్ । భూతానాం భవిష్యతాం దేశాన్తరే వర్తమానానాం చ ప్రతిబన్ధకానామ-భావసద్భావేఽపి స్ఫోటకార్యానుత్పత్తేస్తస్యాకారణత్వసిద్ధిః । న చైతస్య ప్రతిబన్ధకాభావస్య కారణత్వేన తద్వ్యతిరిక్తాభావసద్-భావేఽపి కార్యానుదయో ఘటత ఇతి వాచ్యమ్, ఏతదభావస్య కారణత్వే ప్రమాణా-భావాత్, విపరీతప్రమాణసద్భావాచ్చ । తథాహి- విమతో భావః స్ఫోటాజనకః, ప్రతిబన్ధకాభావత్వాత్, తదన్యాభావవదితి । తథైతత్-ప్రతిబన్ధకవిగమనే ఏతదభావసద్భావేఽపి ప్రతిబన్ధకాన్తరసద్భావే స్ఫోటకార్యానుదయాచ్చైతస్యాకారణత్వ-సిద్ధిః । న చ సర్వేషాం ప్రతిబన్ధకానామభావః కారణమ్, ఉపరిదీపనయనస్యాఙ్కురోత్పత్తి-ప్రబన్ధకస్యాపనయనే బీజాదఙ్కురోత్-పత్తిప్రసఙ్గాత్ । అథ న దీపనయ-నప్రధ్వంసః కారణమ్, తత్ప్రాగ-భావస్య కారణత్వాత్ । స చాత్ర నాస్తీతి తస్య తత్ర నీతత్వాదితి చేత్, నైవమ్,
ఉపరిదీపనయనప్రాగభావాన్తరసద్భావేనాఙ్కురోత్పాదప్ర-సఙ్గాత్ । న చాసావేవ కారణమితి వాచ్యమ్, ఉపరినీతదీపేషు బీజాఙ్కు-రేష్వేతద్దీపనయనప్రాగభావస్య సద్భావాత్ తేభ్యో బీజేభ్యోఽఙ్కురోత్పత్తిప్రసఙ్గాత్ ।

అతో దీపనయనాదతీన్ద్రియం కిమపి కారణం నష్టమిత్యవగమ్యతే, తదభావాప్రతిబన్ధావస్థాయాం కార్యానుదయనప్రతిబన్ధకా-భావస్యాభావాదితి । నను శక్తేర్వినాశే కారణాభావాత్ ప్రతిబన్ధ-కావగమేఽగ్నేః స్ఫోటకార్యాభావో గతిస్తమ్భనే చ సర్పాదేర్గ-మనాభావశ్చ ప్రసజ్యతే, మన్త్రేణ నష్టశక్తిత్వాదితి చేత్ ? నైవమ్, నష్టశక్తిజ్వాలానాశే పునరుత్పద్యమానజ్వాలాయాః శక్తినాశా-భావేన స్ఫోటోదయోప-పత్తేః । సర్పస్య తు ధ్యాతమారవశాత్ గమనా-భావః, న శక్తినాశాది-తి పునర్గమనోపపత్తేః ।

తస్మాద్ కార్యాన్య-థానుపపత్త్యా శక్తిసద్భా-వసిద్ధిః । తదుక్తం భట్టపాదేన-

శక్తయః సర్వభావానాం కార్యార్థాపత్తిగోచరాః ఇతి ।

సేయం పరా శక్తిం పరమేశ్వరాదభిన్నా । తస్యా వికారా ఇచ్ఛాయాః
శక్తయస్తదభిన్నా ఇతి । తదుక్తం మాతఙ్గే-

పత్యుః శక్తిః పరా సూక్ష్మా జాగ్రతో ద్యోతనక్షమా ।
తయా ప్రభుః ప్రబుద్ధాత్మా స్వతన్త్రః స సదాశివః ।। (విం ౫।౨౦) ఇతి ।

అస్య శక్తితత్త్వస్య షడధ్వవ్యాప్తిః-

అనన్తాయేతి పూర్వం యత్ పదానాం తు చతుష్టయమ్ ।
తత్త్వశక్తిః కలాతీతా పూర్వస్మాత్తు విశిష్యతే ।। ౭ ।।

వృత్తిః

ఇత్థం శివతత్త్వం ప్రసాధ్య తత్కార్యభూతం శక్తితత్త్వమాహ- చిదితి ।
శివో హి చితామాత్మనామనుగ్రహం మోక్షం కర్తుమిచ్ఛుస్తేషాం మలపాకాయ
కర్మభోగార్థం చ సృష్ట్యాది కృత్వా పాశానామచితా-మనుగ్రహం
స్వవ్యాపారసామర్థ్యోత్పాదనం కరోతి । అత్ర పాశాను-గ్రహే సాధ్యే ప్రథమోపాదానత్వాద్
బిన్దుః సాధనమిత్యుక్తమ్ । అతోఽయమర్థః పర్యవసన్నః- సిసృక్షోః పరమేశ్వరస్య
చిదచిద్విషయో
యోఽనుగ్రహః, తద్ధేతోస్తత్సాధనరూపస్య అస్య బిన్దోర్య ఆద్య ఉన్మేషః ప్రథమః పరిణామః
శాన్త్యాదిభువనాత్మనో నాదాత్మకశ్చ, తచ్ఛక్తితత్త్వముచ్యతే । నన్వేతచ్ఛక్తితత్త్వం

బిన్ద్వాదివన్నిరవయవముత సావయవమత ఆహ- అవిభాగాపన్నమితి । విభజ్యన్తే ఏభిః పదార్థాః పరస్పరం వివిచ్యన్త ఇతి విభాగా అవయవాః । అవిభాగాపన్నం నిరవయవస్వరూపమ్, అస్యైవ పరమకారణస్య బిన్దోర్మాయాయా వా శక్తి-రూపస్యైవ పరమకారణత్వాత్ । శాన్త్యాదీని తు కార్యరూపాణి తత్త్వాని వ్యక్తత్వేన భువనాద్యాధారత్వాత్ సావయవాన్యేవ । నను శివతత్త్వేఽపి భువనాని శ్రుయన్తే ? సత్యమ్,- న తు సాక్షాత్ । కిన్తు శాన్తికలామస్తక ఏవ తాని స్థితాని, మాయాభువనానీవ కలామస్తక ఇత్యవిరోధః ।। ౨౭ ।।

జ్ఞానక్రియాఖ్యశక్త్యోరపకర్షోత్కర్షయోరభావేన ।
యః ప్రసరస్తం ప్రాహుః సదాశివాఖ్యం బుధాస్తత్త్వమ్ ।। ౨౮ ।।

తాత్పర్యదీపికా

అథేదానీం సదాశివాదిశుద్ధతత్త్వానాం స్వరూపం నిరూపయితుమాహ- జ్ఞానేతి ।

అయమభిప్రాయః- పరాశక్తివికారభూతజ్ఞానేచ్ఛాక్రియాశక్తీ-నాం ప్రసరావస్థాయాం జ్ఞానక్రియాత్మకశక్తిద్వయసామ్యే సతీచ్ఛో-ద్రేకో యదా వివక్ష్యతే, తదా శివతత్త్వం సదాశివాభిధానమితి । తదుక్తం సిద్ధాన్తహృదయే-

జ్ఞానక్రియాఖ్యే న్యక్తుల్యే శక్తీచ్ఛోద్రేకమశ్నుతే ।
యదా సదాశివాఖ్యస్తు తదాసౌ శివ ఉచ్యతే ।। ఇతి ।

తత్ తత్త్వం స్ఫటికనిభమ్ । తదుక్తం చన్ద్రజ్ఞానే-

సదాశివాఖ్యం విమలం శుద్ధస్ఫటికసన్నిభమ్ । ఇతి ।

అస్య సదాశివతత్త్వస్య షడధ్వవ్యాప్తిః-

వర్ణాధ్వాత్ర కకారః స్యాచ్చాశ్వతాయాదికం త్రికమ్ ।
పదాధ్వా చ స్వయం తత్త్వభువనే శాన్తిరేవ చ ।। ౮ ।।

ఫ్టి్తః

అథ సదాశివతత్త్వమాహ- జ్ఞానేతి ।
సిసృక్షుత్వేన ప్రాగుక్తస్య పరమశివస్య జ్ఞానక్రియాశక్త్యోః సామ్యేనాధిష్ఠానాత్
తస్యైవోపాదానతయోక్తస్య బోన్ద్వోర్యో ద్వితీయః ప్రసరః పరిణామః శక్తితత్త్వవ్యవధానేన జాయతే,
తత్ సదాశివతత్త్వమాహుః ।। ౨౮ ।।

న్యగ్భవతి యత్ర శక్తిర్జ్ఞానాఖ్యోద్రిక్తతాం క్రియా భజతే ।
ఈశ్వరతత్త్వం తదిహ ప్రోక్తం సర్వార్థకర్తృ సదా ।। ౨౯ ।।

తాత్పర్యదీపికా

ఈశ్వరతత్త్వనిరూపణార్థమాహ- న్యగితి ।
న్యగ్భూతజ్ఞానేచ్ఛాత్మకశక్తిద్వయసామ్యే సతి యదా క్రియోద్రేకో భవతి, తదా
శివతత్త్వమీశ్వరాభిధానం భవతి । తత్ సర్వసత్త్వానాం కర్తృస్వభావమ్, క్రియోద్రేకాత్ । తత్
పావకాభమ్ । తదుక్తమ్-

అత (శ్లోకోఽయం చన్ద్రజ్ఞానస్య స్యాత్ ।) ఊర్ధ్వం భవేదన్యదీశ్వరావరణం మహత్ ।
దీప్తపావకవర్ణాభం విద్యేశాస్తత్ర సంస్థితాః ।। ఇతి ।

నను జ్ఞానేచ్ఛాన్యగ్భావస్య స్వవిషయం ప్రకాశ్య తుష్ణీమ్-
భావరూపత్వేనాసత్త్వరూపత్వాభావాత్ । తదుక్తం సిద్ధాన్తహృదయే-

జ్ఞానేచ్ఛే న్యక్సమే శక్తీ క్రియాధిక్యం యదాశ్నుతే ।
తదాసావీశ్వరాఖ్యాం తు లభతే పరమేశ్వరః ।। ఇతి ।

అస్య షడధ్వవ్యాప్తిః- ఖకారో వర్ణాధ్వా । ధ్యానాహారాయేత్-యాదీని త్రీణి పదాని ।
నం ఈశానమూర్ధ్నే, ౭నమః శివాయ౭ ఇతి మన్త్రౌ । స్వయం తత్త్వాధ్వా ।
అనన్తాదిశిఖణ్డ్యన్తాని భువనాని । విద్యా కలాధ్వా ।। ౯ ।।

వృత్తిః

తృతీయే తు ప్రసరే- న్యగితి ।
యత్ర జగత్కర్తృనన్తాద్యధిష్ఠానేన క్రియాశక్తేర్వ్యాపారబాహుల్-యమ్,
తత్సాదాఖ్యతత్త్వాధస్తనం ప్రసరమీశ్వరతత్త్వమాహుః । తస్య చ సర్వార్థకర్తృత్వం
క్రియాశక్త్యధిష్ఠితత్వాత్, సర్వకర్తౄణామనన్-తాదీనామత్రైవాన్తర్భావస్య వక్ష్యమాణత్వాచ్చ ।।
౨౯ ।।

న్యగ్భవతి కర్తృశక్తిర్జ్ఞానాఖ్యోద్రేకమశ్నుతే యత్ర ।
తత్తత్త్వం విద్యాఖ్యం ప్రకాశకం జ్ఞానరూపత్వాత్ ।। ౩౦ ।।

తాత్పర్యదీపికా

విద్యాతత్త్వం వర్ణయతి- న్యగితి ।

న్యగ్భూతేచ్ఛాక్రియాశక్తిసామ్యే సతి యదా జ్ఞానోద్రేకో భవతి, తదా శివతత్త్వం విద్యాఖ్యం భవతి । తదప్యుక్తమ్-

ఉద్రిచ్యతే జ్ఞానశక్తిః క్రియేచ్ఛే న్యక్సమే యదా ।
తదాసౌ శుద్ధవిద్యాఖ్యః సర్వవిద్యానిధిః శివః ।। ఇతి ।

ప్రయోజనమాహ- ప్రకాశకమితి । తత్ర హేతుమాహ- జ్ఞానరూపత్వా-దితి । పద్మరాగసమానవర్ణా । తదుక్తమ్-

తద్బాహ్యే (శ్లోకోఽయం చన్ద్రజ్ఞానస్య స్యాత్ ।) శుద్ధవిద్యా స్యాత్ కోటీనాం శతలక్షకా ।
సుదీప్తా నిర్మలా సూక్ష్మా పద్మరాగసమప్రభా ।। ఇతి ।

అస్యాః షడధ్వవ్యాప్తిః- గకారో వర్ణః । శివాయేత్యాదీని త్రీణి పదాని । మం తత్పురుషవక్త్రాయ ఇతి, నమః శివాయ ఇతి మన్త్రౌ । శుద్ధవిద్యా తత్త్వమ్ । వామాద్యా నవ భువనాని । ప్రతిష్ఠా కలా ।। ౧౦ ।।

వృత్తిః

తథా- న్యగితి ।
యస్మీశ్వరతత్త్వాధస్తనే బిన్దుపరిణామరూపే తత్త్వే సప్తకోటిమ-హామన్త్రాధిష్ఠానేన జ్ఞానశక్తేరుద్రేకో భవతి, తత్తత్త్వవాసినాం జ్ఞానరూపత్వాత్ సర్వజ్ఞత్వప్రకాశహేతుత్వాత్ ప్రకాశకం తద్ విద్యాత-త్త్వముచ్యతే ।। ౩౦ ।।

నాదో బిన్దుః సకలౌ సాదాఖ్యం తత్త్వమాశ్రితౌ కథితౌ ।

విద్యేశాః పునరైశే మన్త్రా విద్యాశ్చ విద్యాఖ్యే ॥ ౩౧ ॥

తాత్పర్యదీపికా

నను నాదబిన్దు శాస్త్రాన్తరే తత్త్వమధ్యే కథితౌ, అతస్తత్త్వా-ధిక్యమనయోరన్తర్భావో వా వక్తవ్యః । తథాహి-

తదూర్ధ్వం బైన్దవం తత్త్వం నిర్మలం సర్వతోముఖమ్ ।
పరమం సర్వతత్త్వానామనన్తం జ్యోతిరవ్యయమ్ ॥

ఇత్యాది । తథా విద్యేశ్వరవిద్యామన్త్రాణాం సదాశివే వృత్తిమన్యే మన్యన్తే ।
తతస్తన్నిరాసార్థం తయోరన్తభావార్థం చాహ- నాద ఇతి ।
అయమభిప్రాయః- నాదబిన్దూ కలావత్తయా సకలౌ సదా సర్వదా శివాఖ్యం తత్త్వమాశ్రితౌ, తదభిన్నౌ కథితావిత్యర్థః । కేచిత్ సదాశివం తత్త్వమాశ్రితావిత్యాహుః । విద్యేశానన్తాదయ ఈశ్వరతత్త్వే వర్తన్తే । తదుక్తం సిద్ధాన్తాగమే-

అనన్తసూక్ష్మౌ శివతమైకనేత్రైకరుద్రకాః ।
త్రిమూర్తిపూర్వం శ్రీకణ్ఠః శిఖణ్డీ చ తతోఽష్టమః ॥
ఏతే విద్యేశ్వరాస్త్వష్టావీశ్వరే సంప్రకీర్తితాః ॥ ఇతి ।

మన్త్రాశ్చ విద్యాశ్చ ప్రకాశకతయా ప్రకాశకం విద్యాతత్త్వ-మాశ్రిత్య వర్తన్త ఇతి ।
తదుక్తమ్-

మన్త్రా విద్యాశ్చ విద్యాయాం బీజభూతా భవన్తి హి ఇతి ॥ ౧౧ ॥

వృత్తిః

ఇత్థం శుద్ధతత్త్వాన్యభిధాయ తేష్వేవ వస్త్వన్తరస్యాన్తర్-భావమాహ- నాదో బిన్దురితి ।
తత్ర పరబిన్దోః శివతత్త్వత్వేన తత్కార్యస్య సూక్ష్మనాదస్య శక్తి-తత్త్వాన్తర్భావేన
చోక్త (తత్త్వా ? త్వా)త్ సకలో బిన్దురక్షరబిన్-ద్వాత్మకో నాదశ్చ స్థూలధ్వనిరూపః । ద్వౌ చ
సదాశివతత్త్వాన్తర్-భూతౌ జ్ఞేయౌ । విద్యేశానామనన్తాదీనామీశ్వరతత్త్వేఽన్తర్భావః ।
మన్త్రాణాం సప్తకోటిసంఖ్యాకానాం వాచికశబ్దానాం చ వ్యోమవ్యాప్యాదీనాం
విద్యానాం చ కామికాద్యష్టావింశతితన్త్రాణాం విద్యాతత్త్వేఽన్తర్-భావః ।। ౩౧ ।।

పఞ్చానామప్యేషాం నహి క్రమోఽస్తీహ కాలరహితత్వాత్ ।
వ్యాపారవశాదేషాం విహితా ఖలు కల్పనా శాస్త్రే ।। ౩౨ ।।

తాత్పర్యదీపికా

నను నిత్యతయా విభుత్వేన చైషాం క్రమాసంభవాత్ కథం
తత్సద్భావప్రతిపాదనమిత్యాశఙ్క్యాహ- పఞ్చానామితి ।
అయమభిప్రాయః- దేశకాలకృతస్య ప్రథమచరమభావాత్మ-కస్య క్రమస్యాసంభవేఽపి
శక్తివ్యాపారభేదోన్నేయభేదవశా-దేషాం తత్త్వానాం సద్భావ ఆశ్రీయత ఇతి ।। ౧౨ ।।

వృత్తిః

పఞ్చేతీతి కాచిదార్యా కేషుచిత్పుస్తకేషు దృశ్యతే, తదసత్, ద్వయోరప్యధ్వనోరేవం
క్రమప్రసవయోగినోః । విలయః ప్రాతిలోమ్యేన శక్తితత్త్వద్వయావధిః ।। (మృం విం ౧౩।౧౭౯)
ఇత్యాదిభిరేషాం సృష్టిసం-హారక్రమప్రతిపాదకైస్తత్తద్భువనవాసినామవస్థానభేదాభిధా-
యిభిః శుద్ధాధ్వన్యపి శుద్ధకాలసద్భా(వా?వ)వేదిభిర్వాక్యైర్-విరోధాత్ । సేయమశాస్త్రజ్ఞైః

ప్రక్షిప్తేత్యుపే(క్షై?క్ష్యై)వ ।। ౩౨ ।।

తత్త్వం వస్తుత ఏకం శివసంజ్ఞం చిత్రశక్తిశతఖచితమ్ ।
శక్తివ్యాపృతిభేదాత్ తస్యైతే కల్పితా భేదాః ।। ౩౩ ।।

తాత్పర్యదీపికా

నను కిమర్థం పరమేశ్వరతత్త్వస్య స్వత ఏవామీ భేదా నాభ్యు-పగమ్యన్తే, యేన శక్తివ్యాపారోపాధికృతభేదాశ్రయణమిత్యాశఙ్-క్యాహ- తత్త్వమితి ।
యతః శివతత్త్వస్య పరమార్థతో భేదాసంభవస్తతః శక్తివ్యా-పారోపాధికృతా ఏవామీ పఞ్చ భేదాః । తద్భేదాసంభవశ్చ ఈశ్వరానేకత్వకల్పనాసంభవాదితి, భేదస్వరూపాసంభవాద్వా । స చాశ్రయాసంభవాత్ । తథా హి- కోఽయం భేదాశ్రయః ? భిన్నో వా స్యాదభిన్నో వా ? యద్యభిన్నే వస్తుని భేదస్య వృత్తిః, తదైకపదార్థా-భావప్రసఙ్గః, భేదసమావేశాత్ । యది భిన్నే భేదస్య వృత్తిః, కిం తర్హి భేదేన ప్రయోజనమ్ ? వస్తుతః పూర్వమేవ భిన్నత్వాత్ । అస్తు భేదవతి భేదస్య వృత్తిః । తత్ర యది భేదాన్తరేణ భిన్నే తద్వృత్త్యభ్యుపగమస్త-దానవస్థా, భేదాన్తరస్యాపి భిన్నవృత్తిత్వాత్ । న చ స్వేనైవ భిన్నే స్వయం వర్తత ఇతి వాచ్యమ్, ఆత్మాశ్రయప్రసఙ్గాత్ । తస్మాదభిన్న ఏవ వస్తుని భేదస్య వృత్తిరభ్యుపగమనీయా । తదా చ తస్య చన్ద్రభేదవద-పరమార్థత్వమ్, అభిన్నవృత్తిత్వాదితి । న
చ స్వరూపమేవ భేదః, అయమస్మాదభిన్న ఇతి సాపేక్షస్య భేదప్రతిభాసస్యాభావప్రసఙ్గాత్ । న చ ఘట ఇత్యఘటవ్యావృత్తేరప్యవభాస ఇతి వాచ్యమ్, పదార్థేషు వర్తమాన-తాద్యవభాసేనావర్తమానతాదివ్యావృత్త్యా క్షణికత్వాది-ప్రసఙ్గాత్ । తత్త్వం వస్తుతః పరమార్థత ఏకమ్ అభిన్నమ్ అద్వితీయమ్ । కిం తదిత్యత ఆహ- శివసంజ్ఞం శివాఖ్యమ్, ప్రమాతా ప్రమితం చ విశ్వం శివః సదైకో బహుధా చాకశీతి ఇతి శ్రుతేః । చిత్రశక్తిశత-ఖచితమితి నానారూ-పశక్తిసహస్రముద్రితమ్ । తదుక్తమధ్వసిద్ధౌ-

చిత్రశక్తిసహస్రాఢ్యం శివతత్త్వం సమాతిగమ్ ।
విభక్తం పఞ్చధా చైకం శక్త్యుల్లాసవిభేదతః ।। ఇతి ।

తస్మాచ్ఛక్తివ్యాపారభేదాదేవ తస్య మహేశ్వరస్యైతే సదాశివాదిభేదా ఇతి ।। ౧౩ ।।

వృత్తిః

శివస్యాపి సదాశివాఅదిభేదః శాస్త్రేషు శ్రూయతే, స కిం పరమార్థతో న వేత్యత
ఆహ- తత్త్వమితి ।
పరమార్థతః పరమశివాఖ్యమధిష్ఠాతృరూపం తత్త్వమేకమేవ, తస్య కర్తృత్వేన
చైతన్యావ్యభిచారాత్, చైతన్యస్య చ వికారిత్వాభావాదిత్యుక్తమ్ । తచ్చ చిత్రశక్తిశతఖచితమ్ ।

శక్తర్జ్ఞేయకార్యానన్త్యాదౌపాధికానన్తభేదభిన్నయా శక్త్యా సమవేతమిత్యర్థః ।
తతశ్చాస్య శక్తివ్యాపారభేదాదుపచారేణ సదా-శివాదిభేదాః కాల్పనికా ఏవ, న తు
పరమార్థతః । అధిష్ఠేయస్య తు బిన్దోః శివతత్త్వాద్యవస్థాభేదః సత్య ఏవేత్యుక్తమ్ ।
యచ్ఛ్రూయతే-

కిన్తు యః పతిభేదోఽస్మిన్ స శాస్త్రే శక్తిభేదతః ।
కృత్యభేదోపచారేణ తద్భేదస్థానభేదజః ।। ఇత్యాది ।
(మృం విం ౧౩।౧౬౪-౧౬౫)

లయాదిభేదః ప్రాగుక్తో యదుపాధౌ శివస్య తు ।
స బిన్దురితి మన్తవ్యః సైవ కుణ్డలినీ మతా ।। ఇతి ।

అత ఏవ సదాశివాద్యాకారకల్పనమపి తస్య ధ్యానార్థమేవ, న తు పరమార్థత
ఇత్యుక్తం శ్రీమత్పౌష్కరే-

సాధకస్య తు లక్ష్యార్థం తస్య రూపముదాహృతమ్ ఇతి ।

శ్రీమన్మృగేన్ద్రేఽపి-

వపుషోఽవిద్యమానత్వాద్ యద్యత్కృత్యం కరోతి సః ।
తత్ర తత్రాస్య తత్కర్తృవపుషాఽనుకృతం వపుః ॥ ఇతి ॥ ౩౩ ॥
(క్రి౦ ౩।౪౧)

చిదచిదనుగ్రహహేతో రూపాణ్యేతాని స ప్రభుః కృత్వా ।
కురుతే చితామనుగ్రహమనాదిమలరుద్ధశక్తీనామ్ ॥ ౩౪ ॥

తాత్పర్యదీపికా

నను కిమర్థమేతాని రూపాణి కరోతి భగవానిత్యాశఙ్క్యాహ- చిదితి ।
అనాదిమలప్రచ్ఛాదితశివస్వభావానాం పశూనాం పాశానాం జడానాం
చానుగ్రహం కర్తుమేతాని రూపాణి స భగవాన్ కరోతీత్యర్థః । తదుక్తమ్-

శివాత్మకమిదం విశ్వం శివ ఆధారకారణమ్ ।
అస్య శక్తిర్వ్యపక్త్రీ స్యాన్నియన్తా చ సదాశివః ॥
ఈశః కర్తా కారకశ్చ శుద్ధవిద్యా ప్రకాశికా ।
ఏభిరీశోఽనుగృహ్ణాతి క్షప్తైర్భేద్రైశ్చరాచరమ్ ॥ ఇతి ॥ ౧౪ ॥

వృత్తిః

ఏతదేవాహ- చిదితి ।
శివో హి చిదనుగ్రహార్థమేవైతాని రూపాణి కరోతి,
సదాశివాదిభ్యేయాకారానధితిష్ఠతీత్యర్థః । తతస్తానధిష్ఠాయా-చిదనుగ్రహోపచితా-
నామాత్మనామేవానుగ్రహం కరోతి, తస్యాపి చిదచిదనుగ్రహార్థత్వేనోక్తత్వాత్ ।
అనాదిమలరుద్ధశక్తీనామిత్యేతద-నుగ్రహాపేక్షాయాం విశేషణద్వారా హేతుః ।। ౩౪ ।।

భుక్తిం ముక్తిమణూనాం స్వవ్యాపారే సమర్థతాధానమ్ ।
జడవర్గస్య విధత్తే సర్వానుగ్రాహకః శమ్భుః ।। ౩౫ ।।

తాత్పర్యదీపికా

చితామచితాం చ కీదృశమనుగ్రహం కరోతి భగవానిత్యాశఙ్-క్యాహ- భుక్తిమితి ।
భుక్తిం సుఖదుఃఖానుభవరూపామ్, ముక్తిం నిత్యానన్దానుభ-వలక్షణాం చ
అణూనాం సంసార్యాత్మనామ్ । స్వవ్యాపారే సమర్థతాధానం జడవర్గస్య పాశవర్గస్య
విధత్తే కరోతి । సర్వాను-గ్రాహకః, అతః కారణాచ్ఛమ్భురితి । నను సుఖదుఃఖానుభవప్ర-
దానస్య కథమనుగ్రహరూపత్వమ్, నిత్యనిరతిశయానన్దే విద్యమానే
విషదూషితమధ్వన్నకల్పసుఖలేశప్రదానస్యానుగ్రహరూపత్వా-సమ్భవాత్ ।
దుఃఖానుభవప్రదానస్యాననుగ్రహరూపత్వం సర్వేషాం సమ్మతమేవేతి చేత్ ? ఉచ్యతే,
సుఖానుభవస్య తథాభూతస్యాపి
నిత్యసుఖరాగోత్పాదద్వారేణాపవర్గహేతుతయాऽనుగ్రహరూపత్వమ్ । దుఃఖానుభవస్యాపి
సంసారవైరాగ్యోద్వేగజననద్వారేణాపవర్గ-హేతుతయాऽనుగ్రహరూపతత్వమితి

తత్రత్వదాతురనుగ్రాహకత్వమ్ । నను తథాప్యస్య న సర్వా-నుగ్రాహకత్వమ్, దక్షాధ్వరాదౌ దక్షాదిని-గ్రహశ్రవణాత్ । ఘృణానిధిత్వం చ తేనైవ బాధితమ్ । నహి ఘృణా-వతః కదాచిదపి ప్రాణిహింసా దృష్టేతి । రాగాదిమత్త్వం చ తేనైవాను-మితమ్ । నహి రాగాదిరహితస్య
ప్రాణిహింసా దృష్టేతి । నైవమ్, తన్నిగ్రహస్య దోషనిర్హరణార్థతయా సర్వలోకపథ్యతయా చానుగ్రహరూపత్వాత్ । తదుక్తం శ్రీవాయవీయే-

యే కే చ నిగ్రహా లోకే బ్రహ్మాదిషు నిదర్శితాః ।
తేఽపి లోకహితాయైవ కృతాః శ్రీకణ్ఠమూర్తినా ।।
సదోషా ఏవ దేవాద్యా నిగృహీతా యథోచితమ్ ।
అత స్తేఽపి విపాప్మానః ప్రజాశ్చ విగతజ్వరాః ।। ఇతి ।
(శిం వాం ౧।౩౧।౨౩, ౨౪)

అత్రేశ్వరనిన్దా దక్షాదీనాం దోషః । తస్యా దోషత్వమ్ అథ య ఏనం ద్వేష్టి, స ఏవ పాపీయాన్ భవతి ఇత్యాదిశ్రుతేరవగమ్యతే । ఏవేత్యవ-ధారణా । అనన్తఫలత్వం చ తథా ।

శివనిన్దా గురోర్నిన్దా శివజ్ఞానస్య దూషణమ్ ।
దేవద్రవ్యాపహరణం గురుద్రవ్యవినాశనమ్ ।।
హరన్తి యే చ సంమూఢాః శివజ్ఞానస్య పుస్తకమ్ ।
సుమహాపాతకాన్యాహురిత్యనన్తఫలాని షట్ ।।

ఇతి శివధర్మోత్తరాగమాచ్చ తదవగమః । అతోఽనన్తఫలస్య శివ-నిన్దాదోషస్య ఫలానుభవలక్షణేన యమదణ్డేన వినాశాసమ్భ-వం మన్యమానో భగవాన్ కరుణానున్నహృదయో నిగ్రహేణ దక్షాదీన్ స్వవశాన్ కృత్వా స్వప్రణామాత్మకం స్వనిన్దాప్రాయశ్చిత్తం కారయామాస । నహి ప్రాయశ్చిత్తాన్తరైః

ఖద్యోతకల్పైర్నైశతమఃకల్పమహేశ్వరనిన్దాదోషపరిహారో ఘటతే, తేషాం పరిమితవిషయతయా

పరిమితానామపరిమితమహేశ్వరవిషయా-పరిమితనిన్దాపరిహారాసంభవాత్ । యథా

నైశతమసోఽనన్తస్యాప్య-నన్తాదిత్యోదయేన ప్రబలేన వినాశస్తథా మహేశ్వరప్రణామేనా-

నన్తేనానన్తతన్నిన్దాప్రతిక్షేప ఇతి । తదుక్తం శ్రీవాయవీయే-

నిగ్రహోఽపి స్వరూపేణ విదుషాం న జుగుప్సితః ।
అత ఏవ హి దణ్డ్యేషు దణ్డో రాజ్ఞాం ప్రశస్తయే ।।
సర్వోఽపి నిగ్రహో లోకే న చ విద్వేషపూర్వకః ।
నహి ద్వేష్టి పితా పుత్రం యో నిగృహ్యాపి శిక్షయేత్ ।।
నిదానజ్ఞస్య భిషజో రుగ్ణే హింసాం ప్రయుఞ్జతః ।
న కిఞ్చిదపి నైర్ఘృణ్యం ఘృణైవాత్ర ప్రయోజికా ।। ఇతి ।
(శిం వాం ౧।३౧।౨౬, ३౪, ३౮)

తస్మాదుపపన్నం సర్వానుగ్రాహక ఇతి ।। ౧౫ ।।

వృత్తిః

తమేవ చిదచిద్విషయమనుగ్రహం దర్శయతి- భుక్తిమితి ।। ३౫ ।।

చిదనుగ్రహస్త్వయం కిల యన్మోక్షః శివసమానతారూపః ।
సోఽనాదిత్వాత్ కర్మణ ఇహ భోగమృతే న యాతి సంసిద్ధిమ్ ।। ३౬ ।।

తాత్పర్యదీపికా

నను తర్హి భుక్తిముక్త్యోరనుగ్రహయోర్ముఖ్యతమం నిఃశ్రేయసమే-వాసౌ విదధ్యాత్,
నాముఖ్యం భోగాత్మకమిత్యాశఙ్క్యాహ- చిదితి ।
సత్యం సంసారనివృత్త్యాత్మకాపవర్గప్రదానమేవ ముఖ్యాను-గ్రహో న భోగప్రదానమ్,
తథాపి జాత్యాయుర్భోగఫలానాం కర్మణా-మనాదిభూతానాం ఫలభోగం వినా
నాశాసంభవాత్ తన్నాశం వినా నిఃశ్రేయసానుపపత్తేస్తదర్థమేవ
భోగప్రదానమాశ్రయణీయమ్ । స మోక్షః కియాత్మక ఇత్యాశఙ్క్యాహ- శివసమానతారూప ఇతి ।
శివేన సమానతా నిర్విశేషతావివేకతా రూపం స్వరూపం యస్య స శివసమా-నతారూపః,
సాయుజ్యలక్షణ ఇతి యావత్ ।। ౩౬ ।।

వృత్తిః

నన్వస్తు మోక్షోఽనుగ్రహః, దుఃఖనివృత్తిహేతుత్వాత్ । భోగస్తు సుఖ-
దుఃఖసంవేదనాత్మకః, స కథమనుగ్రహత్వేనోచ్యతే ? అత ఆహ-
సత్యం పాశనివర్తనేన సర్వార్థదృక్క్రియాత్మకశివత్వవ్యక్త్యా చ శివసామ్యరూపస్య
మోక్షస్యైవానుగ్రహత్వమ్, భోగస్య తు నాభుక్తం (మహాభారతభాణ్డారకరసంస్కరణే
త్రయోదశేఽనుశాసనపర్వణి ౧౫ పరిశిష్టే ౨౨౦౦ పఙ్క్త్యనన్తరం శ్లోకార్ధ ఏష దృశ్యతే ।)
క్షీయతే కర్మ కల్పకోటిశతైరపి ఇతి న్యాయాత్ కర్మక్షయహేతుతయా
పరమ్పరయాఽనుగ్రహహేతుత్వమిత్యనుగ్రహతయోక్త-మిత్యవిరోధః ।। ౩౬ ।।

తేన విభుస్తద్భుక్త్యై కురుతే తనుకరణభువననిష్పత్తిమ్ ।
కర్త్రా వినా న కార్యం న తథోపాదానకరణాభ్యామ్ ।। ౩౭ ।।

తాత్పర్యదీపికా

నను తర్హి కర్మఫలభోగ ఏవ విధాతవ్యః, న జగదారమ్భ ఇత్యాశఙ్క్యాహ- తేనేతి ।

యతో భోగం వినా న కర్మనాశః, అతస్తద్భుక్త్యై భగవాం-

స్తనుకరణభువననిష్పాదం కరోతి । తనుః శరీరమ్, సూక్ష్మస్థూలాత్-మనా ద్విప్రకారమ్ ।

కరణం చ ద్వివిధం బాహ్యమాన్తరం చేతి । తత్ర బాహ్యం కర్మేన్ద్రియజ్ఞానేన్ద్రియాత్మనా

దశవిధమ్ । అన్తఃకరణం త్రివిధం మనోఽహఙ్కారో బుద్ధిశ్చేతి । భువనశబ్దేన

చతుర్వింశత్య-ధికశతద్వయలోకా ఉచ్యన్తే । తాన్యేతాని భగవాన్ మహేశ్వరః కరోతి భోగార్థమితి

। నను కస్మాన్మహేశ్వరస్తాని భువనాని కృతవానిత్యు-చ్యతే, భవతు తేషాం సర్వేశ్వరేణ

వినోత్పాద ఇత్యత ఆహ- కర్త్రా వినా న కార్యం న తథోపాదానకరణాభ్యామితి । యతః

కర్తురభావే న కార్యసంభవోఽతో మహేశ్వరస్తనుకరణభువనాని కృతవానిత్యుచ్యతే । తథా

తద్వదుపాదానకారణాభావే చ న కార్యం జాయేత, అతస్తత్రో-పాదానకారణమపి

కిఞ్చిదాశ్రయణీయమ్ । ఏవం కరణాభావే న కార్యసంభవ ఇతి కరణం చాత్ర

కిఞ్చిదభ్యుపేయమితి । తథాహి- ఘటాద్యుత్పత్తౌ తావత్ కులాలాదిః కర్తా, హస్తపాదాదికం

కరణమ్, మృదాద్యుపాదానమ్, చక్రాద్యుపకరణమితి దృష్టమ్; తేషామేకస్యాప్య-భావే కార్యస్య

ఘటాదేరుత్పాదాసంభవాత్ । అతోఽత్రాపి తాన్యవశ్యా-శ్రయణీయాని, అన్యథా జగదాత్మకస్య

కార్యస్యోత్పాదాసంభవాదితి । నను కిం జగత్కర్తృసద్భావే ప్రమాణమ్ ?

అనుమానాగమావస్మదా-దీనామ్, అస్మద్విలక్షణానాం యోగినాం ప్రత్యక్షమితి బ్రూమః ।

తథాహి- విమతం కాలాద్యవనిపర్యన్తం కార్యజాతం బుద్ధిమత్-కారణకమ్, కార్యత్వాత్, యద్యత్

కార్యం తత్తద్ బుద్ధిమత్కారణకం దృష్టమ్, యథా ఘటః, తథేదం కాలాద్యవనిపర్యన్తం

కార్యమ్, తస్మాద్ బుద్ధిమత్కారణకమితి । న చ క్షిత్యాదీనాం కార్యత్వస్యాను-

పలమ్భాదనిశ్చితపక్షవృత్తిరసిద్ధ ఇత్యసిద్ధత్వం హేతోరితి వాచ్యమ్, అనుమానాగమాభ్యాం

తత్కార్యత్వసిద్ధేః । తథాహి- క్షిత్యాది కార్యమ్, మూలోపాదానవ్యతిరిక్తజడత్వాత్,

యద్యన్మూలోపాదానవ్యతి-రిక్తం జడం తత్తత్ కార్యమ్, యథా ఘటః, తథేదమ్, తస్మాత్తథేతి । న

చ క్షిత్యాదేరేవ పరమాణుభావాపన్నస్య మూలోపాదానత్వాభ్యుప-గమాదసిద్ధమస్మాకం

మూలోపాదానాతిరేకి-త్వవిశేషణమితి వాచ్యమ్, పరమాణోర్మూలత్వప్రతి షేధస్య వక్ష్యమా-ణత్వాత్ ।

తథా క్షిత్యాది కార్యమ్, పరతన్త్రత్వాత్, త్రిగుణాత్మకత్వాత్, ఆత్మమూలాన్య-వస్తుత్వాచ్చ

ఘటాదివదితి । తథా ఆత్మన ఆకాశః సంభూతః, ఆకాశాద్ వాయుః, వాయోరగ్నిః,

అగ్నేరాపః, అద్భ్యః పృథివీ (తైం ఉం ౨।౧।౧) ఇత్యాదినాగమేన క్షిత్యాదేః కార్యత్వమవగమ్యతే ।

తథా ఆత్మవ్యతిరిక్తస్య సర్వస్య మాయామూలత్వప్రతిపాదనాచ్చ । తథాహీశ్వరగీతాయామ్-

చతుర్వింశతితత్త్వాని మాయాకర్మగుణా ఇతి ।

ఏతే పాశాః పశుపతేః క్లేశాశ్చ పశుబన్ధనాః ।। .....

ఏతేషామేవ పాశానాం మాయా కారణముచ్యతే । (౭।౨౧, ౩౦) ఇతి న స్వరూపాసిద్ధం

క్షిత్యాదిషు కార్యత్వమితి ।

నను విమతం జగత్ సత్, భాసమానత్వాత్, శుక్తిరజతవదిత్యనుమా-నేన

క్షిత్యాదేరసిద్ధత్వనిశ్చయాత్, శశశృఙ్గం తీక్ష్ణం శృఙ్గ-త్వాత్, గోశృఙ్గవదితి

వాఽస్యాశ్రయాసిద్ధతేతి చేత్, నైవమ్, భ్రాన్తిజ్ఞా-నస్య శుక్తివిషయతయా

తదన్యాసద్రూపరజతగోచరత్వానుపపత్తేః, అసద్రజతా-సంభవేనాస్య

ధర్మ్యసిద్ధదృష్టాన్తతయాఽప్రమాణ-త్వాత్,
కార్యత్వ హేతోరివాస్యాప్యాశ్రయాసిద్ధత్వసామ్యాచ్చ ।

ప్రత్యక్షతః క్షిత్యాదేః సత్త్వావగమేన ప్రత్యక్షవిరోధాచ్చాస్యా-ప్రమాణత్వమితి । న చ

నియతికాలావ్యక్తగుణాహఙ్కారాదేరసిద్ధత్వా-దాశ్రయైకదేశాసిద్ధిరితి వాచ్యమ్,

తేషామాగమాదిసిద్ధత్వస్యోక్తత్వాత్ । న చ కాలాకాశాదేర్ని-త్యత్వేన కార్యత్వస్యాభావాద్

భాగాసిద్ధో హేతురితి వాచ్యమ్, తత్కార్యత్వ-స్యానుమానాగమాభ్యాం సాధితత్వాత్ ।

నన్విదమనుమానం సిద్ధసాధ్యతాలక్షణాసిద్ధత్వసద్భా-వాదప్రమాణమ్ । తథాహి-

బుద్ధిమత్కారణవత్త్వం క్షిత్యాదేర్భవతా సాధితమ్ । తదస్మాకమపి సిద్ధమ్,

బుద్ధిమతామస్మదాదీనామప్యదృ-ష్టద్వారేణ కాలాదితత్త్వకలాపం ప్రతి కర్తృత్వస్య సద్భావాత్

। న చ పుణ్యాపుణ్యాత్మకే కార్యాన్తరే యత్ కర్తృత్వం న తదేవ జగదాత్మకే కర్తృత్వం

భవిష్యతీతి వాచ్యమ్, కారణకారణతయా తదుపపత్తేః । యథా

పటకారణతన్తుసంయోగమాత్రకర్తుః కువిన్దస్య పటకర్తృత్వమ్, శరాది-క్షేప్తుర్వా

శత్రుహింసాకర్తృత్వమ్, ఏవం జగత్కారణకర్మ-కర్తురేవాస్మ-దాదేర్జగత్కర్తృత్వోపపత్తేః

సిద్ధసాధ్యతాప్రసఙ్గ ఇతి । నైవమ్,

ఉపాదానోపకరణసంప్రదానప్రయోజనవిషయప్రత్యక్షబుద్ధి-మత్కారణవత్త్వస్య

బుద్ధిమత్కారణత్వశబ్దేన వివక్షితత్వాత్ । అతోఽస్మదాదీనాం

తచ్చతుష్టయవిషయాపరోక్షజ్ఞానాభావాన్న సిద్ధసాధ్యతేతి ।

నన్వప్యంశే సిద్ధసాధ్యతాప్రసఙ్గః, త్ర్యణుకాదిజన్య-కార్యాణాముపాదానం

త్ర్యణుకాదికమ్, భూతాదిజన్యకార్యాణా-ముపాదానం భూతాదికం వాస్మదాదిప్రత్యక్షమ్ ।

అదృష్టద్వారేణ కర్తృత్వం చాస్మదాదీనాం సిద్ధమ్ । ఉపకరణం చ కాలాది కిఞ్చిత్

ప్రత్యక్షమ్ । సంప్రదానభూతాశ్చ దేవదత్తాదయః ప్రత్యక్షసిద్ధాః । ప్రయోజనం చ

స్థానాసనాదికం ప్రత్యక్షమితి భవేదేవాంశే సిద్ధసాధ్యతేతి । నైవమ్, విమతస్యైవ

క్షిత్యాదేస్తథావిధకర్తృమత్తా-సాధనాత్ । యత్ర

ద్వ్యణుకత్ర్యణుకాదీనాముపాదానాదికాలాదీనాం వా న ప్రత్యక్షమ్, తత్ర

తథావిధకర్తృమత్తాసాధనాన్నోక్తదోషావ-కాశ ఇతి ।

నను చ శక్యక్రియత్వముపాధిః, తస్యోపాధిలక్షణసద్భావాత్ । తథా హి-

సాధనావ్యాపకః సాధ్యసమవ్యాప్తిరుపాధిరితి తస్య లక్షణమ్ । తదస్య ఘటాదిషు

సర్వేష్వనుగతత్వాద్ మూలహేతునా కార్యత్వే-నాసాధ్యత్వాచ్చాస్తీతి సోపాధిత్వేనాప్రయోజకత్వాత్

కార్యత్వస్య వ్యాప్యత్వాసిద్ధిరితి । నైవమ్, శక్యక్రియత్వస్యోపాధి-లక్షణాభావేనాస్య

సోపాధిత్వాభావాత్ I స చ సాధనవ్యాపకత్వాత్ I తథాహి- క్షిత్యాది కస్యచిత్ శక్యక్రియం

కార్యత్వాద్ ఘటాదివదితి మూలసాధనేన సాధయితుం శక్యత్వాత్ సాధనవ్యాపకత్వమితి I న చ

క్షిత్యాది కస్యచిచ్చక్యక్రియం కార్యత్వాద్ ఘటాదివదిత్యస్యాపి

కర్తృమత్త్వోపాధివశాదప్రయోజకత్వమితి వాచ్యమ్, శక్యక్రియత్వకర్తృ-మత్త్వాది యద్యదుపాధితయా

భవతా ప్రతిపాద్యతే, తస్య సర్వస్యాప్యే-కేనైవ ప్రయోగేణ సాధ్యతయా

సాధనవ్యాపకత్వేనోపాధిత్వాసంభ-వాత్, తథా సర్వానుమానేషు సమానత్వాచ్చ I తథాహి-

పర్వతోఽగ్నిమాన్ ధూమవత్త్వాద్ మహానసాదివదిత్యత్రాపి జాయమానభస్మవత్త్వస్యో-పాధేః

సద్భావాద్ ధూమానుమానస్యాప్యప్రయోజకత్వప్రసఙ్గః I అథ తత్ర ధూమవత్త్వేనైవ

జాయమానభస్మవత్త్వస్యాపి సాధ్యతయా నోపాధిత్వమిత్యస్య నా-ప్రయోజకత్వమితి చేత్ ? నైవమ్,

తత్రాప్యగ్నిమత్త్వస్యైవోపాధేః సద్భావేన తత్సాధనాసంభ-వాత్ I అథ

ధూమవత్త్వాదేవ జాయమానభస్మవత్త్వాగ్నిమత్త్వాదిసర్వో-పాధేః సాధ్యతయా

సాధనవ్యాపకత్వసద్భావేనానుపాధిత్వాన్నా-త్ర తద్దోష ఇతి చేత్, తర్హి కార్యత్వేనైవాత్రాపి

సర్వస్య శఙ్కితస్యోపాధేః సాధ్యతతా నోపాధిత్వాసంభవాన్నోక్తదోషావకాశ ఇతి I

కిఞ్చ, శక్యా క్రియా చలనలక్షణా యస్య తచ్ఛక్యక్రియమ్, తస్య భావః

శక్యక్రియత్వమితి యద్యభ్యుపగమః, తదా పరమాణుమనసో-రపి నిత్యయోర్భవత్పక్షే

శక్యక్రియత్వసద్భావాత్ సాధ్యసమవ్యాప్త్య-భావేన తస్యోపాధిత్వాభావః I యది శక్యా

క్రియా ఉత్పత్తిలక్షణా యస్య తచ్ఛక్యక్రియం తస్య భావః శక్యక్రియత్వమిత్యభ్యుపగమః,

తదాధి-కవిశేషణత్వాపరనామకం వ్యర్థవిశేషణత్వం ప్రసజ్యతే, ఉత్పత్తేరేవ

కర్తృమత్త్వప్రయోజకత్వేన శక్యపదవైయర్థ్యాత్ I న చాఙ్కురాదేరప్యుత్పత్తిసద్భావే

కర్తృశూన్యతయా తద్వ్యవచ్ఛేదార్థం శక్యపదోపాదానమితి వాచ్యమ్, తేషాం చ

శక్యోత్పాదనతయా వ్యవచ్ఛేదాసంభవాత్ తథేతరేతరాశ్రయప్రసఙ్గాచ్చ క్షిత్యాదేః

కర్తృశూన్యత్వే సిద్ధే తద్వ్యవచ్ఛేదకశక్యవిశేషణసార్థతా, విశేషణోపాధిసద్భావేన కార్యత్వస్యాప్రయోజకత్వే సిద్ధే కర్తృశూన్యతాసిద్ధిరితి । తదుక్తమ్-

నిశ్చితే తదకర్తృత్వే సోపాధిత్వం భవేదిహ ।
సోపాధిత్వేఽనుమానస్య కర్తృభావవినిశ్చయః ।। ఇతి ।

న చ కరచరణాదినోదనీయత్వముపాధిః, ప్రసాదప్రకారాదౌ తదభావాత్, ప్రాణాదౌ తదసద్భావేన చ సాధ్యసమవ్యాప్త్యభావాత్ । తథా క్షిత్యాది కస్యచిత్ కరచరణాదినోదనీయమ్, కార్యత్వాత్, ఘటాదివదితి సాధనవ్యాపకత్వాచ్చాస్య నోపాధిత్వమితి । న
చ కరాదిజన్యత్వముపాధిః, అధికవిశేషణత్వాత్ । న చ క్షిత్యాదేర్వ్యవచ్ఛేద్యత్వమ్, అన్యోన్యాశ్రయప్రసఙ్గాదిత్యుక్తమితి, సర్పాద్యాకర్షణస్వదేహప్రేరణాదౌ సకర్తృకే కరజన్యత్వాభావేన సాధ్యసమవ్యాప్త్యభావాచ్చేతి । న చ కార్యవిశేషస్య కర్త్రా వ్యాప్తిరితి వాచ్యమ్, విశేషస్యానుపలమ్భాత్ ।
నను కిఞ్చిత్ కార్యముపలభమానస్య సకర్తృకత్వబుద్ధిర్భవతి, కిఞ్చిదుపలభమానస్య న భవతీత్యేతదన్యథానుపపత్త్యా కార్యవిశే-షోఽభ్యుపగన్తవ్యః । స చ విశేషో ఘటాదిషు సకర్తృకేష్వనుస్యూతస్తృ-ణాదిభ్యో హ్యకర్తృకేభ్యో వ్యావృత్తః సన్నేవ రసవిశేషవదనిర్దేశ్యః । తదుక్తమ్-

సకర్తృకేష్వనుస్యూతో వ్యావృత్తోఽన్యేభ్య ఏవ సః ।
కిఞ్చిత్కార్యవిశేషోఽన్యైః స్వీకార్యో మతిభేదతః ।।
కింరూప ఇతి వాదోఽయమిక్షుక్షీరగుడాదిషు ।
మాధుర్యభేదప్రత్యక్షదృష్టాన్తాదుపశామ్యతి ।। ఇతి ।

తస్మాత్ స ఏవ కర్త్రా వ్యాప్యతే, న కార్యసామాన్యమితి । నైవమ్, గర్తోన్నయనాదికార్యే

సకర్తృకే తాదృశబుధ్యభావేనానేకాన్తాత్ । తదుక్తమ్-

గర్తోన్న యనకార్యస్య చిరకాలాత్యయే సతి ।
సకర్తృకత్వధీగమ్యభావో నైవోపలభ్యతే ।। ఇతి ।

ప్రసిద్ధానుమానే సమానోఽయం పర్యనుయోగః । తథా హి- పర్వతాదౌ ధూమదర్శినోఽపి
కస్యచిదగ్నిమత్త్వం నావగమ్యతే, అసంభావనాదినా ప్రతిబన్ధాత్ । అత ఏవ హి
పర్వతోఽగ్నిమాన్

ధూమవత్త్వాదిత్యాదిపరోపదేశసాపేక్షపరార్థానుమానోపన్యాసః । తేన తత్రాపి
విశేషకల్పనయా తస్యైవాగ్నినా వ్యాపకత్వాదప్రయోజకం ధూమానుమానమాపద్యత ఇతి ।
అథ
యత్ర ధూమవానగ్నిమానితి సామాన్యవ్యాప్తిగ్రహణబలాదనుమానం ప్రవర్తత ఇతి చేత్,
అత్రాపి
తర్హి కార్యం కర్తృపూర్వకమితి సామాన్యవ్యాప్తిగ్రహణవలాదనుమాన-ప్రవృత్తిరాశ్రయణీయా
విశేషాభావాదితి । న చ ఘటత్వం కర్తృమత్త్వే ప్రయోజకమ్, పరస్య తదభావేన
కతృమత్త్వాభావప్రసఙ్గాత్ । నాపి పటత్వమ్, ఘటాదేస్తదభావేనాకర్తృమత్త్వప్రసఙ్గాత్ । న
చ ఘటత్వప-టత్వకుడ్యత్వాదయః సర్వ ఏవ కర్తృప్రయోజకా ఇతి వాచ్యమ్,
ప్రయోజకబహుత్-వాపాతాత్
। న చ తద్ యుక్తమ్, వ్యక్తీనామేవ కర్తృప్రయోజకత్వప్రసఙ్గేన
ఘటాన్తరస్యాకర్తృమత్త్వప్రసఙ్గాత్, ఆనన్త్యేన కర్త్రా సహ వ్యాప్తిగ్రహ-
ణాసంభవస్యోభయత్రాపి తుల్యత్వాత్ । తథా మహానసత్వశాలాత్వాదేః ప్రయోజకత్వాపాతేన
ధూమవత్త్వస్యాప్రయోజకత్వప్రసఙ్గః । తదుక్తమ్-

ఘటాదివ్యక్తిమాత్రాణాం కర్త్రా వ్యాప్తిర్న గృహ్యతే ।
యథానన్త్యం తథా జ్ఞాతుర్ఘటత్వాదేః ప్రతీయతామ్ ।। ఇతి ।

నను తర్హి ప్రమేయత్వాదేవాధికవ్యాప్త్యా కర్త్రా వ్యాప్తిరాశ్రయ-ణీయా, న కార్యత్వస్యేతి చేన్న, అన్యథాసిద్ధత్వాత్ । స్వగోచరజ్ఞానమా-త్రేణ ప్రమేయత్వం సత్త్వం చ కర్త్రభావేఽపి పదార్థానామభ్యుపగ-తం భవతా । అస్మత్పక్షేఽపి మాయాపురుషశివానాం కర్తృహీనానామపి ప్రమేయత్వం సత్త్వం చాభ్యుపగతమ్ । అతః ప్రమేయత్వాదేః కర్తృవ్యాప్-త్యసంభవ ఇతి । కార్యత్వం తు కారణవిశేషస్య కర్తుః కారణాన్తరస-మ్పాదకతయా ప్రధానభూతస్యాభావే న సంభవతి । నహి మృద్దణ్డ-చక్రాదిసద్భావేఽపి తత్ప్రయోక్తుః కులాలస్యాభావే ఘటోత్పాదో ఘటతే । కులాలసద్భావే తు కారణాన్తరనిష్పత్త్యా కార్యజన్మోపపత్తిరితి కార్యత్వాత్ కర్తృసద్భావసిద్ధిరితి । కిఞ్చ, కార్యత్వం హి పదార్థానా-ముత్పత్తిః । సా చ కారణక్రియామపేక్షతే । సా చ పురుషవ్యాపారం వినా న భవతి । స తు ప్రయత్నాదృతే న స్యాత్ । స చేచ్ఛాం వినా న భవతి । ఇచ్ఛా చేష్టసాధనజ్ఞానం వినా న స్యాదితి కార్యత్వం బుద్ధిమత్కా-రణాభావే న భవతీతి తత్ప్రయోజకత్వాన్నాస్యాసిద్ధత్వమితి ।

నాపి విరుద్ధోఽయం హేతుః, పక్షవిపక్షయోరేవ వర్తమానో విరుద్ధ ఇత్యుక్తవిరు-ద్ధలక్షణాభావాత్ । తథాహి- సపక్షే ఘటాదౌ కార్యత్వస్య వర్తమా-నత్వాద్ విపక్షే చాకర్తృకే మూలకారణశివాదౌ కార్యత్వస్యాభావాద-స్య పక్షవిపక్షయోరేవ వర్తమానత్వాసంభవాద్ విరుద్ధత్వాభావ ఇతి ।

నను సర్వజ్ఞకర్తృకత్వం క్షిత్యాదేః సాధ్యతే, నాన్యకర్తృకత్వమ్, అసర్వజ్ఞస్య ప్రపఞ్చకర్తృత్వాసంభవాత్ । తథాహి- జగదుపాదానాదిచతుష్టయవినియోగక్రమవిషయప్రత్యక్షజ్ఞానవత ఏవ కర్తృత్వం సాధ్యతే । తతస్తస్య సర్వజ్ఞత్వమ్ । సర్వజ్ఞనిర్మితస్య చాన్యస్య సంప్రతిపన్నస్యా-భావాత్ సపక్షాభావ ఇతి సపక్షే సత్త్వాభావః । తేన కార్యత్వస్య క్షిత్యాదికాలాన్తే పక్షే వర్తమానస్య సర్వజ్ఞనిర్మితత్వసాధ్యరహితతయా విపక్షభూతఘటాదౌ చ వర్తమానతయా పక్షవిపక్షయోరేవ

వర్తమానత్వాద్ విరుద్ధత్వమితి । తథా
శరీరికర్తృత్వస్యాప్యఙ్కురాదావసత్త్వేనాశరీరికర్తృత్వమపీహ

సాధ్యతే । తత్ర చ సపక్షాభావేన సపక్షే సత్త్వా-భావాత్ కార్యత్వస్య పక్షవిపక్షయోరేవ

వర్తమానత్వాద్ విరుద్ధత్వమితి । నైవమ్, సర్వజ్ఞాశరీరికర్తృకత్వస్య అత్రాసాధ్యత్వాత్ । తథాహి-

విప్రతిప-త్త్యనురూపేణాత్ర సాధ్యనిర్దేశాద్ యదా కిం సకర్తృకం క్షిత్యాది అకర్తృకం వేతి

విప్రతిపత్తిః, తదా సకర్తృకం క్షిత్యాదీతి సాధ్యనిర్దేశః । యదా బుద్ధిమత్పూర్వకం వా న

వేతి, తదా బుద్ధిమత్పూర్వకం క్షిత్యాదీతి సాధ్యనిర్దేశః । యదా

సోపాదానోపకరణాదిప్రత్యక్షవతా జన్యం వా న వేతి, తదోపాదానాది-ప్రత్యక్షవతా జన్యమితి

సాధ్యనిర్దేశాన్న విరుద్ధత్వమ్, ఘటాదౌ సపక్షే సాధ్యసాధనయోః సద్భావాత్ । న చ

కదాచిదపి సర్వజ్ఞాశ-రీరికర్తృకం క్షిత్యాదీతి సాధ్యనిర్దేశః, తథా విప్రతిపత్త్యభావాత్, (స

చ?) అసర్వజ్ఞశరీరికర్తృకత్వస్య క్షిత్యాదీనాం భవద్భిరనాశ్రిత-త్వాదితి ।

నను తథా సాధ్యనిర్దేశేఽపి తథావిధకర్తురభిప్రేతతయా కార్యత్వస్య విరుద్ధత్వమితి

చేన్న, సర్వానుమానేషు సమానత్వాత్ । తథా హి- పర్వతస్యాగ్నిమత్త్వం యః సాధయతి,

తస్యాప్యతద్దేశకాలానుమేయ-సంప్రతిపన్నప్రత్యక్షాగ్నినాగ్నిమత్త్వం నాభిప్రేతమ్, కిన్తు

మహానసాదిగతవహ్నివ్యతిరిక్తపర్వతగతతత్కాలానుమేయవిప్రతిపన్నా-

ప్రత్యక్షాపురుషపూర్వకతరుసంఘట్టజన్యాగ్నినాఽగ్నిమత్త్వమభి-ప్రేతమ్ । తస్య

మహానసాదావభావాద్ ధూమానుమానమపి విరుద్ధమాపద్యేత । అథ తథాపి తత్సాధ్యస్య

శబ్దేనానుపాదానాత్ పర్వతస్య స్వగతాగ్నినాఽగ్నిమత్త్వస్య సాధనాచ్చ న విరోధ ఇతి చేత్, తర్హి

ప్రకృతేఽపి సర్వజ్ఞాశరీరికర్తృకత్వస్య శబ్దేనానుపాదానాత్ క్షిత్యాదేః

స్వోపాదానసమర్థకర్తృమత్త్వస్య సాధనాచ్చ నోక్తదోషావకాశ ఇతి । న

చాసర్వజ్ఞశరీరివ్యాప్తత్వాత్ కార్యత్వమపి శరీరిసర్వజ్ఞవిశేషం ప్రతిక్షిపతీతి వాచ్యమ్,

కార్యత్వస్య శరీరికర్తృవ్యాప్త్యభావాత్ । స చ తృణాదౌ తథావిధకర్తురభావేఽపి

కార్యత్వోపలమ్భాదవగమ్యతే । తదుక్తమ్-

పరోఽపి న శరీరస్య వ్యాప్తిమిచ్ఛతి వస్తుతః ।
ప్రత్యక్షబాధయా దేహీ నాశ్రితో యదిహాఙ్కురే ।।

న చ శరీరికర్తురభావే కర్తృమాత్రస్యాసత్త్వమ్, తస్యాయోగ్యత్వాత్ । తదుక్తమ్-

న చాశరీరికర్తృత్వం బాధ్యం దేహే తు బాధితే ।
శరీరస్యైవ యోగ్యత్వం యతో నాస్తి పరాత్మనః ।। ఇతి ।

నను న కార్యత్వం స్వవ్యాపకశరీరికర్తృవిరుద్ధత్వాన్నాశరీరి-కర్తృనిషేధకమ్, కిన్తు స్వవ్యాపకకర్తృసామాన్యవిరుద్ధత్వాదితి బ్రూమః । యత్ర కులాలాదౌ కర్తృత్వం తత్ర నాశరీరిత్వమ్
। యత్ర ముక్తాత్-మన్యశరీరిత్వమ్, తత్ర న కర్తృత్వమితి కర్తృత్వాశరీరిత్వయోః సహానవ-స్థానలక్షణవిరోధసద్భావేన స్వవ్యాపకకర్తృవిరుద్ధత్వాదశరీరి-కర్తారం కార్యత్వమేవ ప్రతిక్షిపతి । ధూమవత్త్వమివాశీతభాస్వ-రాగ్నివ్యాప్తం శీతాన్ధకారాగ్నిమితి చేత్, నైవమ్, కార్యత్వస్య కర్తృసామాన్యేన వ్యాప్త్యభావే ప్రతిక్షేపాయోగాత్ । తథా చ యది కార్యత్వస్య కర్తృసామాన్యేన వ్యాప్తిః, తర్హి న కార్యత్వవ్యాపకః కర్తా । తేన తద్విరుద్ధత్వేఽప్యశరీరిత్వం న ప్రతిక్షిపేత్, స్వావ్యాపకా-విరుద్ధత్వాత్ తస్య । యది కార్యత్వం కర్తృసామాన్యేన వ్యాప్తమ్, తదా చ న ప్రతిక్షేపః, కర్తృసామాన్యాపర్యవసానలభ్యత్వాద్ విశేషస్య । యథా పర్వతే పరిదృశ్యమానధూమేనాగ్నిసామాన్యమనుమాయ తదపర్యవసానాన్మహానసాదావపరిదృష్టోఽగ్నివిశేషః పర్వతే కల్ప్యతే, తథైవ ప్రపఞ్చే పరిదృశ్యమా-నం కార్యత్వం కర్తారం వినానుపపద్యమానం కర్తృసామాన్యమవస్-థాపయత్ తస్యాపి విశేషణద్వారేణ సమ్బన్ధసిద్ధ్యర్థం శరీరివిశేష-ణమసంభవాత్ పరిహృత్య తద్విపరీతం సర్వజ్ఞశరీరివిశేషం వ్యవస్థాపయత్యేవ, అన్యథా

స్వవ్యాపకకర్తృసామాన్యవ్యవస్థా-పనాసంభవాత్ । న చ తద్ యుక్తమ్, వ్యాప్యసద్భావే వ్యాపకాసత్త్వ-స్యానుపపన్నత్వాత్ । నహి ధూమసద్భావేఽగ్న్యభావ ఉపపద్యత ఇతి ।

న చావ్యాప్తత్వేఽపి వ్యాప్త్యుపలమ్భమాత్రేణ ప్రతిక్షేప ఇతి వాచ్యమ్, తస్యాప్రమాణత్వాత్ । నహి కృతకత్వం నిత్యతావ్యాప్తమితి కేనచిదుక్తాప్రమాణవాక్యసిద్ధవ్యాప్త్యపేక్షయా కృతకత్వేన తద్విరుద్ధానిత్యత్వప్రతిక్షేపో ఘటత ఇతి । న చ కర్తృత్వమదేహిత్వప్రతి-క్షేపకమ్, కార్యత్వేన సాధితస్య కర్తృత్వస్యాశరీరివిశేషాభావేఽను-పపన్నతయా తస్యాక్షేప్యత్వాత్ । న చ శరీరివిశేషాక్షేపేణాశరీరి-విశేషప్రతిక్షేపః, తస్య యోగ్యానుపలమ్భనిరస్తతయాక్షేపాసంభ-వాత్ । న చ సాధితస్య కర్తృత్వస్య విశేషద్వయరాహిత్యం సంభవతీత్య-శరీరికర్త్రభ్యుపగమ ఇతి । నాప్యఙ్కురాదావసాధితస్యాదేహిత్వప్రతి-క్షేపకత్వమ్, అవిరోధాదితి ।

తథా మోక్షావస్థాయాం శరీరేన్ద్రియాద్యభావేఽప్యాత్మగుణ-నిత్యసుఖవిషయబుద్ధిసన్తతిసంభవం భగవాన్ భట్టపాదో మన్యతే । తేనాదేహిత్వబుద్ధిమత్కారణత్వయోర్న విరోధః, పూర్వబుద్ధి-విశిష్టస్యాత్మన ఉత్తరబుద్ధ్యుత్పత్తిహేతుత్వాభ్యుపగమాదితి । కిఞ్చ, యది జగత్కర్త్రనుమానస్యైవం విరోధోద్భావనమ్, తదా పరమాణ్వను-మానస్యాపి భవతాఽభ్యుపగతస్య విరోధప్రసఙ్గః । తథా హి- ఆద్యం కార్యం స్వన్యూనానేకసమవాయికారణమ్, కార్యద్రవ్యత్వాత్, ఘటాదివదితి పరమాణ్వనుమానమ్ । తేనాద్యకార్యకారణతయా పరమాణూనాం నిత్యత్వనిరవయవత్వకార్యత్వనిరతిశయాణుత్వాదిక-మర్థాదవగమ్యతే । తత్రాప్యయం దోషః సువ్యక్తః । యత్ర భవత్పక్షే వ్యోమాదౌ నిత్యత్వమ్, తత్రాసర్వగతద్రవ్యపరిమాణలక్షణమూర్తత్వం నాస్తి । యత్ర పునర్ఘటాదౌ మూర్తత్వమ్, న తత్ర నిత్యత్వమితి మూర్తత్వ-నిత్యత్వయోః సహానవస్థానలక్షణవిరోధసద్భావాత్ పరమాణ్వను-మానపి

విరుద్ధమాపద్యత ఇతి, తథా పరాత్మానుమానమపీతి । తథాహి- పరశరీరచేష్టా ఆత్మపూర్వికా, జీవచ్ఛరీరచేష్టాత్వాత్, అస్మచ్ఛరీర-చేష్టావదితి పరాత్మానుమానమ్ । తత్రాపి యత్రాత్మత్వం స్వాత్మని తత్ర న పరత్వమ్, యత్ర పరత్వం ఘటాదౌ తత్ర నాత్మత్వమితి పరత్వాత్మ-త్వయోర్విరోధాత్ పరాత్మానుమానాసంభవ ఇతి । అథ యది ద్రవ్యసమ-వాయికారణస్య మూర్తస్య
నిత్యత్వమన్యత్ర న దృష్టమ్, తథాప్యాద్య-కార్యకారణతయా నిత్యత్వం తస్యాభ్యుపేయమ్, అన్యథాఽనవస్థా-ప్రసఙ్గాత్ । తస్య చ నిత్యత్వమర్థాదవగమ్యతే । ఆద్యకార్యస్య స్వన్యూనసమవాయికారణకత్వమాత్రసాధనాన్నాత్ర విరోధః । తథా పరాత్మానుమానే పరశరీరగతాయాశ్చేష్టాయా ఆత్మపూర్వకత్వ-మాత్రసాధనాత్ స్వవ్యాపారస్య తత్ర యోగ్యానుపలమ్భనిరస్తత్వాత్ పరత్వమర్థాదవగమ్యతే, న శబ్దత ఇతి న విరోధ ఇతి చేత్, ఏవం
తర్హి జగత్కర్త్రనుమానేఽపి సకలవినాశే సత్యాద్య-కార్యకారణస్య బుద్ధిమన్మాత్రస్య సాధనే తస్యానిత్యతాయాం కర్త్రన్తరకారణాన్-తరకల్పనయాఽనవస్థానప్రసఙ్గేన తస్య నిత్యత్వమర్థా-దవగమ్యతే న శబ్దత ఇతి । తథా కర్తృమాత్రసాధనే శరీరిణో యోగ్యానుపలమ్భ-నిరస్తత్వేనాశరీరిణోఽర్థాదవగమ్యమానతయా చ న విరోధ ఇతి సమానః పన్థాః ।
నను పక్షధర్మతావ్యాప్తిగ్రాహకప్రమాణాభ్యాం ప్రాప్తయోర్-విశేషయోర్విరోధే న కశ్చిదర్థః సిద్ధ్యతి । తథాహి- వ్యాప్తిబలాత్ శరీర్యసర్వజ్ఞానీశ్వరసంసారీ కర్తావగమ్యతే, పక్షధర్మతయా చ కార్యస్య తదుత్పాదనసమర్థః సర్వజ్ఞోఽశరీరీ నిత్యో నిత్యముక్తః సర్వేశ్వరః కర్తావగమ్యతే । తదనయోరితరేతరసాపేక్షయోర్విరోధే న కిఞ్చిత్ సిధ్యేత్ । నైవమ్,
సర్వానుమానేషు సమానత్వాత్ । తథాహి- ధూమానుమానే తావద్ దృష్టాన్తభూమిగతప్రత్యక్షాననుమేయసం-ప్రతిపన్నాపర్వతగతాచన్దనేన్ధనపురుషజన్యత్వాదిధర్మవిశిష్టో వహ్నివిశేషో వ్యాప్తిగ్రాహకప్రమాణేనావగమ్యతే । పక్షధర్మతయా తు

పర్వతగతానుమేయవిమతతరుసంఘట్టజన్యాప్రత్యక్షచన్దనేన్ధనత్వ-
అదిధర్మవిశిష్టోఽవగమ్యతే

।

తత్రాపి న కిఞ్చిత్ సిద్ధ్యేదితి । అథ ధూమవానగ్నిమానితి సామాన్యేన వ్యాప్తిగ్రహణం న విశేషత ఇత్యత్రానుమానప్రవృత్తిరా-శ్రీయత ఇతి చేత్, తర్హి ప్రకృతేఽపి కార్యం బుద్ధిమత్కారణకమితి సామాన్యేనైవ వ్యాప్తిగ్రహణం న విశేషతః, అఙ్కురాదౌ తథావిధ-కర్తృదర్శనాది-తి భవేత్యేవానుమానప్రవృత్తిరవిశేషాదితి ।

నను కిం తర్హి దృష్టాన్తదృష్టమాశ్రయణీయం దార్ష్టాన్తికే ఇతి చేత్, అవిరుద్ధమితి బ్రూమః । న చ శరీరకరణనివృత్త్యా కర్తృత్వనివృత్తిరితి వాచ్యమ్, స్వశరీరప్రేరణాకర్షణాదిష్విచ్ఛాత్మకకరణాన్తరసద్-భావాదపి కర్తృత్వోపపత్తేః । న చ స్వశరీరప్రేరణే ప్రేర్యస్య శరీరస్య కరణత్వం సంభవతి, కర్మణః కరణత్వాసంభవాత్ । నహ్యఙ్గుల్యగ్రేడ తదగ్రస్పర్శనముపపద్యత ఇతి । న చ తత్ర శరీరాన్తరం కరణమితి వాచ్యమ్,

అనవస్థాప్రసఙ్గాత్ । న చ పక్షే దేహసమ్బన్ధః సర్వత్రావ్యభిచారేణ కరణమితి వాచ్యమ్, దేహసమ్బన్ధస్య హస్తాఙ్గుల్యాదిప్రేరణే కర్త్రానపేక్షితత్వాత్ । తథాహి-హస్తస్యోత్క్షేపణమవక్షేపణం వా కుర్వాన్నాత్మా తత్సమ్బన్ధమేవా-పేక్షతే, న తు పునర్దేహసమ్బన్ధమ్, తస్మిన్ విద్యమానే హస్తసంబన్ధ-వినాశే కాష్ఠీభూతేఽస్మిన్ హస్తక్రియాకర్తృత్వాదర్శనాత్ । అతః కేవలవ్యతిరేకాత్ సాక్షాదిచ్ఛానువిధాయిక్రియాశ్రయత్వయోగ్యత్వమే-వాత్ర ప్రయోజకమ్ । తత్ ప్రపఞ్చే భగవతోఽనుమానసిద్ధమ్ ।

తథాహి- విమతం మూలకారణాది కస్యచిత్ సాక్షాదిచ్ఛానువిధాయిక్రియాశ్రయత్వయోగ్యమ్, అచేతనత్వాత్, దేహవదితి । అత ఏవాశరీరిత్వేఽపి పురాణోక్తాష్టమూర్తిత్వవిరోధః పరిహృతః, సాక్షాదిచ్ఛానువిధాయిక్రియాశ్రయతాదేహలక్షణసద్భావేన మూలాద్యవన్యన్తతత్త్వజాతస్య మహేశ్వరదేహతయా మూర్తిమత్త్వోప-పత్తేః । నను కథం తర్హ్యదేహిత్వవచనమ్, ఉచ్యతే-

యథోపాదానభూత-మృత్తత్త్వాద్యతిరిక్తం శరీరం కులాలకువిన్దాదేరుపలబ్ధమ్, తథా మూలకారణతత్కార్యాద్యతిరిక్తమత్ర శరీరం నాస్తి భగవత ఇత్యదేహిత్వోపపత్తిరితి । నాప్యనైకాన్తికత్వమ్, పక్షత్రయవృత్తిరనైకాన్తిక ఇత్యుక్తతల్లక్షణాభావాత్ । తథాహి- యది కాలాద్యవన్యన్తేషు విమత్యధికరణతయా సన్దిగ్ధసాధ్యేషు పక్షేషు ఘటాదిషు చ నిశ్చితసాధ్యతయా సపక్షభూతేషు కార్యత్వస్య వృత్తిః, తథాపి నిశ్చితసాధ్యవ్యతిరేకతయా విపక్షభూతేషు మాయాపురుషశివేషు కార్యత్వహేతోర్వృత్త్యభావాత్ పక్షత్రయవృత్త్యభావ ఇతి ।

నన్వఙ్కురాది-షు కర్తృశూన్యేషు కార్యత్వస్యోపలమ్భాత్ పక్షత్రయవృత్తిత్వేన కార్యత్వస్యానేకాన్తత్వమితి చేన్న, అఙ్కురాదేః పక్షత్వేన విపక్షత్వాభావాత్ । నను నాఙ్కురాదేః పక్షత్వమ్, సన్దిగ్ధకర్తృకత్వాభావాత్ । తథాహి- సన్దిగ్ధసాధ్యః పక్ష ఇతి హి పక్షలక్షణమ్ । తదఙ్కురాదేర్నాస్తి, నిశ్చితసాధ్యవ్యతిరేకతయా విపక్షత్వాదితి చేత్, నైవమ్, పరస్య బుద్ధిమతః సాధ్యస్య ప్రత్యక్షానర్హత్వేనాసత్త్వానిశ్చయాదఙ్కురాదేః సన్దిగ్ధసాధ్యత్వో-పపత్తేరితి । న చ సన్దిగ్ధానైకాన్తికత్వం కార్యత్వస్యాశఙ్కనీయమ్, విపర్యయే బాధకతర్కస్యోక్తత్వాత్ । తదుక్తమ్-

కారకాణాం చ సర్వేషాం నియోక్తుర్యది నాస్తితా ।
వైయర్థ్యం స్యాత్ తదా తేషాం సతామప్యసతామివ ।। ఇతి ।

నాప్యనధ్యవసితత్వమ్, సాధ్యాసాధకపక్ష ఏవ వర్తమానోఽనధ్యవసిత ఇతి తల్లక్షణాభావాత్ । నహి నిత్యా భూః, గన్ధవత్త్వాదితివత్ కార్యత్వస్య పక్ష ఏవ వృత్తిః, సపక్షే ఘటాదౌ చ వర్తమానత్వాదితి । న చాసౌ కాలాత్యయాపదిష్టః, ప్రమాణబాధితే ప్రతిజ్ఞాతార్థే వర్తమానో హేతుః

కాలాత్యయాపదిష్ట ఇతి ప్రోక్తతల్లక్షణాభావాత్ । న చానుష్ణోఽగ్-నిః కృతకత్వాజ్జలవదితివదస్య ప్రత్యక్షవిరుద్ధకాలాత్యయాపదిష్టత్వమ్, పరాత్మనో బుద్ధిమత్కారణస్య ప్రత్యక్షానర్హత్వాత్ ।

ప్రత్యక్షానర్హ-స్యాపి తదనుపలమ్భేనాసత్త్వాభ్యుపగమే సర్వానుమానోచ్ఛేద-ప్రసఙ్గః ।
తథా ఘటాదావపి కర్తా కులాలః ప్రత్యక్షతో నావగమ్యతే, శరీరస్య కరణభూతస్యైవ
ప్రత్యక్షత్వాత్ । న తు శరీరస్య కర్తృత్వమ-చేతనత్వాత్ కుఠారవదితి కులాలాదిశరీరస్య కర్తృత్వే
నిషిద్ధే తదాత్మ-నః కర్తృత్వం శరీరస్య చ కరణత్వమవశిష్యత ఇతి న క్వచిదపి కర్తుః
ప్రత్యక్షార్హత్వమితి న తదనుపలమ్భేనాసత్త్వమితి కేచిత్ । అన్యే తు శరీరత్వేఽపి కర్తుః
సూక్ష్మత్వదూరత్వస్థత్వాదినాఽనుపలమ్భసంభవాత్ కార్యదేశే తదనుపలమ్భో నాసత్త్వాదితి
బ్రువతే । తదుక్తమ్-

యతః కార్యస్య కర్త్రా తు వినా భావో న విద్యతే ।
అతో దేశాన్తరస్థోఽయమిచ్ఛయా కురుతే జగత్ ।। ఇతి ।

ద్వివిధమిహ కార్యమ్- కాయికవ్యాపారజన్యమిచ్ఛామాత్రజన్యం చేతి । తత్ర
కాయికవ్యాపారజన్యం ఘటాది । తదేవ శరీరసన్నిధానమ-పేక్షతే । ఇచ్ఛామాత్రజన్యం
త్వాకర్షణాది । న తచ్ఛరీరసన్నిధాన-మపేక్షతే । యోజనశతవ్యవహితసర్పాద్యాకర్షణస్య
దూరస్థైః క్రియమాణత్వాదితి । అపరే తత్ర వర్తమానస్య శరీరస్యాయోగ్యత్వాత్
ప్రత్యక్షేణానుపలమ్భో నాభావాదితి బ్రువతే । తదుక్తమ్-

అథవా దృశ్యమేవాస్తు శరీరం చక్షురాదివత్ ।
శ్రుతిస్మృతిభ్యాం తత్ సిద్ధం శశశృఙ్గో న తాదృశః ।। ఇతి ।

నమూక్తం శరీరస్యానిత్యత్వే స్వయం నిజశరీరస్య నిర్మాణమతి-సాహసమ్,
కర్త్రన్తరవినిష్పత్తావీశ్వరానన్త్యమాపతేదితి ? సత్యమ్, బీజా-ఙ్కురవద్ దేహస్యానాదిత్వేన న
విరోధ ఇతి కేచిత్ । తదుక్తమ్-

పూర్వసిద్ధేన దేహేన శరీరాన్తరకర్తృతా ।
తచ్చ పూర్వేణ దేహేనేత్యనాదిత్వమిహాశ్రితమ్ ।। ఇతి ।

ఏకబ్రహ్మాణ్డతద్వర్తిసకలకార్యవినాశే బ్రహ్మాణ్డాన్తరసద్-భావాత్ తత్ర స్థిత్వాసౌ కార్యం కరోతీతి న కశ్చిద్ దోషః । అణ్డానాం బహుత్వం శ్రుతిస్మృతిసిద్ధమ్, యథా ఖల్వలాబూలతాయాం వితతాని ఫలాని, ఏవం మహేశ్వరశక్తౌ బ్రహ్మాణ్డసహస్రాణి ఇతి శ్రుతేః ।

ఈదృశానాం తథాణ్డానాం కోట్యో జ్ఞేయాః సహస్రశః ।
తత్ర తత్ర చతుర్వక్త్రా బ్రహ్మాణో హరయో భవాః ।।

ఇతి స్మృతేశ్చ తదవగమః । అన్యే నిత్యం మాహేశ్వరం శరీరమ్, అనాదిత్వాత్, తచ్చానాదిసృష్ట్యాదికర్తుర్మహేశ్వరస్య దేహానాదిత్వస్యా-భ్యుపగమనీయత్వాత్ । తచ్చరీరం మాయేతి చాహుః । అపరే శబ్దబ్రహ్మ-తనుత్వం భగవతో మన్యన్త ఇతి । అథ ప్రత్యనుమానబాధితమిదమను-మానమ్ । తథా హి- క్షిత్యాద్యసర్వజ్ఞకృతమ్, కార్యత్వాదిత్యనుమానాత్ సర్వజ్ఞకర్తృకత్వానుమానస్య సప్రతిసాధనత్వమితి । తదసత్, వికల్పానుపపత్తేః । కిం సర్వజ్ఞకర్తృనిషేధమాత్రం వివక్షితమ్, కిం వా కిఞ్చిజ్జ్ఞకర్తృమత్త్వమ్, కిం వా కర్తృశూన్యత్వమ్ ? నాద్యః పక్షః, అసర్వజ్ఞకర్త్రభ్యుపగమప్రసఙ్గాత్, వామేనాక్ష్ణా న పశ్యతీతి విశేషనిషేధవద్ విశేషనిషేధస్య శేషాభ్యనుజ్ఞా-విషయత్వాత్ । అథ పరస్య సర్వజ్ఞకర్తృకత్వమభిమతమితి తన్నిషేధమాత్రమత్ర క్రియత ఇతి చేన్నైవమ్,

కర్తృమాత్రనిషేధాదేవ సర్వజ్ఞకర్తృనిషేధసిద్ధేస్తదేవ నిషేధ్యం న విశేష ఇతి । తథా ఘటాదీనామప్యదృష్టాదిప్రేరణ-ద్వారేణ సర్వజ్ఞజగత్కర్తృపూర్వకత్వస్యాభ్యుపగమనీయత్వాత్ సాధ్యవికల-దృష్టాన్తతా చ భవేత్ । న చ

తత్రాన్యః కర్తా, కర్తృభేదే ప్రమాణాభా-వాత్ । న చ కార్యమహత్త్వాత్ కర్తృబహుత్వకల్పనం

కార్యమితి వాచ్యమ్, ఇచ్ఛామాత్రజన్యే కార్యే బహుత్వస్యానుపయోగిత్వాత్ ।
కాయికవ్యాపారజన్యే తు

తదుపాదానాదినోదనముపాయాన్తరేణ యత్రైకస్యైవ న స్యాత్ తత్రైవ బహుత్వకల్పనా ।
అథవా

సర్వేష్వపి కార్యేష్వేకస్యైవ కర్తృత్వాన్న క్వచి-దపి బహుత్వకల్పనా, ఏకాచార్యానుగమాత్,

బహుత్వేఽపీతరేషాం వాస్యాదివదకర్తృత్వాద్వా । ఆచార్యానేకతాయాం చ

జ్ఞానాధిక్యవశాదేకస్యైవ కర్తృత్వమ్, తత్సామ్యే చ కార్యభేదేన భాగభేదేన

వైకకర్తృత్వోపపత్తిః । ఇతరథా తద్వైయర్థ్యాపాతాదితి । తథా కార్యమహత్త్వస్య తు

కర్తృమహత్త్వాద-ప్యుపపత్తేర్న బహుత్వకల్పనాసంభవః, ధర్మికల్పనాయాం గౌరవాపాతాత్ ।

తథా సమాభిప్రాయత్వే వైయర్థ్యమ్, విరుద్ధాభిప్రాయ-త్వే కార్యవైశసప్రసఙ్గ ఇతి న సర్వథా

కర్తృబహుత్వకల్పనోపపత్తిరితి । తథా ఘటాద్యదృష్టవ్యాపారః క్షితికర్తృవినిర్మితః,

అదృష్టవ్యాపార-త్వాత్, క్షిత్యాద్యదృష్టవ్యాపారవదిత్యేకకర్తృత్వే సిద్ధే తస్య సర్వజ్ఞ-

సర్వేశ్వరత్వాదిసిద్ధిః ।

అథ కిఞ్చిజ్జ్ఞకర్తృమత్త్వం వివక్షితమితి చేన్న, అపసిద్ధాన్తతా-ప్రసఙ్గాత్ । నహి

మీమాంసకాదయో జగతః కర్తృమత్త్వమభ్యుప-గచ్ఛన్తి । అతో దూరనిరస్తం
కిఞ్చిజ్జ్ఞకర్తృత్వమితి ।

తథా కిఞ్చిత్త్వస్య కార్యోత్పా-దానుపయోగిత్వాద్ వైయర్థ్యం చ । తథాసర్వజ్ఞస్య

సర్వకర్తృత్వాసంభ-వాద్ మాతా మే వన్ధ్యేతివత్ ప్రతిజ్ఞావిరోధ-ప్రసఙ్గః । యది

కిఞ్చిజ్జ్ఞస్యాపి కర్తృత్వం సాధ్యేత, తదా సిద్ధసాధ్యతా, క్షేత్రజ్ఞానామప్యదృష్టద్వారేణ

జగత్కారణత్వా-భ్యుపగమాత్ । న చ జీవానామేవ కర్తృత్వసాధనాత్ పరమేశ్వరస్యా-
కర్తృత్వమితి

వాచ్యమ్, ఉపాదానాద్యభిజ్ఞకర్తుః పఞ్చరూపవతాను-మానేన సాధితత్వాత్ । న చ జీవానాం

కర్తృత్వమ్, హేతుత్వమాత్రస్య వివక్షితత్వాత్ । అథాకర్తృత్వం వివక్షితమితి చేన్నైవమ్,
ఘటాదేః

కర్తృమత్త్వేన సాధ్యవికలదృష్టాన్తత్వాత్ । మూలకారణదృష్-టాన్తత్వే సాధనవికలముదాహరణమ్,

తత్ర హేతోరభావాత్ । సత్త్వప్రమేయ-త్వాదిసాధనోపన్యాసే ఘటాదిభిర్వ్యభిచారః, ఘటాదేశ్చ

పక్షతా-యాం ప్రత్యక్షవిరోధ ఇతి ధూమానుమానేఽప్యయం దోషః సమానః । పర్వతో ధర్మీ

అపర్వతగతాగ్నిమానితి సాధ్యో ధర్మః, ధూమవత్త్వాద్ మహానసవదితి వక్తుం శక్యత్వాదితి ।

నను మహేశ్వరః క్షిత్యాదికర్తా న భవతి, అశరీరత్వాత్, పురుషత్వాద్వా,

ముక్తాత్మత్వాద్వాఽస్మదాదివ-చ్చేత్యనుమానవిరోధ ఇతి చేన్నైవమ్, భవతాం

జగత్కర్తృత్వసిద్ధేరాశ్ర-యాసిద్ధతాప్రసఙ్గాత్ । అథ భవత్పక్షే జగత్కర్తాఽసిద్ధ ఇతి నాశ్రయా-

సిద్ధిదోష ఇతి చేన్నైవమ్, పరసిద్ధే ప్రమాణమూలత్వే తేనైవ ధర్మిగ్రా-హకేణ ప్రమాణేన

బాధ్యమానత్వాత్ । న చ విపరీతానుమానస్యానుత్థా-నాన్నా అనేన తస్య బాధ ఇతి వాచ్యమ్,

తస్య తన్మూలతయా తద్బాధకత్వా-సంభవాత్ । తథాపి యది బాధాభ్యుపగమః, తదా

మహేశ్వరస్యాప్రసిద్ధత్వాదస్య ఆశ్రయాసిద్ధత్వప్రసఙ్గః । అథ న ప్రమాణమూలా

పరప్రసిద్ధిరితి చేన్న, తర్హి విపరీతానుమానోపన్యాసః కార్యః । ప్రమాణాభావాదేవ

ప్రమేయాసిద్ధేరస్యాశ్రయాసిద్ధిదోషప్రసఙ్గాచ్చేతి ।

నను ప్రమాణసిద్ధస్యాపి తస్య పక్షత్వముపపద్యతే, సిద్ధత్వా-

దేవాశ్రయాసిద్ధిదోషాభావాదితి చేన్నైవమ్, సురభి గగనకుసుమం కుసుమత్వాత్

సమ్ప్రతిపన్నవదిత్యస్యాపి గగనకుసుమశబ్దసిద్ధతయా ఆశ్రయాసిద్ధ్యభావప్రసఙ్గాత్ । న చ

పురుషః క్షిత్యాదికర్తా న భవతి, పురుషత్వాత్, అస్మదాదివదితి వాచ్యమ్,

సిద్ధసాధ్యతాప్రసఙ్గాత్ । విశిష్టపురుషపక్షీకరణేఽపి

జగత్కర్తృత్వవ్యతిరిక్తకర్తృవిశేషణవిశిష్టత్వే సిద్ధసాధ్యతా ।

జగత్కర్తృత్వవిశిష్టపురుషపక్షీకరణే భవేదేవాశ్రయాసిద్ధిః, ధర్మిగ్రాహకప్రమాణబాధో వేతి

। న చ సర్వే పురుషాః క్షిత్యాది-కర్తారో న భవన్తి, పురుషత్వాత్, కులాలాదివదితి వాచ్యమ్, అంశే

సిద్ధసాధ్యతాశ్రయాసిద్ధిధర్మిగ్రాహకప్రమాణబాధాత్మకదోష-త్రయాపాతాద్ దృష్టాన్తాభావాచ్చేతి ।

నను విమతః పురుషః క్షిత్యాదికర్తా న భవతి, పురుషత్వాదిత్-యస్మిన్ సాధ్యే న దోషత్రయావకాశః । న తావదాశ్రయాసిద్ధిః, ఆత్మనః పురుషస్య సిద్ధత్వాత్ । నాపి సిద్ధసాధ్యతావిప్రతిపత్తిః, అన్యపురుషవ్యవచ్ఛేదాత్ । నాపి ధర్మిగ్రాహకప్రమాణబాధః, తస్య జగత్కర్తృత్వానఙ్గీకారేణ సిద్ధత్వాదితి చేత్, నైవమ్, పురుషమాత్రే విప్రతిపత్త్యభావాత్ । క్షిత్యాదికార్యమధికృత్య విప్రతిపత్తిర్న పురుషే । అస్తు వా పురుషే విప్రతిపత్తిః, తథాపి న పురుషమాత్రే, తస్య జగత్కర్తృత్వా-నభ్యుపగమాత్ । విశిష్టే చేత్, కేన విశేషణేన । విశిష్టే యది కిఞ్చిజ్జ్ఞత్వాదినా విశిష్టే, తత్ర చ న విప్రతిపత్తిః । యది సర్వజ్ఞత్వాది-విశేషణవిశిష్టే, తత్ర చ న విప్రతిపత్తిః, జగత్కర్త్రనుమానప్రవృత్తేః ప్రాక్ తస్యాప్రసిద్ధత్వాత్ । నహ్యప్రతిపన్నే ధర్మిణి ధర్మమూలా విప్రతిపత్తిర్యుక్తా, జగత్కర్త్రనుమానప్రవృత్త్యుత్తరతశ్చ న విప్రతిపత్తిః, తస్య ప్రమాణాసిద్ధత్వాత్ । తస్మాన్న విప్రతిపత్తేర్వ్యవచ్ఛేదకత్వమితి । తథేశ్వరః శరీరాదిమాన్ కర్తృత్వాదిత్యాదయశ్చ నిరసనీయాః, ఉక్తన్యాయసామ్యాదితి ।

అథ క్షిత్యాది కర్తృశూన్యమ్, తద్వ్యాపకశరీరరహితత్వాత్, యద్ యద్ వ్యాపకరహితం తత్ తద్ వ్యాప్యేనాపి రహితమ్, యథా జలం ధూమవ్యాప-కాగ్నిరహితం ధూమేనాపీత్యనుమానవిరోధాత్; ఇతి చేన్న, అస్యానుమా-నస్య విశేషణాసిద్ధత్వేనాప్రామాణ్యాత్, శరీరకర్తృత్వయోర్వ్యాప్య-వ్యాపకభావేన తద్వ్యాపకశరీరరహితత్వస్యాసిద్ధత్వాత్ । అస్మదను-మానాప్రామాణ్యే భవదనుమానాసిద్ధిపరిహారః, భవదనుమాన-బాధయాఽస్మదనుమానాప్రామాణ్యమితి ఇతరేతరాశ్రయప్రసఙ్గశ్చ । అస్మదనుమా-నస్య భవదనుమానస్యాప్రామాణ్యమన్తరేణాపి రూపపఞ్చకోపపత్తేర్నిరపేక్షం ప్రామాణ్యమ్మృత్యుభయోః పరస్పర-విరుద్ధయోర్బాధ్యబాధకసామ్యేఽపి భవదనుమానస్య విశేషణా-సిద్ధిరూపదోషాన్తరసద్భావాదబాధకత్వమితి । అథ క్షిత్యాది కర్తృశూన్యం శరీరరహితత్వాదితి

హేతూపన్యాసాదసిద్ధిపరిహారో భవేదితి చేన్న, ఘటాదివ్యభిచారాత్ । ఘటాదయోఽపి

శరీరరహితాస్-తథాపి కర్త్రశూన్యా ఇతి । అథ శరీరాజన్యత్వం వివక్షితమితి చేన్న,

శరీరవిశేషణవైయర్థ్యాత్, అజన్యత్వస్యైవ కర్తృశూన్యతావ్యాప్తత్వా-దితి । న చ స ఏవ హేతురితి

వాచ్యమ్, స్వరూపాసిద్ధతాప్రసఙ్గాదితి । తథాగ్నిషోమీయపశుహింసా ధర్మఫలా, హింసాత్వాత్,

బ్రాహ్మణ-హింసావదితివద్ నాస్యాగమవిరుద్ధకాలాత్యయాపదిష్టత్వమ్,

కర్తృభావప్రతిపాదకాగమానుపలమ్భాత్ ।

న చ- అకర్తాలేపకో నిత్యో మధ్యస్థః సర్వకర్మణామ్ ఇత్యాద్యాగమవిరోధః, తస్య

సవ్యాపారకర్తృత్వమాత్రనిషేధత్వాత్ । తచ్చాగమాన్తరైః- న తం విదాథ య ఇమా జజాన (ఋం

౧౦।౮౨।౭; తైం సం౦ ४।६।२।२), మా నో హింసీజ్జనితా యః పృథివ్యాః (ఋం ౧౦।౧౨౧।౯) ఇత్యాదిభిః

పరమేశ్వరస్య జగత్కర్తృత్వప్రతిపాదనాదవగమ్యతే । తస్మాదయస్-

కాన్తవన్నిర్వ్యాపారకర్తృత్వమస్యేతి సిద్ధమితి । న చాసౌ ప్రకరణ-సమః,

స్వపరపక్షసిద్ధావత్రిరూపో హేతుః ప్రకరణసమః ఇత్యుక్తతల్ల-క్షణాభావాత్ । తథాహి- యథా

క్షిత్యాది బుద్ధిమత్పూర్వకం కార్యత్వాద్ ఘటవదిత్యస్మిన్ ప్రయోగేఽస్య కార్యత్వస్య

పక్షధర్మత్వ-సపక్షసత్త్వవిపక్షవ్యావృత్త్యాత్మకరూపత్రయసద్భావః, న తథా క్షిత్యాది

బుద్ధిమత్పూర్వం న భవతి కార్యత్వాన్మాయావదితి

పరపక్షసాధనేఽస్య రూపత్రయసద్భావః, మాయాదౌ కార్యత్వ-స్యాభావేన సపక్షే

సత్త్వాభావాద్ ఘటాదౌ విపక్షే కార్యత్వసద్-బావేన విపక్షాద్ వ్యావృత్త్యభావాచ్చేతి ।

తస్మాద్ రూపపఞ్చకసద్-భావాదిదమనుమానం జగత్కర్తుః పరమేశ్వరస్య సద్భావే

ప్రమాణమేవేతి సిద్ధమ్ ।

ఆగమాశ్చ విశ్వతశ్చక్షుః (శ్వే౦ ఉ౦ 3।3) ఇత్యాద్యాః పరమేశ్వ-రస్య జగత్కర్తుః

సద్భావం బోధయన్తి । న చ తేషాం విధిశేషత్వాత్ స్వార్థేఽప్రామాణ్యమితి వాచ్యమ్,

వేదవాక్యత్వాద్ విధివాక్యవదితి । న చ ఆదిత్యో యూపః (ఐం బ్రాం ౫।౨౭)
ఇత్యాదివదౌపచారికత్వమ్,

స్వార్థే బాధాభావాత్, తథా బ్రాహ్మణాదౌ తదుక్తమృషిణా ఇతి మన్త్రాణాం స్వార్థే

ప్రామాణ్యప్రతిపాదనాచ్చేతి । తస్మాదనుమానాగమాభ్యా-మస్మదాదీనాం సిద్ధో మహేశ్వర

ఇతి । యోగినాం తు కరతలామలక-వదఖిలమవలోకయతాం ప్రత్యక్షతోఽపి సిద్ధః । తథాహి-

పరమేశ్వరః కేషాఞ్చిత్ ప్రత్యక్షసమధిగమ్యః, ప్రమేయత్వాత్,
కరతలామలకవదిత్యనుమానాద్

మహేశ్వరస్య ప్రత్యక్షగమ్యత్వ-సిద్ధిః । యోగినాం సద్భావశ్చ అస్మదాద్యప్రత్యక్షా

మూలకారణ-ధర్మాధర్మాదయః ప్రధానపురుషప్రత్యక్షాః, ప్రమేయత్వాత్,

కరతలామలకవదిత్యనుమానసిద్ధః । తత్ర ప్రధానపురుషో మహేశ్వరోఽప్రధానపురుషా యోగిన

ఇతి తత్సిద్ధిరితి ।। ౧౭ ।।

ఇతి తత్త్వప్రకాశతాత్పర్యదీపికాయాం శుద్ధవర్గవినిర్ణయో ద్వితీయః పరిచ్ఛేదః ।।

వృత్తిః

ఏవం పాశానుగ్రహోఽపి భోగభోజనద్వారేణ పశ్వనుగ్రహార్థ-మేవేత్యత ఆహ- తేనేతి ।

తత్ర తనుకరణశబ్దేనాసాధారణీ సూక్ష్మశరీరసృష్టిరుచ్యతే । భువననిష్పత్తిశబ్దేన

సాధారణీ భువనాద్యాత్మికా సాధారణా-సాధారణీ చ భువనజశరీరాత్మికా సృష్టిరుచ్యతే

। ఏతచ్చానన్తాది-ద్వారేణ కరోతీత్యుక్తమ్ । అత్ర చోదయతి- కర్త్రా వినేతి । యథా కార్యస్య
కర్తారం

వినా నోత్పత్తిర్దృష్టా తథోపాదానకరణే అపి వినేతి శివస్యాపి

తనుకరణాదేరశుద్ధాధ్వన్యత్వాదే కిముపాదానం కిం వా కరణమితి పూర్వః పక్షః ।। ౩౭
।।

శక్తయ ఇహాస్య కరణం మాయోపాదానమిష్యతే సూక్ష్మా ।
ఏకా నిత్యా వ్యాపిన్యనాదినిధనా శివాసక్తా ।। ౩౮ ।।

తాత్పర్యదీపికా

అథ తృతీయః పరిచ్ఛేదః

అథేదానీం కరణోపాదానయోః స్వరూపనిరూపణార్థమాహ- శక్తయ ఇతి ।
అయమభిప్రాయః- పరాశక్తివికారా ఇచ్ఛాద్యాః శక్తయః పరమేశ్వరస్య కరణం
హస్తాదిస్థానీయమ్ । పరాస్య శక్తిర్వివిధైవ శ్రుయతే స్వాభావికీ జ్ఞానబలక్రియా చ (శ్వే౦ ఉ౦
౬।౮) ఇతి శ్రుతేః శక్తికరణసద్-భావసిద్ధిః । మాయోపాదానం మృత్తన్త్వాదిస్థానీయ-మితి
మాయాం
తు ప్రకృతిం విద్యాత్ (శ్వే౦ ఉ౦ ౪।౧౦) ఇతి శ్రుతేస్తదుపాదాన-త్వసిద్ధిః । తర్హి సా మాయా
కస్మాన్నోపలభ్యతే ఘటవదిత్యత ఆహ- సూక్ష్మేతి । సూక్ష్మత్వాదనుపలమ్భో మాయాయా
నాసత్త్వాదిత్యర్థః । తథాహి- అతిదూరత్వాతిసామీప్యేన్ద్రియఘాతమనోఽనవస్థానసౌక్ష్మ్య-
వ్యవధానాభిభవసమానాభిహారానుద్భవాః సత ఏవార్థస్యా-నుపలమ్భకారణభూతా లోకే
దృష్టాః ।

ఉత్పతన్ వ్యోమ్ని పక్షీ సన్నప్యతిదూరతయా ప్రత్యక్షతో నోపలభ్యతే ।
అతిసామీప్యాచ్చక్షుస్థమఞ్జనం సదపి నాధ్యక్షతోఽవగమ్యతే । మనోఽనవస్థానాత్
కామాద్యుపప్లుతచేతాః పరిషదాదికం న పశ్యతి । ఇన్ద్రియఘాతాద్
అన్ధత్వబధిరత్వాదేర్ఘటరూపశబ్దాద్యనుపలమ్భో భవతి । సౌక్ష్మ్యాత్ పరమాణ్వాదికం
ప్రణిహితచిత్తోఽపి న పశ్యతి । వ్యవధానాదన్తఃస్థఘటాద్యనుపలమ్భః ।
ఆదిత్యప్రభాభిభూతత్-వాద్ దివా తారకా నోపలభ్యన్తే । సమానాభిహారాత్ తోయదముక్తజల-
ధారాణాం జలాశయేఽనుపలమ్భః । అనుద్భవాత్ క్షీరాద్యవస్థా-యాం దధ్యాద్యనుపలమ్భ

ఇత్యేభిః కారణైః సత ఏవార్థస్యానుప-లమ్భదర్శనాన్నానుపలమ్భమాత్రాదసత్త్వనిశ్చయః । సప్తమరసస్య ప్రమాణాభావాదసత్త్వేనానుపలమ్భో నైభిః కారణైరితి । మాయాయా విద్యమానాయాః సూక్ష్మతయాఽనుపలమ్భః, కార్యస్య జగత ఉత్పాదనకారణతయా తత్సద్భావసిద్ధేరితి । తదుక్తం సాంఖ్యాచార్యైః-

అతిదూరాత్ సామీప్యాదిన్ద్రియఘాతాన్మనోఽనవస్థానాత్ ।
సౌక్ష్మ్యాద్ వ్యవధానాదభిభవాత్ సమానాభిహారాచ్చ ।।
సౌక్ష్మ్యాత్తదనుపలబ్ధిర్నాభావాత్ కార్యతస్తదుపలబ్ధేః ।
(సాం కాం ౭-౮)

కాలాద్యవనిపర్యన్తతత్త్వజాతం స్వాత్యన్తసదృశోపాదాన-కారణవత్, కార్యత్వాత్, యద్యత్కార్యం తత్తత్ స్వాత్యన్తసదృశోపాదాన-కారణవద్ దృష్టమ్, యథా ఘటశరావాదయో మృణ్మయాః స్వాత్యన్త-సదృశమృదుపాదానజన్యాః, తథేదం తత్త్వజాతం కార్యమ్, తస్మాత్ స్వాత్యన్తసదృశోపాదానకారణవదితి । యచ్చ సర్వేషాం తత్త్వానాం జడానాం జడతయా సదృశముపాదానం తన్మాయాఖ్యం తత్త్వమితి తత్సిద్ధిః । తదుక్తమ్-

కారణగుణాత్మకత్వాత్ కార్యస్యావ్యక్తమపి సిద్ధమ్ ఇతి ।
(సాం కాం ౧౪)

తథా కాలాద్యవనిపర్యన్తాని తత్త్వాన్యపరిమితైకోపాదానాని, పరిమితత్వాత్, యద్యత్ పరిమితం తత్తదపరిమితైకోపాదానం దృష్టమ్, యథా ఘటశరావాదయః పరిమితా అపరిమితైకమృదుపాదానాః, తథా కాలాదయః పరిమితాః, తస్మాదపరిమితైకోపాదానా ఇతి । యదత్రైకమేషామపరిమితముపాదానం సా మాయేతి । తథా కాలాదయః స్వావ్యక్తావస్థాకారణవన్తః, వ్యక్తత్వాత్, కూర్మాద్ వ్యజ్యమానత-దఙ్గవదితి సిద్ధా మాయా ।

ఏకా సా, అనేకత్వే ప్రమాణాభావాత్ । నన్వేకత్వే చ ప్రమాణాభావాదనేకత్వమితి చేత్, నైవమ్, ఏకత్వస్య సత్త్వమాత్రేణైవ సిద్ధత్వాత్ । అనేకత్వస్య పునః ప్రమాణాన్తరాపే-క్షయా సద్భావసిద్ధరపి । సా నిత్యా చ, తస్యా ఉపాదానాన్తరాభావే-నాకార్యత్వాత్ । తదభావే చానవస్థాప్రసఙ్గః ।

ఏతేషామేవ పాశానాం మాయా కారణముచ్యతే ।
మూలప్రకృతిరవ్యక్తా

ఇతి మాయాయా మూలప్రకృతిత్వోపాదానాచ్చ సిద్ధా । వ్యాపినీ స చా స్వకార్యేషు సర్వేష్వనుగమాత్ । అనాదినిధనా ఉత్పత్తినాశరహితేత్యర్థః । శివా శుద్ధా, గుణబన్ధశూన్యత్వాత్ । సైవముక్తా తత్త్వవిద్భిరితి ।

అథవా ఏకేత్యనేకోపాదానజన్యతాం ప్రపఞ్చస్యారమ్భవాద్య-భ్యుపగతాం ప్రత్యాచష్టే । తథాహి- పృథివ్యప్తేజోవాయుతదవయవవాదీ-నాం చావయవవిభాగేనాపరమాణ్వన్తో వినాశః సంహారః । న చ పరమాణోర్వినాశః సంభవతి, అవయవవిభాగాసంభవాత్ । స చావయవాభావాత్ । స చ పరమాణుత్వాత్ । తతశ్చ సృష్టిదశాయాం పరమాణుద్వయసంయోగాదాద్యకార్యస్య ద్వ్యణుకస్యోత్పత్తిః । తత్ర పరమాణుద్వయముపాదానకారణమ్, కార్యాశ్రయత్వాత్ । తత్సంయోగోఽ-సమవాయికారణమ్, స్వాశ్రయే కార్యారమ్భకత్వాత్ । శేషమదృష్టాది నిమిత్తకారణమ్ । తతో ద్వ్యణుకైస్త్రిభిస్త్ర్యణ-కస్యోత్పత్తిః । తత్ర చ ద్వ్యణుకత్రయం సమవాయికారణమ్ । తత్సంయోగోఽసమవాయికారణమ్ । శేషం నిమిత్తకారణమితి । తావదేవమవగన్తవ్యమ్, యావదన్త్యావయ-వ్యుత్పత్తిరిత్యారమ్భవాదినో వైశేషికనైయాయికభాట్టప్రాభాకరాద-యః । పటాదిషు స్వన్యూనానేకోపాదానత్వోపలమ్భాత్

ప్రపఞ్చస్యాపి స్వన్యూనమనేకముపాదానమితి ప్రాహుః । తత్ ప్రత్యాచష్టే- ఏకేతి । ఏకస్మాత్ మృత్పిణ్డోపాదానాదనేకఘటశరావకుమ్భమృదఙ్గా-దయః, రుచక-స్వస్తికాఙ్గులీయకాదయో వా
స్వర్ణపిణ్డాత్, వృక్షాద్వా మఞ్జూషాఫ-లకాదయః । యతోఽధ్యక్షేణైవ జాయమానా
ఉపలభ్యన్తే, అతో జగతః కార్యత్వేనోపాదానకారణకల్పనాయాం గౌరవపరిహారాయ తదేకత్వం
కల్పనీయమితి నానేకత్వం మూలోపాదా-నస్యేతి । తదుక్తం భగవతా వేదవ్యాసేన-(వచనమేతద్
భాణ్డారకరసంస్కరణే మహాభారతస్య ఉద్యోగపర్వణి (విదురనీతౌ) ౧౬౯ సంఖ్యాకే
తారాఙ్కితే పాఠే సముపలభ్యతే ।) ఏకస్మాద్ వృక్షాద్ యజ్ఞపాత్రాణి (రాజన్నితి తత్రత్యః
పాఠః ।) తక్ష్యాత్ స్రుక్ చ ద్రోణీ బోడనీ చ ఇత్యాది । నిత్యా వినాశరహితా । వ్యాపినీ
ఘటశరావకుమ్భాదిషు మృద్వత్ స్వకార్యేషు కాలాద్యవన్యన్-తేషు జడతయాఽనుస్యూతేతి ।
అనాదినిధనా వృద్ధివ్యయశూన్యా । అవయవో-పచయో వృద్ధిః, తదపచయో వ్యయః ।
తద్ద్వియరహితేత్యర్థః । ఏకత్వాన్నిత్యత్వాత్ సర్వగతత్వాచ్చేతి । శివాసక్తేతి కేచిత్ పఠన్తి । తదా
శివే ఆసక్తా ఆభీక్ష్ణ్యేన సంబద్ధా, శివస్య విగ్రహత్వేనావస్థితేత్యర్థః ।। ౧ ।।

వృత్తిః

సిద్ధాన్తస్తు- శక్తయ ఇతి ।
ప్రాగ్వదుపాధిభేదభిన్నా శక్తిరేవేహాశుద్ధాధ్వన్యపి తస్య కరణమ్ । ఉపాదానం
తు మాయా । సా చ సూక్ష్మా అమూర్తా, పరమకా-రణత్వేన శక్తిరూపత్వాత్ । సా చ ఏకా ।
అచైతన్యే సత్యనేకత్వేఽనిత్యత్వం సిద్ధమిత్యత ఏకేతి భావః । నిత్యా ఆద్యన్తరహితత్వాత్,
సృష్టిసంహారప్ర-బన్ధస్య నిత్యత్వేనావస్థానాత్, తస్యాప్యాద్యన్తవిరహాత్ । అతో వ్యాపినీ సర్వస్య
కలాదేః స్వకార్యస్య చ । ఉత్పత్తివినాశశూన్యత్వాదనాదిని-ధనా, శివే త్వసక్తా అసమవేతా,

ఉపాదానత్వేన బిన్దువత్ పరిగ్రహశక్తిత్వాత్ ।। ३८ ।।

సాధారణీ నరాణాం కారణమపి చేయమఖిలభువనానామ్ ।
నిఖిలజనకర్మఖచితా స్వభావతో మోహసంజననీ ।। ३९ ।।

తాత్పర్యదీపికా

తస్యా రూపమాహ- సాధారణీతి ।

అయమభిప్రాయః- సకలజీవసాధారణీ సమానా । యతః సర్వ-జన్తుశరీరేన్ద్రియవిషయాత్మనా పరిణమమానా సర్వపురుషోపభోగ్యా మాయా, అతోఽస్యాః సర్వపురుషసాధారణ్యమితి । నను సర్వపురుష-సాధారణ్యే ముక్తస్యాపి పురుషస్య శరీరాద్యారమ్భప్రసఙ్గ ఇత్యాశఙ్క్యాహ- నిఖిలజనకర్మఖచితేతి । సకలాముక్తజన్తుపుణ్యా-పుణ్యముద్రితా । తేన ముక్తానాం కర్మాభావాత్ తన్నిమిత్తశరీరాద్యా-రమ్భాభావ ఇతి భావః । అథవా ప్రలయావస్థాయాం కర్మణాం కుత్ర వృత్తిరితి వాచ్యమ్ ? న తావదాత్మని, తస్య స్వచ్ఛచైతన్యరూపతయా నిరఞ్జనస్య తదాశ్రయత్వానుపపత్తేః । తదుక్తమ్-

యథా సర్వగతం సౌక్ష్మ్యాదాకాశం నోపలిప్యతే ।
సర్వత్రావస్థితో దేహే తథాత్మా నోపలిప్యతే ।। (భం గీం ౧౩।౩౨)
యథా హి ధూమసంపర్కాన్నాకాశో మలినో భవేత్ ।
అన్తఃకరణజైర్భావైరాత్మా తద్వన్న లిప్యతే ।। ఇతి ।
(ఈం గీం ౨।౨౪)

న చ తదా సూక్ష్మదేహాశ్రితం కర్మేతి వాచ్యమ్, తస్య తదానీం ప్రకృతౌ

నిలీనతయాఽసత్త్వాత్ । న చ తదానీం కర్మణామసత్త్వేనాశ్ర-యత్వస్యానిరూపణీయతేతి వాచ్యమ్,

కర్మణామసత్త్వే నిమిత్తాభావేన పునః సృష్ట్యభావప్రసఙ్గాత్ । తస్మాత్ క్వ తదానీం

కర్మణాం వృత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ- నిఖిలజనకర్మఖచితేతి । స్వభావతో మోహసంజననీతి । స్వీయేన

జడత్వభావేనాత్మప్రచ్ఛాదనం కృత్వా స్వస్మిన్నాత్మబుద్ధిం కుర్వతీ పశూన్ మోహయతీతి ।

తదుక్తం కిరణే-

మాయా విమోహినీ ప్రోక్తా విషయాస్వాదభోగతః ।

యత్ర తత్ర స్థితస్యాస్య స్వకర్మమల హేతుతః ।। ఇతి ।

(వి౦ ౨।౧౬-౧౭)

నన్వవ్యక్తం సకలకార్యోపాదానకారణమ్, అతస్తతోఽన్యా మాయా న కల్పనీయేతి చేత్,

నైవమ్, తస్య త్రిగుణాత్మతయా కార్యత్వేన తత్కారణ-

భూతనిత్యోపాదానాన్తరస్యావశ్యమాశ్రయణీయత్వాత్ । తథాహి- ప్రధానం కార్యం

త్రిగుణాత్మకత్వాద్ ఘటాదివదితి తస్య కార్యత్వ-సిద్ధిః । న చావ్యక్తస్య

త్రిగుణాత్మకత్వమసిద్ధమితి వాచ్యమ్, సత్త్వరజస్తమసాం సామ్యావస్థారూపతయా తస్య

త్రిగుణాత్మకత్వసి-ద్ధేః । తథా అజామేకాం లోహితశుక్లకృష్ణామ్ (శ్వే౦ ఉ౦ ౪।౫) ఇత్యాదిశ్రుతేశ్చ

తత్సిద్ధిః । నను-

ప్రకృతిః పురుషశ్చైవ నిత్యౌ కాలశ్చ సత్తమ ।

ఇత్యాద్యాగమబాధాదయుక్తమేతదితి చేత్, నైవమ్, అక్షయ్యం హ వై చాతుర్మాస్యయాజినః

సుకృతం భవతి (శం బ్రాం ౨।౫।౪।౧) ఇతి

వాక్యబోధితసుకృతాక్షయయత్వవన్మహదాదికాలాపేక్షయాధికకాల-సమ్బన్ధస్య వివక్షితత్వాత్ ।

నను తత్ర అనిత్యం చాతుర్మాస్యఫలం కార్యత్వాద్ ఇతరకర్మఫలవదిత్యనుమానాదినా

ప్రమాణాన్తరేణ తదనిత్యత్వసిద్ధేర్యుక్తమక్షయయపదస్య దీర్ఘకాలసమ్బన్ధపరత్వ-కల్పనమితి

చేన్న, అత్రాప్యవ్యక్తానిత్యత్వబోధకస్యానుమానస్యోక్తత్వాత్, ఆగమస్య సద్భావాచ్చ । తథా-

అవ్యక్తాదభవత్ కాలః ప్రధానం పురుషః పరః ।

తేభ్యః సర్వమిదం జాతమ్ (౩।౧)

ఇతీశ్వరగీతాయాం ప్రధానోత్పాదప్రతిపాదనాత్ తదనిత్యత్వసి-ద్ధిః, శ్రీవిష్ణుపురాణే చ ప్రధానపురుషకాలానాముత్పాదప్రతి-పాదనాచ్చ । తథాహి-

విష్ణోః స్వరూపాత్ పరతో హి తే ద్వే

రూపే ప్రధానం పురుషశ్చ విప్ర ।

తస్యైవ తేఽన్యేన ధృతే వియుక్తే రూపం

తు యత్తద్ ద్విజ కాలసంజ్ఞమ్ ।। ఇతి ।

(విం పుం ౧।౨।౨౪)

మాయాం తు ప్రకృతిం విద్యాత్ (శ్వేం ఉం ౪।౧౦) ఇతి మాయామూలోపా-దానత్వప్రతిపాదనాచ్చ

తత్సిద్ధిరితి । తస్మాన్మాయా జగన్మూలోపాదా-నమితి సిద్ధమ్ । సా మాయా హరితాలనిభా ।

తదుక్తమ్-

తద్వ్యాహ్యే (వచనమిదం చన్ద్రజ్ఞానస్య స్యాత్ ।) తు భవేన్మాయా హరితాలాభసన్నిభా
ఇతి ।

అస్యా షడధ్వవ్యాప్తిః- ఘకారో వర్ణః । అఘోరహృదయాయేత్యా-దీని త్రీణి పదాని । శిమ్
అఘోరహృదయాయ పఞ్చార్ణౌ మన్త్రౌ । మాయా తత్త్వమ్ । మహాతేజాది సప్త భువనాని ।
నివృత్తిః
కలా ।। ౨ ।।

వృత్తిః

ఆత్మనాం చ సాధారణీ కారణమఖిలభువనానామిత్యుప-లక్షణం దేహాదేరపి ।
ప్రలయకాలే చ బుద్ధేరపి తత్రైవ లయాద్ బుద్ధిగుణరూపైర్నిఖిలాత్మకర్మభిరుపేతా । కర్మ హి
కృష్యాదివత్ ప్రకృతిసంస్కారరూపత్వాద్ బుద్ధిగుణత్వేనైవేష్యతే, నాత్మగుణత్వేన, తస్య
వికారిత్వప్రసఙ్గాత్ । మోహికా చేయమ్, అనిత్యాశుచిదుఃఖానాత్మసు
నిత్యశుచిసుఖాత్మప్రతిపత్తిహేతుత్వాత్ ।। ३౯ ।।

కర్మాణ్యవేక్ష్య శమ్భుర్మాయాం
విక్షోభ్య శక్తిభిః స్వాభిః ।
ప్రతిపురుషం భోగార్థం వపుంషి
కరణాని చాధత్తే ।। ౪౦ ।।

తాత్పర్యదీపికా

నను కథం భగవాన్ జగత్ సృజతి, కైః కరణైః, కిమర్థం చేత్యాశఙ్క్యాహ-
కర్మాణీతి ।

కర్మానురూపేణ ప్రతిపురుషం శరీరేన్ద్రియాణి చ శబ్దాదివిష-యాంశ్చ భోగార్థం శమ్భురిచ్ఛాభిః స్వాభిః శక్తిభిర్మాయాం విక్షోభ్య వివిధం క్షోభం వికారం కృత్వేతి । నహ్యపాదానాదికం కారణం కర్త్రాఽప్రేరితం కార్యోత్పాదనే పర్యాప్తమితి క్షోభసిద్ధిరితి ॥ ౩ ॥

వృత్తిః

తతశ్చ- కర్మాణీతి ।
శివోఽప్యాత్మనాం కర్మాణి ప్రలయే పక్వాని బుద్ధ్వా తద్భోగార్థం స్వశక్త్యధిష్ఠితాభిరనన్తశక్తిభిర్మాయాం విక్షోభయతి ప్రసవాభిముఖీం కరోతి । తదుక్తం శ్రీమద్రౌరవే-వామాదిశక్తిభిర్యుక్తః శివేచ్ఛావిధిచోదితః । విద్యారాజాధిరాజేశో మాయాం విక్షోభ్య మన్త్రరాట్ ॥ కలాముత్పాదయామాస (౧।౬-౭) ఇతి । విక్షోభ్య తదధిష్ఠానేనైవ ప్రతిపురుషం భిన్నాని వపంషి స్థూలశరీరాణి, కరణోపలక్షితాంశ్చ సూక్ష్మదేహాన్, చశబ్దాత్ సాధారణాని భువనాదీని చ సృజతి ॥ ౪౦ ॥

నానావిధశక్తిమయీ సా జనయతి కాలతత్త్వమేవాదౌ ।
భావిభవద్భూతమయం కలయతి జగదేష కాలోఽతః ॥ ౪౧ ॥

తాత్పర్యదీపికా

అథేదానీం సర్వకార్యకారణతయా తేషు ప్రథమోద్దిష్టం కాలతత్త్వం లక్షయతి- నానేతి ।
ఇచ్ఛాదిబహువిధశక్తిప్రేరితా మాయా జనయతి కాలాఖ్యం తత్త్వమ్ । ఆదౌ ప్రథమమ్, కాలజన్యానాం తత్త్వాన్తరాణాం కాలానుత్పత్తౌ జననాసంభవాత్ । తతస్తత్త్వాన్తరాణి

తజ్జన్యానీతి । యథా ఘటోత్పాద-నాయ తత్కారణభూతచక్రాదికం కులాలః ప్రథమముత్పాదయతి,

తదనుత్పత్తౌ ఘటోత్పాదనాసంభవాత్, తథా కాలం ప్రథమం సృజతి మాయా, తస్య

స్వవ్యతిరిక్తసర్వకారణత్వాదితి । కాలస్య తు స్వోత్పత్తౌ కాలాపేక్షాయాం

కాలాన్తరాభ్యుపగమేనానవస్థాప్రసఙ్గాత్ తదుత్పత్తౌ న కాలాపేక్షేతి

శివశక్తికర్మమాయాత్మకచతుష్కజన్యః కాల ఇతి । తస్య లక్షణమాహ- భావిభవద్భూతరూపం

కలయతి జగ-దేష కాలోఽత ఇతి । యత్ తత్త్వవశాత్ పదార్థేషు భావిభవద్భూతరూపా-వభాసం

తత్ కాలాఖ్యం తత్త్వమ్ । అథవా యత్ తత్త్వం భావిభవద్-భూతరూపం జగత్ కలయతి బధ్నాతి,

క్షణలవాదిరూపేణ సంఖ్యాప-యతి వా, తత్ కాలాఖ్యం తత్త్వమితి । తథా

వైశేషికాదిభిరప్యుక్తమ్- పరాపరవ్యతికరచిరక్షిప్రాదిప్రత్యయహేతుః కాలః ఇతి । యూని దిక్కృత-

పరత్వాశ్రయేఽపరత్వావభాసః, స్థవిరే చ స్వకృతాపరత్వాశ్రయే పరత్వావభాసః

పరాపరవ్యతికరః, తస్య చిరవ్యవహారస్య క్షిప్రవ్యవహారస్య చ, ఆదిశబ్దేన యుగపత్ కరోతి

క్రమేణ కరోతీత్యాది-వ్యవహారస్య చ యో హేతుః, స కాల ఇతి । అనేనైవ లక్షణవాక్యేన కాల-

తత్త్వే ప్రమాణం చోపన్యస్తమ్ । తథాహి- భూతత్వాదివిశిష్టా బుద్ధిర్వి-శేషణపూర్వికా,

విశేష్యజ్ఞానత్వాత్, యద్యద్ విశేష్యజ్ఞానం తత్తద్ విశేషణపూర్వకమ్, యథా దణ్డీ కుణ్డలీ

ఛత్రీత్యాదివిశేష్య-జ్ఞానం దణ్డాదివిశేషణపూర్వకమ్, తథా చేదం విశేష్యజ్ఞానమ్, తథా

చేదం విశేష్యజ్ఞానమ్, తస్మాద్ విశేషణపూర్వకమ్ । యదత్ర విశేషణం

నియత్యాద్యవనిపర్యన్తతత్త్వవ్యతిరిక్తమ్, తత్ కాలతత్త్వమితి తత్సిద్ధిః । తస్య చిత్రం వర్ణమ్ । తదుక్తమ్

తతః (శ్లోకోఽయం చన్ద్రజ్ఞానస్య స్యాత్ ।) కాలనియత్యాఖ్యః సమ్పుటో వ్యాప్య చావృతః ।

శితిః శ్యామోఽరుణః శుక్లః క్వచిద్ వ్యామిశ్రకస్తథా ।। ఇతి ।

అస్య షడధ్వవ్యాప్తిః- జకారో వర్ణః । ఓం నమో నమ ఇత్యాది ద్వే
పదే । వాం వామదేవగుహ్యాయ పఞ్చార్ణౌ మన్త్రౌ । సుఖద్రైకవీరౌ భువనే । శాన్త్యతీతా
కలా ।। ౪ ।।

వృత్తిః

అత్ర కాలాదిపృథివ్యన్తత్రింశత్తత్త్వానాం సూక్ష్మదేహోపకా-రితాం దర్శయితుం
తత్సృష్టిక్రమః కథ్యతే- నానేతి ।
సత్కార్యవాదాభ్యుపగమేన మహాప్రలయే కార్యాణాం శక్తిరూ-పేణ
తత్రావస్థానాచ్ఛక్తిసమాహారాత్మికా మాయాఽనన్తక్షోభితాం కాలతత్త్వం జనయతి । ఏష
చాస్య బిన్దోః పరిణామః క్షీరదధిన్యాయేన న సర్వాత్మనా, అపి తు ఘృతకీటన్యాయేన
ఏకదేశేనేతి మన్తవ్యమ్ । నను

శ్రీమన్మతఙ్గాదౌ కాలావిద్యారాగేభ్యోఽనన్తరమస్య వ్యాపారః శ్రూయతే, సత్యం
కాలాదీనాముత్తరోత్తరస్యైవ తత్ర ప్రవృత్తిక్రమో దర్శితః, అత్ర తు సృష్టిక్రమ ఇత్యవిరోధః । నన్వేష
కాలో నైయాయికాది-భిర్నిత్యోఽభ్యుపగతః । అత ఆహ- భావీతి । తస్య భూతాదిరూపేణ
త్రివిధత్వాదచైతన్యే సత్యనేకత్వేనాస్యనిత్యత్వం సిద్ధమితి భావః । కేన కార్యేణాస్య
సిద్ధిరిత్యాహ- కలయతీతి । చిరక్షిప్రాదిప్రత్యయోపాధి-ద్వారేణ కలయతీతి, ఆక్షిపతీత్యర్థః ।
యదాహుః- కాలో ధియా విభజ్యతే ఇతి ।। ౪౧ ।।

నియతిర్నియమనరూపా మాయాతః సాఽప్యనన్తరం భవతి ।
నియమయతి యేన నిఖిలం తేనేయం నియతిరిత్యుక్తా ।। ౪౨ ।।

అథ నియత్యా లక్షణమాహ- నియతిరితి ।

మాయాతత్త్వాదేవ నియతితత్త్వం కాలతత్త్వాదనన్తరముత్పద్యతే, కాలస్యాపి నియత్యుత్పత్తౌ కారణత్వాత్ । తస్యా నిరుక్తిపూర్వకం లక్షణమాహ- నియమయతీతి । యేన నియమయతి వ్యవస్థాపయతి నిఖిలమ్, తేనేయం నియతిసంజ్ఞయోద్దిష్టా । అనేనైవ వాక్యేన తస్యాః ప్రమాణమప్యుక్తమ్ । తథాహి- లోకే తావత్ తిలేషు తైలమ్, న సికతాసు; వ్రీహిషు తణ్డులాః, న ముద్గాదిషు; ఏవమూధసి పయో నాన్యావయవేష్విత్యాదినియమో నియామకేన వినా న సంభవతీతి
తన్నియామకం కిఞ్చిదభ్యుపగన్తవ్యమ్, అన్యథా తన్నియమాసంభవప్రసఙ్గాత్ । యదత్ర తన్నియామకం తన్నియతితత్త్వమితి తత్సిద్ధిః । తదుక్తం పారమేశ్వరే-

అథేదానీం మునివ్యాఘ్ర కారణస్యామితద్యుతేః ।

శక్తిర్నియామికా పుంసో మహాసత్త్వేన సర్పితా ।।

నియామకేన భావేన నియమస్థితిహేతునా ।

యయాఽణుర్భోగసన్తానే నియమ్య వినివార్యతే ।। ......

వ్యవస్థాకారిణీ నాన్యా విద్యతే తత్త్వసన్తతౌ ।

కోటిద్వయమసంఖ్యాతం ధర్మాధర్మాత్మకం పశోః ।।

తదర్థం వ్యక్తిమాయాతి శరీరం సర్వదేహినామ్ ।

తద్విపాకేష్వనాయాసం క్షేత్రజ్ఞం సునిరూప్య తు ।।

నియామయతి యస్మాద్ వై తస్మాన్నియతిరుచ్యతే ।

తయోరభ్యాధికం యచ్చ దుఃఖం వాప్యథవా సుఖమ్ ।।

న దదాతి సమం ధత్తే స్వవీర్యేణైవ నాన్యథా । ఇత్యాది ।

(మం పాం, విం ౧౩।౧-౨, ౫-౮)

నియతేశ్చ కాలవద్ వర్ణమ్ । అస్యాః షడధ్వవ్యాప్తిః- చకారో వర్ణః । గోప్త్రే

నిధనాయేతి ద్వే పదే । యం సద్యోజాతమూర్తయే పఞ్చార్ణౌ మన్త్రౌ । నియత్యాఖ్యం తత్త్వమ్ ।

సంవర్తజ్యోతిషీ భువనే । శాన్తిః కలా ।। ౫ ।।

వృత్తిః

కిఞ్చ- నియతిరితి ।

అయమభిప్రాయః- నియత్యభావేఽన్యైరుపార్జితాన్యపి కర్మాణ్యన్యే భుఞ్జీరన్,

రాజనియమాభావే కృష్యాదిఫలానీవ దస్యవః, అతస్తన్నియామకత్వేనేయం సిద్ధా । న చ

కర్మణో నియామకత్వమ్, తస్య ఫలజనన ఏవ చారితార్థత్వాత్, కార్యాన్తరహేతుత్వే

ప్రమాణాభావాత్, అనేకతత్త్వపరికల్పనాభయప్రసఙ్గాచ్చ । శివశక్తిర్నియామికాస్త్వితి చేత్, తన్న,

తస్యాస్తత్ తత్త్వాన్తరవ్యవధానేనైవ భోగవిషయే కార్యకరణాత్, అన్యథా

సర్వతత్త్వాభావప్రసఙ్గాచ్చ ।। ౪౨ ।।

మాయాతస్తదను కలా మలం నృణామేకతస్తు కలయిత్వా ।

వ్యఞ్జయతి కర్తృశక్తిం కలేతి తేనేహ కథితేయమ్ ।। ౪౩ ।।

తాత్పర్యదీపికా

అథ కలాతత్త్వం నిరూపయతి- మాయాత ఇతి ।

కాలనియతితత్త్వాదనన్తరం కలాతత్త్వం మాయాత ఏవోత్పద్యతే । యేన పశూనామాణవం

మలమేకస్మిన్ ప్రదేశే సంకుచయయ తేషాం కర్తృశక్తిర్వ్యక్తీక్రియతే, తత్ కలాతత్త్వమ్ । యతః

కర్తృశక్తిరనేన వ్యక్తీక్రియతే, తతోఽస్యాః సద్భావసిద్ధిః । తదుక్తమ్-

కలాం తదను మాయా సా కలయిత్వైకతో మలమ్ ।
కర్తృత్వవ్యఞ్జికాం నర్తే కర్తారం హి జడోద్భవః ॥

మాతఙ్గే చ-

యథాగ్నితప్తం మృత్పాత్రం జతునాలిఙ్గనే క్షమమ్ ।
తథాఽణుం కలయా విద్ధం భోగః శక్నోతి వాసితుమ్ ॥.....
భోగధాత్రీ కలా జ్ఞేయా తదాధారశ్చ పుద్గలః ।.....
భోగానామపి నాన్యోఽస్తి కలాం త్యజ్య సమాశ్రయః ॥
తతోఽయం నియతః స్పష్టః సంసారోఽతిదురుత్తరః । ఇత్యాది ।
(వి౦ ౯।౨౮,3౧,33)

తస్మాత్ కలాఖ్యం తత్త్వమభ్యుపేయమితి ॥ ౬ ॥

వృత్తిః

మాయాతస్తదను కలా భవతీతి ప్రాక్తనేన సంబన్ధః । సా ఆత్మనాం మలావృతత్వేన భోగాసంభవాత్ తదర్థమేతేషాం మలమేకదేశే కలయిత్వా క్షిప్త్వా కర్తృశక్తిం వ్యనక్తి । శక్తేరేకత్వాద్ జ్ఞానక్రియాశక్తిం కిఞ్చిత్ప్రకటయతి । తత స్తేన కార్యేణ కలాసిద్ధిరిత్యర్థః ॥ ४3 ॥

కాలేన నియత్యా చాప్యుపసర్జనతాముపేతయా సతతమ్ ।
విదధాతి వ్యాపారం నిజమేషా హ్యావనిపర్యన్తమ్ ॥ ४४ ॥

తాత్పర్యదీపికా

తత్త్వత్రయం సర్వత్రోపయుజ్యత ఇత్యాహ- కాలేనేతి ।

యయా కాలనియతిసహితయా మాయామాత్రవస్థానాద్యవన్యన్తకార్యజాతం విదధాతి కరోతి, సేయం కలేతి । వర్ణశ్చాస్యాః శ్వేతపీతారుణకృష్ణమిశ్రాత్మకః । తదుక్తమ్-

కలా (శ్లోకోఽయం చన్ద్రజ్ఞానస్య స్యాత్ ।) తత్త్వం పరం తస్మాద్
విద్యాతత్త్వాదశోభనమ్ ।
శ్వేతపీతారుణం కృష్ణం మిశ్రవర్ణం ద్వచిత్ తథా ।। ఇతి ।

అస్యాః షడధ్వవ్యాప్తిః- ఏకారో వర్ణః ।
సర్వయోగాధిగతాయేత్యాది ద్వే పదే । యం అస్త్రాయ పఞ్చవర్ణౌ మన్త్రౌ । కలాఖ్యం తత్త్వమ్ ।
పఞ్చాన్తకసూకరౌ భువనే । విద్యా కలా ।। ౽ ।।

వృత్తిః

తతశ్చ- కాలేనేతి ।
కలా హి భోక్తృస్వరూపోపకారకత్వేనాన్తరఙ్గత్వాత్ ప్రధానమ్, కలాదిస్తు
బహిరఙ్గత్వాదప్రధానమితి భావః ।। ౪౪ ।।

ఉద్బుద్ధకర్తృశక్తేః పుంసో విషయప్రదర్శననిమిత్తమ్ ।
విద్యాతత్త్వం సూతే ప్రకాశరూపం కలైవైషా ।। ౪౫ ।।

తాత్పర్యదీపికా

ఇదానీమశుద్ధవిద్యాస్వరూపమాహ- ఉద్బుద్ధేతి ।
కలయాఽభివ్యక్తకర్తృశక్తేః పురుషస్య విషయానుభవార్థం కలా విద్యాతత్త్వం జనయతి
। తస్యాః ప్రకాశరూపత్వేన విషయప్రదర్శనహేతుత్వసమ్భవ ఇతి । అన్యే తు మాయాత ఏవ
విద్యోత్పత్తిం బ్రువతే । తదుక్తం శైవరహస్యే-

సుఖదుఃఖమోహవపుషో భోగ్యా యా వ్యఞ్జికా చ సా బుద్ధేః ।
మాయాత ఏవ విద్యా ప్రకాశరూపా సముద్భవతి ॥ ఇతి ॥ ౮ ॥

వృత్తిః

ఏవం చ- ఉద్బుద్ధేతి ।
యదుక్తం శ్రీమద్రౌరవే- కలాతత్త్వాద్రాగవిద్యే ద్వే సత్త్వే సంబభూవతుః । అవ్యక్తం చ
(విం ౨।౧౫) ఇతి ॥ ౪౫ ॥

ఆవరణం భిత్త్వైషా జ్ఞానాఖ్యాయాః స్వకర్మణా శక్తేః ।
దర్శయతి విషయజాతం కరణం సేహాత్మనః పరమమ్ ॥ ౪౬ ॥

తాత్పర్యదీపికా

తస్యా విషయప్రదర్శనప్రకారమాహ- ఆవరణమితి ।

ఏషా విద్యా స్వసామర్థ్యేనైవ పుద్గలస్య జ్ఞానశక్తేస్తిరోధానాం సంభిద్య
విషయసమూహం దర్శయతీతి సా విద్యేహ సంసారమార్గే పశోరాత్మనః ప్రకృష్టం కరణమితి
॥
౯ ॥

వృత్తిః

విషయప్రదర్శననిమిత్తత్వమేవ ప్రకటయతి- ఆవరణమితి ।
నను కలయైవ మలవిదాహరేణ జ్ఞత్వమపి ప్రదర్శితమ్ । సత్యమ్ । అభివ్యక్తస్వరూపమపి తత్కరణం వినా విషయం గృహీతుమశక్తమ్, అతశ్చేయం విద్యా స్వవ్యాపారేణ జ్ఞానశక్తేర్విషయగ్రహణాక్షమత్వలక్షణమావరణం మలరోధం వ్యపోహ్య విషయం ప్రకాశయతి । నను విషయగ్రహణే బుద్ధ్యాదీని కరణాని సన్తి । సత్యమ్ । యథా ఘటాదిజ్ఞానం చక్షురాదివ్యతిరేకేణ న సంభవతి, తథా సుఖాదివిషయగ్రహణం కరణసాపేక్షమ్ । అత ఏవేయమాత్మనః పరమమన్తరఙ్గకరణమ్, తేషాం బహిరఙ్గత్వాత్ । ఏతదుక్తం భవతి- అశ్వేన పథా దీపికయా యాతీత్యాదావివాత్రానేకకరణసాధ్యేఽపి ఫలే వద్యైవం పరమం కరణమితి ।। ౪౬ ।।

బుద్ధిర్యదాస్య భోగ్యా సుఖాదిరూపా తదా భవేత్ కరణమ్ ।
విద్యైవం కరణం స్యాద్ విషయగ్రహణే పునర్బుద్ధిః ।। ౪౭ ।।

తాత్పర్యదీపికా

నను శబ్దాదివిషయాధ్యవసాయో బుద్ధిః, అతస్తయైవ విషయప్రదర్శనే సిద్ధే కిమర్థ విద్యాతత్త్వపరికల్పనమిత్యాశఙ్క్యాహ- బుద్ధిరితి ।
యదా సత్త్వరజస్తమోగుణాత్మికా బుద్ధిః సుఖఃదుఖమోహనరూపేణ పరిణతా భోక్తురాత్మనో భోగ్యా భవతి, తదేయం విద్యా కరణం భవేత్ । విషయగ్రహణే తు బుద్ధిరేవ కరణం భవిష్యతీతి బుద్ధ్యాఽధ్యవసితమర్థం పురుషశ్చేతయతీతి । తదయుక్తమ్, పురుషస్య చితేరక్రియాత్మకత్వాద్ విరుద్ధక్రియత్వాచ్చేతి । తస్మాద్ బుద్ధ్యాధ్యవసితమశుద్ధవిద్యయానుభవతి

పురుష ఇతి యుక్తమ్, పురుషాద్ భిన్నత్వాన్మాయాకార్యత్వాచ్చాశుద్ధవిద్యాయాః పరిణామాదిసంభవాదితి । న చ బుద్ధిః స్వప్రకాశాత్మికా కార్యత్వాత్ సగుణత్వాద్ ఘటాదివదితి బుద్ధేః స్వవ్యతిరిక్తప్రకాశ్యత్వసిద్ధిః, తహ్ బుద్ధిః ప్రకాశ్యా జడత్వాత్, జడా చ సా కార్యత్వాద్ ఘటాదివదితి । న చ బుద్ధ్యన్తరగ్రాహ్యా బుద్ధిః, తదభావాత్ । న చ వృత్త్యన్తరేణ తద్గ్రహణమ్, బుద్ధేరేకదైవ వృత్తిద్వయాసమ్భవాత్ । న చాశుద్ధం శుద్ధవిద్యా వేదయతీతి । యదశుద్ధావేదకం పరం తదశుద్ధవిద్యాఖ్యం తత్త్వమితి తత్సిద్ధిః । తదుక్తం పారమేశ్వరే-

ప్రతిపత్త్యాగతాన్ భోగాన్ క్రమశో వ్యూఢగోచరాన్ ।
భోగభుక్ ప్రతిజానాతి విద్యయాత్మనిషణ్ణయా ।।...
ఖ్యాతిః ప్రధానికాన్ భావాన్ వివేచయితుముద్యతా ।
యదా తదాత్మవర్తిన్యా విద్యయా సునిరూప్యతామ్ ।। ఇతి ।
(వి౦ ౧౦।౧౩-౧౪, ౧౮-౧౯)

అశుద్ధం బుద్ధితత్త్వం వేదయతీత్యశుద్ధవిద్యా, అశుద్ధా చాసౌ విద్యేతి వా, మలాదినాఽశుద్ధస్య క్షేత్రజ్ఞస్య విద్యేతి వా । తస్యాః సిద్ధిః శుద్ధవిద్యాతః, శుద్ధవిద్యాయాః శివావ్యతిరిక్తయా

స్వయమ్ప్రకాశయా పరమశక్త్యేతి శైవసిద్ధాన్తః,

విద్యేయం సర్వభావనామశుద్ధార్థప్రదాయికా ।
శివసద్భావకుశలా విద్యాన్యా శుద్ధగోచరా ।।

ఇత్యాద్యుక్తత్వాత్ । తస్యా వర్ణమిన్ద్రగోపనిభమ్ । తదుక్తమ్-

విద్యాతత్త్వం (చన్ద్రజ్ఞానస్య వచనమిదం ప్రతీయతే ।) పరం రాగాదశుద్ధం

పశుమోహనమ్ ।

ఇద్రగోపకసంకాశం క్వచిచ్చామీకరప్రభమ్ ।। ఇతి ।

అస్యాః షడధ్వవ్యాప్తిః- జకారో వర్ణః । జ్యోతీరూపాయేత్యాది ద్వే

పదే । వాం నేత్రత్రయాయ పఞ్చార్ణౌ మన్త్రౌ । అశుద్ధవిద్యాఖ్యం తత్త్వమ్ । చణ్డక్రోధా

భువనే । ప్రతిష్ఠా కలా ।। ౧౦ ।।

వృత్తిః

తదేవ దర్శయతి- బుద్ధిరితి ।

మనోఽధిష్ఠితైరిన్ద్రియైరుపస్థాపితం వస్తు బుద్ధిరధ్యవస్యతి, తదధ్యవసితమర్థం

పురుషో గృహ్ణాతి । యదాహుః (స్యాద్వాదరత్నాకరే ౩౫ తమే పృష్ఠే సముద్ధృతమితి మం పాం వృం

(పృం ౩౧౪, టిం ౨౧) ద్రష్టవ్యా)- బుద్ధ్యవసితమర్థం పురుషశ్చేతయతి ఇతి । తత్ర చ గ్రహణే

గ్రాహ్యతాపన్నమాత్మానం బుద్ధిః కరణత్వేన గ్రాహయితుం న క్షమా । తతస్తద్గ్రహణే విద్యా

కరణమితి విద్యాసిద్ధిః । యదుక్తం తత్త్వసంగ్రహే- రవివత్ ప్రకాశరూపో యది నామ

మహాంస్తథాపి కర్మత్వాత్ (శ్లోం ౧౪) ఇత్యాది ।। ౪౭ ।।

రాగోఽభిష్వఙ్గాత్మా విషయచ్ఛేదం వినైవ సామాన్యః ।

పురుషప్రవృత్తిహేతుర్విలక్షణో బుద్ధిధర్మేభ్యః ।। ౪౮ ।।

తాత్పర్యదీపికా

ఇదానీం రాగతత్త్వం నిరూపయతి- రాగ ఇతి ।

అభిష్వఙ్గాత్మా రాగో విషయమన్తరేణ పురుషప్రవృత్తేః సామాన్యో హేతుః । కేచిద్

రాగతత్త్వస్య బుద్ధిధర్మత్వమిచ్ఛన్తి । తన్నిరస్యతి- విలక్షణో బుద్ధిధర్మేభ్యః ఇతి ।

విషయప్రదర్శనద్వారేణ పురుషప్రవృత్తిహేతుభూతో బుద్ధిధర్మో రాగః । అస్య విషయావభాసేన

వినా పురుషప్రవృత్తిహేతుత్వాద్ బుద్ధిధర్మవైలక్షణ్యసిద్ధిః । ముముక్షోర్విషయవితృష్ణస్య

తత్సాధనే విషయావభాసేన వినా ప్రవృత్తిర్దృష్టా । అతస్తత్ప్రవృత్తిహేతుభూతం

రాగతత్త్వమభ్యుపేతవ్యమ్ । తదుక్తం మతఙ్గపారమేశ్వరే-

అథాణోర్విసృతస్యాస్య కలావిద్ధస్య వేగతః ।

ప్రవృత్తస్యాభిలాషేణ విద్యయోన్మీలితస్య చ ।।....

యేనాసౌ రఞ్జితః క్షిప్రం భోగభుక్ భోగతత్పరః ।......

రాగోఽన్యోఽపి పరః సూక్ష్మో విశిష్టోఽస్మాన్మదాత్మకాత్ ।।

యేన నైఃశ్రేయసే పుంసాం ప్రవృత్తిరుపజాయతే ।

దృశ్యతే చ విరక్తానాం నరాణాం బన్ధగోచరాత్ ।

ఆచార్యాన్వేషణే రాగః శివమిద్దిశ్య సాదరమ్ ।। ఇత్యాది ।

కిరణే చ-

రాగరఞ్జితచిద్ధర్మః సంయుక్తశ్చ త్రిభిర్గుణైః ।

బిద్ధ్యాదికరణానీకసమ్బన్ధాద్ బధ్యతే పశుః ।। ఇత్యాది ।(విం ౧।౧౭)

తస్మాద్ రాగతత్త్వసద్భావః సిద్ధః । తస్య వర్ణం కుఙ్కుమాభం । తదుక్తమ్-

తద్వాహ్యే (వచనమిదం చన్ద్రజ్ఞానస్య స్యాత్ ।) రాగతత్త్వం తు కుఙ్కుమోదరసన్నిభమ్

ఇతి ।

అస్య షడధ్వవ్యాప్తిః- ఝకారో వర్ణః । పరమాత్మన్నిత్యాది ద్వే
పదే । శిం కవచాయ పఞ్చార్ణౌ మన్త్రౌ । రాగాఖ్యం తత్త్వమ్ । ప్రచణ్డాదీని పఞ్చ
భువనాని । నివృత్తిః కలా ।। ౧౧ ।।

వృత్తిః

రాగతత్త్వసిద్ధిమాహ- రాగ ఇతి ।
అభిష్వఙ్గోఽభిలాష ఆత్మా కార్యత్వేన యస్య స రాగః । అభిలాషాత్మనా కార్యేణ
రాగతత్త్వసిద్ధిరిత్యర్థః । నను విషయగుణ ఏవ పుంసోఽభిలాషహేతురస్తు, అవైరాగ్యలక్షణో
బుద్ధిధర్మో వా, తత్ కిమన్యేనాత ఆహ- విషయచ్ఛేదమితి ।
విషయావచ్ఛేదమాత్రస్యైవాభిలాషహేతుత్వే వీతరాగాభావప్రసఙ్గః, తేషామపి
విషయావచ్ఛేదసంభవాత్ । తతస్తం వినైవ పురుషప్రవృత్తిహేతురత్ర రాగః సిద్ధః ।
అవైరాగ్యస్య చ బుద్ధిధర్మత్వేన వాసనారూపత్వాన్న పురుషోపకారః సంభవతి, అన్యథా
బుద్ధేరనన్తవాసనాయోగేన పుంసో
యుగపద్విరుద్ధానన్తప్రతిపత్తివైశసప్రసఙ్గాదిత్యుక్తమస్మాభిమృర్-గేన్ద్రవృత్తిదీపికాయామితి
తత
ఏవావధార్యమ్ । తస్మాదపి విలక్షణః సామాన్యః సర్వవిషయాభిలాషహేతురేవాయం రాగ ఇతి
।।
౪౮ ।।

తత్త్వైరేభిః కలితో భోక్తృత్వదశాం యదా పశుర్నీతః ।
పురుషాఖ్యతాం తదాఽయం లభతే తత్త్వేషు గణనాం చ ।। ౪౯ ।।

తాత్పర్యదీపికా

అథేదానీం పురుషతత్త్వస్వరూపమాహ- తత్త్వైరితి ।
యదాయమీశ్వర ఏభిః కాలనియతికలావిద్యారాగాఖ్యైః పఞ్చభిస్తత్త్వైః సమ్బన్ధాత్ పశుభావం ప్రాప్య భోక్తృత్వావస్థాం ప్రాప్నోతి, తదా వ్యక్తాదిచతుర్వింశతితత్త్వమయే పురి శయనాత్ పురుషసంజ్ఞాం చ లభతే, శివతత్త్వవ్యతిరేకేణ తత్త్వేషు గణనాం చేతి । తస్య వర్ణః స్వతః శుద్ధః, ఉపాధితోఽనేకవర్ణః । అస్య షడధ్వవ్యాప్తిః- ఇకారో వర్ణః । వ్యోమిన్నిత్యాది ద్వే పదే । మం శిఖాయై పఞ్చార్ణౌ మన్త్రౌ । పురుషాఖ్యం తత్త్వమ్ । వామాదీని షడ్ భువనాని । శాన్త్యతీతా కలా ।। ౧౨ ।।

ఇతి తత్త్వప్రకాశతాత్పర్యదీపికాయాం శుద్ధాశుద్ధవినిర్ణయః తృతీయః పరిచ్ఛేదః ।।

వృత్తిః

నను పురుషస్యాజడత్వాత్ శివవజ్జడరూపేషు తత్త్వేషు తత్త్వతయా గణనా న సంభవతి । తత్త్వేషు వ్యాపకత్వాద్ రాగతత్త్వానన్తరం శాస్త్రేషు పాఠోఽప్యయుక్తోఽత ఆహ- తత్త్వైరితి । కలాదిపఞ్చతత్త్వోపబృంహితోఽణుర్భోక్తృత్వేన పుంస్తత్త్వనిర్దేశం యాతి । న తు పరమార్థతస్తస్య తత్త్వం భువనాధారత్వం చ విద్యతే । అత ఏవ తద్భువనానాం రాగతత్త్వ ఏవ స్థితిరిత్యుక్తం శ్రీమన్మతఙ్గాదౌ । తస్య చ దీక్షాయాం ప్రకృతితత్త్వశుద్ధ్యనన్తరమత్రైవ పుంస్త్వమలశుద్ధ్యర్థం పాఠ ఇతి న దోషః క్వచిత్ ।। ౪౯ ।।

పురుషస్య హి భోగార్థం కలైవ తస్మాత్ ప్రసూయతేఽవ్యక్తమ్ ।
అనభివ్యక్తగుణత్వాదవ్యపదేశ్యం తదవ్యక్తమ్ ।। ౫౦ ।।

తాత్పర్యదీపికా

అథ చతుర్థః పరిచ్ఛేదః

అథేదానీమవ్యక్తస్వరూపనిరూపణార్థమాహ- పురుషస్యేతి ।

పురుషస్య సుఖాద్యనుభవాయ మాయాతత్త్వాదేవావ్యక్తముత్పద్యతే ।

అవ్యక్తపదప్రవృత్తినిమిత్తమాహ- అనభివ్యక్తసత్త్వాదిగుణవత్త్వాదిదం తత్త్వమవ్యక్తమిత్యుచ్యతే ।

సత్త్వరజస్తమసాం (సాంఖ్యసూత్రమేతత్ సాంఖ్యప్రవచనభాష్యే (౧।౬౧) వ్యాఖ్యాతం

ద్రష్టవ్యమ్ ।) సామ్యావస్థా ప్రకృతిః ఇతి సాంఖ్యాచార్యా ఆహుః, అతోఽనభివ్యక్తగుణత్వమస్య

సమ్భవతి । భూతతన్మాత్రేన్ద్రియమనోఽహఙ్కారబుద్ధీనామవ్యక్తకార్యాణాం

సుఖదుఃఖమోహహేతుతయా త్రిగుణాత్మకత్వాత్ । తత్కారణస్యావ్యక్తస్య త్రిగుణాత్మకత్వసిద్ధిః ।

తస్య స్వరూపమప్రతర్క్యమ్ । తదుక్తమ్-

తద్బాహ్యే (వచనమిదం చన్ద్రజ్ఞానస్య స్యాత్ ।) తు భవేదన్యదవ్యక్తం తత్త్వముత్తమమ్

।

అప్రతర్క్యమవిజ్ఞేయం నిర్వాణవదవస్థితమ్ ।। ఇతి ।

అస్య షడధ్వవ్యాప్తిః- టకారో వర్ణః । అరూపిన్నిత్యాది ద్వే పదే ।

నం శిరసే పఞ్చార్ణౌ మన్త్రౌ । గుణప్రకృత్యాఖ్యం తత్త్వమ్ । కృతాకృతాదీన్యష్టౌ భువనాని

। శాన్తిః కలా ।। ౧ ।।

వృత్తిః

ఏవం భోక్తృత్వం ప్రాప్తస్య పుంసో భోగార్థం భుజ్యన్తే ఏభిరితి భోగా

భోగసాధనాని గుణాదీని తత్త్వాని, తత్సిద్ధ్యర్థం తత్కారణత్వేనావ్యక్తమ్ । తస్మాత్ ప్రాగుక్తాద్రాగత్త్వాదనన్తరం కలైవోత్పాదయతి । నను గుణా ఏవావ్యక్తం బుద్ధ్యాదికారణమితి సాంఖ్యాః, తదయుక్తమిత్యాహ- అనభివ్యక్తేతి । గుణానామచైతన్యే సత్యనేకత్వాత్ కారణపూర్వకత్వమిత్యుక్తమ్, అతోఽనభివ్యక్తగుణరూపకార్యత్వాదేవ తదవ్యక్తమిత్యుచ్యతే । యద్యేవం సాంఖ్యాభ్యుపగతప్రకృతివన్నిత్యమేవేదమస్తు, తన్న । ప్రకృతేశ్చ ప్రతిపురుషం భేదేన జడత్వే త్వనేకత్వాత్ కార్యత్వం సిద్ధమ్ ।। ౫౦ ।।

అవ్యక్తాద్ గుణతత్త్వం ప్రఖ్యావ్యాపారనియమరూపమిహ ।
సత్త్వం రజస్తమోఽపి చ సుఖదుఃఖే మోహ ఇత్యపి చ ।। ౫౧ ।।

తాత్పర్యదీపికా

గుణతత్త్వం లక్షయతి- అవ్యక్తాదితి ।

గుణసామ్యస్వభావాదవ్యక్తాద్ గుణతత్త్వం వైషమ్యాత్మకం జాయతే ।

ప్రఖ్యావ్యాపారనియమరూపం తద్వృత్తికమ్ । ప్రఖ్యా ప్రకాశో జ్ఞానం వృత్తిః సత్త్వగుణస్య, నిర్మలత్వాత్ । వ్యాపారః క్రియా రజసో వృత్తిః, చలత్వాత్ । నియమో నియమనం వృత్తిస్తమసః, గురుత్వాదితి సత్త్వరజస్తమోనామకం చ సుఖదుఃఖమోహస్వరూపకం చ గుణతత్త్వమితి । తదుక్తం సాంఖ్యైః-

సత్త్వం లఘు ప్రకాశకమిష్టముపష్టమ్భకం చలం చ రజః ।
గురు వరణకమేవ తమః ప్రదీపవచ్చార్థతో వృత్తిః ।। (సాం కాం ౧3)

అస్య గుణతత్త్వస్య వర్ణం శుక్లరక్తకృష్ణాత్మకమ్ । తదుక్తమ్-

తద్బాహ్యే (శ్లోకోఽయం చన్ద్రజ్ఞానస్య స్యాత్ ।) తు భవేదన్యద్ గుణావరణసంజ్ఞితమ్ ।
ఇన్ద్రనీలమహారత్నశుద్ధస్ఫటికసన్నిభమ్ ।। ఇతి ।। ౨ ।।

వృత్తిః

తతశ్చ- అవ్యక్తాదితి ।
ప్రకాశప్రవృత్తినియమాఖ్యైస్త్రిభిః కార్యైరేతత్సిద్ధమ్ । కిఞ్చ, తే గుణాః సత్త్వాదయః సుఖాదిజనకత్వాత్ క్రమేణ సుఖదుఃఖాదయ ఉచ్యన్తే । ఏషాం చ సర్వేషాం తత్త్వానాం విస్తరేణ సాధనం శ్రీమన్మతఙ్గాదౌ (మాతఙ్గపారమేశ్వరే విద్యాపాదే ౩-౨౩ పటలేషు తత్త్వప్రపఞ్చో ద్రష్టధ్యః ।) ద్రష్టవ్యమ్ । నాత్ర విస్తరభయాల్లిఖితమ్ ।। ౫౧ ।।

భవతి గుణత్రయతో ధీర్విషయాధ్యవసాయరూపిణీ చేహ ।
సాపి త్రివిధా గుణతః ప్రోక్తా కర్మానుసారేణ ।। ౫౨ ।।

తాత్పర్యదీపికా

ఇదానీం బుద్ధితత్త్వం నిరూప్యతే- భవతీతి ।
గుణానాం సత్త్వరజస్తమసాం త్రయం గుణత్రయమ్, తస్మాద్ బుద్ధిరుత్పద్యతే । తస్యా లక్షనమాహ- విషయాధ్యవసాయరూపిణీ చేతి । విషయేషు శబ్దాదిష్వధ్యవసాయో నిశ్చయో రూపం వృత్తిర్యస్యాః సా తథోక్తా । చకారాద్ ధర్మజ్ఞానవైరాగ్యైశ్వర్యాధర్మాజ్ఞానావై-రాగ్యానైశ్చర్యాత్మనాఽష్టవిధవృత్తిమత్త్వం బుద్ధేః సూచితమ్ । తదుక్తమ్-

అధ్యవసాయో బుద్ధిర్ధర్మో జ్ఞానం విరాగ ఐశ్వర్యమ్ ।
సాత్త్వికమేతద్రూపం తామసమస్మాద్ విపర్యస్తమ్ ।। (సాం కాం ౨౩)

తత్రాభ్యుదయనిఃశ్రేయసయోర్యో హేతుః, స ధర్మః । తత్ర కామనాపూర్వయాగాద్యనుష్ఠానజనితో ధర్మోఽభ్యుదయస్య స్వర్గాదిసుఖస్య హేతుః । తద్రహితయాగాద్యష్టాఙ్గయోగానుష్ఠానజనితో ధర్మో నిఃశ్రేయసస్య హేతుః । యోగలక్షణముపరిష్టాద్ వక్ష్యామః । జ్ఞానం సమ్యగ్జ్ఞానమ్ । తద్ ద్వివిధమ్- ప్రమాణం చ స్మృతిశ్చేతి । అనుభూతవిషయాసంప్రమోషః స్మృతిః । తద్యథా- సా మే మాతా, స మే పితా, తద్ గృహమిత్యాది హి జ్ఞానం పూర్వానుభవజనితసంస్కారమాత్ర-ముద్భవతి । సమ్యగనుభవః ప్రమాణమ్ । తదుక్తమ్-

అనుభూతిః ప్రమాణం సా స్మృతేరన్యా తు సా స్మృతిః ।
పూర్వానుభవసంస్కారమాత్రజం జ్ఞానముచ్యతే ।। ఇతి ।

సమ్యక్పదేనాత్ర వికల్పవిపర్యయాదివ్యుదాసః క్రియతే । అనుభవపదేన స్మరణం వ్యుదస్తమ్ । తద్ ద్వివిధమ్- తత్త్వావేదకమతత్త్వావేదకం చేతి । తత్రాత్మానాత్మవివేకజ్ఞానం తత్త్వావేదకమ్ । తదుక్తం లైఙ్గే-

అవ్యక్తాద్యే విశేషాన్తే వికారేఽస్మిన్నచేతనే ।
చేతనాచేతనాన్యత్వవిజ్ఞానం జ్ఞానముచ్యతే ।। ఇతి ।

అనాత్మవిషయం ప్రమాణజ్ఞానమతత్త్వావేదకమ్ । తదుక్తమ్-

ద్వే విద్యే వేదితవ్యేఽత్ర పరా చైవాపరా తథా ।
కర్మాదివిద్యా హ్యపరా పరా చోపనిషద్గతా ।। ఇతి ।

తదేతత్ ప్రత్యక్షమేవేతి చార్వాకః । స్పష్టాస్పష్టాత్మనా ద్వివిధమిత్యార్హతాః ।
ప్రత్యక్షానుమానాత్మనా ద్వివిధం ప్రమాణమితి బౌద్ధవృద్ధవైశేషికౌ ।
తత్రాగమస్యాప్రామాణ్యాద్ ద్వైవిధ్యం బౌద్ధైః కల్పితమ్ ।
శబ్దాదీనామప్యనుమానేఽన్తర్భావాద్ ద్వైవిధ్యమితరో బ్రూతే । సశాబ్దం చైతత్ ప్రమాణమితి
సాంఖ్యనూతనవైశేషికభూషణకారాః । తత్త్రయముపమానసహితం వృద్ధనైయాయికః,
సార్థాపత్తిం తచ్చతుష్కం ప్రభాకరాచార్యో బ్రూతే । సాభావం తత్పఞ్చకం
భట్టపాదోపనిషదః । ఐతిహాసికపౌరాణికా ఏఐతిహ్యసమ్భవచేష్టావిరోధసహితం
తత్షట్కమాహః । తదుక్తమ్-

చార్వాకోఽధ్యక్షమేకం సుగతకణభుజౌ సానుమానం సశాబ్దం తద్ద్వైతం పారమర్షః
సహితముపమయా తత్త్రయం చాక్షపాదః ।
సార్థాపత్తిం ప్రభాకృద్ వదతి తదఖిలం పఞ్చకం తచ్చ భాట్టః సాభావం ద్వే
ప్రమాణే దినపతిసమయే స్పష్టతాఽస్పష్టతా చ ।। ఇతి ।
అన్యథాఖ్యాముపాశ్రిత్య సాంఖ్యవచ్ఛివశాసనమ్ ।

ఇతి వచనాదస్మాకం తత్ త్రివిధమేవ ప్రత్యక్షమనుమానమాగమ ఇతి । పరే చాహుః-
తత్త్రైవిధ్యమైన్ద్రియకం లైఙ్గికం శాబ్దం చేతి । అర్థేన్ద్రియసంప్రయోగాత్ సంప్రయుక్తేఽర్థే
విజ్ఞానం ప్రత్యక్షమ్ । విజ్ఞానం ప్రత్యక్షమిత్యుక్తే వికల్పే వ్యభిచారః । తన్నివృత్త్యర్థమర్థ
ఇతి పదమ్ । అర్థే జ్ఞానమిత్యుక్తే విపర్యయే వ్యభిచారః । తన్నివృత్త్యర్థం సంప్రయుక్త ఇతి
పదమ్ ।
అనుమానాదివ్యవచ్ఛేదార్థమర్థేన్ద్రియసంప్రయోగాదితి పదమ్ । తద్ ద్వివిధమ్-
నిర్వికల్పకం
సవికల్పకం చేతి । తత్ర నామజాత్యుల్లేఖశూన్యం ప్రత్యక్షజ్ఞానం నిర్వికల్పకమ్, యథా
ప్రథమాక్షసన్నిపాతజం వస్తుమాత్రావభాసకం విజ్ఞానమ్ । తదుక్తమ్-

అస్తి హ్యాలోచనజ్ఞానం ప్రథమం నిర్వికల్పకమ్ ।
బాలమూకాదివిజ్ఞానసదృశం శుద్ధవస్తుజమ్ ।।
(శ్లో౦ వా౦, ప్ర౦ ౧౧౨) ఇతి ।

నామాదిసమ్బన్ధోల్లేఖి ప్రత్యక్షజ్ఞానం సవికల్పకమ్ । తద్యథా- దేవదత్తేతి నామవికల్పః । దణ్డీ కుణ్డలీత్యాదయో ద్రవ్యవికల్పాః । శుక్లః కృష్ణో మహానిత్యాదయో గుణవికల్పాః । గచ్ఛత్యాగచ్ఛతి పతతీత్యాదయః క్రియావికల్పాః । మనుష్యః పశుర్ఘట ఇత్యాదయో జాతివికల్పాః । ఇతి పఞ్చవిధం సవికల్పకమితి । తత్ పునర్ద్వివిధమ్- యోగిప్రత్యక్షమయోగిప్రత్యక్షం చేతి । దేశకాలస్వభావవిప్రకృష్టార్థవిషయమపరోక్షజ్ఞానం యోగిప్రత్యక్షమ్ । తద్విపరీతమయోగిప్రత్యక్షమ్ । తద్యథా- దేశవిప్రకృష్టా మేర్వాదయః । కాలవిప్రకృష్టా రావణాదయః । స్వభావవిప్రకృష్టా మూలకారణేన్ద్రియాదయః । తేషు యదపరోక్షం విజ్ఞానం యోగినామ్, తద్ యోగిప్రత్యక్షమ్ । ఇతరస్యోదాహరణముక్తమితి । లిఙ్గాదుపజాయమానం లిఙ్గివిజ్ఞానమనుమానమ్ । నిరుపాధికసాధ్యసంబన్ధి లిఙ్గమ్ । తత్ త్రివిధమ్- పూర్వవత్, శేషవత్, సామాన్యతోదృష్టం చేతి । కారణేన కార్యానుమానం పూర్వవత్, యథా విశిష్టమేఘోన్నత్యా భవిష్యతి వృష్టిరితి విజ్ఞానమ్ । తదుక్తం న్యాయవిద్భిః-

సవిద్యుతాం విదధతాం గర్జాడమ్బరమమ్బరే ।
ఘనానామున్నతిర్దృష్టా న వృష్టివ్యభిచారిణీ ।।
త్వఙ్గత్తడిల్లతాసఙ్గపిశఙ్గోత్తుఙ్గవిగ్రహాః ।
వృష్టిం వ్యభిచరన్త్యేతే నైవంప్రాయాః పయోముచః ।।

తథా-

శిఖణ్డిమణ్డలారబ్ధచణ్డతాణ్డవడమ్బరైః ।

ప్రావృడాఖ్యాయతే మేఘమేదురైర్మేదినీధరైః ।। ఇతి ।

కార్యేణ కారణానుమానం శేషవత్ । తద్యథా- నదపూరణేనోపరిష్టాద్

వృష్ట్యనుమానమ్ । తదన్యత్ సామాన్యతోదృష్టమ్ । తద్యథా- రసాద్ రూపవిషయం విజ్ఞానమితి ।

అపరే దృష్టస్వలక్షణసామాన్యవిషయం పూర్వవత్ । తద్యథా-

ధూమాదిలిఙ్గదర్శనాదధ్యక్షయోగ్యేఽగ్నావనధ్యక్షే సంజాయమానం విజ్ఞానమ్ ।

సామాన్యతోదృష్టమ్ అదృష్టస్వలక్షణసామాన్యవిషయమ్ । తద్యథా- రూపాద్యుపలబ్ధిః

కరణజన్యా క్రియాత్వాత్ ఛిదిక్రియావదితీన్ద్రియసాధకమనుమానమ్ । ఇన్ద్రియత్వస్యానుమానవిషయస్య

స్వలక్షణం పూర్వం న ప్రసిద్ధమితి నాస్య పూర్వవత్త్వమ్ । అనయోరన్వయముఖేన

ప్రవర్తమానత్వాద్ వీతత్వమ్ । వ్యతిరేకముఖేన ప్రవర్తమానం నిషేధకమవీతమ్ । తదేవ

శేషవదనుమానమ్ । శిష్యత ఇతి శేషః । స విషయతయాస్త్యస్యానుమానస్యేతి శేషవదితి ।

తదుక్తమ్- ప్రసక్తప్రతిషేధేఽన్యత్రాప్రసఙ్గాద్ శిష్యమాణే సంప్రత్యయః (న్యాం భాం ౧।౧।౫)

తచ్ఛేషవదనుమానమితి । తద్యథా- సర్వం కార్యం సర్వజ్ఞనిర్మితమ్, కదాచిత్కత్వాత్, యద్యత్

సర్వజ్ఞనిర్మితం న భవతి తత్తత్ కాదాచిత్కమపి న భవతి, యథా మాయాది, న చ

తథేదమకాదాచిత్కమ్, తస్మాత్ సర్వజ్ఞానిర్మితమపి న భవతీతి । తత్ పునర్ద్వివిధం స్వార్థం

పరార్థం చేతి । తదుక్తమ్-

పరోపదేశానపేక్షం స్వార్థం స్వస్యానుమాపకమ్ ।

పరోపదేశసాపేక్షం పరార్థమభిధీయతే ।। ఇతి ।

పరోపదేశః పఞ్చావయవం వాక్యమ్ ।

ప్రతిజ్ఞాహేతూదాహరణోపనయనిగమనాన్యవయవాః పఞ్చేతి తార్కికాః ।

ప్రతిజ్ఞాహేతూదాహరణాఖ్యాస్త్రయ ఇతి మీమాంసకాః । ఉదాహరణోపనయౌ ద్వావితి బౌద్ధః ।

తత్ర ప్రతిపిపాదయిషయా పక్షవచనం ప్రతిజ్ఞా, యథాగ్నిమాన్ పర్వత ఇతి ।

సాధనత్వఖ్యాపకం లిఙ్గవచనం హేతుః, యథా ధూమవత్త్వాదితి । స త్రివిధః-

అన్వయవ్యతిరేకీ, కేవలాన్వయీ, కేవలవ్యతిరేకీ చేతి । తత్ర పఞ్చరూపోఽన్వయవ్యతిరేకీ । రూపాణి తు

పక్షధర్మత్వమ్, సపక్షే సత్త్వమ్, విపక్షాద్ వ్యావృత్తిః, అబాధితవిషయత్వమ్, అసత్ప్రతిపక్షత్వం

చేతి । తత్ర సాధ్యధర్మవిశిష్టో ధర్మీ పక్షః । తత్ర వ్యాప్యవృత్తిత్వం హేతోః పక్షధర్మత్వమ్

। సాధ్యసమానధర్మా ధర్మీ సపక్షః । తత్ర సర్వస్మిన్నేకదేశే వా హేతోర్వృత్తిః సపక్షే

సత్త్వమ్ । సాధ్యవ్యావృత్తధర్మా ధర్మీ విపక్షః । తత్ర హేతోరవృత్తిర్విపక్షాద్ వ్యావృత్తిః ।

ప్రమాణావిరోధినీ ప్రతిజ్ఞాతార్థే హేతోర్వృత్తిరబాధితవిషయత్వమ్ ।

స్వపరపక్షసిద్ధావత్రైరూప్యమసత్ప్రతిపక్షత్వమ్ । తద్యథా- క్షిత్యాదిబుద్ధిమత్పూర్వం

కార్యత్వాద్ ఘటాదివదిత్యాది । పక్షసపక్షవృత్తిరవిద్యమానవిపక్షః కేవలాన్వయీ । తద్యథా-

వివాదాస్పదమదృష్టాది కస్యచిత్ ప్రత్యక్షం ప్రమేయత్వాత్ కరతలాదివదితి ।

పక్షవృత్తిరవిద్యమానసపక్షో విపక్షాద్ వ్యావృత్తః కేవలవ్యతిరేకీ ।

తస్యోదాహరణమవీతానుమానమితి । తథాహి- విమతం కలాదికం మాయాతో న భిద్యతే,

మాయాకార్యత్వాత్, యత్తు భిద్యతే న తన్మాయాకార్యమ్, యథా పురుషశివౌ, న తథా న

మాయాకార్యం కలాది, తస్మాన్న మాయాతో భిద్యత ఇతి । ఏవం హేతులక్షణోక్త్యా హేత్వాభాసా

నిరాకృతాః । తే చాసిద్ధవిరుద్ధానైకాన్తికానాధ్యవసి-తకాలాత్యయాపదిష్టప్రకరణసమాః

పక్షధర్మత్వాదిరూపాభావాద్ భవన్తి । తత్రానిశ్చితపక్షవృత్తిరసిద్ధః । యథా- శబ్దో

నిత్యశ్చాక్షుషత్వాదిత్యాది । పక్షవిపక్షయోరేవ వర్తమానో విరుద్ధః । యథా-

ఆకాశవిశేషగుణః శబ్దః ప్రమేయత్వాదిత్యవిద్యమానసపక్షః । క్షిత్యాదికాలానతం నిత్యం

కార్యత్వాదితి విద్యమానసపక్షః । పక్షత్రయవృత్తిరనైకాన్తికః । యథా- నిత్యః శబ్దః

ప్రమేయత్వాదితి సాధ్యాసాధకః । పక్ష ఏవ వర్తమానోఽనధ్యవసితః । తద్యథా- నిత్యా

భూర్గన్ధవత్త్వాదితి విద్యమానసపక్షః । సర్వం క్షణికం సత్త్వాదిత్యవిద్యమానసపక్షః ।

ప్రమాణబాధితే ప్రతిజ్ఞాతార్థే వర్తమానో హేతుః కాలాత్యయాపదిష్టః । శుచి నరశిరఃకపాలం ప్రాణ్యఙ్గత్వాత్ శఙ్ఖవదిత్యాగమవిరుద్ధః । ఉలూకో దివా రూపం పశ్యతి, చక్షుష్మత్త్వాదిత్యనుమానవిరుద్ధః, రూపదర్శనావినాభావిచేష్టాభావేన రూపదర్శనాభావానుమానాదితి । అనుష్ణోఽగ్నిర్మథనజన్యత్వాద్ నవనీతవదితి ప్రత్యక్షవిరుద్ధః

। స్వపరపక్షసిద్ధావభిరూపో హేతుః ప్రకరణసమః । తద్యథా- అనిత్యః శబ్దః పక్షసపక్షయోరన్యతరత్వాద్ ఘటాదివదిత్యస్య నిత్యః శబ్దః పక్షసపక్షయోరన్యతరత్వాద్ మాయావదిత్యత్రాపి త్రైరూప్యసద్భావాదితి । సమ్యగ్దృష్టాన్తాభిధానముదాహరణమ్ । వ్యాప్తిగ్రహణభూమిర్దృష్టాన్తః । తద్యథా- యో యో ధూమవాన్ స సోఽగ్నిమాన్ యథా మహానస ఇతి సాధర్మ్యోదాహరణమ్, అన్వయముఖేన దృష్టాన్తాభిధానత్వాత్ । యస్త్వగ్నిమాన్న భవతి స

ధూమవానపి న భవతి, యథా జలమితి వైధర్మ్యోదాహరణమ్, వ్యతిరేకముఖేన దృష్టాన్తాభిధానత్వాత్ । అనేకోదాహరణాభాసా వ్యుదస్తాః । తథా చ నిత్యం మనో మూర్తత్వాద్ యద్ యద్ మూర్తం తత్తన్నిత్యం యథా ఘట ఇతి సాధ్యవికలః, యథాత్మేతి సాధనవికలః, యథా కర్మేత్యుభయవికలః, యథా ఖపుష్పమిత్యాశ్రయహీనః । యన్నిత్యం న తన్మూర్తం యథాత్మేతి సాధ్యావ్యావృత్తః । యథా ఘట ఇతి సాధనావ్యావృత్తః । యథా మాయేత్యుభయావ్యావృత్తః । శివతత్త్వాద్ న్యూనతయా మాయాయా మూర్తత్వమ్ । వ్యాప్తిస్తు స్వకార్యవ్యాప్తతయైవోచ్యతే । యథా ఖపుష్పమిత్యాశ్రయహీనః,

అసౌ మహారాజ్యం కరిష్యతి సోమవంశోద్భూతత్వాద్ భవిష్యద్రాజపుత్రవదితి సన్దిగ్ధాశ్రయ ఇత్యాది । దృష్టాన్తే ప్రసిద్ధవ్యాప్తికస్య హేతోర్దృష్టాన్తోపమానేన పక్షే వ్యాప్తివ్యాపకం వచనముపనయః । తథా చాయం ధూమవానితి సాధర్మ్యోపనయః । న చ తథా ధూమవానయం పర్వత ఇతి వైధర్మ్యోపనయః । ఉపనయానన్తరం సహేతుకం ప్రతిజ్ఞావచనం నిగమనం తస్మాదగ్నిమానేవేతి । తదుక్తం భగవతా వేదవ్యాసేన-

పఞ్చావయవయుక్తస్య (మహాభారతస్య భాణ్డారకరసంస్కరణే సభాపర్వణి ప్రథమే పరిశిష్టే వచనమేతద్ దృశ్యతే ।) వాక్యస్య గుణదోషవిత్ ।
ఉత్తరోత్తరవక్తా చ బ్రువతోఽపి బృహస్పతేః ॥ ఇతి ।
(మం భాం ౨।౧।౭-౮)

అన్యే తు పక్షధర్మత్వసపక్షసత్త్వవిపక్షాద్వ్యావృత్త్యాత్-మకరూపత్రయవానన్వయవ్యతిరేకీ । పక్షాదిలక్షణం చ సన్దిగ్ధసాధ్యః పక్షః । సన్దేహశ్చ విప్రతిపత్తేః । నిశ్చితసాధ్యః సపక్షః । నిశ్చితసాధ్యవ్యతిరేకో విపక్ష ఇత్యతోఽగ్న్యనుష్ణతాసాధకస్య కృతకత్వస్య విపక్షాద్వ్యావృత్తిరూపాభావేనాగమకతయా బాధితవిషయత్వస్య విపక్షాద్వ్యావృత్తావన్తర్భావః । స్వపరపక్షసిద్ధావేకస్య త్రైరూప్యాసంభవాదసత్ప్రతిపక్షత్వరూపాభావః, పక్షసపక్షయోరన్యతరత్వస్య చైకస్యాసంభవాత్ । తదుక్తమ్-

యచ్చానుమేయసమ్బన్ధం ప్రసిద్ధం చ తదన్వితే ।
తదభావే చ నాస్త్యేవ తల్లిఙ్గమనుమాపకమ్ ॥
విపరీతమతో యత్ స్యాదేకేన ద్వితయేన వా ।
విరుద్ధాసిద్ధసన్దిగ్ధమలిఙ్గం కాశ్యపోఽబ్రవీత్ ॥

ఏవం కేవలాన్వయీ చ రూపద్వయవాన్, విపక్షాద్ వ్యావృత్తిరూపాభావాత్ । వ్యతిరేకీ చ తథా, సపక్షాభావేన సపక్షే సత్త్వరూపాభాదితి మన్యన్త ఇతి । శబ్దజన్యం సమ్యగ్జ్ఞానమాగమః । స ద్వివిధః- పౌరుషేయవాక్యజన్యోఽపౌరుషేయవాక్యజన్యశ్చేతి । తత్ర తత్రేతిహాసపురాణమన్వాది వాక్యాని పౌరుషేయాణి । వేదవాక్యాన్యపౌరుషేయాణి ఇతి । నను వేదవాక్యాని పౌరుషేయాణి వాక్యత్వాద్ భారతాదివాక్యవదిత్యనుమానాత్ తేషాం పౌరుషేయత్వసిద్ధిరితి చేత్, నైవమ్, తస్మై నూనమభిద్యవే వాచా విరూపనిత్యయా (ఋం ౮।౭౫।౬)
ఇత్యాగమేన వేదనిత్యత్వసిద్ధేరస్య కాలాత్యయాపదిష్టతయాఽప్రామాణ్యాత్ ।

ప్రలయే సమనుప్రాప్తే నష్టే స్థావరజఙ్గమే ।
ఏకోఽహం సంస్థితో దేవి న ద్వితీయోఽస్తి కుత్రచిత్ ।।
తస్మిన్ వేదాశ్చ శాస్త్రాణి మన్త్రే పఞ్చాక్షరే స్థితా ।
తే నాశం నైవ సమ్ప్రాప్తా మచ్ఛక్త్యా హ్యనుపాలితాః ।।

ఇతి లైఙ్గాగమవిరోధాచ్చేతి । న చ ప్రత్యుచ్చారణం
వేదస్యోత్పత్తినాశోపలమ్భాదనుపపన్నం తన్నిత్యత్వమితి వాచ్యమ్, ఉచ్చారణాయా అభివ్యఞ్జకత్వేన
తదుభయాభావాత్ । తచ్చ స ఏవాయం వేద ఇతి స ఏవాయం స్తమ్భ ఇతివత్
ప్రత్యభిజ్ఞాప్రత్యక్షేణ ప్రాగదీపానీముపలభ్యమానస్య వేదస్య సత్త్వావగమాదవగమ్యతే ।
న చ ప్రలయావస్థాయాం వేదధారణసమర్థపురుషాభావేన

వేదస్య వినాశే పునః సర్గాదౌ వేదానాం పరమేశ్వరరచితత్వేనానిత్యత్వమితి వాచ్యమ్,
ద్విజాతీనాం వేదధర్తౄణామభావేఽపి పరమేశ్వరస్య వేదధర్తుః సద్భావాత్ । తథాహి-
సర్గాదావుత్పన్నస్య వేదస్య యావత్ప్రలయమవస్థానం
వైశేషికాదిభిర్వేదానిత్యత్వవాదిభిరభ్యుపగమ్యతే । తతస్తత్ర న వివాదః । ప్రలయకాలే తు
సద్భావః సాధ్యతే । తథాహి- ప్రలయకాలో వేదవిత్పురుషసమన్వితః, కాలత్వాదితరకాలవదితి । న
చ భూభూధరాదిసత్త్వమపి తేనైవ న్యాయేనానుమాతుం శక్యత్వాదతిప్రసఙ్గ ఇతి వాచ్యమ్,
భూభూధరాదిశూన్యకాలస్య ప్రలయత్వేన తస్య తద్వత్త్వాసాధనే మాతా మే వన్ధ్యేతివత్
ప్రతిజ్ఞావిరోధప్రసఙ్గాత్ । ఏకబ్రహ్మాణ్డవర్తిసకలవైదికపురుషవినాశేఽపి
బ్రహ్మాణ్డాన్తరవర్త్యనన్తవైదికపురుషసద్భావాచ్చ వేదనిత్యత్వమ్ ।
బ్రహ్మాణ్డాన్తరాణ్యప్యేతద్వేదవన్తి బ్రహ్మాణ్డత్వాత్ సమ్ప్రతిపన్నవదితి సర్వత్ర వేదైకత్వమ్ ।
వేదానిత్యత్వపక్షేఽనన్తశా-ఖావితతానన్తవేదజననాశతత్కారణకల్పనాయాం

కల్పనాగౌరవప్రసఙ్గః । నిత్యత్వే తు సిద్ధస్య వేదస్య నిత్యత్వమాత్రకల్పనాయా లాఘవాన్న కశ్చిద్ దోష ఇతి । తథా వేదకర్తురసమ్భవాచ్చ న వేదపౌరుషేయత్వమ్ । తథా హి- నేశ్వరః కర్తా వేదస్య, పూర్వవేదపరిత్యాగే కారణాభావాత్ । న చ పూర్వకల్పే వేదాభావ ఇతి వాచ్యమ్, పూర్వకల్పే వేదసద్భావస్యానుమానసిద్ధత్వాత్ । తథాహి- పూర్వః సర్వోఽపి కల్పో వేదవైదికయుక్తః కల్పత్వాదిదానీన్తనకల్పవదితి । న చేదానీన్తనకల్పవదేవ భావనామద్యతనానామపి కల్పాన్తరే సద్భావానుమానాదతిప్రసఙ్గ ఇతి వాచ్యమ్, ప్రమాణావిరుద్ధభావసద్భావస్యేష్టత్వాత్ । తదుక్తం భగవతా మనునా-

యథర్తుష్వృతులిఙ్గాని నానారూపాణి పర్యయే ।
దృశ్యన్తే తాని తాన్యేవ తథా బ్రహ్మహరాదిషు ।। ఇతి ।

తస్మాదపౌరుషేయో వేదరాశిరితి సిద్ధమ్ । వేదాః ప్రమాణమ్, అనాప్తకృతశబ్దత్వాత్, సమ్ప్రతిపన్నవత్ । విమతం వేదాధ్యయనం తద్వేదాధ్యయనపూర్వకమ్, వేదాధ్యయనత్వాత్,
ఇదానీన్తనవేదాధ్యయనవదితి ।

ఉపమోపమానమ్ । గోసదృశో గవయ ఇతి వాక్యం తజ్జనితం వా విజ్ఞానం యదుపమానమ్, తదాగమ ఏవ న ప్రమాణాన్తరమ్ । యోఽయమస్య గోసదృశస్య గవయశబ్దో వాచక ఇతి సంజ్ఞాసంజ్ఞిసమ్బన్ధవిషయః ప్రత్యయః, స చానుమానమేవ । తథా హి- గోసదృశస్యాస్య గవయశబ్దో వాచకః, తత్ర వృద్ధైః ప్రయుజ్యమానత్వాత్, యో హి శబ్దో యత్ర వృద్ధైః ప్రయుజ్యతే సోఽసతి వృత్త్యన్తరే తస్య వాచకః, యథా గోశబ్దో గోత్వే ప్రయుజ్యమానస్తస్య వాచకః, తథా ప్రయుజ్యతే చాయం గవయశబ్దో గోసదృశే, తస్మాత్ తస్య వాచక ఇతి జ్ఞానమనుమానాన్న భిద్యత ఇతి । యశ్చ ప్రత్యక్షే గవయే గోసాదృశ్యప్రత్యయః, సోఽక్షసంయోగజత్వాత్ ప్రత్యక్షాన్తర్భూతః । తత్రైవ ప్రత్యక్షమేవ స్మర్యమాణాయాం గవి గవయసాదృశ్యజ్ఞానమ్, తస్యైకతయా ప్రత్యక్షగమ్యత్వావిరోధాత్ । తథాహి-

భూయోఽవయవసామాన్యయోగో జాత్యన్తరవర్తీ జాత్యన్తరే సాదృశ్యముచ్యతే । తస్యైకతయా గవయే

ప్రత్యక్షగమ్యస్య గోస్మరణానన్తరం గవి ప్రత్యక్షత్వావిరోధ ఇతి

పూర్వవన్నిర్వికల్పకానుభూతత్వేన స్మర్యమాణం వా గవి గవయసాదృశ్యమితి నోపమానవేద్యం

కిఞ్చిదస్తీతి న ప్రమాణాన్తరమితి ।

ఏవం జీవతో దేవదత్తస్య గృహాభావదర్శనేన బహిర్భావస్య

ప్రమాణాన్తరానవగతస్య పరికల్పనాత్మికాఽర్థాపత్తిరపి న ప్రమాణాన్తరమ్, అనుమానత్వాత్ ।

సదేవ యదేకత్ర నాస్తి, తదన్యత్రాస్తి । సన్నేవావ్యాపకో యదేకత్ర నాస్తి, తదన్యత్రాస్తీతి

స్వశరీర ఏవ వ్యాప్తిగ్రహణసంభవాత్ ।

తథా చ దేవదత్తో బహిర్దేశసంబన్ధీ, సత్త్వే సతి గృహేఽవిద్యమానత్వాత్,

బహిఃస్థవృక్షాదివదితి గృహాభావలిఙ్గేన బహిర్భావజ్ఞానమనుమానమేవేతి । న చ

సత్త్వమాత్రావేదకగృహాసత్త్వావేదకప్రమాణయోర్జ్యోతిఃశాస్త్రప్రత్య-క్షయోః

పరస్పరవిరోధాదేకవిషయవ్యవస్థయాఽర్థాపత్తిరితి వాచ్యమ్, అనవచ్ఛిన్నావచ్ఛిన్నయోః

సత్త్వమాత్రగృహాసత్త్వయోర్విరోధాభావేనావిరోధాపాదనాసంభవాత్ । నహి యత్ర క్వచన

సత్త్వస్య గృహాసత్త్వేన విరోధః సంభవతి, భిన్నవిషయత్వాత్ । న చ నిశ్చితో గృహాభావః

పాక్షికతయా సాంశయికేన గృహసత్త్వేన ప్రతిక్షిప్యతే, ప్రబలత్వాదసత్త్వస్య । న చ

దేశసామాన్యేన పాక్షికమస్య గృహసత్త్వం ప్రతిక్షిపన్ గృహాభావః సత్త్వమాత్రం

ప్రతిక్షేప్తుం సాంశయికత్వం వా నేతుం శక్నోతి, తస్య తత్రౌదాసీన్యాదితి ।

సత్త్వమాత్రగృహాసత్త్వయోర్విరోధాభావాదవిరోధాపాదనం నార్థాపత్త్యా క్రియత ఇతి న సా

ప్రమాణాన్తరమితి ।

న చ భావాన్తరాదన్యోఽస్త్యభావః, యత్సిద్ధ్యర్థమభావాఖ్యం ప్రమాణమాశ్రీయేత

। నహి భూతలపరిణామవిశేషాత్ కైవల్యలక్షణాదన్యో ఘటాభావో నామ ।

ప్రతిక్షణపరిణామినో హి సర్వే భావా ఋతే చితిశక్తేః పరమేశ్వరాదితి స పరిణామభేద

ఇన్ద్రియసిద్ధ ఇతి । అథవా భవతు భావాన్తరాద్ వ్యతిరిక్తోఽభావః, తథాపి ప్రత్యక్షాదిప్రమాణసిద్ధత్వాత్ తత్సిద్ధ్యర్థం న ప్రమాణాన్తరమభ్యుపగన్తవ్యమ్ । తథాహి- చక్షుర్విస్ఫారణాన్వయవ్యతిరేకానువిధానాదిహ భూతలే ఘటో నాస్తీత్యభావజ్ఞానస్యేన్ద్రియకత్వమ్ । తథా బహిఃస్థత్వేన ఘటాదీనాం గృహాసత్త్వం స్వశరీరవదనుమీయతే । తథా భారతపురుషాణామభావో భారతాఽగమేనావగమ్యత ఇతి । తస్మాన్నాభావాఖ్యం ప్రమాణాన్తరమస్తీతి ।

సమ్భవస్తు ఖార్యా ద్రోణాఢకప్రస్థావగమః । స చానుమానమ్, ఖారీత్వస్య ద్రోణాదివ్యాప్తతయా తేన తదనుమానాదితి ।

యచ్చానిర్దిష్టప్రవక్తృకం ప్రవాదమాత్రమితి హోచుర్వృద్ధా ఇత్యైతిహ్యమ్, యథేహ వటే యక్షః ప్రతివసతీత్యాది । ఇదం న ప్రమాణాన్తరమ్, ఆప్తోక్త్యనిశ్చయేన సాంశయికత్వాత్ । ఆప్తవక్తృనిశ్చయే త్వాగమ ఏవేతి న ప్రమాణాన్తరమితి ।

చేష్టా చాభినయః । స చ సమయబలేన పరోక్షానుభవసాధనత్వాదాగమ ఏవేతి న ప్రమాణాన్తరమితి ।

ఏవం విరోధోఽపి । హ్రదమధ్యేఽగ్న్యభావజ్ఞానం తదనుమానమేవ, జలాగ్న్యోః పరస్పరవిరుద్ధయోరేకత్రాసమ్భవేనేతరేతరాభావవ్యాప్తత్వాదితి త్రీణ్యేవ ప్రమాణానీతి । తదుక్తమ్-

దృష్టమనుమానమాప్తవచనం చ సర్వప్రమాణసిద్ధత్వాత్ ।
త్రివిధం ప్రమాణమిష్టం ప్రమేయసిద్ధిః ప్రమాణాద్ధి ॥
ప్రతివిషయాధ్యవసాయో దృష్టం త్రివిధమనుమానమాఖ్యాతమ్ ।
తల్లిఙ్గలిఙ్గిపూర్వకమాప్తశ్రుతిరాప్తవచనం చ ।
సామాన్యతస్తు దృష్టాదతీన్ద్రియాణాం ప్రసిద్ధిరనుమానాత్ ।
తస్మాదపి చాసిద్ధం పరోక్షమాప్తాగమాత్ సిద్ధమ్ ॥ ఇతి ।
(సాం కాం ४-६)

ఐహికాముత్రికవిషయవితృష్ణస్య వశీకారసంజ్ఞా వైరాగ్యమ్, న రాగాభావః । తద్దైహికాముత్రికవిషయాణామనిత్యత్వసాతిశయత్వాది-దోషదర్శనాదుపజాయత ఇతి । అవిఘాతకరణమైశ్వర్యమ్ । తదష్టవిధమ్-

అణిమా మహిమా చైవ లఘిమా గరిమా తథా ।
ఈశిత్వం చ వశిత్వం చ ప్రాప్తిః ప్రాకామ్యమేవ చ ।।

తత్రాణుత్వమ్ అణిమా పరమాణువదవస్థానమ్ । మహత్త్వం మహిమా యావదిచ్ఛం స్థూలీభావః । లఘిమా లఘుత్వమ్, యతః సూర్యమరీచీన్ ఆలమ్బ్య సూర్యలోకం గచ్ఛతి । గురుత్వం గరిమా అన్యైరచాల్యత్వేనావస్థానమ్ । ఈశిత్వమీశభావో భూతభౌతికానాం ప్రభవాదిహేతుత్వమ్ । వశిత్వం వశీకరణభావః సర్వస్య స్వేచ్ఛావశవర్తిత్వమ్ । ప్రాప్తిః ప్రాపణమ్, యేనాఙ్గుల్యగ్రేణ స్పృశతి చన్ద్రమసమ్ । ప్రాకామ్యమిచ్ఛానభిఘాతః, భూమౌ చోన్మజ్జతి నిమజ్జతి యథోదక ఇతి । సత్యసఙ్కల్పతేత్యపరే । యథాస్య సఙ్కల్పో భవతి, తథైవ
భూతాని భవన్తీతి । అస్మదాదీనాం నిశ్చయాః పదార్థానురూపాః, యోగినాం తు నిశ్చయానువిధాయినః పదార్థా ఇత్యేతచ్చతుష్కం సమాసతః సాత్త్వికమ్, సత్త్వాదుత్పన్నం రూపమితి । చత్వారస్తామసాశ్చ విపరీతా అధర్మాజ్ఞానావైరాగ్యానైశ్వర్యాభిధానా ఇతి । తామసాస్తమస ఉత్పన్నాః । అధర్మోఽనభ్యుదయానిఃశ్రేయసహేతుః । అజ్ఞానం జ్ఞానవిపర్యయః, అసమ్యగ్జ్ఞానమితి యావత్ । తత్ త్రివిధమ్- విపర్యయో వికల్పో నిద్రా చేతి ।
విపర్యయో మిథ్యాజ్ఞానతద్రూపప్రతిష్ఠం శుక్తికాదౌ రజతాదిజ్ఞానమ్ । శబ్దజ్ఞానానుపాతీ వస్తుశూన్యో వికల్పః । తద్యథా- శశవిషాణాదిశబ్దశ్రవణానన్తరం తదర్థవిషయజ్ఞానమితి । జాగ్రత్స్వప్నప్రత్యయాభావహేతుతమఃప్రకర్షమవలమ్బ్య యా బుద్ధివృత్తిరుద్భవతి, సా నిద్రా ।

తదుక్తం పతఞ్జలినా భగవతా- అభావప్రత్యయాలమ్బనా నిద్రా (౧।౧౦) ఇతి సూత్రేణ । అవైరాగ్యం చ దృష్టానుశ్రవికవిషయతాగః । అణిమాదిప్రాదుర్భావవిరోధీ బుద్ధిధర్మోఽనైశ్వర్యమితి । అన్యే తు పరమేశ్వరతత్త్వావేదకం జ్ఞానమ్, తదన్యదజ్ఞానమితి బ్రువతే । ఏతదుక్తం సాంఖ్యైః-

ధర్మేణ గమనమూర్ధ్వం గమనమధస్తాద్ భవత్యధర్మేణ ।
జ్ఞానేన చాపవర్గో విపర్యయాదిష్యతే బన్ధః ।।
వైరాగ్యాత్ ప్రకృతిలయః సంసారో రాజసాద్భవతి రాగాత్ ।
ఐశ్వర్యాదవిఘాతో విపర్యయాత్ తద్విపర్యాసః ।। ఇతి ।
(సాం కాం ౪౪-౪౫)

విషయాధ్యవసాయరూపిణీత్యనేన బుద్ధేః సద్భావశ్చ ప్రతిపాదితః । తథాహి- విషయాధ్యవసాయాదివృత్తేః పరిదృశ్యమానాయా మూలభూతం వృత్తిమద్బుద్ధితత్త్వమభ్యుపగన్తవ్యమ్, అన్యథా వృత్త్యభావప్రసఙ్గాదితి । తదుక్తం పారమేశ్వరే-

అథ బుద్ధేర్వికాసో యః స్వధర్మేణానుమీయతే ।
క్షుబ్ధేభ్యః సహసా పూర్వం గుణేభ్యో భూతగోచరా ।।
బుద్ధిరధ్యవసాయేన భావానాం జననీ శుభా ।
వర్ణ్యతేఽష్టగుణోపేతా సంవిభజ్య యథాక్రమమ్ ।। ఇత్యాది ।
(విం ౧౭।౧-౨)

తస్యా విభాగమాహ- సాపి త్రివిధేతి । సా బుద్ధిస్త్రిప్రకారా । కుత ఇత్యత ఆహ- గుణతః ప్రాక్తనకర్మానుసారేణేతి । పురుషస్య పూర్వజన్మని కృతపుణ్యాపుణ్యాత్మకకర్మానుసారేణ

గుణభేదాదితి । తదుక్తమ్- బుద్ధిః కర్మానుసారిణీ ఇతి । తథాహి- పుణ్యేనైకేన సాత్త్వికీ బుద్ధిరపుణ్యేన తామసీ మిశ్రేణ రాజసీతి । తథా జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్త్యాత్మనా చ కర్మానుసారేణ గుణభేదాత్ త్రివిధా బుద్ధిరితి వా । తథా హి- స్థూలకర్మనిమిత్తం సాత్త్వికీ బుద్ధిర్జాగర్తి । సూక్ష్మకర్మవశాద్ రాజసీ స్వప్నం గచ్ఛతి । జాగ్రత్స్వప్నవృత్త్యభావహేతుభూతతమఃప్రకర్షమవలమ్బమానా బుద్ధిః సుషుప్తిముపగచ్ఛతి । విశ్రమార్థమాత్మనః సర్వదైకస్వభావస్య సర్వగతస్య చిన్మాత్రస్య జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్తిసాక్షిణో జాగ్రదాదిత్రయాభావాద్ బుద్ధేర్వికారవతోఽవస్థాత్రయవత్త్వమితి ।

తస్యా వర్ణమాదిత్యోదయనిభమ్ । తదుక్తమ్-

అహఙ్కారస్య (శ్లోకోఽయం చన్ద్రజ్ఞానస్య స్యాత్ ।) బాహ్యేఽపి బుద్ధితత్త్వం వ్యవస్థితమ్ ।
ఆదిత్యోదయసంకాశం బోధయన్తమివాఖిలమ్ ।। ఇతి ।

తస్యాః షడధ్వవ్యాప్తిః- రకారో వర్ణః । తేజస్తేజ ఇత్యాది ద్వే పదే । తారహృదయపఞ్చార్ణమన్త్రః । బుద్ధ్యాఖ్యం తత్త్వమ్ । పైశాచాద్యష్టభువనాని । విద్యా కలా ।। 3 ।।

వృత్తిః

అయం ఘట ఇత్యాద్యధ్యవసాయాత్మనా కార్యేణ బుద్ధిః సిద్ధా । సాపి పుంసః కార్యవశాత్ సత్త్వాదిగుణబాహుల్యేన సాత్త్వికాదిరూపా జాయతే, గుణానాం సర్వత్ర వ్యాపారదర్శనాత్ । అస్యాశ్చ బుద్ధేర్ధర్మాద్యష్టగుణత్వం సిద్ధ్యాదిప్రత్యయభేదశ్చ శ్రీమన్మతఙ్గాదావవధేయః ।। ౩౨ ।।

స్యాత్ త్రివిధోఽహఙ్కారో జీవనసంరమ్భగర్వరూపోఽయమ్ ।
సంభేదాదస్య సతో విషయో వ్యవహార్యతామేతి ॥ ౫౩ ॥

తాత్పర్యదీపికా

ఇదానీమహఙ్కారతత్త్వం నిరూపయతి- స్యాదితి ।

బుద్ధితత్త్వాదహఙ్కారాత్మకం తత్త్వముత్పద్యతే । అహఙ్కృతిరహఙ్కారః । అహమిత్యేవంరూపవ్యాపారవానిత్యర్థః । విభాగమాహ- త్రివిధ ఇతి । కేన రూపేణేత్యాశఙ్క్యాహ- జీవనసంరమ్భగర్వరూపోఽయమితి । జీవనాహఙ్కారః, సంరమ్భాహఙ్కారః, గర్వాహఙ్కారశ్చేతి
। తత్ర జీవామీత్యాకారో జీవనాహఙ్కారః । అహం కరోమీతి సంరమ్భాహఙ్కారః । ప్రబలోఽస్మి రూపవానిత్యాది గర్వాహఙ్కారః । ఏతాని రూపాణి యస్య స తథోక్త ఇతి । ప్రమాణమాహ- సంభేదాదిత్యాది । అహఙ్కారసమ్బన్ధాత్ శబ్దాదివిషయో వ్యవహార్యతామనుభవార్హతాం యాతీతి । తథాహి- ఆత్మా తావన్నిర్గుణో నిష్క్రియశ్చిన్మాత్ర ఉదాసీనస్వభావః । తస్మాదసౌ న శృణోతి, న పశ్యతి, న చ కరోతీత్యయమహఙ్కారః శ్రోత్రాదికృతశ్రవణాదికం వాగాదికృతవచనాదికం బుద్ధికృతాధ్యవసాయాదికం చిత్తకృతసంశయాదికం చాహం శృణోమీత్యాదిభిరహం వచ్మీత్యాదిభిరహమధ్యవస్యామీత్యాదిభిశ్చ వృత్తిభిరాత్మని సాక్షిణి సమ్బధ్నాతి । తేనాహఙ్కారాఖ్యం తత్త్వమభ్యుపగన్తవ్యమ్ ।

అన్యథా దేవదత్తకృతస్య యజ్ఞదత్త ఇవ శ్రోత్రాదికృతస్య శ్రవణాదేరాత్మని సమ్బన్ధాభావప్రసఙ్గ ఇతి । తదుక్తం శైవరహస్యే-

సంబన్ధప్రతిభాసో జ్ఞాతుర్జ్ఞేయేన దేశకాలాభ్యామ్ ।
సులభోఽభిమాననామా వ్యాపారోఽహఙ్కృతేరస్యాః ॥ ఇతి ॥ ౪ ॥

వృత్తిః

తస్యాశ్చ- స్యాదితి ।

ఆహఙ్కారికో హి ప్రయత్నాత్మకః సంరమ్భః । యదుక్తమ్- సంరమ్భోఽహఙ్కృతేర్వృత్తిః (భోం కాం 33) ఇతి । కిఞ్చ, ప్రాణాదివాయుప్రవృత్తిహేతుత్వేన జీవనమపి తద్ధేతుకమేవ । తదుక్తమ్-

సంరమ్భాద్యస్య చేష్టన్తే శారీరాః పఞ్చ వాయవః (మృం విం ౧౧।౨౦) ఇతి । తథా గర్వోఽపి ।

గ్రాహ్యాధ్యవసాయాద్ బుద్ధికార్యాద్ భిన్నోఽహమితి గ్రాహకాధ్యవసాయోఽపి తత్కార్యమేవ । అత

ఏతైస్త్రిభిరహఙ్కారసిద్ధిః । తతశ్చైతత్సంబన్ధాదేవ ఘటమహం జానామీతి వ్యవహార ఇత్యాహ-

సంభేదాదితి । స చ బుద్ధేరుత్పన్నః । యదుక్తం సాంఖ్యైరపి- మహతోఽహఙ్కారః (సాం

కాం ౨3) ఇతి ।। ౫3 ।।

సాత్త్వికరాజసతామసభేదేన స జాయతే పునస్త్రేధా ।
స చ వైకారికతైజసభూతాదికనామభిః సముచ్చ్వసితి ।। ౫౪ ।।

తాత్పర్యదీపికా

తస్యైవ ప్రకారాన్తరేణ త్రైవిధ్యమాహ- సాత్త్వికేతి ।

సత్త్వరజస్తమోవికారతయా సాత్త్వికరాజసతామసభేదవానహఙ్కారస్త్రివిధో భవతి । స పునరహఙ్కారో వైకారికతైజసభూతాదికనామభిస్త్రివిధో భవతీతి । సత్త్వోద్రిక్తః సాత్త్వికో వైకారికాఖ్యః । రజోద్రిక్తస్తైజసః । కేచిద్ వైపరీత్యమిచ్ఛన్తి, స చ తైజసవైకారికభూతాదికేతి గ్రన్థపాఠశ్చ ఇత్యాహుః । తమోద్రిక్తః తామసః । స భూతాదినామేతి గుణతో నామతశ్చ

త్రైవిధ్యమహఙ్కారస్య భవతీతి ॥ ౫ ॥

వృత్తిః

కిఞ్చ- సాత్త్వికేతి । సాత్త్వికాదీనామహఙ్కారస్కన్ధానాం తైజసాదీని క్రమాన్నామాని భవతీత్యర్థః ॥ ౫౪ ॥

తైజసతస్తత్ర మనో వైకారికతో భవన్తి చాక్షాణి ।
భూతాదేస్తన్మాత్రాణ్యేషాం సర్గక్రమోఽయమేతస్మాత్ ॥ ౫౫ ॥

తాత్పర్యదీపికా

కార్యమాహ- తైజసత ఇతి ।

ఏతస్మాదేవ త్రివిధాదహఙ్కారాదేషాం జ్ఞానకర్మేన్ద్రియతన్మాత్రమనసాం షోడశానాం సర్గః । కిమాత్మకాన్మనస ఉత్పత్తిః, కింరూపాదిన్ద్రియాణామ్, కథంభూతాత్ తన్మాత్రాణామిత్యాశఙ్క్య తేషాముత్పత్తిం విభాగేనాహ- తైజసత ఇత్యాది । తైజసాఖ్యాదహఙ్కారాద్ రాజసాత్ చలస్వభావం మన ఉత్పద్యతే, వైకారికాత్ సాత్త్వికాత్ ప్రకాశలాఘవోపేతమిన్ద్రియదశకమ్ । భూతాదేస్తామసాత్ తమోబహులానాం తన్మాత్రాణాముద్భవ ఇతి । తైజసాత్ సాత్త్వికాత్ స్వచ్ఛం లఘూత్పద్యతే మన ఇత్యన్యే । సాత్త్వికసహకృతాద్ వైకారికాద్ రాజసాద్ బుద్ధీన్ద్రియాణాముత్పత్తిః, జ్ఞానసాధనత్వాత్ । తామససహకృతాద్ వైకారికాత్ కర్మేన్ద్రియాణామితి । సాంఖ్యాః సాత్త్వికాదేవాహఙ్కారాదేకాదశేన్ద్రియాణామ్, తామసాత్ తన్మాత్రాణాముత్పత్తిం మన్యన్తే । సత్త్వతమసోర్నిష్క్రియతయా స్వయముత్పాదనాసామర్థ్యాత్ చలస్వభావేన రజసా ప్రేరితయోస్తయోః

కారణత్వమిత్యుభయమపి రజసా నిమిత్తేనోత్పద్యత ఇతి, న తు తస్యోపాదానత్వమ్, తత్ సత్త్వతమసోరేవేతి బ్రువతే । తథాహి-

సాత్త్వక ఏకాదశకః ప్రవర్తతే వైకృతాదహఙ్కారాత్ ।
భూతాదేస్తన్మాత్రః స తామసస్తైజసాదుభయమ్ ।। ఇతి ।
(సాం౦ కాం ౨౫)

ఏషాం సర్గక్రమోఽయమేతస్మాదిత్యనేన పునరుక్తేన పఞ్చభూతేభ్యః పఞ్చానాం బుద్ధీన్ద్రియాణాముద్భవం తార్కికాద్యభిమతం నిరస్యతి । తథా హి-
ఘ్రాణరసనచక్షుస్త్వక్ఛ్రోత్రేన్ద్రియాణి భూతేభ్యః (౧।౧।౧౨) ఇతి న్యాయసూత్రమ్ । భూతానాం
బాహ్యైకైకేన్ద్రియగ్రాహ్యవిశేషగుణవత్త్వేన్ద్రియప్రకృతిత్వే సాధర్మ్యమ్ (పృథివ్యాదీనాం పఞ్చానామపి భూతత్వేన్ద్రియప్రకృతిత్వబాహ్యైకైకేన్ద్రియగ్రాహ్యవిశేషగుణవత్త్వాని ఇతి సాధర్మ్యవైధర్మ్యప్రకరణీయం ప్రశస్తపాదభాష్యమ్ ।) ఇతి ప్రశస్తపాదీయం వైశేషికభాష్యం చ పృథివ్యాదిభ్య ఇన్ద్రియాణాం ఘ్రాణాదీనాం శబ్దాదీనాం చ సముద్భవమభిధత్తే । మనశ్చ నిత్యమితి తార్కికమీమాంసకా ఆహుః । తదేతదాగమవిరుద్ధత్వాదనుపపన్నమ్ । తథా హి పారమేశ్వరే తావత్-

సత్త్వధర్మస్త్రిధా తావదహఙ్కారస్య సువ్రత ।
వైకారికస్తైజసశ్చ భూతాదిశ్చేతి స త్రిధా ।।
సత్త్వేనోత్కృష్టవీర్యేణ గర్వో వైకారికః స్మృతః ।
రజసా భూరిసంపృక్తస్తైజసః పరికీర్తితః ।।
భూతాదిస్తమసోత్కృష్టస్తేషాం వక్ష్యామి వృత్తయః ।
వైకారికోఽక్ష సేనాయాః కారణం యోనిరుచ్యతే ।।
మిథునాజ్జాయతే గర్వాన్మనశ్చైవోభయాత్మకమ్ ।

తస్మాద్ వైకారికాదేవ గర్వాత్ కర్మేన్ద్రియాణ్యపి ।।
వ్యక్తిమాయాన్తి సంక్షోభాత్ సిసృక్షోః కారణాత్మనః ।
భూతాదేరప్యహఙ్కారాత్ తన్మాత్రాణి భవన్తి హి ।। ఇత్యాది ।
(వి౦ ౧౮।౪౩-౪౫, ౪౬, ౫౦, ౬౮-౬౯, ౯౮)

శివధర్మోత్తరే చ-

ప్రధానాదభవద్ బుద్ధిర్జగద్ధేతుః శివేచ్ఛయా ।
బుద్ధేరపి చ సంక్షోభాదహఙ్కారస్త్రిధాఽభవత్ ।।

అహఙ్కారాచ్చ సూక్ష్మాణి తన్మాత్రాణీన్ద్రియాణి చ । ఇతి ।

అనుమానాచ్చ । తథాహి- విమతానీన్ద్రియాణి భౌతికాని న భవన్తి, ఇన్ద్రియత్వాన్మనోవదితి । అనిత్యం మనః, ఇన్ద్రియత్వాచ్చాక్షురాదివత్ । సర్వాణీన్ద్రియాణి జన్యాని, ఆత్మమూలకారణవ్యతిరిక్తవస్తుత్వాత్, మూలకారణాతిరేకిజడత్వాత్, సగుణత్వాత్, మూర్తత్వాద్వా, ఘటాదివదిత్యాద్యనుమానాదభౌతికత్వకార్యత్వసిద్ధౌ ఇన్ద్రియాణాం కారణాపేక్షాయామాగమబలాదహఙ్కారస్య కారణత్వమాశ్రీయత ఇతి । అత ఏవ నాహఙ్కారికాణీన్ద్రియాణి, ఇన్ద్రియత్వాత్, మనోవదిత్యనుమానస్య కాలాత్యయాపదిష్టత్వాత్ సాధ్యవైకల్యాచ్చాప్రామాణ్యమితి । తథా పృథివ్యప్తేజోవాయవో గన్ధరసరూపస్పర్శోపాదానా న భవన్తి, భూతత్వాత్, వ్యోమవత్; వ్యోమ చ న శబ్దోపాదానం భూతత్వాత్ పృథివీవదితి; శబ్దాదీన్యుపాదానకారణవన్తి కార్యత్వాత్; కార్యాణి చ మూలకారణాతిరిక్తాని జడత్వాద్ ఘటాదివదిత్యనుమానాద్ భూతవ్యతిరిక్తతదుపాదానాహఙ్కారసద్భావసిద్ధిః । తస్య వర్ణం పావకనిభమ్ । తదుక్తమ్-

తద్బాహ్యే (శ్లోకోఽయం చన్ద్రజ్ఞానస్య స్యాత్ ।) తు భవేత్ తత్త్వమహఙ్కారాఖ్యమవ్యయమ్

।

దీప్తపావకసంకాశం భీమరూపం దురాసదమ్ ।। ఇతి ।

అస్య షడధ్వవ్యాప్తిః- ధకారో వర్ణః । అరూపేత్యాది ద్వే పదే ।
ఈశానపఞ్చార్ణౌ మన్త్రౌ । అహఙ్కారాఖ్యం తత్త్వమ్ । ఛగలణ్డద్విరణ్డౌ భువనే ।
ప్రతిష్ఠా కలా ।। ౬ ।।

వృత్తిః

తత్ర తేషు మధ్యాత్ తైజసాऽహఙ్కారాన్మనోబుద్ధీన్ద్రియాణి జాయన్తే, వైకారికాత్
కర్మేన్ద్రియాణి, భూతాదేరపి తన్మాత్రాణీత్యర్థః । న చ తైజసతో మన ఏవ
వైకారికాదుభయరూపాణీన్ద్రియాణీతి వ్యాఖ్యేయమ్, మూలవచనవిరోధాద్ యుక్తివిరోధాచ్చ । సత్త్వస్య
ప్రకాశరూపత్వేన బోధహేతుత్వమ్, రజసః క్రియాహేతుత్వం యుక్తమ్ । ఉక్తం చ శ్రీమన్మృగేన్ద్రే-

శ్రోత్రం త్వక్చక్షుషీ జిహ్వా నాసా చ మనసా సహ ।
ప్రకాశాన్వయతః సాత్త్వాస్తైజసశ్చ స సాత్త్వికః ।।
వాణీ పాణీ భగః పాయుః పాదౌ చేతి రజోద్భవాః ।
కర్మాన్వయాద్ రజోభూయాన్ గణో వైకారికోऽత్ర యః ।। (వి౦ ౧౨।3-౪) ౫౫ ।।

ఇచ్ఛారూపం హి మనో వ్యాపారస్తస్య భవతి సఙ్కల్పః ।
బుద్ధ్యక్షాణి శ్రోత్రం త్వగ్ దృగ్ జిహ్వా చ నాసా చ ।। ౫౬ ।।

తాత్పర్యదీపికా

అథ మనఃపూర్వాణామిన్ద్రియాణాం స్వరూపమాహ- ఇచ్ఛేతి ।
ఇచ్ఛారూపం ప్రార్థనారూపం మన ఇతి । వ్యాపారః వృత్తిః, తస్య మనసః
సఙ్కల్పోఽనిర్ధారితవిశేషరూపః, సంశయరూప ఇతి యావత్ । అనేన లక్షణముక్తమ్ ।
సద్భావశ్చ సంశయాత్మికయా వృత్త్యా వృత్తిమతోఽనుమానాదితి । తథా
చక్షురాదికరణసమ్బన్ధేష్టవిషయేషు యుగపజ్జ్ఞానానుత్పాదనాత్

చక్షురాదివ్యతిరిక్తం కరణాన్తరమస్తీత్యవగమ్యతే । యది తన్న స్యాద్ యుగపద్ రూపాదిజ్ఞానం జాయేత । అతః కరణాన్తరమస్తీతి తన్మన ఇతి తత్సిద్ధిః । తస్యాణుకల్పత్వం త్వయుగపద్ జ్ఞానాదేవావగమ్యత ఇతి విభుత్వానుమానం కౌమారిలోక్తం ధర్మిగ్రాహకప్రమాణవిరుద్ధత్వాదప్రమాణమితి । బుద్ధ్యక్షాణి బుద్ధివృత్తిసాధనానీన్ద్రియాణి । కాని తానీత్యత ఆహ- శ్రోత్రం త్వగ్ దృగ్ జిహ్వా చ నాసా చేతి ।। ౭ ।।

వృత్తిః

మనఃసిద్ధిమాహ- ఇచ్ఛేతి ।
సఙ్కల్పోఽవధానమేకాగ్రతా । తేన వ్యాపారేణేచ్ఛారూపం మనః సిద్ధ్యతీత్యర్థః ।
అయం తత్రాఽభిప్రాయః- ఆత్మన ఇన్ద్రియార్థసన్నికర్షేఽప్యన్యపరస్య యదధిష్ఠానం వినా బాహ్యేన్ద్రియాణి న ప్రవర్తన్తే తన్మన ఇతి । బుద్ధీన్ద్రియాణ్యాహ- బుద్ధ్యక్షాణీతి ।। ౫౬ ।।

గ్రాహ్యాస్తేషాం శబ్దః స్పర్శో రూపం రసశ్చ గన్ధశ్చ ।
ఇత్యేతేషాం విషయాః క్రమేణ పఞ్చాపి పఞ్చానామ్ ।। ౫౭ ।।

తాత్పర్యదీపికా

తేషాం విషయమాహ- గ్రాహ్యా ఇతి ।
బుద్ధీన్ద్రియాణాం శ్రోత్రాదీనాం పఞ్చానామేతే పఞ్చ శబ్దాదయో విషయా యతో
గ్రాహ్యాః, అత స్తే విషయాః । తాన్ క్రమేణ దర్శయతి- శబ్దః స్పర్శో రూపం రసశ్చ
గన్ధశ్చేతి ॥ ౮ ॥

వృత్తిః

అథ ఏషాం గ్రాహ్యాన్ విషయానాహ- గ్రాహ్యా ఇతి ।

శబ్దాదీనాం గ్రహణం వ్యాపారః కీర్తితః క్రమేణైషామ్ ।
వాక్పాణిపాదపాయూపస్థాః కర్మేన్ద్రియాణి స్యుః ॥ ౫౮ ॥

తాత్పర్యదీపికా

బుద్ధీన్ద్రియాణాం స్వరూపం చాహ- శబ్దాదీతి ।
శబ్ద ఆదిర్యేషాం తే శబ్దాదయః, తేషాం గ్రహణం తదాకారభజనమ్,
ఏషామిన్ద్రియాణాం వ్యాపార ఉక్తః, తత్త్వజ్ఞైరిత్యర్థః । క్రమాదిత్యన్యస్యాన్యగ్రహణం న
సంభవతి । అనేన లక్షణముక్తం ప్రత్యేకం శ్రోత్రాదీనామితి । పరీక్షాపరం చేదం వాక్యమ్
। తథాహి- శబ్దగ్రహణం కరణజన్యం క్రియాత్వాత్ ఛిదిక్రియావదితి శ్రోత్రసద్భావసిద్ధిః ।
ఏవం స్పర్శరూపరసగన్ధగ్రహణకరణతయా త్వగాదీన్ద్రియసిద్ధిరవగన్తవ్యా । తథాహి-
వర్ణావర్ణాత్మనా ద్వివిధశబ్దగ్రహణం శ్రోత్రేణ కరణేన వినా నోపపద్యతే, బధిరస్య
తద్గ్రహణాదర్శనాత్ । ఏవం శీతోష్ణమృదుకఠినద్రవతీక్ష్ణాదిస్పర్-శగ్రహణం చ త్వగిన్ద్రియేణ
వినా న స్యాత్, త్వగ్దోషదూషితస్య తదనుపలమ్భాత్ । తథాహి-
శ్వేతరక్తకృష్ణపీతహరితధూమ్రశ్యామ-హ్రస్వదీర్ఘాదిభేదభిన్నరూపగ్రహణం చక్షుఃకరణం

వినా న సంభవతి,

అన్ధస్య తద్దర్శనాసంభవాత్ । ఏవం మధురామ్లతిక్తలవణకటుకషాయాత్మనా
షడ్విధరసగ్రహణమపి తత్ప్రవర్తకరసనకరణేన వినా న స్యాత్,
జాడ్యోపప్లుతరసనేన్ద్రియవతస్తదనవగమాత్ । తథా సురభ్యసురభ్యాత్మనా
ద్వివిధగన్ధగ్రహణం చ తత్కరణనాసికాకరణం వినా న సంభవతి,
అఘ్రాతృత్వదూషితేన్ద్రియస్య తదనుపలబ్ధేరితి ।। ౬ ।।

వృత్తిః

అతశ్చ శబ్దాదిగ్రహణాన్యథానుపపత్త్యైవైషాం సిద్ధిరిత్యాహ- శబ్దాదీతి ।
న చైషాం నియతవిషయత్వాద్ భౌతికత్వం యుజ్యతే, భూతాన్తరాణాం తద్గుణానాం
కర్మసామాన్యాదేశ్చక్షురాదీనాం గ్రహణదర్శనాత్ । తదుక్తం సిద్ధగురుణా-

భౌతికత్వాచ్చ నియమే కర్మసామాన్యయోః స్ఫుటమ్ ।
దేవేభ్యో బుద్ధయో న స్యుః సమవాయే చ దేహినామ్ ।। ఇతి ।
(భోం కాం ౪౦)

తత్ర దేవనాద్ ద్యోతనాద్ దేవా ఇతీన్ద్రియాణ్యుచ్యన్తే । కర్మేన్ద్రియాణ్యాహ- వాక్పాదేతి ।। ౫౮ ।।

వచనాదానవిహరణోత్సర్గానన్దాశ్చ కర్మైషామ్ ।
అన్తఃకరణం త్రేధా బుద్ధిరహఙ్కారచేతసీ చేతి ।। ౫౯ ।।

తాత్పర్యదీపికా

కర్మేన్ద్రియాణి వాక్పాణిపాదపాయూపస్థానీతి పఞ్చ భవన్తి । తేషాం వ్యాపారమన్తఃకరణానాం విభాగం చోత్తరశ్లోకేనాహ- వచనేతి । ఏషాం కర్మసాధనతయా కర్మేన్ద్రియాణాం వచనాదీని కర్మాణి । పరీక్షార్థం చేదం వాక్యమ్ । తథాహి- శబ్దోచ్చారణాన్యథానుపపత్త్యా తత్కరణభూతవాగిన్ద్రియసద్భావోఽవగమ్యతే । న చ తదధిష్ఠానం వాగిన్ద్రియమితి వాచ్యమ్, మూకస్యాపి శబ్దోచ్చారణప్రసఙ్గాదితి । ఏతదిన్ద్రియాన్తరేష్వప్యవగన్తవ్యమ్, అన్యథా కౌణ్యపఙ్గుత్వోదావర్తక్లైబ్యాత్మకేన్ద్రియవత ఆదానాదిప్రసఙ్గాత్ । తదుక్తం సాంఖ్యైః-

బాధిర్యం (వచనమేతత్ సాంఖ్యతత్త్వకౌముద్యామేకాదశేన్ద్రియవధా (౪౯) ఇతి కారికావ్యాఖ్యాయాముద్ధృతం సముపలభ్యతే ।) కుష్ఠితాఽన్ధత్వం జడతాఽజిఘ్రతా తథా ।
మూకతా కౌణ్యపఙ్గుత్వే క్లైబ్యోదావర్తమన్దతాః ।। ఇతి ।

తస్మాదధిష్ఠానాతిరిక్తానామతీన్ద్రియాణామిన్ద్రస్యాత్మనశ్- చిహ్నత్వేనేన్ద్రియశబ్దవాచ్యానాం సద్భావః సిద్ధ ఇతి । విమతానీన్ద్రియాణ్యతీన్ద్రియాణి, ఇన్ద్రియత్వాత్, మనోవదితి చ తేషామతీన్ద్రియత్వసిద్ధిరితి । ఆభ్యన్తరం కరణమన్తఃకరణం త్రివిధమ్, కేన రూపేణేత్యత ఆహ- బుద్ధిరహఙ్కారచేతసీ చేతి । బుద్ధిరహఙ్కారో మనశ్చేతి । అథవా అన్తఃకరణమేకైకం త్రివిధం భూతభవిష్యద్వర్తమానవిషయభేదాత్ । తదుక్తం మాతఙ్గే-

యదన్తఃకరణం నామ త్రికాలవిషయాత్మకమ్ ।।
యతోఽవసీయతే తస్మాత్ చిరకాలానుసఞ్చితమ్ ।
వర్తమానమతీతం చ యచ్చైష్యదనుమానతః ।। ఇతి ।

(వి౦ ౧౮।౮౬-౮౭, ౮౮)

తథా సాంఖ్యైశ్చ-

సామ్ప్రతకాలం బాహ్యం త్రికాలమాభ్యన్తరం కరణమ్ ఇతి ।। ౧౦ ।।

(సాం౦ కా౦ 33)

వృత్తిః

అథ వ్యాపారైః కైరేషాం సిద్ధిరిత్యత ఆహ- వచనేతి ।
విహరణం గమనమ్, ఉత్సర్గో మలాపనయనమ్ । శేషం సుగమమ్ । అత ఏవ కర్మేన్ద్రియాణి యే నేచ్ఛన్తి తే ప్రతిక్షిప్తాః । నామకరణా కృతిర్ధృశ్యతే యతః । నన్వేవం చేద్ భ్రూక్షేపాదీనామపి క్రియాత్వాదనన్తతా కర్మేన్ద్రియాణామ్ । తన్న, త్వగిన్ద్రియవత్ సర్వశరీరవ్యాపకత్వేనైషామభ్యుపగమాత్ । భ్రూక్షేపాది హస్తాదేరేవ వ్యాపార ఇత్యదోషః ।
తేషు చాన్తఃకరణబహిఃకరణభేదమాహ- అన్తఃకరణమితి ।। ౪౯ ।।

బుద్ధీన్ద్రియకర్మేన్ద్రియభేదాద్ బాహ్యం పునర్భవేద్ దశధా ।
తన్మాత్రేభ్యః ఖపవనతేజోఽమ్బుక్ష్మేతి పఞ్చభూతాని ।। ౬౦ ।।

తాత్పర్యదీపికా

బాహ్యకరణభేదం తన్మాత్రవృత్తిం చాహ- బుద్ధీతి ।
బాహ్యం కరణం దశవిధమ్- పఞ్చ బుద్ధీన్ద్రియాణి పఞ్చ కర్మేన్ద్రియాణీతి । అథవా అన్తఃకరణం బుద్ధ్యహఙ్కారమనోరూపమ్ । కర్మేన్ద్రియబుద్ధీన్ద్రియాత్మకం బాహ్యం చ

కార్యభేదాత్ త్రివిధం చ । అన్తఃకరణస్య ప్రాణాదివృత్త్యా శరీరధారణలక్షణమ్, బుద్ధీన్ద్రియాణాం ప్రకాశః, కర్మేన్ద్రియాణామాహరణమితి । తదుక్తమ్-

కరణం త్రయోదశవిధం తదాహరణధారణప్రకాశకరమ్ ఇతి ।

(సాం౦ కాం ౩౨)

మనఃపూర్వాణామిన్ద్రియాణాం షడధ్వవ్యాప్తిః క్రమేణోచ్యతే- ఉకారో వర్ణః । ఆధూమేత్యాది ద్వే పదే । తత్పురుషపఞ్చార్ణౌ మన్త్రౌ । మనస్తత్త్వమ్ । మాకోటాఖ్యం భువనమ్ । నివృత్తిః కలా । నకారో వర్ణః । శర్వమహేశ్వరౌ పదే । కవచపఞ్చార్ణౌ మన్త్రౌ । శ్రోత్రాఖ్యం తత్త్వమ్ । మణ్డలేశ్వరం భువనమ్ । శాన్త్యతీతా కలా । పకారో వర్ణః । మహాదేవేత్యాది ద్వే పదే । శిఖాపఞ్చార్ణౌ మన్త్రౌ । త్వగాత్మకం తత్త్వమ్ । కాలఞ్జరం భువనమ్ । శాన్తిః కలా । ధకారో వర్ణః । మహాతేజాది ద్వే పదే । శిరఃపఞ్చార్ణౌ మన్త్రౌ । చక్షురాఖ్యం తత్త్వమ్ । శఙ్కుకర్ణం భువనమ్ । విద్యా కలా । బకారో వర్ణః । ముఞ్చ ముఞ్చేత్యాది ద్వే పదే । హృదయపఞ్చార్ణౌ మన్త్రౌ । వాగాత్మకం తత్త్వమ్ । మణ్డలేశ్వరం భువనమ్ । శాన్త్యతీతా కలా । యకారో వర్ణః । సార్వసాన్నిధ్యకరణేత్యాది

ద్వే పదే । అఘోరపఞ్చార్ణౌ మన్త్రౌ । పాణ్యాత్మకం తత్త్వమ్ । కాలఞ్జరం భువనమ్ । శాన్తిః కలా । ర ఇతి వర్ణః । అనర్చితేత్యాది ద్వే పదే । వామదేవపఞ్చార్ణౌ మన్త్రౌ । పాదాత్మకం తత్త్వమ్ । శఙ్కుకర్ణం భువనమ్ । విద్యా కలా । లకారో వర్ణః । పూర్వస్థితేత్యాది ద్వే పదే । సద్యోజాతపఞ్చార్ణౌ మన్త్రౌ । పాయవాత్మకం తత్త్వమ్ । స్థూలేశం భువనమ్ । ప్రతిష్ఠా కలా । వకారో వర్ణః । తురు తుర్విత్యాది ద్వే పదే । అస్త్రపఞ్చార్ణౌ మన్త్రౌ । ఉపస్థాత్మకం తత్త్వమ్ । స్థలేశ్వరం భువనమ్ । నివృత్తిః కలా ॥ ౧౧ ॥

వృత్తిః

అథ తన్మాత్రాణాం భూతకారణతయైవ సిద్ధిరిత్యాహ- తన్మాత్రేభ్య ఇతి । ఖం చ పవనశ్చ తేజశ్చ ఖపవనతేజః । శేషం సుగమమ్ ।। ౬౦ ।।

తన్మాత్రాణ్యవిశేషాః శబ్దాదీనాం ప్రకీర్తితాః పఞ్చ ।
భూతాని పఞ్చ తేభ్యో భవన్తి తాన్యేకగుణవృద్ధ్యా ।। ౬౧ ।।

తాత్పర్యదీపికా

తన్మాత్రేభ్య ఇత్యత్ర కాని తన్మాత్రాణి, తేభ్యః కథం భూతానాముత్పాద ఇత్యత ఆహ- తన్మాత్రాణీతి ।
అవిశేషాః సుక్ష్మాః శబ్దాదయః పఞ్చ తన్మాత్రాణీత్యుచ్యన్తే । మాత్రశబ్దేన భూతసంశ్లేషో భూతభావేన పరిణామో వా వ్యదస్తః । కేవలాః శబ్దాదయః సూక్ష్మత్వేనావస్థితాస్తన్మాత్రాణీత్యర్థః । తేభ్యస్తన్మాత్రేభ్యః పఞ్చభ్యః పఞ్చ భూతాని ఏకైకగుణవృద్ధ్యా భవన్తీతి । తథాహి- శబ్దతన్మాత్రాత్ శబ్దైకగుణమాకాశముత్పద్యతే, శబ్దతన్మాత్రసహితాత్ స్పర్శతన్మాత్రాచ్ఛబ్దస్పర్శగుణో వాయుః, ఉక్తతన్మాత్రద్వయసహితాద్ రూపతన్మాత్రాత్ శబ్దస్పర్శరూపగుణం తేజః, ఉక్తతన్మాత్రసహితాద్ రసతన్మాత్రాత్ చతుర్గుణా ఆపః, శబ్దస్పర్శరూపరసతన్మాత్రసహితాద్ గన్ధతన్మాత్రోపాదానకారణాత్ శబ్దస్పర్శరూపరసగన్ధాత్మకపఞ్చగుణా పృథివీ సముత్పద్యత ఇతి । అపరే కేవలేభ్యస్తన్మాత్రేభ్యః కేవలాని భూతానీత్యాహుః । అన్యే తు శబ్దతన్మాత్రాదాకాశస్పర్శతన్మాత్రావుత్పద్యేతే, స్పర్శతన్మాత్రాద్ వాయురూపతన్మాత్రౌ, రూపతన్మాత్రాత్ తేజోరసతన్మాత్రౌ, రసతన్మాత్రాద్ జలగన్ధతన్మాత్రౌ, గన్ధతన్మాత్రాత్ కేవలా

పృథివీతి । తదుక్తమ్-

తామసతో (శైవరహస్యస్య వచనం స్యాత్ ।) భూతాదేరహఙ్కృతేర్భవతి శబ్దతన్మాత్రమ్ ।
తస్మాదపి తన్మాత్రాదాకాశః స్పర్శతన్మాత్రః ॥
రూపరసగన్ధమాత్రం పవనాద్యైః సహ యథోత్తరం భవతి ।
పూర్వస్మాత్ తన్మాత్రాత్ కేవలతో గన్ధతః పృథివీ ॥ ఇతి ।

పరే శబ్దతన్మాత్రాదాకాశః తద్ద్వయసహితాత్ స్పర్శతన్-మాత్రాద్ వాయుః, తత్త్రియసహితాద్ రూపతన్మాత్రాత్ తేజః, తచ్చతుష్క-సహితాద్ రసతన్మాత్రాదాపః, తత్పఞ్చకసహితాద్ గన్ధతన్మాత్రాత్ పృథివీత్యాహుః । అపరే శబ్దతన్మాత్రాదాకాశః, తస్మాత్ స్పర్శతన్మాత్రమ్, తస్మాద్ వాయుః,

తస్మాద్ రూపతన్మాత్రమ్, తస్మాత్ తేజః, తస్మాద్ రసతన్మాత్రమ్, తస్మాదాపః, తాభ్యో గన్ధతన్మాత్రమ్, తస్మాత్ పృథివీతి బ్రువత ఇతి । తన్మాత్రాణాం షడధ్వవ్యాప్తిః- ఙకారో వర్ణః । అనాదేత్యాది ద్వే పదే । అఘోరపఞ్చార్ణౌ మన్త్రౌ । శబ్దతన్మాత్రం తత్త్వమ్ । మణ్డలేశ్వరం భువనమ్ । శాన్త్యతీతా కలా । తకారో వర్ణః । ధూత్రయాది ద్వే పదే । వామదేవపఞ్చార్ణౌ మన్త్రౌ । స్పర్శతన్మాత్రం తత్త్వమ్ । కాలఞ్జరం భువనమ్ । శాన్త్యతీతా కలా । థకారో వర్ణః । ఓం భువ ఇత్యాది ద్వే పదే । సద్యోజాతపఞ్చార్ణౌ మన్త్రౌ । రూపతన్మాత్రం తత్త్వమ్ । శఙ్కుకర్ణం భువనమ్ । విద్యా కలా । దకారో వర్ణః । అనిధనాధి ద్వే పదే । అస్త్రపఞ్చార్ణౌ మన్త్రౌ । రసతన్మాత్రం తత్త్వమ్ । స్థూలేశం భువనమ్ । ప్రతిష్ఠా కలా । ధకారో వర్ణః । నిధనోద్భవేతి పదమ్ । నేత్రపఞ్చార్ణౌ మన్త్రౌ । గన్ధతన్మాత్రం తత్త్వమ్ । స్థలేశ్వరం భువనమ్ । నివృత్తిః కలేతి ॥ ౧౨ ॥

వృత్తిః

కాని పునస్తన్మాత్రాణీత్యత ఆహ- తన్మాత్రాణీతి ।
శబ్దస్పర్శాదీనాం పఞ్చానామవిశేషా అనభివ్యక్తవిశేషాణి సూక్ష్మరూపాణి
పఞ్చతన్మాత్రాణీత్యుచ్యన్తే, యదుక్తమ్- గుణావిశిష్టాస్తన్మాత్రాస్తన్మాత్రపదయోజితాః (మృం విం
౧౨।౫) ఇతి । తతశ్చ సూక్ష్మేభ్యః కారణరూపేభ్యః
పఞ్చభూతాన్యస్మదాదిబాహ్యేన్ద్రియపరిచ్ఛేద్యగుణత్వాత్ స్థూలాని జాతానీత్యాహ- భూతానీతి ।
తాని చాకాశాదీని శబ్దాద్యేకోత్తరగుణాని భవన్తి । శబ్దైకగుణమాకాశమ్ ।
శబ్దస్పర్శగుణో వాయుః । శబ్దస్పర్శరూపగుణోఽగ్నిః । శబ్దస్పర్శరూపరసగుణమమ్బుః ।
శబ్దాదిగన్ధాన్తపఞ్చకా పృథివీ ఇతి । యచ్చోచ్యతే- శబ్దాద్యేకోత్తరగుణమవకాశాదివృత్తిమత్
(మృం విం ౧౨।౨౦) ఇత్యాది । నను వైశేషికాదిభిరాకాశవిశేషగుణః శబ్ద ఇష్యతే । తన్న,
ఆశ్రయాదన్యత్రాప్యుపలబ్ధేః । యదుక్తమ్- అస్య హేతోః ప్రత్యక్షాగమవిరుద్ధత్వేన
కాలాత్యయాపదిష్టత్వాత్ ఇతి । తథాహ్యాకాశే తావత్ప్రతిశబ్దః శ్రూయతే, వాయోః సకసకాదిః,
అగ్నేర్ధమధమాదిః, చలచలాదికమమ్బుసి, కటకటాదిః పృథివ్యామితి । ఉక్తం చ
శ్రీమన్మృగేన్ద్రే-

ఇతి పఞ్చసు శబ్దోఽయం స్పర్శో భూతచతుష్టయే ।।
అశీతోష్ణో మహీవాయవోః శీతోష్ణౌ వారితేజసోః ।
భాస్వదగ్నౌ జలే శుక్లం క్షితౌ శుక్లాద్యనేకధా ।।
రూపం త్రిషు రసోఽమ్బున్సు మధురః షడ్విధః క్షితౌ ।
గన్ధం క్షితావసురభిః సురభిశ్చ మతో బుధైః । ఇతి । ౬౧ ।।
(విం ౧౨।౨౭-౨౯)

అవకాశవ్యూహనపాచనసంగ్రహధారణం క్రమాదేషామ్ ।

వ్యాపారో భూతానాం వ్యోమాదీనాం సముద్దిష్టః ।। ౬౨ ।।

తాత్పర్యదీపికా

అథ పఞ్చభూతానాం వ్యాపారమాహ- అవకాశేతి ।
అవకాశః స్థానప్రదానం వ్యోమ్నో వ్యాపారః, భేదకారణత్వాత్ । వ్యూహనం
వివిధవహనం వాయోర్వ్యాపారః పుఞ్జీకరణం వా । పాచనం పరిపాకకరణం తేజసో
వ్యాపారః । సంగ్రహః

సంశ్లేషణమపాం వ్యాపారః, క్లేదనం వా । ధారణం సమ్పూరణం పృథివ్యా
వ్యాపార ఇతి । తదుక్తమ్-

వ్యోమ్నో ఽవకాశదానం (శ్రైవరహస్యస్య వచనం స్యాత్ ।) వ్యూహో వాయోర్వహ్నిర్భుజః పాకః ।
సంగ్రహణమపాం ధారణముర్వ్యాః సర్వాత్మనా వృత్తిః ।।

ఆకాశమత్ర పరమం భూతమ్ । తచ్ఛబ్దగుణమ్, శబ్దతన్మాత్రాదుత్పన్నత్వాత్ । యథా
మృదుత్పన్నో ఘటో మృద్గుణః, కార్పాసాదుత్పన్నస్తన్తుః కార్పాసగుణః, ఏవం శబ్దాదుత్పన్న
ఆకాశః శబ్దగుణ ఇతి । తదిదం భూతమవస్యాశ్రయణీయమ్, అన్యథా మూర్తవస్తునో
గమనాగమనవృద్ధిసంరోహణవ్యాయామాదిసర్వవ్యాపారాభావ-ప్రసఙ్గాదితి । తదుక్తం
పారమేశ్వరే-

ఆకాశం శబ్దతన్మాత్రాదవకాశత్వలక్షణమ్ ।
వ్యక్తం వ్యక్తికరం విప్ర ! పృథక్సంస్థానసిద్ధయే ।। ఇతి ।
(పా౦ ౧౯।౬-౭)

తదేకమమూ (ర్తు?ర్తం) మూర్తఘటకుమ్భమఠకూపాద్యు-పాధిభేదాదనేకభేదభిన్నమ్ । తస్య వర్ణమనిర్దేశ్యం శుద్ధస్ఫటికసన్నిభమితి । అపరే చన్ద్రమణ్డలాకారం మణ్డలమితి । తదుక్తమ్-

తద్బాహ్యే (చన్ద్రజ్ఞానస్య శ్లోకోఽయం ప్రతీయతే ।) తు భవేద్ వ్యోమ భూతత్త్వే సంవ్యవస్థితమ్ ।
అప్రతర్క్యమవిజ్ఞేయం మోక్షస్థానమివాపరమ్ ।। ఇతి ।

అస్య షడధ్వవ్యాప్తిః- శకారో వర్ణః । పిఙ్గపిఙ్గేత్యాది ద్వే పదే । నేత్రపఞ్చార్ణౌ మన్త్రౌ । ఆకాశాత్మకం తత్త్వమ్ । వస్త్రాపదాద్యష్టౌ భువనాని । శాన్త్యతీతా కలా । నీరూపస్పర్శవాన్ వాయుః । స శబ్దస్పర్శగుణః । ఆకాశాద్ వాయుః (తైం ఉం ౨।౧) ఇత్యాగమబలాత్ పరమాణోరుత్పత్తిర్బాధితా । స త్రివిధః- శరీరం ప్రాణో విషయశ్చేతి । యాతనాదేః శరీరస్య వాయవీయత్వం తదాధిక్యాత్, న తావన్మాత్రత్వాత్ । ప్రాణః
శరీరస్థోఽన్తఃకరణసామాన్యవృత్తిరూపః । తదుక్తమ్-

స్వాలక్షణ్యా వృత్తిస్త్రయస్య సైషా భవత్యసామాన్యా ।
సామాన్యకరణవృత్తిః ప్రాణాద్యాః వాయవః పఞ్చ ।। ఇతి ।
(సాం౦ కాం ౨౯)

ఇతరో విషయవాయుః । తదుక్తం మాతఙ్గే-

యేనావిష్టం జగత్ కృత్స్నం స్ఫురతే వృద్ధిమేతి చ ।
యత్ర బద్ధా విమానానాం కోటయోఽష్టౌ చ వింశతిః ।
భ్రమన్తి చక్రవత్ సోఽయం వాయుః ప్రాణభృతాం వరః ।। ఇతి ।

(విం ౨౦।౩,౪)

అస్యాఞ్జననిభం వర్ణం వృత్తం షడ్బిన్దుమణ్డలమ్ । తదుక్తమ్-

తద్బాహ్యే (చన్ద్రజ్ఞానస్య శ్లోకోఽయం స్యాత్ ।) వాయుతత్త్వం తు
భిన్నాఞ్జనసమప్రభమ్ ।
ఘర్ఘరారావముఖరం మహాబలజనాకులమ్ ।। ఇతి ।

అస్య షడధ్వవ్యాప్తిః- షకారో వర్ణః । శబ్దశబ్దేత్యాది ద్వే పదే ।
కవచపఞ్చార్ణౌ మన్త్రౌ । వాయవాత్మకం తత్త్వమ్ । గయాద్యష్టౌ భువనాని । శాన్తిః కలా ।
భాస్వరరూపం తేజః । తద్ ద్వివిధమ్- ఆభ్యన్తరం బాహ్యం చేతి ।
శరీరాన్తర్వర్తిభుక్తాహారపాకసాధనమాభ్యన్తరమ్, ఇతరద్ బాహ్యమ్ । తచ్చ ద్వివిధమ్- శరీరం
విషయ ఇతి । దేవర్షీణాం దేహాస్తైజసః,

తైజసాని శరీరాణి భవన్త్యద్భుతకర్మణామ్ (భవన్త్యత్రోపపద్యతామితి తత్రత్యః
పాఠః ।)

(మం భాం ౩।౨౬౧।౧౩)

ఇతి వచనాత్ । ఇతరత్ సూర్యసోమవహ్నివిద్యుదాది । తస్య వర్ణం విద్యున్నిభమ్ ।
తదుక్తమ్-

తేజస్తత్త్వం (చన్ద్రజ్ఞానస్య శ్లోకోఽయం స్యాత్ ।) తు తద్బాహ్యే విద్యుత్కోటిసమప్రభమ్ ।
మేఘస్తనితనిర్ఘోషం తేజోరూపం జనాకులమ్ ।। ఇతి ।

మణ్డలం స్వస్తికలాఞ్ఛితం త్రికోణమ్ । అస్య షడధ్వవ్యాప్తిః-

శివశర్వేతి పదమ్ । శిఖాపఞ్చార్ణౌ మన్త్రౌ । తైజసం తత్త్వమ్ । శ్రీశైలాద్యష్టౌ భువనాని । విద్యా కలా । స్వతో ద్రవా ఆపః శబ్దస్పర్శరూపరసగుణాః । తత్ర స్వకీయో రసగుణః । త్రయోఽన్యే సఙ్కరజాః । తదుక్తం పారమేశ్వరే-

రసః స్వాక్యోఽత్ర బోద్ధవ్యస్త్రయోఽన్యే సంకరోద్భవాః ఇతి ।
(విం ౨౨।౨)

తద్ ద్వివిధమ్- శరీరం విషయ ఇతి । శరీరం వరుణలోకస్థానమ్ । విషయభూతమితరత్, భోగ్యత్వాత్ । స్ఫటికవర్ణం చైతత్ । తదుక్తం చన్ద్రజ్ఞానే-

పృథివీతత్త్వమాక్రమ్య జలం దశగుణం బహిః ।
బ్రహ్మాణ్డాధారభూతం తు శుద్ధస్ఫటికసన్నిభమ్ ।। ఇతి ।

అస్య షడధ్వవ్యాప్తిః- హకారో వర్ణః । సర్వదాది ద్వే పదే । శిరఃపఞ్చార్ణౌ మన్త్రౌ । అబాత్మకం తత్త్వమ్ । అమరేశాద్యష్టౌ భువనాని । ప్రతిష్ఠా కలా । గన్ధవతీ పృథివీ, పఞ్చగుణా చ । తదుక్తం పారమేశ్వరే-

సంక్షుబ్ధాద్ గన్ధతన్మాత్రాద్ గుణైః పఞ్చభిరన్వితా ।।
స్వాక్యోఽస్యా గన్ధ ఏవోక్తశ్చత్వారోఽన్యేఽనుషఙ్గజాః ।
సారం తావత్ పరా కాష్ఠా నఖదన్తాస్థిజాతయః ।। ఇత్యాది ।
(విం ౨౩।౧-౨,౪)

సా చేయం శరీరం విషయ ఇతి ద్వివిధా । శరీరం చ స్థావరజఙ్గమాత్మనా ద్వివిధమ్ । స్థావరం తృణాదివృక్షాన్తమ్ । జఙ్గమం చతుర్విధమ్- జరాయుజమణ్డజం స్వేదజమయోనిజం

చేతి । మనుష్యపశుమృగాణాం జరాయుజమ్ । పక్షిసరీసృపాణామణ్డజమ్ । యూకమత్కుణపతఙ్గాదీనాం స్వేదజమ్ । భువనేశదేవర్షీణామ్ అయోనిజం చేతి । బ్రహ్మాణ్డతదన్తర్వర్తిసప్తద్వీపపాతాలాష్టా వింశతికోటినరకతావత్సంఖ్యవిమానాదయః

పురాణశతేతిహాససిద్ధా విషయాః, భోగ్యత్వాదితి । అణ్డాత్మకం క్షితితత్త్వం శతకోటియోజనవిస్తృతమ్ । తదుక్తం శైవరహస్యే-

పార్థివమన్తిమతత్త్వం బ్రహ్మాణ్డాత్మకమఖణ్డమపి తావత్ ।
విస్తారాయామాభ్యాముక్తం శతకోటియోజనమ్ ।। ఇతి ।

మతఙ్గపారమేశ్వరే చ-

ఏవం కోటిశతం పూర్ణం పార్థివం తత్త్వమత్ర తు ।
అస్మాద్ దశగుణం తోయం తోయాదగ్నిస్తతోఽనిలః ।।
వాయోః ఖం ఖాదహఙ్కారస్తస్మాచ్చ పరతో మహాన్ ।
మహతః పరతో జ్ఞేయం గుణానాం త్రితయం మునే ।।
గుణత్రయాత్ ప్రధానాఖ్యం తత్త్వం దశగుణోత్తరమ్ ।
శతోత్తరగుణాని స్యుర్మాయాన్తాన్యపి రాగతః ।।
సహస్రవృద్ధం విద్యాఖ్యం లక్షమైశం తతస్తతః ।
కోట్యా వివర్ధితం భూయః శివతత్త్వం ప్రకీర్తితమ్ ।।
అనన్తరమనన్తం స్యాదప్రమేయం చ శాశ్వతమ్ । ఇతి ।
(విం ౨౪।౪౧-౪౫)

ఏతత్ క్షితితత్త్వం స్వర్ణనిభమ్ । తదుక్తం చన్ద్రజ్ఞానే-

సౌవర్ణం పృథివీతత్త్వం సూర్యకోటిసమప్రభమ్ ।
కుక్కుటాణ్డనిభం చైతద్ బ్రహ్మాణ్డం పరికీర్తితమ్ ॥ ఇతి ।

చతురస్రం వజ్రలాఞ్ఛితం చన్ద్రమణ్డలమ్ ।

బ్రహ్మాద్యా దేవతా జ్ఞేయాః క్ష్మాదీనాం పఞ్చ వై క్రమాత్ ।
శివాదిపృథివ్యన్తేషు తత్త్వేషు సకలేష్వపి ॥
భువనాని చతుర్వింశత్యధికం తు శతద్వయమ్ ।

అస్యాః షడధ్వవ్యాప్తిః- క్షకారో వర్ణః । శివాయోం నమో నమ ఇతి పదమ్ ।
హృదయపఞ్చార్ణౌ మన్త్రౌ । పార్థివం తత్త్వమ్ । కాలాగ్న్యాదిభద్రకాల్యన్తాన్యష్టోత్తరశతం
భువనాని । నివృత్తిః కలా ఇతి ॥ ౧౩ ॥

ఇతి తత్త్వప్రకాశతాత్పర్యదీపికాయామశుద్ధవర్గవినిర్ణయః
చతుర్థః పరిచ్ఛేదః

వృత్తిః

అథైషాం వ్యాపారమాహ- అవకాశేతి ।
అవకాశదానమాకాశస్య వ్యాపారః, వ్యూహనమవయవ-ఘటనం వాయోః,
పాకోఽగ్నేః, సంగ్రహోఽవష్టమ్భోఽమ్భసః, ధారణం భూమేరితి । అత్ర
చాకాశస్యావకాశమాత్రాదన్యత్వ-మనిత్యత్వం చాస్మాభిర్మృగేన్ద్రవృత్తిదీపికాయాం విస్తరేణ
దర్శితమితి తతోఽవధార్యమ్ ॥ ౬౨ ॥

కార్యమిదం దశధా యత్ తత్కరణైః కార్యతే సమావిశ్య ।
కరణాన్యసమర్థత్వాత్ కార్యం సంశ్రిత్య చేష్టన్తే ।। ౬౩ ।।

తాత్పర్యదీపికా

అథ పఞ్చమః పరిచ్ఛేదః

అథైవం గుణసామ్యాత్మకాత్ ప్రధానాదుత్పన్నాని త్రయోవింశతితత్త్వాని కార్యకరణాత్మనా ద్వివిధాని । తత్ర తన్మాత్రాపఞ్చకభూతపఞ్చకాత్మనా దశవిధం కార్యమ్ । బాహ్యాభ్యన్తరభేదేన త్రయోదశవిధం కరణమ్ । తయోర్వినియోగం దర్శయతి- కార్యమితి ।
అయమభిప్రాయః- దశవిధం యత్ కార్యం తత్ కరణైః కార్యతే స్వీక్రియతే, గృహ్యత ఇతి యావత్ । కార్యం శరీరం సూక్ష్మస్థూలాత్మనా దశవిధమ్ । సామావిశ్య సంశ్రిత్య, ఆశ్రయం వినా తేషాం చేష్టితుమశక్యత్వాదిత్యర్థః । అథవా కార్యం విషయమ్ । దశవిధమిదమ్ । తత్ కరణైర్విషయీక్రియతే । సమావిశ్య సమ్బధ్యేతి ।। ౧ ।।

వృత్తిః

అథైషాం దశానాం కార్యత్వమిన్ద్రియాధారత్వం చాహ- కార్యమితి ।
కార్యాత్మకమేతత్ తన్మాత్రభూతాత్మకం తత్త్వదశకం కరణైరావిశ్య చేష్టాం కార్యతే । తాని చావిభూత్వాత్ కార్యమధిష్ఠాయైవ చేష్టన్త ఇతి తత్త్వసంగ్రహేఽప్యుక్తమ్-

ఏతత్కార్యం దశధా కరణైరావిశ్య కార్యతే చేష్టామ్ ।
అవిభుత్వాత్ కరణాని తు కార్యమధిష్ఠాయ చేష్టన్తే ।। ఇతి ।

నను భూతాన్యేవోభయవాదిసిద్ధానీన్ద్రియాధారాణి భవన్తు, కిమన్తర్గడునా
నిరర్థకేన తన్మాత్రపఞ్చకేన ? తదయుక్తమ్, స్థూలసూక్ష్మతయా తానీన్ద్రియాధారాణి స్థితానీతి
శ్రూయన్తే । యదుక్తం శ్రీమన్మృగేన్ద్రే (మతఙ్గపారమేశ్వరే (వి౦ ౧౯।౨౧) వచనమిదం దృశ్యతే,
న మృగేన్ద్రే ।)- తన్మాత్రాణీహ ఘటవన్మహాభూతాని లేపవత్ (మం పాం, వి౦ ౧౯।౨౧) ఇతి ।।
౬౩ ।।

పఞ్చానామాద్యానాం చిద్రూపతయాఽన్వయః పరేషాం తు ।
మాయాద్యానాం ద్వేధా సప్తానాం కీర్తితః శైవే ।। ౬౪ ।।
అవ్యక్తప్రభృతీనాం గుణైశ్చ సుఖదుఃఖమోహరూపతయా ।
అన్వయ ఇహ నిఖిలానాం దశకే హ్యన్తే విశేషోఽయమ్ ।। ౬౫ ।।

తాత్పర్యదీపికా

తదేవం షట్త్రింశత్తత్త్వానాం స్వరూపమభిధాయ సామ్ప్రతం శుద్ధానీత్యాదినా
సూచితం శుద్ధత్వం శుద్ధాశుద్ధత్వమశుద్ధత్వం చ ప్రతిపాదయితుం తద్ధేతుమాహ-
పఞ్చానామితి ।

అయమభిప్రాయః- ఏకజాతిసమావేశోఽన్వయః సమానరూపత్వమ్, ఐకాత్మ్యమితి యావత్ । తత్ర
పఞ్చానామాద్యానాం శివశక్తిసదాశివేశ్వరవిద్యాతత్త్వానాం చిద్రూపతయాఽన్వయః । తేన
కారణేన తేషాం శుద్ధత్వమ్, జ్ఞానరూపస్యాజ్ఞానమలసమ్బన్ధాసమ్భవాత్ ।
మాయాకాలనియతికలావిద్యారాగపురుషాణాం సప్తానాం ద్వేధా చిదచిద్రూపతయాఽన్వయః
।

చిదనువిద్ధాచిద్రూపత్వాద్ మాయాదీనాం పురుషవ్యతిరిక్తానాం ద్వేధా సమన్వయః, పురుషస్య

చిత్స్వభావస్యోపాధికృతాచిద్రూపత్వాదితి । యథా జపాసన్నిధానాత్ స్వతః శుద్ధస్య స్ఫటికస్య

రాగః, తథా పురుషస్యాప్యుపాధిధర్మాధ్యారోపాదచిద్రూపత్వమితి । తేన సప్తానాం

మాయాదీనాం శుద్ధాశుద్ధత్వమితి । అవ్యక్తాదీనాం బాహ్యతయా చిత్సమ్బన్ధరహితానాం

సుఖదుఃఖమోహరూపత్వేన గుణైరన్వయః, తేన తేషాం కేవలాశుద్ధత్వమితి ।। ౨-3 ।।

వృత్తిః

ఇత్థం తత్త్వలక్షణముక్త్వా కేషు కేషాం కథమన్వయ ఇత్యత ఆహ- పఞ్చానామితి ।

ఇయం గౌః, ఇయం గౌరిత్యాద్యనువృత్తిప్రత్యయహేతురన్వయః । స చాస్మిన్ శైవే శాస్త్రే

వ్యక్తివ్యతిరిక్తజాత్యనభ్యుపగమేఽపి కథఞ్చిత్ సాదృశ్యమాత్రేణోచ్యతే । తతశ్చాద్యానాం

శుద్ధానాం పఞ్చానాం తత్త్వానాం సర్వజ్ఞత్వసర్వకర్తృత్వోపోద్బలనహేతుత్వాత్ చిద్రూపతయా

చిదుపకారితయాఽన్వయః । న తు తేషాం చైతన్యాభ్యుపగమో యుక్తః, అచేతనత్వస్య ప్రాగేవ

సాధితత్వాత్ । పరేషాం త్వశుద్ధానాం మాయాద్యానాం పుంస్త్వాన్తానాం

కిఞ్చిజ్జ్ఞత్వాద్యుపోద్బలనహేతుత్వాచ్చిదుపకారితయా సూక్ష్మదేహద్వారేణ గుణసమ్బన్ధాత్

సుఖదుఃఖమోహజనకతయా చ ద్వివిధశ్చిదచిదన్వయః ।। ౬౪ ।।

అవ్యక్తేతి । ప్రకృత్యాదిపృథివ్యన్తానాం గుణసమ్బన్ధాత్

సుఖదుఃఖమోహరూపతయాఽన్వయః । దశకే హ్యన్త ఇతి ।। ౬౫ ।।

శబ్దాదేర్గుణసామ్యే తుల్యత్వేనాన్వయోఽత్ర విజ్ఞేయః ।

అఙ్గాఙ్గిభావవిహితో భవతి విశేషస్తు కేషాఞ్చిత్ ।। ౬౬ ।।

తాత్పర్యదీపికా

అన్తే దశకే భూతతన్మాత్రాత్మకే వక్ష్యమాణో యో విశేషః, స కింలక్షణ ఇత్యత
ఆహ- శబ్దాదేరితి ।
శబ్దాదీనాం సగుణత్వసామ్యే సత్యప్యసమతయా సమ్బన్ధో వేదితవ్యః ।
అఙ్గాఙ్గిభావః కార్యకారణభావః, తేన విహితః ప్రతిపన్నో భావసర్గాఖ్యో విశేషః
కేషాఞ్చిత్ కార్యరూపాణాం కాలాద్యవన్యన్తానాం విజ్ఞేయ ఇతి । కార్యాణాం
స్వసాధారణకారణేషు సత్త్వం భావసర్గః । తదుక్తం శైవరహస్యే-

ప్రాతిస్వికేషు హేతుషు తత్తత్తత్త్వాత్మకస్య సూక్ష్మస్య ।
కార్యస్యావస్థానం భావః సత్కార్యవాదిమతే ।। ఇతి ।

సోఽయం భావసర్గః కార్యకారణభావేనావగమ్యతే । తథాహి-
కార్యకారణభావసమ్బన్ధో నాసతి సమ్బన్ధ్యన్తరే కార్యే సమ్భవతీతి, అసతః
ఖరవిషాణాదేరదర్శనాత్ । విమతాని కార్యాణి కారణేషు సన్త్యేవ, ఉత్పత్తిమత్త్వాత్ । యత్
కారణేష్వవిద్యమానం న తదుత్పత్తిమత్, యథా

ఖరవిషాణమ్, న చ తథైతాని నోత్పత్తిమన్తి, తస్మాత్ కారణేషు సన్త్యేవేతి । తథా
ఉపాదానకారణస్వీకారాచ్చ । యది తిలేషు తైలం న స్యాత్, తర్హి తైలార్థినః సికతాస్వివ
తిలేష్వపి
స్వీకారో న స్యాత్, న తదస్తీతి తిలేషు తైలసద్భావసిద్ధిః । ఏతస్మాదేవ కారణాత్
సర్వసద్భావాచ్చ సదేవ కార్యమ్ । యది కారణేష్వసత్ కార్యం జాయేత, తర్హి
తస్మాదేవాఖిలకార్యసంభవప్రసఙ్గః, అసత్త్వస్య సర్వత్రావిశేషాత్ । న చ తదస్తీతి
సదేవోత్పద్యత ఇతి । శక్తాత్ కారణాచ్ఛక్యకార్యజననాచ్చ । యది కారణేష్వవిద్యమానం
కార్యం జాయేత, తర్హ్యశక్తాదపి తదుద్భవప్రసఙ్గః, అసత్త్వే శక్తికల్పనావైయర్థ్యాత్ । తథా
శక్తేః కార్యసూక్ష్మావస్థారూపత్వాచ్చ సత్ కార్యమ్ । తథా యద్యసత్ కార్యమ్, అశక్యమపి

తదా కార్యం జాయేత, కారణస్య శక్తత్వాత్ । న చాసతి కార్యే తత్రైవ శక్తిరితి వక్తుం న శక్యతే, అసత్త్వేనావిశేషాదితి । కారణత్వాచ్చ సత్ కార్యమ్ । యది కార్యం కారణే న స్యాత్ తదాస్య కారణత్వమపి న స్యాత్, ఇతరసాధారణ్యాత్ । తద్ దృష్టమతః సత్ కార్యమితి । తదుక్తమ్-

అసదకరణాదుపాదానగ్రహణాత్ సర్వసంభవాభావాత్ ।
శక్తస్య శక్యకరణాత్ కారణభావాచ్చ సత్ కార్యమ్ ।। ఇతి ।
(సాం౦ కా౦ ౯)

న చ సత్కార్యవాదే కారణవైయర్థ్యప్రసఙ్గ ఇతి వాచ్యమ్, కారణానామభివ్యక్త్యర్థత్వాత్ । యథాత్రఘాతదోహనాపీడనైస్తణ్డులక్షీరతైలానాముత్పత్తిః, తథా కాలాద్యవన్యన్తతత్త్వానాం తాద్వికారభూతఘటాదీనాం చోద్భవ ఇతి । వినాశశ్చ తేషాం తిరోభావ ఏవ, నాసత్త్వమితి । న చాభివ్యక్తేరభివ్యక్త్యన్తరాభ్యపగమేఽనవస్థేతి వాచ్యమ్, ఉత్పత్తేరపి సమానత్వాత్ । తథా పటోత్పత్తిః స్వకారణసమవాయః స్వసత్తాసమవాయో వా నోత్పద్యతే, తథాపి తదర్థాని కారకాణి వ్యాపార్యన్తే । ఏవం సత ఏవ ఘటాదేః స్వత ఏవాభిర్భావాయ కారణాపేక్షేతి యుక్తమ్ । తదుక్తం భగవతా విష్ణునా-

నాసతో విద్యతే భావో నాభావో విద్యతే సతః ఇతి ।
(భ౦ గీ౦ ౨।౧౬)

శ్రీవిష్ణుపురాణే చ-

తదేతదక్షయం నిత్యం జగుర్మునివరాఖిలమ్ ।
ఆవిర్భావతిరోభావజన్మనాశవికల్పవత్ ।। (౧।౨౨।౬౦)

అథవాఽఙ్గాఙ్గిభావవిహితః కల్పితో విశేషః,

హేతుమత్త్వా(న్ని?ఽని)త్య(త్వాత్?ఽత్వాఽ)వ్యాపిత్వసక్రియత్వానేకత్వాశ్రి-

తత్వలిఙ్గత్వసావయవత్వపరతన్త్రత్వాదిధర్మః కాలాద్యవన్యన్తానాం వ్యక్తానాం విద్యత ఇతి

త్రిగుణత్వావివేకిత్వవిషయత్వసామాన్యత్వాచేతనత్వప్రసవధర్మిత్వా-న్యవ్యక్తాఖ్యస్య

మాయాతత్త్వస్యాపి సన్తి । చిన్మాత్రస్య శివస్య పుంసో హేతుమత్త్వాదికం త్రిగుణత్వాదికం చ

నాస్తి, తయోః కార్యకారణభావవిహితయోః కార్యకారణత్వశూన్యే పురుషేఽసంభవాదితి

కేషాఞ్చిదేవాయం ధర్మ ఇతి । తదుక్తమ్-

హేతుమదనిత్యమవ్యాపి సక్రియమనేకమాశ్రితం లిఙ్గమ్ ।
సావయవం పరతన్త్రం వ్యక్తం విపరీతమవ్యక్తమ్ ।।

త్రిగుణమవివేకి విషయం సామాన్యమచేతనం ప్రసవధర్మి ।
వ్యక్తం తథా ప్రధానం తద్విపరీతస్తథా చ పుమాన్ ।। ఇతి ।
(సాం౦ కాం ౧౦-౧౧)

అథవా అఙ్గమచేతనం చేతనార్థత్వాత్ । తస్యాఙ్గీ చేతనః శేషిత్వాత్ తస్య ।

తయోర్భావః సమ్బన్ధః । తద్విపరీతో విశేష ఇతరేతరాధ్యాసోఽఙ్గాఙ్గిభావవిహితో విశేష ఇతి ।

తదుక్తమ్-

తస్మాత్ తత్సంయోగాదచేతనం చేతనావదివ లిఙ్గమ్ ।
గుణకర్తృత్వే చ తథా కర్తేవ భవత్యుదాసీనః ।। ఇతి ।
(సాం౦ కాం ౨౦)

అథవా అఙ్గాఙ్గిభావః ప్రధానాప్రధానభావః । బుద్ధిః ప్రధానభూతా,

పురుషస్యాతిసన్నికృష్టత్వాత్ తస్యాస్తేనాఙ్గిత్వమ్ । బాహ్యేన్ద్రియాణ్యఙ్గాన్యప్రధానాని, తత్సాధ్యత్వాత్ । తయోర్భావవిహితో విశేషః కేషాఞ్చిత్ కారణానామస్తీతి । తదుక్తమ్-

ఏతే ప్రదీపకల్పాః పరస్పరవిలక్షణా గుణవిశేషాః ।
కృత్స్నం పురుషస్యార్థం ప్రకాశ్య బుద్ధౌ ప్రయచ్ఛన్తి ।।
సర్వం ప్రత్యుపభోగం యస్మాత్ పురుషస్య సాధయతి బుద్ధిః ।
సైవ చ విశినష్టి పునః ప్రధానపురుషాన్తరం సూక్ష్మమ్ ।। ఇతి ।

(సాం౦ కా౦ ౩౬-౩౭)

తస్మాదేవ తత్త్వానాముత్పత్తిరితి ।। ౪ ।।

వృత్తిః

కోఽసావిత్యాహ- శబ్దాదీతి ।
తన్మాత్రభూతవర్గయోః శబ్దాదిగుణసామ్యే కార్యశబ్దవాచ్యతయా తుల్యత్వేన చ ద్వివిధోఽన్వయో విజ్ఞేయః । ఏషాం చ సర్వేషాం తత్త్వానాం మధ్యాత్ కేషాఞ్చిద్ బిన్దుమాయాదీనాం కారణత్వేనాఙ్గితయా శక్త్యాదీనాం కార్యత్వేనాఙ్గతయా చ విశేషో భవతీత్యాహ- అఙ్గాఙ్గీతి ।। ౬౬ ।।

తత్త్వానాం స్థితిరేషా కథితా సృష్టిక్రమేణ సర్వేషామ్ ।
ప్రతిలోమం పరిణామాద్ మాయాయాం తాని లీయన్తే ।। ౬౭ ।।

తాత్పర్యదీపికా

ఏవం తత్త్వానాం సృష్టిక్రమం స్థితిం చోక్త్వా సంహారక్రమమాహ- తత్త్వానామితి ।

ఏతేషాం తత్త్వానాముక్తేన ప్రకారేణ సృష్టిః, స్వే స్వే కారణే స్థితిశ్చ కథితా ।
పరిణామప్రతిలోమేన మాయాయాం తాని స్వే స్వే కారణే లయం ప్రాప్య లీయన్త ఇతి ।। ౫ ।।

వృత్తిః

అథ తత్త్వలక్షణముపసంహరతి- తత్త్వానామితి ।
సంహారమాహ- ప్రతిలోమమితి । పృథివ్యాదేస్తత్త్వగణస్య స్వకారణలయక్రమేణ మాయాయా ముపసంహారః ।। ౬౭ ।।

మాయాయాః పరతోఽధ్వా శుద్ధః శక్తౌ నిలీయతే సకలః ।
పరమాత్మని సాపి శివే తిష్ఠత్యవిభాగమాపన్నా ।। ౬౮ ।।

తాత్పర్యదీపికా

మాయాయాః పరస్తాద్ యాని తత్త్వాని తేషాం కుత్ర లయ ఇత్యాశఙ్క్యాహ- మాయాయా ఇతి ।
మాయాయాః పరతో యస్తత్త్వాధ్వా శుద్ధాఖ్యః, స సర్వోఽపి శక్తితత్త్వే లయం యాతి ।
సా శక్తిః శివేనైక్యం పాప్య తిష్ఠతి నిలీయత ఇతి, ఆనీదవాతం స్వధయా తదేకమ్ (ఋ౦ ౧౦।౧౨౯।౨) ఇతి శ్రుతేస్తదవగమాత్ ।। ౬ ।।

వృత్తిః

మాయాయా ఇతి । శుద్ధవిద్యాదేస్తు శక్తౌ మహామాయాఖ్యాయామ్ । సకలః కాలోపబృంహితోఽధ్వా శుద్ధః సంలీయతే । తదుక్తమస్మాభిః-

గన్ధే భూః సలిలం రసే హుతవహో రూపే మరుత్ స్పర్శనే

శబ్దే స్యాత్ ఖమహజ్కృతౌ పునరిమాస్తన్మాత్రికాస్తామసే ।
కర్మాక్షాణి చ రాజసే సహ మనోబుద్ధీన్ద్రియైః సాత్త్వికే
బుద్ధౌ తచ్చ గుణేషు సో గుణగణోఽవ్యక్తే లయం గచ్ఛతి ॥

తత్రాగవిద్యే చ కలాం ప్రయాన్తి
పుంస్త్వం చ కాలో నియతిః కలా చ ।
మాయాసు విద్యేశమసౌ సదేశం
స శక్తిమేషా శివమేష బిన్దుః ॥ ఇతి ।

తత్ర చ శివశబ్దేన శాన్తికలామస్తకస్థం శాన్త్యతీతభువనముచ్యతే । తదానీం చ పరమాత్మనీతి సా మహామాయా, అపిశబ్దాద్ మలావృతాత్మని చితామ్ । మాయా చ శివే నిమిత్తభూతే అధిష్ఠాతరి సతి పరం కేవలమాత్మన్యేవ కార్యరూపే విభాగరహితా కారణస్వరూపైవ తిష్ఠతి, న తు శివేఽవిభాగమాపన్నా సమవాయం ప్రాప్నోతీతి వ్యాఖ్యేయమ్, తస్యాశ్చిత్సమవాయే పరిణామిత్వాదిదోషప్రసఙ్గాత్ । తదుక్తం శ్రీమన్మృగేన్ద్రే-

స్వాపేఽప్యాస్తే బోధయన్ బోధయోగ్యాన్
రోధ్యాన్ రున్ధన్ పాచయన్ కర్మికర్మ ।
మాయాశక్తీర్వ్యక్తియోగ్యాః ప్రకుర్వన్
పశ్యన్ సర్వం యద్యథా వస్తుజాతమ్ ॥ ఇతి ।
(వి० ౪।౧౫)

తచ్చ సాత్మకమాశ్రిత్య విశ్రమాయావతిష్ఠతే ।
భవినాం భవఖిన్నానాం సర్వభూతహితో యతః । ఇతి । ౬౮ ॥

మాయా పురుషః శివ ఇత్యేతత్త్రితయం మహార్థసంహారే ।

అవశిష్యతే పునస్తత్ప్రవర్తతే పూర్వవత్ సృష్టౌ ॥ ౬౯ ॥

తాత్పర్యదీపికా

నను సంహారదశాయాం సకలస్య వినాశేన పునరుత్పాదాసంభవ ఇత్యాశఙ్క్యాహ-
మాయేతి ।
మహార్థానాం కాలాద్యవన్యన్తతత్త్వానాం శుద్ధానాం చ విద్యేశసదాశివానాం
సంహారే మాయాపురుషశివానాం జగత్కారణానాం సద్భావాత్ పునరపి జగదుత్పత్తిః
సంభవత్యేవ పూర్వవదితి ॥ ౭ ॥

వృత్తిః

తతశ్చ- మాయేతి ।
అయం త్రైలోక్యాన్తస్య మధ్యమస్య చ గుణాన్తస్య ప్రలయస్య సద్భావాన్మహాప్రలయో
హ్యశేషసంహారః, తత్ర విద్యేశానామపి మోక్షప్రాప్తేః । మాయాదికం త్రితయమవశిష్యతే ।
తత్ర మాయాశబ్దేన తన్త్రోచ్చారాన్మాయామహామాయాత్మకముపాదానద్వయముచ్యతే ।
పురుషశబ్దేన జాత్యేకవచనేన మలయుక్తాః సర్వే బద్ధాత్మానః, శివశబ్దేన
సమవేతశక్తియుక్తః శివః, ముక్తాత్మానశ్చ । పునః సంహారాన్తే తచ్ఛివాదివస్తుసృష్ట్యర్థం
ప్రాగుక్తవత్ ప్రవర్తతే ॥ ౬౯ ॥

సంసారే ఖిన్నానాం నిఖిలానాం ప్రాణినాం ప్రభుః కృపయా ।
కురుతే మహార్థసంహృతిమేతేషామేవ విశ్రాన్త్యై ॥ ౭౦ ॥

తాత్పర్యదీపికా

నను తర్హి కిం ప్రలయేనేత్యాశఙ్క్యాహ- సంసార ఇతి ।
అనవరతముపజాయమానశరీరేన్ద్రియవిషయసంపర్కజాతసు-
ఖదుఃఖానుభవవ్యాపారసంజాతశ్రమాణాం ప్రాణినాం విశ్రాన్త్యర్థం
కరుణానున్నహృదయః ప్రభుర్మహార్థసంహా-రం కరోతీతి । తదుక్తమ్-

కార్యవ్యాసక్తచిత్తానాం విశ్రాన్త్యై రజనీ యథా ।
సంహారం భవఖిన్నానాం కృపయా కురుతే శివః ॥ ఇతి ॥ ౮ ॥

ఇతి తత్త్వప్రకాశతాత్పర్యదీపికాయాం సామాన్యవాదః
పఞ్చమః పరిచ్ఛేదః ॥

వృత్తిః

అథాస్య మహాసంహారస్య ప్రయోజనమాహ- సంసార ఇతి ॥ ౨౦ ॥

కర్మవిపాచనహేతోః పశుదయయా పునరపీహ పరమేశః ।
సృష్టిం విధాయ తేషాం కర్మ విపాచయతి దేహభృతామ్ ॥ ౨౧ ॥

తాత్పర్యదీపికా

అథ షష్ఠః పరిచ్ఛేదః

అథ తర్హి పునః సర్గకరణమయుక్తమ్, విశ్రామస్యైవ పురుషార్థత్వాదిత్యాశఙ్క్యాహ-
కర్మేతి । అయమభిప్రాయః- నిఃశేషదుఃఖనివృత్తినిత్యనిరతిశయానన్దాత్మకాపవర్గవిహీనాన్
పశుతయాఽనధిగతపురుషార్థాన్ కర్మబద్ధాన్ దయార్హాన్ పశూనవలోకయన్ భగవాన్ భోగేన

కర్మబన్ధవినివృత్తయే తత్సాధనదేహేన్ద్రియవిషయసృష్టిం విధత్తే । తేషాం కర్మబన్ధవినివృత్తిశ్చ

మోక్షార్థేతి మోక్షార్థా సృష్టిరుపపన్నేత్యర్థః ।। ౧ ।।

వృత్తిః

కర్మేతి । విశ్రమాయాఖిలాత్మనాం కర్మణాం చ పాకార్థమ్,

ఉపలక్షణత్వాదస్యానవరతమనన్తశరీరాదిజననే-నాపచితశక్తేర్మాయాయాశ్చ

సామర్థ్యోత్పాదనార్థం సంహార ఇత్యర్థః । సృష్టిరపి మోక్షాయేత్యాహ- పశుదయయేతి । కర్మ

విపాచయతి విశేషేణ పాచయతి, ప్రాగర్జితాని కర్మాణి పాకక్రమేణ కర్మార్థం

భోగ్యతయోపస్థాపయతీత్యర్థః ।। ౨౧ ।।

భోగేన కర్మపాకం విధాయ దీక్షాఖ్యయా శక్త్యా ।

మోచయతి పశూనఖిలాన్ కరుణైకనిధిః సదా శమ్భుః ।। ౨౨ ।।

తాత్పర్యదీపికా

నను కేన తర్హి కర్మపాకః, కథం వా మోక్షసంభవ ఇత్యత ఆహ- భోగేనేతి ।

అయమాశయః- భోగేన కర్మణః పాకం వినాశం కుర్వన్ భగవాన్ కాలం

ప్రతీక్షమాణః కర్మసామ్యే సతి శక్తిం మోచికాం పాచయిత్వాఽఽచార్యో భూత్వా దీక్షాం

విధాయ అపవర్గార్హాన్ పశూనఖిలాన్ సర్వదా సదా పరమకారుణికః శమ్భుర్మోచయతీతి ।

నను న మోక్షాఖ్యః పురుషార్థోఽస్తి, నాపి స్వర్గాఖ్యః, తయోః సద్భావే ప్రమాణాభావాత్

। న చానుమానాగమాభ్యాం తయోః సద్భావసిద్ధిరితి వాచ్యమ్, అనుమానాగమయోరప్రమాణ్యాత్

। తత్రానుమానస్యాప్రామాణ్యం వ్యాప్తిగ్రహణసాపేక్షస్యానుమానస్య తదసంభవాత్ । స చ

దేశాన్తరకాలాన్తరగతతయాऽనధ్యక్షయోః సాధ్యసాధనయోః, సాహిత్యనియమాత్మకస్యావినాభావస్యాధ్యక్షతో గ్రహణాసంభవాత్ । న చానుమానాత్ తదవినాభావగ్రహణమితి వాచ్యమ్, అన్యోన్యాశ్రయప్రసఙ్గాత్- వ్యాప్తిగ్రహణే సత్యనుమానప్రవృత్తిః, అనుమానప్రవృత్తౌ వ్యాప్తిగ్రహణమితి । న చానుమానాన్తరేణ వ్యాప్తిగ్రహణమ్, అనవస్థాప్రసఙ్గాత్ । న చాగమాద్ వ్యాప్తిగ్రహణమ్, తస్య సన్దిగ్ధత్వాత్ తదనుపలమ్భాచ్చేతి । న చాగృహీతావినాభావాత్ సాధనాత్ సాధ్యసిద్ధిరితి వాచ్యమ్, అతిప్రసఙ్గాత్ । తస్మాత్ ప్రత్యక్షమేవ ప్రమాణమ్ । తచ్చ స్వర్గాపవర్గౌ నవగమయతీతి కామ ఏవ ముఖ్యః పురుషార్థః, అర్థశ్చ తత్సాధనత్వాదితి । తదుక్తమ్- వృత్తిసాధ్యా ప్రీతిః పురుషార్థః, స కామ ఏవ నాన్యో మోక్షాది, దృష్టహాన్యదృష్టకల్పనాప్రసఙ్గాత్ ఇతి । తథా పృథివ్యప్తేజోవాయవ ఏవ తత్త్వాని,

శరీరేన్ద్రియవిషయాణాం తత్సముదాయరూపతయా తత్త్వాన్తరాభావాత్ । న చ జ్ఞానం తత్త్వాన్తరమ్, తస్య రజనీచూర్ణసమ్బన్ధాదుపజాయమానరాగవద్ భూతసమవాయజన్యతయా తద్ధర్మత్వనిశ్చయాదితి చార్వాకః । తదయుక్తమ్, అనుమానాగమాప్రామాణ్యే సన్దిగ్ధం విపర్యస్తం వా ప్రతిపాద్యం ప్రతి ప్రతిపాదకస్య శబ్దప్రయోగాసమ్భవప్రసఙ్గాత్ । తథాహి- అస్యాజ్ఞానం సన్దేహో విపర్యాసో వా విద్యత ఇతి ప్రతిపాద్యశబ్దాదినా లిఙ్గేనానుమాయ మయోచ్చారితేన శబ్దేనాస్య యథార్థప్రతిపత్తిర్భవిష్యతి । సా తదజ్ఞానాదికం నిర్ణుదస్యతీత్యాద్యనుమానపూర్వకో హి పరం ప్రతిపాద్యం ప్రతి ప్రతిపాదకస్య శబ్దప్రయోగః । అతత్పూర్వకత్వే శబ్దప్రయోక్తురున్మత్తవదుపేక్షణీయతాప్రసఙ్గేన చ పరగతాజ్ఞానసన్దేహవిపర్యాసాః ప్రత్యక్షతోऽవగన్తుం శక్యన్తే । అతోऽనిచ్ఛతాపి చార్వాకేణానుమానస్య చాగమస్య చ ప్రామాణ్యమభ్యుపేతవ్యమ్, శబ్దస్యాప్రమాసాధకత్వే ప్రయోగాసమ్భవప్రసఙ్గాత్ । న చ వ్యాప్తిగ్రహణాసంభవాదనుమానాప్రామాణ్యమ్, సామాన్యోపగ్రాహకవశాదఖిలవ్యక్తిషు సమ్బన్ధగ్రహణవత్ తదుపపత్తేః । తథాహి- వ్యాప్తిగ్రహణవేలాయామల్పత్వాదివిశేషం పరిత్యజ్య ధూమజాతీయమగ్నిజాతీయం న వ్యభిచరతీతి

సామాన్యోపగ్రాహకవశాదజాతాऽతివృత్తప్రత్యుత్పన్నాఖిలవ్యక్తీ-నాం తత్తజ్జాతీయతయా తథా వ్యాప్తిగ్రహణే వ్యాప్తేర్గృహీతత్వాన్న వ్యాప్తిగ్రహణాసంభవ ఇతి సామాన్యయోరేవ వ్యాప్తిగ్రహణమ్,

అధికరణసిద్ధాన్తన్యాయేన విశేషసిద్ధేరితి తదపాస్తమ్-

విశేషేऽనుగమాభావాత్ సామాన్యే సిద్ధసాధనాత్ ।

తద్వతోऽనుపపన్నత్వాదనుమానకథా కుతః ।। ఇతి ।

యతో వ్యాప్తిగ్రహణాదిసంభవస్యోక్తత్వాత్ । తథా భోజనాదిసర్వక్రియాసంభవశ్చ,

తాసామనుమానపూర్వకత్వాత్ । కిఞ్చ, అవగతావినాభావస్య పురుషస్య

ధూమదర్శనాదగ్నిజ్ఞానముపలభ్యతే । తత్ కింరూపమాస్థేయమ్ ? న తావద్ విపర్యయరూపమ్,

బాధకాభావాత్, ప్రత్యక్షసమ్భవాచ్చ । నాపి వికల్పరూపమ్, శబ్దజ్ఞానానుపాతీ

వస్తుశూన్యో వికల్పః (యోం సూం ౧।౯) ఇత్యుక్తలక్షణాభావాత్ । నాపి నిద్రా, సుషుప్త్యభావాత్ । న

చ స్మృతిరూపమ్, ధూమాదిసంభవసంస్కారమాత్రజన్యత్వాభావాత్, ఇదన్తయా భాసమానత్వాత్,

తథావిధపూర్వానుభవాభావాచ్చేతి । నాపి సంశయరూపమ్, అనవధారణజ్ఞానం సంశయ

ఇత్యుక్తసంశయలక్షణాభావాత్ । తస్మాదేతజ్జ్ఞానం ప్రమాణమేవ । న చ తత్ ప్రత్యక్షమ్,

అర్థేన్ద్రియసంప్రయోగాజన్యత్వాత్ । న చాగ్నేరర్థస్య చక్షురాదినా సమ్ప్రయోగోऽస్తి,

ఆవృతత్వాదిత్యగ్నిజ్ఞానకారణధూమజ్ఞానవిష్పాదనార్థం చక్షుర్విజ్ఞానమగ్నిజ్ఞానార్థమ్,

స్వర్గాదిజ్ఞానకారణశబ్దజ్ఞానార్థశ్రోత్రవ్యాపారవదితి । న చానుమితానుమానాదౌ

చక్షురాద్యపేక్షేతి ప్రమాణాన్తరమేవానుమానాఖ్యమితి సిద్ధమనుమానమితి ।

ఆగమప్రామాణ్యం చ పూర్వముపవర్ణితమిత్యలమతిప్రసఙ్గేన ।

తథాహి- శరీరేన్ద్రియవృత్తిసఙ్ఘాతః పరార్థః, భోగసాధనత్వాత్; భోగసాధనం చ

జడత్వాత్, జడం చ కార్యత్వాత్, గృహక్షేత్రాదివదితి భూతవ్యతిరిక్తః పర ఆత్మా సిద్ధః । తస్య నిత్యత్వమ్, శరీరనాశేఽప్యవినాశాత్ । స చ జాతిస్మృత్యాదినాఽవగమ్యతే । తస్య మోక్షో బద్ధత్వాత్ । అతో మోక్షస్య కాదాచిత్కతయా కారణాపేక్షా । కారణం చ హింసాలక్షణధర్మాధర్మసంయుతాత్-

అహింస్యదేహాద్వ్యుద్భూతిర్మోక్షమాహుర్దిగమ్బరాః ఇతి ।

తథాహి- నిత్యతాయాం గ్రహః, అనిత్యత్వే చ ద్వేష ఇత్యుభయపరిహారార్థానే-కాన్తభావనా । తథాహి- ఘటాదిర్మృదాదిరూపేణ నిత్యః, సర్వావస్థాసూపలమ్-భాత్ । ఘటాదిరూపతయాఽనిత్యః, తదపాయాత్ । ఏవం స్వదేశకాలకారణాధా-రతయా సత్త్వమర్థానామ్, అన్యదేశాదిష్వసత్త్వమ్, స్వకార్యే కర్తృత్వం కార్యాన్తరే చాకర్తృత్వమ్, స్వశబ్దేనాభిధేయత్వమన్యేశబ్దేనానభిధేయత్వమ్, ఇత్యాద్యుహ్యమర్థానామనేకాన్తత్వమితి దిగమ్బరాః ।

తదిదమనుపపన్నమ్, అనేకాన్తభావనాయా మిథ్యారూపతయాఽపవర్గసా-ధనత్వాసంభవాత్ । తచ్చ స్వదేశాదిషు సత్త్వాదినియతరూపస్యైవోపలమ్భాత్ । తథా ఘటాదేశ్చ కార్యస్య నిత్యత్వాద్ మృదాదేః కారణస్య చ నియమేన నిత్యత్వాచ్చ నోభయాత్మకత్వమ్ । ఏవం స్వశబ్దేనాభిధేయత్వమేవాన్యశబ్దేన చాభిధేయత్వమేవేతి నానేకాన్తత్వమితి । యా చేయముభయరూపతా ప్రోక్తా తత్ర వివాదః, ఇతరేతరాభావాభ్యుపగమేనాస్మాభిరప్యభ్యుపగతత్వాత్ । యది చ స్వదేశాదిష్వప్యసత్త్వాదికం స్యాత్, తదా స్యాదర్థానామనేకాన్తతా । న చ తదస్తి । తస్మాన్నానేకాన్తత్వమర్థానామితి మిథ్యాభూతత్వాన్నాపవర్గకారణ-మనేకాన్తజ్ఞానమితి । న చానేకాన్తతాభావనావశాద్ విశిష్టప్రదేశేఽక్షయ-శరీరాదిప్రాప్తౌ ప్రమాణమస్తి । న చ తేషామాగమః ప్రమాణమ్, తస్య ప్రమాణమూలత్వాభావాత్ । న చ ప్రత్యక్షానుమాననిత్యాగమాఽమూలానామ-

నిత్యాగమశబ్దానాం ప్రామాణ్యం సంభవతీత్యుక్తమ్ । న చ శరీరేన్ద్రియవిష-యాణాం కార్యాణాం నిత్యత్వం సంభవతి, అతిప్రసఙ్గాత్ । యచ్చ శరీరపరిమి-తస్యాత్మనః శరీరనాశే నక్షత్రాదివదవస్థానం నిఃశ్రేయసమిత్యార్హతైఅక-దేశీయైరుక్తమ్, తదపి న చతురస్రమ్, దేహపరిమితస్యాత్మనో దేహవన్మూర్తతయాऽ-నిత్యత్వప్రసఙ్గాత్ । తథా గజశరీరావస్థితస్య మశకశరీరప్రవేశే మృదఙ్గపిహితప్రదీపప్రభాయా ఘటపిధాన ఇవ సఙ్కోచవికాసాశ్రయణేన పరిణామిత్వప్రసఙ్గః ।

తస్మాద్ రూపరసగన్ధస్పర్శశబ్ద[వి]జ్ఞానాత్మకేషు షట్పదార్థేషు యద్ దుఃఖసముదయనిరోధమార్గాఖ్యం పదార్థచతుష్కం తస్మిన్ క్షణికాదిభావనాऽపవర్గకారణమ్, శుద్ధచిత్తసన్తానోత్పత్తిరపవర్గ ఇతి సౌగతాః । దుఃఖం రూపాదిస్కన్ధపఞ్చకమ్ । తచ్చ రూపస్కన్ధో వేదనా-స్కన్ధః సంజ్ఞాస్కన్ధః సంస్కారస్కన్ధో విజ్ఞానస్కన్ధశ్చేతి స్కన్ధపఞ్చకమ్ । తత్ర వర్ణగన్ధరసస్పర్శాత్మనా చతుర్విధో రూపస్కధః । సుఖా వేదనా దుఃఖా వేదనా మధ్యమా వేదనేతి త్రివిధో వేదనాస్కన్ధః । చక్షుఃసంజ్ఞా జిహ్వాసంజ్ఞా శ్రోత్రసంజ్ఞా ఘ్రాణసంజ్ఞా స్పర్శసంజ్ఞా [మనఃసంజ్ఞా] ఇతి షట్ ప్రకారఃసంజ్ఞాస్కన్ధః । సంస్కారస్కన్ధో ద్విప్రకారః, కుశలాకుశలభేదాత్ । తత్రాకుశలో దశవిధో మనోవాక్కాయభేదైః । తత్ర మానసా మిథ్యాదర్శనాభిలాషప్రద్వేషాస్త్రయఽః । వాచికా అమృతవచనపైశూన్యపరనిన్దావిప్రలమ్భవచనాని చత్వారి । కాయికా హింసాపరస్వహరణమైథునయోగాస్త్రయ ఇత్యకుశలాః । కుశలాశ్చ దశ విపరీతాః । ఏవం సంస్కారస్కన్ధో వింశతిప్రకారః । చక్షుర్విజ్ఞానం శ్రోత్రవిజ్ఞానం ఘ్రాణవిజ్ఞానం స్పర్శవిజ్ఞానం జిహ్వావిజ్ఞానం మనోవిజ్ఞానం చేతి షట్ప్రకారో విజ్ఞానస్కన్ధః । ఇత్యేష దుఃఖకారణత్వాద్ దుఃఖమిశ్రత్వాత్ సుఖమపి దుఃఖమ్ । తస్య కారణం సముదయః । తయోర్నిరోధో వినాశః । తస్యోపాయో మార్గః । క్షణికాదిభావేనైవ క్షణికమితి భావనావశాద్ రాగాదినివృత్తిః, మమేదమితి సమ్బన్ధాభావాత్ । తథా నిరాత్మకభావనాతశ్చ రాగాదినివృత్తిః, స్వపరసమ్బన్ధాభావాత్ । ఏవం సర్వం శూన్యమితి భావనయా రాగాదినివృత్తిః, అసత్త్వాత్ ।

నహి గగనకుసుమవన్ధ్యాసుతాదౌ రాగాదిసమ్భవ ఇతి

శుద్ధచిత్తసన్తత్యుద్భవోపపత్తిరితి వైభాషికసౌత్రాన్తికజ్ఞానాద్వైతవాదినో బౌద్ధాః ।
శుద్ధంచిత్తసన్తతేరపి వినాశోఽపవర్గ ఇతి శూన్యవాదినః ।
తదిదమనుపపన్నమ్, క్షణికాదిభావనానాం మిథ్యారూపతయా
నిఃశ్రేయససాధనత్వాసమ్భవాత్ । న చ సర్వే భావాః క్షణికాః సత్త్వాద్ విజ్ఞానవద్
ఇత్యనుమానాత్ పదార్థానాం రూపరసగన్ధస్పర్శవిజ్ఞానానాం క్షణికత్వసిద్ధేః
క్షణికత్వభావనాయా న మిథ్యాత్వమితి వాచ్యమ్, తస్యాగ్న్యనుష్ణతాసాధకకృతకత్వామానవత్
స ఏవాయం ఘట ఇత్యాదిప్రత్యక్షబాధయాఽప్రామాణ్యాత్ । న చ స ఏవాయం నఖః, త
ఏవామీ కేశా ఇత్యాదిప్రత్యభిజ్ఞావదస్యాపి న ప్రామాణ్యమితి వాచ్యమ్, అస్య బాధకాభావాత్ ।
న చానేనైవానుమానేనాస్య బాధ ఇతి వాచ్యమ్, అనుమానస్య ప్రత్యక్షమూలస్య
స్వమూలబాధకత్వాసమ్భవాత్ । న చానుష్ణతాసాధకేనోష్ణతాగ్రాహిప్రత్యక్షం బాధ్యత ఇతి
। తథా విజ్ఞానస్య త్రిక్షణస్థాయితయా క్షణికత్వాభావాత్ సాధ్యవికలో దృష్టాన్త ఇతి ।
నన్వక్షణికస్యార్థక్రియాకారిత్వలక్షణసత్త్వాసమ్భవాదుప-లభ్యమానం సత్త్వం
పృథివ్యాదిక్షణికతాం సాధయేత్ । తథాహి- క్షణికో యది స్వనిష్పాద్యం సర్వం యుగపదేవ
కరోతి, న హ్యుత్తరాదిక్షణేష్వపి, తదైవ సర్వం జ్ఞాయేత, తత్కారణస్య విద్యమానత్వాత్ । నహి
కారణే సతి కార్యానుత్పత్తిర్ఘటత ఇతి । నాపి క్రమేణ, ప్రథమక్షణ
ఏవోత్తరాదిక్షణభావినాం కార్యాణాం కారణభూతస్యాస్య సద్భావేన విలమ్బనాసమ్భవాత్
। న చ సహకారిప్రాప్త్యనురూపేణ కార్యజననమితి వాచ్యమ్, సహకారిణా క్రియమాణస్య
కారణాతిశయవినాశస్య వా కారణాద్భిన్నత్వే తదితరవిశ్వవదుపేక్ష్యత్వాత్ । తథాఽనతిశయ-
నివృత్త్యతిశయాధానహేతుత్వే సహకార్యపేక్షకారణభిన్నత్వేఽతదుత్పత్తౌ తదుత్పాదప్రసఙ్గః
।
అతిశయాధానానతిశయానివర్తకత్వే తదితరవిశ్వవత్ సహకారిణామప్యుపేక్ష్యత్వప్రసఙ్గ ఇతి ।
తస్మాదర్థక్రియాకారిత్వలక్షణసత్త్వవిరహాదసన్తోఽక్షణికా ఇతి । అత్ర ప్రయోగః- యత్
క్రమాక్రమాభ్యామజనకం తన్నాస్తి యథా ఖరవిషాణమ్,

క్రమాక్రమాభ్యామజనకాశ్చాక్షణికా ఇతి, తస్మాత్ పృథివ్యాదిషు పక్షభూతేషుపలభ్యమానం సత్త్వం విపక్షే వృత్త్య-సమ్భవాత్ సపక్షాభావేఽపి క్షణికత్వం సాధయతీతి । నైవమ్, అక్షణికానా-మపి క్రమాక్రమాభ్యాం సహకారిప్రాప్తౌ తథైవ జనకత్వోపపత్తేః । ననూక్తం సహకారిణాతిశయాధానం తదనతిశయనివృత్తిర్వేతి వికల్పోక్తం సత్త్వాదనుపపన్నమ్, అస్యైవాతిశయత్వాత్ । యద్ యస్య సద్భావే కార్యం కరోతి, స తస్యాతిశయ ఇతి మృదాదికారణం
చక్రాదిసహకారిసమవధానే ఘటాదికార్య-జనకముపలబ్ధమితి తత్ తదతిశయ ఇతి ।। ౨ ।।

వృత్తిః

తతశ్చ క్రమేణ మలపరిపాకే జాతే సతి- భోగేనేతి ।
మలపరిపాకే సతి కర్మణాం యుగపత్ పకాద్ దీక్షాఖ్యయా స్వశక్త్యా ఆచార్యవ్యాపారాభివ్యక్తయా కేవలయా వా । యుగపదనేకభోగభోజనాత్మకకర్మనాశం విధాయ మలాదిభ్యః పశూన్ మోచయతీత్యర్థః । యదుక్తం శ్రీమత్కిరణే-

అనేకభవికం కర్మ దగ్ధబీజమివాణుభిః ।
భవిష్యదపి సంరుద్ధం యేనేదం తద్ధి భోగదమ్ ।। (వి౦ ౬।౧౮)

అత ఏవ సద్యోనిర్వాణదీక్షాయామారబ్ధకార్యస్య వర్తమానశరీరారమ్భకస్య కర్మణోఽపి క్షయ ఇతి సిద్ధమ్ । దీక్షాయాశ్చ నైష్ఠిక్యాదికో భేదః శ్రీమన్మతఙ్గాదేరవధేయః ।। ౭౨ ।।

ఆ ప్రలయం యత్ తిష్ఠతి సర్వేషాం భోగదాయి భూతానామ్ ।
తత్ తత్త్వమితి ప్రోక్తం న శరీరఘటాది తత్త్వమతః ।। ౭౩ ।।

నను న షట్త్రింశత్ తత్త్వానీతి శక్యతే వక్తుమ్, శరీరఘటాదేరపి

సద్భావాదిత్యాశఙ్క్యాహ- ఆ ప్రలయమితి ।

అయమభిప్రాయః- శరీరఘటాదేస్తత్త్వలక్షణాభావాన్న తత్సద్భావేన తత్త్వాధిక్యమ్ ।

తథాహి- యద్ ఆ ప్రలయావస్థాయి సర్వభూతభోగకారణం తత్త్వమితి తత్త్వలక్షణం న

శరీరఘటాదేరస్తి, తద్దేశతత్కాలవ్యాప్త్యభావాత్ । తథా శరీరఘటాదీనాం

పృథివ్యాదితత్త్వవృత్తిరూపతయా బుద్ధివృత్తిరూపాధ్య-వసాయాదివత్
తత్త్వాన్తరత్వాసమ్భవాచ్చ న

తత్త్వాధిక్యమితి । తదుక్తం గురుదేవాచార్యేణ-

తతత్వాత్ సన్తతత్వాచ్చ తత్త్వానీతి తతో విదుః ।

తతత్వం దేశతో వ్యాప్తిః సన్తతత్వం చ కాలతః ।।

లక్షాదియోజనవ్యాపి తత్త్వమా ప్రలయాత్ స్థితమ్ ।

అన్యథా స్తమ్భకుమ్భాదిరపి తత్త్వం ప్రసజ్యతే ।। ఇతి ।। 3 ।।

వృత్తిః

యద్యేవం శరీరాదేః కథం న తత్త్వతయా పరిగణనమత ఆహ- ఆ ప్రలయమితి ।

అతః సక్షాత్ పరమ్పరయా వా భోగదాయకమా ప్రలయావస్థాయి చ యత్ తత్

తత్త్వమిత్యుక్తమ్ । అత ఏవాస్మాభిః సంహారక్రమేణ తత్త్వాని ప్రదర్శితాని । యథా-

భూవార్యగ్నిమరుత్ఖగన్ధరసరూపస్పర్శశబ్దాన్ భగం

పాయుపాదకరాస్యనాసిరసనా దృక్త్వక్శ్రుతిర్మానసమ్ ।

గర్వం ధీగుణమత్ర రాగపురుషాన్ విద్యానియత్యౌ కలాం

కాలం మోహకబోధకేశ్వరసదేశచ్చక్తిమీడే శివమ్ ।। ఇతి ।

అత్ర చ రాగపురుషానితి క్రమవైపరీత్యేన పుంసో నాధ్వత్వమితి దర్శితమ్ ।। ౽౩ ।।

తత్త్వం యతో భవేద్ యత్ కారణమాపూరకం చ తత్త్వస్య ।
కథితా వ్యవస్థితిర్యన్నిఖిలానామేవ తత్త్వానామ్ ।। ౽౪ ।।

తాత్పర్యదీపికా

ప్రతిజ్ఞాతార్థముపసంహరతి- తత్త్వమితి ।
అయమర్థః- శివాద్యవనిపర్యన్తానాం నిఖిలానాం తత్త్వానాం వ్యవస్థితిః కథితా ।
తథా నిఖిలానాం తత్త్వానామాపూరకమాభీక్ష్ణ్యేన పూరకమధ్వాతీతం శివాఖ్యం
నిష్కలం రూపం చ కథితమ్, తేనేదం పూర్ణం పురుషేణ సర్వమ్ (శ్వే౦ ఉ౦ ౩।౯) ఇతి శ్రుతేః ।
యతో భవతి యత్ తత్త్వం యత్ కారణం చాపూరకముపకరణం వా, తచ్చ కథితమితి ।। ౪ ।।

వృత్తిః

అకృతస్య కరణం కృతస్య పరివర్ధనం చ బుద్ధిధర్మ ఇతి । అథ
ప్రకరణముపసంహరతి- కథితా వ్యవస్థితిరితి ।। ౽౪ ।।

తత్త్వానామపి తత్త్వం యేనాఖిలమేవ హేలయా కథితమ్ ।
శ్రీభోజదేవనృపతిర్వ్యధత్త తత్త్వప్రకాశం సః ।। ౽౫ ।।

తాత్పర్యదీపికా

శాస్త్రస్వీకరణాయ కర్తారం స్వాత్మానమభిద్యోతయతి- తత్త్వానామితి ।
తత్త్వానామపి తత్త్వం స్వరూపం యేనాఖిలం కృత్స్నమేవ హేలయాఽక్రమేణ పూర్వం కథితమ్, స ఏవ తత్త్వప్రకాశం వ్యధత్త విభాగేన కృతవానితి । నన్వాప్తకృతత్వావబోధేన న శాస్త్రస్వీకారః, శాస్త్రస్వీకారస్య యుక్తియుక్తావబోధపూర్వకత్వాత్ । తదుక్తం భట్టాచార్యేణ-

కణాన్ వా భక్షయేత్ కామం మాహిషాణి దధీని వా ।
యుక్తియుక్తనిబన్ధశ్చేత్ తద్ధి గ్రాహ్యం మనీషిభిః ।। ఇతి ।

నైతదేవమ్, ఇతరేతరాశ్రయదోషప్రసఙ్గాత్ । శ్రవణే ప్రవర్తమానస్య యుక్తియుక్తావబోధః, యుక్తియుక్తావబోధే సత్యేవ శ్రవణే ప్రవృత్తిరితి । తస్మాదాప్తకృతత్వావబోధ ఏవాదౌ శ్రవణే ప్రవృత్తిహేతుః । యథా హి మనునా ప్రణీతం వ్యాసేన ప్రణీతమిత్యాదికర్తృబహుమానాత్ ప్రవృత్తిరితి
యుక్తం కర్తృసంకీర్తనమితి । అత్ర నివృత్తిః కలాధ్వా । తత్త్వాధ్వా పృథివీ । భద్రకాల్యాదికాలాగ్న్యన్తాన్యష్టోత్తరశతం భువనాధ్వా । క్షకారో వర్ణాధ్వా, లకారో వా । అష్టావింశతిపదాని పదాధ్వా । సద్యోజాతహృదయాఖ్యౌ మన్త్రాధ్వా । పదోద్ధార ఉచ్యతే-

చతుర్వర్ణం సముద్దిష్టం మహాదేవపదం హి యత్ ।
సద్యావేశ్వరసంజ్ఞం తు పఞ్చార్ణం మునిసత్తమ ।।
మహాతేజ ఇతి ప్రోక్తం పదం వర్ణచతుష్టయమ్ ।
పదం పఞ్చార్ణముద్దిష్టం యోగాధిపతిసంజ్ఞితమ్ ।।
ముఞ్చ ముఞ్చ చతుర్వర్ణం షడ్వర్ణం ప్రథమాత్మకమ్ ।
శర్వశర్వపదం చాత్ర బోద్ధవ్యం చతురక్షరమ్ ।।
భవయుగ్మం తథా తద్వద్ భవోద్భవపదం పునః ।
పదమష్టాక్షరం చాన్యత్ సర్వభూతసుఖప్రదమ్ ।।
సర్వసాన్నిధ్యపూర్వం తు కరాన్తం సప్తవర్ణకమ్ ।

పదమష్టాక్షరం బ్రహ్మవిష్ణురుద్రపరం పరమ్ ॥
అనర్చితం ద్విరభ్యస్తమష్టార్ణం పదముచ్యతే ।
అసంస్కృతపదం తద్వత్ పూర్వస్థితపదం తథా ॥
సాక్షిన్ తురుపదే తద్వచ్చతుర్వర్ణే ద్విరుక్తితః ।
షట్పుతఙ్గపదే వర్ణాశ్చత్వారః పిఙ్గసంజ్ఞకే ॥
తద్వజ్జ్ఞానపదం శబ్దసూక్ష్మాఖ్యే చతురక్షరే ।
ద్వ్యక్షరం స్యాచ్ఛివపదం తథా శర్వపదం విభోః ॥

త్ర్యక్షరం సర్వదపదం ప్రణవాది నమో నమః ।
పఞ్చవర్ణం శివాయేతి త్ర్యక్షరం సముదీరితమ్ ॥
నతియుగ్మం పఞ్చవర్ణం సతారం పదముత్తమమ్ ॥ ఇతి ।

నను కుతః కథం కలానాముత్పత్తిః । శివేచ్ఛయా బిన్దోరితి బ్రూమః । తదుక్తం గురుదేవపద్ధతౌ-

బిన్దోర్నాదాత్మకాత్ తస్మాచ్ఛివేచ్ఛాతః ప్రవర్తితాః ।
కలాః పఞ్చ నివృత్త్యాద్యా యాసు విశ్వం ప్రతిష్ఠితమ్ ॥
మన్త్రాః పదైస్తాని వర్ణైర్వ్యాప్తానీహ సమన్తతః ।
వర్ణాస్తు భువనైర్వ్యాప్తాస్తత్త్వైర్వ్యాప్తాని తాని చ ॥
కలాభిస్తాని తత్త్వాని వ్యాప్తానీహ కలాః క్రమాత్ ।
సదాశివాదిభూమ్యన్తం శక్తితత్త్వం వ్యవస్థితమ్ ॥
సదాశివాదికం త్వేవం స్వకార్యం వ్యాప్య సంస్థితమ్ ।
చతుర్యుగమహాపాదం పృథివీతత్త్వకన్దరమ్ ॥
కాలతత్త్వాత్తనాభం తత్ పఞ్చాశద్భావకణ్టకమ్ ।
మాయాతత్త్వబృహద్గ్రన్థి శుద్ధవిద్యాబ్జశోభితమ్ ॥

విద్యేశ్వరదలచ్ఛన్నం శక్తికేసరసంయుతమ్ ।
పీఠమేవంవిధం కల్ప్యం మాతృకాబీజసంభవమ్ ॥ ఇతి ।
కాలాధ్వోక్తాఙ్గసమ్పూర్ణో భువనాధ్వోక్తరోమధృక్ ।
వర్ణాధ్వోక్తత్వచోపేతో మన్త్రాధ్వరుధిరాన్వితః ॥
పదాధ్వోక్తశిరామాంసశుక్లమజ్జాస్థితత్త్వగః ॥
సదాశివషడధ్వాత్మా తస్య ప్రాణః శివః స్మృతః ।
పరావరో మహాదేవో ధ్యానే సకలరూపధృక్ ॥
నిష్కలస్తదభావే తు అష్టత్రింశత్కలాత్మకః ।
ఆసనం మూర్తిరావాహ్యమేతత్ త్రితయమధ్వని ॥
వ్యాప్యవ్యాపకభావేన జ్ఞాత్వా యజనమారభేత్ ।
ఆసనం శుద్ధవిద్యాన్తం మూర్తిః శక్త్యన్తగోచరా ।
ఆవాహ్యం శివతత్త్వం స్యాదేతచ్చైవానుశాసనమ్ ॥ ఇతి ॥ ౫ ॥

ఇతి తత్త్వప్రకాశతాత్పర్యదీపికాయాం నివృత్త్యాఖ్యః షష్ఠః పరిచ్ఛేదః ॥

వృత్తిః

కేనేదం ప్రకరణమిత్యాహ- తత్త్వానామితి । తత్త్వానాం ప్రకాశం జ్ఞానం తత్త్వానాం తత్త్వస్వరూపం యేన కథితం జ్ఞాపితమిత్యర్థః ॥ ౭౫ ॥

యస్యాఖిలం కరతలామలకక్రమేణ
దేవస్య విస్ఫురతి చేతసి తత్త్వజాతమ్ ।
శ్రీభోజదేవనృపతిః స శివాగమార్థం
తత్త్వప్రకాశమసమానమిదం వ్యధత్త ॥ ౭౬ ॥

తాత్పర్యదీపికా

యస్యాఖిలం కరతలామలకక్రమేణ
దేవస్య విస్ఫురతి చేతసి తత్త్వజాతమ్ ।
శ్రీభోజదేవనృపతిః స శివాగమార్థం
తత్త్వప్రకాశమసమానమిదం వ్యధత్త ।।
నమస్తస్మై భగవతే భోజాయాక్లిష్టకర్మణే ।
శివాయ శివభక్తాయ శివైకాహితచేతసే ।।
నమః సర్వజగజ్జన్మస్థితిభఙ్గైకహేతవే ।
సర్వద్రైకస్వభావాయ శివాయ శివదాయినే ।।
తత్త్వప్రకాశవ్యాఖ్యానం భక్తినిర్భరచేతసా ।
అవిజ్ఞాయ కృతం యత్తు సన్తస్తత్ క్షన్తుమర్హథ ।।

ఇతి భారద్వాజకులాలఙ్కరణభూతేన శఙ్కరసూనునా
విధివిహితసోమరసాస్వాదనపరితోషిణా
శివాఙ్ఘ్రికమలద్వయాసక్తమధుకరాయమాణమానసేన
శ్రీమతా శ్రీకుమారేణ రచితా
తత్త్వప్రకాశతాత్పర్యదీపికా పరిపూర్ణా ।।

వృత్తిః

తదేవ ప్రపఞ్చయతి- యస్యేతి ।

యః శాస్త్రేషు శివోదితేషు పరమం వ్యాఖ్యాతృభావం గతః
సామాన్యేషు పదాదికేషు చ సుధీః స్వాధ్యాయశిక్షోల్బణః ।

తేనాఘోరశివేన శైవతిలకైః సమ్ప్రార్థితేనాదరాత్
సంక్షేపేణ గురూత్తమేన వివృతస్తత్త్వప్రకాశః స్ఫుటమ్ ॥

ఇతి లక్షద్వయాధ్యాపకశ్రీమదఘోరశివాచార్యవిరచితా తత్త్వప్రకాశికావృత్తిః సమాప్తా ॥

తత్త్వసంగ్రహః

సద్యోజ్యోతిఃశివాచార్యప్రణీతః

అఘోరశివాచార్యకృతయా టీకయా సహితః

శివత్వం నిర్మలం యస్య శశ్వద్విశ్వవిలక్షణమ్ ।
తమహం సర్వదం వన్దే శ్రీమదభ్రసభాపతిమ్ ॥
పదవాక్యప్రమాణజ్ఞః సద్యోజ్యోతిర్గురూత్తమః ।
సాక్షాదివ శివోఽస్మాభిరలక్ష్యమతివైభవః ॥
తత్త్వసంగ్రహచన్ద్రస్య ప్రకాశాయ వితానితా ।
శ్రీనారాయణకణ్ఠేన బృహట్టీకా శరన్నిశా ॥
తథాపి ఖిన్నబుద్ధీనాం బృహట్టీకాప్రవిస్తరే ।
హితాయ లఘుటీకాఽత్ర మయేయముపరచ్యతే ॥

తత్ర తావదత్రభవానాచార్యః పరమశివప్రణామపూర్వకం ప్రకరణకరణం ప్రతిజానీతే-

చిదచిన్నేతారమజం సర్వజ్ఞం శఙ్కరం ప్రణమ్యాహమ్ ।

మన్దమతిబోధహేతోస్తత్త్వాని వదామి సంక్షేపాత్ ।। ౧ ।।

చితాం బద్ధాత్మనామ్, అచితాం చ బిన్దుమాయాతత్కార్యాణాం నేతారమ్ అధిష్ఠితారమ్, సాక్షాత్పరమ్పరయా చ శుద్ధాశుద్ధజగదుపాదానేనాత్మనాం యథార్హం శుద్ధాశుద్ధభోగప్రదమిత్యర్థః । అతశ్చ జగతః సన్నివేశాదిమత్త్వేన కార్యత్వాత్ తత్కర్తృతయేశ్వరసిద్ధిరితి భావః । ఏతేన ప్రకృతిపురుషకర్మేశ్వరవాదినోఽపి నిరస్తాః, ప్రకృతికర్మణోరచేతనత్వాత్, పురుషస్య చ సమలత్వేనాస్వవశత్వాత్ । అజం నిత్యనిర్మలత్వాత్ ।

శరీరాదియోగాత్మనాపి జన్మనా రహితమ్ । అనేన చాస్య నిత్యత్వం సిద్ధమ్ । అస్య హి జగత్కర్తురనిత్యత్వే జన్మాదియోగిత్వే వాఽచేతనత్వమనవస్థానం చ స్యాత్ । కిఞ్చ, సర్వజ్ఞం మలరహితత్వాత్ సర్వకర్తృత్వాచ్చ । ఇదం చాత్రాకూతమ్- నాస్య జ్ఞానం నైయాయికాదీనామివ మనఃసంయోగాద్యపేక్షమ్, అపి తు జ్ఞానం స్వభావ ఏవ । తస్య చ జ్ఞేయకార్యాద్యుపాధిభేదాదౌపచారికమానన్త్యమ్ । యచ్చోచ్యతే-

తదేకం విషయానన్త్యాద్ భేదానన్త్యం ప్రపద్యతే ।
కర్తృత్వం తదభిన్నత్వాత్ తద్వదేవోపచారతః ।। ఇతి ।
(మృం విం ౫।౧౭)

శం సుఖమ్ అప్రేర్యతారూపం సర్వజ్ఞత్వసర్వకర్తృత్వాత్మకం స్వసామ్యమాత్మనాం కరోతీతి శఙ్కరః । అనేన చాస్య మోక్షప్రదత్వమాహ, లక్ష్యపదం చైతత్ । తమేవంభూతం భగవన్తం ప్రణమ్య కాయవాఙ్మనోభిః ప్రహ్వీభూయ తత్త్వాని పృథివ్యాదీని సంక్షేపాద్ వదామి । తత్త్వలక్షణమస్యాభిధేయమిత్యర్థః ।

కిమర్థమస్య ప్రారమ్భోఽత ఆహ- మన్దమతీతి । అయమాశయః- మతఙ్గాద్యుక్తస్య

తత్త్వలక్షణస్యాతివిస్తృతత్వాన్మన్దమతీనాం తదవధారణమశక్యమ్, తత స్తేషాం సంక్షే పేణ తత్త్వబోధార్థమస్యారమ్భ ఇతి । తత్త్వజ్ఞానస్య పరమ్పరయా పరాపరమోక్షసాధనత్వాత్ పరమపురుషార్థాత్మకం ప్రయోజనమప్యత్ర సూచితమ్ । తతశ్చ తత్త్వజ్ఞానప్రకరణయోర్జ్ఞాప్యజ్ఞాపకలక్షణస్తత్త్వజ్ఞాన-మోక్షయోరుపాయోపేయలక్షణశ్చ సంబన్ధః సిద్ధః । గురుసంప్రదాయాత్మకమపి సంబన్ధం వక్ష్యతి- భగవానుగ్రజ్యోతిః సర్వజ్ఞోఽయమనుజగ్రాహ ఇతి । అనుగ్రహస్యోపలక్షణత్వాత్ పరమశివాత్ ప్రభృతి ఆత్మాన్తమవిచ్ఛిన్నశాస్త్రసంప్రదాయతః సిద్ధాన్తార్థః ప్రతిష్ఠిత ఇతి భావః ॥ ౧ ॥ ఇత్థం తత్త్వవ్యాఖ్యాం ప్రతిజ్ఞాయ వ్యుత్క్రమేణోపనేయోఽసౌ శివాయ గమనం ప్రతి ఇతి శ్రీమత్స్వాయంభువశ్రుతేస్తేషాం చ సంహారక్రమేణైవ దీక్షాయాం శుద్ధిరితి సూచయన్ సంహారక్రమేణైవ పఞ్చభూతాని తావదాహ-

క్షితిజలశిఖిపవనామ్బరభూతాన్యేషాం క్రమేణ వృత్తాని ।
ధారణసంగ్రహపాకవ్యూహా దానం చ తదవకాశస్య ॥ ౨ ॥

క్షితిజలశిఖిపవనామ్బరాణ్యేవ భూతానీత్యర్థః । ఏషాం చ పృథివ్యాదీనాం ధారణాదిభిః కార్యైః సిద్ధిరిత్యాహ- ఏషాం క్రమేణేతి । తత్ర సంగ్రహోఽవష్టమ్భః, వ్యూహోఽవయవసంఘట్టనమ్, అవకాశస్య ఆస్పదస్య దానమాకాశవృత్తిః । తతో అవకాశదానాత్మనా కార్యేణ ఆకాశసిద్ధేస్తదభావవాదినశ్చార్వాకాస్త్రప్రత్యక్షవాదినో మీమాంసకాశ్చ ప్రతిక్షిప్తాః । న చాస్య నైయాయికాదిభిరివ నిత్యత్వమిష్యతే, వక్ష్యమాణవత్ తన్మాత్రాకార్యత్వాద్ భువనాధారత్వశ్రుతేశ్చ వ్యూహోఽపి వాయుకార్యాణాముపలక్షణమ్ । యదాహుః- స్పర్శశబ్దధృతికమ్పలిఙ్గో వాయుః ఇతి । కిఞ్చ- గన్ధో రసోఽథ రూపం స్పర్శః శబ్దో మహీగుణాః పఞ్చ । తోయాదీనామేతే పూర్వం పూర్వం విహాయ పరిపాట్యా ॥ తదుక్తం మృగేన్ద్రే- ఇతి పఞ్చసు శబ్దోఽయం స్పర్శో భూతచతుష్టయే ॥ అశీతోష్ణో మహీవాయవోః శీతోష్ణౌ
వారితేజసోః । భాస్వదగ్నౌ జలే శుక్లం క్షితౌ శుక్లాద్యనేకధా ॥ రూపం త్రిషు రసోఽమ్బుస్సు

మధురః షడ్విధః క్షితౌ । గన్ధః క్షితావసురభిః సురభిశ్చ మతో బుధైః ।। (విం ౧౨।౨౭-౨౯) ఇతి । అత ఏవాశ్రయాదన్యత్రోపలబ్ధేరాకాశైకగుణః శబ్ద ఇతి యద్వైశేషికాదిభిరుక్తమ్, యదయుక్తమ్, తస్య హేతోః ప్రత్యక్షాగమబాధితత్వేన కాలాత్యయాపదిష్టత్వాత్ । తథాహి- ప్రత్యక్షేణాకాశే ప్రతిశబ్దః శ్రూయతే, వాయౌ శకశకాదిః, అగ్నౌ ధమధమాదిః, జలే ఛలఛలాదిః, పృథివ్యాం కడకడాదిః । కిఞ్చ, భేర్యాద్యాశ్రయేష్వపి శబ్దా ఉపలభ్యన్త ఇత్యాది విస్తరేణోక్తమస్మాభిః మృగేన్ద్రవృత్తిదీపికాయామితి తత ఏవావధార్యమ్ ।। ౨ ।। తేషాం చ భూతానామస్మదాదిబాహ్యేన్ద్రియపరిచ్ఛేద్యగుణత్వాద్ ఘటాదివత్ కారణపూర్వకత్వసిద్ధేస్తత్కారణం తన్మాత్రపఞ్చకం సిద్ధమిత్యాహ-

తద్భూతసమానగుణం కారణమాపూరకం చ తస్యైవ ।
తన్మాత్రం భూతస్య హ్యయం విశేషో విశేషరహితం తత్ ।। ३ ।।

తద్భూతసమానగుణం తన్మాత్రం తస్య భూతస్య కారణముపాదానమాపూరకం చ పోషకం చ భవతీతి శేషః । యదాహుః- అకృతస్య కరణం కృతస్య పరివర్ధనం చ ప్రకృతికర్మ ఇతి । తతశ్చ

గన్ధాదిపఞ్చగుణాత్మకం గన్ధతన్మాత్రం భూమేః కారణమ్, రసాదిచతుర్గుణరూపం తు రసతన్మాత్రం జలస్యేత్యేవమన్యత్ స్పష్టమ్ । అనేనైతేషాం పరమాణురూపతామభిదధానా నైయాయికాదయః ప్రతిక్షిప్తాః । తేషామచైతన్యత్వే సత్యనేకత్వాద్ మూర్తత్వాచ్చ ఘటాదివత్ పాంశ్వాదివద్వా కార్యత్వావ్యభిచారాత్ । తతశ్చ తన్మాత్రాదిద్వారేణ మాయైవ పరమకారణమితి వక్ష్యామః । యద్యేవం సమానగుణత్వాద్ భూతతన్మాత్రయోః కో విశేషోఽత ఆహ- తన్మాత్రం భూతస్యేతి । యథాహి పృథివ్యాదిభూతగతా గన్ధాదయో గుణాః ప్రోక్తవద్విశిష్టా ఉపలభ్యన్తే, నైవం తత్కారణేషు తన్మాత్రేషు । తతశ్చ సూక్ష్మత్వాదవిశిష్టగుణమాత్రరూపాత్తన్మాత్రవర్గాద్భూతవర్గస్య

స్థూలత్వాదివిశిష్టగుణయోగిత్వం విశేషః । అత ఏవైషాం తన్మాత్రసంజ్ఞాః । తత్రచ్యూయతే-
గుణావిశిష్టాస్తన్మాత్రాస్తన్మాత్రపదయోజితాః (మృం విం ౧౨।౫) ఇతి ।। ३ ।।

అథైషాం భూతతన్మాత్రాణాం కార్యశబ్దవాచ్యత్వమిన్ద్రియాధారత్వం చాహ-

ఏతత్కార్యం దశధా కరణైరావిశ్య కార్యతే చేష్టామ్ ।
అవిభుత్వాత్ కరణాని తు కార్యమధిష్ఠాయ చేష్టన్తే ।। ४ ।।

ఏతాని చ స్థూలసూక్ష్మరూపేణేన్ద్రియాధారాణి స్థితానీత్యుక్తం మతఙ్గే- తన్మాత్రాణీహ
ఘటవన్మహాభూతాని లేపవత్ (విం ౧౯।౨౧) ఇతి ।। ४ ।।

అథ కర్మేన్ద్రియసిద్ధిమాహ-

వచనాదానోత్సర్గానన్దాగమనేషు కర్మకరణాని ।
శ్రోత్రస్పర్శనదర్శనజిహ్వాఘ్రాణాని బుద్ధికరణాని ।। ५ ।।

వాక్కరపాయుప్రజననచరణసమాఖ్యాని కరణాని । ఉత్సర్గో మలవిరేకః । వాగాదీని
కర్మాక్షాణి వచానాద్యాసు క్రియాసు కరణాని సిద్ధానీత్యర్థః । అతశ్చ
కర్మేన్ద్రియాభావవాదినో నైయాయికాదయః ప్రతిక్షిప్తాః, నాకరణా కృతిః సంభవతి యతః ।
నను భ్రూలతోత్క్షేపాదీనామపి క్రియాత్వాత్ కర్మేన్ద్రియానన్త్యప్రసఙ్గ ఇతి చేత్, తన్న, తేషాం
త్వగిన్ద్రియవత్ సర్వశరీరవ్యాపకత్వేనా[న]భ్యుపగమాత్, హస్తాదేరేవ
భ్రూక్షేపణాదివ్యాపారస్తత్తత్సంజ్ఞాకృతః, తత్తదిన్ద్రియశక్తీనాం తత్ర తత్ర
విశేషాధిష్ఠానాదిత్యవిరోధః । బుద్ధీన్ద్రియాణ్యుచ్యన్తే- శ్రోత్రస్పర్శనేతి । స్పృశ్యతేఽనేనేతి
స్పర్శనం త్వగిన్ద్రియమేవ । దర్శనమపి చక్షురేవ ।। ५ ।।

అథ కైర్వ్యాపారైరేషాం సిద్ధిరిత్యాహ-

ప్రత్యేకం శబ్దాదిష్వేషామాలోచనం వృత్తిః ।
ఇతి దశధా కరణం బహిరిచ్ఛాసంరమ్భబోధవృత్త్యన్యత్ ।। ౬ ।।
అన్తఃకరణం త్రివిధం చిత్తాహఙ్కారబుద్ధినిర్వాచ్యమ్ ।
ఉత్పత్తిరహఙ్కారాచ్చిత్తబహిష్కరణభూతయోనీనామ్ ।। ౭ ।।

ఏషాం శ్రోత్రాదీనాం యథాక్రమం శబ్దస్పర్శరూపరసగన్ధేషు విషయేషు ఆలోచనం గ్రహణమ్ । ప్రత్యేకమసాధారణం వృత్తిః । శబ్దాదిగ్రహణాన్యథానుపపత్త్యా తేషాం సిద్ధిరితి భావః । ఇత్థం

బహిర్దశప్రకారం బాహ్యేన్ద్రియం జ్ఞేయమితి శేషః । అన్తఃకరణసిద్ధిమాహ- అన్తఃకరణమితి । బాహ్యకరణాదన్యదన్తఃకరణం త్రివిధమ్ । మనోబుద్ధ్యహఙ్కారాఖ్యమ్ । తేషాం చ క్రమాదిచ్ఛాదయో వ్యాపారా ఇత్యాహ- ఇచ్ఛాసంరమ్భబోధవృత్తీతి । తత్రేచ్ఛాశబ్దేన సంకల్పాఖ్యమవధానమేకాగ్రతాపరపర్యాయముచ్యతే । తచ్చ దృక్క్రియాత్మకత్వాద్ బుద్ధ్యహఙ్కారకార్యాద్ బాహ్యగ్రాహకపరామర్శాత్మనో భిన్నమ్, తయోః ప్రత్యయరూపత్వాత్ । అతో
యస్యైతత్కార్యం తన్మన ఇతి మనఃసిద్ధిః । తచ్చ మనః సఙ్కల్పేనాన్తరేణ బాహ్యేన్ద్రియాధిష్ఠానేన చ ద్విధాధికారీత్యుక్తం మతఙ్గే- ద్విధాధికారి తచ్చిత్తం భోక్తుర్భోగోపపాదకమ్ । బహిః కరణభావేన స్వోచితేన యతః సదా ।। ఇన్ద్రియాణాం తు సామర్థ్యం సఙ్కల్పేనాత్మవర్తినా । కరోత్యన్తఃస్థితం భూయస్తతోఽన్తఃకరణం మనః ।। (విం ౧౮।౮౧-౮౨) ఇతి । మృగేన్ద్రేఽపి- దేవప్రవర్తకం శీఘ్రచారి సంకల్పధర్మి చ (విం ౧౨।౭) ఇతి । తత్ర
చ దేవశబ్దేనేన్ద్రియాణ్యుచ్యన్తే । ఇన్ద్రియాధిష్ఠాతృత్వం చ తత్రైవ సాధితమ్-

ఆత్మేన్ద్రియార్థనైకృష్ట్యే సర్వదైవాప్రవృత్తితః । ప్రవృత్తికారకాస్తిత్వం యుక్తితోఽప్యవసీయతే ।। (విం

౧౨।౯) ఇతి । తతశ్చావిభుత్వాత్ ప్రత్యాత్మనియతతయాఽనేకత్వాచ్చ కార్యత్వం మనసః । తథా

సంరమ్భః ప్రయత్నాత్మకోఽహఙ్కారకార్య ఏవ । యదుక్తమ్- సంరమ్భోఽహఙ్కృతేర్వృత్తిః (భోం

కాం 33) ఇతి । స చ జ్ఞానశక్త్యాశ్రయభూతయా

బోధాధ్యవసాయవత్క్రియాశక్త్యాశ్రయభూతయా భవతి । అయమేవ ప్రాణాదిరూపస్యాన్తరస్య

వాయోః ప్రవృత్తినిమిత్తమ్ । యదాహుః- ప్రేరణాకర్షణే వాయోః ప్రయత్నేన వినా కుతః (ప్రం వాం

౧।౫౪) ఇతి । కిఞ్చ, గ్రాహ్యపరామర్శాత్మనో బుద్ధికార్యాత్

ప్రతిక్షణమనేకరూపస్యాత్యన్తవిలక్షణస్య ఏకరూపస్యాహమితి గ్రాహకపరామర్శస్య యత్కరణం

సోఽహఙ్కార ఇత్యహఙ్కారసిద్ధిః । న చాయం తత్త్వాన్తరాణాం కార్యః, తేషాం స్వకార్యైరేవ

సిద్ధేః, కార్యాన్తరహేతుత్వే ప్రమాణాభావాత్, అనేకతత్త్వపరికల్పనాభావప్రసఙ్గాచ్చ । ఏవం

బోధో గ్రాహ్యాధ్యవసాయో బుద్ధివృత్తిః । తథాహి- ద్వివిధోఽత్ర

బోధోఽధ్యవసాయాత్మకోఽనధ్యవసాయాత్మకశ్చ । తత్ర యోఽనధ్యవసాయాత్మకః సర్వదా

గ్రాహకరూపేణైవ భాసమాన ఆత్మస్వభావ ఏవ । యస్త్వధ్యవసాయరూపః స

ఉత్పన్నత్వోపప్త్యాఽనిత్యత్వేనావ-భాసమానో న పుంస్వభావః, నిత్యస్యానిత్యస్వభావత్వాయోగాత్ ।

న చ నిత్యోఽసావనుభూయతే, అతోఽయం యస్య స్వభావః సా బుద్ధిః । తదాహుః- అస్తి

హ్యాలోచనజ్ఞానం ప్రథమం నిర్వికల్పకమ్ । బాలమూకాదివిజ్ఞానసదృశం శుద్ధవస్తుజమ్ ।।

తతః పరం పునర్వస్తుధర్మైర్జాత్యాదిభిర్యయా । బుద్ధ్యాఽవ-సీయతే సాపి ప్రత్యక్షత్వేన

సంమతా ।। (శ్లోం వాం, ప్రత్యక్షం ౧౧౨, ౧౨౦) ఇతి । కిఞ్చ, ధర్మాద్యాశ్రయతయాపి బుద్ధిసిద్ధిః

శ్రూయతే- భావా బుద్ధిగుణా ధర్మజ్ఞానవైరాగ్యభూతయః । సాత్త్వికా వ్యత్యయేనైతే

రాగముత్సృజ్య తామసాః ।। (మృం విం ౧౦।౨౪) ఇతి । అయమభిప్రాయః- కర్మణో ధర్మాధర్మాత్మనోఽనుష్ఠానరూపస్య తత్క్షణమేవ నాశాత్ తజ్జన్యోఽపూర్వాఖ్యః సంస్కారః కాలాన్తరఫలశ్రుత్యన్యథానుపపత్త్యా కల్ప్యతే । స చ నాత్మని సంభవతి, అవికారిత్వాత్, కర్మణాం చ కృష్యాదీనామాత్మసంస్కారకత్వాదృష్టేః, అపి తు జడ ఏవ । యత్ర
తాని సంస్కారం కుర్వన్తి, సా ధర్మాద్యష్టగుణా బుద్ధిరితి । ఏవం జ్ఞానాదిసంస్కారేఽపి వాచ్యమ్ । తే చ భావాః సిద్ధ్యాదిప్రత్యయభేదేన శతత్రయసంఖ్యా భవన్తీత్యుక్తమన్యత్ర । ఇత్థం కరణవర్గం ప్రసాధ్య తత్ర తేషాం కస్మాదుత్పత్తిరిత్యాహ- ఉత్పత్తిరహఙ్కారాదితి । తత్ర మనసో బుద్ధీన్ద్రియాణాం చ సాత్త్వికాత్ తైజసాఖ్యాదహఙ్కారస్కన్ధాదుత్పత్తిః, కర్మేన్ద్రియాణాం తు రాజసాద్ వైకారికాఖ్యాత్, భూతయోనీనాం చ తన్మాత్రాణాం తామసాద్ భూతాదిసంజ్ఞాదేవం త్రివిధాదహఙ్కారాదేషాముత్పత్తిః ।

యదుక్తం మృగేన్ద్రే- శ్రోత్రం త్వక్చక్షుషీ జిహ్వా నాసా చ మనసా సహ । ప్రకాశాన్వయతః సాత్త్వాస్తైజసశ్చ స సాత్త్వికః ।। వాణీ పాణీ భగః పాయుః పాదౌ చేతి రజోద్భవాః । కర్మాన్వయాద్ రజోభూయాన్ గణో వైకారికోఽత్ర యః ।। శబ్దః స్పర్శశ్చ రూపం చ రసో గన్ధశ్చ పఞ్చమః । గుణావిశిష్టాస్తన్మాత్రాస్తన్మాత్రపదయోజితాః । ప్రకాశకర్మకృద్వర్గవైలక్షణ్యాత్ తమోద్భవాః । ప్రకాశ్యత్వాచ్చ భూతాదిరహఙ్కారేషు తామసః ।। (విం ౧౨।౩-౬) ఇతి । అతశ్చ బుద్ధీన్ద్రియద్వారేణ తైజసేనాహఙ్కారేణాత్మనో జ్ఞానశక్తిరున్మీల్యతే । వైకారికేణాపి కర్మేన్ద్రియద్వారేణ క్రియాశక్తిరున్మీల్యతే । తస్యా మలినత్వాత్ తదపేక్షయా యతః । ఏషాం చ సాత్త్వికాదివ్యవహారః సత్త్వాదిగుణబాహుల్యాత్ । నామిశ్రం పరిణమత ఇతి న్యాయాన్న త్వేకజనకం భవతి ।। ౬-౭ ।।

మహతోఽహఙ్కారస్య తు మహతశ్చ గుణత్రయాజ్జన్మ ।
సత్త్వం రజస్తమశ్చ ప్రఖ్యావ్యాపారనియమరూపాశ్చ ।। ౮ ।।

అహఙ్కారస్య తు బుద్ధేర్జన్మ బుద్ధేశ్చ గుణతత్త్వాత్ । తదుక్తం సాంఖ్యైరపి-

ప్రకృతేర్మహాంస్తతోఽహఙ్కారస్తస్మాద్ గణశ్చ షోడశకః (సాం౦ కాం ౨౨) ఇతి । నను

వైశేషికాదిభిర్నియతవిషయత్వాద్ భౌతికానీన్ద్రియాణీష్యన్తే । తదయుక్తమ్, చక్షురాదినా

భూతాన్తరగతస్య గుణస్య భూతాన్తరాణాం కర్మసామాన్యాదేశ్చ గ్రహణాత్ । తదుక్తం

భోగకారికాసు- భౌతికత్వాచ్చ నియమే కర్మసామాన్యయోః స్ఫుటమ్ । దేవేభ్యో బుద్ధయో న

స్యుః సమవాయే చ దేహినామ్ ॥ (శ్లో౦ ౪౦) ఇతి । యదుక్తం కారకత్వావిశేషేఽపి నైషాం

విషయనియతస్వభావభేద ఇతి, తదప్యుత్పత్తిభేదాదిక్షువికారాణాం
గుడఖణ్డశర్కరాదీనామివ

భవిష్యతీతి న కిఞ్చిదేతత్ । అథ గుణతత్త్వమాహ- సత్త్వం రజస్తమ ఇతి ।
ప్రకాశప్రవృత్తినియమాః

సత్త్వాదీనాం క్రమాద్ వ్యాపారా ఇత్యర్థః । ఏషాం చ సూక్ష్మదేహద్వారేణ

సమస్తమాయాకార్యేషు వ్యాపకత్వమస్తి । ప్రకాశాదయశ్చాన్యాసామప్రధానానాం

గుణవృత్తీనాముపలక్షణమ్ । తథాహి- స్థైర్యధైర్యాదయోఽపి సత్త్వస్య వృత్తయః,

క్రౌర్యశౌర్యాదయోఽపి రజసః, తమసస్త్వరతిమాన్ద్యాదయోఽపీత్యుక్తం మతఙ్గాదౌ ॥ ౮ ॥

నను గుణా ఏవ ప్రకృతిరితి సాంఖ్యాః, తదయుక్తమిత్యాహ-

త్రయ ఏవ తే గుణాస్త్విహ యేషాం సంభూతిరవ్యక్తాత్ ।

అవిభాగో హి గుణానామాధారే క్ష్మాదిభాగవదవశ్యమ్ ॥ ౯ ॥

అయమభిప్రాయః- గుణానామచైతన్యే సత్యనేకత్వాద్ యతో ఘటాదివత్
కారణపూర్వకత్వమ్,

తత స్తేషామవ్యక్తాదేవ సంభూతిరిత్యేవశబ్దో భిన్నక్రమః । ప్రకృతికార్యత్వమేవ ప్రపఞ్చయతి-

ఆధార ఇతి । క్ష్మాదిభాగానాం ఘటాదిరూపాణాం యథా పృథివ్యాత్మక

ఆధారేఽవశ్యమవిభాగో భవతి, ఏవం సత్త్వాదీనామపి గుణభాగానాం

కస్మింశ్చిదాధారేఽవశ్యమవిభాగో విజ్ఞేయః । తతస్తస్యావిభాగస్య య

ఆధారస్తదవ్యక్తమిత్యవ్యక్తసిద్ధిః । తదుక్తం మృగేన్ద్రే- తతః ప్రాధానికం తత్త్వం

కలాతత్త్వాదజీజనత్ । సప్తగ్రన్థినిధానస్య యత్తద్ గౌణస్య కారణమ్ ॥ (వి౦ ౧౦।౧౯) ఇతి ॥ ౯ ॥

అనన్తరం రాగతత్త్వసిద్ధిమాహ-

యజ్జనితాభిష్వఙ్గే భోగ్యాయ నరి క్రియా స రాగోఽత్ర ।

భోగ్యవిశేషే రాగే నహి కశ్చిద్ వీతరాగః స్యాత్ ॥ ౧౦ ॥

నను మతఙ్గాదౌ ప్రకృతిరాగయోర్మధ్యే పురుషతత్త్వం శ్రూయతే । తత్సత్యమ్ । తస్య తు

చేతనత్వాన్నిత్యత్వాచ్చ భువనాద్యాధారత్వేనాధ్వత్వం న సంభవతి । తథాహి-

కలాదిపఞ్చకయుక్తస్య భోక్తృత్వేన పుంస్త్వమలేనానాత్మాదావాత్మా-భిమానరూపేణ యోగ ఇతి

దీక్షాయాం తత్స్థాన ఏవ తచ్ఛుద్ధ్యర్థమాగమేషు ప్రక్రమితత్వాదూర్ధ్వం పురుషతత్త్వతయా

పాఠః శ్రూయతే । అతశ్చాచార్యేణ తద్వర్ణనముపేక్షితమ్ । మాయాతత్త్వానన్తరం తు

పశుస్వరూపం వక్ష్యతి । అస్మిన్ నరి పురుషే యేన జనితాభిలాషే భోగ్యవస్త్వాదానాయ

ప్రవృత్తిర్భవతి, సోఽత్ర శైవే శాస్త్రే రాగో జ్ఞేయః । అభిలాషాత్మనా కార్యేణ

రాగతత్త్వసిద్ధిరిత్యర్థః । నన్వవైరాగ్యలక్షణో బుద్ధిధర్మ ఏవాభిలాషహేతురితి సాంఖ్యాః,

తదయుక్తమ్, వాసనారూపస్యాకార్యకరత్వాత్, తస్య వా కార్యకరత్వే బుద్ధేః

సర్వదాఽనన్తవాసనాయోగేన పుంసో యుగపద్విరుద్ధానన్తప్రతిపత్తివైశసప్రసఙ్గాచ్చ ।

ప్రత్యక్షరూపస్యాపి భోగ్యత్వాన్నాభిలాషహేతుత్వమ్ । నను విషయగుణ ఏవాభిలాషహేతురస్తు,

తన్న, విషయసంనిధానమాత్రాదేవ సర్వస్య సరాగతాపత్తేర్వీతరాగాభావప్రసఙ్గాత్ । తస్మాద్

వీతరాగదర్శనాన్యథానుపపత్త్యాఽభిలాషహేతుర్గ్రాహకగతో రాగోఽభ్యుపగన్తవ్యః । ఏతదేవాహ-

భోగ్యవిశేష ఇతి । న చ కర్మైవ రఞ్జకం భవిష్యతీతి వాచ్యమ్, తస్య ఫలజనన ఏవ

చరితార్థత్వాత్, అనేకతత్త్వపరికల్పనాభావప్రసఙ్గాచ్చ । నను మాయాయా మోహకస్వభావో రాగోఽస్తు, తన్న, యతో న మాయాయాః సాక్షాన్మోహకత్వమ్, అపి తు కార్యద్వారేణైవేత్యదోషః ॥
౧౦ ॥

వీతరాగశ్చ ప్రత్యక్షసిద్ధ ఏవేత్యాహ-

యదుపహితేఽభిష్వఙ్గో మహతి పునస్తదుపధౌ స నో దృష్టః ।
తస్మాన్నో వాచ్యమిదం సవిశేషో నాస్తి వీతరాగ ఇతి ॥ ౧౧ ॥

యేన స్త్ర్యాదినా విషయేణోపధానే సత్యపి సోఽభిలాషో న దృష్టః, తస్మాత్ ప్రత్యక్షదృష్టత్వాదనభిలాషలక్షణః సవిశేషో వీతరాగో నాస్తీతి న వాచ్యమ్ ॥ ౧౧ ॥

విద్యాతత్త్వసిద్ధిమాహ-

కరణేన యేన భోగ్యం కరోతి పురుషః ప్రచోద్య మహదాదీన్ ।
భోగ్యే భోగం చ పునః సా విద్యా తత్పరం కరణమ్ ॥ ౧౨ ॥

యేన కరణేన బుద్ధ్యహఙ్కారాదికరణగ్రామం ప్రచోద్య పురుషో భోగ్యం నిష్పాదయతి, తస్మింశ్చ భోగ్యే భోగం చ కరోతి, తద్విద్యాఖ్యం కరణమాత్మన ఇతి సన్నికృష్టత్వాత్ పరమిత్యుచ్యతే । ఏతదుక్తం భవతి- అశ్వేన పథా దీపికయా యాతీత్యాదావివాత్రానేకకరణసాధ్యేఽపి ఫలే విద్యైవ పరమం కరణమ్, యతస్తయైవ భోగ్యం జానాతీతి ॥ ౧౨ ॥

కిం పునరత్ర భోగ్యం కో వా భోగ ఇత్యత ఆహ-

బుద్ధిర్విషయాకారా సుఖాదిరూపా సమాసతో భోగ్యమ్ ।
భోగ్యే భోగో భోక్తుశ్చిద్వ్యక్తిర్భోగ్యనిర్భాసా ।। ౧౩ ।।

అధ్యవసితస్రక్చన్దనాదివిషయా, అత ఏవ సుఖదుఃఖమోహాధ్యవసాయరూపా బుద్ధిరేవ
పుంసః సమాసతః సంక్షేపేణ భోగ్యమ్, తస్యా ఏవ సాక్షాద్భోగ్యత్వాత్ । విషయాస్తు
బాహ్యాస్తత్సాధనత్వే పరమ్పరయా భోగ్యా ఉచ్యన్తే । తథాహి- భోగ్యం వస్తు హి చిత్తాధిష్ఠితం
బుద్ధీన్ద్రియవృన్దం విద్యాయా విషయత్వేనోపస్థాపయతి ।
తచ్చాహఙ్కారవృత్త్యాత్మపరామర్శపూర్వికయా బుద్ధ్యాఽధ్యవసితమర్థం పురుషో గృహ్ణాతి ।
యదాహుః- (పూర్వతనీ (పృం ౭౮) ద్వితీయా టిప్పణీ ద్రష్టవ్యా ।) బుద్ధ్యధ్యవసిరమర్థం
పురుషశ్చేతయతి ఇతి । బుద్ధ్యాదీనాం సన్నిహితాసన్నిహితవిషయోపస్థాపకత్వేనోపయోగః,
న తు
సంవిజ్జనకత్వేన । ఉపస్థాపితవిషయం బుద్ధ్యహఙ్కారేన్ద్రియభేదైః సహ యా వివేచయతి, సా
విద్యేతి విద్యాసిద్ధిః । తతశ్చ భోక్తురనుసన్ధాతుః పురుషస్య, భోగ్యే బుద్ధ్యాఖ్యే
సుఖాద్యధ్యవసాయరూపే, సుఖ్యహం దుఃఖ్యహమితి భోగ్యనిర్భాసా భోగ్యోపరక్తా, చిద్వ్యక్తిః
సవిదుద్భవః, స భోగో మన్తవ్యః । యదుక్తం స్వాయంభువే- భోగోఽస్య వేదనా పుంసః
సుఖదుఃఖాదిలక్షణా ఇతి । తతశ్చాధ్యవసాయస్మృతిప్రతిభాప్రత్యయభేదభిన్నా బుద్ధిరపి
యయా
(వి?వే) ద్యతే, సా విద్యా । తచ్చ పరం కరణమిత్యుక్తమ్ ।। ౧౩ ।।

నను బుద్ధిరేవ ప్రకాశరూపత్వాత్ సూర్యాదివద్ విషయానప్యధ్యవసాయేన
ప్రకాశయిష్యతి, స్వాత్మానమపి గ్రాహయిష్యతి, తత్కిమన్యేన విద్యాఖ్యేన కరణేనాత ఆహ-

రవివత్ ప్రకాశరూపో యది నామ మహాంస్తథాపి కర్మత్వాత్ ।
కరణాన్తరసాపేక్షః శక్తో గ్రాహయితుమాత్మానమ్ ।। ౧౪ ।।

ప్రకాశరూపాపి బుద్ధిర్గ్రాహ్యతాపన్నమాత్మానం కరణత్వేన గ్రాహయితుం న క్షమా,

గ్రాహ్యత్వేన ఘటాదివద్ బహిరఙ్గత్వాత్ । ఇదం చాత్రాకూతమ్- ప్రకాశరూపా అపి సూర్యాదయో న

కేవలాః స్వాత్మానం గ్రాహయన్తీతి, కిన్తు చక్షురాదిసాపేక్షా ఏవ । తతః స్మృత్యాదిరూపాపి

బుద్ధిర్న కేవలా స్వాత్మానం గ్రాహయతి, అపి తు కరణాన్తరసాపేక్షైవేతి తత్కరణత్వేన

విద్యాసిద్ధిః ।। ౧౪ ।।

నను ప్రకృతిరేవ బుద్ధ్యాత్మనా పరిణతమాత్మానం పురుషస్య భోగ్యత్వేన దర్శయతి,

పురుషస్య తు న కర్తృత్వమ్, అపి తు ద్రష్టృత్వమే(వాతః ? వేత్య)కర్తృత్వాత్ తస్య న కరణాపేక్షేతి

పునరపి విద్యానర్థక్యమ్ । అత ఆహ-

సంబన్ధాత్ కరణాద్యైర్భోగౌత్సుక్యేన తత్ప్రయోక్తృత్వాత్ ।

తచ్చేష్టాఫలయోగాత్ సంసిద్ధా కర్తృతా పుంసః ।। ౧౫ ।।

కరణైర్బుద్ధ్యాదిభిః, ఆదిగ్రహణాద్విషయైశ్చ సంబన్ధాద్ భోగాభిలాషేణ తేషాం

కరణాదీనాం ప్రయోక్తృత్వాత్ తచ్చేష్టాయా విషయగ్రహణాత్మికాయాః క్రియాయాః ఫలేన

సుఖాదినా యోగాచ్చ పురుషస్య కర్తృత్వం సిద్ధమ్ । భోగ్యౌత్సుక్యేనేతి పాఠే

భోగ్యవస్తువిషయేణాభిలాషేణేతి వ్యాఖ్యేయమ్ । ఇదం చాత్రాకూతమ్- ప్రకృతేరచేతనత్వాన్న

పురుషం ప్రతి పరమార్థేన ప్రవృత్తిర్యుక్తా, పుంస ఏవ తు

చేతనత్వేన కరణాదిప్రయోక్తృత్వం సంభవతి । తతస్తస్యైవ కర్తృత్వమ్, అకర్తరి

కరణాదిసంబన్ధస్య నిరర్థకత్వాదితి । న చ అచేతనస్యాపి క్షీరస్య

గవాదేర్వత్సాదివృద్ధ్యర్థం ప్రవృత్తిర్దృష్టా, యదుక్తం సాంఖ్యైః- వత్సవివృద్ధినిమిత్తం క్షీరస్య యథా ప్రవృత్తిరజ్ఞస్య । పురుషవిమోక్షనిమిత్తం తథా ప్రవృత్తిః ప్రధానస్య ।। (సాం౦ కాం ౫౭) ఇతి వాచ్యమ్, క్షీరస్యాపి గవాదిప్రేతితస్యైవ ప్రవృత్తిదర్శనాత్ ప్రధానస్యాపి న స్వతః ప్రవృత్తిరూపపద్యతే యతః ।। ౧౫ ।।

కిఞ్చాస్య కర్తృత్వాభ్యుపగమే-

వ్యర్థం భోక్త్రభిధానం వ్యర్థం చ తతః ప్రధానచరితం వః ।
నరి కర్తృత్వవిహీనే న చ భోగ ఇహాప్రయోజకే దృష్టః ।। ౧౬ ।।

యస్మాత్ కర్తృత్వరహితే కరణాద్యప్రయోజకే వా పుంసి భోగో న దృష్టః, తతో భోగస్యాపి సంవేదనరూపస్య క్రియాత్వేన భోక్తుః కర్తృత్వానపగమాత్ తదనభ్యుపగమే భవతాం పురుషే భోక్తృత్వకథనం తద్భోగార్థమచేతనస్య ప్రధానస్య ప్రవృత్తిశ్చ కల్ప్యమానా నిరర్థకత్వాన్న యుక్తేత్యర్థః । తతః కరణాదిప్రయోక్తృత్వాద్ భోక్తృత్వాచ్చ పుంసః కర్తృత్వం సిద్ధమేవ । యదాహుః- (ఆకరో నోపలభ్యత ఇతి మం పాం విం (పృం ౧౭౧, టిం ౧౦) ద్రష్టవ్యా ।)
ప్రవృత్తౌ చ నివృత్తౌ చ కారకాణాం య ఈశ్వరః । అప్రవృత్తః ప్రవృత్తో వా స కర్తా నామ కారకః ।। ఇతి ।। ౧౬ ।।
ఇత్థం జ్ఞాతృత్వవత్ కర్తృత్వమపి పుంసః స్వరూపమితి ప్రతిపాదితమ్, ఇదానీం తయోరనాదిమలావృతత్వాచ్ఛివస్యేవ సర్వత్ర సర్వదా న ప్రకాశ ఇతి కేనాపి వ్యఙ్గ్యతా సిద్ధేత్యాహ-

వ్యఙ్గ్యం కర్తృత్వమతో సర్వార్థత్వాత్ కదాచిదుత్పత్తేః ।
జ్ఞాతృత్వవదిహ వేద్యా తద్వ్యక్తికరీ కలా సా తు ।। ౧౭ ।।

జ్ఞాతృత్వవదిహేతి । ఇహ సకలావస్థాయాం జ్ఞాతృత్వవత్ కర్తృత్వస్యాప్యసర్వవిషయత్వాత్

కదాచిదుత్పద్యమానత్వాచ్చ కేనాప్యాగన్తుకేన వ్యఙ్గ్యత్వం ప్రతీయతే । తతశ్చ తద్వ్యఞ్జకతయా

కలాతత్త్వసిద్ధిరిత్యాహ- వేద్యా తద్వ్యక్తీతి । తయోర్జ్ఞాతృత్వకర్తృత్వయోః, ఏకదేశమలవిదారణేన యా

వ్యఞ్జికా, సా కలేతి కలాసిద్ధిః ।। ౧౭ ।।

నను మలరుద్ధాపి పుంసః శక్తిః సృష్టికాలే శివశక్త్యా ప్రబోధితా తిష్ఠతి, కిం

కలాఖ్యేన తత్త్వేనాత ఆహ-

పాశం తు వినా నేశో వ్యఞ్జయతి యతో న సర్వవిషయం తత్ ।

దోషో విషమో పథ్యం వినైవ నో రోగకర్తృశక్తిమివ ।। ౧౮ ।।

యతః సంసారావస్థాయాం పుంసః చైతన్యం దృక్క్రియాత్మకం న సర్వవిషయం

దృశ్యతే, తతః పాశద్వారేణైవ తదీశ్వరోఽభివ్యనక్తి, న సాక్షాత్ । మలపరిపాకే తు

దీక్షాఖ్యయా స్వశక్త్యా సర్వవిషయం తత్ప్రకాశయతీతి వక్ష్యామః । తతశ్చ

శివశక్తిస్తత్త్వాన్తరాధిష్ఠానేనైవాత్మనాం భోగదాయికా న సాక్షాత్, తథా సతి

బుద్ధ్యాదీనామప్యానర్థక్యప్రసఙ్గాదితి భావః । ఏతదేవ దోష ఇత్యాదిదృష్టాన్తోపన్యాసేన

ద్రఢయతి । యథాహి విషమోఽసామ్యం ప్రాప్తో దోషో వాతపిత్తాదిరపథ్యం వినా రోగస్య

కర్తృశక్తిమ-సౌఖ్యకరణసామర్థ్యం న వ్యఞ్జయతి, అపి త్వపథ్యసేవావ్యవధానేనైవ,

వ్యవధానేనైవ, తథేశోఽపి పాశవ్యవధానేనైవాత్మనామసర్వవిషయం చైతన్యం

వ్యఞ్జయతీత్యేతావతాత్ర దృష్టాన్తతా, న సర్వథా సామ్యేన, తస్య దుఃఖైకహేతుత్వాదీశ్వరస్య

చ తదుపకారాయైవ ప్రవృత్తత్వాత్ । ఏతచ్చ

కలాదికార్యకర్తృత్వమీశ్వరస్యానన్తాద్యధిష్ఠానేనేత్యుక్తం కిరణే- శుద్ధేఽధ్వని శివః కర్తా

ప్రోక్తోఽనన్తోఽసితే ప్రభుః (వి౦ 3।౨౭) ఇతి ।। ౧౮ ।।

నను భోగస్య కర్మనిబన్ధనత్వాద్ విజ్ఞానకేవలస్య చ కర్మాహితస్య
సుఖదుఃఖాదిభోగసంవేదనాదృష్టేః కర్మణైవ కేవలేనాత్మనశ్చైతన్యవృత్తిమీశ్వరః
కర్త్వతీత్యత ఆహ-

న చ కర్మణైవ యస్మాచ్చరితార్థం కర్మ భోగనిష్పత్తౌ ।
జ్ఞానేఽపి చ ప్రసఙ్గాత్ తతశ్చ విద్యాదిబన్ధవైయర్థ్యమ్ ।। ౧౯ ।।

నాత్ర కర్మణైవ కేవలేనాత్మచైతన్యాభివ్యక్తిః, తస్య ఫలజనన ఏవ చరితార్థత్వాత్, కార్యాన్తరహేతుత్వే ప్రమాణాభావాచ్చ । తస్యైవ చ కార్యాన్తరహేతుత్వేఽభ్యుపగమ్యమానే విషయగ్రహణాధ్యవసాయాదికార్యేఽపి తస్యైవ హేతుత్వం ప్రసజ్యతే । తతశ్చ విద్యాబుద్ధ్యాదీనామపి తత్త్వానామానర్థక్యప్రసఙ్గః । తతస్తత్త్వాన్తరసహకృతస్యైవ కర్మణో భోగనిమిత్తత్వమితి యథాఽధ్యవసాయాదికార్యాన్యథానుపపాయా బుద్ధ్యాదయః కల్ప్యన్తే, ఏవ.
పుంసో జ్ఞానక్రియాశక్త్యభివ్యక్త్యన్యథానుపపత్త్యా కలా సిద్ధ్యతీతి న కశ్చిద్దోషః ।। ౧౯ ।।

అత్ర పరాశఙ్కా-

పూర్వం కలాదియోగాదగ్రహణాద్ దృక్క్రియే న విద్యేతే ।
వ్యఞ్జకరహితే తత్ర హి నో గృహ్యేతే న ఖల్వసద్భావాత్ ।। ౨౦ ।।

కలాదితత్త్వసంబన్ధ ఏవ జ్ఞత్వకర్తృత్వయోరుత్పత్తేః, తత్పూర్వకాలం చ తయోరదర్శనాత్ తే జ్ఞత్వకర్తృత్వే తస్మిన్నాత్మని తదానీం స్వరూపతయా న విద్యేతే, అపి తు కలాదిసంయోగ ఏవోత్పద్యేతే । తతో జ్ఞానాద్యాధారతైవాత్మనః సిద్ధ్యతి, న తు జ్ఞత్వాదిరూపతేతి పూర్వః

పక్షః । సిద్ధాన్తస్తు- వ్యఞ్జకరహిత ఇతి । అయమభిప్రాయః- జడస్వభావస్య ఘటాదేరివ జ్ఞానసమవాయాభావాత్, అనిత్యజ్ఞానసమవాయాభ్యుపగమే వికారయోగేన తస్యాప్యనిత్యత్వప్రసఙ్గాత్, వ్యఞ్జకసంనిధానే జ్ఞాతృరూపస్య గ్రాహకాత్మనః స్వసంవేదనసిద్ధత్వాచ్చ నిత్యమేవాత్మనశ్చేతనాత్మకత్వమభ్యుపగన్తవ్యమ్ । తచ్చాత్మనః స్వరూపమనాదిమలావృతత్వాద్ వ్యఞ్జకేన వినా న ప్రకాశత ఇత్యుక్తమ్ । తతశ్చ కలాదియోగాత్
పూర్వం వ్యఞ్జకరహితత్వాత్ తే జ్ఞత్వకర్తృత్వే తత్ర ఆత్మని న ప్రకాశేతే, న త్వసత్త్వాత్ । వ్యఞ్జకాభావకృతో హి యోऽనుపలమ్భః స నాభావసాధకః, అపి తు సతి వ్యఞ్జకే, భూతనిధానాదీనాం సత్త్వేऽపి వ్యఞ్జకాసన్నిధానేऽనుపలమ్భాత్ ।। ౨౦ ।।

ఏతదేవాహ-

ఉపలమ్భకే చ సత్యపి లోకే యన్నోపలభ్యతే తదసత్ ।
జ్ఞానక్రియే చ తద్వన్నాసద్భూతే కదాచిదతః ।। ౨౧ ।।

యస్య హి ఘటాదేః ప్రదీపాదివ్యఞ్జకసద్భావేऽపి నోపలమ్భః, తస్యైవాసత్త్వమ్, నాన్యస్యాన్ధకారాదితిరోధానేనానుపలభ్యమానస్య । అతశ్చ జ్ఞానక్రియే అపి వ్యఞ్జకాభావాదేవ

దేవ నోపలభ్యేతే, తస్మాత్ కదాచిదపి నాసత్తాం వ్రజత ఇత్యాహ- జ్ఞానక్రియే చేతి । నను జన్మనః పూర్వమనుభవితుర్జ్ఞానాదిసత్తానిశ్చయాభావాత్ సంశయ ఏవ యుక్తః ? తన్న, తదహర్జాతానామపి బాలానాం పానచరణాభిఘాతాదిచేష్టావిశేషస్య ప్రయత్నపూర్వకస్య హితాహితస్మరణావినాభావేన వ్యవహారకాలే సిద్ధస్య దర్శనాద్ జన్మనః ప్రాగపి జ్ఞత్వకర్తృత్వయోః సత్త్వం సిద్ధమేవ యతః ।। ౨౧ ।।

ఏతదేవ దృష్టాన్తేన సాధయతి-

ప్రాక్పచనవ్యాపారాత్ తత్సిద్ధిః పాచకే యథా తద్వత్ ।
బోధాత్ కరణాచ్చాణోః పూర్వం సిద్ధే కుతస్తచ్ఛక్తిః ।। ౨౨ ।।

యథా పాచనక్రియాదర్శనేన తత్పూర్వకాలం పరిదృశ్యమానం పచనసామర్థ్యం పాచకే ప్రాగేవాస్తీతి గమ్యతే, న తు తత్కాలమేవోత్పద్యత ఇతి । ఏవం జ్ఞానకార్యయోర్దర్శనాదాత్మనస్తే జ్ఞానక్రియాశక్తీ ప్రాగేవ విద్యేతే ఇతి నిశ్చీయతే । తదుక్తం శ్రీమన్మృగేన్ద్రే- చైతన్యం దృక్క్రియారూపం తదస్త్యాత్మని సర్వదా । సర్వతశ్చ యతో ముక్తౌ శ్రూయతే సర్వతోముఖమ్ ।। (విం ౨।౫) ఇతి ।

తతశ్చ-

వ్యఞ్జకసాపేక్షత్వాత్ తన్మూలం దృక్క్రియావరణమస్తి యతః ।
యదభావే దృక్క్రియయోః సర్వార్థత్వాదణోర్న సంసరణమ్ ।। ౨౩ ।।

యతః సంసారావస్థాయాం జ్ఞానక్రియయోర్వ్యఞ్జకాపేక్షా దృశ్యతే, అతస్తదపేక్షాయాః కారణం దృక్క్రియాచ్ఛాదనం కిమప్యస్తీత్యవసీయతే । యస్యాభావే ముక్తాత్మనాం జ్ఞత్వకర్తృత్వయోరీశ్వరవత్ సర్వవిషయకత్వాత్ పునః సంసారయోగో నాస్తీతి శ్రూయతే । నను సాంఖ్యైర్నిర్మల ఏవాత్మాభ్యుపగతః, తదసత్, సంసారావస్థాయాం తస్య పారతన్త్ర్యదర్శనాత్, తస్య చాహేతుకత్వే ముక్తస్యాపి పారతన్త్ర్యప్రసఙ్గాత్, జ్ఞానక్రియయోర్వ్యఞ్జకాపేక్షణాచ్చ । యచ్చోచ్యతే- పాశాభావే పారతన్త్ర్యం వక్తవ్యం కింనిబన్ధనమ్ (మృం విం ౭।౨) ఇత్యాది ।। ౨౩ ।।

ఏషాం చావ్యక్తాదీనాముత్పత్తిక్రమమాహ-

అవ్యక్తరాగవిద్యాః కలాసముత్థాః కలా చ మాయాజా ।
వసుధాద్యస్తత్త్వగణః ప్రతిపుంనియతః కలాన్తోఽయమ్ ॥ ౨౪ ॥
పర్యటతి కర్మవశతో భువనజదేహేష్వయం చ సర్వేషు ।
భువనాకృతయశ్చాన్యే స్కన్ధా జ్ఞేయాః కలాన్తానామ్ ॥ ౨౫ ॥

యదుక్తం రౌరవే- కలాతత్త్వాద్రాగవిద్యే ద్వే తత్త్వే సంబభూవతుః । అవ్యక్తం చ (విం ౨।౧౫) ఇతి । కలా చేతి చశబ్దాత్ కాలనియతీ చ మాయాసముత్పన్నే, కాలనియత్యోరపి మాయోద్భూతత్వేన భోగక్రియోపకారకత్వేన చ శ్రుతేః । తథాహి- నియత్యభావే హ్యన్యోపార్జితాన్యపి కర్మాణ్యన్యే భుఞ్జీరన్, రాజనియమాభావే ద్విజాదికృష్యాదిఫలానీవ దస్యవ ఇతి నియామకత్వేన నియతిః సిద్ధా । కాలశ్చాపి తస్యైవ భోగావధినియమహేతుశ్చిరక్షిప్రాదిప్రత్యయలిఙ్గః

సిద్ధ ఏవేత్యాదివిస్తరేణోక్తమస్మాభిః మృగేన్ద్రవృత్తిదీపికాయాం తత్త్వప్రకాశవృత్తౌ చ । ప్రోక్తం చ మృగేన్ద్రే- త్రుట్యాదిప్రత్యయస్యార్థః కాలో మాయాసముద్భవః । కలయన్నా సముత్థానాన్నియత్యా నియతం పశుమ్ ॥ (విం ౧౦।౧౪) ఇతి । ఏతచ్చ తత్త్వద్వయం కలాద్యపేక్షయా బహిరఙ్గత్వాదాచార్యేణ విస్తరేణ న సాధితమ్, అపి తు చశబ్దేన సూచితమిత్యవిరోధః । ఏతచ్చ కలాదిత్రింశత్తత్త్వాత్మకం సూక్ష్మశరీరం ప్రతిపురుషనియతత్వేన తేషాం భోగసాధనమిత్యాహ- వసుధాద్య ఇతి । తదుక్తం మృగేన్ద్రే- ప్రయోక్త్ర్యాదిమహీప్రాన్తమేతదణ్వర్థసాధకమ్ (విం ౧౨।౩౨) ఇతి । అత ఏవ దీక్షాయాం సూక్ష్మదేహశుద్ధిర్మాయాతత్త్వాధోభాగ ఏవ స్థానే కార్యేత్యుక్తం రౌరవాదౌ । నను శ్రీమత్కాలోత్తరే- శబ్దః స్పర్శశ్చ రూపం చ రసో గన్ధశ్చ పఞ్చమమ్ । బుద్ధిర్మనస్త్వహఙ్కారః పుర్యష్టకముదాహృతమ్ ॥ (౧౭।౪-౫) ఇతి శ్రూయతే ? సత్యమ్, అత

తవైతత్సూత్రం భగవతా రామకణ్ఠేన త్రింశత్తత్త్వవాచకతయా వ్యాఖ్యాతమ్ । యద్యేవం కథమస్య పుర్యష్టకత్వమ్, భూతతన్మాత్రబుద్ధీన్ద్రియకర్మేన్ద్రియాన్తఃకరణసంజ్ఞైః పఞ్చభిర్వర్గైస్తత్కారణేన గుణతత్త్వేన తదాపూరకేణ చ ప్రధానేనభోక్తృస్వరూపోపకారకేణ కలాదిపఞ్చకఞ్చుకాత్మనా చ వర్గేణారబ్ధత్వాదిత్యవిరోధః । తచ్చ సూక్ష్మశరీరం బాహ్యశరీరభేదేఽపి సృష్టేరారభ్య సంహారాన్తం తదన్తరాలే మోక్షప్రాప్త్యన్తం వా ఏకస్య ఏకమేవేత్యవగన్తవ్యమ్ । ఇత్థమసాధారణరూ(పం?పాం) కలాదితత్త్వసృష్టిముక్త్వాఽఽత్మన ఏవ కర్మానుగుణభువనజదేహవిషయాద్యాధారభూతాం భువనాత్మికాం సాధారణీం సృష్టిమాహ- భువనాకృతయశ్చేతి ॥ ౨౪-౨౫ ॥

ఏషాం చ తత్త్వానాం ప్రతిపురుషం నియతతయాఽచైతన్యే సత్యనేకత్వాద్ భువనాధారత్వేన సావయవత్వాచ్చ కార్యత్వసిద్ధేస్తదుపాదానం మాయా సిద్ధేత్యాహ-

వికృతేః పరతో మాయా నిత్యా విభ్వీ హ్యచేతనా చైకా ।
సర్గస్థితివిలయానామాధారః కారణం చ సా జగతః ॥ ౨౬ ॥

ఉపాదానకారణత్వాత్ సృష్ట్యాదీనామాధారత్వేన వికృతేః స్వకార్యవర్గస్య పరతః, పర్యత ఇతి శేషః । సా చ నిత్యా, పరమకారణత్వాత్ తస్యాప్యుపాదానాభ్యుపగమేఽనవస్థాప్రసఙ్గాచ్చ । విభ్వీ చ స్వకార్యవ్యాపికా । కిఞ్చాచేతనా, ఉపాదానత్వాదేవ, మృదాదీనాముపాదానానామచైతన్యమేవ దృశ్యతే యతః । ఏకా చ పరమకారణత్వాదేవ । అనేకత్వే హ్యచైతన్యే సత్యనేకత్వాద్ ఘటాదివత్ కారణాన్తరం మృగ్యమ్, అతశ్చానవస్థా స్యాత్ । అత ఏవ పరమాణవో న పరమకారణముత్యుక్తమ్ । నను పరమాత్మైవ జగదుపాదానమితి వేదాన్తవిదః, తదయుక్తమ్, తస్యోపాదానత్వే తత్త్వాదివజ్జడత్వప్రసఙ్గాత్, చేతనాచేతనకారణత్వేఽస్యాపి తద్రూపత్వేన సాంశతయా

కార్యత్వప్రసఙ్గాచ్చ- యదా యద్రూపిణో భావాస్తదా తద్రూపేణ హేతుజాః ఇతి । ఏతచ్చ దూషణం పాఞ్చరాత్రాభ్యుపగతాయా నారాయణాఖ్యాయాః పరప్రకృతేరపి విజ్ఞేయమ్, న్యాయస్య సమానత్వాత్ । అత్ర సర్గస్థితివిలయానామాధార ఇత్యనేన సత్కార్యవాదదృశా మహాప్రలయే కలాదికార్యాణి సూక్ష్మరూపేణ మాయాయామవస్థితానీతి దర్శయతి । యచ్చూచ్యతే-

తదాధారాణి కార్యాణి శక్తిరూపాణి సంహృతౌ । వివృతౌ వ్యక్తిరూపాణి వ్యాప్రియన్తేఽర్థసిద్ధయే ।। (మృం విం ౯।౧౩) ఇతి । ఏష చ సత్కార్యవాదోఽస్మాభిః మృగేన్ద్రవృత్తిదీపికాయాం విస్తరేణ సాధితః ।। ౨౬ ।।

ఇత్థం శుద్ధాధ్వానం ప్రతిపాద్య యస్యేదముపకారకం తమాహ-

నిత్యం విభు చ మలేన హ్యనాదిసంరుద్ధదృక్క్రియం తత్త్వమ్ ।
పశ్వభిధానం యస్య హి భోగాయాఽయం తు పరికరోఽభిహితః ।। ౨౭ ।।

యస్య కర్మభోగార్థం సాధారణాసాధారణరూపో మాయీయః పరికరోఽభిహితః, తదాత్మవృన్దమలేన పశుత్వాఖ్యేనానాద్యావృతజ్ఞానక్రియత్వాత్ పశ్వాఖ్యం తత్త్వముచ్యతే । అత ఏవ న మలస్య తత్త్వాన్తరత్వమపి తు పశుతత్త్వ ఏవాన్తర్భావః, తేన వినా పశుత్వాయోగాచ్చ । తత్ తత్త్వం నిత్యమ్, న తు బౌద్ధానామివ క్షణికమ్, పూర్వానుభూతస్మరణదర్శనాత్, క్షణికత్వే కర్మానుష్ఠానతత్ఫలభోక్తృత్వయోరనుపపత్తేశ్చ । కిఞ్చ విభుః, న తు క్షపణకానామివ శరీరపరిమితః సఙ్కోచవికాసధర్మీ వా, తాదృశస్యాచేతనత్వానిత్యత్వాదిదోషప్రసఙ్గాత్, కర్మఫలభోక్తృత్వేన చ భోగవైచిత్ర్యదర్శనాత్ । అనేకత్వమాత్మనామర్థసిద్ధమేవ । వక్ష్యతి చ సంక్రాన్తినిరాకరణసమయే । అత్ర యదా కూటస్థనిత్యేన మలేన ప్రవాహనిత్యేన చ కర్మణాఽనాదిసమ్బన్ధస్య మోక్షదిత్సాయాం

శమ్భుర్మలపరిపాకార్థం కర్మభోజనాయ మాయీయేన కలాదినా సమ్బన్ధం కరోతి, తదాఽసావాత్మా సకల ఇత్యుచ్యతే, మహాప్రలయే తు కలాద్యుపసంహారాన్మలకర్మయుక్తః ప్రలయాకలః, విజ్ఞానయోగాదినా కర్మణో వినాశాత్ కేవలమలయుక్తో విజ్ఞానకల ఇత్యాదిపశుభేదోఽస్మాభిస్తత్త్వప్రకాశవృత్తౌ విస్తరేణ దర్శితః ।। ౨౭ ।।

అయం చ-

ధ్వంసితబన్ధనజాలో దీక్షాజ్ఞానాఖ్యయా తు శివశక్త్యా ।
శుద్ధోఽధ్వా తత్త్వానామా ప్రకటీకృతదృక్క్రియశ్చాణుః ।। ౨౮ ।।

తత్ర హ్యాచార్యకృతో నిరధికరణో వా శివస్యానుగ్రాహ్యవిషయః శాక్తో వ్యాపారో దీక్షోచ్యతే । తతో దీక్షాజ్ఞానాదిశబ్దవాచ్యతా శివశక్త్యాఽపనీతమలాదిపాశజాలోఽత ఏవ ప్రకాశితసర్వార్థజ్ఞానక్రియోఽణురాత్మా శుద్ధాధ్వసంజ్ఞో భవతి । యదుక్తం రౌరవే- సర్వాజ్ఞనవినిర్ముక్తం శివశక్తికలే స్థితమ్ । ఆత్మతత్త్వమిదం శుద్ధమ్ (విం ౪।౪౩) ఇతి । నను జ్ఞానాదేవాత్మనాం మోక్ష ఇతి వేదాన్తిసాంఖ్యాదయః, తదయుక్తమ్, మలస్య ద్రవ్యత్వాచ్చక్షుషః పటలాదేరివ న జ్ఞానమాత్రాన్నివృత్తిః సంభవతి, అపి తు చక్షుర్వైద్యవ్యాపారేణేవ దీక్షాఖ్యేనేశ్వరవ్యాపారేణైవ । యత ఉక్తం స్వాయంభువే- దీక్షైవ మోచయత్యూర్ధ్వం శైవం ధామ నయత్యపి ఇతి ।। ౨౮ ।।

ఇయం చ సంజ్ఞాఽస్యానుగ్రహోత్తరమధికారాదినిబన్ధనదేహసంయోగ ఏవ, న తు శివసామ్యరూపపరముక్తిప్రాప్తౌ, తదానీం ముక్తశివత్వేనైవ వ్యవహారాదిత్యాహ-

పశ్యతి శివం స్వశక్త్యా ధ్యాయతి చాసౌ శివేద్ధయా దృష్ట్యా ।
యజతే శమ్భుం మన్త్రైరూపకారాయాత్మనః పరేషాం చ ।। ౨౯ ।।

అసౌ శుద్ధాత్మా శివసమర్థ(త?)యా స్వశక్త్యాత్మిక(త?)యా దృష్ట్యా శివం ధ్యాయతి పశ్యతి చ । తదుక్తం మోక్షకారికాసు- శివార్కశక్తిదీధిత్యా సమర్థీకృతచిద్దృశా । శివం శక్త్యాదిభిః సార్ధం పశ్యత్యాత్మా గతావృతిః ।। (శ్లో౦ ౧౧౧) ఇతి । అత ఏవ పాతఞ్జలాద్యుక్తవద్

ద్యుక్తవద్ బుద్ధ్యాదివిషయత్వం శివస్య న సంభవతి, తస్య పాశాగోచరత్వాత్ । యదుక్తం తత్రైవ- అన్తఃకరణవృత్తిర్యా బోధాఖ్యా సా మహేశ్వరమ్ । న ప్రకాశయితుం శక్తా పాశత్వాన్నిగడాదివత్ ।। (శ్లో౦ ౧౦౬) ఇతి । కిఞ్చాసావాత్మనః పరేషాం చ ఉపకారార్థం తమేవ వివిధైర్యజ్ఞైర్యజతి । యదుకం రౌరవే- యజన్తి వివిధైర్యజ్ఞైర్మన్త్రతన్త్రవిశారదాః । గురుతన్త్రాద్యనుజ్ఞాతా దీక్షావిచ్ఛిన్నబన్ధనాః ।। (వి౦ ౨।౨౧-౨౨) ఇతి । తత్రాచార్యా విద్యేశ్వరాదయశ్చాధికారక్షయాదాత్మోపకారార్థం భోగమోక్షదానాదిపరోపకారాయ చ యజన్తి, సధకః పుత్రకో వాఽత్మన ఏవ భోగమోక్షార్థమితి భేదః ।। ౨౯ ।।

తేషు మధ్యాన్మాయాగర్భాధికారీశ్వరతత్త్వమాహ-

మణ్డలినః శ్రీకణ్ఠః క్రోధాద్యాః శతభవాః సవీరేశాః ।
ఏతే కలాదియోగాత్ ప్రకటీకృతదృక్క్రియాః పరేశేన ।। ౩౦ ।।

తత్ర మణ్డలినః అష్టౌ కలామస్తకస్థాః । యదుక్తం రౌరవే- మణ్డలాధిపతిభ్యో యస్తత్త్వమార్గః ప్రతిష్ఠితః (వి౦ ౪।౨౧) ఇతి । శ్రీకణ్ఠో గుణతత్త్వనిలయోఽధస్తనభువనాదేశ్చ కర్తా । క్రోధాదయశ్చ గుణమస్తకస్థా అష్టావేవ శతభవాః శతరుద్రా బ్రహ్మాణ్డధారకాః । వీరేశో వీరభద్రః శతరుద్రాధిష్ఠాతా । ఏతే చ శివేనైవ ప్రకటీకృతదృక్క్రియాః । తతశ్చారినిబన్ధనాత్ కలాదియోగాదపి పశువన్న విపరీతజ్ఞానయోగినః,

శివేన సాక్షాదనుగృహీతత్వాత్ । యదుక్తమ్- కలాయోగేఽపి నో వశ్యాః కలానాం పశుసఙ్ఘవత్ (మో౦ కా౦ ౮౨) ఇతి । స తు కలాదియోగస్తేషామనన్తకర్తృక ఏవ, శుద్ధేఽధ్వని శివః కర్తా

ప్రోక్తోఽనన్తోఽసితే ప్రభుః (కిం విం ౩।౨౭) ఇతి శ్రుతేః ॥ ౩౦ ॥

కుర్వన్తి భుక్తిముక్తీ స్వగోచరే నియోగతః పుంసామ్ ।

ఏతచ్చాపరమన్త్రేశ్వరతత్త్వం మాయాగర్భాధికారీత్యాహ-

మన్త్రేశతత్త్వమేతద్ మాయాకార్యాధికార్యపరమ్ ॥ ౩౧ ॥

ఇత్థం పరమమన్త్రేశానుక్త్వా మన్త్రాన్ వక్తుమాహ-

సర్గాదావణుకోట్యః సప్తేశానేన దారితావరణాః ।
జ్వాలితదృక్కర్తృత్వాత్ తత్త్వం మన్త్రాఖ్యమేతద్ధి ॥ ౩౨ ॥

అత్ర చ విజ్ఞానకేవలానష్టౌ బోధయామాస పుద్గలాన్ (మాం విం ౧।౧౮) ఇతి శ్రుతేః శుద్ధాధ్వవర్తిత్వాచ్చ విజ్ఞానకలానాం మధ్యాత్ పరిపక్వమలానామేవ తత్పాకతారతమ్యవశాద్ విద్యేశ్వరత్వే మన్త్రేశ్వరత్వే చ నియోగః, అపరమన్త్రేశ్వరత్వేఽశుద్ధాధ్వవర్తిత్వాదపక్వమలానాం ప్రలయాకలానామేవేతి మన్తవ్యమ్ । మన్త్రశబ్దశ్చాత్ర- (సార్ధత్రిశతికాలోత్తరవృత్తిః (పృం ౪, టిం ౨౨) ద్రష్టవ్యా । శ్లోకోఽయం మృగేన్ద్రవృత్తౌ (క్రిం ౧।౧) చ దృశ్యతే ।) మననం సర్వవేదిత్వం త్రాణం సంసార్యనుగ్రహః । మననత్రాణధర్మిత్వాన్మన్త్ర ఇత్యభిధీయతే ॥ ఇతి శ్రుతేః శివశక్తితదనుగృహీతేషు చ వర్తతే । ఉపచారాత్తు వాచకశబ్దానాం మన్త్రత్వమితి వక్ష్యామః । నిర్మలత్వాచ్చ ప్రకాశితజ్ఞానక్రియా ఏతే మననాదిధర్మయోగాచ్ఛుద్ధవిద్యాతత్త్వాశ్రితత్వాచ్చ రౌరవాదౌ శైవశాస్త్రే మన్త్రతత్త్వమిత్యుచ్యన్తే ।

అత ఏవ శుద్ధవిద్యాసంయోజనాత్ పూర్వం మయోర్ధ్వస్థాన ఏవ మలవిచ్ఛిత్తిర్దీక్షాయాం కార్యేతి

గురవః ।। ३२ ।।

అథైషామనుగ్రహకరణత్వమాహ-

జగతి కృతే తత్రార్థం మన్త్రాణాం శివసమాహృతాన్ పుంసః ।
అనుగృహ్య యాతి హి వినా దేశికమూర్తి ప్రయుక్తమీశేన ।। ३३ ।।

తత్ర తేషు సప్తకోటిసంఖ్యేష్వణుషు మధ్యాదర్థం
గుర్వధికరణమనపేక్ష్యైవేశ్వరేణ ప్రయుక్తం సత్ శివసమాహృతాన్ శివేనైవానుగ్రహశక్త్యా
విషయీకృతాన్ పుంసోఽనుగృహ్య సృష్ట్యనన్తరమేవ యాతీతి, అనుగ్రహమితి శేషః ।
యదుక్తం
మృగేన్ద్రే- ప్రయోక్తృదేహసాపేక్షం తదర్థమఖిలేఽధ్వని । కృత్వాధికారం స్థిత్యన్తే శివం
విశతి సేశ్వరమ్ ।। వినాధికరణేనాన్యత్ ప్రధానవికృతేరధః । కృత్వాఽధికారమీశేష్టమప్యేతి
(విం ४।८-९) ఇతి । తేషు మధ్యాద్ విశిష్టమలపాకవన్తః సృష్ట్యనన్తరమేవ మోక్షభాజః, అన్యే
సంహారకాల ఏవేత్యర్థః ।। ३३ ।।

అత ఏవాన్యస్యార్థస్య వ్యాపారమాహ-

శివకృతమణ్డలమన్త్రైర్యుక్తం చాన్యత్ ప్రయుక్తమీశేన ।
దేశికదేహస్థేన తు దీక్షాఖ్యేన ప్రయోగేణ ।। ३४ ।।
విషవన్నికృన్తతి పశోః సహసా మలకర్మయోనికార్యాణి ।
ఆరాధితం తు సిద్ధీర్యచ్ఛతి వివిధాశ్చ సాధకేన్ద్రేభ్యః ।। ३५ ।।

శివేన పశ్వనుగ్రహార్థముత్పాదితైర్మహామణ్డలవిద్యాఙ్గాదిమణ్డలైస్తేషు పూజ్యతయా
శ్రుతైర్మన్త్రైశ్చ సహితమన్యదర్థమాచార్యమూర్తిస్థేనేశేన ప్రయుక్తం సత్

పశోర్మలకర్మమాయాకార్యాణి విషమివ సహసా నికృన్తతి । అత ఏవ సకలస్యైవ గుర్వధికరణశివానుగ్రహః, తస్యైవ బన్ధత్రయయోగాత్ । మలశ్చాత్ర ఏక ఏవానేకాత్మావారకానేకశక్తియుక్తో నిత్యో వ్యాపకశ్చ । యచ్ఛ్రూయతే- తదేకం సర్వభూతానామనాది నిబిడం మహత్ । ప్రత్యాత్మస్థస్వకాలాన్తాపాయిశక్తిసమూహవత్ ।। (మృం విం ౭।౮) ఇతి । తతశ్చ యస్యాః శక్తేః పాకః, తస్యా ఏవ దీక్షయా రోధ ఇతి మలైక్యే యుగపత్ సర్వమోక్షప్రసఙ్గోఽపి పరిహృతః । కర్మ చ ధర్మాధర్మాత్మకం పురుషనియతం ప్రవాహానాది । యోనిస్తు మాయా, తత్కార్యాణి చ సాధారణాసాధారణరూపాణి కర్మనిమిత్తత్వాదాగన్తుకాన్యపి ప్రవాహానాదీన్యేవ, బీజాఙ్కురవదనాదిత్వేనైవ కర్మశరీరప్రబన్ధస్య సిద్ధేః । ఏతాని చ మలాదీని దీక్షాఖ్యేన మన్త్రకరణేనేశ్వరవ్యాపారేణ నివర్తన్తే, యథా మన్త్రపూర్వికయా క్రియయా విషనివృత్తిర్దృశ్యతే । అతశ్చ మన్త్రాణామనుగ్రాహకకరణత్వమ్, విద్యేశ్వరాణాం తు పరాపరాణామాచార్యవత్ తత్కర్తృత్వమితి భేదః । కిఞ్చైత(దన్య?)దర్థమారాధ్యమానం సాధకేభ్యో భోగాభిలాషిభ్యో వివిధాః సిద్ధీః ప్రయచ్ఛతి । యదుక్తం రౌరవే (రౌరవే నోపలభ్యతే వచనమేతదితి మం పాం విం (పృం ౨౬, టిం ౭) ద్రష్టవ్యా ।)-

దీక్షాపూతా గణపతిగురోర్మణ్డలే జన్మవన్తః
సిద్ధా మన్త్రైస్తరుణదినకృన్మణ్డలోద్భాసిదేహాః ।
భుక్త్వా భోగాన్ సుచిరమమరస్త్రీనికాయైరుపేతాః
స్రస్తోత్కణ్ఠాః శివపదపరైశ్వర్యభాజో భవన్తి ।। ఇతి ।। ౩౫ ।।

నను దీక్షయా బన్ధనివృత్తిరాత్మనో జాతేతి కథమవగమ్యతే ? అత ఆహ-

శుద్ధిం వ్రజతి తులాయాం దీక్షాతో బ్రహ్మ(హ?హే)త్యతో ముఖ్యాత్ ।

ప్రత్యయతో జానీయాద్ బన్ధనవిగమం విషక్షయవత్ ।। ३६ ।।

ఇహ యద్దీక్షాయాం మహాపాతకయోగినోఽప్యపేతపాతకత్వం దృష్టమ్ । తథాహి శ్రీమత్కాలోత్తరాద్యుక్తవన్మన్త్రలబ్ధఘటారోపణేన తస్య గౌరవం పరీక్ష్య పశ్చాదుద్ఘాతమన్త్రోచ్చారణాదిపూర్వం తచ్ఛుద్ధిం కృత్వా పునర్ఘటారోపణే తస్య లాఘవముత్పద్యమానం దృశ్యతే । ఏతచ్చోపలక్షణం నిర్బీజకరణాదీనాం ప్రత్యయాన్తరాణామ్ । తతోఽస్మాద్ దృశ్యమానాత్ ప్రత్యయాదహితుణ్డికక్రియయా విషహరణవద్ దీక్షాఖ్యయా క్రియయాఃబన్ధనాపగమః సిద్ధ ఇతి జ్ఞాతవ్యమ్ । తత ఏవ చ దృష్టార్థేషు విషభూతరసవాదాదిషు తదాగమస్య ఫలవత్త్వం దృష్ట్వా తద్వదేవాదృష్టస్యాపి తచ్ఛాస్త్రస్య సత్యత్వమనుమీయత ఇతి శివస్య పరమాప్తత్వం సిద్ధమ్ । యదుక్తమ్- (ఆయుర్వేదాచ్చ గణితాదితి మృగేన్ద్రవృత్తి(విం ౧।౧)స్థః పాఠః ।) విషాద్యభావసందృష్టేర్మన్త్రవాదాచ్చ సస్వరాత్ । రసోపనిషదాటోపాదాప్తః స పరిగృహ్యతే ।। ఇతి ।। ३६ ।।

నన్వేవం చేద్ దీక్షయైవ సమస్తపాపక్షయాత్ తత్క్షణమేవ శరీరపాతప్రసఙ్గోఽత ఆహ-

ఏష్యత్ఫలకృతిదాహాద్ దీక్షితమాత్రస్య పతతి నో పిణ్డః ।
భవతి చ కాచిద్ దీక్షా యా హన్త్యపి వర్తమానఫలమ్ ।। ३८ ।।

ఏష్యత్ఫలానామేవ కర్మణాం సద్యోనిర్వాణదీక్షయా దాహాదారబ్ధకార్యస్య కర్మణోపస్థాపితత్వాచ్చ దీక్షోత్తరకాలం శరీరస్థితిరవిరుద్ధా । యదుక్తం కిరణే- అనేకభవికం కర్మ దగ్ధం బీజమివాణుభిః । భవిష్యదపి సంరుద్ధం యేనేదం తద్ధి

భోగతః ।। (విం ౬।౧౯) ఇతి । అత్యన్తమలపరిపాకే తు సద్యోనిర్వాణదీక్షయా తస్యాపి క్షయ ఇత్యాహ-

భవతి చేతి । తత్రాపి సంస్కారవశాత్ కిఞ్చిత్కాలం స్థితిః సంభవత్యేవ । యదాహుః- తిష్ఠతి సంస్కారవశాచ్చక్రభ్రమివద్ ధృతశరీరః (సాం౦ కాం ౬౭) ఇతి ।। ౩౭ ।।

ఇదానీం భవిష్యదపి సంరుద్ధమితి జ్ఞాపకోక్తం విశేషయతి-

కృతమపి ఫలాయ న స్యాద్ దీక్షోపర్యూషరోప్తబీజమివ ।
బలవద్విశేషశాస్త్రవ్యతికరజాతం విహాయ కర్మైకమ్ ।। ౩౮ ।।

దీక్షోత్తరకాలం విహితత్వేనానుష్ఠీయమానమిష్టాపూర్తాదిరూపం కర్మ దీక్షయైవ రుద్ధశక్తిత్వాన్న పునః శరీరయోగాదిఫలజనకమ్ । విశేషశాస్త్రసిద్ధం సాధకేనానుష్ఠీయమానం తు మన్త్రారాధనాది కర్మ ఫలదమేవ । యదుక్తం సూక్ష్మస్వాయంభువే- యో యత్రాభిలషేద్భోగాన్ స తత్రైవ నియోజితః । సిద్ధిభాఙ్మన్త్రసామర్థ్యాత్ ఇతి । కిఞ్చ, ముముక్షోరపి విశేషశాస్త్రవిహితా[న]నుష్ఠానే తన్నిషిద్ధానుష్ఠానే చాకృతప్రాయశ్చిత్తస్య ప్రత్యవాయయోగః శ్రూయతే- (సమయోల్లఙ్ఘనాదితి తత్రత్యః పాఠః ।) ఆజ్ఞావిలఙ్ఘనాత్ ప్రోక్తం క్రవ్యాదత్వం శతం సమాః (సాం౦ కాం ౨౫।౨) ఇతి । తద్విహితత్వాదేవ చ సామాన్యశాస్త్రసిద్ధోఽపి వర్ణాశ్రమాచారోఽనుష్ఠేయ ఏవ । యచ్ఛ్రూయతే- (మృగేన్ద్రవృత్తిదీపికాయాం (వి ౧।౧) శ్రీమద్భార్గవవచనతయా స్మర్యతే ।) ఇతి
వర్ణాశ్రమాచారాన్ మనసాపి న

లఙ్ఘయేత్ ।। యో యస్మిన్నాశ్రమే తిష్ఠన్ ప్రాప్తో దీక్షాం శివాత్మికామ్ । స తస్మిన్నేవ సంతిష్ఠన్ శివధర్మం చ పాలయేత్ ।। ఇతి ।। ౩౮ ।।

నను సమయోల్లఙ్ఘనాదిప్రత్యవాయయుక్తస్యాకృతప్రాయశ్చిత్తస్య మోక్షో వా న వాఽత
ఆహ-

తస్మాదప్యకృతవిధిః కిఞ్చిత్కాలం పిశాచవరరాజః ।
భ్రాన్త్వా విమలాత్మాఽసౌ వ్రజతి హి సమతాం పరేశేన ।। ౩౯ ।।

అత్ర చ దీక్షోత్తరకాలం స్నానార్చనాదిసమయానుష్ఠానేనారబ్ధకార్యపాశక్షయః ప్రత్యహమపచయేన క్రియతే । తతః సాపేక్షదీక్షాభాజాం శక్తానాం సమయాచారవిశేషోఽనుష్ఠేయః । బాలిశానాం చ నిరపేక్షదీక్షాభాజాం గురుశుశ్రూషాశివార్చనాది యావచ్ఛక్యమనుష్ఠేయమ్, అత ఏవ తదనుష్ఠానేన దీక్షానిష్పత్తిరనుమీయతే । తతశ్చ యస్య మలపరిపాకబలేన తీవ్రతరశక్తిపాతనమ్, న దీక్షావైకల్యమ్, నాపి సమయోల్లఙ్ఘనాది, తస్య దేహపాతాన్తరం మోక్షః । యస్య తు మలపరిపాకమాన్ద్యాన్మన్దతరాదిశక్తిపాతస్య దీక్షోత్తరం దైవాన్మానుషాత్ ప్రతిబలాత్ సమయోల్లఙ్ఘనం సముత్పద్యతే, సోఽననుష్ఠితసమయాచారోఽకృతప్రాయశ్చిత్తవిధిశ్చ పిశాచరాజాత్మకం సమయోల్లఙ్ఘనఫలం కామ్యఫలమివానుభూయ పునర్విమలాత్మా పరశివసామ్యం మోక్షరూపం ప్రాప్నోతి । యదుక్తమ్- ప్రాయశ్చిత్తవిశుద్ధస్య మతిః శుద్ధా ప్రకీర్తితా ఇతి । యస్య తు దృష్టార్థతయా కృత్రిమగురుభక్త్యాదినా కృతదీక్షితస్య బుద్ధిపూర్వమేవ
సమయాననుష్ఠానం న తస్య సా నిష్పన్నా, గురుశ్చ ప్రాయశ్చిత్తీ భవతి । యచ్ఛ్రూయతే-తత్ర
మిథ్యాప్రయుక్తాఽణుః ప్రాయశ్చిత్తీ భవేద్ గురుః (మృం క్రిం ౮।౨౪౨) ఇతి, ఆత్మదీక్షాం గురుః కుర్యాద్వ్యభిచారిణి దీక్షితః ఇతి చ ।। ౩౯ ।।

ఇత్థం ప్రాసఙ్గికదీక్షాఫలం ప్రతిపాద్య ప్రకృతే మన్త్రానన్తరం మన్త్రేశ్వరానాహ-

మన్త్రాదిసర్గపూర్వం త్వష్టౌ దేవేన దారితావరణాః ।
అణవః కృతసర్వార్థజ్ఞానవ్యాపారసామర్థ్యాః ॥ ౪౦ ॥

మన్త్రాదిసృష్టేః ప్రాగేవాష్టావణవో విజ్ఞానకలాః శివేనాపనీతమలాః సర్వవిషయజ్ఞానక్రియాశ్చ సమ్పన్నాః । యదుక్తం మృగేన్ద్రే- తత్రాదౌ కేవలాణూనాం యోగ్యానాం కురుతేఽష్టకమ్ । వామాదిశక్తిభిర్యుక్తం సప్తకోటిపరిచ్ఛదమ్ ॥ (వి౦ ౪।౨) ఇతి ॥ ౪౦ ॥

కే తే ? కిఞ్చ కుర్వన్తీత్యత ఆహ-

తేఽనన్తేశప్రముఖాః పతిభావాత్ ప్రేరయన్తి మన్త్రాదీన్ ।
సర్గస్థితిలయముక్తీః కుర్వన్తి హరేచ్ఛయా నున్నాః ॥ ౪౧ ॥

తే చానన్తసూక్ష్మశివోత్తమైకనేత్రైకరుద్రత్రిమూర్తిశ్రీకణ్ఠ-శిఖణ్డిసంజ్ఞా మన్త్రమహేశ్వరత్వేన మన్త్రాదీన్ ప్రేరయన్తి । కిఞ్చ, సర్గాదిచతుష్టయం తదవినాభూతం భోజనాత్మకం తిరోభావం చ కుర్వన్తి । యదుక్తం రౌరవే-
స్థితిసంరక్షణాదానభావానుగ్రహకారిణః (వి౦ ౧।౧౫) ఇతి । పఞ్చకృత్యాధికారిత్వేఽపి నైషాం శివసామ్యమిత్యాహ- హరేచ్ఛయా నున్నా ఇతి । అధికారమలయోగేన ప్రేర్యత్వాచ్ఛివాపేక్షయైషాం
కలయా న్యూనం కర్తృత్వమ్, మన్త్రమన్త్రేశ్వరాణాం తు తతోఽపి న్యూనమ్ । అత ఏవానన్తస్య సర్వోత్కృష్టత్వం శ్రూయతే- తేషామనన్తశక్తీనామనన్తః పరమేశ్వరః (రౌ౦ వి౦ ౨।౧౨) ఇతి ।

సర్వజ్ఞత్వం తు సర్వేషాం సమానమేవ, విశేషాశ్రవణాత్ । ఏషాం చ సర్వేషాం మహాప్రలయేఽధికారవిరామాన్ముక్తిరిత్యుక్తం రౌరవాదౌ- అనన్తః పరమస్తేషాం మహతాం చక్రవర్తినామ్ । విహితం సర్వకర్తృత్వకారణం పరమం పదమ్ ॥ (వి౦ ౨।౧౩) ఇతి ॥ ౪౧ ॥

ఏవం చేశ్వరతత్త్వాశ్రితా మన్త్రమహేశ్వరత్వేనోచ్యన్త ఇత్యాహ-

మన్త్రేశతత్త్వమేతత్ పరమణవోఽధ్వద్వయే చ తత్పతయః ।
అభిధాయకమనులిఙ్గా హ్యభిధానం నో నిరర్థకం యస్మాత్ ॥ ౪౨ ॥

అధ్వద్వయో శుద్ధాశుద్ధాత్మకే మననత్రాణయోగినోఽణవస్తత్పతయశ్చ మన్త్రేశ్వరా మన్త్రమహేశ్వరా ఉచ్యన్తే । అనేనాశుద్ధాధ్వవర్తినః సాఞ్జనా అపి మన్త్రాః సంభవన్తీతి దర్శయతి । యదుక్తమ్- (సార్ధత్రిశతికాలోత్తరవృత్తిః (పృం ౧౪౬, టిం ౭) ద్రష్టవ్యా ।) అన్యే ప్రాధానికా మన్త్రా బ్రహ్మవిష్ణ్వాదయః పరే । సాఞ్జనా స్తేఽణ్డమధ్యస్థాః సాత్త్వరాజసతామసాః ॥ ఇతి । అతశ్చ వాచకశబ్దానామచేతనత్వేన మననత్రాణధర్మాసంభవాదభిధాయకత్వేనోపచారాన్మన్త్ర-శబ్దవాచ్యత్వమిత్యాహ- అభిధాయకేతి । ఘటపటాద్యభిధానశబ్దో వాచ్యార్థనిష్ఠ ఏవ దృశ్యతే, తస్మాదనన్తాద్యభిధాయకశబ్దాత్మకైర్మన్త్రైర్లిఙ్గభూతైరభిధేయాస్తే మన్త్రేశ్వరాద్యాత్మానస్తజ్జపాదినా ఫలప్రదాతారః సిద్ధాః । ఏతేన శబ్దమాత్రమేవ దేవతేతి యే మీమాంసకా మన్యన్తే తే ప్రతిక్షిప్తాః, అచేతనస్య చేతనాధిష్ఠానాదేవ కార్యకరత్వాత్ । అతశ్చ ప్రతిమాదావివ మన్త్రాత్మకే శబ్దేఽభివ్యక్తాః శివాదివాచ్యమన్త్రా ఏవ ఫలదా ఇత్యవగన్తవ్యమ్ ॥ ౪౨ ॥

అత్ర చ శబ్దస్య రచనావత్త్వేన ఘటాదివత్ కార్యత్వాచ్ఛబ్దార్థసంబన్ధస్యాపి నిత్యత్వాయోగేన సాఙ్కేతికత్వాత్ సర్వజ్ఞ ఏవేశ్వరస్తత్సఙ్కేతకర్తేత్యాహ-

విద్యావిద్యేశానాం సామాన్యవిశేషధర్మవిచ్ఛమ్భుః ।
మన్త్రానకరోద్ యస్మాదర్థవిదభిధానకృద్ దృష్టః ॥ ౪౩ ॥

యస్మాత్ పుత్రాద్యర్థానాం తత్తదర్థవిదేవ పిత్రాదిర్లోకేఽభిధానకృద్ దృష్టః, తస్మాన్మన్త్రేశ్వరాత్మనామపి వాచకాన్ మన్త్రాన్ శమ్భురేవాకార్షీత్ । స ఏవ తేషాం సామాన్యవిశేషలక్షణజ్ఞో యతః । సామాన్యలక్షణం తేషాం నిత్యత్వవ్యాపకత్వాది, విశేషలక్షణం తు మలావశేషతస్తత్తత్పదయోజ్యత్వమిత్యవగన్తవ్యమ్ । అత్ర మన్త్రాద్యాత్మకశబ్దోపాదానతయా విద్యేశ్వరాదీనాం దేహేన్ద్రియాద్యాధారభూతశుద్ధాధ్వభువనోపాదానత్వేన కుణ్డలిన్యాఖ్యా మహామాయా సిద్ధా । యదుక్తం రౌరవాదౌ- మాయోపరి మహామాయా (విం ౪।౨౮) ఇతి । మృగేన్ద్రేఽపి- శక్తేర్నాదో భవేద్ బిన్దురక్షరం మాతృకా తతః (క్రిం ౧।౨) ఇతి, శుద్ధాధ్వన్యపి మాయాయాః పరస్యాః (మృం విం ౧౩।౫) ఇతి చ । ఏష చ వేద్యేశ్వరసదాశివాదిశుద్ధతత్త్వభేదస్తత్కారణభూతపరబిన్దు- సిద్ధిప్రకారశ్చ మతఙ్గాదౌ విస్తరేణోక్తః, సాధితశ్చ రత్నత్రయోల్లేఖిన్యామస్మాభిరితి తత ఏవావధార్యమ్ ॥ ౪౩ ॥

అథైషాం విద్యేశ్వరాదీనాం స్వస్వాధిష్ఠేయోపాధిభేదభిన్నాభ్యాం శక్తిశివాభ్యాం సంహతిరూపత్వమాగమేషు శ్రూయత ఇత్యాహ-

అణుశక్తిశంభ్వపక్షా విద్యావిద్యేశ్వరేషు విద్వద్భిః ।
ఏకః శివోఽవికారీ తచ్ఛక్తిశ్చాప్యతో న యోగ్యౌ తౌ ॥ ౪౪ ॥
బహుధా స్థాతుం యద్వా చైతన్యవినాకృతౌ వికారిత్వాత్ ।
అథ శమ్భురేక ఏవ హి యోగీవ భవేదనేకమూర్తిస్థః ॥ ౪౫ ॥

గీతాయాం శ్రూయతే- అనుగ్రహాయ లోకస్య శివో మన్త్ర ఇతి శ్రుతిః । యా త్వనుగ్రాహికా శక్తిః సా మన్త్రత్వమిహాగతా ॥ ఇతి, చతుర్వింశతిరాఖ్యాతా మన్త్రాణామీశ్వరాః పరాః । ఆణవాః శామ్భవాః శాక్తాస్తథాన్యా మన్త్రకోటయః ॥ అణ్డస్యాధారకా హ్యేవం

వీరభద్రపురస్సరాః । ఇతి చ । ఏషు చాణుపక్షస్య ప్రోక్తవన్ముఖ్య ఏవ భేదః । శమ్భుశక్తిపక్షయోస్తు తదధిష్ఠానవశాదౌపచారిక ఇత్యాహ- ఏకః శివ ఇతి । అత్రైక ఏవ శివో జగత్కర్తా సర్వానుగ్రాహకశ్చ, తస్యైవానాదిముక్తత్వాత్ । ఉక్తం చ రౌరవాదౌ- శివతత్త్వం పరం హ్యేకమ్ (వి౦ ౨।౪) ఇతి । శ్రుతిరప్యాహ- ఏక ఏవ రుద్రో న ద్వితీయాయ తస్థే (అథ౦ ఉ౦ ౨।౭) ఇతి ।

న చానేకేశ్వరత్వే జగత్కార్యసిద్ధిః, అనేకకర్తృకాణాం రథాదీనామప్యేకస్థపతీచ్ఛానువర్తనం వినాఽనుత్పత్తేః । యదాహుః- బహవో యత్ర నేతారః సర్వే పణ్డితమానినః । సర్వే మహత్త్వమిచ్ఛన్తి తద్వ్యక్తమవసీదతి ।। ఇతి । అనేన ప్రవాహేశ్వరపక్షోఽపి నిరస్తః, ఐశ్వర్యస్య స్వరూపవ్యక్తిలాభాత్మకత్వేన వినాశానుపపత్తేః । స చావికారీ, నిత్యత్వాచ్చేతనత్వాచ్చ । తచ్ఛక్తిశ్చ తాదృశ్యేవ, తద్ధర్మత్వాత్ । నహి నిత్యస్యానిత్యధర్మయోగః, ధర్మధర్మిణోరవ్యతిరేకేణ ధర్మిణోఽప్యనిత్యత్వప్రసఙ్గాత్ । అతస్తౌ శక్తిశివావనన్తాదిభేదేన బహుధా స్థాతుం యుక్తౌ । యద్వా తయోరనేకధాఽవస్థానమభ్యుపగమ్యతే, తదా వికారిత్వాన్మాయాదివదచేతనౌ ప్రసజ్యేతే । తయోశ్చాచేతనత్వం న యుక్తమ్, చేతనత్వేనైవ శ్రవణాత్, అచేతనస్య చేతనాధిష్ఠానం వినా పరిణామాద్యయోగాచ్చ । తస్మాదౌపచారిక ఏవ తయోర్భేదః । యచ్చోచ్యతే- అధికారీ స భోగీ చ లయీ స్యాదుపచారతః ఇతి, తథా- కిన్తు యః పతిభేదోఽస్మిన్ స శాస్త్రే శక్తిభేదవత్ । కృత్యభేదోపచారేణ తద్భేదస్థానభేదజః ।। (మృ౦ వి౦ ౧౩।౧౬౪-౧౬౫) ఇతి చ । అత్ర పరాశఙ్కామాహ- అథ శమ్భురితి ।। ౪౪-౪౫ ।।

ఏకోఽపి శివో యోగివదనేకదేహాధిష్ఠానేన సదాశివానన్తాదిసంజ్ఞాభేదం లభత ఇతి చేత్, తచ్చాయుక్తమిత్యాహ-

శక్తిర్మూర్తిస్తస్య హి సా చైకా నాప్యయం ముఖ్యః ।
బహవః శ్రేయోభాజః పురుషాస్తేషాం చ దృక్క్రియోత్కర్షః ।। ౪౬ ।।
వ్యఞ్జకభేదోత్కర్షాద్ దృష్టోఽతస్తద్భవో ముఖ్యః ।

యస్మాచ్ఛివస్య నిర్మలత్వేన పరమార్థత్వేన బైన్దవాదిదేహాయోగాచ్ఛక్తిరేవ దేహకార్యం కుర్వాణోపచారేణ మూర్తిరుచ్యతే । సా చైకైవేత్యుక్తమ్ । తస్మాదీశానాదిస్తద్భేదోఽపి న వాస్తవ ఏవేతి యోగినామివ శరీరభేదోఽప్యస్య న ముఖ్య ఏవ । నను- పఞ్చవక్త్రస్త్రిపఞ్చదృక్

ఇత్యాదినా శివస్యాపి శరీరభేదః శ్రూయతే, సత్యమ్, సోఽపి ధ్యానార్థమేవ శ్రూయతే । యదుక్తం పౌష్కరే- సాధకస్య తు లక్ష్యార్థం తస్య రూపముదాహృతమ్ ఇతి । అణుపక్షభేదస్తు ముఖ్య ఏవేత్యాహ- బహవః శ్రేయ ఇతి । అత్ర హి భోగభేదాజ్జననమరణభేదాచ్చ భోగమోక్షార్థం త్వేతే శ్రేయోభాజః పురుషా బహవ ఏవ దృశ్యన్తే । తేషాం చ వ్యఞ్జకశరీరేన్ద్రియాదిసంభవాదుత్కర్షః, ఉత్తరోత్తరం జ్ఞానాక్రియోత్కర్షశ్చ దృశ్యతే । తస్మాదేషామపి విద్యావిద్యేశ్వరాణాం ప్రోక్తవచ్ఛివానుగ్రహభేదేన తత్తదధికారభేదాద్ భువనభేదాచ్చ తత్సంభవో భేదో వాస్తవ ఏవ ।। ౪౬ ।।

తతశ్చ-

కురుతేఽర్థం శివశక్తీ తానధిరుహ్యేహ తద్గతాద్ భేదాత్ ।। ౪౭ ।।
భిన్నే ఇవ లక్ష్యేతే గుణతో జాతితశ్చ తన్నామ ।

యస్మాత్ తానధిష్ఠాయ శివశక్తీ పురుషార్థం సాధయతః, తతస్తద్భేదేన తే అపి భిన్నే ఇవ భవతః । స చ సశక్తికః శివస్తద్గతకృత్యభేదయోగేన గౌణ్యా వృత్త్యా తత్తత్సంజ్ఞావాన్ భవతి ।। ౪౭ ।।

అతః శివ ఏవ సర్వానుగ్రాహక ఇత్యాహ-

నిత్యస్వభావవిమలః సర్వజ్ఞః సర్వకృచ్చేశః ।। ౪౮ ।।
అవిహతశక్తిః శమ్భుః సుహృదేకః సర్వపురుషాణామ్ ।

అత్ర చ శక్తిద్వితయం బోధధ్యానాదిసిద్ధయే గదితమ్ ॥ ౪౯ ॥
మూర్తిస్తద్వాంశ్చేతి లేశాదుక్తిశ్చ శక్తిశక్తిమతోః ।

అత్ర శాస్త్రే భోగమోక్షసిధ్యర్థం జ్ఞేయతయా చ సకలనిష్కలాఖ్యం శక్తిశక్తిమత్సఞ్జ్ఞం వా తత్త్వద్వయముక్తమ్ । తయోశ్చ శక్తిశక్తిమతోర్మూర్తిమూర్తిమత్త్వేనోక్తిర్జ్ఞేయా । ఏతదుక్తం భవతి- అధికారావస్థాయాం కార్యభేదాదష్టత్రింశత్కలాభేదభిన్నా శక్తిరేవాస్య మూర్తిః । తద్యోగాదేవ చాసౌ సకలః ప్రోచ్యతే । ఉపరతవ్యాపారతయా యుక్తో నిష్కల ఇతి ॥ ౪౮-౪౯ ॥

తాం చ-

మూర్తిమధిష్ఠాయ హరః పురుషాణాం పరహితైకదృక్ శమ్భుః ॥ ౫౦ ॥
కురుతే తు భుక్తిముక్తీ రుద్ధబలత్వాత్ స్వతోఽసమర్థానామ్ ।

ధ్యేయాకారాభివ్యక్తాం శక్తిరూపాం మూర్తిమధిష్ఠాయ పరహితైకదర్శీ శమ్భుర్మలావృతసామర్థ్యత్వేన స్వభోగమోక్షాయ స్వయమసమర్థానాం పుంసాం భోగమోక్షౌ కురుతే । స చ పాశాన్ పశుభ్యో హరతి, తాంశ్చ భోగార్థం వా హరతీతి హరః కథ్యతే । యదుక్తమ్- (నేత్రతన్త్రోద్యోతేఽపి (౧।3) ఉద్ధృతో దృశ్యతేఽయం శ్లోకార్ధః ।) హరతి పశుభ్యః పాశాన్ పుంసోఽపూర్వ్యం పదం తతస్తు హరః ఇతి । ప్రయోగశ్చాత్ర- పురుషా భోగార్థం మోక్షార్థం వా న స్వయం ప్రవర్తితుం శక్తాః, బద్ధత్వేనాస్వతన్త్రత్వాత్, మేషాదిబద్ధపశువత్ । పాశాశ్చ న పురుషార్థం స్వయం ప్రవర్తన్తే నివర్తన్తే వా, జడత్వాద్రజ్జ్వాదివత్ । అతో యస్తేషాం భోగమోక్షహేతుః, సః శివ ఏవ సిద్ధః ॥ ౫౦ ॥

అత్ర చ-

విద్యావిద్యేశత్వం చాపరముక్తిః పరేహ శివసమతా ॥ ౫౧ ॥

విద్యాదిపదానాం పరముక్త్యపేక్షయా ప్రేర్యత్వేఽపి మాయోత్తీర్ణత్వాన్నిర్మలత్వాచ్చ న పునః సంసారయోగ ఇత్యపరముక్తిత్వమ్ । శివసామ్యం తు పరమోక్ష ఏవ ॥ ౫౧ ॥

తతశ్చ-

సర్వవ్యాప్త్యర్థత్వాన్నామ వ్యాప్న్యన్తి మన్త్రాద్యాః ।
పత్యా వ్యఞ్జితశక్తిః పురుషోఽతో జాయతేఽస్య పతిసమతా ॥ ౫౨ ॥
వ్యఞ్జకమనుకుర్వన్తీ పూర్వం దృష్టా చ శక్తిరణోః ।
ప్రాగ్ దృష్టత్వాచ్చక్తేర్నో సంక్రాన్తిర్న జాతివచ్చైకా ॥ ౫౩ ॥

మన్త్రాదయః పరముక్త్యర్థత్వాన్ముక్తసంజ్ఞాభాజ ఇత్యర్థః । నను సంసారావస్థాయాం పురుషస్య కిఞ్చిజ్జ్ఞత్వదర్శనాన్ముక్తావపి తాదృశ ఏవాత ఆహ- పత్యా వ్యఞ్జితేతి । సర్వజ్ఞేన సర్వసామర్థ్యయుక్తేన చ శివేన యతోఽసౌ పుమాన్ వ్యఞ్జితశక్తిస్తతోఽస్య తత్సామ్యం భవత్యేవ । తథాహి- సంసారావస్థాయామభివ్యఞ్జకబలానుసారేణ కేషాంచిదజ్ఞానాదియోగోఽన్యేషాం చ జ్ఞానాద్యుత్కర్షో దృశ్యతే । అత ఏవేశ్వరగుణసంక్రాన్తిమోక్షవాదోఽప్యయుక్త ఇత్యాహ- ప్రాగ్దృష్టత్వాదితి । పురుషే ప్రాజ్ఞే జ్ఞానాదిశక్తేర్దృష్టత్వాదమూర్తస్య గుణసంక్రాన్త్యయోగాత్ తత్సంక్రాన్తౌ దృష్టాదర్శనాచ్చ సంక్రాన్తిపక్షోఽయుక్తః । ఏష చ సంక్రాన్త్యాదిమోక్షనిరాసప్రకారస్తత్రభవతా ఆచార్యేణ- నోదాహరణసద్భావో గుణసంక్రాన్తిసాధనే ॥ విజ్ఞానముపదేశాత్తు తాదృగన్యత్ ప్రజాయతే । దీపాన్తర సముత్పత్తిః ప్రదీపాదిన్ధనాన్తరే । అమూర్తస్య చ సంక్రాన్తౌ న లోకో న పరీక్షకః ॥ (పం కాం ౧౩-౨౨) ఇత్యాదిభిః కారికాభిః శ్రీమద్రౌరవవృత్తౌ విస్తరేణ సాధితః । సా చ శివసామ్యరూపా ముక్తిర్న గోత్వాదిజాతివదేకా, అపి తు భిన్నైవ ప్రతిపురుషగతా,

సాదృశ్యవ్యతిరేకేణ జాతేరసంభవాదిత్యపి తత్రైవ సాధితమ్, పురుషాణాం
ప్రోక్తవదనేకత్వాదేకమోక్షే సర్వమోక్షప్రసఙ్గాచ్చ ।। ౫౨-౫౩ ।।

పరమాత్మలయాఖ్యోఽపి మోక్షో న సంభవతీత్యాహ-

అసకృత్ పృథగుపలబ్ధాః పురుషాస్తేనాపి న త్వైక్యమ్ ।
న చ నాశః పుంశక్త్యోర్ముక్తౌ యస్మాత్ తయోరనాదిత్వమ్ ।। ౫౪ ।।

ముక్తావితి వక్ష్యమాణేనాన్వయః । ముక్తౌ నైయాయికాద్యుపగతసంవిదభావోఽప్యయుక్తః,
శక్తిశక్తిమతోశ్చిద్రూపతయా నిత్యత్వేన చ సాధనాదిత్యాహ- న చ నాశ ఇతి ।। ౫౪ ।।

అత ఏవానాదిత్వేన నిత్యత్వాన్మోక్షనిమిత్తభూతస్య శివస్య శక్త్యాత్మనస్తదైశ్వర్యస్య వా
నాశో న సంభవతి । తతశ్చ తన్నాశేన ముక్తే తదైశ్వర్యోత్పత్తిరితి
యత్రప్వామహేశ్వరవాదిభిరుచ్యతే, తదయుక్తమిత్యాహ-

నాపి చ శివస్య శక్తేరథవాఽభావో నిమిత్తస్య ।

ఏషాం చ-

అపృథక్కృత్య గుణత్వాదుపలబ్ధిః ప్రోచ్యతే విశేషశ్చ ।। ౫౫ ।।

శివస్య ముక్తాత్మనాం చ సమానగుణత్వాదపృథగేకరూపైవోపలబ్ధిః సర్వవిషయో
జ్ఞానాదిప్రకాశః ప్రోచ్యతే । కిం పునరేభ్యః శివస్య విశేష ఇత్యాహ- విశేష ఇతి ।। ౫౫ ।।

ముక్తేషు శివాజ్జాతం మాహాత్మ్యమనాదిమధ్యాన్తమ్ ।

తేషు ముక్తాత్మస్వనాదిమధ్యాన్తమపి మాహాత్మ్యం సర్వజ్ఞత్వసర్వకర్-
తృత్వాత్మకమనాదిమలావృతత్త్వాచ్చివాన్నిమిత్తభూతాదభివ్యక్తమ్ ।
శివస్త్వనాదిసిద్ధసర్వజ్ఞత్వసర్వకర్తృత్వ[యుక్త] ఇత్యయమస్యైషాం చ విశేషః ।। ౫౬ ।।

ఇత్థం సకలవరప్రద ఆరాధ్యః శమ్భురేవ తత్త్వవిదా ।। ౫౬ ।।
తస్మింస్తుష్టే సిద్ధిర్ముక్తిశ్చ పరా భవేత్ పుంసః ।

తదుక్తమథర్వశిఖాయామ్- శివ ఏకో ధ్యేయః శివఙ్కరః సర్వమన్యత్ పరిత్యజ్య (౨ కం)
ఇతి । అతశ్చ సర్వానుగ్రాహకత్వాత్ సర్వకర్తృత్వాచ్చ తదాగమస్య శైవాఖ్యస్యైవ ప్రామాణ్యమ్,
ఆగమాన్తరాణాం బౌద్ధాదీనామన్యేషామసర్వజ్ఞప్రణీతత్వేన పరస్పరవిరోధాత్ । యదహుః
(రత్నకీర్తినిబన్ధావల్యాం సర్వజ్ఞసిద్ధౌ (పృం ౫) (కుమారిల) భట్టవచనత్వేనోద్ధృతోఽయం
శ్లోక ఇతి మం పాం విం (పృం ౬౭, టిం ౧౮) ద్రష్టవ్యమ్ ।)- సుగతో యది సర్వజ్ఞః కపిలో నేతి కా
ప్రమా । అథోభావపి సర్వజ్ఞౌ మతిభేదః కథం తయోః ।। ఇతి । నను శైవస్యాపి
ఆగమాన్తరవిరోధాదప్రమాణ్యమ్, తన్న, విరోధాభావాత్ । తథాహి-
సర్వాఽన్యాగమప్రాప్యస్థానప్రదర్శనపూర్వం తదనధిగతార్థప్రకాశకత్వాదస్య
ప్రామాణ్యమనివార్యమేవ । యదాహుః- అనధిగతార్థగన్తృ ప్రమాణమ్ ఇతి । కిఞ్చ, (పూర్వతనీ
౧౨౯ పృష్ఠస్థా తృతీయా టిప్పణీ ద్రష్టవ్యా ।) ఇతి వర్ణాశ్రమాచారాన్ మనసాపి న లఙ్ఘయేత్
ఇత్యాదిభిర్వర్ణాశ్రమాచారాభ్యనుజ్ఞానేన వేదావిరోధాద్ వేదవిత్పరిగ్రహణాచ్చాస్య
మతాన్తరాణామివ న పాషణ్డిత్వమ్ । తథా పురాణేతిహాసయోః శ్వేతోపమన్యుప్రభృతీనాం
మహర్షీణామత్రానుష్ఠానం శ్రూయతే, మహాభారతే చ నరనారాయణయోరశ్వత్థామ్నశ్చ ।
ఆభ్యాం లిఙ్గేఽర్చితే దేవస్త్వయాఽర్చాయాం యుగే యుగే ఇతి సువర్ణాక్షే చ విష్ణోస్తదారాధనాత్
ప్రసాదశ్చ । అపి చ- నాన్యత్ ప్రియతరో లోకే మమ కృష్ణ భవిష్యతి ఇత్యాది రామాయణే చ ।
కార్తవీర్యాదిస్మృతిషు చ ప్రతిష్ఠాపూర్వకో ధర్మః- పక్వేష్టకాచితం సమ్యగ్ యః కరోతి

శివాలయమ్ ఇత్యాది । సూత్రే చ- మోక్షం వినిర్దిశేత్ ఇతి చ । అథర్వశిరఃసు శ్వేతాశ్వతరాదిషూపనిషత్సు లిఙ్గాఽర్చనాది శ్రూయతే । తతో నాస్యావిగానతా, న చ విచ్ఛిన్నమూలతా, న చ కైశ్చిదేవ పరిగ్రహః । అతస్తద్వాక్యం సర్వప్రమాణాబాధితత్వాత్ సర్వోత్కృష్టత్వాచ్చ గ్రాహ్యమేవ । ఉక్తం చ మోక్షకారికాసు- న చాన్యేన ప్రమాణేన సంరుద్ధస్తస్య గోచరః । శ్రోత్రియైరప్యతో గ్రాహ్యం తత్ఫలాధికసాధనమ్ ।। (శ్లో౦ ౧౪౬) ఇతి ।। ౫౭ ।।

అథ కేనేదం ప్రకరణం కృతమిత్యాహ-

ఇత్యవదత్ తత్త్వాని తు సద్యోజ్యోతిః సువృత్తికృత్ ।। ౫౭ ।।

।। ఇతి తత్త్వసంగ్రహః సమాప్తః ।।

సువృత్తిః సద్వృత్తిరితి రౌరవవృత్తేర్నామ, తత్కర్త్రేదం నిర్మితమిత్యర్థః ।। ౫౭ ।।

శ్రీమత్ఖేటకనన్దనార్కకిరణైః సద్వృత్తివాక్యాత్మకై-
ర్ధ్వస్తాజ్ఞానతమశ్చయేన గురుణాఽఘోరాదినా శమ్భునా ।
తత్త్వజ్ఞానబుభుత్సుభిర్బుధవరైః సంప్రార్థితేనాదరాత్
తత్త్వానామతిసంగ్రహస్య వివృతిర్లఘ్వీ స్ఫుటం నిర్మితా ।।

।। ఇత్యఘోరశివాచార్యవిరచితా తత్త్వసంగ్రహటీకా సమాప్తా ।।

తత్త్వత్రయనిర్ణయః

సద్యోజ్యోతిః శివాచార్యప్రణీతః

అఘోరశివాచార్యకృతవృత్తిసహితః

సిద్ధాని యత్ప్రసాదాద్ దృష్టాదృష్టాని వాఞ్ఛితాన్యచిరాత్ ।
నత్వా శివం విధాస్యే తత్త్వత్రయనిర్ణయే వృత్తిమ్ ।।

తత్ర తావదాచార్యః ప్రారిప్సితప్రకరణస్యావిఘ్నపరిసామాప్త్యర్థం తత్ప్రతిపాద్యేనార్థేన విశేషయన్ పరమేశ్వరమేవ ప్రణమతి-

పుంభ్యః ఫలం విచిత్రం దదాతి సంవీక్ష్య బన్ధవైచిత్ర్యమ్ ।
స్వమహిమ్నాఽనాద్యుదయోఽనాయత్తో నమో నమస్తస్మై ।। ౧ ।।

అనాదిరుదయః సర్వవిషయజ్ఞానక్రియాప్రకాశో నిర్మలత్వేన యస్య సోఽనాద్యుదయః, తస్యాప్యాదిముక్తత్వాభ్యుపగమేఽనవస్థా స్యాదితి భావః । అత ఏవ చాసౌ న కస్యచిదాయత్తః, స్వతన్త్ర ఇత్యర్థః । ఏవంవిధో యః శక్త్యాత్మనా స్వేన మహిమ్నా బన్ధవైచిత్ర్యమాలోక్య మలావృతత్వేనాస్వతన్త్రేభ్యః పురుషేభ్యో విచిత్రం ఫలం దదాతి । తత్ర పక్వమలేభ్యస్తత్పాకవైచిత్ర్యానుగుణం పరాపరమోక్షం దదాతి, అపక్వమలేభ్యస్తత్పరిపాకార్థమేవ కర్మవైచిత్ర్యానుగుణం భోగరూపం ఫలం దదాతీత్యనేనాస్య సర్వానుగ్రాహకత్వం సిద్ధమ్ । స చ శివ ఏవ, తస్యైవ సర్వజ్ఞత్వసర్వకర్తృత్వాత్మనాఽనాదిసిద్ధేన శివత్వేన యోగో యస్తస్మై శివాయ నమో నమ ఇతి ।।
౧ ।।

ఇత్థం కృతపరగురునమస్కారః ప్రకరణకరణం ప్రతిజానీతే-

అథ నతిభాజస్తన్త్రే సంక్షేపాత్ కిఞ్చిదర్థసద్భావమ్ ।
వక్ష్యే జ్ఞాతం గురుతో హితకృతయే మన్దబుద్ధీనామ్ ॥ ౨ ॥

అత్ర హ్యాచార్యః శ్రీమద్రౌరవసిద్ధమర్థసద్భావం తత్త్వసంగ్రహేణ సంక్షేపాత్
ప్రకాశ్య శ్రీమత్స్వాయమ్భువసిద్ధమనేన ప్రకాశయతి । అత ఏవ తత్సమాప్తావుక్తమ్-
ఇత్యవదత్

తత్త్వాని తు సద్యోజ్యోతిః సువృత్తికృత్ (శ్లో౦ ౫౭) ఇతి, శ్రీమద్రౌరవవృత్తేరేవ సువృత్తిత్వేన
సిద్ధత్వాత్ ।

అత్రాప్యుపసంహారే వక్ష్యతి- ఉక్తః సమాసతోఽయం తత్త్వత్రయనిర్ణయశ్చ వృత్తికృతా ।

స్వాయమ్భువస్య (శ్లో౦ ౩౨) ఇతి । నతిర్నమస్కారః । సర్వాత్మభిః క్రియమాణం భజతీతి

నతిభాగత్ర శివ ఏవ, తస్యైవ సర్వేశ్వరత్వేన సర్వారాధ్యత్వాత్ । తస్య శివస్య తన్త్రే శాస్త్రే

గురుసంప్రదాయాదా పరమేశ్వరమవిచ్ఛిన్నాజ్జ్ఞాతం మన్దబుద్ధీనాం హితాయ వక్ష్య ఇతి ॥ ౨
॥

శమ్భుః పురుషో మాయా నిత్యం విభు కర్తృశక్తియుక్తం చ ।
సుప్తేఽపి వికృతిజాతే త్రితయం జాగర్తి తత్త్వానామ్ ॥ ౩ ॥

అత్ర శం సుఖమప్రేర్యతారూపం భావయతీతి శమ్భుః । శమ్భుశబ్దేన

సమవేతశక్త్యవినాభూతః శివః కథ్యతే, పురుషశబ్దేన చ జాత్యేకవచనేన సర్వే ఆత్మానః,

మాయాశబ్దేన చ తన్త్రోచ్చారితేన మాయామహామాయారూపం శుద్ధాశుద్ధం

జగదుపాదానద్వయముచ్యతే । యదుక్తం శ్రీమద్రౌరవే- మాయోపరి మహామాయా (౪।౨౮)
ఇతి । తచ్చ

త్రితయం నిత్యమ్, అనాదిత్వాత్, తేషామప్యాదిమత్త్వేఽనవస్థాప్రసఙ్గాత్, నిత్యత్వేన
శ్రవణాచ్చ ।

కిఞ్చ, విభు । తత్ర శమ్భుపురుషౌ సర్వగతావేవ, అసర్వగతత్వే వ్యోమాదివదమూర్తత్వేన

గమనాసంభవాత్ । శివస్య సర్వాధిష్ఠానత్వమాత్మనశ్చ దేశాన్తరకర్మఫలభోగో

నోపపద్యతే యతః । మాయా చ స్వకార్యవ్యాపికా । అత్ర చ
మలస్యాఽనాద్యాత్మావారకత్వేనార్థాన్నిత్యత్వం వ్యాపిత్వం చ సిద్ధమితి న పృథక్
తస్యోపాదానమ్ । తథా కర్తృశక్తియుక్తం చ । తత్ర పతిపురుషౌ చేతనత్వాద్ జగత్కర్తృత్వేన
భోక్తృతయా చ కర్తృశక్తియుక్తౌ, కర్తృత్వాదేవ చ జ్ఞాతృశక్తియుక్తౌ । దృక్క్రియాత్మకమేవ చ
స్వరూపం చైతన్యస్య । యచ్ఛ్రూయతే- చైతన్యం దృక్క్రియారూపమ్ (మృం విం ౨।౫) ఇతి ।
మాయా చ
కర్తుః పరమేశ్వరస్య శక్త్యాఽధిష్ఠితా । తతశ్చ తత్త్వానాం త్రితయం కార్యవర్గే
సంగృహీతేఽపి జాగర్తి ప్రకాశత ఏవ ।। ३ ।।

ఇత్థమేషాం సాధర్మ్యముక్త్వా వైధర్మ్యమాహ-

శివపురుషావతిసంఖ్యౌ ప్రసవవిహీనౌ చితా సమేతౌ చ ।
ఏకం ప్రసవిత్వయుతం మాయాతత్త్వం చితా విహీనం చ ।। ౪ ।।

తత్ర ఆత్మవర్గోఽనన్తత్వాదతిసంఖ్యః,
శివోఽప్యనన్తచిదచిద్వస్త్వధిష్ఠానాదౌపచారిణేక భేదానన్త్యేన
యుక్తత్వాదుపచారేణాతిసంఖ్యః । అథవా ముక్తాత్మనామపి మలాపనయనాదభివ్యక్తేన
సర్వవిషయేణ జ్ఞానక్రియాత్మనా శివత్వేన యోగాచ్ఛివపదేనోపాదానం
కృత్వాఽతిసంఖ్యత్వముక్తమ్ । తౌ చ ద్వావవికారిత్వాత్ ప్రసవేన పరిణామాత్మనా విహీనౌ
ప్రోక్తవచ్చైతన్యయుక్తౌ చ । మాయాతత్త్వం తు శద్ధమశుద్ధం వా పరమోపాదానత్వాదేకమ్ ।
అనేకత్వే హ్యచైతన్యే సత్యనేకత్వాత్ కారణపూర్వకత్వం స్యాత్ । ఉపాదానత్వాదేవ చ తత్
కార్యప్రసవయుక్తం మృదాదివదచేతనం చ ।। ౪ ।।

ఇత్థం శివాత్మనోర్మాయాతత్త్వాద్ వైధర్మ్యం ప్రదర్శ్యాఽధునా శివస్యాత్మనాం చ
వైధర్మ్యం దర్శయితుమాహ-

ఈశాః ప్రవృత్తవీర్యాస్తత్రైకోఽనాదిసిద్ధగుణవిభవః ।
ముక్తేశ్వరవైమల్యం సర్వార్థే దృక్క్రియే చ తతః ।। ౫ ।।

ప్రవృత్తవీర్యాః సర్వవిషయసామర్థ్యా యే, తే సర్వ ఏవ స్వతన్త్రత్వాదీశశబ్దవాచ్యాః ।
తేషు మధ్యాదేకః పరమశివోఽనాదిసిద్ధగుణసమ్పదిత్యుక్తమ్ । తతశ్చ ముక్తాత్మనాం
పతిసమత్వభాజామ్, ఈశ్వరాణాం విద్యేశ్వరాదీనాం తతః శివాదేవ నిమిత్తభూతాద్వైమల్యం
శివత్వాభివ్యక్తిశ్చ సంపన్నా । తత్ర
విద్యేశాదయోఽధికారమలాంశయోగాచ్ఛివనియోగేనాధికారం కుర్వన్తి, ముక్తాత్మానస్తు
తదప్రేర్యత్వాత్ తేనైవ పరానుగ్రహనిర్వాహాచ్చ న ప్రవర్తన్తే ।। ౫ ।।

నన్వనాదిముక్తస్య శివస్యాపి సకలనిష్కలాదిభేద ఈశానతత్పురుషాదిభేదశ్చ శ్రూయతే,
అత ఆహ-

నతిపూర్వః కృతవర్గస్తేన స్వామిన్యనాదిసంసిద్ధే ।
సకలాకలప్రభేదో గీతో యశ్చ క్రియావిషయః ।। ౬ ।।

కృతవర్గః శుద్ధాశుద్ధరూపః కార్యవర్గః, నతిపూర్వం
శుద్ధాశుద్ధోపాదానపరిణామపూర్వః, ఉత్పద్యత ఇతి శేషః । తేనాఽనాదిసిద్ధే తస్మిన్ యః
సకలాదిభేదః, యశ్చ క్రియావిషయః సృష్ట్యాదిపఞ్చకకృత్యవిషయః సద్యోజాతాదిభేదః,
స్వకార్యోద్యోగాదిభేదాత్ సృష్ట్యాదికార్యోపాధిభేదాచ్చోపచారేణ శాస్త్రేషు గీతో న
పరమార్థికః । యచ్ఛ్రూయతే- అధికారీ చ భోగీ చ లయీ స్యాదుపచారతః ఇతి, తద్భేదః
కృత్యభేదేన న భేదః పరమార్థతః ఇతి (చ?), ఈశః సదాశివః శాన్తః కృత్యభేదాద్
విభిద్యతే ఇతి (చ) । పశువిషయః సకలాకలప్రభేదో వాస్తవ ఏవ । తథాహి- బన్ధత్రయయుక్తః

కలాదియోగే, విజ్ఞానాదినా కర్మక్షయేఽపి సంస్కారవశాత్ కిఞ్చిత్కాలమవస్థితశ్చేతి ద్వివిధః సకలః । అకలోఽపి ద్వివిధః । తత్ర ప్రలయేన కలాదేరుపసంహృతత్వాన్మలకర్మయుక్తః ప్రలయాకలః, విజ్ఞానయోగాదినా కర్మక్షయేణ కేవలమలమాత్రయుక్తో విజ్ఞానకేవలః । ముక్తస్త్వమల ఏవ । యదుక్తం శ్రీమత్స్వాయమ్భువే- అథాత్మాఽవిమలో బద్ధః పునర్ముక్తశ్చ దీక్షయా । విజ్ఞేయః స త్రిధావస్థః కేవలః సకలోఽమలః ।। ఇతి ।। ౬ ।।

అథ బద్ధస్వరూపమాహ-

శివగుణవద్ గుణజాతం పుంసామపి సర్వసంగతం కిఞ్చ ।
ఏకేన హి సర్వేషాం మలేన తదనాదిసంరుద్ధమ్ ।। ౭ ।।

శివవజ్జ్ఞానక్రియాత్మకం వ్యాపకం స్వరూపమాత్మనామప్యస్తీతి । ఉక్తం చ శ్రీమన్మృగేన్ద్రే- చైతన్యం దృక్క్రియారూపం తదస్త్యాత్మని సర్వదా । సర్వతశ్చ యతో ముక్తౌ శ్రూయతే సర్వతోముఖమ్ ।। (వి౦ ౨।౫) ఇతి । తచ్చ వ్యఞ్జకాపేక్షత్వాత్ సర్వేషామాత్మనాం స్వరూపం కేనచిదేకేన మలేనానాదికృత్వా సంరుద్ధమవసీయతే । తచ్చ మలమనాదిత్వాదేకమేవ
। అనేకత్వే హ్యచేతనత్వాద్ ఘటాదివత్ కారణాన్తరం మృగ్యమ్ । తతశ్చాత్మనామనాద్యావరణం
న సంభవతి । తదుక్తం శ్రీమత్స్వాయమ్భువే- అథానాదిమలః పుంసామ్ (౩౩।౧) ఇతి ।। ౭ ।।

తేనానీశా హ్యజ్ఞా నిర్వ్యాపారా వినా బలవ్యక్తిమ్ ।
న చ శక్తాస్తే స్వబలం విమలం సర్వార్థగం స్వతః కర్తుమ్ ।। ౮ ।।

మలయుక్తత్వాచ్చాత్మానః స్వబలవ్యక్తిం వినాఽస్వతన్త్రా అజ్ఞా అక్రియాశ్చ భవన్తి, తతస్తద్వ్యఞ్జకం శివమపేక్షన్త ఇతి భావః । నన్వాత్మానో జ్ఞానాదినా స్వబలవ్యక్తిం

కరిష్యన్తి ? తదయుక్తమిత్యాహ- న చ శక్తా ఇతి । అయమభిప్రాయః- మలస్య ద్రవ్యత్వాచ్చక్షుషః
పటలస్యేవ న జ్ఞానమాత్రాన్నివృత్తిః, అపి తు చక్షుర్వైద్యవ్యాపారేణేవేశ్వరవ్యాపారేణ
దీక్షాఖ్యేనైవేతి । ఏతచ్చ విస్తరేణోక్తమస్మాభిస్తత్త్వసంగ్రహలఘుటీకాయామ్ ।। ౮ ।।

మలసంరోధాద్ యదతస్తేషామకృతో హి శివవశీకారః ।
పత్యుస్త్వేతే రోధ్యా బధ్యాః శోధ్యాశ్చ బోధ్యాశ్చ ।। ౯ ।।

మలావృతత్వాత్ తేషామనావృతేన శివేన వశీకారోఽకృతోఽనాదిసిద్ధ ఇతి యదతోఽస్మాత్
కారణాత్ తే రోధశక్త్యా రోధ్యాః, కర్మభోగార్థం కలాదిబన్ధేన బధ్యాశ్చ ।
రోధశ్చాత్ర పాశసామర్థ్యోత్పాదనేనాత్మనాం యథానుగుణభోగభోజనాత్మకస్తిరోభావః ।
తతశ్చ మలపరిపాకే సతి దీక్షయా మలాదిపాశాపనయనేన శోధ్యాః, తయైవ శివత్వవ్యక్త్యా
ప్రబోధ్యాశ్చ భవన్తి ।। ౯ ।।

అత్ర పరాశఙ్కా-

నిత్యే జ్ఞానాదిబలే మలాదిపరికల్పనం నను జ్యాయః ।
సత్యం నాన్యా దృక్ తత్ తాదృగ్ యస్మాత్ తదీశ్వరే దృష్టమ్ ।। ౧౦ ।।

నను జ్ఞానక్రియాబలే నిత్యే సిద్ధే తదావారకత్వేన మలాదికల్పనం జ్యాయో భవతి
నాన్యథా, తస్య తు కాదాచిత్కత్వదర్శనాత్ కథమేవం కల్ప్యతే ? అత ఆహ- సత్యమితి ।
యస్మాదీశ్వరే తద్ జ్ఞానక్రియాత్మకం చైతన్యం తాదృగ్ నిత్యం దృష్టమ్, తస్మాదాత్మస్థమపి
తత్ చైతన్యత్వాన్నాన్యా దృగ్ నిత్యమేవ । అన్యథా ఆత్మనాం
వికారిత్వేనాచేతనత్వాదనిత్యత్వాదిదోషప్రసఙ్గః స్యాదితి భావః ।। ౧౦ ।।

కిఞ్చ, మలాద్యభావే శరీరాదియోగోఽప్యస్య న సంభవతీత్యాహ-

మాయావికారయోగే కర్మయుతః కారణం మలో భవినామ్ ।
మలశక్తయో విభిన్నాః ప్రత్యాత్మానం చ తద్గుణావరికాః ॥ ౧౧ ॥

కర్మభోగార్థమేవ శరీరాదేరిష్టత్వాన్నిర్మలస్య ముక్తాత్మనస్తదసంభవాచ్చ శరీరాదియోగో నాస్తి । తదుక్తం శ్రీమత్స్వాయమ్భువే- తద్భావభావినో భావాః సర్వే మాయాత్మకాః పశోః ఇతి, తథా- కర్మతశ్చ శరీరాణి వివిధాని (విషయాః కారకాణి చేతి తత్రత్యః పాఠః ।) శరీరిణామ్ (స్వాయం ౩౨।౧౩) ఇతి । నన్వేవం చేన్మలస్యైకత్వాదేకమోక్షే సర్వమోక్షప్రసఙ్గః ? అత ఆహ- మలశక్తయ ఇతి । మలస్య ప్రత్యాత్మనియతానేకశక్తిత్వాదేకస్యాః పాకేన నివృత్తౌ తదావార్యస్యైవ మోక్షో న సర్వస్యేతి భావః ॥ ౧౧ ॥

ఏతదేవాహ-

వినివర్తతే నిరోధాత్ పుంబలతః పరిణమన్ మలః కాలాత్ ।
పరిణతివిశేషయోగాత్ స కదాచిత్ కస్యచిత్ కథఞ్చిచ్చ ॥ ౧౨ ॥

మలో హి పరిణమన్ పుంబలవిషయాదావరణాన్నివర్తతే । స చాచేతనత్వాన్న స్వయం నివర్తతే, అపి త్వీశ్వరస్య వ్యాపారేణైవేత్యుక్తమ్ । స చ పరిణామః క్రమవికాసస్వభావానాం పద్మానామివాఽనియతకాల ఇత్యాహ- పరిణతివిశేష ఇతి ॥ ౧౨ ॥

అత ఏవ పరిణతివిశేషయోగాన్మలపాకతారతమ్యేనాత్మనాం సాధనభేదాత్ పరాపరముక్తిభేద ఇత్యాహ-

అత ఏవ పుద్గలానాం పరిదృష్టాః సాధనాదుదయభేదాః ।
కాలాద్ గుణతశ్చ తథా ఘటతేఽసౌ నాన్యథేశతో జాతు ।। ౧౩ ।।

మోక్షః సప్తప్రకారోఽయమ్ (యోం ౫।౬౭) ఇత్యాది శ్రీమతఙ్గాదిశ్రూయమాణః సాధనభేదాద్ భక్తిశ్రద్ధాదిగుణభేదాత్ కాలభేదాచ్చ జాయమానోఽసౌ మోక్షాత్మక ఉదయభేదో మలపరిణతివిశేషాదేవ ఘటతే, నాన్యథా । న చేశ్వరాత్ తదనపేక్షాదేష భేదో భవతి, పక్షపాతాదిదోషప్రసఙ్గాత్ । న చాస్య సర్వానుగ్రాహకస్య పక్షపాతః ।। ౧౩ ।।

అత ఏవ నైష్ఠిక్యాదిదీక్షాభేదస్యాప్యుపపత్తిరిత్యాహ-

ఇత్థం గణనాహీనం నిమిత్తమభివీక్ష్య చేశ్వరేణోక్తమ్ ।
సద్యుక్తిమద్ విముక్తౌ నేతరథా సాధనానన్త్యమ్ ।। ౧౪ ।।

ఏకరూపే మలపరిపాకే తన్నివృత్త్యుపాయస్తత్ఫలం చైకరూపమేవ స్యాదితి భావః । ఏష చ దీక్షాభేదో మలపరిపాకాదిభేదశ్చాస్మాభిః మృగేన్ద్రవృత్తిదీపికాయాం విస్తరేణోక్తః ।। ౧౪ ।।

సాధనానన్త్యమేవ ప్రపఞ్చయితుమాహ-

యస్య యథా యావద్భిః స శ్రేయోరోధకృన్మలః పాశైః ।
తస్య తథా తావద్భిర్నిహితైర్విజహాతి బన్ధత్వమ్ ।। ౧౫ ।।

యస్య విజ్ఞానకలాదేరాత్మనో యావద్భిః పాశైః సహ యథా మలో రోధం కరోతి । విజ్ఞానకలస్య కేవల ఏవాజ్ఞత్వాక్రియత్వవ్యాఘాతభాక్త్వాదిభిః స్వకార్యాత్మకైః పాశైః సంరోధకృత్ । తదుక్తం శ్రీమత్స్వాయమ్భువే- తత్సద్భావవశోఽజ్ఞత్వాదితి పాశౌఘః ఇతి ।

ప్రలయాకలస్య తు కర్మభిశ్చ, సకలస్యాపి తదనుగుణైః సాధారణాసాధారణరూపైస్తద్భువనాదిభిశ్చ రోధం కరోతి, తస్య తావద్భిరాత్మనా సహ నిహితైః సద్భిర్బన్ధత్వం విజహాతి ॥ ౧౫ ॥

తతశ్చ-

ఇత్థంరూపాణి యతః సమ్ముక్తేః సాధనాని దృశ్యన్తే ।
శార్వే శాస్త్రే తాని చ నేతరథా యుక్తిమన్తి జాయన్తే ॥ ౧౬ ॥

ఇత్థంరూపాణి వ్యస్తసమస్తపాశచ్ఛేదకారీణి సకలాదిభేదేన సాధారనిరాధారభేదాని నైష్ఠిక్యాదిభేదభిన్నాని చ దీక్షాఖ్యాని సాధనాని యతః శాస్త్రే శ్రూయన్తే, తతశ్చతానీతరథా మలపరిణతివిశేషాత్మకకారణభేదాభావే యుక్తిమన్తి చ న భవన్తి । తతః సాధనభేదః, శ్రుత్యన్యథానుపపత్త్యా మోక్షభేదః, తత్కారణమలపరిపాకభేదశ్చావశ్యమభ్యుపగన్తవ్యః । మలపరిపాకచిహ్నాని చ శాస్త్రేషు శ్రూయన్తే- యేషాం శరీరిణాం శక్తిః పతత్యవినివృత్తయే । తేషాం తల్లిఙ్గమౌత్సుక్యం ముక్తౌ ద్వేషో భవస్థితౌ ॥ భక్తిశ్చ శివభక్తేషు శ్రద్ధా తచ్ఛాసకే

విధౌ । (మృం విం ౫।౪-౫) ఇత్యాది । తతస్తచ్చిహ్ననిశ్చయ ఏవ గురుభిర్దీక్షా కర్తవ్యా, నాన్యథేతి ॥
౧౬ ॥

తత్ర ప్రశ్నః-

పరిణామయతి మలం కః కర్మాపేక్ష్యైవ చిత్రకమణుభ్యః ।
బీజాద్ దదాతి చిత్ర్యం నిష్కృష్య చ యః ససాధనం భోగమ్ ॥ ౧౭ ॥

మలస్యాచేతనత్వాన్న స్వతః పాకో యుజ్యత ఇత్యర్థః । అత్ర ఉత్తరమాహ- కర్మాపేక్ష్యైవేతి । యః కర్మవైచిత్ర్యానుగుణం భోగం సుఖదుఃఖాత్మకం తత్సాధనాని శరీరాదీని బీజాద్ మాయాతత్త్వాదశుద్ధాన్నిష్కృష్యోత్పాద్య దదాతి, స శివ ఏవ మలమపి రోధశక్త్యా పాచయతి । తత్ర చ అశుద్ధాధ్వన్యనన్తద్వారేణైవాఽస్య కర్తృత్వమ్ । యదుక్తం శ్రీమత్కిరణే- శుద్ధేఽధ్వని శివః కర్తా ప్రోక్తోఽనన్తోఽసితే ప్రభుః (వి౦ ౩।౨౭) ఇతి ।। ౧౭ ।।

కిఞ్చ-

యశ్చ స్వాపే బీజం కుర్వన్నాస్తే ప్రసూతయే యోగ్యమ్ ।
విశ్వం చ తత్ర నిహితం ప్రలయే తేనైవ విశ్రాన్త్యై ।। ౧౮ ।।

స్వాపే శివోఽపి చిత్రశక్తిం మాయాం పునః ప్రసవయోగ్యాం కరోతి,
తథావిధాంశ్చాత్మనః పునర్భోగయోగ్యాన్ విధత్తే ।। ౧౮ ।।

కర్మ చ భుక్త్యై పుంసాం జాగ్రతి విశ్వేఽపి కిఞ్చిదీశానః ।
సమలం స మహాబలదః కారుణ్యాత్ సర్వదైవ వినివృత్త్యై ।। ౧౯ ।।

కర్మ చ పుంసాం భోగయోగ్యం కరోతి పాచయతీత్యర్థః । తదుక్తం శ్రీమన్మృగేన్ద్రే-

స్వాపేఽప్యాస్తే బోధయన్ బోధయోగ్యాన్
రోధ్యాన్ రున్ధన్ పాచయన్ కర్మికర్మ ।
మాయాశక్తీర్వ్యక్తియోగ్యాః ప్రకుర్వన్
పశ్యన్ సర్వం యద్యథా వస్తుజాతమ్ ।। ఇతి,
(వి౦ ౪।౧౩)

భోగసాధనమాక్షిప్య కృత్వా కారణసంశ్రయమ్ ।
తచ్చ సాత్మకమాక్రమ్య విశ్రమాయావతిష్ఠతే ।।
భవినాం భవఖిన్నానాం సర్వభూతహితో యతః । ఇతి చ ।
(వి౦ ౪।౧౩-౧౪)

ఇత్థం ప్రలయేఽపి శివస్య వ్యాపారం ప్రదర్శ్య స్థితికాలే తద్వ్యాపారమాహ- జాగ్రతి విశ్వేఽపీతి । మహాన్తం బలం సర్వజ్ఞసర్వకర్తృతారూపమాత్మభ్యో దదాతీతి మహాబలదః స

ఈశానో విశ్వే జాగ్రత్యపి సర్వదా కరుణాయుక్తత్వాన్మలసహితం కిఞ్చిత్ కర్మ పాకేన భోగేన వినివృత్త్యై యోగ్యం కరోతి, మలపరిపాకార్థం యత్కిఞ్చిత్ పక్వం కర్మ స్థితికాలే భోజయతీత్యర్థః

।। ౧౯ ।।

కిఞ్చ-

తద్వినివృత్తేః ప్రాగపి తత్సామర్థ్యోద్బలనదానకృతే ।
పుంబలరోధం కుర్వన్ దృష్టః స చ పాశశక్తిసాహాయ్యయమ్ ।। ౨౦ ।।

మలనివృత్తేః ప్రాగపి తస్యాచేతనస్య స్వతః పాకస్యాసంభవాత్ తత్సామర్థ్యోపోద్బలనార్థం తిరోధానశక్త్యా పురుషబలరోధం పాశశక్తిసాహాయ్యయం చ కుర్వన్ పరమేశ్వరో దృశ్యతే । నన్వాత్మానుగ్రహాయ ప్రవృత్తస్యాత్మతిరోధానేన పాశానుగ్రహోఽనుపపన్నః ? తన్న, మలస్య పాకాదేవ నివర్తయితుం శక్యత్వాత్ । తత్పాకార్థం మాయీయబన్ధసమ్బన్ధేన భోగభోజనాత్మకం తిరోధానం దుఃఖావహం క్షారాదినేవ వైద్యః కరోతీతి తదప్యనుగ్రహార్థమేవేత్యవిరోధః । తదుక్తం శ్రీమన్మృగేన్ద్రే- యథా

క్షారాదినా వైద్యస్తుదన్నపి న రోగిణమ్ । కోటావిష్టార్థదాయిత్వాద్ దుఃఖహేతుః ప్రతీయతే ॥ (విం
౭।౧౮) ఇతి ॥ ౨౦ ॥

తతశ్చ-

దృష్ట్వా చ తన్నివృత్త్యై యోగ్యం యుఙ్క్తే నృముక్తయే కరణమ్ ।
బీజస్యేవ స్వాపే పరిణతిరిష్టా మలస్య చితిహానేః ॥ ౨౧ ॥

నివృత్తియోగ్యం పక్వం తన్మలం దృష్ట్వా శివః పశుమోక్షాయ దీక్షాఖ్యం స్వశక్తిరూపం కరణం యుఙ్క్తే, ప్రయోజయతీత్యర్థః । యద్యేవం కర్మభోగస్యైవ మలపాకహేతుతయాఽభిధానాత్ ప్రలయే మలస్య పాకో న స్యాదత ఆహ- బీజస్యేవేతి । అచేతనత్వాన్మలస్య మాయావచ్చేతనశివాధిష్ఠానేన తదానీమపి పాకః సంభవత్యేవేత్యుక్తమ్ ॥ ౨౧ ॥

అత్ర పరాశఙ్కా-

యది చ వినివృత్తియోగ్యం కురుతే శమ్భుర్మలం తతః కిమితి ।
సర్వాత్మసు నో యుగపత్ కుర్యాదితి చోదయన్ వాచ్యః ॥ ౨౨ ॥

ఇత్థం వదన్నేవం ప్రత్యనుయోజ్య ఇత్యాహ- ఇతి చోదయన్నితి । కథమిత్యాహ-

కిమితి న సర్వం యుగపత్ కురుతే భోగ్యం స్వకర్మ తదహర్వా ।
న సమాధిరనేకత్వాత్ కాలాన్తరభోగ్యతాబలీయస్త్వమ్ ॥ ౨౩ ॥

తదహర్వేతి । యద్దైవాగతం తద్దైవేత్యర్థః । నను
కర్మణామశ్వమేధబ్రహ్మహత్యాదీనాం విరుద్ధఫలత్వాన్న ఏకస్మిన్ కాలే భోగః సంభవతీతి
చే, తదేతత్సమాధానం న యుక్తమిత్యాహ- న సమాధిరితి ॥ ౨౩ ॥

కథం న సమాధిరిత్యత ఆహ-

సర్వవికారోత్పత్తౌ శక్తా శక్తిః సదైవ సన్నిహితా ।
ఈశే బీజే చ యతో భవిని విభుత్వం చ భోక్తృభావశ్చ ॥ ౨౪ ॥
తేనానేకానీశః కృత్వా వృన్దాని కార్యకరణాదేః ।
బీజాద్ యుగపత్ పురుషం భోజయతి సర్వకర్మాణి ॥ ౨౫ ॥

యస్మాచ్ఛివే సాధారణాసాధారణమాయావికారోత్పత్తౌ సమర్థా శక్తిర్వర్తతే,
మాయాయాం చ సమస్తకర్మఫలవ్యాపకత్వం సంసారిణి చ వ్యాపకత్వం భోక్తృత్వం చ
విద్యతే, తతో మాయాతత్త్వాద్ యుగపదేవానేకాని శరీరాదీన్యుత్పాద్య శివః పురుషం
సర్వకర్మాణి
భోజయేదితి భవత్పక్షేఽపి ప్రసజ్యతే ॥ ౨౪-౨౫ ॥

పునరపి పూర్వపక్ష్యాశఙ్కతే-

నన్వనుమినుమః క్రమశో దృష్ట్వా కర్మాణి భుజ్యమానాని ।
పాచయతి తథైవ శమ్భుస్తానీతి సమానముభయత్ర ॥ ౨౬ ॥

క్రమికస్య భోగ్యస్య దర్శనాత్ క్రమిక ఏవ కర్మపాకః శివేన పాచ్యయోగ్యతానురూపం
పద్మాదేరివ సవిత్రాదినా క్రియత ఇత్యనుమీయతే । తతో నాస్మాకం యుగపత్
కర్మభోజనప్రసఙ్గః

। ఏవం చేదస్మాభిరపి క్రమిక ఏవాత్మనాం సంసారవైరాగ్యశివభక్త్యాదిశక్తిపాతచిహ్నం

దృష్ట్వా శక్తిపాతహేతుర్మలపాకస్తాదృశోఽనుమీయతే । తతో న సర్వేషాం యుగపన్మలపరిపాక ఇతి

వయమపి న పర్యనుయోజ్యా ఏవ । యదుక్తమ్- (లౌకికన్యాయసాహస్ర్యాం ౧౩౯ సంఖ్యాకో న్యాయ ఇతి

మం పాం వృత్తౌ విద్యాపాదే (పృం ౨౧౮-౨౧౯, టిం ౨౨) ద్రష్టవ్యమ్ ।) యత్ర స్యాదుభయోర్దోషః

పరిహారోఽపి వా సమః । నైకః పర్యనుయోక్తవ్యస్తాదృగర్థవినిశ్చయే ॥ ఇత్యభిప్రాయేణాహ-

సమానమితి ॥ ౨౬ ॥

ఏతదేవ ప్రపఞ్చయతి-

మత్వా కార్యం ప్రోక్తం వినివృత్తిర్గమ్యతే మలస్యాత్ర ।

శక్నోతి హి యోగ్యత్వం తథైవ కర్తుం మహేశ్వరోఽపీతి ॥ ౨౭ ॥

అత్ర హి ప్రోక్తం కార్యం దీక్షానుష్ఠానాత్మకం శక్తిపాతావినాభూతం దృష్ట్వా

మలస్య వినివృత్తిర్జ్ఞాయతే, తతః క్రమికకార్యదర్శనాత్ క్రమికమేవ మలపరిపాకం శివః

కుర్యాన్న యుగపదిత్యనుమీయత ఇత్యర్థః ॥ ౨౭ ॥

ఇత్థం క్రమికస్యైవ మలపాకాదేః స్థితికాలే దర్శనాత్ సంహారసమయేఽపి

పాచ్యానుగుణ ఏవ మలాదేః పాకో న యుగపత్ సర్వేషాం పాకోత్పత్తిరితి తద్విషయప్రశ్నేఽపి

భవతా ఉత్తరమభిధేయమ్,

అతోఽస్మాన్ ప్రతి యుగపన్మలపాకపర్యనుయోగో భవతో న యుక్త ఇత్యభిప్రాయేణాహ-

స్వాపే చైవం యోనేర్యోగ్యత్వే కర్మణశ్చ పృష్టేన ।

భవతోత్తరమభిధేయం స్థితిసమయే సమానకాలీనే ॥ ౨౮ ॥

యోనేర్మాయాయా యోగ్యత్వం ప్రసూతిసామర్థ్యోత్పాదః, కర్మణస్తు ఫలదానయోగ్యత్వం పాక ఏవ । శేషం సుగమమ్ ॥ ౨౮ ॥

కథముత్తరమభిధేయమిత్యత ఆహ-

స్రోతస్తు చ సర్గాదౌ నియమవిహీనే యథా చ యద్వస్తు ।
యావతి కాలే భవతి తద్ధి తథా తావదీశేన ॥ ౨౯ ॥
కర్తుం శక్యమితీదం తుల్యం మోక్షే చ తన్నిమిత్తే చ ।

ఏవముత్పత్తినియమవిహీనే శరీరాదిసర్గే తత్స్థితౌ సంహారే వా దృశ్యమానే సతి
మాయాస్రోతస్సు మధ్యాద్ యద్యద్వస్తు యావతి కాలే యేన ప్రకారేణ సముత్పద్యతే, తద్వస్తు తావతి
కాలే తాదృగేవేశ్వరేణ కర్తుం శక్యతే, నాన్యథేతి భవతా
మాయాకార్యోత్పత్తియౌగపద్యప్రశ్నస్య ఉత్తరమభిధేయమ్ । ఏవం కర్మపాకాదావపీత్యుక్తమ్ । ఏష
చ పరిహారో మోక్షదానయౌగపద్యప్రశ్నే తద్ధేతోర్మలపాకస్య యౌగపద్యప్రశ్నే వా సమాన
ఇత్యాహ- ఇదం తుల్యమితి ॥ ౨౯ ॥

అస్య చ మలస్య వస్త్వాత్మకం రూపమేకత్వాది చ విస్తరేణ శాస్త్రేషూక్తమిత్యాహ-

అలముద్దిష్టమశుద్ధేః సద్రూపం నిరవశేషేణ ॥ ౩౦ ॥

శాస్త్రేష్వేకత్వాద్యం శక్త్యానన్త్యం వినా నివర్త్యం తత్ ।

శక్త్యానన్త్యప్రముఖం సద్యుక్తైః శాసనోత్థాయాః ।। ३౧ ।।

యచ్ఛ్రూయతే- తదేకం సర్వభూతానామనాది నిబిడం మహత్ ।
ప్రత్యాత్మస్థస్వకాలాన్తాపాయిశక్తిసమూహవత్ ।। (మృం విం ౭।౮) ఇత్యాది, తచ్చ తస్య స్వరూపం
ప్రోక్తవత్ శక్త్యానన్త్యం వినా పురుషేభ్యో న నివర్తయితుం శక్యమ్, ఏకమోక్షే
సర్వమోక్షప్రసఙ్గాత్, ఏకస్యాపి వా మోక్షాభావప్రసఙ్గాచ్చేత్యాహ- శక్త్యానన్త్యమితి ।
ఏతచ్చానన్తశక్తిత్వాదిస్వరూపం మలస్య శాస్త్రసిద్ధతయా యుక్త్యా చ సాధ్యత ఇత్యాహ-
శక్త్యానన్త్యప్రముఖమితి । ఉద్దిష్టమితి పూర్వేణైవ సమ్బన్ధః । ఆదిశబ్దేన అనాదిత్వాది
గృహ్యతే । యచ్ఛ్రూయతే- తదనాదిస్థమర్వాగ్ వా తద్ధేతుస్తదతోఽన్యథా । రుణద్ధి ముక్తానేవం
చేన్మోక్షే యత్నస్తతో మృషా ।। (మృం విం ౭।౯) ఇత్యాది । ఏష చ
మలవిచారోఽస్మాభిర్మృగేన్ద్రవృత్తిదీపికాయాం విస్తరేణ దర్శిత ఇతి తత ఏవావధేయః ।
గ్రన్థవిస్తరభయాత్తు నాత్ర లిఖ్యతే ।। ३०-३౧ ।।

అథ ప్రకరణోపసంహారః-

ఉక్తః సమాసతోఽయం తత్త్వత్రయనిర్ణయశ్చ వృత్తికృతా ।
స్వాయమ్భువస్య జడతామపనేతుమనాదికాం పుంభ్యః ।। ३౨ ।।

అనాదిమలావృతజ్ఞానక్రియత్వాన్నైయాయికాదిపరిజల్పితాం జడతామాత్మభ్యోఽపనేతుం
తేషామవికారిత్వాత్ తదావారకో మలః, తద్భావభావినీ మాయా, తన్నివృత్తికర్తా శివశ్చాత్ర
సంక్షేపేణ ప్రతిపాద్యత ఇతి ।। ३౨ ।।

శ్రీమద్ఘోరశివాహ్వయేన గురుణా శ్రీజన్యయా వ్యాఖ్యయా
లోకేఽపి ప్రథితేన కుణ్డినకులం చోలేష్వలఙ్కుర్వతా ।

శ్రీసర్వాత్మశివాఙ్ఘ్రిపద్మరజసామారాధకేనామలా
శ్రీతత్త్వత్రయనిర్ణయస్య వివృతిర్లేశాదియం నిర్మితా ।।

ఇత్యఘోరశివాచార్యవిరచితా తత్త్వత్రయనిర్ణయవృత్తిః సమాప్తా ।।